ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LIV

2017

OMAGIU PROFESORULUI GHEORGHE CLIVETI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GHEORGHE CLIVETI
(n. 23.04.1952, Darabani, jud. Botoşani)

Director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași
Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Director onorific al Centrului de Istorie a Relațiilor Internaționale

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tomul LIV, 2017

OMAGIU PROFESORULUI GHEORGHE CLIVETI

SUMAR

STUDII ŞI ARTICOLE

IDEI, MORAVURI, INSTITUȚII

DUMITRU VITCU, *Tribulaţiile unui divorţ în înalta societate moldavă la 1837*… 1
ŞTEFAN BÂRSAN, *Eugeniu Carada la Paris (1880−1882)* …… 19
IUSTIN GHERMAN, *Legea maximului taxelor şi contribuțiilor comunale din 1893 în retorica politică conservatoare şi liberală* …… 31
DANIELA BALAN, *Alexandru Marghiloman şi doctrina conservatoare. Tradiţia, proprietatea şi religia* …… 51
ANDREI FLORIN SORA, *În slujba cui? Administraţia şi funcţionarii publici în „România ocupată”, 1916−1918* …… 63

NOI ŞI EUROPA

REMUS TANASĂ, *Ecouri ale expediției lui Giuseppe Mazzini din Savoia în „Albina Românească” de la Iași (1834)* …… 89
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, *„Băieții cu pricopseală” din diplomația românească (1878−1885). Note pe marginea* Anuarelor Personalului Representațiunii României în străinătate din anii 1881, 1882 …… 97
ALEXANDRU ZUB, *Discursul unionist în cheie serială* …… 113
AGATA ŻABIEREK, KRZYSZTOF ŻABIEREK, *Romanian occupation of Pokuttya in 1919* …… 117
ELINOR DANUSIA POPESCU, *Consulats et consuls honoraires de Roumanie dans les grandes puissances ouest-europeennes entre les deux guerres mondiales. Etude de cas: l'allemagne* …… 123
ADRIAN VIȚALARU, *From Alexandru G. Florescu to Gheorghe Grigorcea. The Chiefs of Diplomatic Mission of Romania in Poland (1919−1939)* ….. 141

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. I−X, 1−402

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ISTORIA CULTURII

CLAUDE-GILBERT DUBOIS, *Entre mythe et histoire, histoire revisee des « dix fleaux ». Les « persécutions » des chrétiens dans les premiers siècles de L'empire Romain* …… 151
ȘTEFAN PETRESCU, *Grecii din România: însemnările de călătorie ale unui jurnalist atenian la sfârşitul secolului al XIX-lea* …… 179
ANA LAURA BULIGA, *Prezenţe teatrale italiene pe scenele bucureştene (secolele XIX−XX)* …… 195
CĂTĂLINA MIHALACHE, *Costumul „naţional" românesc: geneza unui simbol identitar* …… 207

ANII COMUNISMULUI

ALEXANDRA TOADER, *Discrepanţa dintre imaginea reală şi cea fabricată a reprezentanţilor puterii în primii ani ai regimului comunist din România* .. 229
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ, *Negocieri privind redeschiderea Bisericii Italiene din Bucureşti în timpul regimului ateocrat* …… 239
SORIN D. IVĂNESCU, *Supravegherea operativă (filajul) şi investigaţiile efectuate de Securitate în perioada 1948−1958* …… 273

DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

ANDI MIHALACHE, *Hermeneutică și istorie: cazul Hans Georg Gadamer* …… 285
ASTRID CAMBOSE, *„Răsfulgerații": istoria oficială și contraistoriile ei. Memorialistica, istoria orală, reportajul de actualitate și circulația informației în media online, surse concurente ale unei arhive în curs de constituire* …… 317

DOCUMENTE

PETRONEL ZAHARIUC, *O contribuție la istoria mănăstirii Neamț. Două izvoade cu odoarele ei (1800 și 1856)*…… 335

RECENZII

ALEXANDRU-FLORIN PLATON, *„Corpul politic" în cultura europeană. Din Evul Mediu până în epoca modernă*, Iași, Editura Polirom, 2017, 360 p. (Andi Mihalache) …… 371
SORIN GRIGORUȚĂ, *Boli, epidemii şi asistenţă medicală în Moldova (1700−1831)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2017, 318 p. (Petronel Zahariuc) …… 376
MIHAI CHIPER, *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2015, 358 p. (Andi Mihalache) …… 379

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRU ZUB, *M. Kogălniceanu. Studii şi note istoriografice*, Bucureşti/ Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, 344 p. (Gheorghe Cliveti) …… 374
ALIN CIUPALĂ, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iaşi, Editura Polirom, 2017, 318 p. (Cătălina Mihalache) …… 376
ANCA FILIPOVICI, *Cărturarii provinciei. Intelectuali şi cultură locală în nordul Moldovei interbelice*, Iaşi, Institutul European, 2015, 230 p. (Cătălina Mihalache) …… 379

VIAŢA ŞTIINŢIFICĂ

Activitatea Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" în anul 2016 (Bogdan-Alexandru Schipor, Sorin Grigoruță) …… 391

ABREVIERI …… 401

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

YEARBOOK OF THE "A. D. XENOPOL" INSTITUTE OF HISTORY

Tome LIV, 2017

HOMAGE TO PROFESSOR GHEORGHE CLIVETI

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

IDEAS, MORES, INSTITUTIONS

DUMITRU VITCU, *The Anxieties around a Divorce in the Moldavian High Society in 1837* 1
ȘTEFAN BÂRSAN, *Eugeniu Carada in Paris (1880–1882)* 19
IUSTIN GHERMAN, *The Law of Maximum Fees and Communal Contributions of 1893 in Conservative and Liberal Political Rhetoric* 31
DANIELA BALAN, *Alexandru Marghiloman and Conservatory Doctrine. Tradition, Property and Religion* 51
ANDREI FLORIN SORA, *In whose Service? The Administration and the Civil Servants in "Occupied Romania", 1916–1918* 63

EUROPE AND WE

REMUS TANASĂ, *Echoes of Giuseppe Mazzini's Savoy Expedition in "Albina Românească" Publication of Iași (1834)* 89
ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, *"The Cultivated Boys" of Romanian Diplomacy (1878–1885). Notes on the* Annuals of the Personnel of Romania's Representation Abroad in 1881, 1882 97
ALEXANDRU ZUB, *Unionist Discourse in a Serial Key* 113
AGATA ŻABIEREK, KRZYSZTOF ŻABIEREK, *Romanian occupation of Pokuttya in 1919* 117
ELINOR DANUSIA POPESCU, *Romania's Honorary Consulates and Consuls to the Great Western Powers in the Interwar Period. A Case Study: Germany* 123
ADRIAN VIȚALARU, *From Alexandru G. Florescu to Gheorghe Grigorcea. The Chiefs of Diplomatic Mission of Romania in Poland (1919–1939)* 141

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

HISTORY OF CULTURE

CLAUDE-GILBERT DUBOIS, *Between Myth and History, the Revised History of the "Ten Fleaux". The Christians' "Persecution" in the First Centuries of the Roman Empire* 151
ȘTEFAN PETRESCU, *The Greeks in Romania: The Travel Notes by an Athenian Journalist at the End of the Nineteenth Century* 179
ANA LAURA BULIGA, *Italian Drama Appearances on the Stages of Bucharest (Nineteenth–Twentieth Centuries)* 195
CĂTĂLINA MIHALACHE, *Romanian "National" Costume: Genesis of an Identity Symbol* 207

COMMUNISM YEARS

ALEXANDRA TOADER, *The Disparity between the Genuine and the Manufactured Image of the Power Holders During the First Years of Communist Rule in Romania* 229
VERONICA TURCUȘ, ȘERBAN TURCUȘ, *Negotiations about Reopening the Italian Church in Bucharest during the Atheocratic Regime* 239
SORIN D. IVĂNESCU, *Operative Surveillance (Tracking) and Investigations by Securitate between 1948–1958* 273

HISTORIOGRAPHIC DEBATES

ANDI MIHALACHE, *Hermeneutics and History: the Case of Hans Georg Gadamer* 285
ASTRID CAMBOSE, *"Răsfulgerații" (Thunderstruck Refugees): Official History and its Denying Counterparts. Memoirs, Oral History, Nowadays Reportages and Online Information as Alternative Sources of a Growing New Archive* 317

DOCUMENTS

PETRONEL ZAHARIUC, *A Contribution to the History of the Monastery of Neamț. Two Registers and their Religious Items (1800 and 1856)* 335

BOOK REVIEWS 371

SCIENTIFIC LIFE 391

ABBREVIATIONS 401

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

DUMITRU VITCU[*]

TRIBULAŢIILE UNUI DIVORŢ ÎN ÎNALTA SOCIETATE MOLDAVĂ LA 1837

Rândurile de faţă se întemeiază pe fapte şi întâmplări reale, petrecute în „lumea bună" a societăţii moldave din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Iar protagoniştii, departe de a fi identificaţi ca modele sau contramodele comportamentale în peisajul social al epocii, ilustrează, deopotrivă, tipologii şi metehne pe cât de vechi, pe atât de actuale şi de frecvent întâlnite în raporturile interumane, inspirând, nu o dată, substanţiale teme, popasuri ori anchete istoriografice[1]. Competitori, în aventura conjugală la care ne vom referi, sunt, pe de o parte, marele proprietar funciar Anastasie Başotă, supranumit şi „harpagonul de la Pomârla", venit pe lume în fosta capitală a ţării la sfârşit de veac fanariot[2] şi, pe de altă parte, vremelnica-i consoartă, Ruxandra Balş, descendentă a unei vechi şi însemnate familii boiereşti, născută în preajma Iaşilor, la Holboca, în anul 1805.

Despre Başotă, unul dintre cei mai recenţi biografi ai săi afirma că venise pe lume ca „fiu al unui boiernaş care se ştia de viţă veche", crescut şi educat însă la ţară, unde – protejat fiind de primejdia „virusării" caracterologice la curtea grecească – dobândise „câteva principii solide şi o educaţie rudimentară, redusă la citit, la cele patru

[*] Prof. univ. dr., Universitatea „Ştefan cel Mare" din Suceava.

[1] Ca temă istoriografică, divorţul a inspirat, mai ales după 1989, numeroşi cercetători ai fenomenului. Spicuim câteva studii semnificative: Violeta Barbu, *„Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu dispartă". Studii asupra divorţului în Ţara Românească în perioada 1780−1850*, în *RdI*, III, nr. 11−12, 1992, p. 1143−1155; Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *ArhGen*, IV (IX), nr. 1−2, 1997, p. 59−119; Constanţa Ghiţulescu, *Familie şi societate în Ţara Românească (secolul al XVII-lea)*, în *SMIM*, vol. XX, 2002, p. 110−113; idem, *În şalvari şi cu işlic. Biserică, sexualitate, căsătorie şi divorţ în Ţările Româneşti ale secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 2004; Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, *Contribuţii privind divorţialitatea în Transilvania la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX*, în *Studii de demografie istorică (secolele XVII−XXI)*, coord. C. Pădureanu, Arad, 2010, p. 99−114; Mircea Brie, *Divorţul ca formă de erodare a familiei în comitatele Bihor şi Sătmar (a două jumătate a secolului XIX)*, în *Studii de demografie istorică…*, p. 77−98; Şarlota Solcan, *Divorţul în Transilvania la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea*, în *Studii de demografie istorică…*, p. 17−22; Eugen Ghiţă, *Două cazuri de divorţ în oraşul Arad în secolul al XVIII-lea*, în *Studii de demografie istorică…*, p. 63−68; Lilia Zabolotnaia, *Statutul social şi situaţia juridică a femeilor în procesul de divorţ în ţările româneşti (secolul al XVII-lea)*, în *Studii de demografie istorică…*, p. 23−38; idem, *Femeia în relaţiile de familie din Ţara Moldovei în contextul european până la începutul secolului al XVIII-lea (Căsătorie, logodnă, divorţ)*, Chişinău, 2011.

[2] În legătură cu data naşterii lui Anastasie Başotă, Mihai-Răzvan Ungureanu, cât̂and binecunoscutul studiu monografic datorat lui Gh. Ghibănescu, *Başoteştii şi Pomârla. Studiu genealogic şi istoric*, Iaşi, 1929, indică 22 ianuarie 1797 (*Însemnări de taină pentru câteva genealogii moldoveneşti*, în *ArhGen*, II (VII), tom 1−2, 1995, p. 27), în vreme ce ultimul biograf al hatmanului, Mihai Dim. Sturdza, reţine aceleaşi zi şi lună, dar ale anului 1798 (*Familiile boiereşti din Moldova şi Ţara Românească*, Bucureşti, Tipografia „Monitorul Oficial", 2004, p. 373). Cu siguranţă, este vorba de o eroare sau neatenţie tipografică.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

operaţii aritmetice şi la Sfânta Scriptură”[3]. De aici, probabil, şi percepţia lăsată posterităţii ca fiind „iubitor doar de bani şi de Dumnezeu”, precum şi regretul său (mărturisit sau nu) de a nu fi fost „un bărbat cu adâncă ştiinţă de carte”. Asta nu l-a împiedicat – poate că, dimpotrivă, l-a ambiţionat – să fie un mare binefăcător al învăţământului românesc şi un veritabil Mecenas pentru Pomârla, moşie (şi sat) al cărei proprietar a ajuns când nu împlinise încă vârsta majoratului (1814). Obârşia, mediul în care a crescut şi averea l-au ţinut relativ departe de ispitele şi de manierele selecte ale saloanelor, făcându-l prizonierul unor concepţii şi mentalităţi vetuste despre lume şi viaţă, afişate cu vădită ostentaţie în juru-i şi exprimate, pesemne, şi în plan familial.

În privinţa domniţei Ruxandra, respectiv viitoarea şi temporara doamnă Başotă, se spune că provenea din os domnesc, ca fiică a postelnicului Grigore Balş şi a Anei (Constantin) Mavrocordat, totodată nepoată a logofătului Nicolae Balş şi a Ruxandrei (Grigore) Ghica. Pe linie paternă, era strănepoată a marelui logofăt Lupu Balş şi a Saftei Cantacuzino, ascendenţă conjugată care i-ar fi înlesnit soţului „rădicarea grabnică a treptelor boieriilor”[4]. De altfel, obsesia unei origini superioare faţă de a celui sortit (sau ales) tovarăş de viaţă n-a părăsit-o pe durata mariajului şi nici ulterior.

Informaţiile biobibliografice de până acum lasă încă suficient loc ipotezelor, speculaţiilor sau comentariilor privind data întemeierii familiei, reper absolut necesar spre mai buna înţelegere nu doar a cauzelor deteriorării unui mariaj „cu ştaif” pentru societatea românească a epocii, ci şi a rolului Bisericii Ortodoxe Române – vizibil diminuat prin noua legiuire cu caracter constituţional a Principatelor, *Regulamentul Organic* – ca factor mediator în esenţă şi decizional doar pe latura ecleziastică a conflictului conjugal; pe partea civilă, instituţia căsătoriei, ca şi pronunţarea divorţului intrau deja în sfera de competenţe ale instanţelor judecătoreşti. Dacă Gh. Ghibănescu consemna că acel mariaj ar fi fost contractat înainte de 1825, Mihai Dim. Sturdza aproximează anul căsătoriei ca fiind 1829. Or, cercetarea atentă a câtorva noi surse informaţionale, provenite din fondurile arhivistice aflate în custodia Serviciului Judeţean Iaşi al Arhivelor Naţionale, oferă cititorului interesat, pe lângă mostrele limbajului specific tipului de conflict conjugal (asociat cu parfumul epocii în care s-a consumat), elemente de natură să contribuie la mai buna cunoaştere, pe de o parte, a cronologiei factuale şi, pe de alta, a poziţiei sau atitudinii bisericii – ilustrată prin vocea întâiului ei stătător, mitropolitul Veniamin Costache – faţă de agravarea derapajelor morale, ajunse a fi ireconciliabile, reclamate cu diferenţiată reciprocitate de cei doi (încă) soţi.

Să facem, mai întâi, precizarea că de la declanşarea conflictului conjugal şi până la soluţionarea acestuia – răstimp în care acuzele şi invectivele au alternat cu momentele de reconciliere, de armonie sau chiar de gingăşie, soldate cu naşterea celor două fiice: Elena (1832) şi Sofia (1836) – a trecut aproape un deceniu. Deranjul în familia Başotă este semnalat de soţ încă din anul 1829, deşi pare să fi fost chiar mai vechi, invocat de consoartă. La 1 august, acel an, mitropolitul Veniamin Costache răspundea celei de *a doua tânguiri* primită de la hatman, „în pricină cu soţia” sa, asigurându-l că i-a transmis acesteia, „îndestul, cele de cuviinţă” spre cuvenita împăcare; dar, adăuga el, dacă ea va „rămâne neînduplecată în cerirea sa, să deie jalobă în formă şi va intra în pravilnicească cercetare”. Totodată, înaltul duhovnic îşi sfătuia fiul sufletesc să ţină cont de „slăbiciunea fimeiască şi (de) împuţânarea în care văz că se află” şi să se poarte „cu înţălepciune şi cu blândeţă, ca să nu cază şi în deznădăjduire, ca una ce să află lipsită de părinţi şi

[3] Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 383.
[4] Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 33 şi 45; Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 27−28.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

desperată până la obidă”[5]. Prin urmare, la acea dată, mariajul deja *existent* începuse să scârţie, motiv pentru care hatmanul apelase la medierea celui mai în măsură a-i oferi sprijinul şi de care îşi lega speranţa salvării căminului, respectiv, capul bisericii strămoşeşti.

Este foarte posibil ca intervenţia mitropolitului să fi avut efectul scontat, cel puţin pentru o vreme, chiar dacă în cuprinsul plângerii de mai târziu a Ruxăndriţei, către acelaşi destinatar, aproape întregul interstiţiu conjugal e acoperit de pretinse patimi, suferinţe şi frustrări materiale din parte-i. Poate părea surprinzător, unora, sau, în egală măsură, explicabil, altora, faptul că cererea de desfacere a căsătoriei, aparţinând soţiei, a fost făcută în chiar anul în care a născut pe cea de-a doua fiică, Sofia, dispărută ulterior într-un tragic accident (înecată la Pomârla), când abia împlinise vârsta de 13 ani. La 3 octombrie 1836, Ruxandra Başotă, invocând credinţa, respectul şi smerenia înaintaşilor ei faţă de Mitropolit, îi adresa acestuia o lacrimogenă spovedanie, ticluită, zice-se, de Filaret Scriban[6] şi asemuită „transpunerii scriptice a unui autentic «discurs feminin»” în expresia filozofului şi istoricului francez postmodernist Michel Foucault[7]. Ajunsă, spune ea, la limita răbdării, „când toate cele lăturalnice închipuiri s-au sfârşât, când răul s-au obrintit şi când orizontul nădejdilor mele s-au închis din toate părţile de pâcla ce ponegrită a deznădăjduirii”, venea în faţa Preasfinţitului Stăpân, rugându-l să o scape din „valurile ce mă îngrozesc şi cu pierzarea sufletească şi cu prăpădirea materialnică”[8]. Grija conservării şi, apoi, a recuperării propriei averi din patrimoniul comun (după căsătorie) al familiei a obsedat-o, probabil, pe întreaga durată a mariajului şi nu avea s-o părăsească, cu atât mai abitir, în pragul desfacerii acestuia.

Zadarnică fusese, în propria-i mărturisire sau plângere, zestrea primită din partea bunilor şi străbunilor ei, de vreme ce „nenorocita soartă au voit a mă împletici întru împregiurări cari mă fac a pitreci ca cea mai săracă şi mai strâmtorată dintre fimei”. Şi, spre dovadă peremptorie, afirma că locuinţa ei, „*de nouî ani trecuţi* (subl. ns.), este ca acea a păsărilor vieţuitoare întru întuneric şi osândite a jăli răsâpirile celi triste a(le) disfătării”, fiind constrânsă a vieţui în doar două camere („în care o slugă ceva mai de frunte n-ar putea lăcui”) şi lipsită de „îndestularea hranei”, motiv spre a-şi justifica prezenţa, „cu ruşâne stăruitoare, la mesâle altora”. Dincolo de paravanul solitudinii şi al sărăciei, interpus abil spre a-şi motiva participarea la alte mese şi, desigur, alte companii, este de reţinut începutul pretinsului calvar, plasat în urmă cu nouă ani, adică 1827.

Pentru a fi şi mai convingătoare în faţa înaltului ierarh, petenta îi oferă câteva detalii ilustrative, de nesuportat, extrase din intimitatea propriului cămin:

> Cinci ani sînt trecuţi – spune ea – de când cel mai înainte bărbat al meu nu-mi cunoaşte patul! O dişănţată îndărăptnicie a sa l-au rătăcit într-o pidosnică hotărîre. De cinci ani trecuţi, sîngur, de la sîne, s-au osăbit de culcuşul meu. *Nu socotesc de trebuinţă a vă încreţălui auzul cu povestirea pricinii ce l-au îndemnat la o asămine şi nelegiuită şi puţîn cunoscută pravililor bunii cuviinţi fapte*, îndestul că şi aceasta este un netăgăduit adevăr. De cinci ani, zîc, de când nici sălăşluirea, nici mâncarea, nici împreuna pitreciri cu barbatul meu nu o cunosc, ci stârcind sîngură ca o stafie bocesc răsăpirile părinţăştii lăcuinţe, încungiurată de tot feliul de neîndemânări[9].

[5] Serviciul Judeţean Iaşi al Arhivelor Naţionale (SJIAN), Colecţia Documente, pachet 86/24 (Anexa I).
[6] Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 384.
[7] *Apud* Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 29.
[8] SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B 11/1837, f. 2 (Anexa II). Scrisoarea a mai fost publicată atât de Mihai-Răzvan Ungureanu (*op. cit.*, p. 29−31), cât şi de Mihai Dim. Sturdza (*op. cit.*, p. 385).
[9] SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B 11/1837, f. 2 f.−v.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dacă reclamaţia împotriva soţului „rătăcit" este întemeiată şi dacă acesta părăsise căminul conjugal în urmă cu cinci ani, adică în 1831, o întrebare firească devine de neocolit: cum au apărut pe lume cele două fiice, Elena[10], în 1832, şi Sofia, în 1836? Graţie reconcilierilor succesive între năbădăioşii parteneri de viaţă sau – excluzând violul, care ar fi fost reclamat, cu siguranţă, de victimă – ca urmare a unor relaţii adulterine? În favoarea ultimei ipoteze ar putea fi invocate, pe de o parte, „maladiile cumplite, care-l loviră mai multe deodată" (între acestea şi o „boală lumească")[11] pe potenţialul încornorat şi, pe de altă parte, eşecul oricăror încercări pacificatoare venite atât din partea rudelor apropiate Ruxandrei, boierii Bălşeşti, cât şi din partea mitropolitului Veniamin Costache.

Ultimul, în cuprinsul unei anaforale din vara anului 1836, adresată domnitorului Mihail Sturdza, invocând zădărnicia măsurilor iniţiate, pe linie bisericească, pentru salvarea acestei căsnicii, solicita intervenţia în cauză a înaltei autorităţi laice, cu precizarea că: „[…] dacă nu să vor pune stavile cu putere politicească a Domnului stăpânitori şi obştescului părinte al patriei […], nu mai poate rămâne chip de întâmpinare călcării legilor şi a canoanelor apostoliceşti şi bisericeşti"[12]. Motivaţia eşecului era circumscrisă rezistenţei ireconciliabile a reclamantei în faţa îndemnurilor făcute de propriile rubedenii şi a măsurilor iniţiate de biserică, în termeni ce înlătură orice echivoc:

> Atunce, văzând şi smerenia mea că nu poate fi nici o pricină pravelnicească spre stricarea şi dizlegarea cununiei, ne-am încredinţat că ea, *prin îndemnări, sau prin îndărăpnica sa nătângime, sau prin grăbirea vreunei înşelăciuni* (subl. ns.), cucoana Ruxandra să învinovăţeşte, răspunzând înaintea noastră că nu primeşte, după hotărârea noastră şi după îndemnările rudelor sale, de a mai fi împreună petrecătoare cu legiuitul său bărbat, măcar de îşi va pierde şi toată zăstrea sa.

Dar, limpezimea concluziei este asociată cu alte câteva detalii, extrem de interesante, privind geneza şi evoluţia scandalului conjugal.

Între altele, mitropolitul nota – aparent surprinzător – că „această legiuită însoţire, *urmată de la anul 1817*, au avut începere cea mai blagoslovită de Dumnezău în curgire de zăci ani aproapi"[13], constituind pildă de dragoste, îndestulare şi bună înţelegere pentru semenii din înalta societate moldavă. Surprinde, desigur, anul „însoţirii" indicat de înaltul ierarh, de ale cărui sinceritate şi memorie nu avem dreptul de a ne îndoi, când, potrivit calculului elementar, Ruxandra, născută în 1805, avea vârsta fragedă de doar 12 ani! Mult prea tânără adolescenta, am putea spune, pentru întemeierea unui cămin, dacă am ignora prevederile *Codului Calimach* în uz, privind „dritul căsătoriei", înscrise în capitolul al II-lea, articolele 70 şi 83. Primul dintre acestea interzicea săvârşirea *logodnei* „mai înainte de a împlini partea bărbătească al 14-lea an al vrâstei şi partea femeiască al 12-lea an". Celălalt articol reglementa durata statutului preliminar al viitorilor soţi: „[…] după logodnă, trebue să se săvârşească *cununia* în curgere de doi ani, dacă se vor afla amândouă feţele în ţara aceasta şi dacă nu s-au făcut vreo tocmeală

[10] Informaţia dedusă, potrivit căreia anul naşterii acesteia ar fi 1827 (Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 34, nota 44), trebuie privită cu rezervă.

[11] Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 386.

[12] SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentele 67−68 (Anexa III, copii identice).

[13] Derutantă este însă precizarea aceluiaşi înalt ierarh, cuprinsă în „cartea de despărţenie" sau documentul de dezlegare a cununiei religioase, emis la Iaşi, în ziua de 17 martie 1837: „[…] *nu după multă vreme a însoţirii*, s-au născut între dumnealor neunire şi ră vieţuire, din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales acum, de cinci ani" (SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentul 81).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru vremea cununiei”[14]. Prin urmare, data consemnată de mitropolit ar putea fi validată ca început al însoţirii celor doi, fie în ipostaza de logodnici, fie (beneficiind, probabil, de dezlegare din partea bisericii) de cununaţi sau căsătoriţi. Evident, nici îndoiala în privinţa începutului de drum comun în viaţă nu trebuie exclusă până la confirmarea sau infirmarea acestuia în temeiul unui document oficial din epocă.

Liniştea şi buna înţelegere în cuplu ar fi durat doar un deceniu, în aceeaşi opinie, perioadă pe care o regăsim aproximată şi în cuprinsul tânguirii Ruxandrei Başotă din 3 octombrie 1836. Apoi, a început calvarul.

> Către anii 1827 – scria mitropolitul, domnitorului – preste toate aşteptările şi *numai din relile întâlniri a<le> celor care, cu nelegiuire s-au despărţit de soţiile lor ca să fie slobode de bărbaţii cei iubitori* (subl. ns.) şi cu râvnă sfântă către trupurile lor, s-au înfăţoşat d<umnea>ei c<u>c<oana> Ruxandra la Sfânta Mitropolie, în lipsa d<umi>sale hat<man> din Eşi.

Faptul se petrecea în ziua de 20 iulie a acelui an, când, profitând de plecarea la ţară (probabil, la Pomârla) a soţului,

> […] a înfăţoşat jalobă formalnică [mitropolitului – n.ns.], în cuprindere că, *din ceasul căsătoriei*, nu i-au arătat soţul său nici un sămn de dragoste şi că, de un an şi giumătate, ar fi luat ură asupra sa, dum<nea>lui, încât nici ziua, nici noaptea nu o primeşte, nici a vorovi împreună nu vroeşte, ocărând-o şi mulţumindu-să dum<nea>lui hat<man> a să aduna cu ipochimenile pre care iubeşte, mai adăugând însă punct<ele> al doile şi al treile, vrednice de toată hula.

Pe acestea din urmă nu le precizează, lăsând astfel suficient loc supoziţiilor şi imaginaţiei. S-a afirmat, bunăoară, dar fără necesarul suport informativ, că „pricina nelegiuită” la care făcea aluzie tânăra soţie, în cuprinsul plângerii ei către mitropolit, din 3 octombrie 1836, ar fi constat în înclinaţiile homosexuale ale partenerului de viaţă, respectiv păcatul pederastiei[15].

Vor fi fost, cu siguranţă, suficiente elemente şi argumente la îndemâna înaltului slujitor al altarelor să creadă şi să afirme că „s-au rădicat frica lui Dumnezău din sufletul c<u>c<oanei> Ruxandrei, hulind pe soţ până în punctul acela că să îngrijăşti dum<nea>ei şi de viaţa sa”; dar, deşi convins de vinovăţia exclusivă a reclamantei, i-a recomandat o pauză de meditaţie până la revenirea hatmanului de la ţară şi, totodată, schimbarea temporară a domiciliului, nu însă şi a mediului, la cea mai apropiată dintre rubedenii, mătuşa sa, domniţa Ralu Calimach. Care a fost efectul? Întors acasă şi găsind-o „deşartă”, mai aflând şi de plângerea împotrivă-i lăsată la Mitropolie, Başotă „au mers singur la casa unde să afla d<umnea>ei ca să-i arate că cu braţe deschisă o primeşte şi s-o încredinţeze de bună pitrecire şi <de> iubirea cea mai scumpă”, în aceeaşi spumoasă expresie mitropolitană. Numai că legiuita-i încă soţie „nu l-au primit, închizându-i şi uşile”, iar drumeţul reclamat, „prin toate cercările cele blânde şi propunere de liniştire prin mijlocitori, nimică n-au isprăvit”, pentru că Ruxandra, „din

[14] *** *Codul Calimach*, ediţie critică alcătuită de un colectiv condus de acad. Andrei Rădulescu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1958, p. 91 şi 95. Durata putea fi extinsă în situaţii speciale, care nu privesc cazul în speţă.

[15] Andrei Oişteanu, *Sexualitate şi societate. Istorie, religie şi literatură*, Iaşi, Editura Polirom, e-book (format digital), 2016, p. 284, 355.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

îndărăpnicia sa, n-au schimbat altă hotărâre decât a-ş cere zăstrea în stăpânire şi vadè de câteva luni ca să şază în străini”[16].

Cum nici înfăţişarea comună a soţilor, la Mitropolie, din toamna anului 1829, în prezenţa unchilor Ruxandrei, hatmanul Teodor Balş şi vornicul Lupu Balş, nu i-a fost favorabilă, nici surghiunirea – recomandată ca soluţie temporară, dar neefectuată – la Mănăstirea Văratec (unde vieţuia maica Elisabeta, fostă mireană Zoiţa Balş) n-au dat roadele aşteptate, deopotrivă, de Başotă şi de mitropolit, iată că, după o nouă etapă de vremelnice şi alternante reconcilieri şi scandaluri, întinsă pe durata a altor şase ani[17], inevitabilul s-a produs. La 20 februarie 1837, mult prea răbdătorul soţ, nemaisuportând ultima ofensă din partea Ruxăndriţei, şi anume contractarea unui împrumut de o mie de galbeni prin amanetarea giuvaerurilor familiale, l-a rugat pe mitropolit să elibereze nedorita de el, până atunci, carte de despărţenie. Argumentele sale se întemeiau pe numeroasele „jărtfi şi răbdări ce am arătat în curs de şapti ani” împotriva partenerei de viaţă şi pe conduita morală insuportabilă a acesteia („desfrânata viaţă ce păstrează”), care, „îndărăpnicindu-să, stăruieşte în tot chipul a să dizghina vieţuirea cea dintre noi”[18].

Nefiind străin de involuţia raporturilor conjugale în familia Başotă, „din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales *acum de cinci ani, în cari vremi nici sălăşluire, nici mâncare, nici împreuna legiuita pitrecere n-au avut* (subl. ns.)”[19], Veniamin Costache – convins că a epuizat „toate chipurile şi cuvintele cele mai puternice spre a-i aduce în sfinţănia unirii şi a înduplecării” şi că nu mai existau „scântei de nădejde a împăcării de la nici o parte” – a emis, în numele Marelui Arhiereu şi al Bisericii, în ziua de 17 martie 1837, la Iaşi, documentul sau „cartea de despărţenie”, prin care dezlega cununia religioasă între foştii soţi: „[…] şi de acum înainte şi în veci, rămâne dum<nea>lui slobod despre dumneaei, precum şi dumneaei despre dum<nea>lui, ci întocmai ca nişte străini să să socotească unul despre altul”[20].

Astfel încheiată această timpurie „telenovelă” din perspectivă ecleziastică, epilogul ei laic ori civil s-a consumat la foarte scurtă vreme, la Divanul Apelativ din Iaşi, acolo unde Ruxandra şi-a revendicat – la 16 aprilie acelaşi an – suita de drepturi matrimoniale, imobiliare şi băneşti în dauna fostului soţ. A obţinut parte dintre acestea, nu însă şi custodia celor doi copii, rămaşi în grija tatălui legitim, cu drepturile cuvenite în conformitate cu clauzele testamentare lăsate de propriul ei părinte, Grigore Balş, înscrise în documentul din 30 ianuarie 1824. De reţinut este faptul că hotărârea instanţei, defavorabilă în bună parte petentei, înscria şi un punct de vedere separat de al majorităţii completului de judecată, o „socotinţa a minoritalei”[21], în privinţa distribuţiei veniturilor provenite din exploatarea moşiei Holboca şi a iazului de la Chiriţa, constituind averea extradotală (numită *exoprică* sau *parafernă*) a Ruxandrei, la care ar fi trebuit să aibă parte dreaptă, alături de mamă, şi cele două fiice, Elena şi Sofia.

Viaţa pentru cei doi foşti soţi, aflaţi la vârste ce le îngăduia refacerea căsniciei, avea să curgă, ulterior, pe făgaşe şi cu destine paralele: dacă Ruxandra s-a recăsătorit cu Lascăr Bogdan, hatmanul Anastasie Başotă – în pofida tuturor aparenţelor, degajând

[16] SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentele 67−68.

[17] În cuprinsul ultimei jalbe adresate mitropolitului, Anastasie Başotă invoca durata de şapte ani. Vezi SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B 11/1837, f. 1 f.−v. (Anexa IV).

[18] *Ibidem.*

[19] Rămâne totuşi marea enigmă: naşterea celor două fiice s-a petrecut în acelaşi interstiţiu!

[20] SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentul 81 (Anexa V).

[21] SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentul 77 (Anexa VI).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

robusteţe fizică şi carismă – s-a lăsat copleşit de mulţimea maladiilor de care suferea[22] şi a preferat să se autoizoleze în compania „ţiitoarei" (femeia de casă) Catinca Vasiliu. În seama acesteia a fost pusă nu numai îngrijirea multiplelor lui invalidităţi, ci şi adâncirea conflictului cu unica-i fiică rămasă în viaţă, Elena, al cărei mariaj cu cneazul Gh. Cantacuzino avea să urmeze modelul părintesc al divorţului[23]. Dincolo însă de aceste neînţelegeri, drame şi suferinţe, alternând, probabil, cu varii satisfacţii şi bucurii la fel de trecătoare, odinioară ca şi acum, rămâne imaginea binefăcătorului Pomârlei şi al învăţământului românesc, Anastasie Başotă, tronând peste suita păcatelor reale ori închipuite, pe care contemporanii şi urmaşii s-au întrecut a le semnala.

ANEXE

I

Veniamin Costachi

Cinst<it> al nostru fiu sufletesc, d<umi>sale biv vel hat<man> Anastasie Başotă, cu părintească blagoslovenie

Părintească blagoslovenie trimitem d<umi>tale

Am primit şi a doua scrisoare a d<umi>tale, din 1 zi av<gus>t şi am văzut şi prin aceasta punerele înainte ce faci în pricina cu soţia d<umi>tale. La care, spre răspuns, însămnăm d<umi>tale că noi, voind şi dorind unire cu soţia d<umi>tale, i-am vorovit şi i-am pus înainte, îndestul, cele de cuviinţă şi mai înainte şi acum am minisit pre luminarea sa, domniţa, spre a-i vorovi în pricină şi a o trimite d<umi>tale; şi de rămâne neînduplecată în cerirea sa, să deie jolobă în formă şi va intra în pravelnicească cercetare. Căci, mai mult, de noi, nu iaste <i>ertată, adeverim răzleată de d<umnea>ta, soţul său.

Însă, iubite fiule, socotind slăbiciunea fimeiască şi împuţânarea în care văz că se află, poartă-te cu înţălepciune şi cu blândeţă, ca să nu cază şi în deznădăjduire, ca una ce să află lipsită de părinţi şi desperată pân la obidă, şi apoi să urmeze căinţă nefolositoare.

Al d<umi>tale părinte sufletesc,

Veniamin, Mitropolit Moldovei

1829, avgust 1

(SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86, documentul 24.)

[22] „Avea plămânii atacaţi, era înţepenit de mult de criza de reumatism, de artrită, de accese de astm, iar hidropizia, odată apărută, nu mai putu fi stăvilită" (Mihai Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 386).

[23] Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 51−52. Dosarul procesului de divorţ, cuprinzând şi copia certificatului de căsătorie, la SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B 40/1854.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

II

3 octombrie 1836

Înalt Preasfinţite Stăpâne,

Încredinţarea ce nemărginită şi evlavia ci au avut în persoana Înalt Preasfinţiei Voastre atât răposatul moşul meu, log<o>f<ă>t Nicolae Balş, cât şi mutatul întru vecinică pomenire părintele meu, nepreţuit odor şi dulce mângâiere moştenitoare în familia noastră, îmi dau îndrăzneală a năvăli la acel liman lin, întru care, cu siguranţie, suitorii mei m-au îndreptat a mă năzui întru toate viforile nenorocirilor mele. De am întârziet, Înalt Preasfinţite Stăpâne, a alerga până acum către nesfârşitul izvor al părinţăştii Voastre bunătăţi, au fost că mi-am păstrat această adăpostire pentru vremea nefacerii cei mai de pe urmă, ca nu cu o ră întrebuinţare <a> bunătăţilor Voastre să pierd cât de puţîn materialnic sau în gândire din scutirea şi apărarea ci obicinuiţi a dărnici, cu iubire de oameni, neputinţăi şi pătimitoarei nevinovăţîi.

Acum, însă, când toate cele lăturalnice închipuiri s-au sfârşît, când răul s-au obrintit şi când orizonul nădejdilor mele s-au închis din toate părţile de pâcla ce pone-grită a deznădăjduirii, acum tocmai, Preasfinţite Stăpâne, vin cu cinstire şi încredinţare să vărs în sânul părinţăştii Voastre milosîrdii, lacrămile ce îndelungatele mele pătimiri le storc cu îmbelşugare din ochii mei fără contenire. Acum tocmai alerg cu mânule intinsă şi ceiu agiutori şi scăpari din valurile ce mă îngrozăsc şi cu p<i>erzarea sufletească şi cu prăpădirea materialnică. De s-au şi strădănuit suitorii mei a-mi lăsa o stare încredinţată pentru înlesnirea pitrecirii vieţii mele, au fost în zadar, din pricină că nenorocita soartă au voit a mă împletici întru împregiurări cari mă fac a pitreci ca cea mai săracă şi mai strâmtorată dintre fimei.

Lăcuinţa me, Preasfinţite Stăpâne, de nouî ani trecuţi, este ca acea a păsărilor vieţuitoare întru întuneric şi osândite a jăli răsăpirile cele triste a difăimării. Este într-un colţ al zăriştilor celor întru dărăpănare a părinteştii casă, strâmtorită în douî odăi, în care o slugă ceva mai de frunte n-ar pute lăcui. Casa mea, de îndelungată vreme, nu cunoaşte îndestularea hranei, încât, ca o nenorocită, mă văz cu ruşîne stăruitoare la mesele altora, lipsită de toate acele îndămânări întru care şi rangul neamului şi împregiurările stării ar fi de cuviinţă a mă vide. Marturi îs privirea obştiei pentru toate aceste. Dar, poate, mă socotiţi însoţîtă, poate mă socotiţi cel puţîn întru câştigarea driturilor căsătoriei! Ba, Preasfinţite Stăpâne! Eu sînt văduvă, totodată şi săracă. Cinci ani sînt trecuţi de când cel mai înainte bărbat al meu nu-mi cunoaşte patul. O dişănţată îndărăpnicie a sa l-au rătăcit într-o pidosnică hotărîre. De cinci ani trecuţi, sîngur, de la sîne, s-au osăbit de culcuşul meu. Nu socotesc de trebuinţă a vă încreţălui auzul cu povestirea pricinii ce l-au îndemnat la o asămine şi nelegiuită şi puţîn cunoscută pravililor bunii cuviinţi fapte, îndestul că şi aceasta este un netăgăduit adevăr. De cinci ani, zîc, de când nici sălăşluirea, nici mâncarea, nici împreuna pitreciri cu barbatul meu nu o cunosc, ci stârcind sîngură ca o stafie bocesc răsăpirile părinţăştii lăcuinţe, încungiurată de tot feliul de neîndemânări.

Aşadar, Preasfinţite Părinte! Lipsîtă şi de plăcerile însoţîrii şi de folosurile averii mele, eu astăzi nu mă cunosc decât o suptchipuire, un lucru de negoţ, adică că dum<nealui> hatmanul Anastasache Başotă păzăşte numele de soţ al meu pentru ca să tragă numai folosurile averii mele. Socotind dar aceasta ca o diastasis de cinci ani, ci barbatul meu sîngur, de la sîne, ş-au legiuit-o mai îndelungată decât toate acele ce sfânta biserică ar pute rândui şi, pi di altă parte, în curgirea aceştii vremi, nici o apropiere de dragoste, nici o întoarcere către datoriile însoţîrii nevăzând, nici mângîieri măcar ca

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

către o nenorocită, din partea lui, precum nici o vinovăţîre din partea mea /care să mă supuie unii asămine triste soarte/ nediscoperind, ci mai vârtos doi ani trecuţi fiind de când însuşi mă sîlniceşte a mă disface prin jărtfire a o parte din averea mea, precum sînt de faţă hârtii şi marturi vrednici de credinţă, îndestulă iarăşi dovadă că dum<nealui> este râvnitori stării mele, iar nu bunei împreună vieţuiri, îndrăznesc a ruga pe Înalt Preasfinţia Voastră să binevoiţi a dizlega şi bisericeşte o însoţîre pe care, cu fapta, barbatul meu au rupt-o, nemaisâmţînd însămi nicio dragoste, mai mult di a răbda podvigul[1] aceştii poreclite numai căsătorii, nici virtute a mai suferi cruzimea sărăciei întru care, avută fiind, mă aflu osîndită a trăi.

A Înalt Preasfinţiilor voastre duhovnicească fiică şi plecată slugă,

Roxandra Başotă

În 3 oct<omvrie> anul 1836

[Rezoluţie] 1837, mart<ie> 5: S-au primit. Să-s facă cunoscută cerirea şi dum<i>s<ale> Ruxăndriţii şi să avem ştire.

Mart<ie>15: Să-s facă împlinire cererii, de vreme ce, după atâte cercări şi sfătuiri, nu s-au putut întocmi vieţuirea împreună, mai ales că şi amândouî părţile o cer şi să-s aducă şi la ştiinţa Înălţimii Sale. Ven<iamin> Mit<ropolit>.

(SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B11/1837, f. 2 f.−v.)

[1] Canon (arh.).

III

[Iulie 1836]

Prea Înălţate Doamne,

Smeritul Mitropolit al Moldovei supune astăzi, supt pătrunderea cea creştinească a Înaltei Voastre stăpâniri, o însămnătoare călcare a canoanelor apostoliceşti şi bisericeşti ce urmează între însoţirea cea nedespărţită a cununiei d<umi>sale hat<man> Anastasache Başotă cu d<umnea>ei Ruxandra, născută Balş, fiica răposatului postelnic Grigori Balş. Această legiuită însoţire, urmată de la anul 1817, au avut începere cea mai blagoslovită de Dumnezău în curgire de zăce ani aproapi, pildă făcându-să însoţirei cei îmbunătăţite în toată politia, pentru că şi însuş cucoana era nedespărţită de vieţuirea ce<a> scumpă şi d<umnea>lui hatmanul păstrând aceasta ca lumina ochilor, cu prisosinţă şi îndestulare potrivită celor mai însămnate case, slobozând şi îmbrăcămintele cele mai desfătate şi echipajurile cele mai strălucite în toată politia, nelăsând-o să se lipsească de cea mai îndestulată în toate lucrurile vieţuirii dobândire şi numai pentru mode dându-i şasă mii lei pe an; mai în urmă, i-au înmulţit în somă de douăsprezăce mii.

Cătră anii 1827, preste toate aşteptările şi numai din relile întâlniri a<le> celor care, cu nelegiuire s-au despărţit de soţiile lor ca să fie slobode de bărbaţii cei iubitori şi cu râvnă sfântă cătră trupurile lor, s-au înfăţoşat d<umnea>ei c<u>c<oana> Ruxandra la Sfânta Mitropolie, în lipsa d<umi>sale hat<man> din Eşi, fiind dus la ţară, şi cu o mare tânguire asupra legiuitului său soţ, la 20 a lunii iulie acelui an, au înfăţoşat jalobă

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

formalnică, în cuprindere că, din ceasul căsătoriei, nu i-au arătat soţul său nici un sămn de dragoste şi că de un an şi giumătate ar fi luat ură asupra sa, dum<nea>lui, încât nici ziua, nici noaptea nu o primeşte, nici a vorovi împreună nu vroeşte, ocărând-o şi mulţumindu-să dum<nea>lui hat<man> a să aduna cu ipochimenile pre care iubeşte, mai adăugând însă punct<ele> al doile şi al treile, vrednice de toată hula. Care, toate aceste, însuş smerenia me cercetându-le şi încredinţându-să că s-au rădicat frica lui Dumnezău din sufletul c<u>c<oanei> Ruxandrei, hulind pe soţ până în punctul acela că să îngrijăşte dum<nea>ei şi de viaţa sa, am fost înduplecaţi a-i da voie dum<i>sale ca să meargă la o casă de rudenie până să va întoarce dum<nea>lui hat<manul> de la ţară, ca să cercetăm de sînt pe vre-un temei arătările dumisale.

Întru aceasta, poftind şi noi pe luminata domniţa Ralu Calimah ca să o primască la casa luminării sale, fiind una din cele mai apropiate rudenii, şi aşa s-au sălăşluit în casa domniţii. Dar, piste puţân <timp>, întorcându-să şi dum<nea>lui hatmanu, fără a şti de mutarea aceasta, au aflat casa sa dişartă şi, încredinţându-să şi de jaloba ce au pornit şi <de> voia ce i s-au dat, au mers singur la casa unde să afla d<umnea>ei ca să-i arate că cu braţe deschisă o primeşte şi s-o încredinţeze de bună petrecire şi <de> iubirea cea mai scumpă. Însă, nu l-au primit, închizându-i şi uşile, căci, prin toate cercările cele blânde şi propunere de liniştire prin mijlocitori, nimică n-au isprăvit, pentru că dum<nea>ei, din îndărăpnicia sa, n-au schimbat altă hotărâre decât a-ş cere zăstrea în stăpănire şi vadè de câteva luni ca să şază în străini.

Cătră care cerire, păşind peste canoanele bisericeşti, la avgust 1, anul 1829, după două jalobe ce am luat de la dum<nea>lui şi după toate cercările ce am făcut, bisericeşte, şi după încredinţările ce am luat de la luminarea sa, domniţa Ralu Calimahi, mătuşa sa, pentru toată neînduplecarea, am scris părinteasca poftitoare carte d<umis>ale hat<manului> ca, socotind slăbiciunea fimeiască, să să poarte cu blândeţă, ca cătră una ce să află lipsită şi de părinţi şi disperată până la atâta. Şi dum<nea>lui ascultându-ne, au răbdat ca să dobândească sufletul său ţălul însuşâtei pitreciri cu legiuita soţie, întinzând şi două jalobe cătră sfânta biserică. [Care, văzând][1] râvna acestui soţ şi, dimpotrivă, neîntoarcirea la casa d<umi>sale a cucoanei, dar nici cătră sfătuirile cele părinteşti neascultare, ne-au sălit de i-am adus de faţă la Sfânta Mitropolie, poftind atunce şi pe unchii d<umi>sale cucoanei, adică d<umnealui> hat<man> Teodor Balş şi d<umnealui> vorn<ic> Lupu Balş, iar din partea d<umi>sale, hat<man> Anastasache Başotă, nimeni altul decât numai d<umnea>lui. Şi începând a cerceta cele prin jalobă cuprinse, nu numai că nimică dintrânsele n-au putut dovedi adivarate, dar şi însuş unchilor d<umi>sale cucoanei li s-au părut o străină auzire, ştiind de viaţa şi pitrecirea cea bună a d<umi>sale şi de toată îndestularea a mesii, a îmbrăcămintei, a slugilor, a altor multe cheltuieli şi cu mai deosăbită covârşire decât a celor asemenea dumilorsale.

Atuncea, însuşi (sic!) unchii d<umi>sale, adecă d<umnea>lor boierii Bălşeşti, cunoscând zadarnicile arătări, într-un glas, spre cinstea neamului, o au sfătuit şi o au silit să meargă la casa soţului, dar tot n-au fost ascultaţi. Atunce, văzând şi smerenia mea că nu poate fi nici o pricină pravilnicească[2] spre stricarea şi dizlegarea cununiei, ne-am încredinţat că ea, prin îndemnări, sau prin îndărăpnica sa nătângime, sau prin grăbirea vreunei înşelăciuni, cucoana Ruxandra să învinovăţeşte, răspunzând înaintea noastră că nu primeşte, după hotărârea noastră şi după îndemnările rudelor sale, de a mai fi împreună petrecătoare cu legiuitul său bărbat, măcar de îşi va pierde şi toată zăstrea sa. Şi, de aceia, am hotărât, pentru nesupunerea sa cătră biserică, ca d<umnea>ei să meargă la Monastirea Varatecului, petrecând acolo dimpreună cu maica Elisabeta, ce din mireană s-au fost numit Zoiţa Balş, până când, viindu-şi în cunoştinţă, să va întoarce

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

către legiuitul său bărbat şi zăstrea să se lase sub privigherea şi purtarea de grijă a soţului său, dându-i-se d<umi>sale cucoanei cele de trebuinţă atât pentru îmbrăcăminte, cât şi pentru mâncare, pe toată vremea cât va fi petrecătoare în monastire.

Şi iată acum trecuţi şasă ani de când, deşi au primit-o dum<nea>lui, în urmă, cu braţă deschise, acum, prin jalobă către sfânta biserică, din 21 a lunii trecute, iunie, tânguirea d<umi>sale hatmanului, că cu zăduf şi necaz pătimeşte, asupra căria s-au pus rezoluţia smereniei mele să să facă anafora către Preaînălţimea Voastră ca, spre oprirea răului, de vreme ce numita cucoană nu-ş vine în dreaptă cunoştinţă, ci sporeşte în răutate alergând către pieirea sufletească, apoi să fie trimisă la Mănăstirea Varatecului, pe vreme de doi ani, cu purtare de grijă a soţului său, că de îşi va veni în cunoştinţă, să să unească cu legiuitul său soţ, iar de nu, să rămâie pe viaţa sa acolo, după hotărârea legilor bisericeşti şi împărăteşti.

Întru acest chip, Preînălţate Doamne, dacă nu să vor pune stavile cu putere politicească a Domnului stăpânitori şi obştescului părinte al patriei, precum întru această prea plecată anafora şi întru altele de mai înainte, apoi nu mai poate rămâne chip de întâmpinare călcării legilor şi a canoanelor apostoliceşti şi bisericeşti, care va fi rătăcirea cea mai de apoi întru toată lănţuirea ierarhiei care astăzi să păzăşti cu mai multă sfinţănie între neamurile celelante a<le> răsăritenilor, cum mai ales ale pravoslaviei (hotărăşte Domnul[3], pentru numele dreptului giudecător, a să împlini întru aceste însămnătoare nesupuneri şi călcări a toată sfinţenia dumnezeieştilor porunci, spre a nu să pierde sufletele călcătorilor în vecin<ic>a prăpastie) şi a să face pildă rea[4] la o hotărâre bisericească. D<umnea>lui hat<man> Başotă şi iarăşi până în câteva luni o poate să mai primească de la mănăstire în braţele creştineştii sale inimi, având doi copii cu cucoana aceasta, de care nu să despărţeşte, pentru că nu s-au cununat ca să să desparte, dar, după aceasta, şi vârsta şi copiii cei fără căutare de maică îl aduc la păşirea pierzării sufleteşti, aşteptând dreapta voastră hotărâre.

D<umnea>lui hat<manul> are în mânule sale şi epitropia copiilor săi, după diata răposatului său socru şi pentru aceia doi copii din sângele lor păstrează şi *exoprica* şi *parafesca,* di care nu poate a să atinge d<umnea>ei cucoana cât va fi dispărţită de d<umnea>lui, iar d<umnea>ei nici odinioară nu va primi dispărţenii.

A<l> Înălţimii Voastre,

Smerit către Dumnezeu <rugătoriu>,

Veniamin, Mitropolit <al> Moldovei

(SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentele 67−68, copii identice.)

[1] Expresie înscrisă doar în cele două copii identice ale documentului (SJIAN, Documente, P. 86/ 67−68), nu şi în versiunea originală (P. 152/8).

[2] *Provelnică*, în original.

[3] *Doamne*, în original.

[4] În versiunea originală, urmează următoarea încheiere: „fiind şi Smerenia mea îndatorit pentru copiii din sângele lor a să păstra exopricalile de care să nu se poată atinge nimene până la venire în vârstă a copiilor. Apoi, dacă numitul d<umnealui> hat<manul> nu este despărţit, nici cere despărţenie, rămân întru îngrijirea sa şi acele exopricale a nu să pute atinge nici odinioare ace ce au călcat canoanile apostoliceşti şi nu s-au supus bisericii. Acesta este adevărul care să supune Î<nălţimii> Voastre.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IV

Înalt Preasfinţite Arhiereule al Moldovei,
Prea milostive Stăpâne şi obştescule Părinte Mitropolit,

De prisos socotesc a mă întindi asupra celor ci au curs între mine şi asupra soţii meli, Ruxăndriţăi, ştiute fiind după toată întindere a Înalt Preasfinţii Voastre. Şi fiind că după atâte jărtfi şi răbdări ce am arătat în curs de şapti ani, n-am putut nici eu, nici îndemnările duhovnicului nostru, nici chiar sfătuirea Preasfinţii Voastre să o aducă în cunoştinţă şi, cunoscând datoriile unii soţii, să petreacă cu dragoste şi blândeţă, ci dimpotrivă, îndărăpnicindu-să, stăruieşte în tot chipul a să dizghina vieţuirea cea dintre noi. Şi fiind că şăpti luni au trecut din şăsă, ci aţi găsit cu cale Preasfinţia Voastră, în care diastimă di vreme, viind în sâmţîri şi pocăinţă să o primesc, şi văzând însă că, după anaforaua Prea Sfinţii Voastre, nici la mo<na>s<tire> s-au trimes, nici cu pocăinţă s-au arătat, ci mai vârtos privind că dum<nea>ei, după douăsprezece mii lei ci-i dau pe tot anul pentru mărunta sa cheltuială, au cercat acum, în urmă, a să împrumuta cu una mii galbeni, punând amanet însuş juvaerurile zăstrii sale, precum să cuprinde în zapisul ci gătisă pentru încredinţarea, cu iscăliturile dum<nea>lor boierilor post<elnic> Iordachi Ghica şi a moşului său, hat<man> Costachi Balş, supt cuvânt că nevoieşte a-i întrebuinţa pentru dizlegarea căsătorii noastre. Cari înscris, din întâmplare, au agiuns în mânuli meli să-l păstrez ca un document nităgăduit a rălilor dum<i>sale cătră mini plecări.

Îndrăznesc cu umilinţă a mă ruga ca, Prea Sfinţia Voastră, să binivroiţi a slobozi cartea noastră di dispărţănii şi să dispozarisăsc şi zăstrea ei, undi să va găsi de cuviinţă, căci în mijloc sânt şi copiii, mai ales parte fimeiască, şi necuviinţă va fi a să prăpădi starea dum<i>sali cu desfrânata viaţă ce păstrează.

Preasfinţiti Arhiereule şi obştescule Părinte, toate datoriile celi creştineşti, dispre partea mea, le-am împlinit cu prisos, fără mustrare de cuget. Mucenic am fost în curgire de atâţia ani, dreptăţile mele le-aţi cunoscut însuş Preasfinţia Voastră! Vieţuirea ei cu mini esti cu neputinţă şi îndărăpnicia ei tot sporeşte. Şi sfânta bisărică, încredinţându-să de vinovăţîe şi nesuferire ei, prin anafora, după canoaneli bisăriceşti, au legiuit osânda dum<i>sale. Însă, neviind dum<nea>ei în cunoştinţă şi nefiind di acum înainti nădejdi de a-ş vini în sâmţîri, cu lacrimi fierbinţi mă rog blândeţilor maicii meli bisărici ca să mă izbăvască de această mucenii, ci în toate zîlele le trag, dispărţându-mă bisăriceşti, spre împăcare altor mai mari neîncuviinţări şi spre sufleteasca mântuiri a amânduror părţilor.

A Înalt Preasf<inţiei> Voastri pre plecată slugă,

[Iscălit] Anastasă Başotă, hat<man>

Anul 1837
Fevruarie, 20 zile

(SJIAN, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, dosar B11/1837, f. 1 f.−v.; o copie a aceluiaşi document se află şi la Colecţia Documente, pachet 86/documentul 78; vezi şi Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 28−29.)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

V

Cu mila lui Dumnezeu, Smeritu Veniamin,
Arhiepiscop şi Mitropolit Moldovii

Ziditorul a toată făptura, Domnul şi Dumnezeul nostru, acel care, pentru nemărginita sa îndurare, au învrednicit omenire ca pre ce mai cinstită din toate făpturile după chipul şi asemănarea sa şi o au împodobit, împărţind-o în parte bărbătească şi femeiască spre păzire neamului omenesc, blagoslovindu-i întru însoţire nunţii, au zis: creşteţi şi vă înmulţiţi şi moşteniţi pământul, din început lăsând nouă, celor de pre pământ, prin aceasta, taina nunţii cea sfântă.

Aceştii poronci a Ziditoriului, următori fiind şi dum<nea>lui hat<man> Anastasă Başotă şi dum<nea>ei cucoana Ruxanda, fiica răpos<atului> post<elnic> Grigorie Balş, cu bunăvoinţa părţilor dumilorsale, s-au însoţit prin împreunare nunţii mai înainte cu […][1] ani. Dar, fiind că nu după multă vreme a însoţirii, s-au născut între dumnealor neunire şi ră vieţuire, din pricina răcelii de dragoste ce s-au ivit din partea amândurora, iar mai ales acum, de cinci ani, în cari vremi nici sălăşluire, nici mâncare, nici împreuna legiuita petrecire n-au avut şi, pentru aceasta, au pornit a besericii noastră mijlocire, spre îmbunare traiului.

Aşa, noi, după celi de Dum<ne>zău însufleţite a Sfintei Scripturi rânduiele a legii noastre, prin duhul blândeţilor, cercetând cu scumpătate şi toate mijlocirile făcând a le îmbuna traiul şi, văzând Smerenia noastră că de-a pururea, în curgirea vremii aceştie, întrebuinţând toate chipurile şi cuvintele cele mai puternice spre a-i aduce în sfinţănia unirii şi a înduplecării şi, de vreme ce nici scântei de nădejde a împăcării, de la nici o parte, nicidecum văzându-se, şi mai ales că şi scoposul amândurora părţilor s-au cunoscut mai mult către despărţire, precum vremea această trecută şi cercările cele multe o aduc spre arătare, iar mai ales că şi însuşi dumnealor, prin înscris, ne-au făcut cerire a li să da desăvârşită dizlegare însoţirii, căci chip de a mai vieţui împreună nu esti. Drept aceea, socotind ca nu cumva din vieţuirea cea împreună a dumilorsale să se întâmpli mai cumplit ceva, fiind că răceala dragostei şi ura iscată între dumnealor au agiuns în gradul cel mai de pre urmă şi cari, în celi mai multe ori, aduce primejduincioasă întâmplări, în puterea ce ne este dată nouă de la marele arhiereu, Domnul nostru I<i>sus Hr<i>s<tos>, prin sfinţii săi ucenici şi apostoli şi prin ai lor următori, dizlegăm această cununie ce au fost între dumnealor hat<manul> Anastasie Başotă şi cucoanii Roxanda Balş. Şi de acum înainte şi în veci, rămâne dum<nea>lui slobod despre dumneaei, precum şi dumneaei despre dum<nea>lui, ci întocmai ca nişte străini să să socotească unul despre altul.

Pentru care, spre încredinţare dezlegării ce<le>i desăvârşită aceştii însoţiri, s-au dat dum<i>s<ale> hat<man> această carte, adiverită cu a noastră iscălitură şi pecete.

Veniamin, Mitropolit Moldoviei

[Locul pecetei]
Secţia a II-a, nr. 192
1837, mart<ie> 17 / Eşi

(SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentul 81.)

[1] Spaţiu gol.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VI

Memoar
în pricina dintre dum<nea>lui hatm<an> Anastasache Başotă cu fosta soţie, dumneaei cucoana Ruxanda, născută Balş

Ceririle cucoanii cuprinsă în reclamaţia curatorii din 16 aprili 1837	**Hotărârea Divanului Apelativ**
1. De a i să întoarci toată averea cuprinsă la izvodul di zăstri şi la diata răpos<atului> părintelui său, post<elnic> Grigori Balş.	**1.** Fiind că din însuşi înscrisul cucoanii din 26 aprili 1837 să dovideşte că dum<nea>ei s-au primit de la dum<nea>lui hat<man> toati lucrurile celi mişcătoare de zăstre şi de exopricali asămine şi, din răvaşul dum<nea>ei către vătav, din 29 aprilie, acelaşi an, să vedi că au luat în a sa stăpâniri moşiile îndată după dizlegarea cununii apoi Divanul găsăşti pretenţia aceasta fără cuvânt.
2-le. Formalnică socoteală pentru banii sîneturilor cuprinşi prin diata răpos<atului> său părinte, ci s-au lăsat a să împlini şi a să întrebuinţa pentru grijili răpos<atului> şi alte faceri de bine.	**2-le.** Pentru formalnica socoteală ci să ceri dum<isali> hat<man> pentru banii însămnaţi prin diata răpos<atului> post<elnic> Grigori Balş, întru ceia ci să atinge di banii sîneturilor, ci testatoriul au lăsat a să împlini, cari socoteală să ceri di către dumneaei cucoana a fi întovărăşită cu izvodul sîneturilor însuşi testatoriului, pentru banii ci, potrivit cu diata, va fi dat dum<nealui> hat<man> din numărătoarea banilor ci vor fi prisosând şi de a sîneturilor ci nu vor fi apucat încă a să împlini, Divanul nu încuviinţază ca dum<nealui> hat<manul> să dei această samă, căci, aşa precum, prin testamentul răposat<ului> Balş, să pui însărcinari depotrivă asupra dum<is>ale hat<manului> şi asupra dum<nea>ei cuconii la strângirea banilor supt privighere epitropilor lăsaţi di răposatu, apoi numai aciia au fost şi sînt în dreptati a ave asămine privighere cuprinsă prin testament şi acelora numai ci însuş dum<nea>ei cucoana, ca o împreună însărcinată cu dum<nea>lui hat<manul> întru îndeplinire celor cuprinsă prin diata însărcinării, diopo-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

	trivă asupra amândurora, esti îndatorită a da socoteală despre întocmai urmare.
3-le. Toati pojîjîile casălor din Eşi şi di pi la moşii, toate lucrurile şi vitili ci vor fi ramas de la răpos<atul> post<elnic> Balş, precum şi toate lucrurile şi pojîjîile ci să pot socoti făcute din rodurile zăstrii.	**3-le.** Această pretenţie a dum<nea>ei, cucoanii, Divanul nu o încuviinţază, fiind împotriva [paragrafului] 1663, cari legiueşte „fiind că fimeia sau moştenitorii ei sînt datori, cerând trebuinţa, să dovidească că aceli exoprice (afară din zestre) adusă în casa bărbatului, de trebuinţă este să se facă catagrafii atunce, să să iscălească de bărbat şi să să încredinţeze de cătră marturi vrednici de credinţă". Apoi, încât această dovadă dum<nea>ei cucoana n-au înfăţoşat-o, dum<nea>lui hat<manul> rămâne slobod di această pretenţii, cu atâta mai mult cu cât Divanul, din însuşi înscrisul dum<nea>ei cucoanii, dat dum<isale> hat<manului> la 26 aprili 1837, n-au mai rămas îndoială că nu s-au îndestulat întru aceasta.
4-le. Venitul exopricalilor cuprinsă în diată.	**4-le.** Pretenţia pentru exopricalile cuprinsă în diată şi <a> altor avuturi ci ar fi rămas de clironimii nicuprinsă şi la diată, Divanul, cunoscând-o a fi fără cuvânt, hotărăşte, pe temeiul [paragrafelor] 1660 şi 1661, că dum<nea>lui hat<manul> Başotă nu poati fi răspunzători, di vremi că, prin tăcerea dum<nea>ei cucoanii, să dovideşti învoire dum<isale> în vreme cât au trăit nedispărţât de dum<nea>lui hat<manul>.
5-le. 10 000 lei, cu a lor dobândă după cursul de atunce, ce i-au lăsat beizade Scarlat Ghica, prin diată şi i-au luat dum<nea>lui hat<manul>.	**5-le.** Pentru condeiul de 10 000 lei ce să cer cu a lor dobândă legiuită, după cursul de atunce, ce i-au lăsat beizade Scarlat Ghica clironimii, prin diată, dum<isale> cucoanii Ruxanda Balş şi i-au primit dum<nea>lui hat<manul>, Divanul, în temeiul [paragrafului] 1666 din *Condica ţivilă* şi în privire că păstrarea acestor bani la dum<nea>lui hat<man> au fost cu primirea dum<neaei> cucoanii Ruxanda, pentru că nici o cerire sau reclemaţie din partea dum<neaei> cucoanii pentru aceşti bani, în câtă vremi au fost nedes-

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

	părţită de dum<nealui> hat<manul>, nu să vedi să fi urmat, hotărăşti ca banii aceştia zăci mii lei să-i răspundă dum<isale> hat<manului> pi vreme cât au fost întru unită însoţîre, fără dobândă. Iară di la dizlegare însoţîrii încoace, fiind că n-au fost mai mult în dreptate a-i ţîne la dum<nealui>, să plătească legiuita dobândă pân la numărătoare.
6-le. Venitul moşiilor de la Chipereşti, ci le-au avut răpos<atul> post<elnic> Balş cu embatic şi le-au stăpânit dum<nea>lui hat<manul> până la o vremi.	**6-le.** Pentru venitul moşiilor de la Chipereşti ce le-au avut răpos<atul> Balş cu embatic şi le-au stăpânit dum<nea>lui hat<manul> pân la o vremi, cu carile cucoana ceri a fi despăgubită, şi întru aceasta hotărârea Divanului urmează ca şi pentru veniturile exopricei cuprinsă la pontul al 4-le.
Cerire dum<nealui> hat<manului>	**Hotărârea majoritalei**
Că după glăsuire testamentului socrului dum<isale>, copii<i> născuţi din însoţire dum<nealui> cu dum<neaei> cucoana sînt moştenitori suptrânduiţi a moşii Holboca şi că pentru că, din poziţia testatoriului (acel care face testamentul), priveşte hotărât numai pe aceşti copii, apoi dum<nea>lui pretinde că ei sînt moştenitori singuri şi, pe aceste temeiuri, cere regularisire cuviincioasă spre îngrădire şi siguripsire aceştii averi, mai cerând şi o parti din rodurile moşii, cât să va încuviinţa, după o dreaptă proporţii, în folosul copiilor, pe toată vremea până la săvârşirea cocoanii din viaţă, potrivit cu rostirea şi duhul testamentului.	Stăpânirea şi venitul moşii Holboca, în cât dum<neaei> cucoana să va afla în viaţă, să încuviinţază a fi numai a cucoanii, căci dum<nea>ei în viaţă fiind, fiii dum<nealui> nu pot ave împărtăşire în averea aceasta cu dritul clironomii, pentru că fiii, în cât părinţii lor sînt în viaţă, nu să pot numi de clironomi. Iar, după săvârşirea dum<nea>ei cucoanii din viaţă, atunce copii legiuiţi ci vor rămâne vor clironomisi şi moşia aceasta, potrivit cu textul testamentului, fără a o pute înstrăina la nimine, supt nici un fel de împregiurare.

Socotinţa minoritalei

Gios iscăliţii nu ne unim cu socotinţa majoritalei numai în cât să atinge de venitul exopricalilor, adică a moşii Holboca cu iazul de la Chiriţa, cuprinsă mai sus la pontul întăi a practicalii, pentru că răpos<atul> post<elnic> Grigori Balş, prin testamentul său din 1824, ghenar 30, atârnând fondosul acestii averi în proprietaoa dum<neaei> cucoanei, împreună cu a copiilor dum<neaei>, neapărat că pe copii nu să pot depărta de a nu să împărtăşi şi din venit. Şi dar noi, potrivit cu duhul voinţei răposatului, găsim de cuviinţă că, din venitul exopricalei, mai întăi scăzându-să din mijloc toate celi rânduite

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

di răposatul pe tot anul pentru facerile de bine şi pomenire sufletului său, celălant venit să să împărţască pe trei, adică o parti să iei dum<neaei> cucoana şi două părţi, doi copii născuţi din comuna vieţuire cu dum<nealui> hatmanul.

(SJIAN, Colecţia Documente, pachet 86/documentul 77.)

THE ANXIETIES AROUND A DIVORCE IN THE MOLDAVIAN HIGH SOCIETY IN 1837 (Summary)

Keywords: Başotă, Balş, marriage, divorce, Metropolitan Church, Iaşi, Pomârla.

This paper aims to present and comment on some documents from the National Archives of Iaşi, regarding a noisy and shameful divorce which took place inside of the Moldavian high society during the reign of Mihail Sturdza (1834−1849). The protagonists of former couple or marriage were the great landowner Anastasie Başotă, overnamed the curmudgeon from Pomârla ("harpagonul din Pomârla"), and his younger wife, Ruxandra Balş, downward of an older boyardness family from Moldavia. The divorce was asked for by Ruxandra, and the reasons of it and the quarrels which were generated along the years are illustrated in the attached documents. It is very interesting how the great scholar and high Archbishop of Metropolitan Church from Iaşi, Veniamin Costache, unsuccessfully tried to reconcile both spouses, and finally being compelled to accept their divorce.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ŞTEFAN BÂRSAN*

EUGENIU CARADA LA PARIS (1880−1882)

La baza prezentei cercetări rezidă convingerea că istoriografia noastră are datoria de a-l recupera pe Eugeniu Carada. Păstrând o rezervă prudentă față de tentația pe care o poate exercita uneori emiterea de judecăți de valoare, chiar și la o privire preliminară, dimensiunea personalității lui Carada îl recomandă pentru o mai bună cunoaștere. Disproporția dintre măsura activității sale (indiferent dacă ar fi omologată de istorici în sens pozitiv sau negativ) și uitarea la care a fost condamnat în memoria posterității este frapantă. Eugeniu Carada este un nume necunoscut largii majorități a publicului nespecializat, în primul rând ca urmare a faptului că nu este menționat în manuale. Chiar și mergând mai departe și depășind registrul învățământului instituționalizat, există studii de specialitate dedicate liberalismului care îl invocă rareori sau deloc. Efectul produs de această situație este acela de a limita contactul (fie el și superficial) cu personajul istoric Eugeniu Carada la o minoritate formată din specialiști și din oameni aparținând elitei culturale.

De regulă, acest tip de lacună a istoriografiei românești este imputabil fie decalajelor ce s-au acumulat în raport cu istoriografiile occidentale, fie perioadei în care a prevalat retorica marxistă, care obișnuia să recurgă adesea la selecții vinovate de militantism politic. Nu credem că este neapărat valabil în cazul de față. Doar la aproximativ cincisprezece ani după moartea sa, Ștefan Zeletin remarca că nimeni nu-și mai amintea cine era Eugeniu Carada[1]. Era o consecință a tipului de personalitate a lui Carada, foarte adesea preocupat a acționa cu discreție. Această trăsătură de caracter a generat o notorietate pe măsură, fapt care, la rândul său, constituie una dintre cauzele penuriei de evidențe documentare cu care ne confruntăm astăzi.

Una dintre lacunele precedentelor studii/biografii despre Eugeniu Carada este aceea că autorii lor s-au mulțumit să contureze în termeni elogioși rolul său în cadrul Băncii, fără a acorda o atenție specială aspectelor conexe, care nu l-au privit sau la care nu a contribuit în mod direct. Probabil că nici nu intra în obiectivul lor; însă acum explorarea contextului istoric în care s-a creat Banca Națională sau a tipului de relații pe care le avea el la Paris și în Europa sunt probleme la fel de importante, întrucât contribuie esențial la conturarea unei mai bune înțelegeri a ansamblului.

În acest moment, considerăm că formularea unei serii de întrebări și dileme, ce până acum au fost eludate sau pur și simplu neidentificate, poate contribui mai mult la

* Doctorand, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

[1] Horia Roman Patapievici, *Eugeniu Carada, nonconformistul care a creat instituții*, în „Bucureștiul cultural”, an VI, nr. 103, 16 noiembrie 2010, p. 2. Patapievici nu a indicat sursa din care și-a extras această informație și nici eu nu am reușit deocamdată să o identific.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 19−30

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reconstituirea unor fragmente ale trecutului. A recupera întregul, în uriaşa sa complexitate, reprezintă o iluzie, dar a repera cât mai multe părţi sau faţete, fie şi incomplet deslușite, constituie atât un deziderat tangibil, cât şi o contribuţie mulţumitoare. Aceste premise au la bază raportarea la studiul istoriei ca generatoare de cunoaştere, ca ansamblu de acumulări de sensuri şi experienţe din trecut. Pe de altă parte, aşa cum am menţionat, inventarierea şi analiza încercărilor istoriografice anterioare care l-au avut ca obiect pe Eugeniu Carada invită la multiplicarea unghiurilor de abordare.

Cele mai importante surse documentare pe care le-am identificat şi pe care vom încerca să ne axăm cu precădere sunt: textul şi expunerea de motive ale legii de înfiinţare a BNR, pe care le vom analiza succint, dezbaterile parlamentare de dinaintea votării proiectului de lege, regăsite în „Monitorul Oficial", fondul de arhivă al Băncii Naţionale, în special corespondenţa dintre Carada, aflat la Paris, şi guvernatorul Câmpineanu, diferite scrisori din fondurile Bibliotecii Academiei şi ale Bibliotecii Naţionale a României, precum şi foarte preţiosul instrument de lucru pe care îl constituie volumul *Eugeniu Carada. Corespondenţă şi mărturii inedite*. Foarte utile pentru înţelegerea contextului istoric şi a încercărilor anterioare înfiinţării Băncii vor fi istoriile timpurii ale BNR, scrise de Victor Slăvescu şi Traian Mihaiu.

Aşadar, titlul – *Eugeniu Carada la Paris (1880−1882)* – nu anunţă neapărat reconstituirea fidelă sau descrierea „cvasi-exhaustivă" a activităţilor pe care le-a desfăşurat delegatul BNR în capitala Franţei. În primul rând, ar fi dificil spre imposibil, în al doilea rând, rezultatul ar fi nesatisfăcător, întrucât s-ar rezuma, în mare măsură, la o inventariere a necesităţilor de ordin tehnic ale începutului de organizare a Băncii. Astfel sunt informaţiile pe care le oferă, cu precădere materialul documentar disponibil. Din acest motiv, şi nu numai, vom căuta să explorăm răspunsuri (nu putem să ne angajăm că vom oferi soluţii definitive) la o serie de interogări ce fac referire la: motivele pentru care Eugeniu Carada era cel recomandat pentru misiune, cu referiri la experienţele anterioare; măsura în care i se poate atribui paternitatea legii de înfiinţare a BNR; precum şi analiza textului de lege, surprins în contextul anterioarelor tentative de organizare a circulaţiei monetare. Şederea lui Carada la Paris, între 1880 şi 1882, s-a produs ca urmare a calităţii lui de reprezentant al nou-înfiinţatei Bănci Naţionale a României. De altfel, munca în cadrul BNR este principalul merit care i s-a atribuit *post-mortem*.

Nu este o coincidenţă faptul că înfiinţarea Băncii Naţionale a României s-a produs în urma Războiului de Independenţă. Pe de o parte, pe plan financiar-economic, statul român resimţea în mod acut necesitatea unui organism de emisiune monetară. Pe de altă parte, o astfel de instituţie reprezenta o încununare simbolică a independenţei naţionale, dar mai ales o garanţie pe viitor a independenţei economice. Până în 1867, România nu avusese monedă proprie. Sistemul monetar existent până atunci în spaţiul românesc era de provenienţă mixtă: rusească, otomană, austriacă, franceză, germană[2]. Pe lângă necesitatea de ordin economic, crearea unui sistem monetar propriu constituia şi o manifestare a suveranităţii naţionale, dar, în acel moment, trebuia obţinută şi aprobarea Turciei.

Primele încercări în acest sens au fost realizate în timpul domniei lui Al. I. Cuza, adept al unei asemenea măsuri. Încă din 1860, a existat un proiect de lege care prevedea instituirea unei monede naţionale, numită „romanat", bazată pe sistemul metric zecimal, care trebuia să aibă aceeaşi formă, greutate şi valoare ca francul francez. Această

[2] Costin C. Kiriţescu, *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui*, vol. I, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1996, p. 135.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

monedă ar fi urmat să fie bătută în aur, argint şi aramă; Constantinopolul a respins însă iniţiativa[3].

România era totuşi dispusă să purceadă la baterea unei monede naţionale în ciuda opoziţiei Înaltei Porţi. Constituţia de la 1866 prevedea că „Regele are dreptul de a bate monedă, conform unei legi speciale”[4]. La 12 aprilie 1867, este emisă *Legea pentru înfiinţarea unui nou sistem monetar şi pentru fabricarea monetelor naţionale*. Printr-o licitaţie publică trebuia să se decidă cine va avea dreptul de a fabrica monedele, „luându-se toate precauţiunile necesare pentru confecţionarea lor identică cu monetele franceze”[5]. Întrucât realizarea monedelor din aur şi argint presupunea mari dificultăţi, în pofida eforturilor depuse, primele monede proprii (din argint) datează abia din 1870[6].

Din motive economice asupra cărora nu insistăm, prima emisiune de monedă naţională nu a reuşit să acopere necesităţile financiare ale statului român[7], care deveneau din ce în ce mai presante, odată cu izbucnirea crizei în Balcani şi iminenţa unui nou război ruso-turc. Statul român avea nevoie să-şi echipeze armata şi nu dispunea de capacitatea financiară necesară unui astfel de proiect, aşa că a recurs la soluţii alternative de finanţare. Întrucât un împrumut extern nu părea a fi o opţiune viabilă[8], singura soluţie posibilă, în afara intensificării presiunii fiscale, era emiterea unor *hârtii de valoare*. La 10 iunie 1877, este promulgată *Legea pentru emisiunea de bilete ipotecare*, ce acorda Ministerului de Finanţe autorizaţia de a emite bilete, a căror valoare era garantată cu bunurile statului, până în limita de 30 de milioane de lei[9].

Tipărirea biletelor s-a făcut la Paris, sub supravegherea lui Eugeniu Carada şi a lui Emil Costinescu. În anii următori, după ce România şi-a obţinut independenţa de stat, se reia un mai vechi proiect, acela de înfiinţare a unei Bănci Naţionale. Chiar în *Legea pentru emisiunea de bilete ipotecare* se prevedea, la articolul 10, că „guvernul va fi dator să elaboreze un proiect de lege pentru înfiinţarea unei bănci de scont şi circulaţiune, pe care-l va supune corpurilor legiuitoare la cea mai apropiată sesiune”[10]. Activitatea Băncii urma să se desfăşoare sub supravegherea Guvernului. Necesitatea monopolului pentru emisiunile monetare este declarată în *Expunerea de motive cu privire la Legea de înfiinţare a Băncii Naţionale*[11]. Întrucât existau unele controverse cu privire la rolul capitalului particular în cadrul noii instituţii, iniţiatorii proiectului justificau impunerea monopolului pe baza exemplelor oferite de statele Europei de Vest. Dacă în Parlament iniţiativa nu a întâmpinat dificultăţi serioase[12], în planul aplicării

[3] Constantin C. Giurescu, *Alexandru Ioan Cuza şi instituirea sistemului monetar naţional*, în *Crearea sistemului monetar naţional la 1867*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1968, p. 50.

[4] Cristian Ionescu, *Dezvoltarea constituţională a României. Acte şi documente (1741−1991)*, Bucureşti, Editura Lumina Lex, 1998, p. 396.

[5] C. I. Băicoianu, *Istoria politicei noastre monetare şi a Băncii Naţionale*, vol. I, partea I, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1929, p. 276.

[6] *Ibidem*, p. 277.

[7] M. Maievschi, *Biletele ipotecare – prima hârtie-monedă din ţara noastră*, în *Crearea sistemului monetar naţional la 1867*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1968, p. 95.

[8] Mihail Gr. Romaşcanu, *Eugeniu Carada (1836−1910)*, Bucureşti, Editura Albatros, 2007, p. 136.

[9] C. I. Băicoianu, *op. cit.*, vol. I, partea a II-a, p. 592.

[10] Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naţionale a României (1880−1924)*, Bucureşti, Institutul Social Român, 1925, p. 11−17.

[11] *Banca Naţională a României. Legi, statute, dispoziţiuni monetare, convenţiuni financiare*, coord. G. C. Marinescu, seria I, Bucureşti, Biblioteca Monetară, Economică şi Financiară, 1939, p. 97.

[12] Legea a trecut cu 55 de voturi pentru, 2 împotrivă şi 14 abţineri (*ibidem*, p. 108). Abţinerile sunt expresia incertitudinii pe care o nutreau unele voci cu privire la oportunitatea înfiinţării unei astfel de instituţii. În mod interesant, însuşi Theodor Rosetti, viitorul guvernator al BNR, îşi exprima reţinerile şi motiva că e

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lucrurile au stat altfel. Legile riscau să rămână doar pe hârtie dacă nu se găseau mijloacele punerii lor în practică. Nou-înființata Bancă, deși avea baza legislativă, nu dispunea și de facilitățile tehnice necesare emiterii de bancnote. De aceea, s-a căutat suport în Franța.

Eugeniu Carada refuzase propunerea venită din partea lui Brătianu de a-și asuma funcția de guvernator, recomandându-l în locul său pe ministrul de Finanțe, Ion I. Câmpineanu[13]. În schimb, a acceptat răspunderea de a se ocupa, la Paris, de imprimarea biletelor de bancă. Trebuie specificat că doar o parte a acestei acțiuni se înfăptuia în capitala Franței, cealaltă petrecându-se în București, sub îndrumarea lui Costinescu[14]. Carada se ocupa de prima emisiune de bilete pe care Banca să o pună în circulație. De asemenea, el trebuia să cumpere de la Paris tehnica inexistentă în țara noastră, dar care permitea, în viitor, imprimarea biletelor în România.

Carada a fost asistat în această misiune de câțiva colaboratori, însă, așa cum reiese din corespondența ce s-a păstrat, responsabilitatea principală i-a aparținut lui. Primul raport pe care i l-a transmis lui Ion I. Câmpineanu datează din 14 iulie 1880. În cadrul acestei scrisori, Carada a enumerat obiectivele majore ale misiunii sale la Paris: să facă demersurile necesare pentru fabricarea hârtiei pentru biletele Băncii și a filigranului, care era „aproape singura garanță reală a hârtiei fiduciare"; studierea aspectelor de ordin tehnic specifice unei asemenea acțiuni; achiziționarea materialului indispensabil desfășurării următoarelor operațiuni de tipărire a bancnotelor în țară[15].

Întrucât „Administrațiunea Băncii Franței" nu acorda niciun fel de sprijin nici băncilor publice, franceze sau străine, nici celor de stat, Eugeniu Carada a luat în calcul posibilitatea unui refuz din partea francezilor. Confruntat cu această alternativă, el a luat măsuri în două direcții. În primul rând, a făcut demersuri pentru a convinge Banca Franței să revină asupra deciziei. În al doilea rând, a căutat să prevină un eventual impas cauzat de un nou refuz, prin identificarea unei soluții alternative; sens în care examinează cu atenție, obținând și concursul unor specialiști în domeniu, diferite modele de filigrane de proveniență franceză sau engleză[16]. Finalmente, administrația Băncii Franței a consimțit să realizeze confecționarea filigranelor pentru bancnotele românești, dar numai pe durata anului 1880. Totuși, francezii nu erau de acord să realizeze și tipărirea biletelor. Prima comandă a constat în fabricarea a 900 000 de bilete de 20 de lei, 300 000 cu valoarea de 100 de lei și 25 000 de 1 000 de lei[17]. Biletul de 20 de lei avea imprimată imaginea împăratului Traian, iar cele de 100 și 1 000 de lei – atât imaginea lui Traian, cât și a lui Decebal, dar în poziții diferite[18].

Carada aprecia în acel moment (14 iulie 1880) că biletele nu vor putea fi puse în circulație înainte de luna noiembrie a aceluiași an. Din acest motiv, în opinia lui, singura modalitate de a pune bilete în circulație era cedarea de către Guvern a rezervei sale de bilete ipotecare. Ele urmau să fie emise cu un timbru special al Băncii și constituiau o soluție provizorie până la fabricarea noilor bilete[19].

încă devreme ca în România să ia naștere o Bancă Națională, întrucât creditul nu era suficient de dezvoltat (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 36–37).

[13] Mariu Theodorian-Carada, *Efimeridele*, vol. I, București, Tipografia „Capitalei", 1930, p. 147.

[14] *Ibidem*, p. 43.

[15] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 1.

[16] *Ibidem*, f. 5.

[17] *Ibidem*, f. 6–7.

[18] *Ibidem*, f. 7.

[19] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Omul politic liberal s-a ocupat îndeaproape și de aspectele tehnice ale operației, motiv pentru care a apelat la asistența de specialitate a unor experți în domeniu. Recomandarea lui, făcută în urma studierii diferitelor modele de bancnote provenite din Franța, Belgia, Italia sau Anglia, era aceea de a se alege drept model pentru biletele noastre prototipul de bancnotă specific primelor trei țări din cele enumerate, dar nu și al Angliei. Englezii aveau o hârtie „peste tot filigranată în clar și în umbră" și dispuneau de forța financiară de a înlocui în permanență vechile bilete. Întrucât respectiva operație era costisitoare și deloc la îndemâna celorlalte state, ele au venit cu o altă soluție – tipăreau biletele în culoarea „albastru de cobalt" − care era „nefotogenică", așadar nu erau expuse riscului de a fi falsificate. Aceasta era și rezolvarea pe care o propunea Băncii Naționale a României ca fiind cea mai viabilă[20]. În cele din urmă, Carada estima la un cost de 60 000 de lei achiziționarea, transportul și instalarea la București a întregului angrenaj tehnic necesar imprimării în țară pentru „biletele, cecurile, tratele și altele pentru Bancă"; dar și pentru „timbrele Statului și acele poștale în foarte bune condițiuni"[21]. Cu toate eforturile sale, un raport al ședinței Consiliului arată că întreg materialul necesar începerii funcționării Băncii, adică registrele, condicile și chiar și timbrele au trebuit să fie comandate la Paris[22].

În data de 24 iulie 1880, în cadrul unei ședințe a Consiliului de Administrație al Băncii Naționale a României, se acorda lui Eugeniu Carada deplinul sprijin pentru misiunea sa la Paris. Acestuia i s-a recomandat să se încadreze strict în limitele prevăzute de stipulațiile contractelor; și să grăbească, în măsura în care era posibil, finalizarea lucrărilor înainte de termenul limită[23]. Într-o scrisoare particulară adresată lui Ion Brătianu, el își exprima totuși dubiile asupra șanselor de a urgenta lucrurile[24].

Carada avea să expedieze un nou raport la 15 august 1880, în cuprinsul căruia cerea noi instrucțiuni și se plângea din nou că Banca Franței nu colabora în direcția tipăririi oricăror bilete de bancă, inclusiv a celor românești. Recomandarea sa era aceea de a se realiza la București imprimarea biletelor, din mai multe considerente. În primul rând, operațiunea respectivă ar fi necesitat mai mult timp în Franța decât în România, atât din cauza formalităților și a procedurilor, cât și a faptului că, la București, ar fi fost coordonată de personalul Băncii, ceea ce ar fi permis urgentarea procedurilor. În plus, fabricarea filigranelor, care se făcea în Franța, dura oricum mai mult; ceea ce, pentru Carada, constituia un motiv în plus de a tipări biletele la București. El estima că, în condiții optime, în luna decembrie a anului 1880, puteau fi emise bilete de 20 de lei[25].

Banca îi solicita lui Carada, la 5 septembrie, să includă printre materialele tipografice comandate două serii de cifre, în vederea numerotării biletelor de bancă[26]. O săptămână mai târziu, Carada notifica BNR că un transport de „acțiuni și titluri nominative formând prima emisiune a Băncii" fusese expediat la Londra, în vederea

[20] *Ibidem*, f. 8.

[21] *Ibidem*, f. 9.

[22] Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *Istoria Băncii Naționale a României în date*, vol. I (1880−1914), ediția a III-a, revizuită, București, Editura Oscar Print, 2010, p. 11.

[23] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 420.

[24] Carada îi scria lui Ion Brătianu, la 2 august 1880, următoarele: „Lucrarea filigranelor la Banca Franciei se urmează, însă, cu toată stăruința mea de toate zilele, mi-este cu neputință a-i face să iasă din pas și mi-e teamă că lucrarea va merge mult mai încet de cum mi s-a promis la început" (*Eugeniu Carada. Corespondență și mărturii inedite*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Sabina Marițiu și Romeo Cîrjan, seria *Restitutio*, vol. VII, București, Banca Națională a României, 2013, p. 99).

[25] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 19−21.

[26] Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit.*, p. 17.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

definitivării procesului de fabricare. În cadrul aceleiaşi scrisori, el insista să i se trimită indicaţiile necesare cu privire la gravarea timbrului Băncii plus semnăturile ce urmau a fi imprimate pe acţiuni şi bilete[27]. În Anglia s-a colaborat cu cei de la firma *Bradbury Wilkinson & Co. − Banknote Designers, Engravers & Printers*. Ei au expediat Băncii Naţionale a României − aşa cum reiese din scrisorile lor şi în conformitate cu înţelegerile încheiate cu Eugeniu Carada − un transport de cinci lăzi, conţinând 19 000 de acţiuni la purtător şi 3 000 de titluri nominative, la 28 septembrie 1880[28]. Aproximativ o lună mai târziu, la 29 octombrie, englezii notificau din nou partea română asupra expedierii unui nou transport, constând în şapte lăzi cu 28 000 de acţiuni şi 4 000 de titluri nominative[29].

Potrivit rapoartelor oficiale, Carada mai ducea şi o corespondenţă neoficială cu Ion I. Câmpineanu, căruia i se adresa cu formula „Amice guvernator”[30]. La sfârşitul lunii septembrie îl informa pe acesta, atât pe cale oficială, cât şi particulară, că primise, în sfârşit, semnăturile de imprimat pe bilete[31]. Într-un raport detaliat trimis la 4 octombrie, Carada răspundea unor cerinţe ale administraţiei BNR, care voia detalii cu privire la lucrurile cumpărate sau comandate, perioada aproximativă în care ele vor fi ajuns în ţară, cheltuielile efectuate pentru achiziţionare, cele de transport şi instalare, precum şi cele necesare pentru aducerea şi întreţinerea unui personal specializat. Răspunzând, Carada arăta că suma cheltuielilor efectuate de el până atunci, în numele Băncii, se ridica la 56 128 de franci[32].

Tot la data de 4 octombrie 1880, la Bucureşti, Consiliul Băncii analiza oferta făcută lui Carada la Paris din partea unui anume G. Richard. Cel din urmă se angaja să fabrice pânzele metalice şi să tipărească biletele BNR, cu condiţia să-i fie înmânate materialele pe care partea română avea să le achiziţioneze din Franţa. Românii au respins această ofertă, motivând că, din raţiuni economice şi de siguranţă, se preferă tipărirea biletelor la Bucureşti, în atelierele Băncii. În schimb, în ceea ce priveşte fabricarea pânzelor metalice, partea română s-a arătat dispusă la negocieri şi a cerut delegatului ei de la Paris să trimită mai multe detalii[33]. În ciuda speranţelor pe care şi le făceau atât Carada, cât şi autorităţile administrative ale BNR, nu au putut fi emise primele bancnote până la sfârşitul anului 1880. Drept urmare, s-a purces la aplicarea unei măsuri pe care o sugerase şi negociatorul român, aceea de a pune în circulaţie biletele ipotecare, însoţite de un supratipar cu titulatura Băncii[34].

Aflându-se la începuturile activităţii sale, Banca Naţională a României se confrunta cu dificultăţi generate de lipsa personalului calificat. Pentru a atenua această deficienţă, Carada a solicitat asistenţă Băncii Franţei, constând în trimiterea la Bucureşti a unuia dintre funcţionarii săi (15 iulie)[35]. Un răspuns la această cerere a venit la 3 septembrie, când se comunica avizul pozitiv al guvernatorului Băncii Franţei. În plus, acesta menţiona

[27] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 25.
[28] *Ibidem*, f. 98−99.
[29] *Ibidem*, f. 105−107.
[30] *Ibidem*, f. 17.
[31] *Ibidem*, f. 18.
[32] *Ibidem*, f. 20.
[33] Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit*., p. 18.
[34] Constantin C. Oprescu, Octavian Luchian, George Buzdugan, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1977, p. 324−329.
[35] Cristian Păunescu, *Începuturile Băncii Naţionale a României. Date despre activitatea lui Eugeniu Carada la Paris în anul 1880*, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1997, p. 387.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că, în opinia sa, sosirea la București a unui specialist francez ar fi trebuit precedată de venirea la Paris a unui funcționar român, care să studieze mecanismul operațiunilor bancare desfășurate la Banca Franței[36]. Specialistul francez se numea d'Auprevillle și el era apt să plece în capitala României nu mai devreme de luna noiembrie a anului 1880[37]. În vederea organizării serviciului contabil, BNR l-a trimis pe unul dintre directorii săi la Paris, pentru specializare. El se numea Theodor Ștefănescu, și tot Eugeniu Carada a fost cel care i-a facilitat accesul în Banca Franței. Ștefănescu avea să devină mai târziu unul dintre cei mai importanți și mai apreciați specialiști contabili ai României[38].

În paralel, Carada a întreprins o serie de demersuri pentru înzestrarea cu material tehnic și cu personal specializat a Monetăriei Statului, reînființată la 1879. El nu a acționat acum în calitate de trimis al Băncii, ci sub coordonarea lui Brătianu, cu care a întreținut corespondență[39]. În luna octombrie, BNR încredințează o nouă misiune delegatului său de la Paris, cerându-i să comande tipărirea registrelor, a condicelor și a tuturor imprimatelor necesare funcționării unei bănci la acea perioadă. Delegatul român răspundea că o asemenea operațiune ar fi mai puțin eficientă și mai costisitoare la Paris, întrucât cei de acolo nu cunoșteau nici limba română și nici necesitățile locale[40]. În noiembrie, el expedia la București o colecție întreagă de imprimate utilizate de Banca Franței, pentru a servi drept model[41]. Tot în luna noiembrie ajungea în țară, prin intermediul firmei *B. G. Poppovits* din Viena, primul transport de bilete. Acestea au reprezentat și prima emisiune de bilete a Băncii Naționale a României. Fabricarea lor a fost destul de costisitoare, întrucât a necesitat cheltuieli de transport plus servicii de desenare, gravare și fabricare a filigranului[42].

La sfârșitul anului, Carada se întorcea în țară, unde Ion C. Brătianu îl propunea pentru funcția de director. El nu accepta, iar postul era ocupat de un colaborator de-al său, Anton Carp. La începutul anului 1881 revenea la Paris, unde își relua activitatea. Într-o scrisoare adresată guvernatorului Ion I. Câmpineanu, la 7 februarie, el anunța că reușise să obțină revizuirea deciziei francezilor de a colabora la fabricarea filigranelor doar până la sfârșitul anului 1880; așa că operațiunea continua și în 1881. Totodată, Carada dădea indicații guvernatorului Băncii Naționale cu privire la persoanele și instituțiile franceze care trebuiau contactate în vederea depășirii reticențelor față de noi și a eficientizării colaborării dintre cele două părți[43].

În pofida tuturor eforturilor, statul român se confrunta cu serioase probleme financiare. De aceea, la 8 aprilie 1881, se emitea o lege prin care guvernul era autorizat să facă o emisiune de titluri de rentă ce puteau atinge o sumă maximă de 152 000 000 de lei[44]. Responsabilitatea imprimării lor a revenit nou-înființatei Bănci Naționale a României. Guvernul avea să furnizeze hârtia filigranată necesară acestui proces, dar și informațiile cu privire la textul și forma respectivelor titluri. Banca se obliga să returneze 61 140 de bucăți, la maximum două luni de la începerea operațiunii – ceea ce constituia și prima

[36] *Ibidem.*
[37] *Ibidem,* p. 387−388.
[38] *Viața și opera lui Eugeniu Carada*, coord. Mugur Isărescu, seria *Restitutio*, vol. III, București, Banca Națională a României, 2003, p. 50.
[39] *Corespondență și mărturii...*, p. 103−109.
[40] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 25.
[41] *Ibidem,* f. 27.
[42] Arhiva BNR, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 38.
[43] *Ibidem,* f. 232−233.
[44] Gh. M. Dobrovici, *Istoricul desvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823−1933*, București, Tipografia Ziarului „Universul", 1934, p. 112.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comandă adresată BNR de la înfiinţare[45]. Întrucât întreaga lucrare se desfăşura anevoie, la 6 iulie este din nou solicitat concursul lui Eugeniu Carada, invitat să „meargă în Germania şi Francia pentru a se face să se confecţioneze clişeurile necesare pentru imprimarea titlurilor”[46]. Instrucţiunile pe care cei de la Bucureşti i le dădeau lui Carada în vederea îndeplinirii însărcinării, departe de a fi precise, îi lăsau o mare libertate de iniţiativă, ba chiar îl invitau să identifice el însuşi soluţii pentru finalizarea operaţiunii[47]. După ce a cerut indicaţii suplimentare, delegatul BNR în capitala Franţei şi-a exprimat opinia că era cel mai nimerit să se execute la Paris şi clişeele recto şi cele verso; întrucât se puteau compara unele cu altele şi se evita în acest fel posibilitatea unei erori. Aproximativ o lună mai târziu, la data de 13 august 1881, Carada îl informa pe guvernatorul BNR că operaţiunea se încheiase şi că trimisese *clişeurile* la Bucureşti[48].

Carada şi-a continuat activitatea la Paris şi în anul 1882, încheind un contract cu firma *Papeteries du Marais et de Sainte-Marie*. Conform înţelegerii, firma franceză s-a angajat să furnizeze părţii române volumul de hârtie necesar[49] pentru imprimarea biletelor BNR[50]. Colaborarea aceasta a durat până în 1892. Eugeniu Carada a fost apoi, din nou, solicitat de cei de la Bucureşti pentru a intermedia realizarea desenului şi a gravurii pentru cecurile emise de Banca Naţională. În acest sens, el a reluat legătura cu Georges Duval şi P. Dujardin, cu care colaborase cu doi ani înainte, în cazul biletelor[51].

Pe parcursul anului 1882, Carada îşi făcea noi relaţii în capitala franceză, cu specialişti în diverse domenii, pe care îi coopta mai târziu în alte proiecte româneşti. De exemplu, atunci i-a cunoscut pe arhitecţii Albert Galleron şi Cassien Bernard, cei care întocmeau planul palatului Băncii Naţionale: în primii ani, BNR şi-a desfăşurat activitatea în cadrul clădirii Creditului Funciar, nepotrivită pentru a fi sediul unei bănci centrale[52]. Spre a ridica un nou sediu, Banca şi-a îndreptat atenţia asupra Hanului Şerban-Vodă, achiziţionându-l contra sumei de 800 000 de lei. În iunie 1882, ajungea la Bucureşti proiectul viitorului palat, pe care conducerea Băncii îl supunea unei atente analize din partea unei comisii de specialişti. Ei trebuiau să confirme dacă planul trimis de arhitecţii francezi corespundea „exigenţelor unei bănci, atât din punctul de vedere al siguranţei şi comodităţii, cât şi al esteticei”[53].

Evaluatorii planului francez au dat un aviz pozitiv, astfel încât se putea trece la pregătirea fazei de construcţie. Acest proces a început în toamna anului 1883, moment în care Eugeniu Carada, aflat deja în ţară, acceptase totuşi funcţia de director al Băncii. Din această calitate, el a propus ca ridicarea edificiului să se facă sub conducerea unui arhitect român[54] şi sub directa supraveghere a administraţiei Băncii. El însuşi a urmărit desfăşurarea lucrărilor, începute în 1884 şi finalizate în 1890[55].

---

[45] Arhiva BNR, fond Procesele-verbale ale Consiliului de administraţie, dosar 27, f. 75.

[46] *Ibidem*, f. 90−91.

[47] „Consiliul admite asemenea a se da instrucţiuni Dlui Carada să caute a simplifica cât mai mult proiectul făcut de Dl pictor Grigorescu astfel încât să permită a lucra mai repede, şi la trebuinţă să meargă chiar până la a renunţa la acel model” (*ibidem*).

[48] Idem, fond Secretariat, dosar 1/1880, f. 147.

[49] Era vorba despre următoarele cantităţi: 900 000 de bucăţi pentru bancnota de 20 de lei, 300 000 de bucăţi pentru cea de 100 de lei şi 26 000 de bucăţi pentru cea de 1 000 de lei (Mihaela Tone, Cristian Păunescu, *op. cit.*, p. 60).

[50] *Ibidem.*

[51] *Viaţa şi opera lui Eugeniu...*, p. 57.

[52] Cristian Păunescu, M. Ştefan, *Legendele Bătrânei doamne*, în *MI*, anul XXIX, nr. 10, octombrie 1995, p. 35.

[53] Arhiva BNR, fond Procesele-verbale ale Consiliului de administraţie, dosar 27, f. 175.

[54] *Ibidem.*

[55] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

După cum spuneam, Carada a acceptat să devină director al BNR din anul 1883, păstrându-şi funcţia până la moarte, în 1910. De regulă, cei care au scris despre activitatea lui în cadrul Băncii Naţionale au făcut-o în mod elogios, atribuindu-i merite reale, dar şi altele pe care nu ştim sigur dacă le-a avut. În cadrul acestei optici, el nu era doar director, ci „sufletul instituţiei”[56] şi chiar iniţiator al legii de înfiinţare[57]. Ipoteza nu poate fi confirmată până când nu vom dispune de evidenţe documentare. În orice caz, respectivul text de lege oferă o perspectivă interesantă asupra importanţei acordate nou-createi instituţii. Se stipula, în mod expres, că atât guvernatorul, cât şi directorii şi cenzorii trebuiau să fie români. O la fel de mare grijă s-a investit în reglementarea unui control destul de atent asupra activităţii Băncii, exercitat de către Guvern[58]. Această poziţie, ce reflectă o doză consistentă de prudenţă, trebuie înţeleasă în contextul anterioarelor tentative de creare a unor instituţii bancare pe teritoriul nostru. Până la 1880, au mai existat în spaţiul românesc câteva stabilimente ce funcţionau ca instituţii de credit. Desigur, ele erau apanajul unor cetăţeni străini, care deţineau capital şi care căutau – în mod evident – profitul. Aşadar, proiectul unei bănci naţionale nu era întru totul nou; era pus în discuţie de Ion Brătianu încă din 1861, în ideea că o asemenea instituţie ar preveni crizele financiare. Tot el afirma, în 1877:

> Noi trebuie să facem o bancă şi rău am făcut de n-am înfiinţat-o fiindcă nu eram destul de familiarizaţi cu aceste idei şi nu puteam să înţelegem folosul instituţiunii de bancă. Eu am zis la 1860 şi la 1868 tuturor capitaliştilor de atunci: astăzi nu simţiţi trebuinţa şi de aceea nu faceţi nici o bancă, dar o să vină vremea ca să o simţiţi. Să constituim o bancă de circulaţiune, ca să devină rezervor pentru timpurile grele, cari o să vină[59]?

Întorcându-ne mai departe în timp, ne amintim că iniţiative (care nu au fost puse în practică) mai timpurii au avut Mihail Sturdza (1849) şi Barbu Catargiu (1860)[60]. Însă, primele înfăptuiri concrete au aparţinut unor particulari străini: un anume german Nuland, care a înfiinţat Banca Moldovei în 1856[61], falimentând foarte repede; apoi Adolf Hertz şi Jacques Löbel, care au înfiinţat, în 1865, Banca României[62]. Aceasta avea să reziste ca bancă particulară, însă, odată cu schimbarea de la 1866, guvernul i-a retras privilegiile. De notat este că, prin stipulaţiile iniţiale, guvernul nu dispunea de drept de control şi nici nu lua parte la beneficii[63]. Un alt proiect de lege depus de P. Mavrogheni în 1874, pentru înfiinţarea unei bănci de scont şi circulaţie, care prevedea doar participarea particularilor, nu şi a statului, nu a trecut votul Parlamentului.

Totuşi, până la Războiul de Independenţă, deşi statul român era nevoit să apeleze la sprijinul parizian pentru a face emisiuni financiare[64], s-a simţit mai mult necesitatea

---

[56] Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altă dată*, vol. II (1885−1900), Bucureşti, Editura Ziarului „Universul”, 1928, p. 99.

[57] De exemplu, Mihail Gr. Romaşcanu, *op. cit.*, p. 149; George Virgil Stoenescu, *La început a fost Carada*, Bucureşti, Banca Naţională a României, 2005, p. 26; Cristian Păunescu, *Un părinte al Bătrânei doamne*, în *MI*, an XXIX, nr. 11, noiembrie 1995, p. 35. Cel mai probabil, toţi au preluat informaţia de la Mariu Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 147.

[58] *Banca Naţională a României. Legi, statute*, p. 105−107.

[59] *Ibidem*, p. 7.

[60] Traian Mihaiu, *Politica monetară şi a băncilor României*, vol. I, Bucureşti, 1907, p. 92.

[61] Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 12.

[62] *Ibidem*, p. 13−15.

[63] *Ibidem*, p. 15.

[64] Biblioteca Naţională a Românei, fond Brătianu, dosar 678, cota LVI/8, f. 110−111.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unei „bănci funciare” decât a unei „bănci de emisiune”. În 1873, a fost creat Creditul Funciar Român: cea mai importantă etapă preliminară a Băncii, cu „rezultate mulțumitoare”. Mai mult, Creditul Funciar s-a făcut ca urmare a eforturilor autohtone: „Simțul realităților dublate de un puternic sentiment patriotic îndemna pe toți acești patrioți să nu dea însă ajutorului financiar străin, prezentat în majoritatea cazurilor de samsari internaționali, nici un fel de crezare”[65].

Proiectul din 1880 a reușit și pentru că venea în întâmpinarea unor dificultăți mari de ordin economic. Statul român se confrunta cu lipsa mijloacelor financiare și, pe de altă parte, cu haosul generat de introducerea în țară a 40 de milioane în ruble ruseşti de argint, pentru necesitățile armatei țariste. S-a produs astfel o devalorizare a argintului și un exod al aurului[66], ceea ce a pus guvernul român într-o foarte delicată situație, implicit în postura de a căuta soluții.

Experiențele preliminare au arătat deci necesitatea exercitării unui control din partea statului în activitatea institutului național de emisiune monetară. De aceea, Guvernul urmărea cu atenție ce se întâmpla la Bancă; bunăoară, factorii decidenți trebuiau să fie români și se impunea o limită maximă de voturi, indiferent de numărul de acțiuni deținute. Transpare intenția vădită a statului de a-și asigura un control deplin asupra emisiunilor financiare. Acest tip de atitudine pare, până la urmă, firesc, mai ales din perspectiva pe care o avem astăzi; însă, în perioada respectivă existau dispute. Mai multe personalități politice înclinau atunci să lase acest tip de activitate în seama particularilor sau chiar considerau că încă nu sosise momentul pentru înființarea unei Bănci Naționale. Însuși Theodor Rosetti, cel care avea să-și pună câțiva ani mai târziu serviciile în slujba Băncii, în calitate de guvernator, obiecta în felul următor:

> Orice instituție creiată înaintea timpului și pentru care nu există elementele necesare ale vieței sale economice într-o țară poate deveni foarte ușor periculoasă pentru desvoltarea ulterioară a economiei naționale. Nu cred că timpul să fie oportun pentru introducerea la noi a acestei instituțiuni atât de delicate, atât de provocantă cum este banca[67].

Argumentul nu era lipsit de bază. Comerțul și industria erau în stadii incipiente, circulația capitalului financiar nu era dezvoltată. La fel stăteau lucrurile și în dezbaterea cu privire la caracterul de stat sau particular al Băncii. Se afirma că o bancă de stat putea fi angajată ca instrument în slujba unui partid sau a altuia. Pe de altă parte, riscuri existau și în ceea ce-i privea pe particularii care urmăreau obiective personale. Ion I. Câmpineanu, ministru de Finanțe, descria poziția guvernului liberal în felul următor:

> Suntem de ideea că nici străinii, nici societățile nu pot să facă trebile țării, astfel precum ar face chiar Statul. Dacă veți lua întreaga idee ce a predominat în guvernul liberal, de când e la putere, ați vedea că el a căutat, în toate modurile și ocaziunile, a se emancipa cât se poate mai mult de emancipațiunea străină; administratorii străini nu vin la noi decât atunci când văd putința și siguranța unui câștig pentru dânșii, iar nicidecum pentru noi[68].

Deși se invocau exemple din străinătate, adepții înființării unei bănci le treceau cu vederea când era cazul. De exemplu, majoritatea băncilor de emisiune din lume de atunci erau particulare[69], ceea ce la noi se evita.

---

[65] Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 19.
[66] *Ibidem*, p. 8.
[67] *MOf*, nr. 48, 28 februarie 1880, p. 2067.
[68] *Ibidem*, p. 1279.
[69] Gheorghe Birău, *Gorjul Bancar*, vol. I, ediția a II-a, București, Editura Oscar Print, 2010, p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Reale păreau și riscurile ca un partid să folosească instituția în scopuri politice, iar pe de altă parte se contura sumbra posibilitate ca, în administrarea unor particulari, Banca să nu țină cont de necesitățile publice, să perceapă dobânzi prea mari, să provoace inflație. S-a ajuns în cele din urmă la o soluție de mijloc, așa cum a propus și I. C. Brătianu[70]: și anume, un regim mixt, de colaborare între Stat și capitalurile particulare. Însă, așa cum am arătat, guvernul supraveghea îndeaproape activitatea Băncii, străinii neavând acces la funcții în administrație. În anii următori, o parte din suspiciuni s-au perpetuat. De exemplu, conservatorii acuzau faptul că Banca ar fi fost un fief liberal, iar Eugeniu Carada – inspiratorul acțiunilor de culise, fie reale, fie imaginare, finanțate din mașinațiuni financiare la BNR. În lumina acestor observații, crearea Băncii Naționale a Românei nu pare opera unui individ. Ea este mai degrabă rezultatul unui cumul de strădanii mai vechi și al împrejurărilor economice și politice. Într-adevăr, Eugeniu Carada este cel care a redactat textul legii: la Biblioteca Națională a României, într-un dosar din *Fondul Brătianu*, se află ciorna unui proiect de lege care, deși nu este semnat, pare a fi conceput de Carada; întrucât scrisul este aproape identic cu cel din alte documente și scrisori pe care le-a redactat. Pe de altă parte, paternitatea ideii îi poate fi atribuită la fel de ușor lui I. C. Brătianu. Cert este că Eugeniu Carada a aderat la idee. Sigur este și faptul că întreaga dezbatere din jurul creării unui atare organism a avut mulți adepți și într-o tabără și în cealaltă. Iar argumentele și opiniile părților au fost în mare măsură pertinente; și nu trebuie nici validate și nici invalidate astăzi, indiferent care ar fi fost ele.

Cealaltă importantă contribuție a lui Carada la fondarea Băncii a fost în calitate de delegat la Paris. Am descris într-o oarecare măsură acțiunile lui acolo. Considerăm însă că ar fi util să acordăm puțină atenție găsirii unui răspuns la întrebarea: de ce Carada? Și acest răspuns trebuie să ia în calcul mai multe componente: Carada era colaborator de încredere al lui I. C. Brătianu, beneficia deja de experiență în tipărirea biletelor ipotecare și avea o serie de relații în Europa, în special în Paris.

Aici se poate specula mult cu privire la natura acestor raporturi, ceea ce nu vom face, însă puține lucruri sunt verificabile prin scrisorile vremii. Eugeniu Carada își construise prietenii nu doar în Franța, ci și în mișcările subversive din Europa. El nu a reprezentat BNR la Paris din cauza înclinațiilor sale conspirative (de altfel, era plictisit de însărcinările din partea Băncii[71]), dar cu siguranță, ca urmare a relațiilor sale în Europa.

Dacă Eugeniu Carada este cel care a conceput într-adevăr textul de lege (și cel mai probabil este), dispunem acum de o imagine ceva mai clară despre gândirea lui economică și politică. Este interesant de urmărit și cum a decurs în timp, în diverse medii istoriografice, percepția asupra paternității BNR. Ne-am exprimat deja părerea pe care ne-am construit-o: atât ideea înființării unei Bănci, cât și eforturile practice s-au conturat în timp și au beneficiat de contribuția a multe și varii personaje. Studiile și biografiile ce l-au avut în atenție pe Eugeniu Carada aderă la convingerea că el a avut rolul cel mai însemnat. O percepție asemănătoare construiesc și simpozioanele BNR de astăzi. În schimb, nu la fel socotesc istoricii timpurii ai Băncii, cum ar fi Traian Mihaiu și Victor Slăvescu, care îl văd și ei tot pe Brătianu[72] drept principal promotor al ideii de Bancă. Suntem nevoiți să acceptăm că există lucruri care scapă unei explicații precise, cu atât mai puțin definitive. Dar suntem de părere că beneficii pentru textul istoric pot surveni și în urma formulării unor dileme ori ipoteze.

[70] *MOf*, nr. 48, 28 februarie 1880, p. 1287.
[71] Sabina Marițiu, *Eugeniu Carada la Paris (1880−1882)*, în *MI*, an XXXIX, nr. 4, aprilie 2005, p. 13.
[72] Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 9.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Eugeniu Carada a fost un personaj specific epocii sale, prototip al liberalului radical. Animat de idealuri nobile și uneori contradictorii, a înțeles să contribuie la organizarea și consolidarea României în acord cu propriile convingeri. Dar el nu a constituit o voce singulară și nu a desfășurat nici o activitate izolată. Putem aprecia măsura acțiunilor sale, dar trebuie să notăm că ele au făcut parte dintr-un efort colectiv. Pe de altă parte, există traiectorii individuale, unice, care particularizează rolul/influența unui personaj într-un context istoric și care merită descoperite și explorate. Costin Murgescu și Nicolae Iorga au făcut referiri foarte inspirate la adresa lui Eugeniu Carada și de aceea le vom reda: „[…] s-ar putea spune că Eugeniu Carada și-a dorit și a meritat uitarea posterității. Dar în suferință se află posteritatea și nu Carada”[73]; „A-l privi însă ca o personalitate pe acest «invizibil» și mut, veșnic «ocult», al liberalilor, ar fi o mare greșeală. Carada era și mai puțin și mai mult decât atâta”[74].

EUGENIU CARADA IN PARIS (1880−1882)
(Summary)

Keywords: Eugeniu Carada, Liberal Party, National Bank, Paris, banknotes.

There are people who, through the force of their personality, managed to summarize their era. This is why exploring an individual destiny becomes – for a historian – an incursion in the past, a method of acknowledging the spirit of a period, the aspirations and obsessions animating it. By studying a character, the researcher examines a historical time in order to unravel its significations and to get a better insight into its meanings.

Creating a National Bank was another reform, a step on the path of the modernisation of the country. Why was Carada the one to take care of it? Why did he saw it as his duty? Trying to answer such questions, we may be able to understand our past a little better.

[73] Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I, ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 171.

[74] Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. 1−2, București, 2009, p. 263.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IUSTIN GHERMAN[*]

LEGEA MAXIMULUI TAXELOR ȘI CONTRIBUȚIILOR COMUNALE DIN 1893 ÎN RETORICA POLITICĂ CONSERVATOARE ȘI LIBERALĂ

Venirea la putere a guvernului conservator la sfârșitul anului 1891, după o perioadă de instabilitate politică marcată de succesiunea a cinci cabinete de factură junimistă, conservatoare și liberală, a adus, pentru moment, liniștea mult așteptată în țară. Intrați de trei ani în opoziție, liberalii considerau totuși că era momentul revenirii lor la conducerea statului; mai ales că acum aveau un lider recunoscut de toată lumea, în persoana lui Dimitrie A. Sturdza, dar și o direcție mai clară de administrare a puterii. Pe aceste considerente, național-liberalii au avut, până în 1895, atunci când conservatorii s-au retras de la guvernare, o poziție deloc amiabilă față de cabinetul aflat la conducere, acționând prin diverse metode pentru a-l scoate atât din grațiile regelui Carol I, cât și ale populației.

Caracterizată de o potențată activitate legislativă − asigurată prin programul de guvernare junimist „Apel către alegători" −, perioada 1891−1895 a avut, din acest punct de vedere, mai multe direcții de dezvoltare. Una dintre cele mai importante reforme propuse a fost legea maximului taxelor și contribuțiilor comunale. Parte integrantă a concepției politico-financiare a guvernului, inițiativa legislativă din aprilie 1893 a stârnit reacții dintre cele mai vehemente, atât din partea opoziției liberale, cât și a publicului larg. Esența legii consta în mărirea taxelor de consumație asupra produselor fabricate în comune și proporționarea lor la cuantumul taxei produselor importate. Nu e dificil de anticipat că opoziția a găsit un teren propice de exploatat, mai ales printre cei direct vizați, cărora li se impunea o nouă și indezirabilă cheltuială[1]. Prin urmare, liberalii au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a transforma legea într-o armă politică de răsturnare a guvernului; acestuia îi rămânea, ca unică soluție, apărarea proiectului în Parlament, prin recurgerea la un discurs solid și, sperau miniștrii, suficient de convingător[2].

---

[*] Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

[1] Eforturile liberalilor au fost sesizate, destul de tardiv însă, și de trimisul englez la București, A. G. Vansittart, care îi scria prim-ministrului englez, marchizul de Salisbury, că străduințele opoziției de a incita populația rurală împotriva guvernului au fost înlesnite de adoptarea legii maximului (Sorin Liviu Damean, *Diplomați englezi în România, 1881−1914*, vol. II, doc. 136, A. G. Vansittart către Salisbury, 29 noiembrie 1894, Craiova, Editura Universitaria, 2009, p. 157).

[2] Condus de două partide sensibil egale ca forță (liberal și conservator), fie prin valoarea membrilor sau a numărului lor, poporul „suveran" era și el împărțit în două tabere, fiecare luptând pentru principiile grupării politice care o reprezenta în Parlament. Aveam, așadar, un partid al marilor proprietari de pământuri, „cu reputație stabilită prin *sireaua* familiilor din care se trăgeau", și un altul alcătuit din funcționari, negustori sau meșteșugari, toți formând acea stare de mijloc numită burghezie, care avea ca principal scop, după

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dezavuată de liberali încă din primul moment, legea a fost aplicată, odată cu revenirea lor la putere, chiar cu mai multă meticulozitate decât îşi imaginaseră conservatorii[3]. Mai mult, „stânga" nu s-a rezumat doar la simple critici în Parlament sau în alte întruni publice, ci s-a folosit şi de neputinţa unei însemnate părţi a populaţiei de a înţelege corespunzător măsurile adoptate de cabinetul în exerciţiu. Această poziţie nu era însă decât o strategie firească a unui partid aflat în opoziţie, care, sub noua direcţie a lui Dimitrie A. Sturdza, înţelegea să atace guvernul prin toate mijloacele posibile[4].

Concomitent cu dezbaterea legii maximului taxelor, Regatul s-a confruntat, pe plan intern, cu un episod extrem de delicat, care a marcat profund dinastia de Hohenzollern din România. Idila dintre prinţul moştenitor Ferdinand şi Elena Văcărescu, puternic susţinută de regina Elisabeta, a generat ecouri deloc binevoitoare în Occident, dar, mai ales, a acaparat nedorit de mult atenţia regelui Carol I. Fidel stilului său cazon şi autoritar, monarhul nu putea face compromisuri nici chiar pentru nepotul său, obligându-l să întreprindă o călătorie în străinătate pentru a o uita pe Elena. Mai grav însă era faptul că relaţia matrimonială cu Elisabeta degenerase până aproape de divorţ, comportamentul reginei fiind, în ochii lui Carol, unul inaceptabil: „De doi ani mă străduiesc să-ţi deschid ochii asupra bandei trădătoare căreia din păcate i te-ai dat pe mână *pied et poings lies* şi parţial şi pe mine. Prin spiritism ai ajuns să faci lucruri incredibile şi ţi-ai uitat datoriile sacre faţă de mine. Ca să te conving în ce mod infam ai fost minţită şi înşelată am adunat dovezi irecuzabile"[5]. Pe lângă acest episod nefericit, viaţa personală a monarhului a fost zguduită de o altă veste, care l-a distras şi mai mult de la rolul său de rege al României: castelul părintesc fusese cuprins de un incendiu, în care arseseră o bună parte din documentele şi obiectele de preţ ale familiei de Sigmaringen. Într-o scrisoare pe care i-a trimis-o surorii sale, Maria de Flandra, Carol I îşi exprima „impresia devastatoare" care îl cuprinsese la auzul veştii:

> Nu este cu putinţă ca durerea pe care ţi-a pricinuit-o nenorocirea incendiului care a mistuit scumpa noastră casă părintească să fie mai mare decât a mea. Sunt profund mâhnit de această dureroasă pierdere. Ceea ce am pierdut noi prin dispariţia acestor încăperi pline de amintiri este de neînlocuit, căci un material preţios pentru istoria casei şi familiei noaste a căzut pradă flăcărilor[6].

Feriţi oarecum de ochiul atent şi adesea „omniscient" al regelui, liberalii nu au scăpat oportunitatea iniţierii unei noi ofensive împotriva conservatorilor; cu atât mai mult cu cât reforma pe care aceştia o propuneau avea „darul" de a incita o populaţie şi

practica de atunci, „mai întâi să cumpănească şi apoi să precumpănească echilibrul politic al maselor alegătoare" (George Costescu, *Bucureştii Vechiului Regat*, Bucureşti, Editura Capitel, 2005, p. 313−316).

[3] Dimitrie A. Sturdza a publicat chiar un manifest prin care, combătând cu vehemenţă legea, a promis că o va desfiinţa din primul moment în care va veni la putere. Sturdza a preluat conducerea guvernului după doi ani şi jumătate, însă legea maximului nu numai că nu a fost abrogată, dar a primit chiar unele „îmbunătăţiri", privitoare la alte produse ce urmau a fi taxate (Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altă-dată, 1885−1900*, vol. II, Bucureşti, Editura Albatros, 2007, p. 196).

[4] Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866−1900)*, Bucureşti, Editura Universităţii „Titu Maiorescu", 2002, p. 258. Cu o deosebită acuitate era surprinsă această atitudine şi de Constantin Bacalbaşa, care, fără a avea o viziune partinică, aprecia reformele introduse de cabinetul conservator ca fiind „legi foarte bune, legi necesare consolidării statului şi ordinei în stat"; dar care se loveau constant de opoziţia înverşunată a liberalilor: „Toate legile sunt astfel lovite de discredit mai înainte chiar de a fi votate" (Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, p. 196).

[5] Sorin Cristescu, *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen, 1878−1905*, Carol I către Elisabeta, 17/29 aprilie 1893, Bucureşti, Editura Paideia, 2012, p. 272.

[6] *Ibidem*, Carol I către Maria de Flandra, 21 aprilie/3 mai 1893, p. 318.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aşa împovărată de taxele existente. Văzut ca o măsură „profund vexatorie şi nedreaptă", proiectul a fost întâmpinat cu ostilitate atât la oraşe, cât şi la sate[7]. Întreţinute cu „grijă" de liberali prin diverse întruniri şi manifestaţii, protestele populaţiei nu au creat o situaţie prea agreabilă cabinetului conservator. Adevărata luptă ideologică însă a avut loc pe un alt teren şi cu alte arme, propaganda liberală din cadrul adunărilor publice fiind înlocuită cu un discurs mai defensiv pe alocuri, dar la fel de percutant şi ostentativ[8].

În Parlament au avut loc dezbateri furtunoase pe marginea iniţiativei legislative a ministrului de Interne, Lascăr Catargiu. Deşi în istoriografie s-a avansat ideea conform căreia proiectul de lege i-ar fi aparţinut ministrului Domeniilor, Petre P. Carp, atât cercetarea documentelor inedite, cât şi a dezbaterilor parlamentare ne-au condus către ipoteza, mai plauzibilă, care îi conferă lui Lascăr Catargiu paternitatea demersului. Luând în considerare nenumăratele scrisori ale primarilor nesiguri de noile prevederi şi permanenta corespondenţă dintre Catargiu şi reprezentanţii locali ai puterii, este greu de crezut ca legea ar fi emanat de la Ministerul Domeniilor. Mai mult, implicarea extrem de redusă a ministrului Domeniilor în dezbaterile derulate pe marginea proiectului − spre deosebire de Lascăr Catargiu care, într-un mod mai degrabă atipic, s-a expus cu dezinvoltură atacurilor aprige ale opoziţiei − şi formularea explicită, chiar „răspicată", a liberalului Petre S. Aurelian, prin care îi atribuia calitatea de autor ministrului de Interne, conferă aserţiunii noastre un grad mult mai mare de probabilitate[9].

Proiectul de lege a fost adus pentru prima oară în discuţie în Camera Deputaţilor, în cadrul şedinţei de la 22 martie 1893, raportor fiind Ion C. Grădişteanu. După afirmaţiile acestuia, trei principii de bază aducea noul proiect faţă de legea aflată în vigoare: accizele produselor autohtone se transformau din taxă de intrare în taxă de consumaţie, fiind obligate, prin urmare, la o uniformizare cu produsele importate;

[7] Ion Bulei, *Conservatori şi conservatorism în România*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2000, p. 185. P. P. Carp refuza şi cuvântul „drept" în materie financiară: „Am susţinut că impozitele existente trebuiesc aşezate pe o asietă ceva mai raţională, nu mai dreaptă, căci cuvântul de drept în materie de impozite îl repudiez" (*DAD*, şedinţa din 9 martie 1890, p. 1093).

[8] Ion Bulei, *op. cit.*, p. 186. Uşor detaşat de politica internă din cauza problemelor personale, Carol I comenta în termenii cei mai drastici reacţia opoziţiei liberale la aducerea proiectului de lege a maximului. Într-o scrisoare adresată fratelui său Leopold, regele se arăta mulţumit de situaţia internă a României, calificând manifestările din ţară drept „o agitaţie sterilă care a depăşit limitele bunului simţ". În ceea ce-i priveşte pe liberali, acţiunile lor îl dezgustau pe Carol, mijloacele utilizate fiind doar un semn al stării haotice în care se afla partidul: „Opoziţia, cuprinsă de nerăbdare, şi-a pierdut capul cu totul, nu mai ascultă nici măcar de liderii ei şi se serveşte de cele mai rele elemente şi de cele mai josnice mijloace numai şi numai ca să răstoarne guvernul". Nici liderul liberalilor nu era cruţat de criticile monarhului, el rămânând totuşi în graţiile acestuia în eventualitatea unei schimbări de guvern: „D. A. Sturdza este complet dominat de oamenii săi şi are de ales: ori să rămână şeful lor, ori să se retragă. Eu prefer să-l ştiu pe el în fruntea Partidului Liberal, căci în cazul unei schimbări de guvern voi avea măcar un om capabil să guverneze" (Sorin Cristescu, *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen*, Carol I către Leopold, 23 mai/4 iunie 1893, p. 277).

[9] Doi dintre autorii pe care îi avem în vedere sunt istoricul Ion Bulei şi memorialistul Constantin Gane. Bulei critica fără ocolişuri proiectul elaborat, arătând că reforma întreprinsă crea o distanţă şi mai mare între guvern şi popor: „Nu la fel de bune erau concepţiile fiscale ale lui P. P. Carp. Proiectul său de lege asupra maximului taxelor şi contribuţiunilor comunale aşeza taxe nu numai pe produsele care urmau să intre în comune, ci şi pe cele care se fabricau în comune, deci pe toate articolele de consum" (Ion Bulei, *op. cit.*, p. 185). Pe de altă parte, Gane vedea într-o altă lumină reformele introduse de ministrul Domeniilor în timpul celor cinci ani de guvernare: „Era o întreagă diferenţiere de mentalităţi care trebuie relevată: Carp voia prin legea descentralizării administrative, prin legile comunale, prin legea maximului, să uşureze sarcina administraţiei centrale a statului, care trebuia să-şi întrebuinţeze toată activitatea numai în vederea marilor sale interese generale. A fost una din homericele lupte duse de Carp împotriva unei lumi întregi", conchidea uşor exaltat apologetul nedisimulat al liderului „Junimii" (Constantin Gane, *P. P. Carp şi locul său în istoria politică a ţării*, vol. II, Iaşi, Editura TipoMoldova, 2010, p. 69).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unificarea tarifului comunelor urbane cu cele rurale (prevedere care a fost mai apoi modificată de comitetul delegaților); și înlăturarea contrabandei prin crearea unor zone de control de 5 sau 10 kilometri, în funcție de dimensiunea orașelor vizate. Se preconiza, astfel, o percepere mai eficientă a taxelor venite din interiorul comunelor și, totodată, o precizare mai clară a modului în care aveau să fie impozitate produsele[10].

Proiectul de lege a maximului taxelor și contribuțiilor comunale era format din 12 articole, la care era anexat și un tablou al noilor taxe prevăzute, ce intra în vigoare odată cu votarea legii[11]. Tabloul avea mai multe secțiuni, împărțite după natura produselor supuse impozitării, după cum urmează: băuturile și lichidele, în general (parfumuri sau apă minerală); așa-numitele mărfuri comestibile, carne, lapte, pește, brânză, miere și alte alimente de bază; combustibil; materiale de construcții și alte produse precum: fân, uleiuri provenite din esențe exotice, săpun ș.a.

Primele șapte articole ale proiectului stipulau următoarele: determinarea și evidențierea rolului comunelor în stabilirea taxelor; modul în care ele aveau fie percepute; distincția care se făcea între impozitarea produselor autohtone și a celor străine; maximul pe care o comună îl putea aplica taxării unui produs ce putea varia prin natura sa, cum ar fi laptele sau alcoolul; obligația comercianților și producătorilor de a plăti taxa de acciz în momentul scoaterii produselor din depozite; posibilitatea comunelor de a fixa anumite privilegii articolelor fabricate în interiorul comunei, în proporție cu valoarea taxelor pentru combustibilul și materia primă aflate la baza producerii lor; și stabilirea unor regulamente locale, votate de consiliile comunale și aprobate de Ministerul de Interne, prin care se precizau limitele de percepere și perimetrul ariei suspuse taxei de acciz[12].

Articolul 8, ce avea ca obiect înlăturarea fraudei și a contrabandei, stabilind cazurile și modurile în care depozitele de băuturi spirtoase și de vinuri puteau primi autorizația de funcționare, pe o rază de 5 kilometri pentru județe și 10 kilometri pentru marile orașe: București, Iași, Craiova, Botoșani sau Turnu Severin. Articolele 9 și 10 prevedeau tariful și regulamentul pentru folosirea bunurilor din domeniul public al comunei (serviciul apelor sau al salubrității) și scutirea de taxe de care beneficiau instituțiile statului (căile ferate, ateliere militare sau telegrafo-poștale) pentru materialele întrebuințate în scopul exploatării sau propriilor lucrări. Ultimele două articole stipulau că, începând cu anul financiar 1894−1895, toate comunele să aplice taxele prevăzute în noua lege, dispozițiile contrare ei fiind abrogate[13].

[10] Dispozițiile generale din regulamentul pentru punerea în aplicare a legii maximului taxelor comunale aveau în vedere următoarele lucruri: art. 1 stabilea că încasarea taxelor și contribuțiilor comunale avea să se realizeze conform legii din 16 februarie 1887, cu modificările survenite în urma legii din 1893; art. 2 prevedea că taxele se vor percepe la intrarea articolelor de consumație în oraș; art. 6 stipula că obiectele produse în interiorul comunei vor fi supuse la plata acestor taxe în momentul scoaterii din fabrică pentru a fi puse în vânzare (ANIC, fond Ministerul de Interne, dosar 1630/1893, f. 6−7).

[11] *Ibidem*, dosar 1881/1894, f. 1. Legea avea să întâmpine, imediat după intrarea ei în vigoare, o serie de probleme în materie de aplicare. Astfel, după ce îi cereau ministrului de Interne aprobarea regulamentului de aplicare a legii maximului votată de Consiliu, celor mai mulți dintre primarii țării le era neclar cum și în ce măsură se modificase legea maximului abia abrogată (*ibidem*, f. 6). În Câmpulung-Muscel, primăriei îi era neclar modul de aplicare a articolelor 7 – cele mai mari probleme în aplicare au fost suscitate de acest articol – și 9 (*ibidem*, dosar 1911/1894, f. 1−4). Același lucru s-a petrecut și în cazul județului Teleorman, al cărui prefect îi trimitea o scrisoare lui L. Catargiu; îl înștiința de necesitatea clarificării proiectului de regulament întocmit de fostul comitet permanent, el având nevoie de aprobarea Ministerului de Interne pentru a trece la aplicarea legii maximului (*ibidem*, dosar 27/1895, f. 1−2).

[12] *Desbaterile Senatului*, ședința din 11 mai 1893, p. 1027−1028.

[13] *Ibidem*, p. 1029.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dezbaterea generală a început în aceeaşi zi de 22 martie, sub auspicii deloc liniştite, tonul fiind dat, după cum era de aşteptat, de oamenii politici liberali. Înainte de aceasta însă, raportorul legii, Ion Grădişteanu, semnala existenţa mai multor proteste ale unor pescari din Ploieşti, o cerere din partea Eforiei spitalelor de a nu se mări taxele comunale asupra medicamentelor elementare şi mai multe petiţii ale unor societăţi de încurajare a industriei naţionale şi de la unii comercianţi din Bucureşti şi Turnu Severin[14]. Acesta a fost completat apoi de liberalul Emanoil M. Porumbaru, care îi înştiinţa pe deputaţi de proliferarea unor manifestaţii violente în ţară, stârnite de legea maximului. Ele, recunoştea oratorul, ar putea fi folosite de opoziţie, invocând şi încercările făcute până atunci pentru înlăturarea conservatorilor de la conducerea ţării[15].

Modificările propuse ulterior de primarul Bucureştiului, Nicolae Filipescu, nu au creat o stare de spirit mai favorabilă, împotriva proiectului luând cuvântul chiar un important membru al majorităţii, primarul Galaţiului, Constantin Ressu. În viziunea lui, proiectul ministrului de Interne constituia o dovadă clară a faptului că Partidul Conservator, de la venirea sa la putere, în 1888, şi până la acel moment, nu făcuse nimic pentru schimbarea sistemului de impozite. Mai mult, deputatul conservator propunea ca discuţia asupra proiectului de lege să fie amânată până după vacanţa parlamentară – se apropiau sărbătorile de Paşte –, deoarece o şedinţă şi jumătate, cât mai rămăsese la dispoziţie, nu putea acoperi dezbaterea unei legi de o atare importanţă; mai ales că se preconiza ca aplicarea ei să se facă începând cu anul 1894.

Combătut de conservatorul Grigore Triandafil, care afirma că era foarte important ca proiectul să fie votat cât mai repede, „pentru a procura comunelor resursele necesare pentru ca ele să poată face faţă tuturor îndatoririlor şi cerinţelor”[16], Ressu era apărat, surprinzător sau nu, de un liberal. Astfel, Constantin I. Stoicescu îşi începea discursul prin a evidenţia convingerea absolută a colegilor săi de partid că amânarea dezbaterii proiectului după Paşte era iminentă: „aveţi înaintea d-voastră o lege care izbeşte pe contribuabili, pe industriaşi, pe comercianţi şi toate clasele societăţii”, trebuind cunoscută posibilitatea respectivelor categorii sociale de a suporta noile impozite[17]. Lui Stoicescu i-a răspuns într-un mod ferm ministrul Cultelor, Take Ionescu. El intuia dorinţa preopinentului de a retrimite proiectul înapoi în comitetul delegaţilor, ceea ce ar fi echivalat aproape cu respingerea sa *de facto*. În ceea ce priveşte periclitarea economiei naţionale prin votarea unui asemenea proiect, ministrul Cultelor îi amintea adversarului său că o mişcare similară săvârşiseră şi liberalii atunci când, cu prilejul încheierii convenţiei de comerţ între România şi Germania, puseseră produsele străine de import pe picior de egalitate cu cele autohtone[18].

---

[14] *DAD*, şedinţa din 22 martie 1893, p. 1056.

[15] Nicolae Isar, *Doctrina şi legislaţia junimist-conservatoare în dezbaterile Parlamentului român. 1891−1895*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2007, p. 113. Această luptă continuă dusă de liberali pentru a veni la putere era taxată dur şi de ziarul conservator „Timpul”. Redactorii de acolo sesizau în nemulţumirea lui Dimitrie A. Sturdza o nouă încercare de a lupta împotriva cabinetului aflat la putere: „Căci agitarea spiritelor, aţâţarea tuturor patimilor rele, a fost şi va fi veşnic tactica partidului liberal; din agitaţie şi prin agitaţie s-a născut şi a trăit acest partid şi aşa vrea să şi moară. Dar ele (ziarele liberale) nu se vor abţine numai de la laude, dar vor critica cu patimă tot ce va face guvernul conservator, vor găsi că tot ce face e rău şi că duce ţara la pieire. Departe de a-i recunoaşte cel mai mic merit, ele vor denunţa totdeauna guvernul conservator ca pe un duşman al ţării, a cărui ţintă nu e întărirea şi mărirea patriei, ci slăbirea şi micşorarea ei” („Timpul”, 15/27 decembrie 1893, p. 1).

[16] *DAD*, şedinţa din 22 martie 1893, p. 1056.

[17] *Ibidem*, p. 1057.

[18] *Ibidem*, p. 1058.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ultimul cuvânt în chestiunea amânării i-a aparţinut lui Nicolae Voinov. Spre deosebire de C. Ressu, care abordase un discurs mai insidios, Voinov s-a pronunţat în favoarea aceleiaşi idei deoarece, constata el, problema „este cu atât mai serioasă cu cât ea trebuie a fi considerată şi din punctul de vedere internaţional, şi cu cât ea interesează de aproape întreaga ţară”[19]. După mai multe insistenţe, în care deputatul a relevat necesitatea unei analize mai judicioase a proiectului, propunerea de amânare era supusă votului. Rezultatul a fost unul pozitiv, dar destul de strâns: 61 de bile albe şi 57 negre, hotărându-se astfel ca dezbaterea să înceapă în prima zi de după revenirea din vacanţa de Paşte.

Şedinţa din 5 aprilie a stat sub semnul unui antagonism deloc voalat între tabăra liberală şi cea conservatoare. Prezentarea unor petiţii de protest împotriva legii maximului (venite din partea populaţiei) către comitetul delegaţilor şi intervenţia agresivă a liberalului Nicolae Fleva au sporit şi mai mult starea de tensiune existentă. Fleva îl întreba pe George Manu, preşedintele Camerei Deputaţilor: de ce ordonase ca jandarmii să se poziţioneze în jurul Parlamentului, obligându-i pe reprezentanţi „să discute sub presiunea forţei armate”[20]? Răspunsul lui Manu a fost prompt, semnalându-i că tocmai numărul atât de mare de oameni adunaţi acolo putea pune în pericol buna desfăşurare a şedinţei, el fiind nevoit să apeleze, prin urmare, la prefectul poliţiei pentru evitarea unei situaţii indezirabile[21].

După liniştirea spiritelor şi o promisiune fermă din partea generalului Manu, conform căreia „libertatea absolută este garantată fiecărui deputat”, cel care lua cuvântul pentru dezbaterea introductivă a proiectului era Mirea Dimitrescu, membru al Camerei de Comerţ din Bucureşti. Remarcând încă de la începutul discursului importanţa legii prezentate în plenul Camerei Deputaţilor, oratorul evidenţia, totodată, şi partea ei nefastă, cea care stârnise atâtea convulsii şi manifestaţii în Regat: ne gândim la articolul 2, deoarece „singur acest articol a făcut să se mişte industriaşii şi comercianţii atât din judeţe, cât şi din Capitală”[22]. Sugestia sa a fost ca articolul menţionat să fie modificat, astfel încât toate produsele fabricate în comună să fie scutite de taxe şi numai, cu excepţie, anumite produse ale comunei să fie impuse la acciz. Ministrul de Interne a tranşat însă chestiunea în mod categoric. El afirma explicit că îi era imposibilă retragerea articolului, singura concesie pe care ar fi acceptat-o fiind ca valoarea taxei pentru fiecare obiect să fie mai clar precizată, pentru o transparenţă sporită în aplicarea legii. Tonul cu care şi-a încheiat intervenţia părea să încurajeze eventualele ameliorări susţinute

[19] *Ibidem*, p. 1059.

[20] *DAD*, şedinţa din 5 aprilie 1893, p. 1077. Evenimentele au fost surprinse cu acuitate şi de regele Carol, care îi scria fratelui său, Leopold: „Ieri au avut loc tulburări destul de grave. Din cauza noilor taxe orăşeneşti care urmează a fi votate de Camere, populaţia a vrut să facă presiuni asupra corpurilor legislative. Opoziţia s-a folosit de nemulţumirea generală şi a venit cu bande întocmite la Mitropolie, unde s-a ajuns la încăierări. Miniştrii au fost atacaţi cu pietre când au ieşit din clădirea Camerei. Domneşte o oarecare agitaţie, dar totul se va linişti în curând” (Sorin Cristescu, *Scrisorile Regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen*, Carol I către Leopold, 6/18 aprilie 1893, p. 273).

[21] *DAD*, şedinţa din 5 aprilie 1893, p. 1078. În presa liberală, scenele din Capitală erau descrise într-un stil cel puţin tendenţios, acţiunile întreprinse de guvern împotriva populaţiei fiind intenţionat exagerate: „Guvernul s-a tăvălit din nou în sânge. Conservatorii au urcat treptele puterii, omorând peste o mie de ţărani; acum, la apusul stăpânirii lor, că îşi pun poliţia lor de bandiţi, scot jandarmii, fac să intervină trupele pentru a măcelări poporul Capitalei. Poporul s-a dus, în mod paşnic să protesteze energic la Parlament în contra unor taxe asupritoare, ruinătoare pentru comerţ şi industrie”. Carp şi Marghiloman ar fi fost cei care ar fi dat ordin jandarmeriei să şarjeze mulţimea, iar „sângele începu să curgă cu îmbelşugare” („Voinţa Naţională”, 7/19 aprilie 1893, p. 1).

[22] *DAD*, şedinţa din 5 aprilie 1893, p. 1078.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de opoziție: „Nu ne opunem la modificarea legii. Propuneți amendamente, le vom discuta și vom vedea care pot fi admise", conchidea cu seninătate bătrânul prim-ministru[23].

Într-o notă similară, Nicolae Filipescu, iritat că opoziția încă depunea toate eforturile pentru ca proiectul să nu intre în dezbaterea Camerei, cerea celor din majoritate să răspundă incriminărilor aduse de liberali, propunând *ex abrupto* luarea proiectul în discuție. Primarul Capitalei a pornit apoi un atac virulent la adresa minorității, pe care o acuza de ipocrizie și lipsă de temeritate; deoarece, după toate inexactitățile pe care le răspândise în presă și la întrunirile publice organizate, „mă așteptam ca cel puțin astăzi să fi primit discuția pentru a se face lumină deplină, iar nu să o refuze pentru ca să putem și noi, la rândul nostru, să răspundem la tot ce s-a spus în contra noastră"[24]. Filipescu și-a încheiat discursul învinuindu-și adversarii politici de trădarea intereselor țării prin măsurile pe care le luaseră în domeniul fiscal și comercial; dar și pentru că manipulau populația, prin răspândirea unor informații false. Încercările repetate ale deputaților din minoritate de a amâna din nou dezbaterea proiectului au eșuat și de această dată. În urma votului (33 de bile albe și 70 negre), s-a decis, finalmente, începerea discutării efective a legii ce stârnise atâtea valuri de nemulțumire în țară.

Primul deputat care a luat cuvântul în cadrul dezbaterii generale a fost liberalul Constantin I. Stoicescu. El evidenția faptul că toate proiectele aduse de guvern fuseseră urmate de largi proteste, motivul fiind că executivul „nu ține seama de simțămintele țării", pe care nici măcar nu le cunoștea. Pentru a-și întări ideea, Stoicescu utiliza o formulare plastică, grăitoare pentru situația încordată de atunci: „[…] acesta este proiectul care pare că a aprins cel mai mare foc în toată țara, foc la dogoarea căruia sper că se va nimici, că se va preface în cenușă acest proiect"[25]. Liberalul nu înțelegea motivul pentru care conservatorii propuseseră proiectul de lege, de vreme ce sistemul de taxe existent se baza pe o lege votată în anul 1871, în timpul unei alte guvernări conservatoare; le reproșa graba și o judecată superficială în conceperea lui. La întrebarea dacă miniștrii consultaseră vreuna dintre Camerele de Comerț din țară, Take Ionescu răspundea afirmativ, completat fiind de Petre P. Carp, care susținea că solicitarea delegaților acestor camere de a se desființa taxele de acciz era complet nerațională[26]. Făcând o analiză detaliată a proiectului și a noilor prevederi pe care le aducea, Stoicescu concluziona că sistemul de impozite care urma să intre în vigoare era unul „vexatoriu, nedrept, imposibil și atât de costisitor că ar trebui să renunțați mai bine la dânsul decât să facă parte din reforma pe care ați prezentat-o"[27].

Încercările repetate ale deputatului de a-și continua expunerea s-au dovedit imposibile deoarece, între timp, mulțimea din curtea Mitropoliei devenise extrem de zgomotoasă: „Și acum sunt șarjați cetățenii de escadronul de jandarmi care se aruncă cu sălbăticie asupra cetățenilor, veniți să vă ceară a nu vota o lege care e o adevărată rătăcire. Când afară se omoară cetățenii, eu nu pot filosofa aici cu d-voastră", exagera în mod intenționat Stoicescu[28]. După o scurtă pauză, deputatul liberal și-a manifestat din nou repulsia față de principiile proiectului, subliniind, într-o notă partinică, faptul că

[23] *Ibidem*, p. 1079. Acest articol avea să fie aspru criticat și de principalul ziar liberal, care caracteriza legea ca fiind una ce trăda interesele țării: „Legea maximului e făcută în favoarea străinilor și în detrimentul românilor; aici stă chestiunea de căpetenie, iar nu în taxe mai urcate sau mai scăzute", ignorând însă măsurile luate de guvernele liberale în același domeniu („Voința Națională", 20 martie/ 1 aprilie 1893, p. 1).

[24] *DAD*, ședința din 5 aprilie 1893, p. 1079.

[25] *Ibidem*, p. 1119.

[26] *Ibidem*, p. 1120.

[27] *Ibidem*, p. 1122.

[28] *Ibidem*, p. 1123.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

partidul liberal gestionase mai eficient regimul produselor autohtone față de acela al mărfurilor din import.

Un discurs favorabil legii a avut conservatorul Ion G. Miclescu. El menționa că, deși fusese adeptul amânării dezbaterii, cele două săptămâni care trecuseră de la prezentarea proiectului în Camera Deputaților fuseseră suficiente pentru a se convinge de importanța votării legii; care ar fi adus „un serviciu imens tuturor comunelor care vor să se folosească de latitudinea bugetară ce le-o acordă proiectul guvernului”[29]. Îndreptându-se, ulterior, asupra lacunelor sesizate de liberali, cu predilecție asupra articolului 2, deputatul proclama cu tărie caracterul binefăcător al articolului în cauză pentru interesele industriei românești. El își argumenta ideea folosindu-se de principiul descentralizării administrative, atât de des invocat de ambele partide, dar niciodată concretizat cu adevărat. Astfel, în opinia lui Miclescu, pe lângă descentralizarea administrativă, se mai impunea și cea „politico-economică”, lucru pe care articolul 2 din legea maximului îl statua foarte clar. Exemplul pe care îl aducea deputatul conservator era diferențierea substanțială care s-ar fi creat între produsele din București și cele din Iași, în cazul în care articolul 2 s-ar fi modificat după cerințele opoziției: „Săpunul, lumânările din București nu plătesc nimic pentru 200 de mii de locuitori; cum vor concura lumânările de la Iași, săpunul de la Botoșani, când sunt lovite cu taxe care nu lovesc în fabricele concurente din Capitală”. Subliniind conclusiv, și totodată ușor emfatic, cât de importantă era capitala țării, înaintea ei trebuind să prevaleze mereu „viu și prezent spiritul național”[30].

Ședința de la 6 aprilie a început în aceeași atmosferă tensionată. Nicolae Fleva l-a interpelat pe Lascăr Catargiu cu privire la „brutalitățile și scenele sângeroase” din țară, lucru care a stârnit apostrofări puternice din partea majorității. Situația creată l-a determinat pe generalul Manu să le atragă atenția lui Fleva și lui Vasile G. Morțun − care între timp se asociase intervenției colegului din minoritate − că nu se poate continua ședința într-o atmosferă turbulentă: „Eu nu pot să dau cuvântul până nu vă luați locurile. Nu pot prezida o Cameră turbulentă, ci o Cameră care să fie expresia calmă și demnă a națiunii pe care o reprezintă”. Apoi, îi dădea cuvântul lui Nicolae Fleva[31].

Încă de la început, discursul liberalului a fost extrem de provocator și sfidător, incitându-i pe cei din majoritate, inclusiv pe generalul G. Manu: „D-le președinte, atunci când se întâmplă conflicte între armată și popor, când sunt răniți și de o parte și de alta, și când, asupra acestor conflicte regretabile, un deputat vrea să facă o interpelare, zgomotul ce faceți d-voastră poate fi considerat ca un scandal”[32]. Amplul său discurs s-a axat pe redarea evenimentelor din 5 aprilie, văzute ca o luptă „sângeroasă” între popor și poliția Bucureștiului, subliniind modul ilegal și chiar „sălbatic” prin care guvernul aplanase conflictul. Cuvântarea pe care ar fi ținut-o Grigore Triandafil mulțimii din curtea Mitropoliei, cu scopul de a o liniști, lucru aparent „interzis” deputaților liberali de către poliție, prezența unui corp de jandarmi în jurul Parlamentului și brutala îndepărtare a mulțimii care „nu făcea nici o neorânduială, nici un act de violență sau de dușmănie” erau văzute de Fleva ca măsuri extreme. Filipica lui s-a îndreptat apoi către banca ministerială, în special către Petre P. Carp, învinuindu-l de dispreț la adresa poporului. Evoca evenimentele petrecute în 1888, când „a împușcat sute de țărani fără nici o somație și s-a pornit armata cu șarje în contra cetățenilor”, întrebându-l dacă voia

[29] *Ibidem,* p. 1081.
[30] *Ibidem,* p. 1083.
[31] *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1085.
[32] *Ibidem,* p. 1125.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să repete în 1893 ceea ce făcuse cu cinci ani mai devreme[33]. Până la sfârşitul cuvântării sale, deputatul liberal nu a făcut decât să adreseze guvernului cele mai grave învinuiri: „Oricine dispune de putere şi o întrebuinţează în contra poporului fără somaţie, comite un asasinat. Şi acei care au autorizat sau tolerat asasinatul, sunt autori intelectuali sau complici ai asasinilor”[34]. Acestor imputări le răspundea chiar preşedintele Camerei, care, pe un ton iritat, îl anunţa că speranţa liberalilor de a vedea o luptă între guvern şi popor nu avea sorţi de izbândă, înlăturarea lor de la putere necesitând eforturi mult mai serioase[35].

În replică, Lascăr Catargiu dovedea, de această dată, o duritate destul de rar întâlnită la el, atacându-i pe liberali cu aceleaşi arme pe care ei le utilizaseră la întrunirile publice; însă într-un mod mult mai concret: „Ce a putut dar să vă îndrituiască pe d-voastră de a recurge la nişte asemenea mijloace de a combate guvernul? Care dar ar putea să fie mobilul frământărilor şi agitaţiunilor ce căutaţi a aţâţa în contra noastră? Fi-vă setea şi nerăbdarea de a veni mai curând la putere? Dar credeţi oare că manifestaţiile de pe stradă vă vor aduce la guvern?”[36] Argumentarea era mai degrabă o admonestare, prim-ministrul încercând să le arate liberalilor că, pe toată durata guvernării, cabinetul avusese intenţia de a acorda libertate deplină întrunirilor publice şi a manifestaţiilor, respectând cu strictеţe drepturile cetăţeneşti. Nereuşind să-şi dea seama ce-şi propuneau liberalii prin organizarea unor asemenea proteste – scopul era destul de evident, însă Catargiu nu credea că evenimentele petrecute ar fi putut duce la căderea guvernului –, ministrul de Interne considera necesară clarificarea raţiunilor pentru care se impunea o nouă lege a maximului: starea financiară a comunelor şi, mai ales, datoriile foarte mari (4 milioane de lei) pe care le avea municipiul Bucureşti.

Indicând cu subtilitate că nu-i erau deloc străine calculele făcute de opoziţie, Lascăr Catargiu îi imputa acesteia „delictul” de a fi autoarea morală a revoltei din ţară. De aceea, se adresa Camerei astfel: „După toate împrejurările acestea (mulţimea de oameni adunată la capătul unui pod din capitală aruncase cu pietre în miniştri şi în armată, câţiva dintre ofiţeri fiind chiar grav răniţi), cine este asasin? D. Fleva a spus că noi suntem asasini; d-sa se înşeală. Asasinii sunt aceia care au adus poporul în starea aceea”[37]. După ce a expus deputaţilor modul în care mulţimea (instigată de liberali) îşi

[33] *Ibidem*, p. 1127.

[34] *Ibidem.*

[35] Era destul de clar că opoziţia liberală, convinsă sau nu de motivele invocate de guvern, găsise un public favorabil ei printre cei cărora li se măreau taxele de consumaţie. De altfel, nu principiile i-au condus pe liberali în organizarea protestelor contra legii maximului, ci „patima politică”: ei „juraseră” să o desfiinţeze în momentul preluării puterii. „Întrunirea de protestare împotriva acestei legi fu pusă la cale în dimineaţa când proiectul legii urma să fie pus la Cameră la ordinea zilei. Liberalii făcuseră propaganda lor, printre oamenii de la hale, din Piaţa Mare, printre muncitorime şi negustorime. Luni dimineaţă, 5 aprilie 1893, căruţaşii, măcelarii, precupeţii fură în grevă. Mii de oameni ocupau străzile dintre Bibescu-Vodă, cheiul şi Mitropolie, iar guvernul nu luase nici o măsură pentru menţinerea ordinii. Aglomeraţia era atât de mare, încât au ocupat toată curtea Mitropoliei, iar când forţele poliţiei au încercat să o evacueze, au fost întâmpinaţi de o ploaie de pietre” (Constantin Gane, *op. cit.*, p. 71).

[36] *DAD*, şedinţa din 6 aprilie 1893, p. 1085. În termeni asemănători se exprima şi „Constituţionalul”, care descalifica implicarea naţional-liberalilor în această nemulţumire generală. „După ce au zăpăcit pe nemulţumiţi cu tălmăciri de rea credinţă, după ce au înfăţişat pe guvern ca trădător al intereselor naţionale, după ce au răscolit mulţimea cu minciuni şi cu vin, după ce s-au scoborât în stradă, au asediat Parlamentul, insultat deputaţi şi lapidat pe miniştri, acum dau îndărăt. Şi dau îndărăt nu numai fiindcă văd pe guvern hotărât să păstreze cu energie ordinea publică, dar mai ales fiindcă li s-a rupt în Cameră masca, li s-a dat pe faţă purtarea lor de odinioară în taxele comunale şi minciunile lor de astăzi împotriva legii maximului” („Constituţionalul”, 14/26 aprilie 1893, p. 1).

[37] *DAD*, şedinţa din 6 aprilie 1893, p. 1086. Ziarul de casă al junimiştilor era de părere că cel mai bun lucru pe care trebuia să-l facă guvernul era să împiedice ca incidente precum cele de la 5 aprilie să se mai

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

exprimase nemulțumirea față de miniștri și forțele de ordine, Catargiu conchidea, interogativ: „[…] mai era vreun motiv ca adversarii noștri politici să se ducă să excite oamenii, și pe unii să-i și îmbete ca să-i aducă în astfel de stare aici? Să meargă chiar până a înșela băieții de pe la prăvălii, ca să vină la Cameră și în piețele publice a da cu pietre în sergenți și chiar în noi?”[38] Evenimentele erau descrise întocmai și de regele Carol I, care îi scria fratelui său, Friedrich, că, deși legea provocase o nemulțumire profundă în rândul populației, implicarea liberalilor în amplificarea „agitațiilor” era fără îndoială reprobabilă[39].

Cel care s-a adresat apoi Camerei Deputaților a fost ministrul Justiției, Alexandru Marghiloman. Discursul lui a avut o notă chiar mai personală decât acela al președintelui Consiliului și l-a avut ca țintă pe instigatorul la revoltă Nicolae Fleva: „D-lor deputați, D. Fleva a încercat să creeze legenda zilei de ieri; probabil că răspunderea ei apasă greu asupra conștiinței d-sale”[40]. Ministrul Justiției le reproșa liberalilor că răspândiseră doar minciuni în privința taxelor pe care le prevedea proiectul de lege: „S-au agitat masele cu copilării de felul acesta, că nimeni, în nici o comună, nu va mai putea tăia o pasăre fără să plătească taxă; că se pune bir pe puii de găină din curte, în fine, marele economist al partidului în Cameră, d. Stolojan, a afirmat, în adunare publică, că nimeni nu va mânca o bucată de pâine fără să plătească 40 lei taxă pe an. Atâtea afirmări, atâtea născociri!”, constata, cu stupoare, Marghiloman[41]. Ulterior, ministrul Justiției cita pur și simplu (din ziarul liberal „La Patrie”) îndemnurile pe care Anastase Stolojan și N. Fleva le adresaseră oamenilor, instigându-i la revoltă: „Vedeți dar că oamenii aceștia v-au uitat. Așa este, ochii care nu se văd se uită. De ce nu ați merge în ziua discuției legii maximului să vă plimbați și pe dealul Mitropoliei să le aduceți aminte cu cinste și cu bine de existența d-voastră” sau: „Mâine aveți să vorbiți d-voastră, sus și energic pe dealul Mitropoliei”[42].

După ce reconstituia detaliat evenimentele din 5 aprilie, Al. Marghiloman răspundea acuzației de brutalizare a cetățenilor Capitalei printr-un raport al serviciului sanitar, din care reieșea că singurele victime fuseseră din tabăra forțelor de ordine (21 de sergenți și

petreacă, avertizându-i pe cei din opoziție că astfel de acțiuni nu-i vor aduce niciodată la putere: „Suntem un partid al ordinii și nu ne vom pleca, nici vom pleca în urma unor dezordini; dimpotrivă, datoria partidului conservator e să stea neclintit la cârma Statului și să împiedice ca luptele dintre partide să depășească limitele prescrise de constituția noastră” („Constituționalul”, 3/15 martie 1894, p. 1).

[38] *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1086. Pornind de la principiul conform căruia dreptul la întrunire în public era garantat de Constituție, uzându-se de el mai ales în preajma alegerilor, asemenea manifestații veneau ca urmare a unor măsuri neinspirate luate de guvern sau inițiate de o propagandă susținută a cel puțin unuia dintre partidele din opoziție. „Au rămas, astfel, de pomină cele întâmplate cu votarea «legii maximului» sau «legea țuicii», care, în scopul sporirii fondurilor bugetare pentru noile lucrări de edilitate, a mărit taxele comunale ce se percepeau pentru diferite articole de consumație. Cu acel prilej, măcelarii Halelor și precupeții Pieței se adunaseră să ia Camera cu asalt, în vreme ce restul poporului se îmbulzea în Piața Teatrului, ca de acolo să se ducă la Palat, care era *potoul* tuturor manifestațiilor de stradă” (George Costescu, *op. cit.*, p. 319−320).

[39] Regele îl mai înștiința pe Friedrich că ordinea fusese restabilită rapid prin efectuarea mai multor arestări, ulterior Parlamentul votând, pe lângă noile taxe, și creditele constituirii unei noi divizii de cavalerie; urmând ca, până la toamna anului 1893, să fie instalate opt regimente la granița cu Rusia (Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondență personală (1878−1912)*, Carol I către Friedrich, 12/24 aprilie 1893, București, Editura Tritonic, 2005, p. 313).

[40] *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1086. Proporțiile pe care le luase mișcarea de la 5 aprilie nu erau departe de dimensiunile unei revolte în toată regula, având drept obiectiv principal răsturnarea guvernului conservator. Totuși, reținerea lui D. A. Sturdza și, mai ales, înștiințarea primită de liderul liberal din partea lui Carol, potrivit căreia „nu va schimba guvernul sub presiunea unei mici răscoale fără nici o idee la bază”, nu au permis escaladarea conflictului (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 198).

[41] *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1087.

[42] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

jandarmi). Şi se adresa apoi taberei liberale: „Unde sunt oamenii uciși de armată? Unde sunt victimele voastre? Unde sunt probele crimei noastre? Noi vă arătăm probele isprăvilor d-voastră", întreba Marghiloman pe un ton imperativ[43]. La violenta intervenție a ministrului Justiției împotriva minorității din Cameră, liberalii (Nicolae Fleva, Ioan Lecca, Anastase Stolojan, C. Nicolaescu erau cei mai vizați) au răspuns destul de evaziv; iar felul în care s-au apărat a înteţit şi mai mult dezaprobările majorității, dar mai ales ale ministrului Justiției, care încheia furibund:

> Ne cunoaștem datoria. Ne vom face datoria, și cea dintâi datorie va fi de a proteja suveranitatea acestui Parlament. Şi pentru aceasta nu vom avea mare merit, fiindcă vom avea doi colaboratori puternici. Întâi ridicolul odios care va rămâne pururi lipit de tentativa d-voastră de ieri și al doilea, bunul simț al poporului sănătos din București[44].

Lui Al. Marghiloman i-a răspuns socialistul Vasile G. Morțun, care își declara de la început intenția de a rămâne cât mai neutru față de evenimentele petrecute. După expunerea unei variante a evenimentelor din 5 aprilie, deloc similară cu aceea a ministrului Justiției, deputatul socialist conchidea totuși că, deși răspunderea acelor întâmplări cădea asupra guvernului, „îngăduind agenților polițienești să se poarte mișelește și să maltrateze o populație pașnică", nici îndemnurile la protest ale liberalilor nu puteau fi niște acte „naționale". În spiritul doctrinei pe care o susținea, Morțun își îndemna colegii să nu se mai folosească de „sângele muncitorimii" pentru a ajunge la putere, și nici de imposibilitatea ei de a decela între bunele intenții ale unui guvern și pragmatismul lui de conjunctură[45].

Cei care fuseseră vizați în mod direct de critica acidă și, pe alocuri, chiar ofensatoare a lui Alexandru Marghiloman, în speță, An. Stolojan și N. Fleva, nu și-au amânat prea mult reacțiile dezaprobatoare. Stolojan și-a început discursul caracterizând proiectul ca fiind anti-științific și rod al amorului propriu al guvernului. Luând ca exemplu cele întâmplate în 1857, în Belgia, când guvernul (reprezentând partidul catolicilor) prezentase un proiect de lege ce stârnise proteste vehemente din partea liberalilor, ducând la demisia cabinetului, Stolojan trăda, de fapt, intențiile reale ale liberalilor: aceştia organizaseră manifestațiile nu împotriva proiectului, cât mai degrabă contra guvernului însuși: „Dați-vă demisia și lăsați pe succesorii d-voastră să retragă acest nenorocit proiect, dacă credeți că demnitatea d-voastră vă interzice această concesie" − afirmație care nu a

[43] *Ibidem*, p. 1088.

[44] *Ibidem*, p. 1089. O descriere extrem de detaliată a evenimentelor – mai apropiată de varianta înaintată de banca ministerială decât de cea aparținând oamenilor politici liberali – ne-o oferă Constantin Bacalbașa: „În ziua de 5 aprilie, partidul liberal ține o întrunire de protestare împotriva acestei legi, apoi trimite la Cameră o delegație care să prezinte președintelui o protestare împotriva ei. Dar liberalii făcuseră o puternică propagandă în hale, în piață, în toată lumea comercială și muncitoare. Luni de dimineață căruțașii, măcelarii, precupeții sunt în grevă, hala este închisă, în același timp mii de oameni ocupau piața, strada Bibescu-Vodă și curtea Mitropoliei, guvernul nu luase nici o măsură pentru ca să menție ordinea. Fierberea fiind în creştere în curte și Camera ca și baricadată, forțele polițienești evacuează curtea; în acest moment începe o ploaie de pietre asupra detașamentelor de poliție și asupra deputaților din majoritate care soseau la ședință. Jandarmii călări care îndrăzneau să treacă podul erau bombardați și răniți, trei ofițeri au fost mai mult sau mai puțin foarte serios contuzionați. În fața acestei situații ședința din Cameră e ridicată. La ora 4 jumătate, L. Catargiu iese din Cameră pe jos prin marea intrare din str. Bibescu-Vodă. Mai mulți deputați, printre care și ministrul Al. Marghiloman, îl roagă să se întoarcă și să iasă pe din dos, dar bătrânul râde și merge înainte. Înconjurat de câțiva devotați, de miniștrii A. Marghiloman și C. Olănescu, președintele consiliului înaintează, prin ploaia de pietre, până la biserica Domnița Bălașa" (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 197).

[45] *DAD*, ședința din 6 aprilie 1893, p. 1092.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

făcut decât să provoace ilaritate în tabăra conservatoare[46]. După o expunere amănunțită a principiilor legii – în viziunea lui, proiectul proteja industria străină, impunea taxe alimentelor de bază sau materiilor prime, scutind însă produsele mai scumpe – Stolojan își finaliza intervenția arătând motivele pentru care proiectul era defectuos: ruina mica industrie a orașelor și impunea taxe pe „mijloacele de a trăi" ale poporului.

Celălalt liberal vizat, Nicolae Fleva, a preferat să continue pe același ton ostentativ folosit cu o zi înainte, doar că acum el era cel în defensivă. Atacat de ministrul Justiției, deputatul i-a cerut acestuia să-și retracteze expresiile defăimătoare, acuzându-l că s-a folosit de o reproducere inexactă dintr-un ziar pentru a denatura adevărul: „[…] această mișcare a fost provocată de d-voastră, și dovadă că a fost provocată de d-voastră este că mulțimea a sărit pe d-voastră", demonstra el deloc convingător. Ferm pe poziții, dar într-o atmosferă devenită deja ostilă, Fleva îi vorbea lui Al. Marghiloman de aversiunea stârnită în acele momente cabinetul conservator: „[…] mergeți de vă plimbați puțin ca să vedeți cum sunteți primiți în mijlocul poporului"[47].

Ședința din 7 aprilie a început și ea cu provocări fățișe la adresa băncii ministeriale, tonul fiind dat de un alt liberal, C. C. Dobrescu-Prahova. Interpelând ministrul de Interne, deputatul îl întreba care era sensul „concentrării extraordinare a armatei" în București și al „măsurilor de teroare" pe care guvernul le instaurase acolo în ultimele două zile[48]. Cu toate că dezbaterea proiectului începuse prin discursul favorabil pronunțat de conservatorul Mihai Balș, preluarea cuvântului de către Nicolae Fleva a dus la crearea unei animozități și mai mari între cele două partide politice. Acuzându-i pe miniștri că proiectul de lege a maximului nu fusese trecut în programul inițial de guvernare, Fleva îi atenționa că reformele propuse purtau o profundă amprentă centralizatoare; deoarece, „luându-se din mâna comunei autonomia ei și punând-o sub autoritatea guvernului", ar fi fost irațional să i se confere celui din urmă posibilitatea de a suprasolicita comunele cu noi taxe[49]. După ce încerca să-i convingă pe deputați că situația financiară deplorabilă în care se afla Bucureștiul fusese cauzată de administrarea deficitară a conservatorilor, Fleva a revenit asupra chestiunii autorilor manifestației din 5 aprilie, recunoscând, *ad rem*, că, într-adevăr, rolul liberalilor fusese unul important:

> Opoziția a făcut agitație? Dar ce vreți să facă? Să vă cânte isonul, după cum cânta d. Carp isonul când făcea opoziție guvernului lui I. Brătianu? Datoria noastră este să uzăm de toate mijloacele legale pentru ca să facem să cadă cât mai curând un guvern, care noi credem că e periculos pentru țară. Din acest punct de vedere nu tăgăduim că, în mișcarea de nemulțumire a opiniei din țară, opoziția nu-și are și ea partea ei, căci, uzând de mijloacele legale, a provocat întruniri și a căutat să lumineze lumea[50].

Este totuși dificil de spus la ce fel de „iluminare" făcea el referire, având în vedere că multe dintre discursurile ținute cu ocazia întrunirilor publice organizate aveau baze nu tocmai reale.

Intrat între timp în conflict direct cu ministrul de Externe, din cauza dorinței nestăvilite de a răspunde atacurilor, deputatul liberal Alexandru Lahovari s-a reîntors la critica proiectului de lege, pe care îl vedea ca ilegal și anti-constituțional; motiv pentru

[46] *Ibidem*, p. 1093.
[47] *Ibidem*, p. 1129.
[48] *DAD*, ședința din 7 aprilie 1893, p. 1096.
[49] *Ibidem*, p. 1139.
[50] *Ibidem*, p. 1142.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care „contribuabilul are drept să se opună la plata taxelor d-voastre şi să atace constituţionalitatea tuturor acestor impozite înaintea tribunalelor”[51]. Cu un discurs a cărui întindere temporală contribuia şi mai mult la impacientarea majorităţii, în special a băncii ministeriale, Nicolae Fleva a examinat proiectul până la cel mai mic detaliu, criticându-i fiecare principiu, începând cu sistemul taxelor şi până la statutul produselor autohtone faţă de cele străine. Apoi, întorcându-se la evenimentele din 5 aprilie, energicul deputat condamna modul în care guvernul găsise de cuviinţă să suprime manifestaţiile: „Alaltăieri aţi pus jandarmi călări, ori aţi adus călăraşi cu suliţi căzăceşti, pentru ca mai uşor să poată opera asupra mulţimii. Mâine veţi aduce artileria. Până când şi până unde aveţi în gând să mergeţi? Credeţi că veţi ajunge să sugrumaţi poporul? Vă înşelaţi”, conchidea, grandilocvent, Nicolae Fleva[52].

Cel care i-a urmat la tribună a fost Nicolae Filipescu. El şi-a exprimat din start dorinţa de a-i răspunde lui Fleva, însă considera mai important să aducă la cunoştinţa deputaţilor modificările pe care, împreună cu guvernul şi comitetul delegaţilor, le aducea proiectului în cauză. Începând cu articolul 2, care suscitase cele mai adânci adversităţi, primarul Bucureştiului propunea suprimarea lui şi înlocuirea cu un altul, prin care să se enumere cu mai mare precizie articolele taxate şi statutul produselor fabricate în comună. Mai mult, Filipescu anunţa că mai multe taxe stabilite prin proiectul iniţial şi considerate vexatorii de către comercianţi erau desfiinţate sau scăzute, în funcţie de noile valori care urmau a fi introduse.

Filipescu i-a reamintit lui N. Fleva − invocând o serie de rapoarte diplomatice din perioada guvernării liberale − că principiile fiscale pe care le blama cu atâta înverşunare fuseseră introduse de liberali, în toate convenţiile anterioare încheiate: „Va să zică, d-voastră, chiar când scutiţi de taxe articolele străine, vă lăudaţi că protejaţi industria naţională şi chiar când faceţi concesii presiunii din afară găsiţi mijlocul a vă înfăţişa ca mari patrioţi”[53]. Critica strălucitoare pe care N. Filipescu a făcut-o prestaţiei lui Fleva ca primar al Bucureştiului în perioada 1884−1886, dar mai ales politicii comerciale a partidului liberal timp de 12 ani, a atras ovaţii prelungite şi un îndemn, indispus, din minoritate: „Nu trebuie să faceţi ca noi”[54]. După ce a arătat motivele pentru care proiectul de lege fusese elaborat (unul dintre ele era pericolul falimentării comunei Bucureşti, care în 1889 avea o datorie de 3 milioane de lei, la un venit de doar 7,5 milioane de lei), deputatul conservator se prefăcea că nu înţelege obiecţiile contradictorii aduse de liberali:

> Sunteţi, d-lor din opoziţie, pentru suprimarea accizelor şi voiţi să le menţineţi ca mijloc de protecţie a industriei naţionale; sunteţi pentru suprimarea accizelor, dar voiţi să vedeţi în ele mai mult decât accize, vămi interioare; sunteţi în contra articolului 2 şi l-aţi practicat şi aţi propus a se înfiinţa formal chiar în lege[55].

Şedinţa din 9 aprilie a fost marcată de un episod neplăcut, prin intervenţia lui C. C. Dobrescu-Prahova: îi numea pe deputaţii din majoritate *ciocoi*, reuşind să stârnească valuri de indignare şi o replică pe măsură din partea colonelului Roznovanu: „D-le Dobrescu, eşti obraznic! Eşti un ciocoi obraznic da, o repet, obraznic”[56]. Odată

[51] *Ibidem*, p. 1144.
[52] *Ibidem*, p. 1150.
[53] *Ibidem*, p. 1101.
[54] *Ibidem*, p. 1102.
[55] *Ibidem*, p. 1105.
[56] *DAD*, şedinţa din 9 aprilie 1893, p. 1106.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

conflictul aplanat de preşedintele Camerei Deputaţilor, cuvântul i-a fost acordat lui Take Ionescu. El şi-a început discursul subliniind predispoziţia opoziţiei de a percepe proiectul de lege nu ca pe o reformă a sistemului de impozite, ci ca pe o armă de „persecuţie politică". După o largă prezentare a modului în care aveau să fie taxate produsele prin noua lege şi a inovaţiilor introduse, ministrul Cultelor ataca, cu sarcasm, tendinţa minorităţii de a trata ca neconstituţionale toate proiectele de lege ale guvernului:

> Vă mărturisesc că nu înţeleg; probabil că creierul meu e obtuz, şi neapărat că are de ce să fie obtuz după câte a auzit de la d-voastră de câteva zile încoace. La tot locul şi la toate legile ne spuneţi neconstituţional. Ceea ce e constituţional e să impuneţi Camerei voinţa câtorva indivizi pe care-i aduceţi după d-voastră la Cameră[57].

Dezbaterea legii şi-a pierdut din concretețe, însă, după cum anunţaseră cu două şedinţe în urmă, miniştrii ripostau tuturor reproşurilor opoziţiei liberale, atât cu ocazia întrunirilor publice organizate, cât şi în cadrul şedinţelor din Parlament. Până la sfârşitul discursului său, Take Ionescu păstra aceeaşi notă combativă, interogându-i pe liberali: „[…] sunteţi un partid de oameni de stat, de oameni de ordine, sau sunteţi o demagogie care nu caută altceva decât să pună mâna pe putere, care aţâţă patimile cu tot felul de vorbe adevărate şi neadevărate", avertizându-i că nu vor ajunge niciodată la putere cu astfel de manifestaţii[58].

Un discurs interesant, dar surprinzător pentru cei mai mulţi dintre deputaţi, a avut Constantin Ressu, unul dintre conservatorii importanţi. Pornind de la principiul că, sub imperiul evenimentelor din zilele premergătoare dezbaterii proiectului, colegii săi voiau să voteze legea, „deşi mulţi sunt convinşi că ea nu e bună", C. Ressu şi-a declarat intenţia de a vota împotrivă. Printre motivele invocate se numărau caracterul neconstituţional şi inechitabil al legii, impunerea unor taxe care „azi nu mai există nicăieri" şi faptul că adoptarea proiectului ar fi avut ca rezultat un raport venituri/cheltuieli mai degrabă în defavoarea comunelor decât în avantajul lor. Deputatul semnala „cu regret" premisele unei dizidenţe în interiorul blocului conservator, la care lua parte şi pe care o justifica trimiţând la diferenţele dintre conservatorismul occidental şi cel românesc, deosebiri care izvorau din instituţiile şi uzanţele ideologice autohtone.

Ultimul orator al şedinţei a fost ministrul Agriculturii şi Domeniilor, Petre P. Carp. Vizibil contrariat de aserţiunile colegului său, el recurgea la o pledoarie metodică, în scopul combaterii tuturor criticilor aduse legii, îndeosebi a celei de anti-constituţionalitate. Accentuând latura interpretabilă calificativului, pe care liberalii îl utilizau în exces − „Admit că legea cade pe temeiul d-voastră, că e anti-constituţională; ce rămâne în loc? Absolut aceeaşi lege anticonstituţională pe care d-voastră aţi adus-o la cădere"[59] −, ministrul Domeniilor arăta că principala raţiune a proiectului era de a crea resurse financiare comunelor, unica modalitate fiind aceea de a mări taxele de consumaţie, fie asupra produselor fabricate în ţară, fie a celor importate din afară. În privinţa aspectului nepopular al legii, Carp formula o foarte interesantă teorie a identităţii poporului. Pornind de la interogaţia, „cine, dar, este poporul?", ministrul conservator îl reducea, printr-o figură de stil, la populaţia Capitalei; a cărei voinţă fusese exprimată prin agresivitate şi violenţă, conchizând: „Dacă credeţi d-voastră că acesta este un mod constituţional din partea poporului, de a-şi manifesta voinţa lui, vă înşelaţi"[60]. Finalul

[57] *Ibidem*, p. 1109.
[58] *Ibidem*, p. 1111.
[59] *Ibidem*, p. 1113.
[60] *Ibidem*, p. 1116.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

discursului a constat într-un atac necruțător contra taberei liberale, pe care o acuza de „slugărnicie" atât față de rege, cât și față de popor. Nu lăsa fără replică afirmația lui Constantin Ressu, referitoare la posibilitatea ca o dizidență solidă să ia locul partidului de până atunci. Carp încheia: „[…] deocamdată eu am convingerea că noi suntem partidul și dumnealor disidența"[61].

Dezbaterea pe articole a proiectului de lege a relevat încă o dată adversitatea cu care liberalii percepeau noul sistem de impozitare. După discuții și polemici extrem de ample între guvern și opoziția liberală, pe marginea amendamentelor care se impuneau proiectului în cauză, au fost adoptate mai multe modificări substanțiale, care aduceau legea mai aproape de posibilitatea aplicării ei optime și de stadiul dezvoltării economice a României.

Articolul 5 a fost modificat integral, în urma intervenției comitetului delegaților și cu acordul guvernului, astfel:

> Taxele de acciz se vor percepe asupra obiectelor la intrarea lor în comună. Asemenea se va putea percepe taxe și asupra obiectelor produse, fabricate, preparate sau recoltate în interiorul comunei, însă numai de la acele anume indicate în tabloul alăturat la această lege, și aceasta în momentul scoaterii lor din fabrică sau depozit pentru punerea lor în comerțul de consumație locală, în condițiile și sub rezervele prevăzute la art. 6 din prezenta lege[62].

Acest lucru însemna că taxa era aplicată asupra produselor naturale sau fabricate doar atunci când ele erau scoase în vânzare, păstrându-se tacit principiul impozitării egale a produselor indigene cu cele străine. În urma amendamentului propus de V. Brătianu, membru al comitetului delegaților, articolului 5 i-au fost aduse unele completări în scopul clarificării lui:

> Comercianților angrosiști, introducători de mărfuri în comune, producătorilor și fabricanților de obiecte impuse la taxe de acciz, încât privește produsele și fabricatele lor, li se va acorda admiterea în antrepozit real sau nominal la fabricele sau la depozitele lor, rămânând obligați antrepozitarii a plăti taxele de acciz pentru toate obiectele în momentul scoaterii lor din depozit spre a fi puse în consumație în acea comună. Antrepozitul se va acorda în modul și condițiile ce se vor determina de fiecare comună prin regulamentele sale[63].

Se elimina astfel posibilitatea ca un antrepozit să aibă un termen maxim limitat, adică un producător să-și țină produsele în fabrică un anumit timp. Tot V. Brătianu obținea modificarea articolului 6, prin care comunele stabileau, sub controlul guvernului, proporția reducerii taxelor asupra produselor din comună. În consecință, fabricilor care exportau în străinătate li se restituia taxa plătită asupra materiilor prime, deoarece ea fusese deja percepută. Articolul 8 a fost schimbat de comitetul delegaților, printr-o specificare mai clară a orașelor care puteau construi depozite pe o rază de 10 km (București, Iași, Galați, Brăila Ploiești ș.a), scopul rămânând același: înlăturarea contrabandei care se făcea în interiorul comunelor urbane[64]. Restul articolelor au fost votate în forma propusă dezbaterii sau cu rectificări minore. De exemplu, tabloul taxelor anexat proiectului a fost adoptat fără a fi reformulat substanțial. După terminarea dezbaterii celor 168 de articole ale tabloului, proiectul de lege a fost votat, în cadrul ședinței din 17 aprilie, cu 81 de bile albe împotriva a 21 negre[65].

---

[61] *Ibidem*, p. 1116.
[62] *DAD*, ședința din 12 aprilie, p. 1166.
[63] *Ibidem*, p. 1167.
[64] *Ibidem*, ședința din 13 aprilie 1893, p. 1178−1180.
[65] *DAD*, ședința din 17 aprilie 1893, p. 1213.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În cealaltă cameră a Parlamentului, Senatul, legea maximului a fost prezentată în cadrul ședinței din 11 mai 1893, și l-a avut ca raportor pe Grigore Tocilescu. Acesta arăta, încă de la început, că taxele în vigoare aveau ca punct de referință legea maximului votată la 22 noiembrie 1871, cuprinzând însă anumite prevederi din legi anterioare, dar și în unele adoptate ulterior. Invoca necesitățile tot mai mari ale comunelor în ceea ce privea acoperirea bugetului propriu, dar și existența unui „mare număr de obiecte neprevăzute în legea maximului din 1871", raportorul observa o serie de produse care nu erau taxate[66]. Situația financiară a comunelor rurale (și mai ales a celor urbane), dar și multitudinea de cereri în vederea autorizării unor taxe peste maximul legii din 1871 au condus guvernul către formularea noului proiect de lege al maximului.

Primul orator care lua cuvântul în cadrul dezbaterii generale a fost redactorul ziarului „Lupta", George Panu. Deputatul declara că proiectul în discuție „nu poate să aibă o bază serioasă și dreaptă", deoarece păstrarea fondului și principiilor legii din 1871 − la care se adăugase doar un număr mai mare de articole taxate − constituia o ediție mai amplă, însă „considerabil înrăutățită a legii celei vechi"[67]. Intrând în analiza proiectului, Panu critica vehement taxa de acciz, pe care o caracteriza ca fiind „nedreaptă, odioasă și vexatorie"; motiv pentru care majoritatea țărilor din Occident renunțaseră la ea, înlocuind-o cu impozitul direct. G. Panu construia, pe parcursul cuvântării sale, o imagine clară și foarte riguroasă a sistemului de impozite din România, adăugând, cu un reproș deloc voalat, faptul că guvernul nu încercase nici o clipă să înlocuiască sistemul accizelor cu un altul, fie el și impozitul direct: „A dispreți o chestiune așa de însemnată, a nu te ocupa, când voiești să organizezi impozitele, măcar de posibilitatea de a face mai bine, nu este scuzabil, și aceasta v-o spun foarte sincer"[68]. Spre final, Panu declara că îi este imposibil să voteze legea în forma prezentată, suprimarea a 25 de articole referitoare la nevoile de bază ale societății sărace − precum hrana, căldura sau iluminatul −, fiind singura schimbare care l-ar fi făcut să se răzgândească.

Împotriva proiectului a vorbit și economistul Petre S. Aurelian, care îl vedea ca fiind rău conceput, „o lege cu desăvârșire nestudiată și rutinară". Acuzându-i pe conservatori că nu au prezentat Senatului studiile și anchetele întocmite de guvern − despre opiniile populației interesate și ale specialiștilor în domeniu −, ilustrul agronom se străduia să le arate senatorilor caracterul vetust al unui sistem cu peste 100 de articole supuse taxei de acciz. Faptul că proiectul suferise reformulări atât de radicale în Camera Deputaților era un motiv în plus de a arăta multiplele deficiențe și lipsa de temeinicie a modului în care el fusese conceput. Atrăgând atenția asupra amplelor proteste pe care legea maximului le stârnise în țară, senatorul conchidea, pe un ton dur, că exemplele pe care conservatorii le căutau permanent în modelul german nu garantau viabilitatea reformelor propuse. Îi avertiza, așadar, că „asemenea legi vor fi trecătoare, căci este cu neputință ca poporul român să trăiască sub asemenea regim"[69].

După cum avea să remarce și ministrul de Război, Iacob Lahovari, atmosfera din Senat nu a fost nici pe departe la fel de tensionată ca în Camera Deputaților, motiv pentru care senatorii care au urcat la tribună au putut face o critică veritabilă și justă proiectului de lege. Pornind însă de la avizul favorabil dat reformei dezbătute, ministrul contracara argumentele antevorbitorilor săi, încercând să releve beneficiile și utilitatea

[66] *Desbaterile Senatului*, ședința din 11 mai 1893, p. 1024.
[67] *Ibidem*, p. 1047.
[68] *Ibidem*, p. 1049.
[69] *Ibidem*, p. 1053.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

proiectului dezbătut. Într-un spirit pur conservator, Iacob Lahovari afirma că guvernul nu a clamat niciodată ca, prin această lege, chestiunea impozitelor să fie definitiv soluționată. Ea era, de fapt, rezultatul mai multor studii realizate nu doar de partidul conservator, ci și de cel liberal, accentuând preferința celui din urmă pentru creșterea taxelor comunale. Dintr-un tablou al decretelor menite să sporească taxele comunale, observa ministrul, „veți vedea că din acestea s-au dat 14 decrete sub Cuza, 26 sub liberali şi numai 8 sub partidul conservator", neglija, aparent involuntar, perioada de timp mai mare în care liberalii se aflaseră la putere[70]. Răspunzând aprecierilor lui Petre S. Aurelian, conform cărora proiectul fusese modificat fundamental în Camera Deputaților, Iacob Lahovari evidenția „meritul recunoscut al miniștrilor conservatori", care acceptaseră îmbunătățiri fără a-i distruge însă baza teoretică.

Un discurs mult mai sever a avut ministrul de Externe, Alexandru Lahovari, care condamna necruțător „tactica primejdioasă și violentă" a opoziției, atunci când guvernul decidea să prezinte anumite reforme importante. Cazul legii maximului, aprecia Lahovari, era unul pe cât de elocvent, pe atât de revoltător: „Această lege a fost prezentată în țară ca una din acele monstruozități care trebuia să pună foc României de la Dorohoi până la Vârciorova! S-a făcut propagandă nu numai în orașe, dar chiar în sate, şi o propagandă – îndrăznesc să spun – criminală!"[71] Pe același ton acuzator, ministrul de Externe îi acuza pe liberali că au inițiat protestele pentru a răsturna guvernul, neluând în calcul că s-ar putea confrunta cu o situație similară atunci când puterea avea să fie în mâinile lor. Filipica referitoare la „propaganda" opoziției din cadrul întrunirilor publice a rămas fără o replică reală din partea minorității, ministrul insistând și mai mult asupra tendințelor de „aservire" manifestate de liberali în trecut: „Dacă a vândut cineva țara, nu o vindem noi! Sau, dacă o vindem, e târziu, căci dinainte e vândută de d-voastră. Şi pe un lucru vândut nu se mai poate lua nimic". Lahovari concluziona că proiectul avea aspectul unei legi de consolidare, nestimulând un progres brusc[72].

Ultimul discurs al dezbaterii generale a fost pronunțat chiar de autorul proiectului, Lascăr Catargiu. După ce i-a înștiințat pe cei doi membri ai minorității despre existența tablourilor cu veniturile comunelor rurale și urbane − ele fiind la Ministerul de Interne −, prim-ministrul a ținut să explice nevoia imperioasă a unei legi care să pună ordine în taxele și impozitele comunale. Pornind de la nenumăratele solicitări din partea comunelor, care cereau permisiunea de a înființa noi taxe – numai comuna București ceruse aprobarea de a crea 153 de taxe noi pe lângă cele existente –, Catargiu îi îndemna pe oamenii politici la răbdare: regatului României îi lipsea o industrie capabilă să genereze sume consistente la bugetul statului. Desființarea sistemului de impozitare a comunelor, aflat în vigoare, nu era decât o himeră liberală, care, încheia șeful guvernului, avea drept scop principal acela „de a înșela și tulbura lumea"[73].

Discuția pe articole a proiectului a fost purtată cu aceeași moderație caracteristică dezbaterii generale. Cu toate că mai mulți senatori, printre care Petre S. Aurelian, C. Urdăreanu și Al. Villner, au propus o serie de amendamente, lipsite de o argumentare solidă, ele au fost toate respinse de guvern și de majoritatea din Senat. Cei mai implicați în discuții au fost Petre Aurelian, Iacob Lahovari și Lascăr Catargiu, nivelul polemicilor rămânând însă la un nivel rezonabil. Ulterior, a fost luat în dezbatere tabloul privitor la

[70] *Ibidem*, p. 1054.
[71] *Ibidem*, p. 1055.
[72] *Ibidem*, p. 1056.
[73] *Ibidem*, p. 1058.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

articolele supuse taxelor, prilej de controverse mult mai intense decât cele anterioare. Totul pleca de la discrepanțele create între valoarea taxelor ce urmau a intra în vigoare și cele care erau înlocuite. De exemplu, același Petre S. Aurelian chestiona guvernul asupra scăderii taxei pe esența de oțet, de la 12 lei la 4 lei pe decalitru, motivându-și propunerea prin caracterul nociv al acestei substanțe, care mai degrabă trebuia interzisă sau taxată prohibitiv[74]. Cu toate că au încercat să atenueze dificultățile de aplicare ale legii și să clarifice modalitatea de impozitare a diverselor categorii de produse, amendamentele propuse de Al. Villner, C. Urdăreanu și P. S. Aurelian s-au lovit de refuzul obstinat al guvernului; la care se adăuga acum și impetuoasa voce a ministrului Domeniilor, Petre P. Carp. Legea a fost adoptată în cadrul ședinței din 12 mai, rezultatul votului fiind următorul: 45 de bile albe și 12 negre[75].

Aplicarea legii maximului taxelor a presupus o muncă enormă din partea ministrului de Interne, nevoit să trimită zilnic circulare în țară, pentru a lămuri modificările votate. Lascăr Catargiu realiza, în urma unor scrisori primite de la primarii din Iași, Galați, Brăila și București, că aplicarea taxei de povară se făcea într-un mod diferențiat. Mulți dintre edili aveau aceeași nedumerire: „[…] dacă această taxă se percepe și în caz când obiectele ce formează povara fac tranzit prin comună sau numai când ele sunt destinate a se consuma în comună”[76]. Un raport al lui N. Filipescu, trimis ministrului de Interne, elucida astfel chestiunea: „[…] taxa de povară se percepe fie că obiectele ce formează povara trec tranzit prin comune, fie că ele sunt destinate a se consuma în comună”[77]. Din Brăila avem însă o cu totul altă soluție: „[…] taxa de povară (jugăritul) se percepe după numărul vitelor înhămate la care se transportă orice fel de mărfuri din țară prin barieri în orașe, fiind scutite de taxe numai mărfurile ce se declară de tranzit”[78]. Iar din Iași se transmitea un mesaj similar aceluia din București, având însă la bază o argumentare distinctă: „[…] taxa de povară se percepe și pe obiectele ce sunt tranzitate, ca și pe cele ce se consumă în comună, întrucât taxa de povară este instituită mai mult în vederea despăgubirii comunei de întrebuințarea pasajului comunal”[79]. Răspunsul la circulara lui Catargiu, prin care li se cerea județelor să întocmească lista comunelor rurale care nu puseseră în aplicare art. 11 din legea maximului și să se arate, totodată, „cauzele care au motivat neefectuarea acestei lucrări”, a fost, de asemenea, elocvent. Rapoartele primite de ministru arată că, deși trecuse un an de la intrarea în vigoare a legii, existau probleme majore în aplicarea unui număr mare de articole[80].

[74] *Ibidem*, ședința din 11 mai, p. 1062.
[75] *Ibidem*, ședința din 12 mai, p. 1079.
[76] ANIC, fond Ministerul de Interne, dosar 1364/1894, f. 1.
[77] *Ibidem*, f. 2.
[78] *Ibidem*, f. 3.
[79] *Ibidem*, f. 5. Divergențe au apărut, mai ales, în rândul acelora care încercau să profite de pe urma inexactităților ce decurgeau din înțelegerea greșită sau parțială a regulamentului de aplicare. Camera de Industrie și Comerț din Iași îi trimitea o scrisoare ministrului de Interne, prin care îi aducea la cunoștință disensiunile existente între producătorii de făină din comunele urbane și funcționarii însărcinați de comune cu perceperea taxelor de acciz; adică asupra precizării dacă făina produsă sau adusă este de calitate superioară sau ordinară, rugându-l să stabilească o normă care să servească drept criteriu în aprecierea acelui produs. Stabilirea acesteia era importantă pentru că „taxele ce se percep asupra făinii se răsfrâng, în mod indirect, asupra populației nevoiașe, prin urcarea prețului pâinii, și cu cât unele comune consideră orice făină introdusă în cuprinsul lor ca făină de lux” (*ibidem*, dosar 1367/1894, f. 1−2). Ca urmare a scrisorii citate, L. Catargiu îl sfătuia pe președintele Camerei de Comerț să pună cazul în dezbaterea consiliului, iar ulterior să-i comunice rezultatul la care s-a ajuns (f. 7). Decizia ministrului de Interne a fost aplicată în cazul tuturor județelor care aveau aceeași problemă, fiecare venind cu soluții proprii de rezolvare, în funcție de produsele care generau neînțelegerile (*ibidem*, dosar 1367/1894, f. 7−13 și f. 19).
[80] *Ibidem*, dosar 27/1894, f. 11−29 și 62.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Confruntat cu ostilitatea comitetului delegaților, a opoziției liberale și a populației, guvernul a acceptat mai multe sugestii privind desființarea unor taxe și reducerea altora. Dar niciun moment nu a renunțat la proiect, dezvoltarea României necesita eforturi financiare crescute. Împrumuturile externe care se făceau, destul de des, trebuiau achitate într-un fel, impozitele fiind măsura cea mai sigură și la îndemână. Problema care intervenea era legată însă de sistemul fiscal optim în vederea rambursării acestor împrumuturi. Cel aflat atunci în vigoare nu se raporta la venitul fiecărui cetățean, ci la profesia lui, putând duce, destul de ușor, la o situație greu de suportat, mai ales de către pătura săracă a țării.

Ar merita făcută totuși o observație despre posibilitatea reformării sistemului fiscal existent atunci. Observăm că această inițiativă a emanat aproape în totalitate din preocupările oamenilor politici liberali, mai apropiați spiritual și financiar de poporul pe care-l conduceau. Astfel a fost pledoaria deputatului liberal C. C. Dobrescu-Argeș, din cadrul ședinței de la 9 martie 1893, la care au aderat V. G. Morțun și P. S. Aurelian; el spunea că taxele în vigoare, impozitul funciar sau patenta, întemeindu-se pe profesii, și nu pe venituri, aveau drept consecință complicarea și mai mult a situației țăranilor. Un an mai târziu, cu ocazia dezbaterii asupra Mesajului Tronului, un alt liberal, Constantin I. Nicolaescu, milita, oarecum detașat de interesele luptei de partid, în favoarea unui impozit progresiv pe avere, pledând pentru necesitatea aplicării lui imediate[81].

Legea maximului a întărit percepția − comună în epocă, dar și în istoriografia recentă − conform căreia politica guvernului conservator ar fi reprezentat un corolar al intereselor marilor proprietari. Sistemul fiscal a rămas, pentru un liberal-radical precum George Panu, aria cea mai sterilă a acestei guvernări[82]. Spiritul proiectului era însă mai complex și cu implicații mult mai profunde decât simpla creștere a unor taxe. De remarcat este faptul că înființarea unor taxe de export asupra mărfurilor nu era deloc o măsură viabilă deoarece, în afară de unele produse, precum cerealele, sarea și vitele, România nu exporta aproape nimic. Împrumuturi externe fuseseră contractate atât de conservatori, cât și de liberali. Totuși, comunele aveau nevoie, pentru o bună administrare, de aproximativ 60 de milioane de lei, liberalii fiind de părere că ar fi fost mai potrivită creșterea tarifelor de import pentru acoperirea acestei sume. Vămile produceau la acel moment doar 30 de milioane, ceea ce însemna că era nevoie de o dublare a cuantumului taxei de import; lucru care ar fi putut duce către unele conflicte cu țările cu care încheiasem convenții comerciale. Prin urmare, constrâns de necesitatea lichidării împrumuturilor făcute și a echilibrării bugetelor locale, guvernul conservator nu a întrezărit decât soluția impozitării produselor fabricate în comune și a creșterii taxelor

[81] Un partid format aproape exclusiv din oameni cunoscuți pentru averea lor considerabilă nu putea sau nu voia să înțeleagă nevoile unei societăți care dorea cu ardoare depășirea condiției umile de truditoare și simplă contribuabilă la stat. De exemplu, Petre P. Carp nu a făcut niciodată concesii reale păturii de jos a societății, dar nici nu a fost în intenția lui de a o ține într-o permanentă stare de sărăcie. La cererea unor reprezentanți ai păturii de mijloc, de a se înființa mai multe școli superioare în țară pentru ca, prin obținerea diplomelor, ea să poată deveni „complicea de guvernare a păturei noastre conducătoare", Carp răspundea printr-un scurt, dar elocvent portret al românului, care „se naște bursier, trăiește funcționar și moare pensionar". Vezi Hyperion (Ștefan Antim), *Petre P. Carp. O cercetare critică*, București, Tipografia „Gutenberg", Joseph Göbl, 1915, p. 10−11). Autor al unor interesante studii despre personalitățile politice românești, Ștefan Antim a lăsat o evocare destul de realistă a aristocrației din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: „Rebelă oricărui jug, stăpână absolută pe o situație nedisputată de nimeni, ea (oligarhia) și-a creat conducătorii după capricii și i-a răsturnat după fantezii, cu acea nepăsare a omului în huzur, sigur de sine și care știe că orice ar face nu i se poate întâmpla nimic rău, contribuind astfel la nestatornicia, la nerecunoștința și la anarhia de jos" (*ibidem*, p. 14−15).

[82] Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 122.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de consumație, în scopul obținerii unor noi resurse pentru stat[83]. Condamnată cu înverșunare de opoziție și o parte a populației regatului, legea maximului taxelor apărea, doi ani mai târziu − odată cu revenirea la putere a liberalilor −, drept o reformă benefică, „tenorii" partidului uitând cu totul ceea ce criticaseră atât de acerb în trecut.

THE LAW OF MAXIMUM FEES AND COMMUNAL CONTRIBUTIONS OF 1893 IN CONSERVATIVE AND LIBERAL POLITICAL RHETORIC
(Summary)

Keywords: law, fee, commune, products, speech.

Between the years 1891 and 1895, after three years of political instability and another twelve of liberal domination, power was won by the Conservative-Junimist government led by Lascăr Catargiu. Hardly one could affirm that the experienced party leader was a privileged political man in the early years of the government. His constant attempts to regain the power, justified by his position as head of the Conservative Party, have often been thwarted by the Junimist group – and not only by it – but also by the hostile position shown not only once by King Carol I. Thus, the reactions of some conservatives against the Junimists manifested during these years should not surprise too much. On the other hand, the Junimist formation represented, even without the royal support, a resilient force by the value of its members, but also by the viability of a government program accepted by most of the conservatives. Moreover, Lascăr Catargiu's – Petre P. Carp government was later to be involved in a heated opposition by Liberals, especially after Dimitrie A. Sturdza's election as the party's incontestable head.

The year 1893 was considered, legislative speaking, the most prolific year of the Conservative-Junimist cabinet. One of the most important laws adopted during this government was the law of maximum and communal contributions. An integral part of the government's political and financial conception, the legislative initiative of April 1893 stirred up the most violent reactions, both from liberals and from the people. The essence of the law was to increase the consumption taxes on products which were manufactured in communes. It is not difficult to anticipate that the opposition has found a breeding ground to exploit it, especially among those directly concerned, to whom these taxes were applied. Thus, the Liberals have done their best to turn the law into a political weapon to overthrow the government, remaining for it the sole option to defend the bill in Parliament, by resorting to an impetuous but compelling speech.

[83] Polemicile acide dintre tabăra liberală, prin vocea lui Dobrescu-Argeș, Emanoil Porumbaru sau Anastase Stolojan, și tabăra conservatoare, prin Constantin C. Arion și Menelas Ghermani, au continuat și în anii următori. Dușmani declarați ai impozitului funciar (pe care-l vedeau ca fiind conceput într-un mod absolut inechitabil), ai impozitului direct și indirect, așa cum erau ele gândite atunci, liberalii îi criticau cu asprime pe conservatori pentru incapacitatea lor de a înțelege inechitatea impozitelor în vigoare. De cealaltă parte, conservatorii nu se împotriveau cu totul propunerilor liberale, însă multe dintre ele erau văzute ca fiind periculoase atât pentru țară, cât și pentru păturile conducătoare. La rândul său, ministrul de Finanțe, Menelas Ghermani, încerca să demonstreze că o reformă fiscală creată în spiritul stabilirii unui echilibru social, și nu pentru a ajuta la dezvoltarea resurselor țării, era o idee absurdă și lipsită de rațiune, conchizând, cu un anume cinism: „[…] în definitiv, care impozit este drept?" (*ibidem*, p. 120−122).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

DANIELA BALAN[*]

ALEXANDRU MARGHILOMAN ŞI DOCTRINA CONSERVATOARE. TRADIŢIA, PROPRIETATEA ŞI RELIGIA

De la o vreme, situarea tradiţională stânga/dreapta în câmpul politic este supusă criticilor şi reinterpretărilor. Pierderea tensiunii iniţiale dintre cele două capete ale spectrului politic, în expresia sa clasică, se datorează transformărilor din societate şi apariţiei unor probleme politice noi. De aici rezultă complexitatea ideologiilor contemporane şi dificultatea de a le caracteriza, ba chiar şi de a le identifica uneori[1]. Nu ne poate mira, de aceea, că interpretările specialiştilor în ştiinţe politice şi ale istoricilor ideilor câştigă şi ele în suprafaţă, dar şi în adâncime, că sunt tot mai rafinate şi mai complexe. Prin urmare, arsenalul conceptual şi metodologic existent poate fi utilizat, cu real profit, în scopul înţelegerii ideilor, programelor sau curentelor politice din trecut.

Modernitatea românească este caracterizată de existenţa a două orientări politico-ideologice de bază: liberalismul şi conservatorismul. Partidul „boierilor liberali" rivaliza cu cel al „boierilor conservatori"[2] la conducerea ţării. Unii analişti au pus sub semnul întrebării existenţa unei reale „lupte de idei" între cele două partide principale ale României moderne, liberal şi conservator, în condiţiile în care totul se rezuma la faptul că „orice principiu este bun sau rău, după cum ajută la dobândirea puterii"[3]. Cauzele acestei situaţii s-ar explica prin existenţa la intelectualii români a pasiunii „cotidianului politic" şi nu a pasiunii „doctrinare"[4]. S-a spus că este vorba de o deficienţă anume, înrădăcinată în structura de gândire a oamenilor politici, care era una specific juridică, exprimată mai ales prin formule oratorice[5]. De aceea, sunt rare lucrările de doctrină. Totuşi, boierimea conservatoare, spre deosebire de liberali, a reuşit să mobilizeze în jurul ei „tot ceea ce a fost inteligenţă de elită în mişcarea noastră culturală şi politică"[6].

---

[*] Drd., Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iaşi; profesoară, Colegiul Național de Artă „George Apostu", Bacău.

[1] Alexandru Duţu, *Stânga şi dreapta*, în Norberto Bobbio, *Liberalism şi democraţie*, ediţia a II-a, revizuită, traducere din limba italiană de Ana-Luana Stoicea, prefaţă de Daniel Barbu, Bucureşti, Editura Nemira, 2007, p. 140−147, *passim*.

[2] A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România (de la origini până la 1866)*, Bucureşti, Editura Albert Baer, 1910, p. 101.

[3] Constantin Rădulescu-Motru, *Istoria partidului liberal după o scriere recentă*, în *NRR*, nr. 12, 3 iulie 1911, p. 180.

[4] Mihail Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti*, Bucureşti, Editura Cugetarea − Georgescu Delafras, 1942, p. 201.

[5] Ion Bulei, *Conservatori şi conservatorism în România*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2000, p. 546−547.

[6] Ştefan Zeletin, *Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei şi politicii burgheziei române*, Bucureşti, Editura „Pagini Agrare și Sociale", 1925, p. 22.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 51−62

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Nume reprezentative ale scenei publice de la noi, repere inconturnabile ale spiritualităţii şi politicii româneşti, precum Barbu Catargiu, M. Eminescu, P. P. Carp, T. Maiorescu, C. Rădulescu-Motru, N. Filipescu, Al. Marghiloman, au încercat să surprindă câteva direcţii principale ale ideologiei conservatoare; însă, nu poate fi vorba de un sistem închegat de principii şi teze fundamentale ale conservatorismului[7]. Cu toate acestea, s-au căutat răspunsuri cu privire la modalitatea în care putea să se dezvolte armonios societatea românească, la căile şi mijloacele cele mai adecvate pentru aceasta.

Un rol major în regândirea locului conservatorismului l-a avut, la cumpăna dintre veacuri, Alexandru Marghiloman. Gândirea lui politică dobândeşte, pe parcursul îndelungatei sale cariere publice, consistenţă şi complexitate. Educat la şcoala junimistă, în spiritul lui P. P. Carp şi Titu Maiorescu, devenit şef al Partidului Conservator din anul 1914, el se dovedeşte a fi şi un inspirat şi convingător doctrinar. Conferinţa sa de la Institutul Social Român, din 18 februarie 1923, unde este chemat, alături de alte personalităţi, să completeze ciclul expunerii teoriilor politice ale vremii, este o dovadă concludentă în acest sens. Politicianul să analizeze doctrina conservatoare într-o lumină nouă, marcată de schimbările profunde produse de Primul Război Mondial. Democratizarea societăţii, prin introducerea votului universal, este semnalul prăbuşirii unei lumi, pe care Marghiloman însuşi o întruchipa. Mare proprietar de pământ, având stigmatul de complice al ocupantului german, semnatar al Păcii separate de la Bucureşti, omul politic conservator este marcat de un destin al cărui final pare să compromită o întreagă biografie. Aşadar, locul conservatorilor este unul previzibil: reacţionari şi colaboraţionişti, ei vor fi relegaţi în marginea câmpului politic[8]. Începe agonia unei mişcări şi a unui partid care constituise unul dintre pilonii Vechiului Regat. Triumful liberalismului întruchipat de Ion I. C. Brătianu, centrat pe etatism, autarhie şi naţionalism, era de netăgăduit. La antipozi, lui Alexandru Marghiloman îi revine rolul de a închide cercul istoriei conservatoare, „onoarea melancolică”[9] de a-şi afirma ultima profesiune de credinţă.

Dată fiind amplitudinea temei, ne limităm, în acest spaţiu, să analizăm, succint, trei componente ale concepţiei politice a liderului conservator. Evident, complexul ideatic al conservatorismului românesc modern cuprinde mai multe noţiuni de o importanţă majoră: „forme fără fond”, evoluţionism, gradualism, organicism, naţionalism, ierarhie, ordine şi armonie socială ş.a. De ce, atunci, ne oprim asupra acestora trei, indicate în titlu, şi nu asupra altora? Am pornit în demersul nostru de la prelegerea susţinută în cadrul conferinţei amintite[10], unde Marghiloman afirmă că doctrina conservatoare ţine seama, în primul rând, de „învăţămintele trecutului, de tradiţie”, plasând în centrul discursului său o interogaţie care marchează generaţii de intelectuali: *suntem noi un popor de tradiţie*[11]? Răspunsul are în vedere două repere centrale: religia şi proprietatea, care creează acea individualitate solidă, necesară evoluţiei armonioase a unui popor.

Şeful conservatorilor îşi începe argumentaţia, pentru o mai temeinică edificare, cu o paralelă a ţărilor ce aveau o structură socială puternică, crescute în respectul tradiţiilor, respectiv Spania, Franţa, Anglia − versus Rusia, stat marcat de puternice

[7] Ion Bulei, *op. cit*., p. 548−549.

[8] Ioan Stanomir, *Contemplând crepusculul. Alexandru Marghiloman şi memoria conservatoare*, în „Idei în dialog”, anul IV, nr. 7 (34), iulie 2007, p. 21.

[9] *Ibidem.*

[10] Vezi textul acesteia: Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, în vol. *Doctrinele partidelor politice*, ediţie îngrijită şi note de Petre Dan, Bucureşti, Editura Garamond, f.a., p. 155−165.

[11] *Ibidem*, p. 161.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

convulsii. El afirmă că primele trei au reuşit să treacă prin toate încercările istoriei, tocmai datorită apelului la religie, la legătura puternică a ţăranului cu pământul, la transmiterea meseriei din tată în fiu sau chiar la menţinerea unor accesorii desuete în costumul şi înfăţişarea unor înalţi magistraţi – întruchipare a tradiţiei, de care vulgul se simte mândru. În opoziţie, Rusia, lipsită de tradiţia proprietăţii, a libertăţii şi a religiei, a acceptat cu uşurinţă tirania, mai întâi pe cea absolutistă, apoi pe cea „sovietistă”[12]. Căci tradiţia, în viziunea conservatoare, este un ingredient a cărui absenţă este imposibil de imaginat. Fără privirea îndreptată spre trecut, care este perceput ca un tezaur de înţelepciune, dar şi ca punct de plecare spre o regenerare politică, un stat nu poate progresa. Invocarea modelului englez, care i-a fascinat pe primii conservatori români, de la Mihail Sturdza şi Barbu Ştirbei, până la Grigorie Balş şi Barbu Catargiu[13], este realizată şi de Alexandru Marghiloman. O face într-o manieră proprie, marcată de o anume melancolie, aptă să dea expresie conştiinţei unui defazaj între spaţiul autohton şi îndepărtata Engliteră:

> Pe vremea aceea, domnii mei – şi într-adins o spun – viaţa parlamentară, constituţională, bătea în plin în Anglia, era într-o stare de dezvoltare uimitoare. Iar pe vremea aceea, aici la noi, în Moldova, un Cantemir tăia capul lui Miron Costin şi îi răşluia toată familia; iar în Muntenia, un agă turc putea să mazilească pe un Brâncoveanu şi să-l târască la Constantinopole. De ce vă fac această apropiere? Pentru ca să vă daţi seama cât de crudă este încă la noi viaţa politică, şi cât e de lipsită de tradiţie[14].

În opinia şefului conservatorilor, în spaţiul românesc nu a existat suficient timp pentru a se constitui un ţesut al modernităţii, în care principiile afirmate de partidele politice să fie cu adevărat respectate, căci „am dobândit cultură, n-am dobândit încă educaţie”[15]. Educaţia este „depozitul sfânt al mai multor generaţii”, dar noi nu am avut răgazul necesar pentru a o asimila aşa cum se cuvine. Doar ei, conservatorii Angliei, au avut timpul şi înţelepciunea de a transforma, „după zisa poetului nostru, porecla în renume”[16]. Se simte, în aceste afirmaţii, o notă melancolică a omului politic, care recunoaşte eşecul politicii conservatoare româneşti de a genera un tip de discurs capabil să ducă spre adaptabilitatea la schimbare şi democratizarea societăţii. Aşa cum afirmă Ioan Stanomir[17], Alexandru Marghiloman intuieşte, lucid, capătul liniei, dar îl ignoră în numele unei politeţi victoriene. Atât el, cât şi politica vechii „drepte” române aparţineau unei lumi care, în vârtejul noilor evenimente, părea desuetă.

Totuşi, argumentaţia omului politic face trimitere la un set de valori pe care societatea de după 1918, îmbătată de o democratizare radicală, riscă să le ignore. Pe un fond supus unei continue renovări, mesajul conservator invocă moderaţia, organicitatea, continuitatea.

> Instituţiile viabile ale unei societăţi se dezvoltă prin ele înseşi, prin traiul normal al societăţii. [...] [C]a ele să fie viabile, ajunge să le ajuţi şi e o mare greşeală să vrei să le arunci de-a gata, cu sila, în calapodul pe care trufia unui om reformator sau unui partid reformator l-a alcătuit în tăcerea cabinetului sau în zgomotul unui club[18].

---

[12] *Ibidem*, p. 160.

[13] *A fi conservator*, antologie, comentarii şi bibliografie de Ioan Stanomir şi Laurenţiu Vlad, Bucureşti, Editura Meridiane, 2002, p. 129.

[14] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 156.

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem.*

[17] Ioan Stanomir, *Contemplând crepusculul. Alexandru Marghiloman şi memoria conservatoare*, p. 22.

[18] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 157.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Căci doctrina conservatoare, afirmă Alexandru Marghiloman, care nu admite progresul prin salturi, este „doctrina eminamente a realităţilor pe care o opui doctrinei visătoare a teoriilor şi utopiilor”[19]. Opoziţia dintre reforma care se întemeiază pe realitatea unei ţări şi cea imaginată poate crea tensiuni şi dezechilibre. Identificarea tradiţiei locului, revitalizarea instituţiilor prezervate de spiritul comunitar sunt reperele pe care omul politic conservator încearcă să le recupereze. Şi o face având în vedere doi piloni, pe care consideră el că societatea românească ar trebui să-şi construiască viitorul: tradiţia religioasă şi tradiţia proprietăţii.

Religia este liantul spiritual care poate cimenta solidarităţile şi descuraja deriva politică[20], fiind întrevăzută ca o legătură puternică cu trecutul. Căci, susţine Marghiloman, noi suntem atât de fideli tradiţiei ancestrale, încât am păstrat deprinderi ale păgânismului în credinţa creştină:

> [...] noi punem în mâna mortului piesa de monedă pe care o puneau grecii şi romanii pentru ca sufletele să plătească barcagiului Caron trecerea Styxului. Tradiţia religioasă, să nu râdem de dânsa, domnii mei, aceasta face nobleţea noastră. Noi am mai păstrat pomana. Ce este ea altceva decât ofrandele pe care romanii le aduceau pe mormintele scumpilor lor morţi? Păgânism, dar tot religie; da, am păstrat o uzanţă păgână, dar tot religioasă este, deşi nu creştină, şi s-o păstrăm pentru că aşa se înalţă în şirul anilor, legăturile noastre cu trecutul[21].

Şi şeful conservatorilor continuă seria argumentativă, făcând apologia statorniciei noastre în Ortodoxie, relevând inexistenţa războaielor religioase în acest spaţiu, ca şi vocaţia ctitoricească a domnitorilor din Moldova şi Ţara Românească; care înălţau biserici şi mănăstiri ori de câte ori încheiau cu succes o bătălie sau aveau prea multe păcate pe conştiinţă. Prin religie s-a păstrat în lumină cultura, cele dintâi tipărituri fiind cele religioase, iar cărţile bisericeşti şi popii au fost purtătorii limbii române în Basarabia şi Transilvania. Pentru numeroşi cărturari, tradiţia izvora din credinţa ortodoxă, care susţinea „cultura română”[22]. Prin cartea imprimată de Biserică şi oralitatea cultivată la curte, în oraşe, la sate, se forma un liant, care trimitea spre solidaritatea indivizilor ce puneau în centrul atenţiei „binele comun” sau „folosul de obşte”. Acest „bine comun” continuă să fie invocat şi în secolele XIX−XX, intelectualii având în vedere Binele ca valoare supremă. Conservatorii solicită o reîntoarcere la sursele creştine ale civilizaţiei europene, tocmai pentru a pune în lumină că încrederea nestrămutată în puterea minţii umane, în progresul nelimitat, face posibilă apariţia demagogiei revoluţionare, care promite maselor o viaţă senină. Înţelepciunea constă nu în elaborarea de planuri utopice, care să ducă la eliminarea suferinţei şi a răului din societate şi din viaţa omului, ci în formularea de propuneri modeste, care să le diminueze doar. Gânditorii conservatori au arătat că aceste racile fac parte din condiţia umană şi nu pot fi eliminate[23]. Aşadar, politica putea fi doar arta compromisului, nu ştiinţa de a rezolva toate problemele legate de traiul în comun. Prudenţa conservatoare, marcată de un anume pesimism asupra umanităţii, descoperă în religie un stăvilar în faţa raţionalismului în expansiune[24].

---

[19] *Ibidem*, p. 156.
[20] *A fi conservator*, p. 20.
[21] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 161.
[22] Alexandru Duţu, *Conservatorism, modernizare şi tranziţie*, în „Polis”, vol. 5 (1998), nr. 2, p. 12.
[23] *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, coord. David Miller, traducere de Dragan Stoianovici, Bucureşti, Editura Humanitas, 2000, p. 128.
[24] *A fi conservator*, p. 20.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ţesută din instincte, fiinţa umană are nevoie de corectivul moralei:

> [...] dar de câte ori civilizaţia nu s-a dovedit neputincioasă, fie în momente de cataclism, fie chiar în viaţa normală, în faţa sărăciei şi a tentaţiei sărăciei! Şi atunci, cum nici un popor n-a ajuns în starea culturii platoniene, aşa ca fiecare om să-şi facă morala lui, ca fiecare om să se înveţe ce este bun şi frumos, să lăsăm, domnii mei, încă foarte multă vreme să fiinţeze în România morala cea mecanică pe care cele zece porunci ale bisericii le infiltrează de mici, mecanicește, în urechea copiilor: nu e bine să furi, să nu râvneşti la bunul vecinului, nu e bine să faci jurământ fals şi aşa mai departe. Acele mişcări ale conştiinţei revin, din când în când, în crize morale, chiar şi la cei mai înrăiţi[25].

De aceea, Marghiloman admite că reprezentanţii cultului trebuie înconjuraţi cu tot respectul şi stipendiaţi corespunzător, tocmai pentru a fi cu mâna largă în distribuirea caritătii. Aşadar, religia este cea care modelează conştiinţa morală a poporului, iar Biserica contribuie la conturarea identităţii culturale şi naţionale româneşti[26]. Ea devine, astfel, chivotul sfânt al patriei, purtătoarea sufletului naţional, garanta memoriei naţionale, în lăcaşurile de cult oamenii având dreptul să se regăsească şi să practice în mod public o sociabilitate colectivă[27]. În absenţa acelor cadre politice, care să fie purtătorii de cuvânt ai poporului lor, preoţii, ştiutori de carte, îşi asumă o funcţie de culturalizare, mai ales în lumea satelor. Implicaţia religioasă a luptei pentru emanciparea de sub Imperiul Otoman, ca şi strânsa asociere dintre cauza patriotică şi religia tradiţională, indică faptul că aceasta din urmă a fost liantul unităţii naţionale româneşti.

Alături de religie, proprietatea devine una dintre cauzele pierdute, pe care teoreticianul moderaţiei nu încetează să le apere în secolul al XX-lea. La 1922, clişeul – extrem de influent în epocă – era acela că doctrina conservatoare se reducea la setul de argumente menit să apere marile domenii moşiereşti. Este timpul reformatorilor, al celor care cred că prin confiscare şi redistribuire contribuie la reducerea inegalităţilor seculare. Marghiloman, în discursul său, susţine că proprietatea se naşte „din instinctul omenirii", „odată cu omul intrat în stare socială", că ea nu este „o construcţie a legii", de aceea trebuie să rămână întreagă[28]. Omul politic afirmă, de asemenea, că, în interesul obştesc, proprietatea consimte la sacrificii, adică la expropriere. Totuşi, aceasta trebuie făcută cu consimţământul tuturor organelor ţării, iar cazurile de expropriere să fie clar enumerate în constituţie, căci, altminteri, ar putea fi un pericol real:

> O majoritate ordinară poate atunci, oricând, să se joace cu proprietatea. Azi expropriezi o industrie în favoarea unei anumite clase a poporului; mâine expropriezi o casă în favoarea unui club, [...] şi aşa mai departe. Şi n-aş şti să zic îndestul legiuitorului de aiurea şi cu deosebire celui de la noi: circumspecţie în mânuirea acestei arme, pentru că viitorul va fi solid sau şubred după cum veţi organiza proprietatea tare sau nu[29].

Pentru Marghiloman, între proprietar şi proprietatea sa este o legătură personală, de onoare. Dacă proprietatea putea fi transferată, onoarea nu putea fi transferabilă şi,

---

[25] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 162.

[26] *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, antologie, prefaţă, note introductive, bibliografie şi indici de Laurenţiu Vlad, Bucureşti, Editura Nemira & Co, 2006, p. 93.

[27] René Rémond, *Religie şi societate în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea şi XX, 1780−2000*, Iaşi, Editura Polirom, 2003, p. 131.

[28] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 163.

[29] *Ibidem*, p. 163−164.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

astfel, noul posesor nu era unul „autentic”[30]. Regăsim, aici, unul dintre legatele clasice ale gândirii conservatoare, susceptibilă să dea expresie unui organicism tenace şi profund, bazat pe legătura indestructibilă dintre persoană şi proprietatea sa; adică, trecând mult dincolo de o concepţie contractualistă, subsumabilă unei viziuni juridice, ancorată în sfera dreptului civil modern[31]. Iată cum, pe de altă parte, ultimul lider conservator anticipa evenimentele care vor altera ideea de proprietate în spaţiul românesc. Un salt cronologic şi pericolul comunist este deja profeţit.

Discuţia pe marginea raportului dintre interesul obştesc şi chestiunea proprietăţii a traversat întreaga perioadă de dezvoltare modernă a României. Profilul statului era unul precumpănitor agrar, iar strategia creşterii economice trebuia să ţină seama de cele două componente ale sale: marea proprietate funciară şi cea mică, ţărănească. Principala forţă productivă a ţării, angajată în agricultură, trebuia atrasă în construcţia noii societăţi moderne, în care toţi cetăţenii beneficiau de drepturi şi îndatoriri egale. Reforma agrară din 1864 a lui Alexandru Ioan Cuza, care a avut ca efect împroprietărirea ţăranilor şi eliberarea lor de sarcinile feudale, a deschis un drum; însă, nu a creat acea clasă prosperă de mici proprietari, susceptibilă să devină coloana vertebrală economică şi socială a unei monarhii constituţionale. Marea proprietate funciară a rămas atotputernică, în condiţiile în care, împreună cu statul, deţinea 70% din suprafaţa arabilă a ţării[32]. Sătenii nu posedau suficient pământ, iar moşierii nu dispuneau de forţă de muncă şi inventar propriu, astfel încât a fost necesară instituirea unei perioade de tranziţie, bazate pe *regimul de învoieli*[33]. Acordul dintre cele două părţi se realiza sub forma unui contract scris, prin care ţăranul accepta să îndeplinească un anumit volum de muncă sau să dea o parte a recoltei în schimbul folosirii unui lot de pământ. La început, obligaţiile nu au fost atât de împovărătoare pentru ţărani, dar, cu timpul, moşierii aveau să ceară garanţii, pentru ca sătenii să presteze cuantumul de munci promise. Aplicarea contractelor a devenit apăsătoare pentru ţărani, care nu reuşeau să se conformeze termenilor impuşi, riscând să fie aspru pedepsiţi − prin intervenţia dorobanţilor ori a armatei −, vânzându-li-se animalele sau bunurile din gospodărie[34]. Chiar dacă se recunoşteau neajunsurile economice ale sistemului existent, în linii mari, politica agrară urmărită de cele două partide de guvernământ – liberal şi conservator – nu se deosebea în punctele sale esenţiale. Răscoala din 1907, prin amploarea şi violenţele sale, zguduie din temelii întreaga societate, atrăgând atât atenţia cercurilor conducătoare, cât şi a opiniei publice, în sensul stimulării dezbaterilor cu privire la soluţionarea problemei agrare. Deşi legile votate în perioada imediat următoare aveau drept scop îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii, nu sosise încă vremea măsurilor radicale. În Manifestul-Program al Partidului Naţional Liberal din ianuarie 1911, se reafirma această poziţie:

> [...] preocupaţi de dezvoltarea firească şi liniştită a Statului, am căutat şi vom căuta în totdeauna, prin soluţiunile noastre, să desrădăcinăm ideia greşită şi primejdioasă, pe care

[30] Andrei Sabin, *Proprietatea în viziunea lui Alexandru Marghiloman*, în „Conservatorul. Revistă de cultură politică”, iulie−decembrie 2006, an I, nr. 5−6, p. 14.

[31] Vezi René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. 2, *Le XIXe siècle 1815−1914*, Éditions du Seuil, 1974, capitolul despre conservatorism.

[32] Keith Hitchins, *România (1866−1947)*, ediţia a II-a, traducere din engleză de George G. Potra şi Delia Răzdolescu, Bucureşti, Editura Humanitas, 1996, p. 173.

[33] Vezi *Istoria românilor*, vol. VII, tom II, *De la Independenţă la Marea Unire (1878−1918)*, coord. Gheorghe Platon, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2004, p. 83−85.

[34] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 175−176.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unele legislaţii agrare şi unele făgăduieli interesate au sădit-o în sufletul ţărănimei, că Statul poate şi trebuie să fie distribuitorul direct şi etern al pământului[35].

La rându-i, Partidul Conservator îşi exprima disponibilitatea de a sprijini orice reformă care să ducă la constituirea unei proprietăţi ţărăneşti capabile să menţină echilibrul economic şi social, numai să nu aducă atingere dreptului de proprietate. Căci, explică Alexandru Marghiloman, la 16 decembrie 1907, în discursul său din Camera Deputaţilor: „[...] dacă întotdeauna am fost pentru o ţărănime răsărită, întărită şi independentă, mai credem că, deasupra ei, neapărat trebuie să fie şi o proprietate mare, luminată”[36]. Aceasta din urmă are, potrivit omului politic conservator, cultura şi mijloacele financiare care permit experimentarea invenţiilor, introducerea ameliorărilor, selecţionarea speţelor, crearea debuşeelor de care poate profita, prin infiltraţie, şi proprietatea ţărănească. Pentru că „viitorul depărtat este taina lui Dumnezeu”, Marghiloman considera că „nu poate să fie în România proprietate ţărănească înflorită, fără complementul pe care îl poate trage numai de la proprietatea mare”[37]. Împroprietărirea ţăranilor putea fi făcută, dar nu prin metoda brutală, revoluţionară, a exproprierii, ci prin legi de vânzare din moşiile statului; în plus, relaţia dintre proprietari şi săteni ar fi funcţionat mai bine dacă ar fi existat libertatea de convenţie a tocmelilor agricole.

Anul 1913 reprezintă o nouă fază în cadrul dezbaterii politice din jurul reformelor. În condiţiile izbucnirii crizei balcanice şi a ezitării României de a intra în război împotriva Bulgariei, liberalii ameninţă cu „sufragiul universal şi o expropriaţie parţială a marii proprietăţi”[38], pentru a crea o diversiune. Când lucrurile reintră pe făgaşul normal, statul român ieşind cu un prestigiu sporit în urma încheierii Păcii de la Bucureşti de către guvernul Maiorescu, este rândul liberalilor să se afirme. După ce îşi convinge propriii membri de partid – mulţi dintre aceştia erau mari proprietari –, Ionel Brătianu obţine acordul regelui Carol I pentru înfăptuirea reformelor agrară şi electorală. Dar acestea urmau a fi realizate cu moderaţie şi în înţelegere cu conservatorii: între ei, Alexandru Marghiloman era văzut ca unul fără de care schimbarea nu se putea face, întrucât el avea „puterea de a domoli patimile”[39]. Odată ce şeful liberalilor lansează celebra scrisoare-program[40], în care menţionează că este dreptul statului de a interveni „şi prin expropriere” pentru creşterea proprietăţii ţărăneşti, conservatorii se văd în situaţia dificilă de a găsi răspunsurile cele mai potrivite pentru a îmblânzi valul reformelor; dar şi pentru a se reinventa, dacă mai doreau rămânerea pe scena politică. Adoptă un program în care declară că sunt gata să cerceteze „orice aşezământ s-ar propune şi care ar realiza progresul căutat, fără atingerea dreptului de proprietate, punct fundamental în Constituţiune şi în starea noastră socială”[41]. Ei resping ideea conform căreia orice sătean

[35] Vezi *Manifestul-Program al Partidului Naţional Liberal din ianuarie 1911*, în Damian Hurezeanu, Gheorghe Sbârnă, *Partide şi curente politice în România (1821−1918). Programe şi orientări doctrinare. 150 de surse originale*, Bucureşti, Editura Eficient, 2000, p. 179−183.

[36] Vezi dizertaţia lui Alexandru Marghiloman din Şedinţa Adunării Deputaţilor din 16 decembrie 1907, reprodusă în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare 1895−1920*, vol. I, *1895−1911*, ediţie inedită şi postfaţă de Stelian Neagoe, Bucureşti, Editura Machiavelli, 2014, p. 418−428 (pentru citatul nostru, p. 428).

[37] *Ibidem*, p. 428.

[38] Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, *România şi războaiele balcanice (1912−1913). România şi Primul Război Mondial (1914−1919). Neutralitatea (1914−1916)*, ediţie şi introducere de Stelian Neagoe, Bucureşti, Editura Scripta, 1993, p. 100.

[39] *Ibidem*, p. 147, însemnare din data de 4 ianuarie 1914.

[40] *Scrisoarea lui Ion I. C. Brătianu*, în „Democraţia”, an I, nr. 12−13, 7 septembrie 1913.

[41] Vezi *Programul Partidului Conservator din 1913*, în Damian Hurezeanu, Gheorghe Sbârnă, *op. cit.*, p. 258−262.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trebuia înzestrat cu pământ, propunând, în schimb, accesul la loturi destul de întinse ţăranului harnic şi priceput. Refuzând exproprierea, menţionează ca soluţii pentru întărirea proprietăţii mici şi mijlocii: pământurile statului – aproximativ 500 000 ha; loturile mari, de peste 1 000 de pogoane, puse în vânzare, voluntar, de moşieri – anual peste 100 000 ha; loturile mici, pe care latifundiarii le-ar fi cedat în schimbul unui credit ieftin, obţinut de ţărani prin Bănci Populare. Mai mult decât atât, conservatorii susţin că transformarea proprietăţii mari trebuia girată de stat, căci nu era suficient a se da pământ ţăranului; este necesar a-l pune în situaţia unei stăpâniri cu folos a acestuia. De aceea, se impunea o instrucţie obligatorie la sate, o educaţie agrară de descentralizare administrativă.

Veniţi la putere la începutul lui ianuarie 1914, liberalii comunică în Parlament hotărârea cu privire la revizuirea Constituţiei. Mirat de rapiditatea propunerilor, la numai trei zile de la deschiderea forului legislativ al ţării şi înainte ca o discuţie asupra *Adresei* să fi avut loc, Alexandru Marghiloman declară, în numele Partidului Conservator că:

> [...] pe cât de doritor este să înlesnească soluţiunea chestiunii agrare, pe atât consideră ca o siluire procedeele care nu sunt de natură a îndruma partidele politice şi opinia publică spre cercetarea liniştită şi documentară a celor mai bune mijloace de înfăptuire[42].

Omul politic cere ca oponenţii politici să pună „cărţile pe faţă" şi să exprime clar care sunt căile lor de rezolvare a problemei agrare. Dacă se propunea exproprierea – „care poate fi legitimă dacă în schimb se dă o justă şi prealabilă preţuire" –, rezulta întrebarea: cât lua din marea proprietate? Şi, continua Marghiloman, nu pentru că apăra o clasă socială era nevoie să se ştie, ci pentru că o mare proprietate era necesară, fără ea compromiţându-se recoltele bune care făceau creditul şi tăria bugetului nostru[43]. Obţine, astfel, de la prim-ministrul Ion I. C. Brătianu, îngăduinţa ca dezbaterile să se producă liber.

În celebrul discurs din 12 martie 1914, rostit în Senatul României, liderul conservatorilor face o amplă analiză a problemei agrare, dezvoltând prevederile programatice din noiembrie 1913. El respinge acuzaţiile vehiculate atât în presă, cât şi de politicienii opoziţiei, îndeosebi ideea că marea proprietate era vinovată de starea rea a ţăranului român. Marghiloman arăta că una dintre cauzele slăbiciunii este inalienabilitatea lotului ţărănesc din legea de la 1864. Aceasta crease:

> [...] două pături de ţărani: pătura ţăranului silitor, harnic, voind să-şi mărească exploataţia lui, şi neputând-o; şi pătura ţăranului nevolnic care, prin faptul că a fost decretat proprietar, rămâne proprietar, dar vegetează din lipsă de cunoştinţe, putere sau capacitate, pe lotul lui, atrofiind şi acest lot al lui spre paguba economiei generale[44].

Astfel, ţăranul muncitor nu a găsit pământ pe care să-l cumpere, cu rodul economiilor lui, iar cel slab nu a consimţit să-şi întrebuinţeze în alte direcţii vechile îndeletniciri. O altă cauză este insuficienta dezvoltare industrială a României, populaţia rurală negăsind, în lumea urbană, debuşeele necesare surplusului demografic. Conservatorii recunosc, prin vocea liderului lor, disproporţia dintre proprietatea mare şi cea

[42] Vezi Şedinţa Senatului din 25 februarie 1914, reprodusă în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare 1895−1920*, vol. II, *1911−1920*, ediţie inedită şi postfaţă de Stelian Neagoe, Bucureşti, Editura Machiavelli, 2014, p. 805−809 (pentru citatul nostru, p. 806).

[43] *Ibidem*, p. 806−807.

[44] *Ibidem*, p. 810 (Şedinţa Senatului din 12 martie 1914).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mică, dar cred că procesul de îndreptare este unul evolutiv. Mai întâi ar fi fost de exploatat avutul de mână moartă aflat în proprietatea statului şi care putea trece la ţărani (aproximativ 600 000 ha), apoi pământul arabil să fie pus în vânzare pe piaţă. Problema însă a fost şi rămâne lipsa unor instrumente eficiente de credit pentru săteni, care ar fi putut deveni proprietari şi mai devreme, întrucât mulţi moşieri şi-ar fi pus bucuroşi pământurile în vânzare. Soluţia conservatorilor era Casa Centrală a Băncilor Populare, organ de stat menit să cumpere pământ (prin emisiune de obligaţiuni) şi să-l vândă apoi, în urma unor anchete serioase, ţăranilor vrednici. Tot ea avea să se ocupe de colonizare – populaţia de la munte suferind cel mai mult de lipsa pământului, s-a propus strămutarea ei în zonele de câmpie – şi de sancţiunea individuală, dacă era cazul. Marghiloman îndeamnă la prudenţă, căci apăruseră multe întrebări care-şi aşteptau răspunsul: care să fie sistemul exproprierii?; cât să se ia din proprietatea mare şi cum să fie ea recompensată?; cum va fi acomodată reforma la particularităţile geografice?; se va ţine cont de valoarea lotului de pământ? Aşadar, înainte de întrunirea Constituantei, recomandă să se facă o anchetă amănunţită, care să facă posibilă prezentarea doctrinei fiecărui partid. Aşa s-ar fi înlăturat atmosfera creată de guvernanți, asemănătoare unui „asalt al comunismului, ducând Statul acesta la o nivelare generală, la o sărăcie generală, la o mediocritate generală”[45].

Cum înaintarea reformelor nu putea fi oprită, conservatorii începeau să întrevadă o schimbare de optică. Sunt tot mai dese întâlnirile între principalii lideri, care cad de acord cu privire la expropriere[46]. Și totuşi Partidul Conservator refuză să facă parte din comisia reformelor, întocmită la data de 21 iulie 1914; iar izbucnirea războiului în Europa amână înfăptuirea programului liberal. Acesta ar fi fost, probabil mult mai moderat, întrucât, realizat sub imperiul înţelegerii între partide, concesiile nu ar fi întârziat să apară.

Evenimentele din anii 1916−1917 au determinat reluarea discuţiilor cu privire la revizuirea Constituţiei. Intrarea României în război, retragerea în Moldova, moralul scăzut al soldaţilor, în majoritate ţărani, din cauza înfrângerilor suferite, schimbă total perspectiva în privinţa reformelor. La 22 martie 1917, regele Ferdinand promite ostaşilor pământ şi o mai largă participare la viaţa publică[47]. De asemenea, guvernul de unitate naţională de la Iaşi, în frunte cu prim-ministrul Ion I. C. Brătianu, face din reforme principalul obiectiv de politică internă. Proiectele propuse vizează introducerea votului universal pentru bărbaţii de peste 21 de ani, imediat după încheierea războiului; precum şi lărgirea noţiunii de *utilitate publică*, pentru a determina creşterea suprafeţelor gospodăriilor ţărăneşti, în baza exproprierii pământurilor deţinute de Coroană, instituţiilor publice şi private, străinilor, moşierilor absenţi din ţară şi a două milioane de hectare în plus, de la marea proprietate (care depăşea 500 de hectare)[48]. Se remarcă, astfel, o înţelegere mai amplă a reformelor, în condiţiile în care conservatorii democraţi se leapădă de vechile atitudini, iar marghilomaniştii rămân în teritoriul ocupat.

Cursul evenimentelor avea să conducă, implacabil, la asumarea unor soluţii nedorite de conservatori. Revoluţia din Rusia provoacă ieşirea acesteia din război şi obținerea unei păci separate cu Puterile Centrale. Rămasă izolată, România este silită

[45] *Ibidem*, p. 818.

[46] Marghiloman notează că, într-o discuţie avută cu N. Filipescu, acesta îi declară: „[…] să dăm liberalilor posibilitatea de a expropria, odată şi repede, iar ei să ne conceadă neatingerea legii electorale!” (vezi Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 150).

[47] Vezi, pe larg, Ion Agrigoroaiei, *Iaşii în anii 1916−1918*, I, *Opinie publică şi stare de spirit în timp de război 1916−1917*, Iaşi, Editura Anteros, 1998, p. 145 şi urm.

[48] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 267−268.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi ea să semneze pacea. Chiar dacă obiectivul central al noului guvern, condus de Alexandru Marghiloman, era încheierea unui tratat mai avantajos pentru ţară, în plan intern preocuparea sa majoră era circumscrisă problematicii legate de înfăptuirea reformelor agrară şi electorală. Partidul Conservator marghilomanist înţelegea iminenţa acestora, însă dorea să le realizeze în parametri ceva mai restrânşi decât cei propuşi în 1917, încercând să îmbine nevoile populaţiei cu convingerile sale politice. În adunarea generală de la Clubul conservator, la 22 mai 1918, Alexandru Marghiloman pledează pentru un tip de solidaritate între mica şi marea proprietate, care să prevină dispariţia acesteia din urmă. El sprijină constituirea clasei de proprietari mijlocii şi menţinerea unui maximum de producţie în agricultură, admiţând „principiile expropriaţiunii pentru a putea ajunge la o dreaptă satisfacţiune a cerinţelor claselor muncitoare”[49]. Totuşi, acestea erau acceptate ca ultimă soluţie şi numai cu „consimţământul marilor proprietari de a fi iniţiatorii operei de înfrăţire”[50]. Şeful conservatorilor susţine însă că, spre deosebire de liberali, va face reforma „cu deplină sinceritate, dar şi cu maturitate, ştiind că aceasta este ultima expropriere care se mai poate concepe”[51]. El aduce argumentul că adversarii − prin reforma propusă în 1917 − nu au făcut altceva decât să dea expresie unei proclamări a unui principiu, unui program politic. Chiar promisiunea acelora, care afirmau, prin vocea liderului lor politic, că „lucrările pentru întocmirea legilor, generală şi specială, de expropriere pentru utilitate naţională *vor începe de îndată*”[52], s-a dovedit a fi demagogică şi a relevat lipsa unei hotărâri ferme a liberalilor de a pune în practică ceea ce pretindeau. Stă mărturie, în acest sens, faptul că Parlamentul a lucrat din iulie 1917 şi până în martie 1918, fără să întreprindă nimic în domeniul reformei agrare. Marghiloman afirmă că toată chestiunea agrară trebuie reconsiderată, întrucât s-a văzut că, după împroprietărirea de la 1864, în 55 de ani, ţărănimea nu a făcut progresele pe care trebuia să le facă. Motivele ar fi, în primul rând, inalienabilitatea lotului ţărănesc, apoi lipsa instituţiilor de credit care să permită ţăranilor să se folosească de circulaţia marii proprietăţi. Pământul a fost împărţit tuturor, fără să se ţină seama dacă sunt „muncitori sau nemuncitori, căruţaşi, hamali, beterani, aprozi de tribunal”, aşa încât opera agrară nu a dus la formarea unei clase ţărăneşti solide. De aceea, şeful guvernului ţine să rostească de la tribuna Parlamentului un adevăr: „nu toţi ţăranii pot deveni proprietari rurali; nu există destul pământ ca să dai fiecărui cap de familie plugar un lot din care să poată trăi cu oarecare rost”, căci conservatorii nu vor „un ţăran ofilit, ci unul cuprins, care să fie cea dintâiu celulă de rezistenţă în conservarea şi apărarea acestui Stat”[53]. Şi avea dreptate, deoarece nici reforma agrară din 1921, care a permis un transfer masiv de pământ de la marii moşieri la micii proprietari, prin exproprierea a circa 6 milioane de hectare, nu a reuşit să ducă la împroprietărirea tuturor ţăranilor sau la o prosperitate a acestora. Aşadar, Marghiloman a încercat să pună în practică ideile conservatoare, care vizau crearea, într-o manieră organică, progresivă, a unei clase de proprietari rurali, formată din ţăranii harnici şi merituoşi, care să preia pe parcurs sarcinile economice ale marii proprietăţi. Mai mult decât atât, în condiţiile în care reforma agrară lovea direct în puterea economică a moşierimii, iar votul universal în influenţa ei politică, partidele conservatoare se trezesc, dintr-odată, fără contact cu masa

[49] *Adunarea generală de la Clubul conservator din Bucureşti*, în „Steagul”, an IV, nr. 15, 23 mai 1918.
[50] *Marea întrunire conservatoare din Bârlad*, în „Steagul”, an IV, nr. 21, 29 mai 1918.
[51] Vezi discursul lui Alexandru Marghiloman din 20 iunie 1918, reprodus în Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare*, vol. II, p. 893−905 (pentru citatul nostru, p. 900).
[52] *Ibidem*, p. 900.
[53] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

electorală. Aşadar, dorinţa de a atrage ţărănimea, pentru a o transforma într-o bază electorală solidă, capătă un contur mai accentuat. Sensul principal al legiuirilor agrare din 1918 a fost formarea unei puternice proprietăţi mijlocii, care să-şi asume răspunderea producţiei agricole; dar care să şi închege osatura Partidului Conservator în condiţiile „postreformă”[54], adică să susţină coloana vertebrală a unui sistem politic constituţional moderat. Ajutat de ministrul Agriculturii, Constantin Garoflid, celebru agronom şi economist, Marghiloman a introdus obligativitatea dării în arendă a moşiilor de peste 100 de hectare către obştile săteşti şi grupurile de ţărani, ca măsură temporară, ce avea să pregătească o reformă agrară sistematică, odată cu sfârşitul războiului[55].

După întorsătura pe care o iau evenimentele la sfârşitul anului 1918 şi îndepărtarea lui Alexandru Marghiloman de la putere, influenţa lui politică dar şi a partidului său a scăzut dramatic. Totuşi, liderul conservatorilor nu încetează să-şi afirme ideile cu privire la rezolvarea chestiunii agrare. Reforma părea inevitabilă, exproprierea era admisă, dar numai pentru a constitui o „ţărănime cuprinsă şi rezistentă”[56]. Manifestul Partidului Conservator-Progresist din 3/16 decembrie 1918 reitera viziunea autorului său, accentuând că nu asupra întinderii suprafeţei expropriate are rezerve de formulat, ci a utilizării ei optime. De aceea, cerea ca loturile mici să nu aibă sub 5 ha, iar cele mijlocii de la 25−100 ha, comasarea micii proprietăţi ţărăneşti, indivizibilitatea prin moştenire a lotului mic, libera circulaţie a pământurilor, un credit funciar ţărănesc, credit ieftin sustras de la înrâurirea politicii, organizarea de Camere Agricole, dezvoltarea învăţământului tehnic agricol[57].

Reformele promise în timpul războiului au fost introduse între anii 1918 şi 1921, reflectând specificul condiţiilor economice şi sociale din fiecare provincie. În ultimă analiză, ele au fost realizate întrucât toate clasele sociale, inclusiv moşierii, au ajuns să recunoască neajunsurile vechiului sistem agrar. Mai mult decât atât, conservatorii, acceptând inevitabilul, sperau să folosească ocazia pentru a impune agriculturii o nouă organizare, care să-i sporească productivitatea[58]. Aşadar, făcând o comparaţie sumară a convingerilor lui Alexandru Marghiloman, exprimate de-a lungul timpului, cu cele afirmate în cadrul conferinţei de la Institutul Social Român din 1923, reies consecvenţa opiniilor sale politice şi miezul tare al doctrinei asumate de liderul conservator. Dacă apar diferenţe, ele sunt motivate tactic, în urma noilor realităţi postbelice, şi nu constituie nicidecum transformări de esenţă ideologică. În concluzie, doctrina conservatoare era, în opinia omului politic, „tradiţionalistă şi tradiţionalismul ei o aduce să fie *o politică religioasă* şi *o politică de apărare a proprietăţii*”[59]. Ea nu făcea promisiuni utopice, fiind partizană a evoluţiei şi nu a revoluţiei; de aceea, explică şeful conservatorilor, „nu este deseori apropiată de putere, mai mult, este în afară de putere”[60]. Astfel, textul lui Alexandru Marghiloman este şi anatomia unui eşec. Melancolia oratorului reprezintă o formă supremă de luciditate, el intuind capătul de linie al unei doctrine asumate o viaţă întreagă. Este o ultimă exprimare a convingerilor sale politico-ideologice, un veritabil cântec de lebădă al conservatorismului românesc, în expresia sa clasică.

[54] Vezi Ion Bulei, *op. cit.*, p. 623−625.
[55] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 277.
[56] *Manifestul Partidului Conservator-Progresist (3/16 decembrie 1918)*, în *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, p. 214−218.
[57] *Ibidem*, p. 216.
[58] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 346.
[59] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, p. 164.
[60] *Ibidem*, p. 165.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRU MARGHILOMAN AND CONSERVATORY DOCTRINE.
TRADITION, PROPERTY AND RELIGION
(Summary)

Keywords: Alexandru Marghiloman, conservative, tradition, property, religion.

The political thought of Alexander Marghiloman acquires consistency and complexity during his long public career. Educated at school of Junimism, in the spirit of P. P. Carp and Maiorescu, became head of the Conservative Party in 1914, Marghiloman proves to be an inspiring and convincing doctrinarian. His conference, presented at the Romanian Social Institute, in 1923, is a conclusive proof evidence to that effect. He choose to explore the conservative doctrine in a new light, marked by profound changes caused by the First World War, explaining that it focuses on two central parts: the religious tradition and property, both being very necessary for harmonious evolution of a people.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANDREI FLORIN SORA[*]

ÎN SLUJBA CUI? ADMINISTRAŢIA ŞI FUNCŢIONARII PUBLICI ÎN „ROMÂNIA OCUPATĂ”, 1916−1918[**]

Ocuparea la sfârşitul anului 1916 a capitalei Bucureşti şi a unei mari părţi a teritoriului României de către armatele Puterilor Centrale a însemnat un moment dificil nu doar pentru majoritatea locuitorilor, ci şi pentru statul român şi funcţionarea acestuia. În următorii doi ani, supravieţuirea a fost o misiune dificilă atât pentru militarii de pe front, populaţia locală şi refugiaţii din Moldova, cât şi pentru cei rămaşi în teritoriul aflat sub ocupaţia Puterilor Centrale. Locuitorii din Dobrogea, Muntenia şi Oltenia au avut de înfruntat un regim dur, răzbunător, adeseori înjositor, care avea ca scop principal o eficientă exploatare economică. Guvernul liberal condus de Ion I. C. Brătianu a dorit ca în teritoriile care urmau să intre sub controlul inamic, cu excepţia Dobrogei (de Nord şi de Sud), administraţia − centrală (excluzând Ministerele de Război şi Afacerile Străine) şi locală − să devină o interfaţă între cetăţenii români şi ocupanţi şi, astfel, să îmbunătăţească situaţia primilor şi să le arate că nu au fost cu totul abandonaţi. Acestea erau misiunile secretarilor generali (delegaţi) şi ale celorlalţi demnitari şi funcţionari publici care nu au primit ordin precis să urmeze guvernul în Moldova. În acest sens, un rol esenţial i-a fost atribuit lui Lupu Kostaki (scris şi Kostache, Kostachi sau Costake), om politic conservator cu o îndelungată experienţă în administraţie. Serviciile publice din Muntenia şi Oltenia, subordonate *Administraţiei militare* a Puterilor Centrale, pot fi considerate o modalitate prin care această ocupaţie a fost din punct de vedere economic mai profitabilă pentru cuceritori, faţă de o administrare directă şi nemijlocită, fără ca majoritatea funcţionarilor publici români rămaşi la post să se considere sau să fie percepuţi după 1918 drept „colaboraţionişti” sau „trădători”. Acuzaţiile de colaboraţionism au fost intens dezbătute în Moldova neocupată şi, mai ales, după încheierea Marelui Război în societatea românească. Multe voci au cerut în 1918−1920, cât şi în întreaga perioadă interbelică, pedepsirea, măcar morală, a „trădătorilor”.

Istoriografie

În ultimele decenii, problematica administrării teritoriului aflat sub control militar străin în Primul Război Mondial se evidenţiază prin contribuţii cu perspective variate

[*] Lect. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din Bucureşti.

[**] Unele idei şi paragrafe ale acestei contribuţii sunt o formă îmbunătăţită a unor fragmente incluse de autor şi în studiul *A challenging endeavour? Romanian administration in the territory occupied by the Central Powers (November 1916 − April 1917)*, în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coord.), *„The Unknown War” from Eastern Europe: Romania between Allies and Enemies (1916−1918)*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2016, p. 191−205.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 63−87

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care se referă atât la cuceritori, cât şi la teritoriile ocupate şi mai ales la „colaboraționism", cercetări din care nu lipsesc nici analizele comparative şi abordările pluri-, inter- şi transdisciplinare. Regândirea unor teme, întrebări mai complexe, metodologii novatoare, utilizarea unor surse numeroase şi diverse datorează mult unor cercetători ca Vejas Gabriel Liulevicius[1], John N. Horne şi Alan Kramer[2] şi lista poate continua. Nu regăsim doar studii de caz ale unei singure regiuni sau țări[3], ci şi despre spații geografice din cadrul unor state aflate sub aceeaşi ocupație militară[4]. De asemenea, unele cercetări au studiat în profunzime un singur aspect, ca acela al legislației introduse[5] sau al metodelor de îmbunătățire a rentabilității (spolierii) economice[6]. Nu în ultimul rând, trebuie amintite şi organizarea de colocvii şi conferințe internaționale pe această tematică[7].

În ceea ce priveşte istoriografia română, lucrarea lui Constantin Kiriţescu, a cărei a treia ediție a fost publicată în 1989, este în continuare esențială, nu doar pentru imaginea de ansamblu pe care o oferă despre români în timpul Marelui Război, cât şi pentru faptul că este scrisă din perspectiva unui funcționar public, fin observator al multor transformări ale administrației din perioada 1916−1919[8]. Printre alte contribuții esențiale trebuie menționat studiul lui Mircea N. Popa, publicat în anul 1979[9], dar şi lucrările istoricului american Glenn E. Torrey[10], care, de asemenea, oferă informații

[1] Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

[2] John N. Horne, Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial*, New Haven, Yale University Press, 2001.

[3] Sophie de Schaepdrijver, *La Belgique et la Première Guerre Mondiale*, Bruxelles, Archives & Musée de la Littérature, 2004; Larry Zuckerman, *The Rape of Belgium: The Untold Story of World War* I, New York, New York University Press, 2004; Benoît Majerus, *Occupations et logiques policières: la police bruxelloise en 1914−1918 et 1940−1945*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique, 2007; Philippe Nivet, *La France occupée, 1914−1918*, Paris, Armand Colin, 2011, sau numărul special *Military Occupations in First World War Europe* − al revistei *First World War Studies* (vol. 4, nr. 1/2013); Jesse Kauffman, *Elusive alliance: the German occupation of Poland in World War I*, Cambridge (Massachusetts), Londra, Harvard University Press, 2015.

[4] Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Peter Lang, 2009; Annette Becker, *Les cicatrices rouges, 1914−1918. France et Belgique occupées*, Paris, Fayard, 2010; Heiko Brendel, Emmanuel Debruyne, *Resistance and repression in occupied territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914−1918: A comparative perspective*, în Wolfram Dornik, Julia Walleczek-Fritz, Stefan Wedrac (coord.), *Frontwechsel: Österreich-Ungarns „Großer Krieg" im Vergleich*, Wien, Böhlau, 2014, p. 235−258.

[5] Jonathan E. Gumz, *Losing control: The Norm of Occupation in Eastern Europe during the First World War*, în Jochen Böhler, Wlodzmierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (coord.), *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*, München, Oldenbourg Verlag München, p. 69−86.

[6] Reinhold Zilch, Jürgen Koppatz, *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg: die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen, 1914−1918*, Goldbach, Keip, 1994; Stephan Lehnstaedt, *Fluctuating between 'Utilisation' and Exploitation: Occupied East Central Europe during the First World War*, în J. Böhler, W. Borodziej, J. von Puttkamer (coord.), *op. cit.*, p. 89−112.

[7] De exemplu: conferințele *Wars and occupations in the first half of the 20th century* (Caen, 25 noiembrie 2008), *Occupations and transfers of experience. From one front to another; from one war to another* (Paris, 26 mai 2015).

[8] Constantin Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, publicată în trei ediții: 1922−1924, 1925−1927 şi respectiv în 1989.

[9] Mircea N. Popa, *Primul Război Mondial*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1978.

[10] Glenn E. Torrey, *The Revolutionary Russian Army and Romania*, 1917, Pittsburgh, The Center for Russian & East European Studies, University of Pittsburgh, 1995 [tradusă în limba română în 2005]; idem, *Romania and World War I: A Collection of Studies*, Iaşi, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998; idem, *Henri Mathias Berthelot: Soldier of France, Defender of Romania*, Iaşi, Banbury, The Center for Romanian Studies, Drake, 2001; idem, *The Romanian Battlefront in World War I*, Modern War Studies, Lawrence, University Press of Kansas, 2012, tradusă în limba română de Dan Criste sub titlul *România în Primul Război Mondial*, Bucureşti, Meteor Publishing, 2014.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

privind organizarea administrării teritoriului ocupat, instituţia miniştrilor giranţi şi relaţiile de subordonare, ale acestora şi ale întregii administraţii române, cu noii stăpâni.

Cele mai dense informaţii despre administraţia publică în teritoriul românesc ocupat de armatele Puterilor Centrale sunt prezentate în lucrarea istoricului Emil Răcilă, apărută în 1981[11] şi republicată sub un titlu parţial schimbat în 2005, însă fără modificări substanţiale ale textului[12]. Un articol care sintetizează excelent principalele trăsături, instituţiile şi mecanismele ocupaţiei germane aparţine lui Radu Tudorancea[13], care a publicat şi un volum în care analizează nu doar propaganda şi cenzura din România în timpul Marelui Război, ci şi ocupaţia germană şi relaţia acesteia cu elitele româneşti[14]. Chiar dacă nu se opreşte foarte mult la administraţie şi la funcţionarii publici, readucerea în discuţie a existenţei unei consistente tabere germanofile, prezentarea principalilor exponenţi ai acesteia, cât şi cauzele şi limitele colaboraţionismului datorează mult lucrării istoricului Lucian Boia[15].

Deşi cercetările care studiază administraţia locală, raporturile dintre români şi cuceritori sau viaţa civililor într-o regiune/judeţ/oraş nu lipsesc nici înainte de 1989[16] sau în anii 1990[17], în ultimul deceniu se observă o creştere a numărului acestora: atât ediţii de documente[18] şi monografii locale[19], cât şi studii privind viaţa cotidiană[20] sau

[11] Emil Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor pentru apărarea patriei în timpul primului război mondial: situaţia administrativă, economică, politică şi socială a teritoriului românesc vremelnic ocupat, 1916−1918*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981.

[12] Idem, *România în primul război mondial. Situaţia economică, social-politică şi administrativă din teritoriul românesc vremelnic ocupat, 1916−1918*, Bucureşti, Editura Argeş-Economistul, 2005.

[13] Radu Tudorancea, *Ocupaţia germană în România Primului Război Mondial: mecanisme de control, vectori de imagine*, în „Studii şi materiale de istorie contemporană”, nr. 1/2013, p. 107−129.

[14] Idem, *Frontul de acasă. Propagandă, atitudini şi curente de opinie în România primului război mondial*, Bucureşti, Editura Eikon, 2015; a doua ediţie a fost publicată în 2016.

[15] Lucian Boia, *„Germanofilii”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2012 [2009].

[16] De exemplu: Ion Călin, *Ocupaţia germană la Craiova în anii 1916−1918*, în *SAI*, nr. VIII/1966, p. 297−307; Elena Popescu, Constantin Căzănişteanu, *Documente privitoare la unele forme de rezistenţă ale maselor populare din teritoriul vremelnic ocupat, 1916−1918*, în „Studii”, tom 20, nr. 4, 1967, p. 641−651; Corneliu Tamaş, Petre Bardaşu, Sergiu Purece, Horia Nestorescu-Bălceşti, *Judeţul Vâlcea în anii primului război mondial*, două volume, [Muzeul Memorial „Nicolae Bălcescu”], Bălceşti pe Topolog, 1979.

[17] Şerban Rădulescu-Zoner, Beatrice Marinescu, *Bucureştii în anii primului război mondial, 1914−1918*, Bucureşti, Editura Albatros, 1993; Corneliu Radeş, *Bucureştii în vâltoarea Primului Război Mondial, 1914−1918*, Bucureşti Editura Teora, 1993; Petru Obodariu, *Judeţul Putna în timpul Primului Război Mondial*, în Horia Dumitrescu (coord.), *România şi Primul Război Mondial*, ediţia a III-a, revăzută şi adăugită, Focşani, Editura Pallas, 2014 [1998], p. 305−313.

[18] Mihaela Dudu (coord.), *Documente privind istoria Craiovei în timpul Primului Război Mondial*, Arhivele Naţionale. Serviciul Judeţean Dolj, Craiova, Editura Aius, 2016.

[19] Constantin I. Stan, *Buzăul şi Râmnicu-Sărat în anii ocupaţiei germane (1916−1918)*, Buzău, Editura Editgraph, 2008; Polin Zorilă, *Prahova în anii Primului Război Mondial*, teză de doctorat, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie, 2016; Marinela Sima, *Focşanii sub ocupaţia germană în anii Primului Război Mondial (1916−1918)*, Focşani, Editura Pallas, 2012; Mădălina Maria Iosifescu, *Judeţul Muscel în anii Primului Război Mondial*, Câmpulung, Editura Larisa, 2013; Bogdan-Constantin Dogaru, *Structurile Ministerului de Interne în Războiul de Întregire a neamului: spionaj, contraspionaj şi acţiuni speciale în judeţul Putna-Vrancea: 1916−1919*, Focşani, Editura Atec, 2015; Maria Aurelia Diaconu, *Oltenia sub ocupaţia germano-austro-ungară*, în Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Tămaş (coord.), *Primul Război Mondial. Perspectivă istorică şi istoriografică*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2015, p. 241−250; Ioan Munteanu, *Robia germană. Brăila sub ocupaţia duşmanului, 23 decembrie 1916 – 10 noiembrie 1918*, Brăila, Editura Proilavia, 2016.

[20] Antonel Urse, *Aspecte ale cotidianului brăilean în timpul ocupaţiei germane din Primul Război Mondial (1916−1918)*, în „Analele Universităţii «Dunărea de Jos» din Galaţi”, seria Istorie, tom 11/2012, p. 157−175; Cornel Popescu, *Viaţa cotidiană în perioada ocupaţiei germane din timpul Primului Război*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care se apleacă asupra unei tematici precise[21]. Amintim şi volumul coordonat de Cătălin Negoiţă şi Zanfir Ilie, despre presa Primului Război Mondial, reunind mai multe comunicări prezentate la cel de-al VII-lea congres al Asociaţiei Române de Istorie a Presei (Galaţi, aprilie 2014), unele dintre acestea utile cercetării administraţiei publice şi vieţii cotidiene între 1916 şi 1918[22]. Perspectiva economică se regăseşte într-un capitol al cărţii lui Cristian Constantin dedicată comerţului cu cereale la gurile Dunării[23]. O altă abordare tematică, aşteptată de mult în istoriografia română, o constituie apariţia recentă a cărţii lui Alin Ciupală, despre femeile din România în marea conflagraţie[24]. Nu în ultimul rând, trebuie menţionat faptul că unele servicii publice şi instituţii ale statului au făcut în ultimii ani obiectul unor cercetări mai aprofundate: Căile Ferate Române[25], Banca Naţională a României[26] sau Biserica Ortodoxă Română[27].

Relaţiile dificile din timpul Primului Război Mondial dintre reprezentanţii Puterilor Centrale (cu precădere germanii) şi români au fost tratate în ultimele decenii mai ales de către cercetători străini, printre care amintim pe Elke Bornemann[28], Jürgen Schmidt[29], Günter Klein[30], Harald Heppner[31], Lisa Meyerhofer[32] sau David Hamlin. Cartea Lisei

Mondial, Bucureşti, Ars Docendi, 2014; Cristian-Şerban Tudor, *Viaţa urbană din România în timpul celor două războaie mondiale: 1916−1918, 1941−1944*, teză de doctorat, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie, 2016.

[21] Nadia Manea, *Reclame şi bani în Bucureştiul ocupat (1916−1918)*, în „Historia Urbana", tomul XX, 2012, p. 217−231; Claudiu-Lucian Topor, *Sensibilităţi religioase în vremea Marelui Război. Românii, bulgarii şi moaştele Sfântului Dimitrie*, în *AŞUI*, Istorie, nr. LX, 2014, p. 551−555; Cristian-Şerban Tudor, *Activitatea de divertisment din Bucureşti în timpul ocupaţiei germane din 1916−1918. Teatrul şi cinematograful*, în „Studium – revista studenţilor, masteranzilor şi doctoranzilor în istorie", nr. VIII, 2015, p. 119−133.

[22] Cătălin Negoiţă, Zanfir Ilie (coord.), *Presa Primului Război Mondial*, Bucureşti, Tritonic, Axis Libris, 2015. Printre studiile publicate în acest volum menţionăm pe cele ale lui: Sorin Preda, *„Protestul mut" şi cenzura militară, în presa gălăţeană a anului 1918*, p. 351−364; Liviu-Iulian Roman, *Dificultăţile generate de pierderile teritoriale şi retragerea în Moldova – ecouri în presa ieşeană din prima jumătate a anului 1917*, p. 405−420; Raluca Tudor, *Nicolae Iorga – editorialist în vreme de război. Reprezentarea duşmanului în editorialele din „Neamul Românesc", 1916−1918*, p. 501−522; Lucian-Vasile Szabo, *Activitatea lui Ioan Slavici la „Gazeta Bucureştilor"*, p. 445−464.

[23] Cristian Constantin, *Comerţul cu cereale la gurile Dunării: integrarea pe piaţă, structuri productive şi infrastructura de transport (1829−1940)*, Brăila, Muzeul Brăilei „Carol I" − Editura Istros, 2018, p. 373−399.

[24] Alin Ciupală, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iaşi, Editura Polirom, 2017.

[25] Ilie Popescu, *Căile Ferate Române în timpul Primului Război Mondial*, Club Feroviar, [Bucureşti], 2012.

[26] *Banca Naţională a României în timpul Primului Război Mondial. Simpozionul de istorie şi civilizaţie bancară „Cristian Popişteanu"*, prefaţă de Mugur Isărescu, Bucureşti, [Banca Naţională a României], 2011.

[27] Constantin Claudiu Cotan, *Biserica Ortodoxă Română în timpul Primului Război Mondial*, Bucureşti, Editura Universitară, 2015; Dorin Demostene Iancu, *The Romanian Orthodox Church under German Military Occupation 1916−1918. A reassessment of the Metropolitan Conon's Attitude*, în Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel (coord.), *op. cit.*, p. 206−215.

[28] Elke Bornemann, *Der Frieden von Bukarest*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1978.

[29] Jürgen Schmidt, *„Political Police" and German Occupational Forces in Romania, Fall 1918*, în „The Journal of Intelligence History", vol. 1, nr. 2, iarna 2001, p. 145−148.

[30] Günter Klein, *Die deutsche Besatzung in Rumänien von 1916 bis 1918 im Lichte der deutschen Weltkriegsmemorialisitk*, în Krista Zach, Cornelius R. Zach (coord.), *Deutsche und Rumänen in der Erinnerungsliteratur. Memorialistik aus dem 19. und 20. Jahrhundert als Geschichtsquelle*, München, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas – IKS Verlag, 2005, p. 145−160.

[31] Harald Heppner, *System an seiner Grenze oder Zufall? Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916−1918*, în Gerald Lamprecht, Ursula Mindler, Heidrun Zettelbauer (coord.), *Zonen der Begrenzung. Aspekte kultureller und räumlicher Grenzen in der Moderne*, Bielefeld, Transkript, 2012, p. 51−58; idem, *Im Schatten des „großen Bruders". Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916−1918*, în „Österreichische Militärische Zeitung", nr. 45, 2007, p. 317−322.

[32] Lisa Meyerhofer, *Making Friends and Foes. Occupiers and Occupied in First World War Romania, 1916−1918*, în Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian (coord.), *Untold War. New*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Meyerhofer, *Zwischen Freund und Feind: deutsche Besatzung in Rumänien 1916−1918*, publicată în 2010, reprezintă un demers necesar şi bine documentat, care ar trebui tradus şi în limba română. În două studii publicate în 2009 şi, respectiv, în 2013, David Hamlin studiază raporturile de subordonare economică dintre români şi germani, demonstrând, o dată în plus, cât de mult a contat pentru Germania intrarea României în război şi, implicit, ocuparea şi rapida rentabilizare economică, în profitul germanilor, a unei mari părţi a teritoriului românesc[33]. Într-un alt articol, acelaşi autor analizează evoluţia imaginii pe care germanii o aveau despre români şi, mai ales, schimbarea survenită în august 1916[34], confirmând şocul resimţit de Germania la „trădarea” României[35] şi necesitatea pedepsirii României neloiale, idee regăsită nu doar la formatori de opinie − ziarişti, scriitori −, ci şi la simpli soldaţi, trădarea fiind atribuită în principal elitei şi nu tuturor categoriilor sociale româneşti[36]. Într-un articol publicat în 2017, David Hamlin sesizează importanţa acordată de către germani protejării propriilor cetăţeni şi militari din România ocupată, prin eficientizarea serviciilor medicale, schimbare care nu se observă şi în grija pentru populaţia autohtonă[37]. O parte dintre ideile prezentate în aceste articole, completate de o analiză foarte precisă, facilitată de către arhivele germane, se regăsesc în volumul publicat de către David Hamlin, în 2017, în care aprofundează relaţiile româno-germane între 1914 şi 1918, din perspectiva imperialismului german[38].

Administraţia românească în primele luni de război; retragerea în Moldova

Intrarea României în Război împotriva Austro-Ungariei în seara zilei de 14/27 august 1916 nu a însemnat în plan intern doar declararea stării de asediu, ci şi faptul că „puterile de care era învestită autoritatea civilă pentru menţinerea ordinei şi poliţiei” au trecut în mâinile „autorităţii militare”, iar prefecţii de judeţe, personalul poliţienesc şi de siguranţă au fost militarizaţi, fiind „asimilaţi cu gradele ierarhiei militare”[39]. În calitatea lor de militari în rezervă, numeroşi funcţionari publici au fost rechemaţi sub arme. Pentru suplinirea acestei absenţe, în locul mobilizaţilor au fost reangajaţi pensionari sau au fost menţinute în serviciile publice persoane care obţinuseră deja dreptul de pensionare[40]. Până în acest moment al cercetării, nu am identificat, în cadrul Ministerului de Interne, un plan de organizare a administraţiei, elaborat înainte de declaraţia de război a României, care să prevadă modalitatea de funcţionare a serviciilor publice, în cazul scenariului negativ al cuceririi teritoriului de către armatele Puterilor Centrale. Pe de altă parte, statul român a reflectat la administrarea teritoriilor care urmau să fie

Perspectives in First World War Studies, Leiden, 2008, p. 119−149; şi mai ales *Zwischen Freund und Feind: deutsche Besatzung in Rumänien 1916−1918*, Münich, Martin Meidenbauer, 2010.

[33] David Hamlin, *„Dummes Geld”: Money, Grain, and the Occupation of Romania in WWI*, în „Central European History”, nr. 42, 2009, p. 451−471; *The Fruits of Occupation: Food and Germany's Occupation of Romania in the First World War*, în „First World War Studies”, vol. 4, nr. 1/2013, p. 81−95.

[34] Idem, *„Wo sind wir?” Orientalism, Gender and War in the German Encounter with Romania*, în „German History”, vol. 28, nr. 4, decembrie 2010, p. 424−452.

[35] *Ibidem*, p. 427.

[36] *Ibidem*, p. 436, 438.

[37] Idem, *Disease, Microbiology, and the Construction of a Colonial Space: Romania and the Central Powers in the First World War*, în „War & Society”, vol. 36, nr. 1/2016, p. 31−43.

[38] Idem, *Germany's Empire in the East. Germans and Romania in an Era of Globalization and Total War*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2017.

[39] *MOf*, nr. 107, 14/27 august 1916, p. 5402.

[40] De exemplu, în ziua 16/29 august 1916, Nicolae Vasilescu, fost registrator la Ministerul Justiţiei şi pensionar al Statului, a fost „chemat” în aceeaşi funcţie (*MOf*, nr. 150, 5/18 octombrie 1916, p. 6577).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cucerite de trupele sale. Astfel, printr-un decret regal „dat în Bucureşti", chiar în ziua de 14/27 august 1916, votat de Parlament în decembrie 1916, s-au simplificat formalităţile prin care orice funcţionar public şi magistraţii de la toate instanţele judecătoreşti puteau fi „delegaţi a îndeplini temporar orice funcţiune sau însărcinare publică în ţară sau în teritoriile ce eventual s-ar ocupa de armatele române"[41]. Prin această modificare, funcţionarii delegaţi îşi păstrau şi postul lor, perioada din funcţia de delegat adăugându-se, în plus, ca vechime; nu se mai aplica legea cumulului şi erau suspendate mai multe incompatibilităţi pentru agenţii statului[42].

Invadarea teritoriului românesc în toamna anului 1916 de către trupele Puterilor Centrale şi apoi retragerea în Moldova a familiei regale, a Parlamentului, a Guvernului, a Armatei şi a unui număr mare de refugiaţi[43] au creat o situaţie fără precedent atât pentru populaţia civilă, cât şi pentru instituţiile publice şi funcţionarii rămaşi în teritoriul ocupat. În momentul în care avansul trupelor Puterilor Centrale spre Bucureşti a devenit iminent, guvernul a cerut funcționarilor publici să nu-şi abandoneze posturile dacă nu aveau ordinul superiorilor şi, acolo unde era posibil, să asigure în continuare bunul mers al administraţiei. De altfel, pentru angajaţii din administraţia teritorială şi locală din judeţele din Oltenia şi Muntenia nu a fost încurajată retragerea, aşa cum s-a întâmplat anterior în cazul agenţilor statului din Dobrogea. În vederea unei cât mai eficiente funcționări a serviciilor publice şi pentru a preîntâmpina absenţa unor ordine superioare şi a unei scurtcircuitări a relaţiei dintre centru şi administraţiile locale − datorate războiului −, cât şi pentru a limita amploarea nemulţumirilor chiar din interiorul instituţiilor statului, funcționarii publici au fost plătiţi cu trei luni în avans[44]. Este posibil ca această măsură să fi avut efectul invers: de a-i face pe unii dintre funcţionari să-şi părăsească postul şi obligaţiile de serviciu şi, fără un ordin în acest sens, să se refugieze cu familiile lor în Moldova. Un alt semn al încercărilor statului român de a limita suferinţele celor rămaşi l-a constituit şi încredinţarea filogermanului Alexandru Marghiloman a unui milion de lei de la guvern „pentru operile de asistenţă în lipsa lui"[45].

Numeroşi martori oculari, printre care îl amintim pe Constantin Kiriţescu, au descris tensiunile din birourile ministerelor din Bucureşti şi demersurile *slujbaşilor statului*, care doreau să se regăsească pe listele privilegiaţilor ce primeau acceptul să se retragă în mod oficial cu guvernul în Moldova:

> Toată ziua [12/25 noiembrie 1916] ministerele au fost teatrul unor lupte înverşunate. Se da lupta pentru înscrierea pe lista fericiţilor aleşi. Miniştrii erau asaltaţi, imploraţi. Cum se poate să fie lăsat *tocmai el*? Toate motivele ce puteau mişca inimile miniştrilor erau invocate [...]. Prin cancelariile şi culoarele ministerelor se încrucişau figurile importante şi radioase ale *aleşilor*, care-şi şopteau la ureche ultimele dispoziţii, cu acelea disperate ale abandonaţilor, ocoliţi de cei dintâi. La unele autorităţi, conducătorii, în graba şi enervarea preparativelor, au neglijat sau [au] uitat a înştiinţa pe funcţionari de necesitatea dureroasă a despărţirii şi a îmbărbăta pe cei rămaşi. De aceea, plecarea autorităţilor dădea uneori impresia neîndreptăţită de fuga unei minorităţi privilegiate cu abandonarea majorităţii sacrificate[46].

[41] Decretul regal nr. 27999 din 14/27 august 1916, publicat în *MOf*, nr. 236, 11/24 ianuarie 1917, p. 7602.

[42] *Ibidem.*

[43] În ceea ce privește refugierea populației în Moldova, se apreciază că aproximativ 10% dintre cetățenii cu domiciliul în teritoriul ocupat au ales această cale (E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 79).

[44] C. Kiriţescu, *op. cit.*, ediţia a III-a, text ales şi stabilit de Costin Kiriţescu, Mircea N. Popa şi Lucia Popa, vol. I, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1989, p. 555.

[45] Alexandru Marghiloman, *Note politice*, însemnare din data de 17/30 noiembrie 1916, vol. II, *1916–1917*, Bucureşti, 1927, p. 310.

[46] *Ibidem*; C. Kiriţescu, *op. cit.*, 1989, vol. I, p. 555.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Există numeroase mărturii, mai mult sau mai puţin documentate, mai mult sau mai puţin pertinente, care aduc acuzaţii guvernanţilor şi înalţilor funcţionari publici, pentru modul în care fuseseră evacuate Oltenia, Muntenia şi Dobrogea şi chiar pentru lipsa de compasiune faţă de semenii lor a unor membri ai elitei politice. Unul dintre cei mai criticaţi a fost ministrul Alecu Constantinescu, zis „Porcu”, care conform lui Constantin Argetoianu ar fi încărcat şi transportat la Iaşi 17 vagoane „îmbâcsite cu tot ce avea pe casă”[47]. Acelaşi Constantin Argetoianu aminteşte de afacerile prefectului de Gorj, Numa Frumuşanu, „care a evacuat la Iaşi materialul Crucii Roşii şi ce a mai putut rechiziţiona în judeţ în ultimul moment şi a vândut totul în Moldova”, apreciind, incorect credem noi, „că fiecare prefect şi primar a făcut la fel”[48].

Descriind retragerea autorităţilor din capitală, Constantin Kiriţescu concluziona:

> În aşteptarea ceasurilor grele, Capitala se golea încetul cu încetul. Marea mulţime a rămas însă, cei fără mijloace şi fără putinţe, cei fără recomandaţii şi fără automobile... Au rămas şi funcţionarii, atât cei lăsaţi cu ordine speciale, cât şi cei care, nefiind sub steag sau neavând însărcinări legate de apărarea ţării, au socotit că e datoria lor să rămână, pentru a încerca să asigure – cu toate riscurile – continuitatea funcţionării instituţiilor publice româneşti[49].

Funcţionarii publici rămaşi în teritoriul (care urma să fie) ocupat; secretarii generali

Cu certitudine, guvernul condus de Ion I. C. Brătianu a conştientizat faptul că nu trebuia creat un vid administrativ şi era necesar ca autorităţi legale şi recunoscute să se interpună între cuceritori şi cetăţenii români şi, de ce nu, de a arăta populaţiei că statul român nu îi abandonase în totalitate. Acesta din urmă a fost şi unul dintre argumentele pentru care o parte a familiei prim-ministrului României nu a luat drumul pribegiei. Printr-un *artificiu instituţional*, misiunea de a asigura bunul mers (atât cât se putea) al serviciilor publice a revenit unor înalţi funcţionari publici: secretarii generali titulari sau delegaţi la conducerea ministerelor care mai puteau să fie menţinute în teritoriul ocupat. Dintre aceşti demnitari ai statului român, un rol esenţial în administrarea ţării şi în relaţia cu ocupanţii i-a revenit lui Lupu Kostaki, însărcinat de către guvernul Brătianu la conducerea Ministerului de Interne. Printr-o decizie ministerială din data de 11/24 octombrie 1916, Lupu Kostaki, membru în acel moment al Consiliului Administrativ Permanent din cadrul Ministerului de Interne, a fost numit secretar general delegat al acestui minister, exercitând ultima demnitate în absenţa titularului de drept[50], şi nu în locul acestuia, cum unii dintre memorialişti au lăsat să se înţeleagă[51]. Această numire a fost publicată în „Monitorul Oficial” foarte târziu, în numărul din 16/29 noiembrie 1916[52],

[47] Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea a V-a *(1916−1917)*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1992, p. 64.

[48] *Ibidem.*

[49] C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. I, 1989, p. 554.

[50] „În lipsa d-lui C. Dimitriu, secretar general titular al ministerului, este însărcinat a îndeplini această funcţiune d. Lupu Kostaki, membru în consiliul administrativ permanent” (*MOf*, nr. 185, 16/29 noiembrie 1916, p. 7273).

[51] Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni şi păreri personale din timpul Războiului României*. *Jurnal zilnic, 13 august 1916 − 31 decembrie 1918*, vol. I, Bucureşti, Atelierele Societăţii „Universul”, 1921, notă din 15/28 noiembrie 1916, p. 187.

[52] Această numire a fost publicată şi în ziarul de mare tiraj „Adevărul” (an XXXIX, nr. 10667, 17/30 noiembrie 1916, p. 2), la rubrica *Ultimele informaţiuni*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unde apărea o altă decizie ministerială, semnată cu o zi mai devreme de către ministrul de Interne, Vasile G. Morţun, prin care acelaşi Lupu Kostaki putea aproba în numele ministrului orice cheltuieli bugetare ale Ministerului de Interne[53]. Apropiat al liderului conservator Petre P. Carp, pe care îl considera prietenul şi şeful său politic[54], dar în relaţii prieteneşti şi cu ministrul Vasile Morţun, Lupu Kostaki îndeplinise în mai multe rânduri funcţia de prefect, atât sub marea guvernare liberală (1876−1888), cât şi, după 1888, sub conservatori.

Un model asemănător de numire − prin decizii ministeriale − a unor secretari generali delegaţi[55] se observă şi pentru alte ministere, pentru care nu se stabilise evacuarea totală[56]. În lipsa titularului, directorul general al Regiei Monopolurilor Statului în Ministerul de Finanţe, Oscar Kiriacescu, a fost însărcinat la 12/25 noiembrie 1916 să preia demnitatea de secretar general delegat al acestui minister. În aceeaşi zi, Mihai Popescu a fost delegat să îndeplinească „atribuţiunile" de secretar general al Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii, la fel şi C. Bobeşiu, la Ministerul Industriei şi Comerţului, unde era directorul administrativ al Contabilităţii. În ziua de 14/27 noiembrie 1916, inginerul George Panait, inspector general în cadrul Ministerului Lucrărilor Publice, a fost delegat, în absenţa titularului, secretar general al acestui minister. În schimb, la Ministerul de Justiţie, potrivit propriilor sale afirmaţii, secretarul general George D. Nedelcu a „fost lăsat în Bucureşti pentru a conduce administraţiunea justiţiei în timpul ocupaţiunii"[57], acesta fiind singurul secretar general titular care nu s-a refugiat cu guvernul la Iaşi. De asemenea, conform lui Constantin Bacalbaşa, atunci când guvernul se retrăgea spre Moldova, Dimitrie (Dumitru) S. Neniţescu ar fi exercitat funcţia de secretar general la Ministerul de Război[58] şi a rămas în Bucureşti, informaţie care nu ni se pare plauzibilă, deoarece serviciile acestui minister au fost mutate în totalitate în Moldova şi era o instituţie fundamentală pentru supravieţuirea statului român. Spre deosebire de Ministerul de Interne, celelalte numiri de secretari generali delegaţi s-au realizat doar atunci când pierderea Bucureştiului şi retragerea în Moldova au devenit ipoteza principală de lucru a guvernului român.

Unii dintre secretarii generali delegaţi au început să exercite foarte repede noile responsabilităţi. Într-un moment în care Bucureştiul nu fusese încă în totalitate evacuat, în „Monitorul Oficial" din 17/30 noiembrie 1916 au fost publicate mai multe decizii ministeriale semnate de secretarii generali delegaţi, pentru desemnarea unor directori delegaţi. În cazul Ministerului de Finanţe s-a considerat necesar ca în „Monitorul Oficial" să se precizeze faptul că secretarul general (titular), Alexandru Gh. Alex Alexandridi, şi secretarul general delegat, Oscar Kiriacescu, „au puteri egale de a semna în locul ministrului", motivaţia numirii celui din urmă fiind explicată prin „strămutarea la Iaşi a unei părţi din serviciile ministerului de finanţe, pentru ca să se poată lucra în ambele părţi"[59].

O mărturie interesantă privind modalitatea de alegere a secretarilor generali delegaţi − care rămâneau în Bucureşti − este oferită de I. G. Duca, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice (ianuarie 1914 − ianuarie 1918):

[53] *MOf*, nr. 185, 16/29 noiembrie 1916, p. 7273.
[54] BAR, Colecţia Manuscrise, Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător, 1850−1919*, (A 1825), f. 55.
[55] Lista secretarilor generali delegaţi se regăseşte şi în George D. Nedelcu, *Justiţia română sub ocupaţiune, 23 noiembrie (6 decembrie)1916 − 24 aprilie 1918 (7 mai) 1918*, Bucureşti, 1923, p. 16, nota 2.
[56] Vezi şi V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, notă din 15/28 noiembrie 1916, p. 187.
[57] G. D. Nedelcu, *op.cit.*, p. 7.
[58] C. Bacalbaşa, *Capitala sub ocupaţia duşmanului*, [Brăila], Editura Alcalay & Calafeteanu, 1921, p. 22.
[59] *MOf*, nr. 189, 20 noiembrie/3 decembrie 1916, p. 7321.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Eu, la Ministerul de Instrucţie şi la Culte am lăsat majoritatea funcţionarilor pe loc, am expediat la Iaşi, împreună cu secretarul general, care dealtminterea era ieşean, pe aproape toţi directorii şi pe administratorul Casei Bisericilor, cu o echipă redusă de funcţionari subalterni. Administratorul Casei Şcoalelor, vrednicul Mihai Popescu, era prea bolnav ca să fie luat de la casa lui, i-am lăsat deci ministerul în sarcină[60].

În nota sa din jurnal, din data de 17/30 noiembrie 1916, arhiepiscopul Raimond Netzhammer aminteşte de vizita lui Grigore Pişculescu, cunoscut sub pseudonimul literar de Gala Galaction, delegatul Casei Bisericilor, menţionând faptul că:

> […] în Bucureşti ne aflăm de pe acum fără conducere superioară şi fără guvern, adică miniştrii şi funcţionarii de stat au plecat. Ministrul cultelor şi al învăţământului ar fi plecat azi în zori, la ora 1. Mi se pare, că domnul Pişculescu este acum cel mai înalt funcţionar din Ministerul Cultelor la Bucureşti[61].

Scriitorul I. C. Vissarion, angajat la departamentul de Cenzură Militară, subordonat ministrului I. G. Duca, atribuie celui din urmă o măsură prin care să se permită retragerea în Moldova a acelor funcţionari care doreau să plece şi care, cel mai probabil, a fost folosită şi la alte instituţii:

> În Ziua de 12 Noiembrie st. v. 1916 domnul ministru Duca ne spuse pe scurt „Cenzura Militară se mută la Iaşi. Care aveţi bani şi credeţi că o să puteţi trăi acolo, primiţi ordine de servici să mergeţi; care nu aveţi mijloace, primiţi ordine de servici să rămâneţi pe loc. Nu vreau să am regrete că v'am târât în Moldova să muriţi de foame ori de boale. Vă las să vă decideţi singuri [...]”[62].

Pe de altă parte, în ziua de 18 noiembrie/1 decembrie 1916, un memorialist avizat, Vasile Th. Cancicov, nota în jurnalul său: „[...] guvernul ca să înlesnească fuga funcţionarilor, le dăduse leafa cu anticipaţie pe 3 luni, acum s'a răsgândit”, adăugând că mai multe instituţii (Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Curtea de Conturi, Casa de Depuneri) ar fi comunicat în ziare „funcţionarilor refugiaţi, inclusiv şefii de birou că, dacă nu se întorc la post până în cutare zi, vor fi înlocuiţi”[63]. Astfel, la rubrica *Ultimele informaţiuni* din „Adevărul” erau publicate mai multe notificări ale unor instituţii publice (Direcţia Casei Centrale a Meseriilor, Creditului şi Asigurărilor Muncitoreşti sau Ministerul de Finanţe) prin care se cerea funcţionarilor nemobilizaţi să se prezinte la serviciu, în caz contrar fiind destituiţi şi obligaţi să restituie salariul primit anticipat pe trei luni[64]. „Universul” informa în câteva rânduri, nu foarte uşor de găsit în pagină, că Ministerul Instrucţiunii şi Cultelor cerea doar „funcţionarilor inferiori, inclusiv şefilor de birou, nemobilizaţi, să se prezinte la serviciu până la 22 noiembrie 1916”, în caz contrar urmau să fie înlocuiţi[65].

Chiar dacă bătălia pentru Bucureşti s-ar fi încheiat cu victoria armatei române, faptul că deja o parte a instituţiilor statului şi angajaţii lor se retrăseseră în Moldova făcea necesar să existe doi secretari generali, deoarece pentru mai multe ministere

---

[60] I. G. Duca, *op. cit.*, p. 64.

[61] Raimond Netzhammer, *Arhiepiscop în România. Jurnal de război, 1914−1918*, profil de E. S. Mons. dr. Ioan Robu, notă asupra ediţiei, postfaţă şi indice de I. Dumitri-Snagov, Bucureşti, 1993, p. 162.

[62] Ion C. Vissarion, *Sub călcâi (note şi schiţe din timpul Nemţilor)*, vol. I (12 septembrie 1916 – 1 februarie 1917), Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1922, p. 65.

[63] V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, notă din 18 noiembrie/1 decembrie 1916, p. 193.

[64] „Adevărul”, an XXXIX, nr. 10671, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.

[65] „Universul”, an XXXIV, nr. 321, 19 noiembrie/2 decembrie 1916, p. 2.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

funcţionau, în paralel, două administraţii centrale: una la Bucureşti şi una la Iaşi[66]. La Ministerul de Război şi la Ministerul Afacerilor Străine nu au fost numiţi astfel de reprezentanţi ai guvernului Ion I. C. Brătianu[67], deoarece nu exista nicio raţiune ca aceste ministere să mai funcţioneze în teritoriul ocupat de către trupele inamice. De altfel, funcţionarilor celor două ministere li s-a cerut în mod explicit să nu rămână în teritoriul pe care guvernul şi armata română îl părăseau.

Odată cu decizia de capitulare a Bucureştiului, unele ministere au încetat *de facto* să mai funcţioneze la Bucureşti, nu doar Ministerul de Război, Ministerul Afacerilor Străine, ci şi, potrivit lui C. Kiriţescu, Ministerul Lucrărilor Publice şi Ministerul Industriei şi Comerţului[68], unde totuşi fuseseră numiţi secretari generali delegaţi. Istoricul Emil Răcilă menţionează că în 1917, la Bucureşti, funcţiona Ministerul Lucrărilor Publice[69], fără ca în fruntea acestuia să se afle un secretar general delegat/ministru girant. În „Monitorul Oficial" nu am găsit vreo menţiune privind numirea sau delegarea unui secretar general delegat care să asigure funcţionarea Ministerului Agriculturii şi Domeniilor şi după retragerea unei mari părţi a autorităţilor şi instituţiilor statului la Iaşi. Totuşi, în decembrie 1916, secretar general şi şef *de facto* al Ministerului Agriculturii şi Domeniilor de la Bucureşti era Grigore Antipa, numire analizată succint de către Lucian Boia. După Primul Război Mondial, Grigore Antipa sublinia că ar fi fost chemat în această demnitate publică de către Oscar Kiriacescu[70].

Retragerea autorităţilor în Moldova a fost percepută de mulţi dintre contemporani ca o părăsire a cetăţenilor de către guvern, dar şi ca o modalitate a liberalilor de a evita orice colaborare cu germanii şi aliaţii lor. Au existat încercări din partea autorităţilor şi a presei de a limita dimensiunea evacuării spre zonele aflate încă departe de câmpul de luptă. Totuşi, atât retragerea civililor, cât şi a militarilor s-a realizat cu mare dificultate şi cu multe pierderi: drumuri aglomerate şi blocate, trenuri întârziate şi foarte aglomerate, refugiaţi flămânzi, insuficient pregătiţi pentru exod, o deficitară asistenţă acordată de către instituţiile statului cetăţenilor săi, care erau speriaţi şi doreau să se retragă din faţa trupelor Puterilor Centrale. Situaţia dramatică a acelor zile poate fi înţeleasă mai bine prin lectura presei sau a memorialisticii epocii. Prima pagină a ziarului „Universul" din zilele de 19 şi 21 noiembrie 1916 includea mai multe articole care aveau rolul să încurajeze populaţia şi să sublinieze că Regele este la datorie (articolul *Motiv de mândrie naţională*)[71], dar şi texte (*Staţi locului*[72], *De ce fugiţi?*[73], *Nebunia exodului*[74]) prin care se încerca pregătirea psihologică a românilor privind iminenta ocupaţie militară şi mesajul că cel mai bine este ca populaţia civilă să nu îşi părăsească localităţile de domiciliu, pribegia putând fi mult mai dureroasă faţă de ocupaţia străină.

În teritoriul deja cucerit sau care urma să intre sub controlul forţelor militare ale Puterilor Centrale s-a prevăzut ca serviciile publice româneşti să funcţioneze în continuare sau, cel puţin, până la preluarea şi asumarea responsabilităţilor de către noii „stăpâni". Lupu Kostaki şi alţi înalţi funcţionari români ar fi trebuit să joace rolul de

[66] Vezi situaţia de la Ministerul de Justiţie, *MOf*, nr. 187, 20 noiembrie/3 decembrie 1916, p. 7321.
[67] G. D. Nedelcu, *op. cit.*, p. 16, nota 2.
[68] C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 267.
[69] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 108.
[70] Pentru mai multe detalii, vezi L. Boia, *op. cit.*, p. 138.
[71] „Universul", an XXXIV, nr. 323, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.
[72] Idem, nr. 322, 19 noiembrie/2 decembrie 1916, p. 1.
[73] Idem, nr. 323, 21 noiembrie/4 decembrie 1916, p. 1.
[74] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

interfaţă între administraţia românească şi Puterile Centrale. Această „delegaţie guvernamentală” a fost percepută de filogermanul Theodorian Carada având ca model delegaţia franceză din 1871, din Bordeaux[75]. Constantin Kiriţescu subliniază faptul că secretarii generali delegaţi au fost „desemnaţi dintre persoanele *necompromise* faţă de duşman, sau chiar dintre cele simpatice acestuia”[76]. Opţiunea lui Ion I. C. Brătianu de a lăsa în fruntea administraţiei figuri cunoscute pentru neadeziunea la război de partea Antantei poate fi înţeleasă prin prisma necesităţii de a încerca să se obţină un tratament mai bun din partea ocupantului, temerile fiind sporite de imaginea negativă pe care germanii o lăsaseră deja în Belgia şi în nordul Franţei[77]. De asemenea, civilii români erau înspăimântaţi şi de zvonurile privind cruzimea soldaţilor bulgari. La toate acestea s-au adăugat dificultatea de a găsi produse de bază şi destrămarea familiilor prin plecarea unora dintre membrii acestora în Moldova. Numeroşii funcţionari publici care nu au primit ordinul sau acceptul să urmeze guvernul în Moldova ar fi trebuit să asigure interesele populaţiei locale şi comunicarea cu ocupantul.

Administraţia militară a Puterilor Centrale în România: organizare, instituţii, legislaţie

Modalitatea de organizare şi de administrare a României de către Puterile Centrale a fost gândită în prealabil de către germani şi discutată cu ceilalţi aliaţi la Berlin, în zilele de 28−29 octombrie 1916, şi la Viena, în zilele de 20 şi 30 noiembrie 1916[78], urmărindu-se obţinerea rapidă a unor beneficii economice cât mai mari. David Hamlin rezumă ce reprezenta, în toamna anului 1916, pentru Germania noul teritoriu:

> […] la momentul cuceririi, România a fost transformată dintr-un inamic, într-o proprietate, o comoară care trebuie protejată şi de care trebuie avut grijă. Exploatarea cu succes a acestui activ necesita cooperarea elitei româneşti, faţă de care germanii erau acum puternic ambivalenţi[79].

Modelul de administrare al teritoriului românesc era cel implementat deja în Belgia şi Serbia[80].

În primele luni, coordonarea forţelor Puterilor Centrale în administrarea României ocupate s-a realizat de către *Kaiserliches Gouvernement* (Guvernământul Imperial). În această perioadă, „forţa principală executivă” a constituit-o Inspectoratul 15 Etape[81]. Teritoriul a fost împărţit în cinci zone militare, în funcţie de reşedinţele comandamentelor militare; fiecărei zone îi corespundeau două-trei comandaturi de etapă[82]. Zonele militare au funcţionat până în luna ianuarie 1917, când linia frontului de pe Siret şi

[75] M. Theodorian-Carada, *Efemeridele. Însemnări & amintiri, 1908−1928*, Roman, 1937, p. 68.

[76] C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. I, 1989, p. 555.

[77] Popularizarea crimelor germane din Belgia şi Franţa s-a realizat nu numai prin anumite publicaţii periodice, ci şi prin tipărirea unor lucrări cu impact emoţional puternic, ca aceea a poetului flamand Émile Verhaeren (*La Belgique sanglante*), apărută în 1916 la editura Facla, în peste 5 000 de exemplare, în traducerea lui Nichifor Crainic, sub titlul *Belgia însângerată*.

[78] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 89−90.

[79] D. Hamlin, „*Wo sind wir?”*, p. 427.

[80] M. A. Diaconu, *op. cit.*, p. 244.

[81] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 92.

[82] Aceste zone erau: 1) Zona comandaturii Bucureşti (partea nordică a judeţului Ilfov şi capitala); 2) Zona Piteşti (judeţele Argeş, Olt, Romanaţi, Râmnicu Vâlcea, Teleorman); 3) Zona Craiovei (judeţele Dolj, Gorj, Mehedinţi); 4) Zona Ploieşti (includea judeţele Dâmboviţa, Muscel, Prahova, Vlaşca); 5) Zona Călăraşi (sudul judeţului Ilfov, judeţul Ialomiţa). Vezi E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 92−93.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Gurile Dunării s-a stabilizat şi a fost creată *Administraţia militară de ocupaţie* (*Militär-Verwaltung in Rumänien*, prescurtată MVR), subordonată *Marelui Cartier* (*Înaltului comandament*) *al grupului de armate Mackensen* − OKM (*Ober-Kommando Mackensen*), cu reşedinţa la *Athenée Palace* din Bucureşti. Demnitatea de guvernator militar a revenit contelui Erich Franz Theodor Tülff von Tscheppe und Weidenbach[83], general de infanterie, secondat de către colonelul Hentsch, şef al Statului Major al *Administraţiei militare de ocupaţie* în România. Pe lângă guvernatorul militar, din partea fiecăruia dintre cele trei state care alături de Germania aveau trupe în România ocupată, se afla câte un ataşat[84].

În teritoriul românesc aflat în Primul Război Mondial sub controlul Puterilor Centrale, care însuma aproximativ 100 000 de km^2 (din cei 130 903 km^2 ai României în 1916)[85], au existat patru zone de organizare militară[86]:

− cea mai mare parte a teritoriului ocupat (circa 65 000 km^2) se afla sub controlul *Administraţiei militare* (*Gebiet der Militar Verwaltung*)[87];

− zona Etapelor (*Etappengebiet*), se întindea de-a lungul râului Buzău, din Carpaţi până la Dunăre, organizată în scopul de a permite o eficientă aprovizionare pentru trupele aflate în prima linie;

− zona Armatei a IX-a (*Operationsgebiet*), care cuprindea teritoriul de graniţă cu România neocupată, şi unde aveau loc operaţii militare: o zonă formată din judeţele Buzău, Râmnicu-Sărat, Putna şi Brăila. Conducerea militară şi administrarea acestor judeţe revenea direct şefului suprem al armatei de ocupaţie;

− Dobrogea de nord, cu precizarea că judeţele Caliacra şi Durostor au fost încorporate de către Bulgaria, iar o mare parte a Deltei Dunării a rămas sub controlul guvernului de la Iaşi. Dacă în primele luni Dobrogea de nord s-a aflat sub autoritate bulgară, ulterior cele două foste judeţe au fost administrate colectiv de către cei patru aliaţi (Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria şi Turcia).

Administraţia militară de ocupaţie includea numeroase organe administrative: *Comandamentul suprem militar*, care rezolva problemele generale şi de ordin militar; *Verwaltungsstab* (Statul major administrativ) care răspundea de aspectele administrative, financiare, de aprovizionare, telecomunicaţii, transporturi şi care avea mai multe secţii; *Wirtschaftsstab* (Statul major economic) − organizat iniţial pe zece secţii, ulterior 17 secţii[88]; *Militärverwaltungspolizei* (Poliţia administrativă militară)[89]. Comunicarea

[83] Arhiepiscopul Netzhammer menţionează că generalul Tülff, moşier în Silezia, era interesat de culturile agricole, însămânţări şi cantitatea producţiei (R. Netzhammer, notă din 13 iunie 1917, *op. cit.*, p. 213).

[84] Din partea Austro-Ungariei a fost numit generalul Sendler, căruia i-a succedat colonelul Kontz, din partea Bulgariei generalul Tantiloff, iar din partea Turciei Osman Nizami-Paşa (C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 268).

[85] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 81.

[86] Conform lui Emil Răcilă, forţele armate ale Puterilor Centrale au ocupat în cele trei provincii româneşti – Oltenia, Muntenia, Dobrogea (inclusiv judeţele Durostor şi Caliacra) – 22 din cele 34 de judeţe (Putna doar parţial), 156 de plăşi şi 2 304 localităţi. Dacă se ia în calcul anul 1912, 71,82 % din populaţia României din acest an avea domiciliul în teritoriul ocupat (*ibidem*, p. 81).

[87] *Administraţia militară* includea judeţele: Mehedinţi, Gorj, Dolj, Romanaţi, Olt, Vâlcea, Argeş, Muscel, Dâmboviţa, Prahova, Teleorman, Vlaşca, Ilfov, Ialomiţa (*ibidem*, p. 91).

[88] Cele 17 secţii erau: Procurarea de alimente şi furaje; Agricultură; Expediţiuni transporturi, procurarea de vagoane pentru transport, expediţia mărfurilor pe Dunăre, căi ferate, centralizarea datelor privind transporturile; Materii prime şi fabricate de război; Statistica şi distribuţia; Uleiurile minerale; Industria lemnului; Silvicultura şi vânatul; Electrotehnica; Utilizarea maşinilor; Pescuitul; Minele; Întreprinderile industriale de război; Chestiuni economice în general; Financiare; Contenciosul; Chestiuni muncitoreşti.

[89] O prezentare succintă şi clară a organizării *Poliţiei militare* este realizată de către Eugen C. Decusară, *România sub ocupaţiune duşmană*, fascicul I, *Organizarea şi activitatea poliţiei militare*, Bucureşti, 1920.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

oficială dintre *Administraţia militară de ocupaţie* şi administraţia românească se realiza în limba germană, ceea ce a dus şi la angajarea ca translatori a unor persoane care cunoşteau atât germana, cât şi limba română, o parte dintre aceştia fiind evrei[90]. Germanizarea era vizibilă şi în ceea ce priveşte schimbarea numelor de străzi, pieţe, hoteluri, restaurante etc.

În memoriile sale, în nota corespunzând zilei capitulării Bucureştiului, arhiepiscopul Netzhammer scria faptul că în ziua anterioară ar fi fost oprit pe stradă de „un român”, care i-ar fi spus: „Este bine că vin nemţii! Acum va fi, în sfârşit, şi la noi ordine”[91]. Este adevărată constatarea că ocupaţia Puterilor Centrale (în special germană) a adus birocratizare, rentabilitate economică şi administrativă, dar nu în folosul românilor, dimpotrivă.

În vederea eficientizării exploatării economice în teritoriul ocupat, la 28 aprilie 1917 a fost înfiinţată Comisia economică mixtă din România (*Rumänischer Wirtschaftsverband*), coordonată de un comitet, condus de un preşedinte german şi formată din reprezentanţi ai Puterilor Centrale, ai Ministerelor de Interne şi al Agriculturii şi Domeniilor şi ai altor instituţii (bănci, sindicate agricole) româneşti. Această structură, reprezentată şi la nivel districtual, realiza o legătură în plan economic între administraţia românească şi *Wirtschaftsstab*[92], din conducere făcând parte şi români: Lupu Kostaki, Grigore Antipa etc.[93].

Teritoriul Munteniei şi Olteniei a fost organizat în 14 districte militare, numerotate de la I la XIV, care au înlocuit vechile judeţe, dar au păstrat de regulă şi graniţele şi denumirile acestora. În fruntea acestora se aflau *comandaturile de district*, 11 erau germane şi trei erau austro-ungare (Romanaţi, Dâmboviţa, Vâlcea). La nivel teritorial-administrativ inferior comandaturilor de district se aflau *comandaturile de etapă* (germane) − de la două până la cinci comandaturi de etapă pe district (în total 32) − şi respectiv *comandaturile de staţiuni de etapă* (austro-ungare) – KUK/*Kaiserlich und Könglich* (Comandatura de etapă imperială şi regală) − zece la număr. În Dobrogea au existat cinci comandaturi de etapă şi economice, însă subordonate direct *Administraţiei germane de etape Dobrogea*. Etapele constituiau o noutate, fiind specifice ocupaţiei militare, şi includeau trei sau patru plăşi.

Primul ziar publicat în teritoriul românesc aflat sub administraţia Puterilor Centrale a fost „Bukarester Tagblatt” (începând cu 28 noiembrie/11 decembrie 1916), a cărui apariţie fusese întreruptă, dar urmată la scurt timp de ediţia sa în limba română, „Gazeta Bucureştilor” (din 12/25 decembrie 1916); cu toate că, în iarna anului 1916−1917, difuzarea acestor ziare în afara Bucureştiului nu a fost uşoară. O mărturie a faptului că, de la început, Puterile Centrale au tratat România ca pe un teritoriu supus ocupaţiei militare, este şi publicarea chiar în primul număr de la intrarea României în război al „Gazetei Bucureştilor” a unui ordin (în limbile germană şi română) emis de către *Guvernământul imperial* privind rechiziţiile[94].

Deşi a fost iniţial suprimată, justiţia românească şi-a reluat parţial activitatea în martie 1917[95], cu menţiunea că nu se poate vorbi, nici în acest domeniu, de independenţă în raport cu noii cuceritori. Hotărârile nu se mai dădeau în numele regelui

[90] Vezi şi I. Munteanu, *op. cit.*, p. 7.
[91] R. Netzhammer, *op. cit.*, nota din ziua de 23 noiembrie/6 decembrie 1916, p. 170.
[92] L. Meyerhofer, *Making Friends and Foes...*, p. 126.
[93] *Ibidem.*
[94] „Gazeta Bucureştilor”, an XXXVIII, nr. 194, 12/25 decembrie 1916, p. 2.
[95] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 111.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ferdinand, ci în numele legii[96]. În locul membrilor Curţii de Casaţie care se retrăseseră la Iaşi, au fost numiţi alţi membri, din rândul magistraţilor rămaşi în teritoriul ocupat. De asemenea, funcţiona o Justiţie militară, organizată în mod special pentru apărarea intereselor germane. În acest sens, la Bucureşti a fost creată o instanţă supremă de judecată − *Tribunalul Guvernământului imperial*, al doilea nivel de organizare fiind cel al tribunalelor imperiale de la Bucureşti, Craiova, Constanţa, iar al treilea fiind constituit de către tribunale militare de judecată, în cadrul fiecărei comandaturi de district sau de etapă[97].

Cuceritorii au avut grijă să implementeze un sistem poliţienesc dur cu populaţia autohtonă, dar eficient pentru îndeplinirea obiectivelor lor (inclusiv o poliţie de siguranţă cu obiective clare, ca urmărirea întrunirilor politice, a oamenilor politici cu viziuni antantofile, dar şi de contraspionaj). Pedepsele erau foarte drastice. Călătoriile românilor în teritoriul românesc ocupat de către Puterile Centrale nu erau uşor de realizat, fiind necesară obţinerea unor permise de călătorie eliberate de către comandaturile de etapă (instituite printr-o ordonanţă adoptată în ianuarie 1917). Pentru români era obligatorie purtarea permanentă a biletelor de identitate (introduse în aprilie 1917). Amintim că în zona de control administrativ exercitată de către Armata a IX-a funcţiona şi o poliţie secretă de campanie (*Geheime Feldpolizei*)[98]. Numărul militarilor aparţinând Puterilor Centrale şi al acelora folosiţi în serviciile de administraţie a fost unul foarte ridicat[99]. Conform lui Emil Răcilă, la nivelul unei comandaturi de etapă, personalul militar era în număr de aproximativ 350−400 de oameni[100]. Mai ales în primele luni, românii s-au plâns cel mai mult de militarii bulgari[101], acuzaţii şi nemulţumiri substanţiale existând împotriva reprezentanţilor tuturor celor patru armate străine.

De la început, noul regim a fost vizibil nu doar prin prezenţa trupelor străine, cât şi prin adoptarea unei legislaţii care să permită şi să asigure cuceritorilor un control economic total. Pentru îndeplinirea acestui obiectiv, nu doar menţinerea ordinii publice era vitală, ci şi o administrare fără costuri mari şi care să presupună o bună cunoaştere anterioară a condiţiilor economice şi sociale la nivel local. Cuceritorii au cerut funcţionarilor publici care nu se refugiaseră în Moldova să rămână la post, demiterile din administraţie datorându-se, în general, unui sentiment anti-german puternic manifestat anterior. Existenţa unei administraţii publice româneşti a facilitat rentabilizarea economică a teritoriului românesc ocupat de către Puterile Centrale, cu cheltuieli umane şi materiale reduse. De altfel, până în vara anului 1918 revoltele populaţiei au fost limitate ca număr, intensitate şi răspândire geografică. Totuşi, pe lângă această colaborare, rezistenţa românilor nu a lipsit: au existat arestări şi condamnări pentru ascunderea şi sprijinirea unor militari români evadaţi din lagărele de prizonieri, acuzaţii de spionaj etc., încercări de scăpa de rechiziţionări şi confiscări, dar şi rele tratamente, rămase nepedepsite, aplicate românilor de către soldaţii Puterilor Centrale. Deşi a fost aproape

[96] T. V. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, p. 426.
[97] E. Răcilă, *România în primul război mondial...*, p. 84.
[98] Pentru mai multe informaţii, vezi J. Schmidt, *op. cit.*, p. 145−148.
[99] Vezi E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 105.
[100] *Ibidem*, p. 106.
[101] Într-o anchetă realizată după 1918 despre pagubele provocate în judeţul Teleorman de către trupele Puterilor Centrale există, printre altele, menţiuni privind crimele (25 la număr) sau violurile de care s-au făcut vinovaţi militarii străini. Victime ale violurilor sunt menţionate 24 de persoane (cu siguranţă numărul acestora era mult mai mare), inclusiv doi bărbaţi, dintre care 22 erau atribuite trupelor bulgare, o acuzaţie de viol germanilor şi una dintre acuzaţii împotriva bulgarilor şi turcilor, care ar fi acţionat împreună. Serviciul Arhivelor Judeţene Teleorman, fond Prefectura Judeţului Teleorman (inv. 502), dosar 3/1919, f. 21, 22.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un caz singular, trebuie subliniată existenţa, de la sfârşitul anului 1916 şi până în vara anului 1917, a unui grup de partizani în judeţele Gorj şi Mehedinţi − coagulat în jurul învăţătorului Victor Popescu, sublocotenent în armata română, cu acţiuni curajoase împotriva forţelor de ocupaţie[102]. Rezistenţa societăţii româneşti împotriva *Administraţiei militare de ocupaţie* a început să crească în vara anului 1918, pe fondul veştilor pozitive privind o pace în defavoarea Puterilor Centrale, cât şi datorită revenirii soldaţilor români demobilizaţi.

Cadrul legal al administraţiei de ocupaţie l-au constituit *ordonanţele militare*, foarte numeroase, aduse la cunoştinţa populaţiei prin intermediul unor publicaţii periodice speciale cu denumiri explicite[103]. Putem vorbi de o inflaţie de reglementări, ordine şi circulare în aproape orice domeniu, ca de exemplu: obligativitatea indicării în documentele şi actele oficiale a datei după „calendarul Gregorian şi ora Europei centrale” (începând cu 19 decembrie 1916/1 ianuarie 1917, ora 0)[104], „răspândirea de ştiri inexacte”, confiscarea băuturilor alcoolice[105], „semănarea de primăvară”, modalităţile de fabricare a anumitor produse şi interzicerea fabricării unor produse (ca, de exemplu, săpunul), zilele de sacrificare a animalelor, „culegerea de buruieni medicale de către populaţie”, despre „muştele columbace”, fotografierea şi aparatele de fotografiat sau perceperea taxelor comunale pentru câini etc.[106] Dacă unele dintre reglementări priveau aspecte cu consecinţe minore pentru ansamblul teritoriului ocupat, altele arătau foarte clar intenţiile cuceritorilor, în special ale germanilor. În vederea unei cât mai profitabile strângeri a contribuţiilor publice ale populaţiei, ordonanţa nr. 62 din data de 31 martie 1917 decidea ca la comandaturile districtuale să se înfiinţeze „un oficiu de Administraţie financiară cu o casă administrativă care să ia asupră-şi afacerile Administraţiei financiare române”[107]. Mai mult, ordonanţa din 5 mai 1917 a comandantului suprem al Grupului de Armate von Mackensen stabilea un impozit pentru cheltuielile *Administraţiei militare* din teritoriul românesc, care urma să se realizeze iniţial printr-un împrumut la Banca Naţională din Bucureşti, ulterior strângerea impozitelor revenind judeţelor[108], suma pentru fiecare judeţ fiind fixată de către Administraţia militară de ocupaţie condusă de către generalul Tülff von Tscheppe und Weidenbach[109]. Alte reglementări au urmărit reluarea şi rentabilizarea perceperii impozitelor, a taxelor de timbru şi de înregistrare. Spolierea economică a românilor s-a realizat şi prin punerea în circulaţie a unor bilete de bancă, fără acoperire, cu care se realizau plăţile în teritoriul

[102] Pentru mai multe informaţii, vezi Dan Neguleasa, *Victor Popescu. Documente*, în „Oltenia”, an II, nr. 12, 1998, p. 217−234; Hadrian Gorun, *Învăţătorul gorjean Victor Popescu în mentalul colectiv*, http://hadrian-gorun.blogspot.ro/2011/05/invatatorul-gorjean-victor-popescu-in.html, accesat în data de 7 ianuarie 2018.

[103] *Ordonanţe pentru populaţia României în coprinsul administraţiei militare* (publicaţie periodică apărută între 25 februarie 1917 şi 14 iunie 1918, 67 de numere), *Foaia de ordonanţe pentru populaţia civilă în teritoriul român ocupat* (publicată între iunie şi noiembrie 1918), *Foaia de ordonanţe a comandantului suprem von Mackensen*; *Foaia de ordonanţe a Administraţiei militare*.

[104] *Ordonanţă privitoare la sărbătorile şi la socoteala timpului în teritoriul român ocupat*, în Grigore Pherekyde, *Colecţiunea ordonanţelor pentru populaţia României în cuprinsul administraţiunii militare*, Bucureşti, Tipografia Cultura, 1918, p. 13−14.

[105] *Confiscarea de vin, vin spumos, băuturi spirtoase, tescovină şi drojdia de vin, precum şi aparatele din pivniţele de vin şi mijloacele pentru tratarea vinului şi pentru combaterea stricării vinului*, în *ibidem*, p. 16−17.

[106] *Ibidem*.

[107] *Ibidem*, p. 30.

[108] *Ibidem*, p. 44−45.

[109] Cea mai mare sumă trebuia să fie strânsă de către administraţia judeţului Ilfov (86 de milioane de lei), urmat de Dolj (20 de milioane de lei), iar cea mai mică sumă trebuia colectată din judeţul Muscel (4,5 milioane de lei). Vezi *ibidem*, p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ocupat, emise de către Banca Generală Română. Între decembrie 1916 şi octombrie 1918 au fost emise bilete de bancă reprezentând aproximativ 2,2 miliarde de lei, fabricate la monetăria Germaniei pe o hârtie de slabă calitate, cu înscrisul în limba română şi cu puţine semne de siguranţă.

Administraţia şi funcţionarii publici; relaţia dintre români şi „cuceritori"

Cunoaştem în linii mari modul în care apreciau/considerau Puterile Centrale, şi în special germanii, relaţia dintre administraţia militară de ocupaţie şi cea românească: neîncredere în aparatul birocratic şi în funcţionari, o legislaţie defectuoasă şi o aplicare deficitară a acesteia. Serviciile publice româneşti au fost subordonate *Administraţiei militare de ocupaţie* a „Cvadruplei Alianţe" şi s-au aflat sub coordonarea resortului administrativ al acesteia, *Verwaltungsstab* (Statul major administrativ). Puterile Centrale, în special Germania, au administrat şi spoliat România ocupată cu concursul funcţionarilor români: prefecţi, directori de prefectură, administratori de plasă, primari, notari comunali, agenţi de poliţie etc. Istoricul Emil Răcilă consideră că:

> Raţiunea păstrării anumitor instituţii româneşti a avut la bază contribuţia pe care o puteau aduce în realizarea scopurilor urmărite de administraţia germană, privind menţinerea ordinii, efectuarea rechiziţiilor, asigurarea încartiruirii trupelor străine, exploatarea economică, probleme de aprovizionare etc.[110]

Menţionăm faptul că în administraţia civilă românească a crescut numărul filogermanilor, dar şi al etnicilor germani[111]. Unul dintre aceştia a fost Franz Eitel, proprietarul unui atelier pentru fabricarea uneltelor agricole la Râmnicu Vâlcea, care a devenit prefect al judeţului Vâlcea[112]. De asemenea, de multe ori, administraţia românească a fost neputincioasă la unele dintre ilegalităţile soldaţilor şi funcţionarilor militari ai Puterilor Centrale, fiind necesară comunicarea la Bucureşti şi intervenţia înalţilor funcţionari români (Lupu Kostaki) sau a unor lideri politici conservatori (P. P. Carp, Al. Marghiloman) pentru a încerca să se facă dreptate (înlăturarea sau transferarea militarilor şi a funcţionarilor „nedemni" ai cuceritorilor şi, în cel mai bun caz, pedepsirea lor).

Din momentul intrării trupelor germane în Bucureşti, conducerea administraţiei române şi interfaţa cu autorităţile de ocupaţie au fost asigurate de către Lupu Kostaki, secretarul general delegat al Ministerului de Interne. Între noiembrie 1916 şi martie 1917 se observă o funcţionare deficitară a administraţiei centrale şi mai ales locale. Pentru această perioadă sunt greu de reperat numirile de personal de la nivelul prefecturilor, administraţiilor de plasă sau al primăriilor. În paralel, în mediile politice româneşti din teritoriul ocupat s-a pus în discuţie desfiinţarea prefecturilor şi înfiinţarea a patru regiuni – gubernii[113]. O schimbare substanţială s-a produs în martie 1917, când locul secretarilor generali (delegaţi) a fost luat de miniştri giranţi, numiţi de către guvernatorul imperial Tülff von Tscheppe und Weidenbach. Astfel, prin ordonanţa nr. 26 din 12 martie 1917:

---

[110] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 109.

[111] *Ibidem.*

[112] Sabin Lungoci, *Evoluţia demografică în Râmnicu Vâlcea din cele mai vechi timpuri până în prezent*, în „Buridava", nr. VIII, 2010, p. 156.

[113] Vezi Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 406.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Cu încuviinţarea Administraţiei militare din România, conducerea ministerelor de mai jos a fost luată, în calitate de giranţi, de către domnii […]: Lupu C. Kostaki: Ministerul de Interne […]; Dim. S. Neniţescu: Ministerul de Finanţe […]; Dr. Antipa: Ministerul de Domenii […]; Al. G. Hinna: Ministerul de Justiţie […]; C. Litzica: Ministerul Instrucţiunii şi Cultelor […][114].

Despre aceste numiri, Alexandru Marghiloman comenta: „Aceşti domni se intitulează «guvern» şi se joacă de-a miniştrii. Dar fiecare departament îşi are curatorul german şi Germanii vor face numirile în funcţiunile administrative”[115]. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu consideră că, prin numirile giranţilor, putem vorbi de „un simulacru de guvern, al cărui şef nedeclarat era P. P. Carp”[116]. De fapt, adevăratul guvern al României ocupate era *Administraţia militară de ocupaţie*, iar subordonarea miniştrilor giranţi faţă de aceasta era evidentă. În plus, între miniştrii giranţi nu exista un consens general, ceea ce făcea ca rolul de arbitru să fie jucat de germani. Puterea secretarilor generali (delegaţi), ulterior a miniştrilor giranţi, a fost limitată.

Numirile miniştrilor giranţi au fost anunţate populaţiei de „Gazeta Bucureştilor” din data de 14 aprilie 1917 şi au generat, la rândul lor, la nivel teritorial, schimbări de prefecţi, de subprefecţi şi de administratori de plasă (în cele 14 judeţe/districte subordonate *Administraţiei militare*), numirea sau confirmarea unor primari şi notari. Toate acestea voiau să inducă ideea unei normalităţi, ceea ce nu exista în realitate: la nivel central şi local, decidenţii erau reprezentanţii Puterilor Centrale, iar ţara se afla sub ocupaţie străină. Mai mult, „o altă dispoziţie” (nr. 88), din 23 aprilie 1917, a „oficializat” faptul că „atribuţiile cuvenite guvernului ţării sau a unui ministru se îndeplinesc de Administraţia Militară în România”[117].

Dintre secretarii generali (delegaţi) de minister în momentul intrării trupelor germane în Bucureşti, în demnitatea de ministru girant (*Verweser*), în martie 1917, îl regăsim doar pe Lupu Kostaki. Câteva luni mai târziu, Constantin Litzica a fost înlocuit, din funcţia de ministru girant, cu Virgil Arion. Trebuie avut în vedere faptul că, în alegerea miniştrilor giranţi, ocupanţii au ţinut cont de opţiunile elitelor germanofile. În ceea ce priveşte traseul anterior al miniştrilor giranţi observăm că doar Dimitrie S. Neniţescu mai exercitase funcţia de ministru. D. S. Neniţescu (1861−1930) s-a îndreptat în tinereţe spre o carieră militară, pentru a opta apoi spre avocatură şi implicarea în politică, ca membru al Partidului Conservator. A fost secretar general al Ministerului de Interne (1899), director la Banca Naţională a României (1900−1902), ministru al Industriei şi Comerţului (decembrie 1911 − martie 1912, martie−octombrie 1912)[118]. Dacă în timpul neutralităţii contemporanii l-au identificat pe Dimitrie Neniţescu ca fiind unul dintre simpatizanţii lui Al. Marghiloman, după capitularea Bucureştiului, acesta s-a îndreptat către Petre P. Carp[119].

Ocuparea Bucureştiului de către trupele Puterilor Centrale a însemnat că demnitatea de prefect al Poliţiei Capitalei a devenit la rândul ei o interfaţă esenţială a autorităţilor române cu *Administraţia militară*, în special în relaţia cu mareşalul Mackensen. În data de 30 noiembrie/13 decembrie 1916, la propunerea şefului Poliţiei

---

[114] *Colecţiunea ordonanţelor pentru populaţia României...*, p. 14.
[115] Al. Marghiloman, *op. cit.*, vol. II, p. 453.
[116] Ş. Rădulescu-Zoner, B. Marinescu, *op. cit.*, p. 159.
[117] *Colecţiunea ordonanţelor pentru populaţia României...*, p. 41.
[118] Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne şi guvernanţi (1866−1916)*, Bucureşti, Editura SILEX − Casă de Editură, Presă şi Impresariat SRL, 1994, p. 222.
[119] C. Bacalbaşa, *op. cit.*, p. 97−98.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

militare (germane), în locul generalului Mustaţă, Lupu Kostaki l-a numit ca prefect al Poliţiei capitalei pe Alexandru Tzigara Samurcaş (decizia nr. 6781)[120]. Câteva zile mai târziu, la 12/25 decembrie 1916, din ordinul *Guvernământului imperial*, Lupu Kostaki a dizolvat Consiliul Comunal al Bucureştiului şi a numit în locul acestuia o Comisie administrativă interimară[121]. De asemenea, ca primar al Bucureştiului, în locul lui Emil Petrescu, a fost numit colonelul Victor Verzea, fost director al Poştei, care deţinea şi demnitatea de preşedinte al Comisiei interimare[122]. În urma unor acuzaţii de fraudă a făinii pentru fabricarea pâinii pentru populaţia capitalei, Victor Verzea a fost demis în iulie 1917, atunci când a fost anunţată şi componenţa unui nou consiliu comunal al oraşului Bucureşti, avându-l în frunte pe Dem. D. Bragadiru (preşedinte şi primar)[123], care la rândul său a demisionat, câteva luni mai târziu, în favoarea lui I. Dobrovici.

Mai ales în primele luni de ocupaţie, comunicarea dintre diferitele administraţii, de exemplu, cea a Bucureştiului cu Prefecturile şi cu administraţiile de plasă, a fost greoaie, din cauza nefuncţionării la parametri normali a Poştei, a serviciului de Telegraf și a Căilor Ferate, cât şi a crizei de personal. În plus, numeroase localuri administrative au avut de suferit în timpul luptelor şi ca urmare a devastării lor de către trupele Puterilor Centrale: ceea ce a presupus nu doar distrugerea parţială sau totală a unor clădiri publice (prefecturi, primării, administraţii de plasă, tribunale, şcoli, biserici etc.), a mobilierului (sau furtul unor obiecte), a arhivelor locale[124] şi chiar a unor însemne naţionale[125]. Serviciile publice române nu au fost perturbate doar de lipsa puterii de decizie şi de dependenţa faţă de *Administraţia militară de ocupaţie*, ci şi de un deficit de localuri publice şi de personal.

Subordonarea evidentă faţă de ocupant a fost vizibilă şi prin mutarea unor instituţii româneşti din sediile lor, în beneficiul trupelor şi administraţiei militare a Puterilor Centrale. Multe localuri administrative din ţară au fost preluate de către noii stăpâni, aici stabilindu-se diverse servicii ale ocupaţiei, iar instituţiile publice româneşti au fost mutate în alte localuri, inclusiv în camere de hotel[126]. În clădirea Ministerului Lucrărilor Publice din Bucureşti au fost instalate *Guvernământul imperial al cetăţii Bucureşti*, Comandatura germană, Poliţia militară. Privarea de sedii o regăsim şi la nivel local: Primăria nouă a oraşului Ploieşti a devenit sediul Comandaturii Etapei nr. 263, iar Poliţia militară s-a instalat în clădirea Tribunalului[127], „Palatul comunal din Buzău" a adăpostit Comandamentul militar nr. 63 bavarez şi Comandamentul Etapei nr. 271[128], primăria din Roşiorii de Vede a devenit sediul comandaturii de etapă din zonă. Mai mult, până la semnarea păcii de la Bucureşti (24 aprilie/7 mai 1918), unele primării, ca acelea din oraşele Buzău şi Râmnicu Sărat, nu au lucrat cu publicul, iar administraţia şi

[120] Ş. Rădulescu-Zoner, B. Marinescu, *op. cit.*, p. 124.
[121] *Ibidem*, p. 131.
[122] *Ibidem.*
[123] *Ibidem*, p. 182−183.
[124] Vasile Th. Cancicov ne relevă că, în cazul judeţului Teleorman, dar cu siguranţă şi în alte zone, „toate dosarele autorităţilor, primăriilor rurale, subprefecturilor, băncilor etc., exceptându-se numai actele de stare civilă, au fost ridicate de nemţi şi trimise în Germania să le retopească şi să facă hârtie, saci sau stofe [...]" (Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni şi păreri personale din timpul Războiului României. Jurnal zilnic, 13 august 1916 − 31 decembrie 1918*, vol. II, Bucureşti, Atelierele Societăţii „Universul", 1921, p. 111).
[125] Consecinţele nefaste ale invaziei germane şi austro-ungare în judeţul Prahova sunt prezentate de către P. Zorilă, *op. cit.*, p. 88−90.
[126] V. T. Cancicov, *op. cit.*, vol. II, p. 111.
[127] P. Zorilă, *op. cit.*, p. 97.
[128] C. I. Stan, *op. cit.*, p. 67.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

justiţia s-au realizat exclusiv de către autorităţile militare germane (teritoriu aflat sub controlul Armatei a IX-a)[129].

Aceste raporturi de dependenţă şi chiar ocupaţia militară într-un scop pretins *civilizator* au fost prezentate şi legitimate în diverse moduri, cum este şi un articol cu titlul *Respectul legillor* (semnat X.Z.) apărut în „Gazeta Bucureştilor”, la 12 martie 1917, din care redăm câteva fragmente:

> Războaiele cu întregul lor cortej de nenorociri şi de mizerii, au, e drept, şi unele efecte bune. Războiul e o admirabilă şcoală a vieţei. Nevoile lui transplantează popoare întregi şi le duce timporal în alte ţinuturi, în alte ţări, unde au ocazia să vadă şi să înveţe multe. Între armata ocupatoare şi poporul localnic, între prizonieri şi populaţie se face un schimb de obiceiuri, de însuşiri profesionale, de trăsături sufleteşti: o civilizaţie se măsoară cu alta...
> [...] Firea lui vioaie îl face pe român să fie adesea uşuratec, necumpănit, să comită erori de care se căeşte apoi amarnic, şi tot ea îl îndeamnă să găsească o adevărată voluptate în călcarea legilor, regulamentelor, obligaţiilor. S'ar părea că spiritul nostru nu poate avea altă îndeletnicire mai folositoare decât aceea de a inventa neîncetat noui mijloace şi căi pentru a eluda mai cu uşurinţă legile. În nici o ţară din lume nu se legiferează atât de mult şi de uşor ca la noi, după cum în nici o altă ţară legile nu's mai puţin respectate ca în România.
> Românul nu vrea să respecte legile, i se pare poate că nu-i în stare s'o facă şi rămâne la părerea lui oricât l'ai ameninţa...
> Mare meşter e însă războiul!
> Astăzi multe s'au schimbat...
> Dar, cine ştie! Poate că această educaţie civică nouă va avea un efect durabil, poate că încetul cu încetul va izbuti să infiltreze poporului român respectul legilor − zic respectul de legi, iar nu teama. Ar fi un câştig serios de pe urma ocupaţiei germane[130].

Anumite ordine speciale emise de *Guvernământul imperial german* au schimbat funcţionarea administraţiei locale româneşti. Astfel, ordonanţa nr. 236 din 16 august 1917 a fixat cadrul de funcţionare a administraţiei locale comunale şi judeţene[131]. Primarii şi ajutorii de primari urmau să fie confirmaţi în comunele rurale de către comandamentul judeţului, iar pentru oraşe de către *Statul Major Administrativ*. Aceste foruri se ocupau cu recrutarea acestora, inclusiv a membrilor comisiilor interimare. *Statul Major Administrativ* putea dizolva total sau parţial consiliile judeţene, putea numi noi membri, dar putea chiar să nu ia în considerare şi să modifice hotărârea unui consiliu judeţean sau comunal. De asemenea, o dispoziţie din 25 mai 1917 le-a dat dreptul comandanţilor de judeţe să convoace adunarea consiliilor judeţene oricând credeau de cuviinţă[132].

Încă din primele luni ale anului 1917, „guvernul de giranţi” şi o parte a germano-fililor au conştientizat oportunitatea de a-şi consolida puterea şi de a stabili contacte cât mai bune cu ocupantul, în special cu germanii. La acestea se adăuga şi lipsa contactelor cu Moldova. Lunile martie şi aprilie 1917 au adus schimbări esenţiale în privinţa modului în care unii dintre funcţionarii publici români rămaşi în teritoriul ocupat au sprijinit Puterile Centrale şi au dezavuat guvernul de la Iaşi şi pe regele Ferdinand I. Teoretic, până în aprilie 1917, Lupu Kostaki a reprezentat interesele statului român. În „Monitorul Oficial” din 15/28 aprilie 1917 a fost publicat un decret regal din

[129] *Ibidem.*
[130] „Gazeta Bucureştilor”, an XXXVIII, nr. 71, 12 martie 1917, p. 1.
[131] *Colecțiunea ordonanțelor pentru populația României...*, p. 117−118.
[132] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 110.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

14/27 aprilie 1917, însoţit de raportul ministrului de Interne Alexandru (Alecu) Constantinescu, prin care Lupu Kostaki era demis din funcţia de membru al Consiliului administrativ, care, potrivit raportului, însemna şi pierderea calităţii de secretar general delegat al Ministerului de Interne[133]. Raportul, semnat de ministrul de Interne, reproşa lui Lupu Kostaki următoarele:

> […] în loc să se menţie în cadrul strict al atribuţiunilor stabilite prin decizia ministerială nr. 82369/916, şi să observe, faţă de inamic, care ocupase ţara, rezerva cea mai strictă impusă de împrejurările dureroase prin care trecea România, şi-a permis să dea declaraţiuni reproduse de agenţiile de publicitate germane, prin care, pe de o parte, se fac aprecieri răuvoitoare pentru unii din aliaţii noştri, iar pe de alta nu numai se critică măsurile pe care guvernul a trebuit să le ia într-un interes superior de siguranţă şi apărarea ţării, dar se dă şi certificate de bună conduită armatelor vrăşmaşe de invaziune[134].

De asemenea, se spunea răspicat: „Asemenea procedări sunt nu numai incompatibile cu înalta funcţiune ce ocupă, dar chiar înjositoare pentru orice bun român […]”[135].

În iulie 1917, în teritoriul aflat sub *Administraţia militară*, Lupu Kostaki a decis organizarea unui plebiscit, în urma căruia Petre P. Carp ar fi trebuit să primească împuternicirea de a forma un guvern, ceea ce, totuşi, nu s-a întâmplat. „Guvernul de giranţi” a funcţionat până în aprilie/mai 1918, atunci când, imediat după semnarea tratatului de la Bucureşti, guvernul de la Iaşi condus de Alexandru Marghiloman a primit jurisdicţie şi asupra teritoriului ocupat de trupele Puterilor Centrale. Schimbarea a însemnat demisia „miniştrilor giranţi”, numirea de noi prefecţi şi a altor funcţionari teritoriali şi locali, cât şi organizarea de alegeri parlamentare. Totuşi, controlul exercitat de către reprezentanţii Puterilor Centrale nu a cunoscut o diminuare drastică.

Prefectul român nu a dispărut din cele 14 judeţe-districte militare, însă locul său de principal decident a fost luat de către comandantul militar al districtului. Puterea sa era una limitată. Istoricul Emil Răcilă indică nu mai puţin de „200 de schimbări” în această demnitate publică[136]. Nicolae Petrovici, avocat, fost primar al oraşului Brăila şi martor la ocuparea acestui oraş în 1916, aprecia că prefectul:

> […] nu avea nici un rol, decât doar pentru a semna unele hârtii către Primăriile rurale, sau către administraţia centrală a teritoriului ocupat din Bucureşti. Prefectul nu avea nici un drept de a face inspecţie în judeţ; nu se putea deplasa decât cu permisiunea ofiţerului german de la Prefectură şi întotdeauna însoţit de el. Nu putea numi, nu putea revoca nici un funcţionar.
>
> Fiecare comună rurală era dată în administraţia câte unui ofiţer german, din punct de vedere economic. De fapt acesta era primarul, iar primarul local nu era decât un agent de executare al ofiţerului comandant al comunei[137].

Dacă pentru prefecţi, calitatea de germanofili poate fi considerată mai ales după aprilie 1917 o condiţie pentru a se menţine sau pentru a obţine acest post, la care se adaugă relaţia cu Lupu Kostaki[138]/Alexandru Marghiloman, pentru ceilalţi funcţionari

---

[133] *MOf*, nr. 12, 15/28 aprilie 1917, p. 111.
[134] *Ibidem.*
[135] *Ibidem.*
[136] E. Răcilă, *Contribuţii privind lupta românilor...*, p. 110.
[137] Nicolae Petrovici, *Brăila sub ocupaţiune, 23 decembrie 1916 – 10 noiembrie 1918*, Brăila, 1939, p. 33.
[138] Unul dintre prefecţii numiţi la sfârşitul lunii martie 1917 era Nicu Lupu Costache, în judeţul Argeş, fost director al prefecturii Bazargic, nimeni altul decât fiul girantului de la Interne.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

teritoriali – directorul de prefectură, administratorii de plasă, notarii – erau importante şi cunoaşterea zonei, experienţa anterioară în acest post şi sprijinul acordat de către marii proprietari rurali.

Ordonanţele *Administraţiei militare* au reglementat funcţionarea administraţiei publice româneşti din teritoriul ocupat, inclusiv drepturile, obligaţiile funcţionarilor publici şi chestiunea salariilor. Ordonanţa nr. 21 din 8 martie 1917 se referea la lefurile şi ajutoarele acordate funcţionarilor publici, care înregistrau scăderi cu 10 % pentru salariile de până la 300 de lei (inclusiv gradaţia), iar peste acest cuantum cu cifre care creşteau exponenţial cu salariul iniţial. Astfel, pentru un salariu situat între 301 şi 325 de lei, noul salariu era de 285 de lei, pentru un salariu anterior între 501 şi 550 de lei noul salariu era de 450 de lei, pentru o leafă anterioară între 601 şi 650 de lei, noua salarizare era de 480 de lei[139]. La această scădere, proporţională cu salariul anterior, trebuie să ţinem cont şi de inflaţie şi de faptul că produsele alimentare şi non-alimentare să găseau greu. În plus, pentru cei care beneficiau de diurne, cuantumul acestora scădea la jumătate[140].

Câteva săptămâni mai târziu, o altă ordonanţă (din 27 martie 1917) revenea asupra deciziei de reducere a salariilor mai mici de 100 de lei, argumentându-se că autorităţile române deja reduseseră salariile aflate sub acest prag[141]. Reglementarea salariilor funcţionarilor publici din 8 martie 1917 a fost completată printr-o altă ordonanţă din 8 aprilie 1917, nr. 97, care stabilea ca:

> […] funcţionarii români de până acum, cari nu găsesc întrebuinţare în vreunul din serviciile aprobate de Administraţia Militară, primesc o indemnizaţie de 70 % din leafa lor redusă conform Ordonanţei dela 8.3.1917 […]. Indemnizaţia nu se mai plăteşte dacă funcţionarul refuză să primească un post potrivit pentru el în serviciul Statului, judeţului sau al comunei, sau dacă el nu mai poate fi întrebuinţat într-o slujbă din cauza abaterilor săvârşite în exerciţiul funcţiunii sau afară de funcţiune. Statul Major Administrativ al Administraţiei Militare hotărăşte dacă există condiţiunile pentru sistarea indemnizaţiei[142].

Dificultatea traiului populaţiei a determinat autorităţile de ocupaţie să mărească în 1918 salariile funcţionarilor publici români (ordonanţa nr. 494 din 30 aprilie 1918, *Adaos în vederea scumpirei traiului la salariul funcţionarilor publici români*): pentru salariile de până la 300 de lei, cu 20%, şi respectiv cu 10% pentru sumele care treceau de 300 de lei[143].

Remarcăm faptul că ordonanţa din 8 aprilie 1917 decidea ca pensiile să fie plătite în continuare şi membrilor

> […] familiilor mobilizaţilor români, în privinţa părţilor de leafă ce se cuvin sau li s-au acordat în mod special prin art. 20 al legii dela 23 Decembrie 1914, publicată în *Monitorul Oficial* no. 217 dela 24 decembrie 1914. Se socoteşte la fel cu membrii familiilor funcţionarilor mobilizaţi, familiile funcţionarilor internaţi de guvernul român de mai înainte, precum şi membrii familiilor funcţionarilor care, când cu ocupaţiunea, au părăsit, din ordinul guvernului român, ţara deodată cu acesta[144].

---

[139] *Colecţiunea ordonanţelor pentru populaţia României...*, p. 11.
[140] *Ibidem*, p. 12.
[141] *Ibidem*, p. 36.
[142] *Ibidem*, p. 46.
[143] *Ibidem*, p. 241.
[144] *Ibidem*, p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Considerăm că, în linii generale, administraţiei publice locale româneşti i-au fost luate dreptul şi puterea de a îndeplini o parte a atribuţiilor sale, în special cele care urmăreau interesele cetăţenilor români, şi s-au menţinut sau au devenit mai importante acele atribuţii care puteau ajuta mai bine administraţia militară în vederea îndeplinirii obiectivelor acesteia, în primul rând cele economice şi, într-o anumită măsură, asigurarea ordinii publice. Pe de altă parte, în unele cazuri, în scopul îndeplinirii mai eficiente a acestor obiective, unele dintre atribuţiile agenţilor publici au crescut. Astfel, conform ordonanţei 19 din 20 martie 1917, din cauza faptului că în multe localităţi rurale nu mai funcţionau jandarmi, primarii şi notarii comunali au primit competenţe sporite, inclusiv calitatea de agenţi de poliţie, putând „constata orice infracţiune şi vor înainta autorităţii competinte actele dresate în această privinţă”[145]. Constantin Kiriţescu subliniază că „singurele servicii româneşti care au crescut ca număr de funcţionari, unele până la cifre considerabile, erau cele puse în serviciul ocupaţiei germane sau a oamenilor ei”: „[…] serviciile de încartiruire − administrative şi tehnice, de aprovizionare, de rechiziţii, de despăgubiri ale supuşilor Puterilor Centrale”[146].

În *Jurnalul* său, Ioan C. Filitti, istoric şi diplomat care a acceptat în 1917 postul de prefect al judeţului Ialomiţa, unde familia sa avea numeroase proprietăţi rurale şi unde şi tatăl său fusese prefect, ne descrie cum decurgea activitatea principalului agent public în judeţ. Unele fragmente ale jurnalului lui I. C. Filitti le-am analizat în oglindă cu mai multe documente redactate în anii 1919 şi 1920, care se referă la activitatea lui Nicolae Marinescu[147], administrator de plasă la Urziceni (tot în judeţul Ialomiţa). Nicolae Marinescu încerca să răspundă acuzaţiei că ar fi colaborat cu ocupantul german. Ambii descriu relaţiile de subordonare şi lipsa unei independenţe ale funcţionarilor români şi accentuează faptul că „patronul” român al judeţului ar fi fost de fapt marele proprietar rural Paul Teodoru, apropiat de omul politic germanofil Alexandru Marghiloman[148] şi de Petre P. Carp[149]. Paul Teodoru dorea să-şi impună apropiaţii în posturi de conducere în Ialomiţa, dar şi la Bucureşti. Dincolo de faptul că pentru I. C. Filitti şi N. Marinescu invocarea influenţei lui P. Teodoru constituie o formă de a se dezvinovăţi, aceste două mărturii întăresc ideea, care rămâne să fie verificată în continuare, că reţelele de influenţă pot fi mai puternice în perioade de criză, cum a fost cazul pentru teritoriul României ocupate în timpul Primului Război Mondial.

Ioan C. Filitti mărturisea dezamăgit în jurnalul său următoarele:

> Nimic nu s-a schimbat la oamenii noştri politici. Fiecare continuă a-şi avea bisericuţe, clienţii săi care-l admiră fără vreo contrazicere azi şi cari mâine vor lupta poate pentru izbânda electorală a patronului. Aceeaşi nepricepere de a-şi alege oamenii...
> Mi-am dat de altfel demisia.
> Mai întâi nu pot fi folositor judeţului. Nu pot împiedica transportul tuturor cerealelor, nu pot asigura alimentarea, îmbrăcămintea şi încălţămintea populaţiei. Orice subofiţer de *beţirc* e mai puternic decât un subprefect. Avem un rol formal, un paravan. Politeţile personale nu pot fi fireşte o compensaţie. Din punctul meu de vedere nu e o cinste de a fi prefect. În vremuri de pace deja funcţia îşi pierduse prestigiul. Acum nici unul din colegii mei n-are cultura mea, nici titlurile mele de serviciu. Am voit o experienţă, am făcut-o.

[145] *Ibidem*, p. 9.
[146] C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. II, 1989, p. 280.
[147] ANIC, fond Ministerul de Interne. Divizia administraţiei centrale (330), dosar 101/1920, f. 114−127.
[148] De altfel, Paul Teodoru este des menţionat în memoriile lui Alexandru Marghiloman.
[149] Ioan C. Filitti, *Jurnal*, vol. I, *1913−1919*, ediţie îngrijită de Georgeta Penelea-Filitti, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2008, notă din 18 noiembrie 1917, p. 111, 113.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Acum trebuie să ies ca să nu se obişnuiască conducătorii să mă întrebuinţeze în funcţii subalterne. De acum interesele îmi impun să nu mai ocup asemenea funcţiuni[150].

Colaboraţionism sau îndeplinirea obligaţiilor faţă de cetăţeni?

Alături de populaţia civilă, mulţi funcţionari din administraţia centrală şi locală s-au refugiat cu familiile lor în Moldova, însă, fără a putea aprecia cu exactitate numărul lor, doar o parte dintre aceştia au primit şi acceptul superiorilor sau un ordin precis în acest sens. Deşi au existat ordine şi avertismente (în toamna anului 1916), funcţionarii care şi-au părăsit postul nu au avut de suferit pe linie penală, nici atunci, şi nici după 1918[151]. Fuga de responsabilitate a fost numită de către cei care nu au plecat în Moldova, unii dintre aceştia acuzaţi ulterior de colaboraţionism, „lichelismul patrioţilor” (Lupu Kostaki)[152]. Pe de altă parte, pentru unii dintre politicienii filogermani rămaşi la Bucureşti, dar şi pentru unii români, inclusiv funcţionari publici, din punct de vedere politic şi economic, colaborarea cu viitorii ocupanţi putea să fie strategia câştigătoare. În memoriile sale, Constantin Argetoianu apreciază faptul că:

> […] prin vina celor rămaşi la Bucureşti şi prin abilitatea inamicului, s-a creat – nu două Românii, ci un şanţ adânc între românii din teritoriul ocupat (cel puţin o mare parte dintre ei) şi cei din Moldova. După izbândă, după înapoierea noastră de la Iaşi, a trebuit să treacă câţiva ani până să se şteargă urmele gravelor devieri de conştiinţă pe care unii le condamnaseră fără să le priceapă şi de care ceilalţi se ruşinau, după falimentul prudenţei lor, până să le nege[153].

Colaboraţionismul românilor nu poate fi negat, dimpotrivă, dar a cunoscut mai multe grade/niveluri. În ceea ce îi priveşte pe funcţionarii publici care au preferat sau nu au avut de ales decât să rămână în teritoriul ocupat, respectând ordinele guvernului şi ale superiorilor lor, mulţi au fost puşi în situaţii dificile atât în timpul războiului, cât şi după aceea, cerându-li-se explicaţii pentru comportamentul lor faţă de cuceritori şi faţă de cetăţenii români. În memorialistica epocii (a acelora rămaşi), prezenţa în teritoriul ocupat a funcţionarilor români este percepută pozitiv, în contrast cu acei funcţionari care în toamna anului 1916 au căutat să fie transferaţi în Moldova sau au devenit refugiaţi, abandonând obligaţiile de serviciu. Pentru cea mai mare parte a funcţionarilor publici rămaşi şi a familiilor lor, menţinerea în slujbă era vitală.

Secretarii generali şi ceilalţi funcţionari şi reprezentanţi locali care nu şi-au abandonat posturile au avut atribuţii acordate de către guvernul român legitim, asigurând funcţionarea şi continuitatea administraţiei publice româneşti. Aceştia ar fi trebuit să joace şi rolul de interfaţă între ocupanţi şi populaţie şi să obţină condiţii cât mai bune de trai pentru cei din urmă. Treptat, asistăm la mai multe procese interdependente. Pe lângă filogermanismul multor români, în cea mai mare parte a anului 1917, mai ales odată cu escaladarea mişcărilor revoluţionare în Rusia, părea foarte probabilă cucerirea Moldovei de către Puterile Centrale. Comunicarea, oficială şi neoficială, cu Moldova neocupată se realiza cu dificultate. Pentru mulţi dintre funcţionari, salariul era

---

[150] *Ibidem*, notă din 18 noiembrie 1917, p. 111.

[151] După Primul Război Mondial, în România a fost înfiinţată o *Comisie Centrală pentru judecarea funcţionarilor care au servit abuzuri pe timpul ocupaţiunii inamice.*

[152] Mihai Dimitrie Sturdza, *Un germanofil antirus: Lupu Kostaki (1851−1923)*, în *Ruşii, masonii, Mareşalul şi alte răspântii ale istoriografiei româneşti*, Bucureşti, Editura Compania, 2013, p. 141.

[153] C. Argetoianu, *op. cit.*, p. 68.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

principala sau unica sursă de venit, iar aparenţele unei administraţii româneşti legitime au fost menţinute. Cel puţin până în aprilie 1917 nu se poate vorbi de o problemă de moralitate, însuşi Lupu Kostaki reprezentând, în mod oficial, interesele statului român în teritoriul ocupat.

Atunci când guvernul de „giranţi" a început o campanie intensă de condamnare a guvernului Brătianu (legitim) şi mai ales a familiei regale, aceasta a constituit o schimbare esenţială atât pentru administraţia civilă românească din teritoriul ocupat, cât şi pentru guvernul de la Iaşi. De altfel, „antidinastismul" a devenit o componentă prin care mulţi dintre funcţionarii aflaţi în teritoriul ocupat au încercat/au fost obligaţi să-şi arate ataşamentul faţă de Germania şi faţă de „guvernul" de giranţi. Încă din primele luni ale anului 1917, în presa de limbă română din teritoriul ocupat observăm acuzaţii grave împotriva guvernanţilor liberali, a conducerii armatei române, atitudine contrabalansată de o accentuare, chiar mincinoasă, a bunăvoinţei şi a sprijinului autorităţilor de ocupaţie în supravieţuirea funcţionarilor români şi a altor categorii sociale, greu încercate de război[154]. Conform discursului promovat în teritoriul ocupat, prin trecerea de partea Antantei, regele Ferdinand I şi guvernul Ion I. C. Brătianu nu trădaseră doar Germania şi Austro-Ungaria, ci şi România şi pe români. Dezavuarea şi condamnarea de către guvernul de „giranţi" a autorităţilor de la Iaşi a însemnat o cale de legitimare a raporturilor sale cu Puterile Centrale, a faptului că era decidentul (român) în teritoriul ocupat, cât şi a unei strategii de viitor pentru viaţa politică postbelică. *Guvernământul imperial/Administraţia militară de ocupaţie* a avut ca obiectiv principal rentabilizarea exploatării economice, ceea ce a presupus nu doar acceptarea unui partener politic, care să asigure succesul acestei misiuni, ci şi o administrare a teritoriului fără incidente majore şi fără cheltuieli substanţiale.

Ultimele luni ale anului 1918 au confirmat năzuinţele acelora care susţinuseră participarea României în război de partea Antantei şi au amplificat dezbaterile pentru pedepsirea „trădătorilor". În această categorie[155] au fost incluşi foşti demnitari şi funcţionari publici din teritoriul ocupat şi alţi sprijinitori ai Puterilor Centrale, ca mai mulţi jurnalişti (Ioan Slavici, Tudor Arghezi, Dumitru Karnabatt etc.). De altfel, ziariştii au fost principala categorie profesională lovită de epurări[156], unii dintre aceştia lăsându-ne mărturii despre această dificilă perioadă şi, mai ales, despre detenţie[157]. Printre demnitarii „trădători" ai statului român a fost realizată un fel de ierarhizare a culpelor: cele mai importante fiind colaborare anterioară şi spionaj în favoarea Puterilor Centrale, apoi corupţie, servilism complet faţă de cuceritori, nerespectarea legislaţiei şi lipsa de umanitate faţă de cetăţenii români. Unii dintre oamenii politici români consideraţi colaboratori ai *Administraţiei militare de ocupaţie* − Lupu Kostaki[158], D. Neniţescu,

[154] Vezi, de exemplu, articolul *Pentru funcţionari şi nevoiaşi. Regimul brătienist şi nevoile celor mulţi*, în „Gazeta Bucureştilor", an XXXVIII, nr. 97, 8 aprilie 1917, p. 1: „Ar fi rămas pe drumuri şi ar fi murit de foame zeci de mii de funcţionari şi familii de mobilizaţi, dacă autorităţile germane, conduse de un spirit de bunăvoinţă pe care nu l'au avut blestemaţii din regimul lui Brătianu şi Take Ionescu n'ar fi pus la dispoziţia autorităţilor româneşti din ţinutul ocupat mai multe milioane pentru plata salariilor şi opera de ajutorare […]".

[155] Pe această temă, vezi capitolul *Declasarea civică după Primul Război Mondial. Când „trădătorii" îşi apără onoarea*, în Mihai Chiper, *Pe câmpul de onoare. O istorie a duelului la români*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2016, p. 187−213.

[156] *Ibidem*, p. 198.

[157] Ioan Slavici, *Închisorile mele: scrisori adresate unui prieten din altă lume*, Bucureşti, Editura Viaţa Românească, 1921.

[158] De exemplu, ziarul „Îndreptarea" a anunţat „arestarea" lui Lupu Kostaki din ordinul Parchetului militar, acţiune motivată de faptul că, în timpul ocupaţiei, „a conspirat contra Dinastiei" („Îndreptarea", an II, nr. 35, 6/19 februarie, 1919, p. 2).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Virgil Arion, Constantin Stere − au fost arestaţi la începutul anului 1919, dar au fost eliberaţi la 8 iunie 1919[159]. Colonelul Victor Verzea, găsit vinovat de spionaj în favoarea Puterilor Centrale înainte de noiembrie 1916, în calitatea sa de director al Poştelor, dar pentru colaborare cu ocupantul din funcţia de primar al capitalei (destituit de germani pentru corupţie şi rea administraţie) a fost condamnat la moarte în contumacie, însă sentinţa a fost schimbată în condamnare la muncă silnică pe viaţă.

La nivelul guvernului, şi în special în Ministerul de Interne, au fost luate măsuri pentru a revoca şi pedepsi funcţionarii publici din teritoriul aflat sub tutela Puterilor Centrale ce au colaborat cu aceştia[160], care, în acea perioadă, au folosit demnitatea publică în folos personal, pentru rechiziţii forţate, sau au fost acuzaţi de denunţare a unor ţărani comandaturilor germane/austro-ungare sau cu motive mai puţin clare, ca: „s'a dedat, în timpul ocupaţiunii, la acte ce ies din cadrul atribuţiunilor unui funcţionar public”[161], „grave abateri de la datorie”[162] etc. La finalul cărţii *Ignoranţă*, N. D. Cocea include mai multe anexe, una dintre ele cuprinzând 202 funcţionari (administratori de plasă, comisari şi subcomisari, primari, notari etc.) revocaţi, suspendaţi, destituiţi după Marele Război, pentru abuzuri, neglijenţă în serviciu, speculă, colaborare cu administraţia militară şi trupele Puterilor Centrale[163]. Cu siguranţă, această listă nu este completă: alţi funcţionari şi aleşi locali au trebuit să se apere după 1919 de asemenea acuzaţii şi, mai ales, de reclamaţii care apreciau că s-ar fi declarat împotriva „Dinastiei”. Decretul-lege de amnistie din 6 mai 1920 a încheiat, din punct de vedere juridic, chestiunea „colaboratorilor” (civili) în teritoriul românesc ocupat de către Puterile Centrale, fără ca, în spaţiul public, această încercare să însemne şi sfârşitul disputelor şi al acuzaţiilor împotriva acelora care nu au avut un comportament „onorabil” în timpul „Ocupaţiei”.

IN WHOSE SERVICE?
THE ADMINISTRATION AND THE CIVIL SERVANTS
IN “OCCUPIED ROMANIA”, 1916−1918
(Summary)

Keywords: World War I, military occupation, public administration, civil servants, collaborationism.

The main purpose of this study is to present the characteristics of the public administration in the Romanian territories under military occupation of the Central Powers in World War I, the relations between Romanians and the conquerors, the causes and motivations of the civil servants who chose to work under the new regime. This text also includes a brief presentation of the historiography regarding the military occupation in World War I, in Romanian territories and in other countries. The research not only focuses on the period when nearly two thirds of the Romanian state was under military occupation, but also, it studies the measures taken in 1916 by the government Ion I. C. Brătianu for the organization of the administration in the eventuality of territorial losses and the debates after 1918 regarding the ‘traitors’ and the ‘collaborationists’.

[159] M. Chiper, *op. cit.*, p. 198.

[160] Pentru mai multe informaţii, a se vedea N. D. Cocea, *Ignoranţă...*, Bucureşti, Atelierul „Adevărul”, 1924.

[161] Raportul nr. 71837 din 13/26 decembrie 1918 al ministrului de Interne, G. G. Mârzescu, reprodus în *ibidem*, p. 1.

[162] Raportul nr. 23982S din 17/30 decembrie 1918 al ministrului de Interne, G. G. Mârzescu, reprodus în *ibidem*, p. 1.

[163] *Ibidem*, p. 173−183.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

REMUS TANASĂ*

ECOURI ALE EXPEDIȚIEI LUI GIUSEPPE MAZZINI DIN SAVOIA ÎN „ALBINA ROMÂNEASCĂ" DE LA IAŞI (1834)

Introducere

Dinamica ideilor obligă istoricul să analizeze influenţa pe care marile concepte au avut-o asupra lumii moderne şi, mai ales, asupra proiectelor de societate propuse de diverşi actori politici. Scena politică europeană a fost influenţată, în ultimele două secole, de câteva concepte care au traversat continentul[1], iar gândirea lui Giuseppe Mazzini[2] s-a regăsit în mod diluat şi pe scena politică românească.

Personalități istorice autohtone, precum Nicolae Bălcescu, C. A. Rosetti sau Dumitru Brătianu, au fost atrase de activitatea și idealurile inspirate de persoana lui Mazzini. Astfel se face că numele italianului a găsit spațiu în ziarele din Principate, încă dinainte de „epopeea" celei de-a doua Republici Romane[3], la care luase parte și Mazzini prin funcția sa de triumvir.

Cele mai importante gazete româneşti care au reflectat activitatea lui Mazzini au fost „Albina Românească", „Gazeta Transilvaniei" şi „Românul"[4]. Bineînțeles că imaginea sa a fost schițată distorsionat de cele mai multe ori, căci situația politică o impunea. „Albina Românească" a fost primul ziar din Principate care a scris despre activitatea lui Mazzini, încă din 1834. În schimb, „Gazeta Transilvaniei" a fost periodicul în care numele său a fost foarte vehiculat, mai ales în anii Comitetului Democratic European de la Londra, 1850−1853[5]; când Mazzini a găsit mai des spațiu în paginile „Gazetei" decât toți ceilalți protagoniști ai *Risorgimento*-ului italian, luați în parte[6].

* Dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

[1] A se vedea Neagu Djuvara, *Civilisations et lois historiques, essai d'étude comparée des civilisations*, Paris, Marton, 1975; Ilie Bădescu, *Idei politice. Internaţionale, panidei, naţiuni*, Bucureşti, Editura Mica Valahie, 2011.

[2] Martin Wight, *Four Seminal Thinkers in International Theory: Machiavelli, Grotius, Kant & Mazzini*, editat de Grabriele Wight şi Brian Porter, cu o introducere de David S. Yost, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 71−72.

[3] Giuseppe Monsagrati, *Roma senza il Papa. La Repubblica romana del 1849*, Roma/Bari, Laterza, 2014, p. 64.

[4] Alberto Basciani, *Mazzini nella stampa romena dell'Ottocento*, în Giulia Limiti (ed.), Mario di Napoli, Francesco Guida, Giuseppe Monsagrati (colab.), *Il mazzinianesimo nel mondo*, vol. I, Pisa, Domus Mazziniana, 1995, p. 259−327.

[5] Remus Tanasă, *Românii şi Comitetul Central Democratic European de la Londra (1850−1853)*, în *AIIX*, Supliment – *Istoriografia în secolul XXI: noi generaţii, alte abordări*, coordonatori Ioan Aurel Pop, Gheorghe Cliveti, tomul LII, 2015, p. 105−123.

[6] Sorin Mitu, *Carbonari şi tribuni: interferenţe revoluţionare româno-italiene*, în *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*, Iaşi, Editura Polirom, 2013, p. 547.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 89−95

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„Românul" se anunța a fi ziarul „de casă" al lui Mazzini în Principate, însă nu a fost să fie așa. Intransigența lui Mazzini a făcut ca acesta să nu fie frecventat constant de cei care îl stimau, mai ales atunci când trebuiau să aleagă între sprijinul revoluționar și cel oficial. Acesta a fost și cazul „Românului" lui C. A. Rosetti, care, într-o anumită perioadă, fiind finanțat de guvernul Sardiniei[7], nu i-a acordat lui Mazzini o atenție deosebită. Dar, mai important, viziunea mazziniană nu era aplicabilă situației din Principate, astfel că, de multe ori, ar fi fost inoportună simpla pomenire a numelui lui Mazzini.

Expediția din Savoia reflectată în „Albina Românească"

Primele informații legate de Mazzini, și singurele din Principatele Române pentru aproape cincisprezece ani, au fost cele apărute în ziarul „Albina Românească" de la Iași, în 1834. În acest an, unul dintre cei mai cunoscuți revoluționari ai secolului al XIX-lea, Giuseppe Mazzini, a organizat și chiar a participat, până într-un punct, la o acțiune armată împotriva dinastiei conducătoare din regatul Sardiniei. A fost vorba de expediția din Savoia, regiune aflată în proximitatea graniței regatului Sardiniei cu Franța și Elveția, acest din urmă stat fiind, la momentul respectiv, un fief al revoluționarilor exilați din întreaga Europă.

Coordonatele ideatice ale expediției erau intim legate de aspirațiile lui Giuseppe Mazzini. El promova principiul naționalităților, astfel că unul dintre țelurile inițiativei insurecționale a fost acela de a face un prim pas în vederea unificării teritoriale a națiunii italiene, prin înlocuirea unui rege indecis, Carlo Alberto de Savoia, cu un președinte hotărât în a demara unificarea. Deci, concomitent cu elementul național, un altul la fel de important pentru formula politică imaginată de Mazzini a fost republica.

Câteva dintre detaliile acestei tentative au fost dezvăluite de presa din Principatele Române, prin intermediul unei serii de articole publicate de „Albina Românească" de la Iași. În opt numere din lunile februarie, martie și aprilie 1834, gazeta din capitala Moldovei oferea informații despre organizatorul expediției, Giuseppe Mazzini, și organizația sa, „Tânăra Italie", despre conducătorul militar, generalul Girolamo Ramorino, despre revoluționarii europeni implicați, despre atitudinea autorităților elvețiene și despre impactul european al demersului. Deși expediția s-a soldat cu un eșec, ea a reprezentat prima acțiune majoră al cărei personaj central a fost Giuseppe Mazzini. În numerele din 15, 18 și 22 februarie, în cele din 1, 4 și 15 martie, precum și în cele din 15 și 26 aprilie apar detalii despre expediția mazziniană din Savoia[8], însă doar cel din 15 februarie spune explicit că în spatele expediției se afla Giuseppe Mazzini[9]. Celelalte numere mai ofereau informații despre liderul militar al expediției, generalul Girolamo Ramorino[10], despre implicarea Tinerei Italii, despre participarea unor regimente de polonezi sau despre impactul internațional al acestei tentative eșuate. Informațiile referitoare la această

[7] Francesco Guida, *Mazzini nella visione dei contemporanei e degli storici del sud-est europeo*, în *Pensiero e Azione: Mazzini nel movimento democratico italiano e internazionale* (extras), Atti del LXII Congresso di Storia del Risorgimento Italiano, Genova, 8−12 dicembre 2004, p. 508.

[8] Ducatul Savoia constituia pe atunci una dintre posesiunile Casei de Savoia, fiind de altfel și nucleul de la care viitoarea dinastie a Italiei s-a dezvoltat. Din 1860, în urma Tratatului de la Torino, regiunea a fost anexată de Franța.

[9] „Albina Românească", nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 84.

[10] Girolamo Ramorino (1792−1849), soldat de carieră, a participat la campania lui Napoleon Bonaparte din Rusia; s-a numărat printre conducătorii revoltei din noiembrie 1830 din Polonia, s-a implicat apoi în expediția din Savoia; pentru ca, în cele din urmă, să fie numit, în 1848, general de divizie de guvernul Sardiniei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

expediție au fost preluate, în general, din marile gazete europene[11], textul reproducând, câteodată, cuvânt cu cuvânt articolele originale, mai ales pe cele în limba franceză.

Articolul din nr. 20 al „Albinei", din 15 februarie 1834, a avut ca sursă de informare „Gazzetta Piemontese" de la Torino[12], după cum era precizat încă de la început. Ziarul de la Torino era organul oficial de presă al regatului Sardiniei, apărând între anii 1796 și 1861[13]. Din respectivul număr aflăm că punctul de plecare al expediției era Elveția, îndeosebi cantoanele Geneva, Berna și Vaud, iar data declanșării ar fi fost 27 ianuarie[14]. În descrierea destul de detaliată se precizează că la acțiunea condusă de Girolamo Ramorino participau italieni și polonezi. Iată cum descrie „Albina Românească" deznodământul expediției, preluând, evident, concluziile ziarului oficial al regatului Sardiniei:

> […] faimosul Mazzini și alți membri ai Tinerei Italii au răspândit peste tot proclamațiile semnate de guvernul revoluționar provizoriu [sic!], care încercau să incite poporul la revoltă. Dar cum locuitorii nu s-au alăturat acestei mișcări și cum Ramorino a aflat despre rezultatul nesatisfăcător al expediției de la lac[15], [Ramorino] și-a abandonat oamenii și s-a salvat pe teritoriul [cantonului] Geneva[16].

În numărul 21 din 18 februarie, la rubrica dedicată Franței, „Albina Românească" reda informații referitoare la expediția din Savoia, folosind ca sursă ziarul francez „La Tribune" din Paris, numerele din 3 și 4 februarie[17]. Astfel, aflăm că generalul Ramorino intrase în Italia[18] în fruntea unui corp format din 4 500 de italieni, francezi și polonezi. Conform ziarului ieșean, care îl cita pe cel parizian, a fost „prima mișcare pe care Tânăra Italie ajunge să o efectueze cu atâta constanță și curaj"[19], reprezentând primul semnal al emancipării popoarelor[20].

În același număr, la rubrica dedicată regatului Sardiniei, detaliile despre expediție se înmulțesc însă și aflăm că un grup de italieni, plecând de la Grenoble, din Franța, intrase în Savoia, unde a avut loc un schimb de focuri între aceștia și jandarmii piemontezi[21]. În urma acestei ciocniri, revoluționarii italieni s-au retras în cantonul Geneva, unde au fost dezarmați, alături de un grup de polonezi, de către autoritățile elvețiene. O parte din populația cantonului, conform unei surse neindicate de „Albina Românească", privea favorabil activitatea revoluționarilor „din toate țările", care se regrupaseră în orașul Carouge. Astfel că, pe străzile acestui oraș, s-a putut auzi „jos regele, jos tiranul, jos aristocrația"[22], de unde putem deduce că republicanismul promovat de organizația lui Mazzini a avut un anumit ecou printre cetățenii cantonului

[11] Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 261.
[12] „Albina Românească", nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 83.
[13] Giuseppe Ricuperati (editor), *Storia di Torino*, vol. V, *Dalla città razionale alla crisi dello Stato d'Antico Regime (1730−1798)*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 2002, p. 960.
[14] „Albina Românească", nr. 20 din 15/27 februarie 1834, p. 83.
[15] Lacul Geneva se învecinează cu regiunea Savoia, iar Ramorino a plecat din orașul Geneva, trebuind să execute o manevră de regrupare cu un regiment polonez în zona respectivului lac, manevră care nu a mai avut loc din cauza dezarmării polonezilor de către armata regatului Sardiniei (*ibidem*).
[16] *Ibidem*, p. 84.
[17] Idem, nr. 21 din 18 februarie/2 martie 1834, p. 88.
[18] Deși articolul pomenește numele de Italia, destinația revoluționarilor era regatul Sardiniei.
[19] *Ibidem.*
[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem.*
[22] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Geneva. Concluzia ne este întărită de informațiile din următorul număr al ziarului ieșean, cel din 22 februarie. „Albina Românească" făcea cunoscut publicului din capitala Moldovei că autoritățile cantonului Geneva hotărâseră să nu le prelungească permisul de ședere participanților la expediție[23]. Însă, locuitorii aceluiași oraș Carouge anunțau că erau dispuși să-i găzduiască ei pe expediționari[24]. Cea mai relevantă informație oferită în acest număr ar fi însă aceea că expediția a fost coordonată și finanțată de un comitet aflat la Paris[25].

În numărul 24 din 1 martie, ziarul ieșean anunța că „Gazette Universelle de Suisse" din 13 februarie publicase un articol despre polonezii implicați în expediție, care, alături de ceilalți participanți, plănuiau să ajungă la Torino − unde rezida Casa de Savoia − pentru a proclama republica universală[26]. O asemenea intenție era definită de „Albina Românească" drept criminală[27].

Din numărul 25, apărut la 4 martie, folosindu-se ca sursă „La Nouvelle Gazette de Zurich" („Neue Zürcher Zeitung"), mai aflăm unele detalii despre grupul de polonezi implicați în expediția din Savoia. Cea mai importantă precizare era cea referitoare la acuzele aduse de „Tânăra Italie" generalului Ramorino: acesta ar fi primit 40 000 de franci pentru a organiza expediția, însă deturnase fondurile[28].

Cititorii „Albinei Românești" puteau fi induși în eroare cu privire la resursele organizației lui Mazzini, deoarece textul pare a sugera că: „Tânăra Italie" răspândise vestea despre Ramorino în regiunea Europei Centrale[29]. „Albina Românească" nu preciza, nici explicit și nici implicit (de exemplu, prin ghilimele), că atunci când pomenea de Europa Centrală se referea, de fapt, la ziarul „L'Europe Centrale"[30]. Folosirea verbului „a insera" ne face să vedem că era vorba despre o gazetă cu denumirea de „L'Europe Centrale", fondată și publicată la Geneva, de James Fazy (1794−1878). Acest jurnalist și apoi politician elvețian era în contact cu Mazzini și cu grupul revoluționarilor europeni pe care italianul îl anima; iar „L'Europe Centrale" avea menirea de a duce o propagandă similară ziarului cu nume omonim organizației lui Mazzini, „Giovine Italia", însă abordând chestiuni de interes pentru elvețieni[31].

În ediția „Albinei Românești" din 15 martie, cititorii erau informați despre reacția uneia dintre Marile Puteri cu privire la expediție. Mai exact, se preciza că evenimentele, începute și sfârșite în Elveția, preocupau guvernul de la Viena; astfel că acesta din urmă era decis să ia toate măsurile necesare pentru ca țara cantoanelor să nu mai fie locul de *rendez-vous* al „tuturor nemulțumiților și vizionarilor politici, care ar putea în orice moment să perturbe liniștea celorlalte state"[32].

În numărul 37 din 15 aprilie se reda integral un articol din „Gazette de Munich", în care se preciza că grupul exilaților din Elveția ar fi plănuit o expediție similară cu cea din Savoia în statele germane, pentru a lua în stăpânire orașul Lindau din Bavaria[33].

[23] Idem, nr. 22 din 22 februarie/6 martie 1834, p. 92.
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem.*
[26] Idem, nr. 24 din 1/12 martie 1834, p. 99.
[27] *Ibidem*, p. 100.
[28] Idem, nr. 24 din 4/15 martie 1834, p. 104.
[29] *Ibidem.*
[30] Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 264.
[31] James H. Billington, *Fire in the Minds of Men. Origins of the Revolutionary Faith*, New York, Basic Books Publishers, 1980, p. 197.
[32] „Albina Românească", nr. 28 din 15/26 martie 1834, p. 113.
[33] Idem, nr. 37 din 15/28 aprilie 1834, p. 143.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Zvonurile au fost luate în serios de autoritățile bavareze, căci, conform „Albinei Românești", garnizoana din Landau a luat măsuri suplimentare de precauție. La finalul articolului, ziarul din München întreba, retoric: cât li se mai permitea cantoanelor elvețiene să întrețină focare revoluționare și să amenințe liniștea statelor vecine[34].

În cele din urmă, soarta unora dintre cei implicați în expediție a fost adusă la cunoștința cititorilor la 26 aprilie, când aceștia erau informați că generalul Ramorino și alți 13 camarazi au fost găsiți vinovați, la 22 martie, de crima de lezmajestate, fiind condamnați în contumacie la moarte prin spânzurare[35].

Relatările din „Albina Românească" sunt primele în care numele lui Mazzini apare în presa din Principate. Totodată, au fost și singurele informații de presă despre Mazzini, apărute în spațiul românesc până în 1848[36]. Chiar dacă sursele sunt indirecte și, de multe ori, de proveniență filo-guvernamentală, acele știri ne dezvăluie impactul pe care organizația condusă de Mazzini l-a avut în Europa deceniului al IV-lea al secolului al XIX-lea. Colaborarea internațională dintre diferiții revoluționari europeni anticipa mișcările revoluționare pan-europene care aveau să apară pe continent[37]. Este de ajuns să ne gândim că în data de 15 aprilie 1834, în timp ce numărul „Albinei Românești" din acea zi relata despre planurile revoluționarilor europeni de a încerca o expediție armată în Bavaria, Mazzini fonda „Tânăra Europă" la Berna.

Următoarea informație privitoare la Mazzini o regăsim abia în 1848, în „Gazeta Transilvaniei", unde redactor era George Bariț. Italianul urma să devină în 1849 cel mai cunoscut și respectat revoluționar al Europei. Din acest motiv, compania sa era căutată de o parte a pașoptiștilor români aflați în exil, demers concretizat prin aderziunea lui Dumitru Brătianu la Comitetul Central Democratic European[38].

În 1853, după insurecția eșuată din Lombardia, faima lui Mazzini[39] începea să pălească în fața revoluționarilor socialiști, îndeosebi a lui Karl Marx[40]. Până și foștii colaboratori italieni începeau să-l evite pe Mazzini, fiind convinși de politica internațională a regatului Sardiniei și de ideea că, pentru obținerea statalității și independenței Italiei, era nevoie de colaborare între toate forțele existente[41]. Mai mult, războiul Crimeii deschidea noi perspective pentru Europa Orientală, pașoptiștii români începând a miza mai mult pe diplomație și mai puțin pe „anticamera conspirației"[42]. Dumitru Brătianu a primit chiar „binecuvântarea" scrisă de la Mazzini pentru a încerca, prin orice căi, obținerea independenței României[43].

---

[34] *Ibidem.*

[35] Idem, nr. 39 din 26 aprilie / 8 mai 1834, p. 151.

[36] Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 265.

[37] Gheorghe Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, Editura Academiei Române, 2009, p. 139.

[38] Remus Tanasă, *Dumitru Brătianu și Comitetul Democratic European de la Londra (1851−1853)*, în Iulian Boldea (coord.), *Discourse as Form of Multiculturalism in Literature and Communication. History and Cultural Mentalities*, Târgu Mureș, Arhipelag XXI Press, 2015, p. 318−326.

[39] Giovanni Belardelli, *Mazzini*, Bologna, il Mulino, 2010, p. 173.

[40] Marcello Montanari, *Mazzini nel giudizio di Marx e Engels*, în Salvo Mastellone (coord.), *Mazzini e gli scrittori politici europei, 1837−1857*, tom II, Firenze, Centro Editoriale Toscano, 2005, p. 357−368.

[41] Giovanni Belardelli, *op. cit.*, p. 173.

[42] Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin și cu radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, Cartea Românească, 1940, p. 91−94.

[43] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. II, București, Așezământul Cultural „Ion C. Brătianu", 1934, p. 287.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Concluzii

Mesajul mazzinian a fost modificat de către popoarele din Estul Europei în funcţie de exigenţele locale, numeroasele mişcări resurecţionare fiind condiţionate de feluriţi factori, specifici acestei părţi a continentului. Echilibrul dintre Marile Puteri, diplomaţia şi interesele economice au avut o influenţă majoră asupra evenimentelor din aria carpato-danubiano-pontică, în comparaţie cu principiile mazziniene, care au avut trecere doar printre unii oameni politici, şi aceia destul de inconsistenţi şi nesemnificativi[44].

Cu toate că s-a soldat cu un eşec, expediţia din Savoia a constituit un precedent organizaţional care a încurajat înfiinţarea „Tinerei Europe". Aceasta a fost prima organizaţie modernă cu caracter transeuropean[45], deoarece membrii săi aparţineau unor naţiuni aflate în căutarea statalităţii; fără a neglija însă obiectivele cu caracter universalist: „Umanitatea nu va fi cu adevărat constituită decât atunci când toate popoarele care o compun, obţinând liberul exerciţiu al propriei suveranităţi, vor fi asociate într-o federaţie republicană"[46]. Cei 17 semnatari originari ai *Actului de Fraternitate* reprezentau „Tânăra Italie", „Tânăra Germanie" şi „Tânăra Polonie"[47], însă din 1835 se alăturară şi „Tânăra Elveţie", „Tânăra Franţă", „Tânăra Spanie", „Tânăra Ungarie", şi chiar o „Tânără Scandinavie"[48]. Un document austriac din anii '40, când „Tânăra Europă" nu mai exista de mult − chiar dacă Mazzini a încercat să o reactiveze sub alte denumiri −, atesta şi existenţa unor asociaţii româneşti aparent inspirate din demersurile mazziniene şi care purtau denumirea de „Tânăra Românie" şi „Tânăra Dacie"[49]. Documentele nu consemnează importanţa sau durata de viaţă a respectivelor organizaţii, fapt care ne îndeamnă să credem că nu au avut un impact deosebit asupra revoluţionarilor paşoptişti români.

Înainte de „Primăvara Popoarelor", Giuseppe Mazzini s-a făcut cunoscut datorită activităţii „Tinerei Europe", organism creat după eşecul expediţiei din Savoia, deoarece protagoniştii, în frunte cu Mazzini, realizau că, fără coordonarea diferitelor mişcări (proto)naţionale din Europa, revoluţia mult vehiculată în epocă nu ar fi avut sorţi de izbândă.

[44] Francesco Guida, *Idea di nazione e questione delle nazionalità nel pensiero di Giuseppe Mazzini*, în „Cuadernos de Historia Contemporánea", nr. 23, 2001, p. 164.

[45] Arturo Colombo, *L'Unione Europea e l'eredità mazziniana. Dalla Giovine Europa all'Europa federale: prospettive e incognite*, în Francesco Guida (coord.), *Dalla Giovine Europa alla Grande Europa*, Roma, Carocci Editore, p. 267−276; Franco Della Peruta, *Mazzini e i rivoluzionari italiani: il partito d'azione, 1830−1845*, Milano, Feltrinelli, 1974, p. 161.

[46] *Statuto della „Giovine Italia"*, în Giuseppe Mazzini, *Scritti editi ed inediti. Edizione Nazionale*, vol. IV, Imola, Galeati, 1907, p. 11.

[47] Mazzini scria că „sunt în Europa trei familii de popoare: eleno-latine, germanice şi slave. Italia, Germania şi Polonia le reprezentau" (*ibidem*, vol. 1, p. 179).

[48] Pentru o statistică a numărului de membri şi filiale, a se vedea Hans Gustav Keller, *La Giovine Europa. Studio sulla storia dell'idea federalistica e di quella nazionale*, cu o prefaţă de Luigi Bonante, Palermo, Sellerio, 2001, p. 68.

[49] Este vorba despre o circulară trimisă de cancelarul Metternich poliţiei centrale din Viena şi datată la 19 decembrie 1847; Ştefan Delureanu, *România Jună între asociaţie şi emblemă*, în *Mazzini şi românii în Risorgimento*, Bucureşti, Editura Paideia, 2006, p. 245; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate naţională 1834−1849*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1967, p. 95.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ECHOES OF GIUSEPPE MAZZINI'S SAVOY EXPEDITION IN "ALBINA ROMÂNEASCĂ" PUBLICATION OF IAȘI (1834)
(Summary)

Keywords: Risorgimento, Sardinia, Europa, Iași, "Young Italy".

In 1834, one of the most famous revolutionaries of the 19th century, Giuseppe Mazzini, organized and even took part, till one point, in an armed campaign against the ruling dynasty of the Kingdom of Sardinia. This was the expedition in Savoy, a region close to the border of the Kingdom of Sardinia with France and Switzerland, the latter state being, at the time, a fief of exiled revolutionaries from all over Europe.

The coordinates of the expedition were intimately linked to the aspirations of Giuseppe Mazzini. He was a promoter of the principle of nationalities, so one of the goals of the insurrectional initiative was to take a first step towards the territorial unification of the Italian nation by replacing an undecided king, Carlo Alberto de Savoia, with a president determined to start a national unification process.

Some details of this attempt were revealed by the press from the Romanian Principalities through a series of articles published by the newspaper "Albina Românească" from Iași. In eight numbers, from February till April 1834, the gazette from the capital of Moldova provided information about the expedition organizer, Giuseppe Mazzini, and his organization, "Young Italy", about the military leader, General Girolamo Ramorino, about the European revolutionaries involved, about the attitude of the Swiss authorities and on the European impact of this episode. Although the expedition ended in failure, it was the first major action of Giuseppe Mazzini.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ADRIAN-BOGDAN CEOBANU[*]

„BĂIEȚII CU PRICOPSEALĂ” DIN DIPLOMAȚIA ROMÂNEASCĂ (1878−1885)

NOTE PE MARGINEA *ANUARELOR PERSONALULUI REPREZENTAȚIUNII ROMÂNIEI ÎN STRĂINĂTATE DIN ANII 1881, 1882*

În februarie 1885, în Parlamentul României, erau dezbateri aprinse în legătură cu modificarea unor articole din Legea de organizare a Ministerului Afacerilor Străine. Printre punctele dezbătute de deputați era și cel referitor la prezența ataşaților neretribuiți în cadrul Legațiilor României de peste hotare. Potrivit articolului 19 al Legii din martie 1873, ataşații și supranumerarii puteau fi admiși ca funcționari ai Ministerului, însă nu erau plătiți de către statul român. Angajarea lor se realiza în concordanță cu „trebuințele serviciului”. Articolul 25 al aceleiași legi menționa că aceştia puteau aspira până la funcția de şef de diviziune inclusiv și erau „preferați persoanelor străine ministerului”[1], în cazul vacantării unor posturi. În *Legea suplimentară relativă la legațiile și consulatele române în străinătate, precum și la administrația centrală a Ministerului Afacerilor Străine* adoptată în februarie 1879 se prevedea, la articolul 4, posibilitatea ca misiunile diplomatice ale României să aibă în structura lor şi ataşați neretribuiți[2]. Într-o diplomație românească aflată abia la începuturile sale, prezența acestor ataşați în anii ’70 și la începutul anilor ’80 părea a fi utilă. Şase ani mai târziu, în 1885, deputatul Dumitru Ollănescu aducea în discuție prezența acestora în cadrul Ministerului de Externe:

> Eu n-aş mai voi să mai avem de azi înainte oameni care să meargă în străinătate să se păuneze cu titlul de *ataşat de legațiune* [subl. în original – n.n.] fără să aibă alte merite decât fumuri de mărire și dreptul de a-ți cere mai târziu post cu leafă, căci ți-a slujit degeaba câtva timp. Nu socot că este tocmai acum timpul a ne întoarce la vechile și oropsitele tradițiuni ale instituțiunii *copiilor pe pricopseală* [subl. în original – n.n.]! Am zis[3].

Opinia lui Ollănescu era contrară celei exprimate de Emanoil Porumbaru, care susținea în continuare prezența acestora, argumentându-și punctul de vedere prin comparații cu alte sisteme europene de recrutare în cariera diplomatică, în principal cu

---

[*] Lector, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

[1] *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente*, vol. I, *1859−1919*, ediție îngrijită de Ion Mamina, Gheorghe Neacșu, George Potra, București, Editura Fundației Europene Titulescu, 2004, p. 135.

[2] *Ibidem*, p. 393.

[3] *Ibidem*, p. 511.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 97−111

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acela francez. Porumbaru concluziona că, după un stagiu ca ataşat supranumerar, tânărul putea să demonstreze dacă profitase sau nu de acea perioadă de acomodare[4]. Pe fondul acestor discuţii, a intervenit şi ministrul de Externe Ion I. Câmpineanu. Cunoscător al politicii româneşti, Câmpineanu recunoştea că ataşaţii fuseseră numiţi în diferite posturi prin „favoarea" cuiva şi că prezenţa lor era una efemeră, în funcţie de diferite interese, mai ales ale şefului de misiune sau ale ministrului de Externe. La urma urmei, argumenta Câmpineanu, nu era nicio problemă ca ataşaţii neretribuiţi să se prezinte la examen şi să acceadă în cariera diplomatică[5].

Argumentul prezentat de Emanoil Porumbaru era unul veridic. Recrutarea tinerilor pentru cariera diplomatică din familii aristocratice şi trimiterea lor în cadrul Ambasadelor din străinătate era o practică des întâlnită în vestul Europei încă din secolele XVII−XVIII. De altfel, existau doar câteva cariere de referinţă pentru aristocraţia europeană: militară, administrativă şi cea diplomatică[6]; punct de vedere întărit de Nicolae B. Cantacuzino, secretar de legaţie la Viena, la finele secolului al XIX-lea şi începutul celui următor, care ajunsese să cunoască situaţia din monarhia dualistă:

> […] tineretul aristocraţiei îmbrăţişa, de obicei, carieră militară sau diplomatică: acestea erau cariere nobile; în al doilea rând, venea cariera administrativă. În armată, singură cavaleria atrăgea nobilimea. Diplomaţii Imperiului, aleşi dintre membrii înaltei aristocraţii, se bucurau de un prestigiu deosebit, de multe ori îndreptăţit prin un anume dar de observaţie şi un discernământ drept şi fin, la care se adăuga[u] atracţiunea unei distincţiuni personale şi o politeţă deseori afectată şi distantă, dar care impunea[7].

Se ajunsese, cel puţin în cazul sistemului diplomatic britanic, la finele secolului al XVIII-lea şi pe parcursul secolului al XIX-lea, la formarea unui sistem de patronaj, în care şeful de misiune, ambasadorul de cele mai multe ori, avea un rol important în alegerea tinerilor – „diplomats-in-training" − ce urmau să-l însoţească în cadrul misiunii. Deşi numirea unui ataşat depindea de autorităţile centrale de la Londra, ambasadorul putea să o refuze alegându-şi propriul secretar, chiar din cadrul familiei ori dintre rudele apropiate. Aceşti tineri ataşaţi nu aveau nicio obligaţie de a rămâne în cadrul serviciului diplomatic[8]. În cazul francez, recrutarea se realiza, o lungă perioadă de timp, prin cooptare. La mijlocul secolului al XIX-lea, ataşaţii neremuneraţi erau nevoiţi să efectueze un stagiu de maxim opt ani în administraţia centrală sau în serviciul exterior pentru ca mai apoi să fie promovaţi. Din 1856, accesul la efectuarea acestui stagiu era posibil doar prin deţinerea unei diplome de licenţă în Drept; iar din 1860 prin susţinerea unui examen la următoarele discipline: istoria diplomatică, dreptul gînţilor şi limbile străine[9]. Situaţia nu era diferită nici în Imperiul Rus la începutul secolului al XIX-lea. Numirile erau, de cele mai multe ori, apanajul ţarului, iar mulţi dintre cei ce intrau în

[4] *Ibidem*, p. 508.

[5] *Ibidem*, p. 512.

[6] William D. Godsey, Jr., *Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, Indiana, Purdue University Press, 1999, p. 33−34.

[7] N. B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român*, ediţie îngrijită şi prefaţată de Adrian Anghelescu, Iaşi, 1994.

[8] Jennifer Mori, *The Culture of Diplomacy. Britain in Europe, c. 1750−1830*, Manchester, Manchester University Press, 2010, p. 43−44; Raymond A. Jones, *The British Diplomatic Service 1815−1914*, Ontario, Wilfrid Laurier University Press, 1983, p. 52−53.

[9] Jean Baillou, *Les Affaires Étrangères et le corps diplomatique français*, tome II, *1870−1980*, Paris, 1984, p. 138−139.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

serviciul diplomatic erau slab calificați. Erau tineri din școlile care efectuaseră, la un moment dat, vizite în străinătate; aveau o educație primită acasă sau în școlile de cadeți și regimentele militare[10].

Cine erau acești „băieți cu pricopseală” care au intrat în diplomația românească? Lipsa unor instrumente de lucru face imposibilă identificarea tuturor pentru perioada 1878−1914. Este cunoscut că primul *Anuar diplomatic și consular al României* a apărut în 1891[11], cuprinzând date biografice ale celor ce activau în cadrul Ministerului Afacerilor Străine în acel moment: data nașterii, studiile efectuate, momentul accederii în carieră, funcțiile deținute până în acel moment și decorațiile pe care le primiseră în urma activității din diferite posturi. Ulterior, au mai apărut Anuarele din 1894[12] și 1897[13], având același tipar. La finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, au mai fost publicate liste[14] ce conțineau personalul diplomatic, dar fără date biografice. Așadar, este dificil de stabilit numărul și numele celor ce au activat în diplomația românească, mai ales după 1878 și până spre anii ’30 ai secolului al XX-lea. Până în prezent, numărul lor putea fi stabilit, cel puțin în primii ani după obținerea independenței României, pe baza studierii Almanahului de Gotha. De exemplu, în 1882, se avansa numărul de 27 de diplomați aflați în funcție în 1882, dintre care nouă miniștri plenipotențiari, 12 secretari de legație și șase atașați[15]. În diverse fonduri arhivistice, se mai găsesc *Personalul diplomatic român la 1890* sau *Personalul Legațiilor și Consulatelor la Februarie 1908*, publicate între timp[16].

În arhiva Ministerului de Externe al României, fond Constantinopol, problema *Personal*, se găsesc liste cu diplomații români din anii 1881 și 1882. În același fond mai sunt și Liste ale personalului Ministerului Afacerilor Străine, Liste ale personalului Legațiilor României în străinătate pentru anii 1888, 1900, 1903. Ele sunt denumite impropriu *Anuare*, deoarece nu conțin date biografice, ci numai funcția deținută de un diplomat și momentul în care a fost numit în acea calitate. Cel mai probabil, aceste liste erau alcătuite pentru uzul intern al ministerului la finalul fiecărui an. E posibil ca în alte fonduri arhivistice să mai fie și alte liste. Potrivit articolului 12 din *Regulamentul asupra administrației centrale a Ministerului Afacerilor Străine*, adoptat în iulie 1880, editarea anuarului ministerului și a cărții verzi pentru actele diplomatice era coordonată de secretarul general, de directorul diviziunii politice și de șeful de cabinet din cadrul ministerului[17].

---

[10] Patricia Kennedy Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Atittudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801−1825*, Los Angeles, University of California Press, 1969, p. 27−28.

[11] *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1891*, București, Imprimeria Statului, 1891.

[12] *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1894*, București, Imprimeria Statului, 1894.

[13] *Anuarul diplomatic și consular al României pe 1897*, București, Imprimeria Statului, 1897; următorul anuar diplomatic a fost publicat abia peste aproape 50 de ani, iar colegul Adrian Vițalaru a editat anuarul dedicat anului 1946: *Anuar diplomatic și consular 1942*, București, Imprimeria Națională, 1942; *Anuar diplomatic și consular al Regatului României, 1946. Din istoria Ministerului Afacerilor Străine*, editor Adrian Vițalaru, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016.

[14] *Agenții diplomatici și consulari străini în România și Agenții diplomatici și consulari ai României în străinătate*, 1 aprilie 1896, București, Imprimeria Statului, 1896; Ministerul Afacerilor Străine, *Personalul: Administrațiunii centrale; Delegațiunei în Comisiunea Centrală a Dunărei; Serviciul Diplomatic; Serviciul Consular, și Tribunalul Maritim Galați*, București, Imprimeria Statului, 1911.

[15] Rudolf Dinu, *Elita diplomatică a Vechiului Regat (1878−1914). Un profil incomplet*, în *Diplomația Vechiului Regat 1878−1914. Studii*, București, Monitorul Oficial − Presa Universitară Clujeană, 2014, p. 171.

[16] *Ibidem*, p. 172−178.

[17] *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe…*, p. 444−445.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Astfel, în 1881, corpul diplomatic al României în străinătate era format din 36 de membri: opt miniştri plenipotenţiari, doi miniştri rezidenţi, la Bruxelles şi Belgrad, un agent diplomatic la Sofia, cinci secretari de legaţie clasa I, 11 secretari de legaţie clasa a II-a, şase ataşaţi, cărora li se adăugau trei interpreţi şi un cancelar general. Din corpul consular făceau parte 13 consuli, cancelari, interpreţi retribuiţi şi 22 consuli onorari, neretribuiţi, cetăţeni ai altor state. Legaţia de la Paris era cea mai numeroasă. Era formată dintr-un ministru plenipotenţiar, un secretar clasa I, un secretar clasa a II-a şi trei ataşaţi; şi reprezentanţa diplomatică de la Constantinopol avea un personal numeros pentru acele vremuri: cinci membri, printre care un interpret, cetăţean otoman; pe de altă parte, la polul opus, misiunea diplomatică din capitala Greciei era formată doar din şeful de misiune şi un secretar clasa a II-lea. În cazul consulatelor atrage atenţia cel de la Constantinopol. Era cel mai numeros, iar printre funcţiile îndeplinite se numără şi cea de jude asesor[18].

Din cei 36 de diplomaţi amintiţi în corpul diplomatic, exceptându-i pe cei 11 şefi de misiune şi pe cei cinci cetăţeni străini[19] care activau în cadrul misiunilor diplomatice ale României, ceilalţi 20 se încadrează în categoria „băieţilor cu pricopseală”. Au intrat în cariera diplomatică prin numire, fără a susţine concurs; cei mai mulţi dintre ei proveneau din familii înstărite ale României celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea. Am aminti numele lui Trandafir Djuvara, Gheorghe Rosetti-Solescu, Edgar Mavrocordat, Petre P. Mavrogheni, fraţii Alexandru şi George Em. Lahovari, Alexandru I. Filipescu[20], Emil Ghica, Alexandru A. Beldiman sau Vasile Spiro-Paul. De altfel, cei ce activau în diplomaţia românească, în acele momente, recunoşteau cele două condiţii necesare intrării în corpul diplomatic: cunoaşterea limbii franceze şi o situaţie materială foarte bună. Iată ce îi scria, în acest sens, Alexandru Odobescu, aflat în postul de la Paris, lui Ioan Bianu la începutul anului 1880:

> […] în orice legaţiune diplomatică în străinătate nu pot intra ca impiegaţi decât persoane care ştiu să scrie şi să vorbească curent cel puţin limba franceză, uzitată ca limbă comună în diplomaţie − iată prima cauză care deocamdată îţi ţine închisă cariera la care te-ai gândit. Apoi încă, acea carieră, trebuie să mărturisesc, cere mijloace pecuniare personale mai mari decât leafa (oricare ar fi) pe care o acordă guvernul[21].

[18] AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).

[19] Henry Vignaud (1830−1922), jurnalist francez de origine americană, a fost numit în 1869 ataşat pe lângă Agenţia Diplomatică a României la Paris. Din 1882, a fost prim secretar al Legaţiei SUA în capitala Franţei (Alexandru Em. Lahovari, *Note, amintiri, corespondenţă diplomatică oficială şi personală (1877−1914): Paris, Petersburg, Bucureşti, Roma*, editori Rudolf Dinu, Adrian-Bogdan Ceobanu, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 108−109); Bielici Milan, născut la 17 septembrie 1854 la Lipova, a fost succesiv dragoman-interpret, cancelar-interpret, viceconsul şi cancelar-interpret la Legaţia României din capitala Serbiei. În iunie 1894, a fost transferat la Viena, în calitatea de interpret (*Anuarul diplomatic şi consular al României pe 1894*..., p. 38); Alfons Lahaille, născut în februarie 1850 la Constantinopol, a deţinut funcţia de secretar-interpret la Legaţia din capitala Imperiului Otoman, timp de mai mult timp, din 1879 şi până în 1903 (*Anuarul diplomatic şi consular al României pe 1897*..., p. 174); pe N. Avramotitz, numit interpret la Agenţia Diplomatică de la Sofia în iunie 1880, nu îl mai regăsim şi în 1882 în aceeaşi funcţie. De asemenea, nu avem informaţii, până în prezent, despre modul în care Henry Nathanson a ajuns ataşat în cadrul Legaţiei din capitala Marii Britanii.

[20] Alexandru I. Filipescu era fiul lui Ioan Al. Filipescu, membru al căimăcămiei din Ţara Românească, şi al Elisei Bibescu.

[21] Alexandru Odobescu, *Opere*, IX, *Corespondenţă 1880−1883*, text stabilit, note şi indice de Filofteia Mihai, Rodica Bichis, Nadia Lovinescu, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1983, p. 14.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Nu putem estima care era averea unui tânăr diplomat, dar în unele cazuri o știm pe cea a tinerelor cu care se căsătoreau. Zestrea Anei Kretzulescu, singură fiica a lui N. Kretzulescu, în momentul căsătoriei cu Al. Em. Lahovari în 1882 era impresionantă: 395 000 de lei în numerar, la care se adăugau un serviciu de ceai și un altul de masă, evaluate la aproximativ 8 000 de lei. În 1900, după decesul lui Nicolae Kretzulescu, valoarea totală a averii mobile și imobile moștenite de familia Lahovari era de 364 396 de lei[22]. Nicolae Mișu, diplomat de carieră, s-a căsătorit, în iunie 1889, cu Areti Capșa, de 24 de ani, fiica doctorului Ștefan Capșa și posesorul unui local important pentru România Vechiului Regat: Casa Capșa. Zestrea fetei era una însemnată: moșia Hanul Călugărului din județul Ilfov, evaluată la 170 000 de lei, bani în numerar, 70 000 de lei, trusoul și bijuteriile valorând 10 000 de lei[23]. Cât câștiga lunar un secretar de legație clasa a II-a? 600 de lei; iar la 1900 cu 1,13 lei puteai cumpăra un kilogram de zahăr, iar cu 0,67 lei un litru de vin[24].

Cu toate acestea, au fost și situații în care chiar și acești tineri întâmpinau greutăți financiare. Cel mai elocvent caz este cel al lui Trandafir Djuvara. În 1879, intra ca atașat la misiunea diplomatică de la Paris. Între timp, i se născuse primul băiat, Marcel. Din țară, părinții lui Trandafir îl îndemnau să îi scrie premierului I. C. Brătianu și să îi prezinte situația:

> […] să-i arăți nedreptatea ce ți se face, să-i arăți greutatea ce ai fiind cu familie și copii, să-i arăți mijloacele tale restrânse și că este imposibil [indescifrabil – n.n.] cu salariu ce-ți dau și ce vei mai crede de cuviință, toate acestea însă cu demnitate, și cred că Brătianu se va iniția și ambiționa și-ți va face dreptate[25].

De abia un an mai târziu, Djuvara era promovat ca secretar de legație clasa a II-a și transferat la Bruxelles.

Pentru cei mai mulți dintre tinerii diplomați, accederea în diplomația românească a fost influențată de relațiile matrimoniale sau de contactele politice ale părinților. De exemplu, în 1877, Alexandru Em. Lahovari a fost admis ca atașat supranumerar pe lângă agenția diplomatică a României de la Paris. Recunoștea că acea numire a fost influențată de relația de prietenie pe care o aveau părinții săi cu Mihail Kogălniceanu, ministrul Afacerilor Străine al României[26]. Alexandru C. Brăiloiu, fiul lui Constantin Brăiloiu, important lider conservator, a fost numit la vârsta de 23 de ani atașat supranumerar la Paris în 1874, într-o perioadă când la conducerea României se afla un guvern de orientare conservatoare condus de Lascăr C. Catargiu. Dimitrie Nedeianu a fost numit și el la Paris în 1875 tot ca atașat. A rămas în capitala Franței până în 1880, când a fost transferat la Londra. Era unul dintre puținii diplomați români care știa să vorbească și să scrie în limba engleză. A rămas în capitala Marii Britanii aproximativ 18 ani[27].

O parte dintre acești diplomați au activat decenii întregi pe continent. Alții reprezintă, dimpotrivă, prezențe efemere în corpul diplomatic al României. Anastase Simu,

---

[22] Costel Iordăchiță, *Familia Lahovari. Ascendență și destin politic*, Pitești, Editura Carminis, 2004, p. 221−222.

[23] Daniel Cain, *Un trimis al Majestății Sale: Nicolae Mișu*, București, Editura Anima, 2007, p. 46−47.

[24] *Ibidem*, p. 17.

[25] ANIC, fond familial Djuvara, dosar nr. 33, f. 7; Vezi și Răzvan Cristian Bîgiu, *Misiunile diplomatice ale lui Trandafir Djuvara (1879-1924)*, în *AUB*, seria Științe Politice, nr. 9/2007, p. 24.

[26] Alexandru Em. Lahovari, *Note, amintiri, corespondență diplomatică oficială și personală...*, p. 107.

[27] George Bengescu, *Câteva suvenire ale carierei mele. Ion Ghica, V. Alecsandri, Alexandru Lahovari*, Bruxelles, 1899, p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ce provenea dintr-o familie înstărită din Brăila, a fost licențiat în drept la Paris, în 1878, și mai apoi doctor din 1880 în științe politice și administrative al Universității Libere din Bruxelles[28]. A intrat în diplomație ca atașat supranumerar în martie 1880; două luni mai târziu era avansat ca secretar de legație clasa a II-a și transferat la Berlin. În acest sens era informat și Gheorghe Vârnav-Liteanu, ministrul României în capitala Germaniei. Erau expuse motivele care l-au determinat pe ministrul Afacerilor Străine să recurgă la o asemenea decizie: Simu era unul dintre studenții cu rezultate deosebite, avea avere, iar activitatea lui fusese apreciată în perioada cât activase în administrația centrală. Însă, în octombrie același an, din cauza unor motive personale, a fost pus în disponibilitate[29]. În cererea din octombrie 1880, adresată ministrului Afacerilor Străine pentru accederea în diplomație, Victor Athanasiu menționa că era laureat în științele comerciale și financiare la Școala Superioară de Comerț și Finanțe din Paris și candidat în drept al universității din Liege. Cererea i-a fost acceptată, fiind trimis pe lângă legația din Bruxelles[30]. În anul următor, Atanasiu a devenit și doctor în științe politice și administrative al Universității Libere din Bruxelles[31]; numai că, în mai 1882, și-a dat demisia, părăsind cariera[32]. Așadar, câțiva dintre acești tineri, aflați la studii în străinătate, au făcut parte efemer și din corpul diplomatic al României. Terminarea studiilor a coincis și cu părăsirea carierei.

Cele două Anuare, aduse în discuție, cuprind informații și despre corpul consular. Potrivit legislației de organizare a Ministerului Afacerilor Străine, ce a cunoscut numeroase schimbări în perioada dintre Congresul de la Berlin și Primul Război Mondial, consulatele românești puteau fi de două categorii: consulate de carieră, în fruntea cărora se aflau cetățeni români, și consulate onorare, conduse de cetățeni străini. Scopul acestora era bine definit: de sprijinire a intereselor conaționalilor pe teritoriul altui stat și de prezervare a identității naționale (cultură, limbă, școală), cărora li se adăugau activități economice, juridice, notariale[33]. La începutul anilor ’80 ai secolului al XIX-lea, rețeaua consulară era una restrânsă, în funcție și de interesele statului român. Au fost înființate consulate de carieră în imperiile limitrofe: Imperiul Otoman (la Constantinopol și Rusciuk, în Principatul Bulgaria), în Austro-Ungaria (la Budapesta) și în Imperiul Rus (la Odessa și Ismail). La 1881, consulatul de la Constantinopol era cel mai numeros, fiind format din consul general, jude asesor – în speță Victor Cuciureanu, ce îndeplinea și calitatea de atașat în cadrul Legației – cancelar și interpret, în timp ce posturile consulare de la Ismail și Rusciuk aveau un personal restrâns[34]. Chiar și în fruntea acestor consulate, regăsim oameni cu inițiativă. De exemplu, Christian Bălașa, consulul de la Odessa, a avut inițiativa înființării unui consulat român la Chișinău, însă ministrul de Externe al României nu a ținut cont de ideea lui[35].

Analiza consulatelor onorifice a stat și mai puțin în atenția istoriografiei române. În fruntea acestora se aflau cetățeni străini, iar rolul lor era predominant de îmbunătățire a relațiilor economice. În 1881, existau două consulate onorifice în statele nordice, la

[28] Laurențiu Vlad, *Studenți români la Universitatea Liberă din Bruxelles (a doua jumătate a veacului al XIX-lea − prima parte a secolului al XX-lea)*, Iași, Institutul European, 2014, p. 69.
[29] AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera S, nr. 28, nepaginat.
[30] AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera A, nr. 18, nepaginat.
[31] Laurențiu Vlad, *op. cit*., p. 69.
[32] AMAE, fond Dosare personale, Problema 77, litera A, nr. 18, nepaginat.
[33] *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe…*, p. 415.
[34] AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).
[35] Adrian-Bogdan Ceobanu, *Politică și diplomație la sfârșitul secolului XIX. Din istoria relațiilor româno-ruse (1878−1899)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 319.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Stockholm și Christiania, ce depindeau de legația din Bruxelles, tot două în Imperiul Britanic și Austro-Ungaria, unul în Franța, trei în Grecia, cinci în Imperiul Otoman și șapte în Italia[36]. Un an mai târziu, în 1882, întâlnim un consulat în plus, cel de la Londra, ce depindea de legația din capitala Marii Britanii[37].

Lista din anul 1882 indică 41 de diplomați, printre care regăsim și alții care au intrat în cariera diplomatică: Alexandru Odobescu, George Bengescu, Constantin Stamatiadi, Alexandru A. Balș, Victor Cuciureanu, Dimitrie Perticari, Alexandru Davila, Ion Papiniu, Constantin Kogălniceanu. Memoriile lui George Bengescu surprind poate cel mai bine modul în care se realizau recrutările, promovările sau „transferurile” în diplomația românească în anii ’80. El era la studii în capitala Franței și se afla în relații bune cu Ion Ghica, ministrul plenipotențiar al României la Londra. Într-una din vizitele lui Ghica la Paris, s-a întâlnit cu Bengescu, propunându-i postul de secretar de legație: „Bengescule, vrei sa vii cu mine la Londra? Am nevoie de un secretar al doilea. Titularul postului nu se arată dispus a veni să-l ocupe, și eu nu pot să-l adăst indiferent. Dacă-ți convine să fii atașat pe lângă misiunea mea, vorbește: lucrul se poate face îndată”[38]. Ceea ce s-a și întâmplat, Bengescu rămânând în diplomație până spre sfârșitul secolului. O carieră lungă în diplomație au avut și Papiniu, Cuciureanu, Stamatiadi. În schimb, Perticari a fost nevoit să renunțe după 11 ani petrecuți în diferite capitale europene, din cauza problemelor de sănătate; în timp ce Odobescu a avut câteva obiective clare în anii petrecuți la Paris: cercetarea arhivei Ministerului de Externe al Franței, adunând documente pe care le-a pus la dispoziția Academiei Române. Printre puținii reprezentanți ai familiei Balș în diplomația românească se numără și Alexandru, fiul lui Alexandru și al Ruxandrei Sturdza-Miclăușeni. Născut în august 1861, licențiat în Drept al universității din Toulouse, a fost căsătorit cu Zoe, fiica lui Răducanu Rosetti și a Aglaiei Ghica[39]. A intrat în carieră în decembrie 1882, la puțin timp după preluarea frâielor diplomației românești de către unchiul său, Dimitrie A. Sturdza, astfel încât credem că există o conexiune între cele două momente. Alexandru a ajuns până la funcția de consul al României la Budapesta, începând cu 1 noiembrie 1893. A rămas în această demnitate până în 1899, când a încetat din viață. Este printre puținii consuli care a decedat în momentul exercitării funcției.

Pentru alți tineri, angajarea în cadrul Ministerului Afacerilor Străine a fost o perioadă scurtă de distracții în care au acumulat datorii. Nu au rezistat mult timp în corpul diplomatic al României. Cel mai bun exemplu este cel al lui Alexandru Davila, numit atașat supranumerar pe 19 decembrie 1881 și menținut în această funcție până la 28 mai 1882. Alexandru, născut în 1862, avea, la momentul depunerii solicitării de a intra în diplomație, bacalaureatul facultății de Litere din Paris, fiind student al Universității de Drept din București. În mai 1882, Davila a fost transferat ca atașat honorar la Legația din Italia, unde rezistă până în martie 1883. Șeful de misiune, Ion Bălăceanu, trimitea o notă ministerului de la București, în care preciza că tatăl diplomatului venise personal la Roma pentru a-l lua pe Alexandru. Motivul? Conduita tânărului atașat și datoriile pe care le acumulase: 712,50 franci la croitorul Guastalla, 50 de franci la Marchizul de Casteluccio, 16,25 franci la librăria centrală și 25 de franci la birjarul

[36] AMAE, fond Constantinopol, Problema Personal, vol. 26, nepaginat (a se vedea Anexa 1).
[37] *Ibidem* (a se vedea Anexa 2).
[38] George Bengescu, *op. cit.*, p. 36.
[39] Conform arborelui genealogic al familiei Balș, publicat în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 257.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Funari. În total 803,75 franci ce trebuiau achitați. Însă, au mai fost și alte reclamații verbale din partea proprietarului cafenelei Colomna, ce solicita suma de 150 de franci. Pentru aceste sume, Bălăceanu cerea sprijinul autorităților de la București spre a-l informa pe tatăl diplomatului. Peste câteva zile venea și răspunsul din capitala României: Generalul Davila trimisese prin poștă 803,75 franci. Numai că, apăreau și alte solicitări: 92 de franci din partea slugilor cafenelei, 176,70 de franci cafegiului și 170 de franci secretarului cafegiului; în total 438,70, sumă care nu avea să mai fie plătită[40]. Între timp, Alexandru Davila plecase la Bruxelles, ceea ce reprezenta o bucurie pentru colegii săi: „S-a purtat ușurel de tot aici. Ducea viață neregulată prin cafenele; pierdea la cărți; făcea multe datorii […]. Bine că ne-am scăpat de el, căci devenise o piedică aici”[41].

Cazul lui Constantin Kogălniceanu este cunoscut: a avut „mai multe abateri de la datoriile sale ca funcţionar diplomatic şi de la rangurile ierarhice şi profesionale”. Printre erorile comise este menţionat faptul că a părăsit postul fără a aştepta aprobarea de la centru; însă mai grav a fost că „amesteca în aceeaşi telegramă cifre şi texte în alb, ceea ce în fapt este a trăda secretul cifrei”. Inițial a fost suspendat, după care trimis în postul de la Petersburg. Aceleaşi greşeli le-a săvârşit diplomatul român şi în capitala ţarilor. Ba mai mult, l-a şantajat pe consulul de la Moscova, cerându-i sume de bani în schimbul intervenției pe lângă factorii decizionali de la București. Urmarea? A fost revocat din corpul diplomatic, revenind în diplomație peste aproximativ 10 ani, în 1894, în funcția de viceconsul la Salonic[42].

Prin legea de organizare a MAS din 1885 a fost introdus examenul pentru postul de ataşat, precum şi obligativitatea efectuării unui stagiu de doi pentru promovarea de la gradul de ataşat la cel de secretar de legație clasa a II-a. Se puteau înscrie la examen tinerii ce posedau o diplomă de licență sau de doctor şi care făceau dovada unui venit anual de 6 000 de lei. De altfel, ministrul de externe Ion I. Câmpineanu a fost cel care susținea principiul meritocrației:

> Este bine ca funcţiunile diplomatice, ca orice funcţiune a statului, să fie accesibilă numai la oameni cu avere? [...] Am crezut că este bine să venim cu această lege, să prevedem că corpul diplomatic poate fi accesibil pentru oricine, şi încă mai mult să suprimăm gratuitatea în toate serviciile, pentru că gratuitatea este o adevărată calamitate[43].

Din 1885 începea o nouă etapă în istoria corpului diplomatic al Vechiului Regat. Și-a făcut loc, treptat, o altă generație, care susținea examen pentru a intra în rândurile diplomației românești. Îi amintim aici pe Eugeniu Mavrodi, Alexandru G. Florescu, Nicolae Filodor, Constantin Diamandi, Mihail Burghelie, Gheorghe Derussi, George Cretzianu, Gheorghe Filaliti, Nicolae B. Cantacuzino. Se încerca eliminarea practicii numirii ataşaților supranumerari, deşi se făceau presiuni chiar la adresa ministrului de Externe pentru numirea lui Duiliu Zamfirescu în vara anului 1885:

---

[40] AMAE, fond Dosare personale, Litera D, nr. 11, nepaginat; vezi şi Adrian-Bogdan Ceobanu, *Diplomatul român şi viaţa socială din capitalele europene*, în idem, *Diplomaţi în Vechiul Regat. Familie, carieră şi viaţă socială în timpul lui Carol I (1878−1914)*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 245.

[41] *Scrisori către Ioan Bianu. Documente literare*, vol. III, ediție de Marieta Croicu și Petre Croicu, București, Editura Minerva, 1976, p. 54.

[42] Adrian-Bogdan Ceobanu, *Politică și diplomație la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din istoria relațiilor româno-ruse (1878−1899)…*, p. 287−290.

[43] *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe...*, p. 490−491.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> [...] mi-aţi dat cuvântul D-voastră că dânsul va fi numit în serviciul diplomatic, chiar fără concurs, supunându-mă la oarecare obligaţiuni, pe care atât din înalta mea consideraţie pentru D-voastră, cât şi din dragoste pentru el, m-am declarat gata a le satisface [...]. Eu îl asigurasem în modul cel mai pozitiv că va fi numit, deoarece ştiam că cuvântul unui Câmpineanu, şi mai cu seamă a iubitului nostru Ministru de Externe, valorează cât un decret domnesc[44].

Nu s-a reuşit. La finele secolului al XIX-lea şi la începutul celui următor, practica numirii ataşaţilor supranumerari nu a fost eliminată total. De exemplu, Emanuel Rosseti-Roznovanu expedia, la 15 martie 1904, ministrului Afacerilor Străine o scrisoare în care își exprima dorința de a „îmbrățișa” cariera diplomatică, dorind să fie numit atașat supranumerar în cadrul ministerului. Anexa, în acest sens, actul de naștere, diploma de licențiat și certificatul de scutire pentru serviciul militar[45]. Era fiul lui Nicolae (Nunuță) Rosetti-Roznovanu din cea de-a doua căsătorie a acestuia cu Lucia Conachi-Vogoride[46]. La finele anului 1902, ministrul României la Petersburg, Gheorghe Rosetti-Solescu, recomanda, fără succes, vărului său, Dimitrie A. Sturdza, ministrul Afacerilor Străine, intrarea în cariera diplomatică a lui Emanuel Rosetti-Roznovanu[47]. Abia peste un an și jumătate, în aprilie 1904, Ion I. C. Brătianu, atunci șeful diplomației române, era de acord cu numirea acestuia ca atașat supranumerar în administrația centrală[48].

Anuarele Personalului Representațiunii României în străinătate din anii 1881 și 1882 pot reprezenta un instrument de lucru util pentru cei interesați de corpul diplomatic al României imediat după recunoașterea Independenței României și nu numai. O parte dintre cei care au renunțat la cariera diplomatică au activat mai apoi în politica și în administrația românească. Alții au slujit decenii întregi interesele statului român în diferite capitale europene. Însă, pe alocuri, informațiile din aceste liste trebuie coroborate cu cele din dosarele de personal ale diplomaților. Eventuala identificare a tuturor listelor pentru perioada 1878−1914 poate crea o imagine de ansamblu a corpului diplomatic al Vechiului Regat, putându-se realiza studii prosopografie complete. Astfel, i-am identifica și pe toți „băieții cu pricopseală” din diplomația românească.

Într-o lucrare publicată în urmă cu câțiva ani, istoricul Gheorghe Cliveti, profesor universitar la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, observa că, în ultima perioadă, s-au publicat în istoriografia românească mai multe studii de specialitate dedicate „lumii diplomaților”[49]. Studiul de față se integrează în această categorie. Îi dorim și pe această cale multă sănătate și „La mulți ani!”.

[44] ANIC, fond Câmpineanu, dosar 117, f. 1.

[45] AMAE, fond Personale, Litera R, nr. 29, nepaginat.

[46] Conform arborelui genealogic alcătuit de Mona și Florian Budu-Ghyka disponibil pe site-ul http://www.ghika.net/.

[47] Adrian-Bogdan Ceobanu, *Un diplomat al Vechiului Regat: Gheorghe Rosetti-Solescu*, în *Gheorghe Rosetti-Solescu. Corespondență diplomatică personală și oficială (1895−1911). Petersburg*, editori Rudolf Dinu, Adrian-Bogdan Ceobanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 21.

[48] AMAE, fond Personale, Litera R, nr. 29, nepaginat.

[49] Gheorghe Cliveti, *România și „alianțele germane” 1879−1914*, Iași, Editura Junimea, 2015, p. 22.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Anexa 1
Anuarul Personalului Representaţiunii României în străinătate 1881

Corpul diplomatic

Ţara (Reşedinţa)	**Calitatea**	**Numele şi prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Austro-Ungaria Viena	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Ion Bălăceanu	10 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	Al. A. Beldiman	10 Noem[brie] 1880
	Secretar 2-a	Ion Nenici	14 Aprilie 1879
Belgia şi Ţările de Jos	Ministru reşedinte [rezident – n.n.]	Mihail Mitilineu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	T.G. Djuvara	24 Aprilie 1880
	Ataşat	Victor Athanasiu	22 Octom[brie] 1880
Francia Paris	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Mihail Kogălniceanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 1-iu	Emil Ghika	24 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. Em. Lahovari	17 Mai 1880
	Ataşat consilier de legaţiune	Henry Vignaud	24 Aprilie 1880
	Ataşat	Al. I. Philippescu	16 Iulie 1880
	Ataşat	Edgar Mavrocordato	Martie 1881
Germania Berlin	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	George Vârnav-Liteanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. C. Brăiloiu	28 Aprilie 1879
	Secretar 2-a	Anastase Simu	17 Mai 1880
Grecia Atena	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Constantin Esarcu	31 Decem[brie] 1880
	Secretar 2-a	Constantin Sordony	14 Octom[brie] 1879
Italia Roma	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Nicolae Kretzulescu	22 Ianuar[ie] 1880
	Secretar 1-iu	Dr. G. Obedenaru	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Constantin Mitilineu	18 Decem[brie] 1880
Marea Britanie Londra	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Nicolae Callimachi-Catargi	24 Aprilie 1880
	Secretar 1-iu	D. Nedeyanu	22 Iunie 1880
	Ataşat	Henry Nathanson	27 Septem[brie] 1880
Rusia Petersburg	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Generalul Pr. Ion Ghica	20 Septem[brie] 1878
	Secretar 2-a	George Rosetti	17 Mai 1880
	Secretar 2-a	Alexandru Lenş	17 Mai 1880
Serbia Belgrad	Ministru reşedinte [rezident − n.n.]	Lascar C. Catargi	14 Aprilie 1879
	Secretar 2-a	P.P. Mavrogheni	29 Mai 1879
	Interpret	M. Bietici	18 Mai 1878
Turcia Constantinopole	Trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar	Dimitrie Brătianu	30 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	Dimitrie Olănescu	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	G. Em. Lahovary	28 Aprilie 1879
	Ataşat	Victor Cuciureanu	25 Octom[brie] 1880
	Interpret	Alfons Lahaille	29 Mai 1879
Bulgaria Sofia	Agent diplomatic şi consul general	Alexandru C. Sturdza	21 Iulie 1879
	Viceconsul cancelar general	Basile Spiro-Paul	21 Iulie 1879
	Interpret	N. Avramovitz	30 Iunie 1880

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Corpul Consular
I-a Categorie Retribuiți

Orașul (Legațiunea în gradul actual de care depinde)	**Calitatea**	**Numele și prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Constantinopole	Consul general	Alexandru Farra	14 Iulie 1879
Constantinopole	Jude Assesor	Victor Cuciureanu	30 Octombrie 1880
	Cancelar	G. Picipio	2 Iunie 1879
	Interpret	G. Constantinide	2 Iunie 1879
Buda-Pesta	Consul general	Eugeniu Voinescu	15 Decembrie 1879
Viena	Cancelar	Const. I. Bălăceanu	24 Decembrie 1880
	Interpret	I. Puruțiu	25 Februarie 1880
Odessa	Consul general	Christ. A. Bălaș	17 Februarie 1879
Petersburg	Cancelar	A. Mironescu	25 Septembrie 1879
	Interpret	Christ. Sandu	2 Noiembrie 1879
Salonic	Consul general	George Lenș	24 Octombrie 1879
Constantinopole	Cancelar	D. Papiniu	20 Noiembrie 1879
	Interpret	D. Unca	12 Iunie 1880
Ismail	Consul	Iacob Livescu	22 Ianuarie 1879
Petersburg	Cancelar	Sergiu Cunescu	23 Septembrie 1879
Rusciuc-Varna	Consul	Al. Stoianovici	21 Mai 1879
Constantinopole	Cancelar	Leon Ieronim	5 Iulie 1880

Corpul Consular
II-a Categorie Honorarii

Orașul (Legațiunea în gradul actual de care depinde)	**Calitatea**	**Numele și prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Christiania (Bruxelles)	Consul general	Christian Tönsberg	12 Februarie 1881
Monaco (Paris)	Consul general	H. Leydet	2 Aprilie 1880
Stockholm (Bruxelles)	Consul general	C. O. Berg	6 Martie 1880
Teheran (Constantinopole)	Consul general	Cavaler R. C. Keun	15 Iulie 1880
Viena (Viena)	Consul general	Wilhelm Lindheim	13 Octombrie 1880
Florența (Roma)	Consul	Giuseppe Civelli	30 Mai 1880
Genova (Roma)	Consul	Fr. S. Rodocanachi	16 Decembrie 1880
Corfu (Atena)	Consul	Nicolae Damiri	19 Noiembrie 1880
Livurn (Roma)	Consul	Cav. Guillaume Pierni	12 Mai 1880
Malta (Londra)	Consul	Eduard L. Vella	12 Februarie 1881
Manchester (Londra)	Consul	P. Goldschmidt	11 August 1880
Messina (Roma)	Consul	Domenico Manganaro	30 Mai 1880
Neapole (Roma)	Consul	Dr. Galucci Vicentio	24 Ianuarie 1880
Patras (Atena)	Consul	G. Zinis	30 Octombrie 1880
Pyreu (Atena)	Consul	Labosses	29 Iulie 1880
Smirna (Constantinopole)	Consul	Herman Keun	24 Octombrie 1880
Spezia (Roma)	Consul	Alvigini	30 Mai 1880
Triest (Viena)	Consul	I. de Demetrio	20 Octombrie 1879
Tripoli (Constantinopole)	Consul	Walter Grâce	24 Octombrie 1880
Tunis (Constantinopole)	Consul	Clement Aubert	20 Noiembrie 1880
Turin (Roma)	Consul	Vegezzi Ruscalla	15 Decembrie 1879
Adana (Constantinopole)	Consul	G. Ussep	7 Martie 1881

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Anexa 2
Anuarul Personalului Representațiunii României în străinătate 1882

Corpul diplomatic

Țara (Reședința)	**Calitatea**	**Numele și prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Austro-Ungaria Viena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Ion Bălăceanu	10 Septem[brie] 1878
	Secretar 1-iu	G. Rosetti-Solescu	23 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	Ion Nenici	14 Aprilie 1879
Belgia și Țările de Jos	Ministru reședinte [rezident – n.n.]	Th. Văcărescu ~~Mihail Mitilineu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	1 Octom[brie] 1880 ~~17 aprilie 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Secretar 2-a	T.G. Djuvara	24 Aprilie 1880
	Atașat	~~Victor Athanasiu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Dl. Uhrinovschy	~~22 Octom[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iulie 1882
Francia Paris	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	M. Pherekyde	16 Noiem[brie] 1882
	Secretar 1-iu	Al. Odobescu	3 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	~~Al. Brăiloi~~ [tăiat în orig. – n.n.] George Bengescu	~~23 Octom[brie] 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Atașat consilier de legațiune	Henry Vignaud	24 Aprilie 1880
	Atașat	Al. I. Philippescu	16 Iulie 1880
	Atașat	Edgar Mavrocordato	Martie 1881
	Atașat	~~C. G. Nanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Stamatiadi	Decembrie 1881
	Atașat	Alex. A. Balș	Decembrie 1882
Germania Berlin	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	George Vârnav-Liteanu	17 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	Al. C. Brăiloiu	3 Octom[brie] 1881
	Secretar 2-a	~~C. Kogălniceanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Victor Cuciureanu	~~23 Octom[brie] 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 2 Iunie 1883
Grecia Atena	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	~~Constantin Esarcu~~ [tăiat în orig. – n.n.] George M. Ghica	~~31 Decem[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Secretar 2-a	~~Constantin Sordony~~ [tăiat în orig. – n.n.] Grig. Ghica	~~14 Octom[brie] 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] Aprilie 1883
	Atașat	Jacques Bizzu	Aprilie 1881
Italia Roma	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	~~P. Mavrojeni~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~25 iulie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Secretar 1-iu	Dr. G. Obedenaru	4 aprilie 1880
	Secretar 2-a	~~C. Mărăcineanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~Constantin Mitilineu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~C. Bălăceanu~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Kogălniceanu	~~Aprilie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~18 Decem[brie] 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~1 Oct[ombrie] 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] 2/14 Iunie 1883
	Atașat	~~Perticari~~ [tăiat în orig. – n.n.] Al. Davila	~~Iunie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iunie 1882

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Marea Britanie Londra	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	Pr. I. Ghica	1 Iulie 1881
	Secretar 1-iu	D. Nedeyanu	22 Iunie 1880
	Secretar 2-a	~~G. Bengescu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~George Em. Lahovary~~ [tăiat în orig. – n.n.] C. Mărăcineanu	~~Noiembrie (?) 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~15 Aprilie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Atașat	Henry Nathanson	27 Septem[brie] 1880
Rusia Petersburg	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	N. Cretzulescu	30 Mai 1881
	Secretar 1-iu	Al. Em. Lahovary	25 Iunie 1881
	Secretar 2-a	~~Alexandru Lenș~~ [tăiat în orig. – n.n.] D. Perticari	~~17 Mai 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Februarie 1883
Serbia Belgrad	Ministru reședinte [rezident – n.n.]	~~Lascar C. Catargi~~ [tăiat în orig. – n.n.] M. Mitilineu	~~14 Aprilie 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] 1 Octom[brie] 1882
	Secretar 2-a	P. P. Mavrogheni	29 Mai 1879
	Interpret	M. Bietici	18 Mai 1878
Turcia Constantinopole	Trimis extraordinar și ministru plenipotențiar	P. Mavrogeny	25 Septem[brie] 1882
	Secretar 1-iu	Dimitrie Olănescu	4 Aprilie 1880
	Secretar 2-a	I. N. Papiniu	15 Aprilie 1881
	Atașat și jude la	~~Victor Cuciureanu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~25 Octom[brie] 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Interpret	Alfons Lahaille	29 Mai 1879
Bulgaria Sofia	Agent diplomatic și consul general	Emil I. Ghica	21 Iulie 1879
	Viceconsul, cancelar, general	Basile Spiro-Paul	24 Decembrie 1880
	Interpret	N. Giurcovici	Decembrie 1881

Corpul Consular
I-a Categorie Retribuiți

Orașul (Legațiunea în gradul actual de care depinde)	**Calitatea**	**Numele și prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Constantinopole Constantinopole	Consul general	~~Eugeniu Voinescu~~ [tăiat în orig. – n.n.] Alex. Exarhu	13 Octom[brie] 1881 22 Iunie 1882
	Jude Assesor	~~Victor Cuciureanu~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~30 Octombrie 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.]
	Cancelar	~~G. Scorțescu~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~G. Picipio~~ [tăiat în orig. – n.n.] G. Picipio numit din nou la	~~28 Decembrie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] ~~2 Iunie 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] 22 Iunie 1882
	Interpret	G. Constantinide	2 Iunie 1879
	Portărel	~~Theodor Lesto~~ [tăiat în orig. – n.n.] G. Mavromati	~~19 Mai 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.] Aprilie 1883
	Căpitan de port (onorar)	Marco Foscolo	19 Mai 1881
	Copist arhivar	Theodor Moscopolu	10 Septem[brie] 1880
Buda-Pesta Viena	Consul general	Alex. Farra	13 Octom[brie] 1881
	Cancelar	Al. Cimbru	24 Decembrie 1880
	Interpret	I. Porușiu	25 Februarie 1880

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Odessa Petersburg	Consul general	~~Christ. A. Balaș~~ [tăiat în orig. – n.n.] E. Voinescu	~~17 Febr. 1879~~ [tăiat în orig. – n.n.] Martie 1883
	Cancelar	~~Lambrino~~ [tăiat în orig. – n.n.] Lambrino	~~Iunie 1882~~ [tăiat în orig. – n.n.] Iunie 1882
	Interpret	Christ. Sandu	2 Noiembrie 1879
Salonic Constantinopole	Consul general	George Lenș Christ. A. Bălaș	24 Octom[brie] 1879 Martie 1883
	Cancelar	C. Popovici	13 Iunie 1881
	Interpret	D. Unca	12 Iunie 1880
Ismail Petersburg	Consul	Alexandru S. Rosetti	23 Noiem[brie] 1881
	Cancelar	Sergiu Cunescu	20 Noiembrie 1879
Rusciuc-Varna Constantinopole	Consul	Al. Stoianovici	21 Mai 1879
	Cancelar	Leon Ieronim	5 Iulie 1880
	Interpret	Chr. Teohari	20 Iulie 1880

Corpul Consular
II-a Categorie Honorarii

Orașul (Legațiunea în gradul actual de care depinde)	**Calitatea**	**Numele și prenumele**	**Data numirii în gradul actual**
Christiania (Bruxelles)	Consul general	Christian Tönsberg	12 Februarie 1881
Londra (Londra)	Consul general	John Staniforth	7 Aprilie 1881
Monaco (Paris)	Consul general	H. Leydet	2 Aprilie 1880
Stockholm (Bruxelles)	Consul general	C. O. Berg	6 Martie 1880
Teheran (Constantinopole)	Consul general	Cavaler R. C. Keun	15 Iulie 1880
Viena (Viena)	Consul general	Wilhelm Lindheim	13 Octombrie 1880
Adana (Constantinopole)	Consul	~~D-tor G. Ussep~~ [tăiat în orig. – n.n.] (revocat la 10 Iunie 1882)	~~7 Martie 1881~~ [tăiat în orig. – n.n.]
Florența (Roma)	Consul	~~Giuseppe Civelli~~ [tăiat în orig. – n.n.] înlocuit cu fiul său, G. G. Civelli	~~30 Mai 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] decedat Iulie 1882
	Viceconsul	Carol Ristori	17 Martie 1881
Genova (Roma)	Consul	Fr. S. Rodocanachi	16 Decembrie 1880
Livurn (Roma)	Consul	Cav. Guillaume Pierni	12 Mai 1880
	Viceconsul	Albert Paoletti	19 Mai 1881
Malta (Londra)	Consul	Eduard L. Vella	12 Februarie 1881
Manchester (Londra)	Consul	P. Goldschmidt	11 August 1880
Messina (Roma)	Consul	Domenico Manganaro	30 Mai 1880
Neapole (Roma)	Consul	Dr. Galucci Vicentio	24 Ianuarie 1880
Palermo (Roma)	Consul	Carol Dunandy	8 Mai 1881
Patras (Atena)	Consul	G. Zinis	30 Octombrie 1880
Pyreu (Atena)	Consul	L. Labosses	29 Iulie 1880
Smirna (Constantinopole)	Consul	Herman Keun	24 Octombrie 1880
Spezia (Roma)	Consul	Alvigini	30 Mai 1880

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Triest (Viena)	Consul	I. de Demetrio Dl … numit viceconsul [așa în orig. – n.n.]	20 Octombrie 1879 Martie 1882
Tripoli (Constantinopole)	Consul	Walter Grâce	24 Octombrie 1880
Tunis (Constantinopole)	Consul	~~Clement Aubert~~ [tăiat în orig. – n.n.]	~~20 Noiembrie 1880~~ [tăiat în orig. – n.n.] Demisionat în Ianuarie 1883
Turin (Roma)	Consul	Vegezzi Ruscalla	15 Decembrie 1879

“THE CULTIVATED BOYS” OF ROMANIAN DIPLOMACY (1878−1885). NOTES ON THE *ANNUALS OF THE PERSONNEL OF ROMANIA’S REPRESENTATION ABROAD IN 1881, 1882*

(Summary)

Keywords: Romanian diplomatic body, Attaché, Legation, Consulat.

The present study makes an analysis of the lists of Romanian diplomats named abroad in 1881 and 1882, identified in the Romanian Archive of Foreign Affairs. In 1885 there were heated discussions in the Romanian Parliament regarding the presence of supernumerary attachés among the diplomatic corps of Romania; in most cases they came from wealthy families, entering the diplomatic corps of Romania by appointment, based on matrimonial and family relations. Based on the two lists, we could identify them. Although since 1885, the exam was introduced as criteria for admission in the diplomatic career, we find at the beginning of XX century the practice of naming supernumerary attachés in the Romanian diplomacy.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRU ZUB[*]

DISCURSUL UNIONIST ÎN CHEIE SERIALĂ[**]

O explicaţie interesantă a fenomenului Unirii întâlnim la A. D. Xenopol, neobositul polihistor, care şi-a început cariera, la 1868, cu o pledoarie pentru *Cultura naţională* şi a încheiat-o, jumătate de secol mai târziu, ca luptător – chiar dacă minat de boală, ţintuit la pat – pentru desăvârşirea Unirii. Între un moment şi altul e o legătură lesne sesizabilă pentru cine urmăreşte activitatea militantului. Primul fusese, în fond, ocazia fericită de formulare a unui *credo* ce avea să-i lumineze întreaga existenţă. Fraza iniţială, chiar, e revelatoare pentru debutul său cărturăresc, ca şi pentru toată opera sa: „Trebuie bine să ne însemnăm, noi românii, că orice progres pe calea civilizaţiunii nu are pentru noi o adevărată valoare decât întrucât se reflectează asupra naţionalităţii noastre”[1].

Era un fel de a opta pentru o directivă susceptibilă să pună în miezul atenţiei propria naţiune, privită în dezvoltarea ei globală, diacronică, o directivă căreia Xenopol i-a rămas fidel până la capăt. Din ea au decurs analizele cu privire la „starea noastră actuală”, seria de *Studii economice*, atât de moderne în concepţia lor, demersurile practice de ameliorare a vieţii celor nevoiaşi, iar mai presus de toate opera sa de istoric şi gânditor, închegată spectaculos spre finele carierei[2]. În tot ce a întreprins, pe tărâm cultural, ştiinţific sau politic, el a fost animat de aceeaşi unică idee: punerea în valoare, la modul optim, a virtuţilor poporului român, aşa cum s-au manifestat ele în trecut şi cum se manifestau încă în actualitatea cea mai vie.

Meditaţia pe marginea trecutului l-a dus, pe de o parte, la o serie de studii şi sinteze istorice, iar pe de alta, la o concepţie sistematică asupra istoriei însăşi. El a identificat în desfăşurarea faptelor înserieri cauzale şi a conceput, pe această bază, un întreg sistem explicativ, acele *Principii fundamentale ale istoriei* (1899) din care avea să se nască *La théorie de l’histoire* (1908). Tot ce se întâmplă în istorie, susţinea filozoful, poate fi reprezentat prin *serii* evolutive, cu geneză, ascensiune şi declin, potrivit unui principiu genetic care guvernează întreaga evoluţie[3].

O asemenea idee, aplicată la studiul propriei naţiuni, l-a dus încă de la început, chiar dacă într-o formulare vagă, la concluzia că „un popor are putinţa de a trăi şi a se dezvolta până ce a revărsat în lume tot cuprinsul său sufletesc”, cum afirma, la 1871, în cuvântarea festivă de la Putna, adăugând că, în ce-i priveşte pe compatrioţii săi, aceştia

---

[*] Academician, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iaşi.

[**] Text revizuit din „Luceafărul”, XXVI, 1983, 47, p. 1, 7; *CvL*, CL, 9 (263), noiembrie 2017, p. 24−26; „Expres cultural”, I, 11−12, noiembrie−decembrie 2017, p. 4.

[1] A. D. Xenopol, *Scrieri sociale şi filozofice*, Bucureşti, 1967, p. 77.

[2] Alexandru Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, Bucureşti, 1973, *passim*.

[3] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 217−231.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 113−116

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

n-au avut încă putinţa să exteriorizeze acel conţinut. De unde îndemnul ca „toţi românii […], fie ei din orice sferă, fie ei din orice ţară, să lucreze neobosit, fiecare în parte şi toţi împreună, spre aflarea şi răspândirea mijloacelor care vor putea să înlesnească înrădăcinarea credinţelor, năzuinţelor şi speranţelor noastre comune în unul şi acelaşi viitor”[4]. Credinţa într-un viitor comun, clar exprimată atunci, venea din veac şi Xenopol n-a făcut decât să o rostească în faţa unei adunări din care nu lipseau Kogălniceanu, Maiorescu, Slavici, Eminescu şi alţi mari oameni ai timpului, în culmea carierei sau numai la începutul ei. Acea „revărsare” de potenţe etnice pe tărâmul culturii nu era decât o *serie,* marea *serie istorică* a oricărei comunităţi în epoca modernă. O judecată simplă l-a dus pe vorbitor la această formulare: „Fiindcă noi românii încă nu am desfăşurat tot cuprinsul nostru sufletesc, avem dreptul de a trăi şi putem spera în viitor”[5]. O lege a naturii se cerea astfel împlinită, nu de la sine, ci prin voinţa liberă a oamenilor, prin munca lor bine strunită în direcţia aceluiaşi scop: „lucrare înceată, ca aceea a polipilor ce ridică insule din sânul oceanului, pe care apoi viaţa îşi aşterne covorul său, iar nu ca aceea a furtunilor mării ce nalţă într-o clipă cumpliţii munţi de spumă, ca iarăşi să-i cufunde în latul ocean!”[6]

Printr-o asemenea metaforă, Xenopol îşi mărturisea preferinţa pentru o mişcare evolutivă, organică, sugerând totodată, consensual, procesul de acumulare ce anunţă, în istorie, orice „eveniment” de seamă, orice fenomen cu semnificaţie aparte. „Lucrarea” sugerată, în direcţia căreia invoca solidarităţi de tot felul, trebuia să fie însăşi unitatea deplină a neamului său. Un arc peste timp leagă această imagine de străduinţa mai târzie de a explica procesul unificării româneşti ca fenomen istoric, mai întâi ca simplă restituţie punctuală, apoi sistematic, făcând apel la ideea de *serie.*

Seria istorică a Unirii îşi avea originea departe în timp, în chiar romanizarea populaţiei daco-getice şi în eforturile noii sinteze etnoculturale de a-şi păstra fiinţa în ciuda vitregiilor istoriei. Nu vom stărui aici. Destul că în secolul al XIX-lea, care a însemnat resurecţie peste tot în zonă, a apropiat mult această *serie* de ţinta ei finală. Decelându-i rădăcinile îndepărtate şi urmărindu-i „creşterea” în timp, istoricul a ajuns la mari studii privind secolul naţionalităţilor: *Războaiele dintre ruşi şi turci* (1880), *Domnia lui Cuza Vodă* (1903), *Istoria partidelor politice* (1910), *Nicolae Kretzulescu* (1915), la care se adaugă luminosul discurs academic în care a evocat personalitatea lui *Mihail Kogălniceanu* (1895), precum şi noua ediţie, neîncheiată, a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*. În aceste lucrări şi în altele de mai mică amplitudine, Xenopol a avut ocazia să adâncească diverse aspecte ale complexului fenomen, ceea ce l-a ajutat a defini până la urmă, pe larg, marea serie a Unirii. Pe tărâm pragmatic (V. Maciu, V. Netea etc.), ca şi sub unghiul explicaţiei teoretice (O. Buhociu, V. Bulgaru, G. Toma, Al. Boboc, Z. Lateş, M. Popa etc.), contribuţiile sale au fost deja puse în lumină[7].

Să notăm, aici, doar faptul că, dintre istoricii români, Xenopol a fost primul care s-a ocupat mai adânc de Unire şi a tratat-o ca fenomen complex, multisecular, cu implicaţii geopolitice, de la căutarea „instinctivă” a unor soluţii de solidaritate defensivă în Evul Mediu, culminând cu marea acţiune a lui Mihai Viteazul, până la înfăptuirea ei în zona extracarpatină, la mijlocul secolului al XIX-lea. Seria deschisă astfel, incompletă

[4] *Ibidem,* p. 211.
[5] *Ibidem,* p. 206.
[6] *Ibidem,* p. 216.
[7] Vezi îndeosebi vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viaţa şi opera sa*, ed. de L. Boicu şi Alexandru Zub, Bucureşti, 1972; Mihai Popa, *A. D. Xenopol filosof al istoriei*, Bucureşti, 2007, p. 37−39.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pe tărâmul faptei, dar prelungită ideal în mintea istoricului până la realizarea unităţii depline, a căpătat un contur tot mai precis, fiind prezentată în marea sinteză pragmatică şi în studii mai restrânse, unele de un interes cu totul remarcabil. Scoaterea Unirii de sub incidenţa hazardului pentru a-i găsi temeiuri în sfera necesităţii, ca „product" al unei lungi serii, e poate contribuţia cea mai caracteristică a lui Xenopol în acest domeniu şi ea se întemeiază mai ales pe ideea de *serie istorică*. Dorind să-şi exemplifice sistemul de gândire printr-o analiză concretă, el a scris *Domnia lui Cuza Vodă* (1903), iar pentru străini un studiu pe aceeaşi temă în „Revue de synthèse historique" (1906).

Unirea constituie, în opera lui Xenopol, un capitol esenţial, asupra căruia a revenit mereu. Obsesia aceasta l-a însoţit pe istoric şi în vilegiatură, ca o umbră ineluctabilă, iscată din chiar solul patriei ideale, aşa cum avea să se înfiripe aceasta doar la finele existenţei cărturarului. Peregrin prin teritoriile aflate încă sub dominaţie străină, el schiţa, la Vatra Dornei, la Râşnov sau la Mehadia, gânduri privind destinul românesc ca o realitate organică, în afara oricărei segregaţii pasagere, o realitate ce se încheagă, triumfătoare, dincolo de neşanse geopolitice şi de obstrucţii ieşite din culisele diplomaţiei. Istoricul visa, poposind în Mehadia, la clipa Unirii depline, simţind-o aproape, de vreme ce şi exista în inimi. „Desigur că încordarea puterilor necesare pentru a prinde în un singur lanţ viaţa noastră ca popor nu este încă pe deplin coaptă şi că trebuie să aşteptăm maturitatea rodului, pentru a-l culege", încheia Xenopol, adăugând că atunci, când rodul se va fi copt, „nimic în lume nu-l va mai putea opri, nici piscurile Carpaţilor, nici uneltirile neamurilor străine"[8]. O atare concluzie era sprijinită nu doar de speranţa legitimă a unui vechi militant pentru idealul naţional, ci şi de convingerea omului de ştiinţă, îndelung verificată, că, în durata noastră, ideea Unirii forma o *serie istorică*, a cărei împlinire nu putea să mai întârzie mult timp. Intuise această desfăşurare a lucrurilor demult, studiind trecutul românesc, a teoretizat-o apoi şi i-a urmărit realizarea metodic, luând în seamă fiecare *serie* de fapte, pentru a ajunge, inferând, la o concluzie. A şi sintetizat, în monografia dedicată lui Cuza Vodă, aspectul metodologic (cap. XVI), pentru a conchide că istoria acelui interstiţiu se lasă descifrată cel mai bine în lumina unei evoluţii seriale. O asemenea perspectivă îl obliga pe istoric să se întrebe, integrând domnia respectivă în marea serie a redeşteptării: „S-a încheiat oare dezvoltarea politică a poporului român, cu punerea coroanei regale de oţel pe fruntea principelui Carol şi nu mai are acest popor nici o dorinţă de îndeplinit, nici o ţintă de urmărit?"[9] Răspunsul nu putea fi decât negativ, iar pentru cititorii din pragul secolului al XX-lea el sugera limpede finalul seriei respective prin desăvârşirea unităţii de stat.

A. D. Xenopol a mai prins să vadă cu ochii acest final, după ce asistase, imobilizat de boală, la ororile războiului, nu fără a-şi încuraja compatrioţii şi a interveni pe lângă prietenii săi francezi în interesul ţării. O mare *serie istorică* se împlinea, odată cu viaţa cărturarului, care scrisese, într-o generoasă cadenţă: „Ca un fluviu adânc, în care se varsă toate râurile lăturalnice ale dezvoltării poporului român, curge marea serie a regenerării şi redeşteptării neamului, a cărei rădăcini culturale se pierd în secolii mai îndepărtaţi, dar care începe a se arăta pe tărâmul politic de la pătrunderea domniilor naţionale"[10]. Sfârşitul acestei serii, partea ei triumfală aşa-zicând, coincidea oarecum cu traiectoria vieţii lui Xenopol, desfăşurată între discursul-program de la Putna şi îndemnurile la coeziune naţională din anii marelui război de întregire. Sunt traiectorii ce

[8] A. D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, Iaşi, 1901, p. 148.
[9] Idem, *Scrieri sociale şi filozofice*, p. 349.
[10] Idem, *Domnia lui Cuza-Vodă*, II, Iaşi, 1903, p. 232.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

se interferează semnificativ, iar de această interferenţă istoricul era cel dintâi conştient şi cel mai dispus la explicaţii integrative. Căci dacă ideea Unirii a constituit, în durata românească, o idee-forţă, un liant miraculos, cel ce a pus-o primul în lumină edificatoare, ca pe o *serie istorică*, i se ataşa organic, sporindu-i, prin chiar acest fapt, relevanţa.

UNIONIST DISCOURSE IN A SERIAL KEY
(Summary)

Keywords: syntheses, conception of history, causal series, A. D. Xenopol, genetic principle.

Meditation about the past led A. D. Xenopol, on the one hand, to a series of historical studies and syntheses, and on the other hand to a systematic conception of history itself. He identified causal series in the sequences of facts and conceived, based on that, a whole explanatory system, those *Fundamental Principles of History* (1899), which was going to result in *La Théorie de l'histoire* (1908). Everything that happens in history, the philosopher stated, could be represented by means of evolutive series, with a genesis, an ascension and a decline, according to a genetic principle that rules over the whole evolution. Xenopol confesses his preference for an evolutive, organic movement, suggesting at the same time, consensually, the accumulation process that announces, in history, every important "event", every phenomenon with some particular significance. The finality was to be the complete unity of its people. A bridge over time relates this image to his later effort to explain the process of Romania's unification as a historical phenomenon, first of all as a one-off reconstruction, than systematically, appealing to the idea of series. The unification represents, in Xenopol's work, an essential chapter, on which he kept on returning. This obsession accompanied the historian even when he was not home, like an unavoidable shadow, one born from the soil of his ideal motherland, that the scholar was going to see only towards the end of his life.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

AGATA ŻABIEREK[*]
KRZYSZTOF ŻABIEREK[*]

ROMANIAN OCCUPATION OF POKUTTYA IN 1919

On the night of 31st October and 1st November 1918 street fighting for Lviv began between Poles and Ukranians. Thanks to the great sacrifice the Polish side managed to defend the city. The battles started to spread throughout the whole of Eastern Lesser Poland and lasted until July 1919[1]. During the rebirth of the Republic of Poland, the first diplomatic contacts began to develop, which lasted throughout the peaceful period of existence of the Polish state.

During the Polish-Ukrainian battles, brutal acts of war crimes took place[2], which were a precursor of the tragedy of these lands during the Second World War (genocide committed on the Polish population by UPA[3]). During the May 1919 offensive by Polish troops[4], Romanian troops entered the Pokuttya area and began implementing the May announcements of Prime Minister Ion Bratianu, with Romanian military circles on readiness to take part in the action against the Ukrainians. It was supposed to bring a common border with Poland and the conclusion of a political and military alliance[5].

In this period, the Polish press was the main source of information for Poles about the political and military situation on numerous battle fronts. The pressmen were watching the situation in Eastern Lesser Poland with interest. The two most widely published newspapers were "Gazeta Lwowska" and "Goniec Krakowski". During the Austrian Partition, the "Gazeta Lwowska" was the press body of the authorities during the Second Polish Republic. It was an official journal of local significance[6]. Whereas

[*] Drd., University "Kazimir the Great", Bydgoszcz, Poland.

[1] W. Sienkiewicz, *Niepokonani. Wojna polsko-bolszewicka 1920 r.* [The Polish-Bolshevik War of 1920], Warszawa 2011, p. 118.

[2] K. Żabierek, *Zbrodnie ukraińskie w czasie walk w Galicji Wschodniej 1918−1919 w świetle "Kurjera Warszawskiego"* [Ukrainian Crimes during the Fighting in Eastern Galicia 1918−1919 in the light of "Kurier Warszawski"], in "Kresowe Stanice", no. 2 (2017), p. 25−43.

[3] S. Żurek, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich dokonane na Polakach w Polsce południowo-wschodniej w latach 1939−1948* [Genocide by Ukrainian Nationalists made on Poles in South-Eastern Poland in the Years 1939−1948], Wrocław, 2013; Z. Okoń, *Kresowi sąsiedzi: w szponach trzech ludobójczych hord* [Borderland Neighbors: In the Claws of Three Genocidal Hordes], Rzeszów, 2005; E. Prus, *Stepan Bandera (1909−1959): symbol zbrodni i okrucieństwa* [Stepan Bandera (1909−1959): Symbol of Crime and Cruelty], Wrocław, 2004.

[4] A. Garlicki, *Drugiej Rzeczypospolitej początki* [The Second Republic of Poland], Wrocław, 1996, p. 110.

[5] R. Galuba, *Niech nas rozsądzi miecz i krew, Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918−1919* [Let the Sword and Blood Judge Us, Polish-Ukrainian conflict for Eastern Galicia in 1918−1919], Poznań, 2004, p. 178.

[6] https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gazeta-Lwowska;3904407.html (updated 27.11.2017).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 117 −122

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

"Goniec Krakowski" was a Polish daily published in Cracow from 1918 to 1926, ideologically connected with the political camp of the Czech Republic.

Romanian troops entered the Pokuttya on 24 May 1919 during the Polish offensive under General Józef Haller. It was a 10,000-strong Romanian corps under the command of General Iacob Zadic. The reason for the steps taken was the decision to secure the front against the communist Hungarian forces from the north[7].

When the Romanian side launched activities, the press from the Lesser Poland region drew attention to the opinions of the neighboring countries about the situation. The "Gazeta Lwowska" reported that the Berlin press described the combination of Polish and Romanian troops in an excited tone. Despite the fact that it lowered the significance of this event, they admitted that this fact would have significant effects on further fights in Eastern Lesser Poland. Relying on "Morgenpost", "Gazeta Lwowska" cited information about the opinion of this newspaper regarding the Ukrainian army as completely incapable[8]. A similarly negative opinion on the Polish-Romanian plans was presented by the Czechoslovakian press. "Narodni Listy" was concerned that Poles through the Romanian corridor going through Mukachevo were to be connected to Romania. The newspaper expressed hope that the Czechoslovakian government would take appropriate measures and lead to the destruction of the Polish plans[9].

The picture of the situation through the eyes of the Ukrainian side was published by "Gazeta Lwowska" in issue 129. Relaying on Czechoslovak press office, "Gazeta Lwowska" informed that the Ukrainian side believed that rumors about the agreement between Poland and Romania go back to November 1918. However, they were put into practice only: "[...] when the Ukrainians found themselves in a march against the Bolsheviks in the east and released the Romanian front on the Dniester, the Poles and Romanians joined to carry out their plan"[10]. In its message, the Ukrainian side reported that the Romanians had issued an ultimatum to prevent their resistance. The Ukrainian side decided not to make it real, "and not only the old men but also the women" appealed to the general mobilizations called for the weapons[11].

Information on the progress of the Romanian army during the offensive often went to the headlines. In the article 169 of the "Goniec Krakowski", in the article *Tlumach under the rule of the Ukrainian countryside*, the situation prevailed in the city during the Romanian offensive. According to the witness of these events, three airplanes appeared over the city on May 24; one with bombs, and two escorts. It appeared to be Romanian airplanes. For Ruthenians, this became the slogan of retreat, the more so from the side of Horodenka, long races of retreating Ukrainian trains began at dawn[12].

However, in the following days, readers received information that the city was occupied by the Polish army, and the information provided by the Vienna correspondence office was false. It was drawn from the fact of a Romanian officer being in the city, which served as a liaison between the Polish and Romanian army[13].

---

[7] M. Kozłowski, *Zapomniana wojna* [Forgetful War], Bydgoszcz, 1999, p. 305.

[8] *Połączenie polsko-rumuńskie* [Polish-Romanian Connection], in "Gazeta Lwowska", no. 124 (1919), p. 5.

[9] *Czesi o porozumieniu polsko-rumuńskim* [Czechs on the Polish-Romanian Agreement], "Goniec Krakowski", no. 138 (1919), p. 1; *Korytarz do Rumunii* [Corridor to Romania], in "Gazeta Lwowska", no. 120 (1919), p. 5.

[10] *Morawska Ostrawa*, in "Gazeta Lwowska", no. 125 (1919), p. 5.

[11] *Ultimatum rumuńskie do Ukraińców*, in "Goniec Krakowski", no. 145 (1919), p. 6–7.

[12] *Tłumacz pod rządami dziczy ukraińskiej* [Tlumach under the Rule of the Ukrainian Countryside], in "Goniec Krakowski", no. 169 (1919), p. 2.

[13] *W Stanisławowie* [In Ivano-Frankivsk], in "Kurjer Warszawski", no. 161 (1919), p. 10; *Wojsko polskie wkroczyły do Stanisławowa!* [The Polish Army entered Ivano-Frankivsk!], in "Goniec krakowski", no. 143 (1919), p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

"Goniec Krakowski" kept track of the situation in Eastern Lesser Poland. In the issue number 148, they quoted excerpts from the letter of Tadeusz Cieński, who on 28 May flew from Lviv to Chernivtsi by plane. In his letter, he cited the situation that the Romanians were found in Pokuttya after entering this area. According to the accounts: Romanian troops entered via Sniatyn, Kolomyia, Nadvirna, Otynia, Horodenka, and Tlumach, but everywhere they found the towns already occupied by Poles, whose military organizations released them on the 23, 24 and 25 May from the Ukrainian invasion. In the letter the author pointed out the need for the Warsaw government to quickly organise the offices, while maintaining friendly relations with Romanians[14].

According to the Romanian message of June 3, 1919, the Romanian army after the occupation of Kolomyia, Nadvirna, and the Tlumach was directed towards the Bohorodchany. At that time, Romanian patrols were already reaching Tysmenytsia[15].

The cooperation between the Poles and Romanians at the time of entering the latter on the Pokuttya was not always arranged, due to small negligence on both sides. According to information provided in the Polish press on 27 May, when the Romanian troops Kolomyia, the Poles mistook them for Ukrainians, opening fire for them, upon which the Romanian army responded with the fire of machine guns and grenades. It was only the Polish side who discovered their real opponent in this battle, and stopped the fight. The Romanians then ordered the Poles to lay down their arms. In the "Falcon" organisation building itself, the Romanian army collected 22 machine guns, two 15 cm calibre, and three 8 cm calibre[16].

Romanians have remembered this event for a long time. In mid-July, as reported by "Goniec Krakowski", they allowed military exercises to be carried out by the Polish Military Organization (P.O.W.) in Kolomyia, but without rifles, because, as the author claimed: "Romanians regard arms in Polish hands as dangerous to themselves"[17]. After the Romanian occupation of the city, the Romanian commander, General Zadik, issued a proclamation in three languages: Polish, Romanian and Ruthenian. In the first period of occupation, the administrative authority was exercised by officials according to former national laws, under the supervision of Romanian troops[18].

Despite these unfortunate events, relationships in the city can be considered as correct. According to the information provided in the pages of "Gazeta Lwowska" in Kolomyia, at the top of the clock tower of the town hall "fluttering the poland-amaranth flag, below the tricolor Romanian flag. This commonality of both flags will be repeated on all buildings occupied by the Romanian authorities. The Poles, returning the formal recognition of Polish authority for this, wear Romanian national colours next to Polish colours as well"[19].

---

[14] *Południowo-wschodnia Galicya uwolniona z pod tyranii hajdamaków* [Southeastern Galicia freed from the Hashidan Tyranny], in "Goniec Krakowski", no. 148 (1919), p. 4; *Rumunja a Polska* [Romania and Poland], in "Kurjer Warszawski", no. 152 (1919), p. 6.

[15] *Komunikat rumuński* [Romanian Communique], in "Postęp", no. 131 (1919), p. 2; *Komunikaty rumuńskie* [Romanian Messages], in "Gazeta Lwowska", no. 131 (1919), p. 5; *Pochód Rumunów na Bohorodczany i Tyśmienice* [Procession of Romanians at Bohorodchany and Tysmenytsia], in "Goniec Krakowski", no. 151 (1919), p. 7.

[16] *Starcie rumuńsko-polskie w Kołomyi* [Romanian-Polish Clash in Kolomyia], "Kurier Warszawski", no. 153 (1919), p. 8; *Starcie rumuńsko-polskie w Kołomyi* [The Romanian-Polish Clash in Kolomyia], "Goniec Częstochowski", no. 119 (1919), p. 3; *Zajęcie Kołomyi przez Rumunów* [Occupation of Kolomyia by Romanians], in "Goniec Krakowski", no. 149 (1919), p. 5.

[17] *Zabawa Rusinów w państwo. Dwie republiki ruskie na Pokuciu* [A toy of Ruthenians in the State. Two Ruthenian Republics in Pokuttya], in "Goniec Krakowski", no. 186 (1919), p. 3–4.

[18] *Co słychać w Kołomyi* [How are you in Kolomyia], in "Goniec Krakowski", no. 157 (1919), p. 3.

[19] *Z Pokucia pod rumuńską okupacyą* [From Pokuttya under the Romanian Occupation], in "Gazeta Lwowska", no. 138 (1919), p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

On 22nd June 1919 the "Gazeta Lwowska" published a report on the course of the occupation by the Romanians. It presented the situation in which the Poles were in. As the author of the text noted, Romanian troops occupied only six districts: Kolomyia, Horodenka, Sniatyn, Pechenizhyn, and Kosiv together with the majority of the county to Otynia. In counties where Poles managed to organize their own governments, Romanians left it unchanged, while in two they approved the authorities of Ruthenians, there Poles must also endure adversities[20]. The "Goniec Krakowski" expressed a more savage opinion on relations under Romanian management. In his report, referring to the news from "Gazeta Wieczorna", he explained that the arrival of Romanians in Kolomyia saved the Polish population from the planned carnage, which was carried out by armed gangs of Ruthenian peasants previously instructed by the Ukrainian authorities. The author of the text, however, notes that Romanian attempts to bring peace to the occupied territory are often poorly prepared. An example is the admission of local military police and gendarmes to local police and gendarmerie, such as gendarm Masło from Chortkiv[21].

However, entering the area of Pokuttya Romanian branches did not save all Poles from the tragedy associated with life under the Ukrainian yoke. As reported by "Goniec Krakowski", when information about the occupation of Horodenka by the Romanian army reached Poles living in Zalishchyky (a distance of 25 km), they took up arms and took over the city. The joy, however, did not last long, because the Romanian army did not move in the direction of Zalishchyky, however, in the city appeared withdrawn broken Ukrainian troops, which retook control of the city by slaughtering Polish citizens[22].

Occupation of Pokuttya was met with joy by Poles living in this area and the area under direct Romanian management. An example of a positive response from the Polish side in relation to Romanian activities was at least a ball at the Polish House held in Chernivtsi on 12th June 1919 in honor of General Żeligowski's division in Bukovina, where numerous Romanian military representatives were present. The ceremony was enriched by dances that lasted "until the very morning − and the relations of friendship, which were crossed on this ball will probably remain permanent [...] more than one Żeligowczyk left his heart there"[23].

However, only three weeks after the publication of this article in the pages of the "Goniec Krakowski" (14th July 1919), a disturbing article about lawlessness appeared, which the Polish side was to experience in the territory occupied by the Romanians. According to the author of the text, who received information about the situation in occupied Kolomyia from a Polish delegation going to Warsaw, Polish newspapers are forbidden in the city and for their distribution you can be found in the military court.

The army forces the city's inhabitants to welcome Romanian troops when they enter the city. Negatively, the author referred to the behavior of local Jews who, like Dr. Lach, thanked Romanians for the liberation of these lands from the Polish yoke. Moreover, when the Ukrainians organised a service for the fallen, the local Jews sympathised with them and closed their stores. The author, citing reports from "Gazeta

[20] *Ibidem.*

[21] *Jak rządzą Rumuni na okupowanem Pokuciu?* [How do Romanians Rule the Occupied Pokuttya?], "Goniec Krakowski", no. 179 (1919), p. 3−4.

[22] *Rzeź Polaków w Zaleszczykach* [Slaughter of Poles in Zalishchyky], in "Goniec Krakowski", no. 154 (1919), p. 2.

[23] *Z Czerniowiec i Bukowiny* [From Chernivtsi and Bukovina], in "Gazeta Lwowska", no. 143 (1919), p. 2−3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Poranna", reported that on 11 July, Romanians closed the Polish-Romanian border and forced all Polish officers to leave Kolomyia[24].

Another disturbing situation, and at the same time causing great indignation among the Catholic inhabitants of Kolomyia, were numerous searches "in the presbytery buildings, the parish church of the Ruthenians, Ursulines and Jesuits in Kolomyia"[25].

The delegation demanded from the Polish government to take decisive steps to regulate the matter of Eastern Lesser Poland and that until the end of the fighting military governments in Lesser Poland were to be established and liaison officers to be sent to the Romanian staff[26]. In June 1919, Skarżyński intervened, among others with the King of Romania Ferdinand I. As a result of the talks, he was able to obtain the consent of appointing a Polish civilian commissioner to the staff of General Zadik together with assurances about the recognition of the Polish law for Pokuttya[27].

On July 25, "Goniec Krakowski" announced on its pages the presence of Counselor Jurysłowski, on the recommendation of the Polish government in Kolomyia, whose task would be to take over the board of political administration in counties occupied by Romanians[28].

In issue 175 of the "Gazeta Lwowska" on 31st July, readers were informed about the presence in Lviv of a Romanian delegation headed by General Zadik. Its task was to reach agreement on the issue of the Romanian army being removed from Pokuttya. The Lviv newspaper emphasised the cordial reception prepared at the railway station with the participation of an honorary company[29].

These talks brought the expected outcome as a result of which a contract was signed between Poland (the contract was signed by General Lemezan) and Romania (the contract was signed by General Zadik), which provided for the evacuation of Romanian troops from Pokuttya from 17th August[30].

Much joy was provided in the Polish Army following this decision: "All cities and towns, as well as many villages were clothed, and where the army passed, there were permanent triumphs. In all these places concerts, evenings and folk games were held under one name everywhere: 'Polish Soldier's Day' "[31].

Accounts from the Occupation training by Romanian troops in the Polish newspapers ("Goniec Krakowski", "Gazeta Lwowska") bring us closer to the situation in which the rebirth of the alliance with the Kingdom of Romania was to be built in the rebirth of the Republic of Poland, which would not only survive the period of battles for

[24] *Gwałty i bezprawie władz w Galicji* [Rape and Lawlessness of the Authorities in Galicia], in "Goniec Krakowski", no. 187 (1919), p. 1.

[25] *Z Pokucia pod rumuńska okupacyą* [From Pokuttya under the Romanian Occupation], "Gazeta Lwowska", no. 138 (1919), p. 1−2.

[26] *Delegacya polska z okupacyi rumuńskiej w Warszawie* [Polish Delegacy from the Romanian Occupation in Warsaw], in "Goniec Krakowski", no. 170 (1919), p. 7; *Protest przeciw niesprawiedliwym rządom Rumuńskim* [Protest against unjust Romanian rule], in "Goniec Częstochowski", no. 136 (1919), p. 2.

[27] R. Galuba, *op. cit.*, p. 178.

[28] *Wprowadzenie administracyi polskiej w okupacyi rumuńskiej* [Introduction of the Polish Administration to the Romanian Occupation], in "Goniec Krakowski", no. 198 (1919), p. 6.

[29] *Delegacya rumuńska we Lwowie* [Romanian Delegacy in Lwów], in "Gazeta Lwowska", no. 175 (1919), p. 5.

[30] *Rumuni ewaukuują Pokucie* [Romanians evoke Pokuttya], in "Głos Polski", no. 220 (1919), p. 2; *Ewakuacja Pokucia przez Rumunów* [Evacuation of Pokuttya by Romanians], in "Kurjer Warszawski", no. 225 (1919), p. 7.

[31] *Z inspekcyjnego objazdu Generalnego del. Rządu* [From the inspection tour of the General Government], in "Gazeta Lwowska", no. 203 (1919), p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

border and sovereignty but also peaceful interwar years (1921−1939). They also provided silent support for the Polish side's activities after the defeat of 1939, despite the internment of Polish soldiers by the Romanian side.

ROMANIAN OCCUPATION OF POKUTTYA IN 1919
(Summary)

Keywords: Pokuttya, Kolomyia, Lviv, occupation, the Romanian army.

The article pictures the activity of the Romanian troops in Pokuttya in 1919 in the light of the Polish press: "Gazeta Lwowska" and "Goniec Krakowski". Romanian troops occupied six districts: Kolomyia, Horodenka, Sniatyn, Pechenizhyn, and Kosiv together with the majority of the county to Otynia. In counties where Poles managed to organize their own governments, Romanians left it unchanged, while in two they approved the authorities of Ruthenians. The cooperation between the Poles and Romanians at the time of entering the latter on the Pokuttya was not always arranged, due to small negligence on both sides. Talks brought the expected outcome as a result of which a contract was signed between Poland and Romania, which provided for the evacuation of Romanian troops from Pokuttya from 17th August.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ELINOR DANUSIA POPESCU[*]

CONSULATS ET CONSULS HONORAIRES DE ROUMANIE DANS LES GRANDES PUISSANCES OUEST-EUROPEENNES ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES. ETUDE DE CAS : L'ALLEMAGNE

Introduction

Le but de cet article – préparatoire d'une thèse de doctorat[1] – est d'apporter une contribution à une problématique d'histoire des relations internationales sous-dimensionnée sur le plan heuristique pour plusieurs raisons. En effet, le serment d'un consul honoraire relève d'un engagement juridique mixte, passé entre une personnalité privée insérée dans la société d'accueil et un Etat moderne désireux d'y voir ses intérêts défendus. Cette représentation a précédé historiquement la forme diplomatique essentiellement plutôt post-westphalienne de la légation et de l'ambassade (temporaire, à l'origine), car elle relevait d'intérêts concrets de la communauté des commerçants du pays accréditant[2]. Après les Traités de Westphalie (1648) et le triomphe de la raison d'Etat, les souverains ont hésité à accorder des immunités aux marchands étrangers, tendance renforcée avec la naissance des sentiments nationalistes à la fin du XVIIIe siècle[3]. Les consuls ont ainsi failli disparaître au cours du XVIIIe siècle, leurs attributions étant reprises par des officiers diplomatiques comme les attachés commerciaux. Le statut consulaire a été repris au sein de la fonction publique dans le cas des consuls de carrière, mais a aussi subsisté sous sa forme mixte dans le cas des consuls honoraires, avec la pratique du serment qui lui est liée. Mais même le statut des consuls de carrière ne s'est longtemps pas fondé sur le droit international et c'est seulement en 1963, avec la Convention des relations consulaires de Vienne, que la fonction consulaire a été stipulée dans un traité international[4].

---

[*] Prof. drd.

[1] *Le réseau consulaire roumain dans les grandes puissances ouest-européennes (France, Grande-Bretagne, Allemagne, Italie) entre les deux guerres mondiales*, cotutelle entre l'Université « Valahia », Târgoviște, Roumanie, et l'Université « Sorbonne Nouvelle », Paris 3, directeurs de thèse prof. Silviu Miloiu et prof. Traian Sandu.

[2] Voir l'article général de A. R. Radziah, *Consular relations : a complex and often misunderstood peoples' service*, *Journal of International Studies*, Malaysia, University Utara, 2006.

[3] *Ibidem.*

[4] M. Melissen, J. Heijmans, *Foreign Ministries and the Rising Challenge of Consular Affairs : Cinderella in the Limelight*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2006, p. 4. La référence au *service Cendrillon* est une allusion à l'ouvrage classique de Desmond C. M. Platt, *The Cinderella Service. British Consuls since 1825*, Hamden, Archon Books, 1971.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 123−140

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ainsi, lorsqu'un Etat roumain indépendant émerge au XIXe siècle, son appareil consulaire ne constitue pas une exception. Le Britannique Desmond C. M. Platt et le Suédois Leos Müller remarquaient la même chose à propos de leur pays, le premier en le nommant même „le service Cendrillon" [„Cinderella Service"], pour désigner la situation des consuls éclipsés dans leur activité par leurs collègues diplomates[5].

La problématique que nous avons dégagée dans un précédent travail[6] portait sur la capacité de la diplomatie consulaire à contribuer à la stabilisation de la Grande Roumanie, dont les principales préoccupations relevaient de la sécurité des nouvelles frontières englobant de nombreuses provinces nouvelles[7], de la construction d'une identité commune à partir de cultures disparates[8] et de la stabilisation socio-économique d'un Etat hétérogène[9]. « Le tissu consulaire confirmait-il le réseau et les dynamiques de la grande diplomatie et des traités d'alliance ou, à l'inverse, rééquilibrait-il la diplomatie roumaine en faveur des puissances délaissées ? »

Dans le cas de l'Allemagne entre les deux guerres mondiales, fonctionnaient vingt-trois consulats et vice-consulats honoraires de Roumanie. Une des questions importantes, qui articulent diplomatie consulaire et grande diplomatie, consiste à évaluer leur convergence politique ou, à l'inverse, le contrepoids que cette diplomatie « mineure » peut exercer, notamment dans les pays vaincus ou insatisfaits à l'issue de la Grande Guerre. En effet, la diplomatie consulaire, en promouvant les relations et les intérêts concrets de la société civile, aurait pu aplanir les méfiances entre pays appartenant à des camps opposés. Par exemple, l'Allemagne a été un des principaux pays vaincus dans la Première Guerre Mondiale, avec l'économie épuisée et les finances obérées par les réparations. Si cette situation a connu des répercussions dans le milieu consulaire

[5] Desmond C. M. Platt, *The Cinderella Service. British Consuls since 1825* ; L. Müller, *The Swedish consular service in Southern Europe, 1720−1815,* « Scandinavian Journal of History », vol. 31, n° 2, June 2006.

[6] E.-D. Popescu, raport de progres al cercetării doctorale *Consulats et consuls honoraires de Roumanie en Italie entre les deux guerres mondiales*, Târgoviște, 2016.

[7] Nous ne citerons ici que quelques ouvrages sur ces aspects sécuritaires particulièrement bien fournis : F. Anghel, *Construirea sistemului Cordon Sanitaire. Relații româno-polone 1919−1926*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2008 ; E. Bola, *Romania's diplomatic Relations with Yugoslavia in the interwar Period, 1919−1941*, New York, Boulder, 1993 ; C. Buchet, *România și Republica de la Weimar 1919−1933 : economie, diplomație și geopolitică*, București, All Educational, 2001 ; H. J. Burgwyn, *La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925−1933*, Milano, Feltrinelli, 1979 ; I. Chiper, *România și Germania nazistă: relațiile româno-germane între comandamente politice și interese economice : ianuarie 1933 − martie 1938*, București, Editura Elion, 2000 ; N. Dascalu, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919−1939)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1991 ; M. Georgescu, *România, Franţa şi securitatea europeană în anii '20 : speranţe şi iluzii*, Bucureşti, Editura Militară, 2004 ; K. Hovi, *Cordon Sanitaire or Barrière de l'Est ? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1917−1919*, Turku, Turun Yliopisto, 1975; idem, *Alliance de Revers: Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe, 1919−1921*, Turku, Turun Yliopisto, 1984 ; S. Miloiu, *România și Țările Baltice în perioada interbelică*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2003 ; G. Pașcalău, *România și Marea Britanie: relații politico-diplomatice, 1933−1939*, București, Editura Albatros, 2001 ; T. Sandu, *Le système de sécurité français en Europe centre-orientale: l'exemple roumain, 1919−1933*, Paris, Harmattan, 1999 ; idem, *La Roumanie sur l'axe Paris − Moscou, 1933−1937 : sécurité européenne et coopération militaire*, dans Anne-Claire de Gayffier-Bonneville (dir.), *Sécurité et coopération militaire en Europe, 1919−1955*, « Cahiers d'Histoire de Saint Cyr-Coëtquidan », Paris, L'Harmattan, n° 1, 2004, p. 249−267.

[8] I. Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918−1930*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1995.

[9] V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după primul război mondial*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1995; M. Manoilescu, *Forţele naţionale productive şi comerţul exterior. Teoria protecţionismului şi a schimbului internaţional*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986 ; N. Sută (coord.), *Istoria comerţului exterior românesc*, Bucureşti, Editura Eficient, 1996.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

également, on peut toutefois supposer que les consuls, recrutés souvent parmi les Allemands, ont contribué à faciliter la reprise des relations selon une dynamique de bas en haut, là où la grande diplomatie (de haut en bas) contribuait plutôt à maintenir les clivages.

Ainsi, en 1921, l'Auswärtiges Amt n'avait pris « aucune décision concernant la nomination de nouveaux titulaires à la tête des offices consulaires allemands de Roumanie, à cause des difficultés budgétaires », comme précisait C. G. Nanu dans un rapport d'avril 1921. Quoique 15 sur 23 (approximativement les deux tiers) des consulats honoraires de la Roumanie existaient en Allemagne dès la période antérieure à la Grande Guerre, à la fin du dix-neuvième siècle, leur réorganisation après la guerre a été effectuée tardivement, après 1921−1922.

Il faut reconnaître que les traces laissées par l´occupation allemande pendant la Première Guerre Mondiale dans la mentalité collective du peuple roumain existaient encore, et la majorité écrasante de la classe politique roumaine était favorable à une collaboration efficace avec la France, regardant avec méfiance celle avec Berlin. Toutefois, dès avant la Conférence de Gênes, le Premier roumain Ionel Bratianu incitait le ministre de France à un rapprochement avec l'Allemagne, en vue de la détacher de l'Union Soviétique – et sans doute pour retrouver un client pour les céréales roumaines, comme avant 1916[10].

A partir de 1933 − quand Hitler accède à la fonction de Chancelier − s'est déroulée une politique antisémite, la haine contre les juifs étant obsessive et vindicative. L'Allemagne commença à épurer les offices consulaires des personnes de foi mosaïque. L'évolution générale européenne se fit, en partie sous l'influence de la grande puissance allemande – deuxième puissance économique mondiale – vers des régimes autoritaires de droite, ce que l'Italie n'était pas parvenue à réaliser au cours de la décennie précédente.

Si la grande diplomatie ne jouait pas toujours en faveur de l'Allemagne, les intérêts particuliers représentés par les consuls, notamment en matière économique, mais aussi culturelle et administrative, prenaient-ils le relais ? En somme, l'Allemagne représentait-elle comme l'Italie – et davantage que l'Italie – une puissance incontournable sur le plan matériel ?

Le climat général : L'« appeasement » consulaire au service de relations diplomatiques tendues

Les affaires consulaires, c'est l'attention portée à l'intérêt de la société civile dans les relations avec les Etats étrangers. On peut se demander si ce courant de « sociétisation » de la diplomatie par les relations consulaires[11], tout en enregistrant sa « brutalisation » croissante sous le régime nazi, n'a pas permis de contourner sa pression croissante sur l'Etat roumain. Mais la possibilité inverse existe aussi, d'une imbrication en profondeur des intérêts allemands et roumains lors de la construction de l'économie de guerre allemande dans le bassin danubien.

Bien que les prétentions révisionnistes de l'Allemagne ne concernaient pas directement la Roumanie – Hitler et Göring donnèrent en 1935 des assurances à ce sujet[12] –, elles

[10] Dépêche n° 134 de Daeschner, 8 juin 1922, dans T. Sandu, *La Grande Roumanie alliée de la France, une péripétie diplomatique des Années Folles, 1919−1933 (Aujourd'hui l'Europe)*, Paris, Harmattan, 1999, document 46, p. 284.

[11] M. Melissen, J. Heijmans, *op. cit.*, p. ş.u.

[12] Voir, en détail et pour le passage qui suit, T. Sandu, *La Roumanie sur l'axe Paris − Moscou, 1933−1937 : sécurité européenne et coopération militaire*, p. 249−267.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

contribuaient à l'instabilité européenne générale, encore aggravée par la présence d'une forte minorité allemande en Transylvanie. Le système de sécurité roumain n'était pas directement tourné contre l'Allemagne et ménageait ainsi des possibilités de rapprochement. La création de la Petite Entente n'était pas directement tournée contre l'Union Soviétique – c'était le rôle de l'alliance polono-roumaine de 1921[13]; après l'arrivée au pouvoir d'Hitler, la création de l'Entente Balkanique venait renforcer le système de revers antiallemand de la France mis en place jusqu'au milieu des années vingt, et auquel participait le traité franco-roumain de 1926. Le risque d'un éventuel échec des accords de Locarno et de l'entente franco-allemande qu'ils sous-tendaient ont amené la France à se rapprocher de l'Union Soviétique à partir de 1933, lorsque Paris et Moscou, également inquiètes de l'arrivée d'Hitler au pouvoir, envisagèrent de faire converger leurs armées contre l'Allemagne, notamment si elle devait attaquer la Tchécoslovaquie. Comme la Pologne refusait de laisser passer l'Armée rouge, cette responsabilité de pont stratégique pour l'armée soviétique revint à la Roumanie.

Quoique la Roumanie reprit les relations diplomatiques avec l'URSS le 9 juin 1934, la situation entre les deux pays restait encore tendue à cause des doutes, même tacites, que faisaient planer les prétentions de l'URSS sur la Bessarabie. Les Convention de Définition de l'Agression, des 3 et 4 juillet 1933 reconnaissaient pourtant indirectement l'inviolabilité, sinon l'intangibilité, des frontières.

Sur la question du *révisionnisme* allemand et italien, les Grandes Puissances eurent une politique conciliatoire, d'indulgence et de passivité: elles fermèrent les yeux quand l'Italie envahit l'Ethiopie, avec l'espoir de la garder dans leur « front de Stresa » antiallemand. Mais cela convint très peu à la Roumanie, qui craignait des concessions révisionnistes à Mussolini, et Titulescu s'en prit ouvertement à l'Italie au sein de la SDN. Mais quand Hitler remilitarisa la Rhénanie le 7 mars 1936, Titulescu proposa de signer le traité secret avec l'Union Soviétique comportant le passage des troupes soviétiques, à condition que la France pût exiger leur retrait à la moindre demande roumaine. Perdant la confiance du roi et d'une bonne partie de la droite et de l'extrême-droite, Titulescu fut démis brusquement en août 1936.

Cette évolution d'ensemble qui rendait la situation géostratégique de la Roumanie de plus en plus précaire, trouvait en l'Allemagne un partenaire ambigu. Elle cherchait aussi un point d'appui stratégique et un partenaire économique et culturel qu'elle pouvait difficilement négliger. Cette forte dimension de coopération matérielle et de relations interpersonnelles relève en bonne partie de la diplomatie consulaire et mérite donc d'être analysée, le plus souvent, comme un contrepoids à la grande diplomatie plutôt hostile d'Hitler.

Le système consulaire se trouvait attaché à l'ensemble diplomatique de l'Etat : la personne qui avait dans ses attributions l'exécution du Décret royal de nomination d'un consul ou vice-consul honoraire était le Ministre Secrétaire d'Etat au Département des Affaires Etrangères. C'est ainsi que la documentation portant sur ces questions se trouve principalement dans les archives de ce ministère[14]. Tous les consuls travaillent en collaboration avec leur Légation dans la capitale du pays, elle-même sous l'autorité du Ministre plénipotentiaire, représentant officiel du pays. Dans l'absence du ministre plénipotentiaire, il était remplacé par le chargé d'affaires.

[13] Voir T. Sandu, *Le système de sécurité français en Europe centre-orientale: l'exemple roumain, 1919−1933*, Paris, Harmattan, 1999.

[14] Les principaux dossiers se trouvent dans les Archives du Ministère des Affaires Étrangères de Roumanie (AMAE), Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870−1944*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Comme on peut observer en étudiant le serment, les principales attributions d'un fonctionnaire consulaire étaient de contribuer au renforcement du commerce roumain, et pour ces motifs les premiers consulats roumains à l'étranger ont été fondés pour des motifs géoéconomiques. Par exemple, en Allemagne ce fut le cas des consulats à Berlin, Munich, Stuttgart, Breslau, Mannheim; des consulats créés dans les ports où les relations commerciales primaient : Hambourg, Brême, Königsberg**,** Hanovre ; des consulats constitués dans la zone Rhin-Ruhr, important centre minier − Essen, Duisburg, Düsseldorf ; du consulat établi dans un important centre financier et bancaire − Francfort-sur-le-Main; là où se trouvait une proportion importante de Roumains venus comme commerçants ou ouvriers : Dresde, Leipzig**,** Nuremberg, Cologne, Ratisbonne, Wiesbaden, Chemnitz. La création de certains consulats honoraire se justifiait, si l'on devait prendre un seul exemple, celui de Duisburg, car la ville de Duisburg-Meiderich était le principal centre commercial de Rhénanie, le plus grand port intérieur de l'Allemagne.

Contrairement aux cas de la France et d'Italie, où il existait des vieilles familles avec tradition dans les services consulaires, des vrais « dynasties consulaires » − comme la famille Louis-Dreyfus à Paris, et la famille di Demetrio à Trieste – en Allemagne on ne peut pas parler d'une telle situation, l'obtention des fonctions se faisant sur des bases matérielles, pour accéder dans un milieu économique favorable.

Ainsi, Gheorghe Filaliti, secrétaire général dans le ministère, envoyé à Berlin en 1933−1934 par Nicolae Titulescu a composé un rapport, remarquant – parmi d'autres – le grand nombre de consuls de carrière et honoraires que la Roumanie possédait en Allemagne, et il était intrigué que « … les seuls admissibles sont les Consuls de Berlin, Leipzig et Hambourg, les autres [jusqu'à vingt Consuls] sont nos agents simplement avec le nom et seulement pour user du titre marqué sur leurs cartes de visites pour leur être utiles dans leurs affaires malhonnêtes »[15].

On ne peut ni dire, comme dans les cas des autres pays, comme la France et l'Italie, qu'en Allemagne la promotion dans la structure d'un consulat avait lieu verticalement, avec des individualités provenant de l'intérieur de l'appareil consulaire: un secrétaire pouvait accédait au grade de vice-consul honoraire et puis consul de deuxième catégorie (honoraire) et même consul général honoraire.

Certains consulats honoraires de Roumanie en Allemagne ne servaient toutefois pas réellement les intérêts roumains, se trouvant dans la proximité des autres consulats de Roumanie, situés dans des villes plus importantes comme nombre d'habitants et d'intérêts économiques. Pourtant, ils avaient été crées, à cause de motifs personnels et de la corruption. Des exemples en ce sens : Magdebourg, qui se trouvait à seulement une heure de Berlin, la distance Mayence – Francfort-sur-le-Main n'est que de trente kilomètres, comme, d'ailleurs, la distance entre Wiesbaden et Francfort-sur-le-Main.

Les fonctions consulaires dépassaient en réalité le simple aspect commercial et prenaient une dimension plus globale qui en faisait les agents d'un rapprochement pluri-morphe entre les deux pays. En effet, l'activité d'un consulat incluait des questions administratives, comme les formalités de visa, de passeport, la validation de documents officiels, les traductions et les légalisations des actes, des questions économiques et commerciales, politiques, comme le soutien aux relations amicales entre la Roumanie et l'autre pays, mais aussi elle inclut la composante culturelle et touristique.

[15] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 40.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Un des consuls qui appuyait le plus les manifestations culturelles roumaines à l'étranger a été Hermann Aumer, consul honoraire de Roumanie à Munich, copropriétaire et directeur de la fabrique de caramels « Diamalt ». D'après la déclaration d'une partie de la colonie roumaine de Munich, datant de 1936, il avait une riche activité culturelle. Ainsi, le consul avait organisé en 1931 à Munich une exposition sur l'art et l'art domestique, ayant comme invitée la Reine Marie de Roumanie. Il protégeait la littérature, la musique, les sports. A ce propos, il avait patronné les conférences sur la littérature roumaine tenues à l'Université de Munich par le lecteur Virgil Tempeanu[16], le concert du chœur de CTR en 1935, le concert de Viorica Ursuleac[17] en 1936, de l'équipe roumaine aux Jeux Olympiques d'hiver. Il avait fait un accueil d'exception aux officiers roumains participant aux concours hippiques de Munich[18].

Le consul honoraire de Roumanie à Stuttgart, Ferdinand Hanauer a, lui aussi, organisé en 1930 un voyage d'études pour deux professeurs et les étudiants roumains de troisième année de l'Académie des Hautes Etudes Agronomiques de Bucarest en Allemagne qui ont été très bien reçus, comme en témoigne une lettre signée par le Recteur de l'Académie, D. Busuiocescu[19]. C'est un exemple d'implication d'un consul dans la vie universitaire et culturelle. Le consul Ferdinand Hanauer était le propriétaire d'une entreprise industrielle importante : une fabrique de plumes et duvet effectuant des relations commerciales avec la Roumanie aussi, un de plus riches personnes de Stuttgart. Il possédait une filiale en Zurich[20]. Mais, comme il était d'origine non-aryen, il a été sacrifié en 1937.

Quoi qu'il fût obligatoire que le consul habite la ville où il détient la fonction, en Allemagne il y avait beaucoup de cas quand on enregistrait des dérogations à la règle. La mission diplomatique d'un consul pouvait prendre fin par décès, démission à cause de divers motifs (vieillesse, raisons de santé, insatisfactions), par destitution politique ou par déclanchement de la guerre.

La fonction de ministre plénipotentiaire de Roumanie à Berlin dans la période de référence a été détenue par des grandes personnalités de la diplomatie roumaine, comme C. G. Nanu (1921−1928), Nicolae Petrescu-Comnen (deux mandates : 1928−1930 et 1932−1938) et de l'universitaire Gheorghe Taşcă (1930−1932), ancien recteur de l'Académie des Etudes Economiques de Bucarest (ASE)[21].

Les nominations des ministres plénipotentiaires à Berlin ont été effectuées avec le but de suivre les programmes électoraux des partis au gouvernement. Par exemple, le professeur Gheorghe Taşcă avait été chargé de négocier avec le gouvernement allemand l'attribution de la clause de la nation la plus favorisée, mission accompli avec succès en 1931.

La Première Guerre Mondiale a affecté gravement aussi l'économie de la Roumanie, qui avait fourni des efforts énormes pour soutenir la machine de guerre

[16] Virgil Tempeanu (1888−1984), roumain né à Focşani, lecteur à L'Université de Munich entre 1935 et 1937. Il a été spécialisé en allemand du Moyen Age, réalisant de nombreuses traductions de la littérature de cette période. Il se remarque avec l'œuvre *Was bedeutet die Volkslehre Herders für die Entwicklung der rumänischen Nation*, publiée par l'Académie Allemande et distinguée avec la Médaille Humboldt en 1936 pour des publications exceptionnelles dans le domaine des études germaniques – « Curentul », le 23 juin 1936.

[17] Viorica Ursuleac (1894−1985), née à Cernăuți, Bucovine, soprano célèbre, la femme du chef d'orchestre Clemens Krauss et une des cantatrices préférées du compositeur et chef d'orchestre Richard Strauss, qui l'a nommée « die treueste aller Treuen » (« la plus fidèle des fidèles »).

[18] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1893−1940*, vol. 27, f. 229.

[19] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886−1936*, vol. 28, f. 217.

[20] *Ibidem*, f. 230.

[21] *ASE de-a lungul timpului*, http://www.100.ase.ro/?page=cronologie, consulté le 12 janvier 2017.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(1916−1918) et pour réaliser la Grande Union en 1918. La réserve internationale de la Banque Nationale de Roumanie a été épuisée, et les autorités de Bucarest ont fait des efforts en ordre de refaire cette réserve et le prestige de la monnaie nationale. Pour cette raison, les gouvernements d'entre les deux guerres – et notamment le gouvernement libéral − ont eu comme principaux objectifs la résolution des litiges financiers avec la République de Weimar et la participation de Berlin à l'emprunt de stabilisation monétaire.

On peut observer que la diplomatie roumaine traitait avec l´Allemagne à deux niveaux / étages: primo, les actions du ministre Nicolae Titulescu (la rencontre avec Stresemann, février 1928), secundo, l´activité du ministre de Roumanie à Berlin, Nicolae Petrescu-Comnen, plus réduite, mais plus concrète (des séries de rencontres avec les représentants du gouvernement, le milieu bancaire et la presse allemandes).

En Allemagne, entre les deux guerres mondiales, fonctionnaient vingt-trois consulats honoraires de Roumanie. Ainsi :

Tableau n° 1. Consulats honoraires (deuxième catégorie) de Roumanie en Allemagne

N°	L'année de la création	Consulats honoraires
1.	1882	Le Consulat Général de Hambourg
2.	1884	Le Consulat Général de Breslau
3.	1884	Le Consulat Général de Francfort-sur-le-Main
4.	1886	Le Consulat de Stuttgart
5.	1891	Le Consulat Général de Brème
6.	1893	Le Consulat Général de Munich
7.	1893	Le Consulat de Stettin
8.	1895	Le Consulat de Mannheim
9.	1899	Le Consulat Général de Berlin
10.	1899	Le Consulat Général de Cologne
11.	1899	Le Consulat Général de Leipzig
12.	1905	Le Consulat Général de Dresde
13.	1910	Le Consulat de Nuremberg
14.	1911	Le Consulat de Ratisbonne
15.	1912	Le Consulat Général de Königsberg
16.	1921	Le Consulat de Chemnitz
17.	1921	Le Consulat de Duisburg
18.	1923	Le Consulat de Wiesbaden
19.	1924	Le Consulat de Düsseldorf
20.	1924	Le Consulat Général de Hanovre
21.	1930	Le Consulat d'Essen
22.	1930	Le Consulat de Magdebourg
23.	1931	Le Consulat de Mayence

Les plus importants consulats honoraires de Roumanie en Allemagne, après Berlin, étaient en 1933 celles de Hambourg et Leipzig − d'après l'appréciation de Karadja, le consul général à Berlin. Le consul honoraire de Leipzig, Otto Prager, était en 1933 le seul citoyen roumain parmi les consuls honoraires en Allemagne. Il avait été décoré de l'ordre de « La Couronne de la Roumanie » dans le grade de Commandeur, en 1930 et avec « L'Etoile de la Roumanie » dans le grade de Commandeur, en 1938[22].

[22] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882−1940*, vol. 26, f. 364.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Une particularité des consulats honoraires de Roumanie en Allemagne a été l'interruption de leurs activités à cause de la guerre, ayant en vue que la Roumanie a été un pays belligérant contre les Puissances Centrales, parmi lesquelles figurait l'Allemagne, depuis août 1916. Par exemple, le consulat honoraire de Roumanie à Stuttgart a été établi en 1886, il a fonctionné jusqu'en 1916 et il a repris ses travaux seulement en 1930. Nous devons retenir que la circonscription du consulat de Stuttgart était considérable, comprenant l'ancien Royaume de Württemberg, l'ancien Grand Duché de Baden, et la Principauté de Hohenzollern[23].

La situation des consuls honoraires roumains en Allemagne après la Grande Guerre était présentée par le Ministre plénipotentiaire à Berlin, C. G. Nanu à Take Ionescu, Ministre des Affaires étrangères :

> De 15 titulaires des Consulats roumains d'Allemagne, sept d'entre eux (les consuls de Berlin, Brème, Breslau, Hambourg, Leipzig, Munich et Stettin) ont donné leur démission dès qu'ils ont appris la déclaration de guerre entre la Roumanie et l'Allemagne. […] Les démissions ont été données en termes dignes et aucuns des Consuls qui a démissionné ne s'est adonné à une manifestation hostile envers la Roumanie. […] Trois entre eux, les Consuls de Cologne, Francfort-sur-le-Main et Ratisbonne sont décédés[24].

Le doyen du corps consulaire roumain allemand était le consul général honoraire de Königsberg, Johannes William Hellgardt, occupant des fonctions consulaires dés 1912 jusqu'à 1935, à son décès. Il avait comme juridiction toute la Prusse Orientale.

En 1936−1937, certains des consulats honoraires roumains en Allemagne sont supprimés et sont transformés en consulats de carrière[25]. C'est le cas des consulats honoraires de Hambourg, Cologne, Dresde, et Francfort-sur-le-Main. Dans le même temps, leurs titulaires ont cessé leurs missions consulaires. Il est probable qu'il s'agit de la volonté du régime nazi de prendre en main le commerce extérieur dans le cadre du plan d'autarcie en vue de la guerre future: pour éviter les problèmes de change monétaire et de sortie d'or métal, il passe par un système de « clearing » consistant à ne payer le solde commercial qu'en fin d'année, ce qui oblige à une centralisation de la comptabilité des échanges commerciaux par l'Etat. Les consuls de carrière, fonctionnaires, sont donc plus susceptibles de traiter au nom de l'Etat roumain que des consuls honoraires, qui peuvent défendre davantage des intérêts privés.

Le Consulat de Chemnitz (1921−1924) et celui d'Essen (1930−1935) ont eu une existence éphémère. En 1930, il y a une sollicitation pour la recréation du consulat général honoraire de Chemnitz. Le ministre plénipotentiaire à Berlin, Gheorghe Tașcă, a été contre cette recréation de l'office consulaire, parce qu'en Saxe ont déjà existé deux consulats, à Dresde et à Leipzig.

La procédure en cas de suppression d'un consulat honoraire incluait quelques étapes à suivre : le Ministre des Affaires étrangères informait le ministre plénipotentiaire de l'existence d'un décret royal d'abrogation et que le titulaire de l'office avait cessé de fonctionner dans son poste, retirant sa patente consulaire. L'ancien consul devrait déposer, rendre l'écusson, l'archive, les tampons, les registres dans un procès-verbal signé en trois exemplaires – un pour la Légation, un pour l'ancien consul et un exemplaire pour

[23] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886−1936*, vol. 28, f. 229.
[24] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1880−1920*, vol. 22, f. 456.
[25] *Ibidem*, voir l'Annexe 2, *Consulats honoraires (deuxième catégorie) de Roumanie en Allemagne*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

le Ministère des Affaires étrangères[26]. La circonscription consulaire de l'ancien consulat honoraire devait être incluse dans la plus proche juridiction d'un autre consulat.

Cette procédure a été appliquée au consulat honoraire de Roumanie à Stettin, où le titulaire était Johannes Fiukbeiner depuis 1922. En commençant avec l'année 1927, les réclamations à son adresse ont cours : en 1934 il a été accusé de négligences, ne présentant pas au terme voulu les registres mensuels et trimestriels. Aussi, il n'avait pas suivi les dispositions de la Légation concernant les nouveaux timbres consulaires[27].

Les consulats honoraires de Roumanie en République de Weimar (1919−1933)

Durant la période de la République de Weimar, Bucarest a plutôt mené une politique de réconciliation avec l'Allemagne, car elle ne menaçait pas directement les intérêts territoriaux de la Grande Roumanie et aussi pour retrouver un partenaire commercial d'importance – rôle dévolu à un réseau consulaire très dense, sinon toujours très actif.

La Roumanie, comme la Grande Bretagne, a dirigé une politique réconciliatrice vis-à-vis de l'Allemagne, même au niveau consulaire. Un exemple en ce sens peut être donné le cas du consulat général honoraire de Roumanie à Hambourg. Au début de l'année 1923, il y a un malentendu à propos de la nomination de Jaques Heinz Leopold comme Consul Général Honoraire de Roumanie à Hambourg. Le ministre plénipotentiaire à Berlin C. G. Nanu rapportait au Ministre des Affaires Etrangères, le libéral Ioan G. Duca, que le Sénat de Hambourg n'a pas considéré désirable la nomination de Leopold, sans exposer ses raisons et le Gouvernement du Reich a dû se rallier à son point de vue.

Heinz Leopold avait été nommé consul général honoraire par décret royal roumain en mai 1922. Leopold avait été recommandé par des personnages importants de la ville, en sa faveur intervenant le Comte Bernsdorff, ancien Ambassadeur de l'Allemagne à Washington, von Richthoffen, conseiller de légation, le médecin Sturmann, Vice-président du Sénat de Hambourg, et Hellmuth von Safft, une connaissance du Roi et de la Reine.

D'après Nanu, les raisons inavoués seraient l'origine de Leopold, natif de Gotha, qui a développé des affaires rentables à Hambourg, générant des jalousies dans la société exclusiviste de la ville et l'existence d'un autre candidat pour le poste de Consul Général. Nanu invoque le droit international, montrant qu'un Etat peut refuser l'attribution de l'exequatur dans le cas où l'agent consulaire se rendrait coupable des actes d'hostilité contre l'Etat ou il serait indigne de la fonction.

Pour argumenter sa position, il cite l'article 279 du Traité de Versailles :

> Les puissances alliées et associées pourront nommer des consuls généraux, consuls, vice-consuls et agents consulaires dans les villes et ports d'Allemagne. L'Allemagne s'engage approuver la désignation de ces consuls généraux, consuls, vice-consuls et agents consulaires dont les noms lui seront notifiés, et à les admettre à l'exercice de leurs fonctions conformément aux règles et usages habituels[28].

[26] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1886−1936*, vol. 28, f. 135.
[27] *Ibidem*, f. 142.
[28] *Traité de Versailles 1919*, partie X, *Clauses économiques*, chapitre IV, *Traitement des ressortissants des puissances alliées et associées*, Nancy/Paris/Strasbourg, Librairie Militaire Berger-Levrault, 1919, p. 146 (https://www.herodote.net/Textes/tVersailles1919.pdf, consulté le 11 janvier 2017).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cet article prouve le statut de pays vaincu comme a été l'Allemagne dans la Grande Guerre, elle devait obéir aux décisions prises par les vainqueurs. En conformité avec le Traité de Versailles, jugé humiliant par l'opinion allemande, l'Allemagne devait accepter les noms qui lui seraient seulement notifiés. Cette pratique, considérée comme un Diktat, explique le révisionnisme allemand durant toute la période entre les deux guerres mondiales.

Le ministre Nanu était intrigué de la position de l'Allemagne qui, par l'opposition à la nomination du Consul Leopold, violait les stipulations du Traité de Versailles[29]. A Bucarest, le ministre Duca a décidé la renonciation à la nomination de Heinz Leopold, pour ne se mettre pas dans une situation délicate face au Sénat et à la Chambre de Commerce de Hambourg avec lesquels le consulat devait avoir des liaisons d'affaires. Ainsi, le Gouvernement Roumain a demandé au consul Heinz Leopold à démissionner.

En 1924 un nouveau consul général honoraire sera nommé à Hambourg, en la personne de Leon Guttmann, le chef d'une des plus grandes maisons d'export et import de Hambourg, Guttmann & Widawer, agréée par l'Auswärtiges Amt.

Le cas signalé ci-dessous montre que l'organisation du Ministère des Affaires étrangères de Roumanie était assez douteuse, laissant lieu à des interprétations, car il n'existait pas jusque dans les années 1936−1937 un circuit bien planifié pour le personnel consulaire.

La question des consulats de Roumanie en Allemagne commençait à devenir trop forte : urgente, inquiétante. Comme le ministre Petrescu-Comnen indiquait en 1929, la Roumanie détenait les plus nombreux Consulats en Allemagne − vingt consulats − plus que les autres pays, certains d'entre eux avec des intérêts commerciaux plus importants que la Roumanie. Son successeur, le professeur Taşcă, montre que la plupart des requérants du titre de Consul honoraire de Roumanie pensent seulement à une amélioration d'un crédit commercial, ainsi que leur personne n'aide en rien l'augmentation du prestige de Roumanie en Allemagne.

Le diplomate Karadja a consacré un chapitre dédié aux étudiants roumains à l'étranger, dans son « Manuel diplomatique et consulaire ». Il a insisté sur l'importance des relations personnelles que les diplomates et les consuls doivent gagner avec les recteurs et les professeurs universitaires du pays de résidence[30]. En Italie, par exemple, fonctionnaient beaucoup de Sociétés des étudiants roumains, comme la Société « Aurel Vlaicu » (1919−1930) et la Société « Carmen Sylva » (1926−1931) auprès du Centre Universitaire de Turin ; la Société « Dacia Traiana » (1920−1934) auprès du Centre Universitaire de Rome ; L'Association des étudiants universitaires roumains en Italie (1926−1927) auprès du Centre Universitaire de Padoue; la Société Académique « Junimea Română » à Rome (1931) ; L'Association des étudiants de Bessarabie en Italie (1920) ; L'Association « Mensa Academica » de Florence (1925). Parfois, elles

[29] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882−1940*, vol. 26, f. 97.

[30] En étudiant les Consulats roumains en France, j'ai observé les positions que certains consuls étaient recommandés par des personnes influentes des villes respectives, comme le Maire, le Président de la Chambre de Commerce, le Recteur de l'Université. Par exemple, le Recteur de l'Université de Paris, M. Charlety, qui avait occupé la même qualité à Strasbourg, était prié en décembre 1931 de recommander une personne pour occuper le poste de Consul Général Honoraire à Strasbourg, pour prendre la place de Roger Ehrardt, qui avait démissionné. Beaucoup de personnalités françaises − comme le Ministre Nicolle, des députés, le maire, le recteur de l'université – ont dit au ministre qu'ils ne peuvent pas collaborer avec le Consul (Simon Marcovici-Cleja, le Consul honoraire de Roumanie à Lille) pour consolider les relations françaises-roumaines dans la région du Nord, parce qu'il est toujours absent.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

s'ingéraient dans les affaires consulaires, en prenant position par rapport à la nomination des employés des consulats ou à leurs activité.

Par exemple, la nomination de nouveau vice-consul honoraire à Berlin en 1922, Carol Vascoboinic, a provoqué du mécontentement au sein de la Société Académique Roumaine de Berlin, qui a protesté par une lettre officielle adressée au Ministre des Affaires étrangères. Le vice-président de la Société susnommée, I. B. Demetrescu, accusait Vascoboinic de haute trahison[31]. Vascoboinic était juif né à Botoşani, seulement avec un diplôme d'études secondaires. Constantin Nanu, Ministre Plénipotentiaire, a rejeté les accusations comme fausses. En 1925, Vascoboinic a été avancé au grade honorifique de consul, fonction occupée jusqu'en 1936, quand il a sollicité et a obtenu d'être transféré au Guatemala.

On apprend des informations sur le monde étudiant roumain en Allemagne d'un tableau statistique avec les étudiants roumains, écrit par la Fédération des Sociétés Académiques Roumaines de l'Allemagne, représentée par le président G. Morăvescu[32]. Ainsi, les chiffres fournis par le tableau statistique mentionné ci-dessous, montrent que dans la période d'avril 1935 à avril 1936 les écoles allemandes ont été fréquentées par 565 étudiants roumains, structurés par nationalités de la façon suivante : 137 étudiants d'origine ethnique roumaine, 381 étudiants d'origine germanique (358 souabes, 23 sujets allemands établis en Roumanie), 5 magyars et 42 juifs[33].

La Section Consulaire avait apaisé la situation des étudiants roumains en Allemagne, priant la responsabilité des formalités pour l'obtention des avantages d'échange pour les étudiants, sous la forme de Kreditsperrmark[34] :

> Chaque étudiant a reçu, mensuellement, 225 Sperrmk, pour la contrevaleur de la somme de 75 Rmk déposée en lei à la Banque Nationale de la Roumanie. […] Dans la période 23 juillet 1935 – 30 avril 1936 ont été vérifiés par vous 1.224 ordres de paiement en valeur de 146.764 Reichsmark ou 442.731 Sperrmark, argent distribué avec avantage d'échange dans l'intervalle avril 1935 – février 1936, inclusivement[35].

Le président G. Morăvescu remerciait le consulat de Berlin pour l'aide reçue par les étudiants roumains en Allemagne :

> Dans la situation de devises critique dans laquelle se trouve notre pays, la mise à disposition de la Banque du Reich de devises tant nécessaires pour l'achat de créances de Kreditsperrmark signifie un succès indéniable obtenu dans les pourparlers avec les autorités économiques allemands, succès dû à la compréhension paternelle et au soutien que la Légation et notamment M. le Ministre Comnen et M. l'Attaché commercial Giormăneanu nous avaient donnés sans interruption, durant les pourparlers[36].

Le président de la Fédération des Sociétés Académiques Roumaines d'Allemagne estimait que « en Allemagne, les relations entre les étudiants et les organismes officiels

[31] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884−1942*, vol. 24, f. 66.

[32] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 52−56.

[33] *Ibidem*, f. 55.

[34] Dans le contexte de la grande crise économique.

[35] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 56.

[36] *Ibidem*, f. 56.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de L'Etat roumain n'ont été jamais aussi intenses et aussi étendues, sur une base aussi vaste que dans les deux dernières années »[37]. L'arrivée au pour d'Hitler devait placer le réseau consulaire sous tension, comme l'ensemble du système diplomatique roumain.

Consulats et les consuls honoraires de Roumanie en Allemagne après l'arrivée au pouvoir d'Hitler

L'évolution des scènes politiques européennes – et en réalité mondiales, ainsi qu'en témoignent les régimes autoritaires sud-américains et leurs relations avec l'Allemagne nazie – fut fortement déterminée par l'importance prise par le modèle hitlérien. En effet, même si les dynamiques socio-politiques de création des mouvements fascistes et des régimes autoritaires centre-européens étaient autochtones, les transferts culturels et l'influence internationale de la puissance allemande pesèrent lourdement sur leur évolution à partir de 1933[38].

L'impact du régime nazi ne fut pas direct sur la forme prise par le réseau consulaire mais, par exemple, le régime roumain évolua vers la droite politique en partie sous le poids de l'Allemagne nazie. Ainsi, jusque la formulation des serments changea sous la pression des fascistes roumains et des succès internationaux des puissances fascistes. A partir de 1938, le texte fut modifié, et en 1940, le serment fut signé en présence d'un prêtre. La reprise par l'Etat national de cet engagement personnel fort doit être interrogée à l'aune de la radicalisation et de la personnalisation croissantes des régimes roumains, en concordance avec la tendance européenne générale[39].

Le régime autoritaire instauré par le roi Carol II en février 1938 pour éliminer le danger légionnaire conduisit à une modification du serment, qui représentait l'engagement du consul envers l'Etat : « Je jure foi au Roi Carol II, je jure de respecter la Constitution et les lois du pays, de garder saintement le secret des travaux et des charges qui me seront confiés au service du Ministère des Affaires Etrangères. Que Dieu me vienne en aide ! »[40].

La personnalisation et la teinte religieuse du serment avaient donc pour but de concurrencer le culte du chef et la prétention mystique de Corneliu Codreanu ; quant au secret, outre la référence habituelle de certains serments, l'atmosphère de guerre civile créée par la violence des légionnaires et leur tentative de noyautage des services de l'Etat, expliquent aussi l'appel à la discrétion dans la nouvelle mouture[41].

Il faut néanmoins remarquer que la pratique du nouveau serment ne s'était pas généralisée. Une version d'avril 1938 (serment du Vice consul Paul Hellgardt, à Königsberg[42]) non seulement reprend l'ancienne formulation, mais reprend également la langue française, abandonnée dans l'usage diplomatique roumain depuis 1924 !

[37] *Ibidem*, f. 56.

[38] Voir C. Horel, T. Sandu, F. Taubert, *La Périphérie du fascisme, spécification d'un modèle fasciste au sein de sociétés agraires; le cas de l'Europe centrale entre les deux guerres*, L'Harmattan, coll. *Cahiers de la Nouvelle Europe*, 2006, p. 187 ; T. Sandu, *Vers un profil convergent des fascismes ? « Nouveau consensus » et religion politique en Europe centrale*, Paris, L'Harmattan, coll. *Cahiers de la Nouvelle Europe*, 2010, p. 274.

[39] Voir Traian Sandu, *Un fascisme roumain. Histoire de la Garde de fer*, Paris, Perrin, 2014, p. 494.

[40] Serment de Jean Jalova, 9 mars 1938, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870−1944*, vol. 26, *1882−1940*, f. 139.

[41] Voir Traian Sandu, *Un fascisme roumain. Histoire de la Garde de fer*.

[42] Serment vice-consul Paul Hellgardt, à Könisberg, le 10 avril 1938, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870−1944*, vol. 26, *1882−1940*, f. 235.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

En parallèle avec l'évolution politique, une dernière évolution du serment avant l'entrée de la Roumanie dans la Deuxième Guerre mondiale renvoie à l'ascension au pouvoir du général (futur maréchal) Antonescu au début de septembre 1940, avec l'appui des légionnaires pour un court laps de temps – entre l'effondrement de la Grande Roumanie en août et la rébellion légionnaire à la fin de janvier 1941. Le nouveau serment[43] prend acte du recul du pouvoir royal – représenté par le jeune roi Michel après le départ précipité de son père de Roumanie – et de la promotion du général Antonescu. En effet, si les nouveaux consuls jurent seulement leur « foi à la Nation, au Roi et à l'Etat roumain », ils doivent jurer « foi et soumission au Chef [Conducător] de l'Etat », donc à Antonescu, sans oublier « l'ordre et le secret » repris au serment du régime précédent.

Mais le nouveau serment comporte des ajouts significatifs de la nature militaire d'une part, fasciste d'autre part, de la nouvelle direction – « je jure d'exécuter sans hésiter les ordres » −, ainsi qu'une généralité choisie au sein de l'exigence éthique du fascisme, avec une pointe tournée contre l'ancien régime corrompu du roi Carol II : « Je jure d'être honnête ».

Le serment se trouvait ainsi renforcé, sans doute pour éviter le trafic des fonctions consulaires, mais peut-être aussi en écarter discrètement des personnalités non conformes à la nouvelle idéologie dominante.

L'ascension au pouvoir d'Hitler, en janvier 1933, a eu des répercussions dans la situation des consuls aussi, la confession mosaïque de quelqu'un constituant un obstacle dans la continuation de la carrière consulaire. Vers la fin de l'année 1933, en Allemagne fonctionnaient sept consuls honoraires de Roumaine d'origine juive, à Berlin, Breslau, Hambourg, Francfort-sur-le-Main, Leipzig, Munich, Cologne et Mayence. C'est-à-dire, environ 33 % du personnel consulaire était représenté par des juifs, un pourcentage important.

Le consul général de Cologne, Max Baumann, était décrit en 1933 par le Ministre plénipotentiaire Petrescu-Comnen comme

> […] un des rares Consuls de Roumanie en Allemagne, nommés après la guerre, avec une excellente situation sociale et financière, en apportant de réels services [à l'Etat roumain]. […] Mais, il est juif. A cause de ça, il a eu de sérieuses difficultés dans les dernières semaines, étant contraint même de céder son lieu à la Direction de la grande Maison Commerciale Tietz de Cologne, à une personne agréée par le Parti National-socialiste, bien que la maison susnommée est en bonne partie sa propriété. […] Pour prouver ses sentiments de bon Allemand, Monsieur Baumann s'est considéré obligé, comme beaucoup de juifs allemands, d'adresser des lettres démentant les atrocités antisémites[44].

Le cas le plus connu de ces lettres de démenti des persécutions est fourni, parmi les consuls roumains, par Georg Solmsen, consul honoraire à Berlin et figure importante du monde financier allemand. Il était copropriétaire et directeur de la Banque Disconto-Gessellschaft, vieil ami et banquier de roi Charles I [Carol I] de Roumanie, bien connu dans le milieu économique roumain. Israélite, il dut également produire une lettre célèbre de démenti des abus nazis[45]. Il avait remplacé en 1929 un autre consul connu,

[43] Serment du Consul Aurelian Bârsan, à Munich, 1940, AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires de Roumanie, 1870−1944*, vol. 27, *1893−1940*, f. 272. Voir l'Annexe 3.

[44] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884−1942*, volume 24, f. 393.

[45] Harold James, *Die Deutsche Bank im Dritten Reich.* München, C. H. Beck, 2003, p. 48 ; voir aussi Hartmut Berghoff, Jürgen Kocka, Dieter Ziegler (eds.), *Business in the Age of Extremes. Essays in Modern German and Austrian Economic History*, Cambridge/New York, 2013, p. 123.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Gustav Rommenhöller, actif dans l'industrie chimique et qui avait servi la Roumanie pendant presque quarante années, avec une activité de publiciste intéressante[46].

Des points de vue intéressants à examiner sont exprimés de l´extérieur des offices consulaires : dans la série des inspections demandées par le ministre Nicolae Titulescu durant les années 1933−1934, le secrétaire général du Ministère des Affaires étrangères, Gheorghe Filaliti, envoyé à Berlin, évoque la situation du personnel de la Légation roumaine, et se montre insatisfait de l'absence du Ministre Comnen et du consul général Karadja, notant[47], de manière ironique que «… la Légation de Berlin est truffée de princes byzantins[48] ».

Il n'a pas des mots doux ni pour le Premier Secrétaire, Noti Constantinidi, «… fonctionnaire on ne peut moins recommandable et de qui j'ai gardé les plus désagréables souvenirs de la période quand j'ai fonctionné au Ministère »[49].

Aussi, le rapport continuait sur le même ton critique, l'auteur attirant l'attention sur le nombre trop grand, de quatre dactylographes de la Légation : « Je n'ai pas trouvé ce luxe de dactylographes dans aucune de nos missions à l'étranger. La Légation de Varsovie, où les travaux sont plus nombreux qu'à Berlin, n'a que deux [dactylographes] et elles sont suffisantes »[50]. Durant la visite de quatre jours de «l'inspecteur», en août 1934, le personnel de la Légation de Berlin était répandu dans divers lieux, sauf à la Légation: le ministre Comnen à Karlsbad, le Consul Général Karadja en congé, l'attaché commercial Georm㎃neanu se trouvait occupé avec le Secrétaire d'Etat Manolescu Strunga, le conseiller Petala était accaparé par une réunion diplomatique et puis il devait partir à Karlsbad aussi.

Il a obtenu des informations regardant l'activité de la Légation du chancelier Bota, l'aide du Consul Général. Ainsi, les encaissements de la Légation et des Consulats ont été en 1933 de 132.000 Rentenmark (Rm), environ 5 millions de lei[51]. Il a été alerté des énormes difficultés avec l'expédition des revenus en Roumanie, parce que le Gouvernement allemand ne permettait plus, sous aucun motif, l'exportation de l'argent de leur pays, même transformé en lei. La personne qui avait écrit le rapport a donné comme solution l'expédition effectivement par le courrier du Ministère[52].

Il avait visité à cette occasion l'appartement du ministre Comnen, restant impressionné par son luxe et sa richesse : « On ne sait pas quoi admirer de plus, entre les meubles anciens, les collections de porcelaines, les figurines de Saxe, les peintures de grande valeur, les tapis, les armes, les livres »[53]. Il se demandait comme était possible qu'un diplomate roumain pût s'enrichir de son salaire, il n'aurait pas réussi cette performance, même si « j'a[vais] servi plus de 40 ans dans la diplomatie »[54].

En 1935, l'occasion créée par la démission du Consul d'Essen, Hans Platten, a été utilisée pour amener à une forme plus simple le réseau de consulats honoraires, qui était

[46] Martinus Nijhoff, *La grande Roumanie: sa structure économique, sociale, financière, politique et particulièrement ses richesses*, La Haye, 1926.

[47] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 39.

[48] Allusion malicieuse au nom du ministre plénipotentiaire Nicolae Petrescu, auto intitulé Comnen, après la dynastie régnante de l'Empire Byzantin.

[49] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 39.

[50] *Ibidem.*

[51] *Ibidem*, f. 40.

[52] *Ibidem.*

[53] *Ibidem*, f. 39.

[54] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trop extensif, par la dissolution du Consulat et l'inclusion de la ville d'Essen et ses alentours dans la circonscription de Consulat de Duisburg. Nicolae Petrescu-Comnen, le ministre plénipotentiaire à Berlin, notait : « La suppression de cet office consulaire est un pas en avant dans le processus de simplification et de réorganisation de nos Consulats sur le territoire du Reich, processus que la Légation suit dans l'intérêt de notre prestige et des rapports économiques avec l'Allemagne »[55].

Un rapport avancé par le ministre plénipotentiaire Nicolae Petrescu-Comnen à Berlin au ministre des affaires étrangères Nicolae Titulescu en 1936 expose l'activité de la Section Consulaire de la Légation de Berlin pour l'année budgétaire 1935−1936. Le rapport contient des points sur : les encaissements, les passeports libérés, les immatriculations, les questions de police, les étudiants roumains, les visas, les touristes étrangers, la légalisation, la comptabilité et les consulats honoraires[56].

De cette manière, on apprend que les encaissements totaux de la Légation et des consulats avaient été en continue augmentation, de 130.817 Rm[57] en 1932−1933, à 132.598 Rm en 1933−1934, à 142.015 Rm en 1934−1935 et à 172.692 Rm en 1935−1936. Une autre activité de la Section Consulaire était de résoudre des cas de nationalité. Par exemple, en 1936 ils ont à solutionner 896 de tels cas.

La Section avait émis ou avait prolongé la validité des passeports pour 3.760 chefs de familles. Le registre d'immatriculation de l'Office Consulaire comprendrait 6.880 chefs de familles, au total plus de 10.000 d'individus. L'Office Consulaire s'était occupé des délinquantes de droit commun, des déserteurs, questions solutionnées directement avec la Sécurité Générale et avec les autorités des frontières.

Dans l'année analysée ont été accordés 3.516 visas avec des frais complets, 324 visas avec des frais réduits suivant des recommandations des Missions étrangères ou pour les études, et 248 visas pour bains, en total 4.088 visas, un nombre en baisse en comparaison avec l'année précédente (4.196 visas pour 1934−1935, dont 541 visas pour bains)[58].

Le consul Karadja montre que le mouvement touristique allemand n'est pas en croissance, ce fait regrettable étant justifié par diverses raisons : les difficultés de change, l'excès de formalités en Roumanie, le manque de confort des hôtels, la spéculation avec les billets de train en Roumanie[59].

Le consul général constatait une augmentation du nombre de visas sur certificats d'origine et légalisations accordées, une preuve de l'augmentation des relations commerciales entre l'Allemagne et la Roumanie – des affaires de compensation. Il soulignait qu'on attendait un agrandissement une augmentation plus accentuée de ces certificats, après la finalisation des pourparlers en cours et après la foire de Breslau.

Karadja commenta la situation nocive pour le prestige du pays en liaison avec les consulats: bien qu'en 1936 la Roumanie ait détenu encore un nombre de quinze consulats honoraires, il y avait des difficultés avec les titulaires d'origine juive, qui « n'avaient plus l'autorité pour intervenir, n'osant plus même adresser à la Légation des rapports sur la situation économique et politique de leur juridiction, étant même en

[55] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1884−1942*, vol. 25, f. 242.

[56] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires Étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 44−46.

[57] Reichsmark.

[58] AMAE, Le Problème 82, *L'organisation du Ministère des Affaires étrangères. Des rapports consulaires et économiques*, vol. 102, f. 46.

[59] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

impossibilité de participer aux cérémonies officielles (des congres, ouverture d'expositions, réceptions officielles) »[60].

A l'occasion de l'abolition des consulats honoraires de Hambourg, Cologne et Dresde et leurs transformation en consulats de carrière, en décembre 1936, il s'est créé une confusion signalée par le Directeur du personnel du Ministère en janvier 1937, en liaison avec le personnel des Consulats supprimés : la Légation de Berlin, dirigée par N. P. Comnen, a donné une autre interprétation au décret d'abolition, admettant que le personnel étranger de ces consulats continue à fonctionner auprès des nouveaux Consulats Généraux de carrière, sans l'approbation du Ministère des Affaires Etrangères. C'était le cas du consul honoraire du Consulat Général de Hambourg, Ioan (Jean) Jalova, né en Roumanie, à Ialomița.

L'état de fait a été accepté par le Ministère en 1936, avec la mention que, à l'avenir, la Légation de Berlin devait faire des propositions pour les employés des Consulats supprimés qui seraient recommandés à continuer à travailler auprès des nouveaux Consulats de carrière[61].

Il semblait que Jean (Ion) Jalova, le consul du Consulat de carrière de Hambourg, n'était pas une personne honorable, ayant des liaisons avec des personnages suspects, du monde des falsificateurs de chèques, escrocs et tricheurs internationaux. Mais les accusations n'ont pas été prouvées.

Le diplomate Constantin I. Karadja, en qualité de consul général dans la Légation roumaine de Berlin (1932−1936) et de consul général à Berlin (1936−1941), a accompli différents activités pour faciliter les conditions de vie des juifs en Allemagne, sur fond de la détérioration de la situation des personnes non aryennes situées sur le territoire de l'Allemagne après les mesures antisémites appliquées par les autorités nazies. En ce sens, il a accordé un intérêt spécial à la communauté juive de Berlin[62].

Dans un rapport daté de 1938 et adressé au Ministre des Affaires étrangères, Nicolae Petrescu-Comnen, C. I. Karadja apportait comme modèle la position du Gouvernement de la Grande Bretagne pour soutenir les juifs à résister face à l'intransigeance nazie, « Le Gouvernement Anglais − se basant sur le traité de commerce et navigation du 17 août 1925, aujourd'hui encore en vigueur − […] est décidé à accorder aux juifs, citoyens anglais, toute l'aide diplomatique nécessaire pour empêcher des confiscations de propriétés »[63]. Le consul Karadja suggérait aux autorités roumaines, comme une possibilité, de suivre l'exemple anglais[64], sur la base du traité de commerce de Roumanie avec l'Allemagne, datant du 26 mars 1935, la Roumanie jouissant du traitement de la nation la plus favorisée.

Ses propositions n'ont été mis en pratique que partialement, à cause de l'instauration du régime de Ion Antonescu, allié d'Hitler, en Roumanie (1940−1944).

En février 1939 le Ministère des Affaires étrangères allemand adressait à la Légation roumaine une note indiquant les lois du Reich (la loi pour la défense du sang allemand et de l'honneur allemand du 15 septembre 1935, l'ordonnance d'exécution no. 1 du 14 novembre 1935 et la loi des fonctionnaires publics du 26 janvier 1937) par

[60] *Ibidem.*

[61] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882−1940*, vol. 26, f. 136.

[62] Voir les rapports annuels du Consulat Général de Berlin, AMAE, Le Problème 33, *Questions qui concernent les juifs*, vol. 31.

[63] AMAE, Le Problème 33, *Questions qui concernent les juifs*, vol. 31, Le Rapport 9804, dos. 37 de 6.07.1938, signé par Karadja, f. 77.

[64] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lesquelles le consul général honoraire Otto Prager et le vice-consul Einsbach Willi, du consulat général de Leipzig, étaient incompatibles avec leurs missions[65]. Ils ont été obligés de déposer leur démission, prenant connaissance de la décision du Reich de ne plus admettre sur son territoire des consuls honoraires qui n'étaient pas d'origine entière aryenne.

Prager et Einsbach, sur la base des documents en leur possession, croyant qu'ils étaient à 100 % aryens, avaient sollicité eux-mêmes l'Institut Allemand des recherches généalogiques pour entreprendre l'enquête nécessaire pour établir leurs origines ethniques[66].

Dans mon opinion, ils sont les derniers officiers consulaires de Roumanie non-aryens à démissionner, les autres étant obligés de quitter leurs postes dès 1933−1935, avec la politique d'épuration de race d'Hitler. L'explication de leur résistance en postes a été que les deux étaient à moitié juifs[67], ou « Mischlinge »[68].

L'année 1940 a été une année dramatique dans l'historie de la Grande Roumanie, le pays étant fortement amputé : la Roumanie a perdu la Bessarabie, le nord de la Bucovine et le district Herța en faveur de la Russie, le nord-ouest de la Transylvanie en faveur de l'Hongrie et le Quadrilatère (le sud de la Dobroudja) en faveur de la Bulgarie. Cette situation a eu des conséquences désastreuses sur la réputation du Roi Carol II, qui a été obligé d'abdiquer.

Les débuts de la guerre froide et la limitation des échanges entre les deux blocs entraînèrent rapidement le dépérissement des consulats et la méfiance envers leur personnel. Comme les visas et les relations commerciales se trouvaient maintenant étroitement administrés et surveillés par la puissance publique, l'attribution à des ressortissants étrangers de pouvoirs de représentation d'un pays communiste devenait improbable.

Conclusions

Le réseau consulaire roumain en Allemagne a repris rapidement sa dynamique d'avant 1916 et la rupture de l'alliance entre la Roumanie et les Empires centraux. L'absence de conflit territorial direct et le désir de retrouver un partenaire commercial intéressant contribuèrent à des retrouvailles pragmatiques dès 1921−1922, dont les relations consulaires furent le vecteur. La grande politique française perturba cette tendance avec l'invasion de la Ruhr et la crise violente qui s'en suivit. Mais les accords de Locarno de 1925, tout en déprimant la situation des Etats centre et est-européens d'un point de vue sécuritaire, entérina l'arrivée de la Prosperity américaine sur le Vieux continent avec le Plan Dawes, qui les avait précédés dès 1924. Les activités commerciales et leurs agents consulaires furent relancés jusqu'en 1929, parfois dans la confusion et un certain affairisme mal compris et marqué par la corruption, du côté roumain comme du côté allemand.

L'arrivée d'Hitler marqua une étatisation et une élimination du nombreux personnel consulaire juif. L'effort de guerre, puis la planification (plan Göring de 1936) et la technique du clearing employée par l'Allemagne de préférence dans l'espace centre-européen forcèrent les consuls à se mettre en rapport beaucoup plus étroitement

[65] AMAE, Le Problème 75, *Consuls honoraires, Allemagne, 1882−1940*, vol. 26, f. 348.
[66] *Ibidem*, f. 347.
[67] *Ibidem*, f. 346.
[68] Terme utilisé en Allemagne nazie pour les personnes considérées avoir des ancêtres ariens et juifs.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

avec les autorités publiques et réduisit conséquemment leur autonomie et la particularité de leur statut, à l'articulation de la fonction publique et d'une société civile dont le totalitarisme nazi avait décidé l'écrasement par l'embrigadement guerrier.

ROMANIA'S HONORARY CONSULATES AND CONSULS TO THE GREAT WESTERN POWERS IN THE INTERWAR PERIOD. A CASE STUDY: GERMANY
(Summary)

Keywords: alliances, consular jurisdiction, Greater Romania, international relationships, professional diplomatic corps, the great diplomacy, The Republic of Weimar, personal networks.

The Romanian consular network in Germany quickly resumed its pre-1916 dynamics and overpassed the break-up of the alliance between Romania and the Central Empires. The absence of direct territorial conflict and the desire to find an interesting trading partner contributed to a pragmatic reunion in 1921−1922, whose consular relations were the vector.

The grand French policy disrupted this trend with the invasion of the Ruhr and the violent crisis that followed. But the Locarno agreements of 1925, while depressing the situation of the central and eastern European states from a security point of view, confirmed the arrival of the American Prosperity on the Old Continent with the Dawes Plan, which had preceded them in 1924. The commercial activities and their consular agents were relaunched until 1929, sometimes in confusion and a certain ill-understood and corrupt businessmanship on the Romanian side as well as on the German side.

The arrival of Hitler marked a nationalization and elimination of the many Jewish consular staff. The war effort, then the planning (The Göring plan of 1936) and the clearing technique used by Germany, especially in the central European space, forced the consuls to communicate much more closely with the public authorities. This fact reduced their autonomy and the peculiarity of their status to the articulation of the civil service and a civil society whose Nazi totalitarianism had decided the crushing by the warrior regimentation.

I used sources of first-hand information collected from the Archives of the Foreign Ministry, for example: The Problem 75 "Honorary Consuls of Romania, 1870−1944", vol. 22−28 (Germany), The Problem 82 "The Organization of the Ministry of Foreign Affairs. Consular and Economic Relations", vol. 101−102 (Germany), Problem 33 "Questions concerning the Jews".

The research methods that guided the development of my work are the critical study of archival documents, historical comparison, legal and institutional analysis and specific methods of economic history. The prosopographic approach is necessary in this case, so I will exhume the life of the consuls, with their activities, their responsibilities and their social relations, in order to better understand the international relations between the two world wars and the atmosphere of the time.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ADRIAN VIȚALARU[*]

FROM ALEXANDRU G. FLORESCU TO GHEORGHE GRIGORCEA. THE CHIEFS OF DIPLOMATIC MISSION OF ROMANIA IN POLAND (1919−1939)

Introduction

Notwithstanding the publication, in Romania, of thorough studies on the diplomatic, cultural or economic relations between the Romanian and the Polish states in the inter-war period, there is still room for nuancing or deepening certain aspects from the vast topic of Romanian-Polish contacts. Such an aspect is the analysis of the 'profile' of diplomats accredited at the diplomatic mission in Poland[1]. I will consequently focus, in the present study, on the analysis of chiefs of diplomatic mission of Romania in Poland, looking to answer several questions: who were the diplomats sent to represent the Romanian state in Warsaw? Did they have any personal or professional connections with Poland or Northern Europe? Was Poland a professional attraction in the career of Romanian diplomats? Can we assign a certain intellectual and professional profile to the chiefs of diplomatic mission in Poland?

I chose this topic because I was intrigued by an observation made in an analysis of chiefs of diplomatic missions of Romania. I noticed at a first glance that most chiefs of mission from the Romanian network were accredited in Warsaw. While Romania was represented in Poland, in the interwar period, by ten chiefs of diplomatic mission (eight ministers plenipotentiary and two ambassadors), Poland was represented in Romania by five chiefs of diplomatic mission, among whom two diplomats and important politicians: Aleksander Skrzyński (1919−1923) – minister of Foreign Affairs and prime-minister (1925−1926) – and Jan Szembek (1927−1932), future adjunct to the minister of Foreign Affairs, J. Beck[2].

Considering the above, how can the instability of the diplomatic position in Warsaw be accounted for, since in Belgrade and Prague, capitals of the states from the Little Entente, Romanian allies, as well as Poland, the situation was significantly different? From 1919 to 1939, Romania was represented in Belgrade by five chiefs of diplomatic mission. The shortest term lasted almost a year[3], and the longest, eight years

[*] Ph. D. Lecturer, Department of History, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași.

[1] A few details on Romanian diplomats accredited in Warsaw can be found in Nicolae Mareș's study *Diplomați polonezi și români, la București și Varșovia, în perioada interbelică*, in idem, *Istorie – Diplomație. Eseuri*, vol. II, Iași, Editura Tipo Moldova, 2014, p. 213−225.

[2] Poland was represented in Bucharest by Aleksander Skrzyński (1919−1923), Jozef Wielowiejski (1923−1926), Jan Szembek (1927−1932), Miroslaw Arciszewski (1932−1938), Roger Raczynski (1938−1940).

[3] Constantin Langa-Răşcanu headed the legation in Belgrade from August 31st, 1919 to August 1st, 1920, but as chargé d'Affairs (AMAE, fond 77, L 23 − Constantin Langa-Răşcanu, Personal record, unpaginated. It is

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(Theodor Emandi)[4]. On the other hand, Romania was represented in Czechoslovakia, between 1920 and 1939, by six chiefs of diplomatic mission. The longest terms was held, as in the case of Belgrade, by Theodor Emandi (1st February 1928 − 15th December 1936), while the shortest belonged to Gheorghe Lecca (15th February − 1st May 1939). We can also see that two chiefs of mission were accredited both in Belgrade and Prague (Nicolae Filodor and Theodor Iamandi), taking into account the fact that there was a common diplomatic theme in the relations between Bucharest, Prague and Belgrade.

Matters developed in a similar way in the case of Greece and Turkey, who joined Romania and Yugoslavia as member states of the Balkanic Entente in 1934. Romania sent five chiefs of diplomatic mission in Athens, while in Turkey, Romanian authorities accredited six diplomats at the head of its diplomatic representation in the interwar period[5].

What was the situation in other capitals? In Tirana, for instance, Romania sent seven chiefs of mission from 1925 to 1939, while in Bulgaria six Romanian ministers plenipotentiary worked between 1920 and 1939. Greater stability at the level of the delegation's leadership is to be found in Austria, since in 1920−1938 Romania was only represented by four chiefs of mission. We encounter the same situation in London, where there were four Romanian chiefs of legation during the interwar period.[6] Romania sent between five and seven chiefs of diplomatic mission in most states. It was also the case of Belgium, where Romania was represented by six chiefs of mission (Radu Tr. Djuvara had two terms of office), Switzerland and France (six mission chiefs, Victor Antonescu was accredited twice), Germany (five chiefs of mission, but Nicolae Petrescu-Comnen had two terms of office), Italy (five chiefs of mission, but Dimitrie I. Gr. Ghica was chief of legation twice), Portugal (seven chiefs of legation, but between 1922 and 1928 either the minister in Madrid, of the one in Paris were accredited in Lisbon). We encounter a different state of affairs in Hungary, where only three chiefs of legation were sent in the inter-war period.

First Appointments for Chief of the Warsaw legation

After the establishment of official diplomatic relations between Romania and Poland in June 1919, the opening of a legation in Warsaw and the appointment of diplomat Alexandru G. Florescu as envoy extraordinary and plenipotentiary[7] were sanctioned through a royal decree on July 16th.

Having entered diplomacy in 1890, Alexandru G. Florescu (1867−1925) worked as attaché at the Paris (1890−1891) and Vienna (1891−1892) legations, was then chancellor of the general consulate of Romania in Thessaloniki (1892−1893)[8]. He

here mentioned that the diplomat held the leadership of the Belgrade representation. Also see *Anuar diplomatic şi consular 1942*, Bucureşti, Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1942, p. 182; Andrei Alexandru Căpuşan, *Diplomaţi români de elită. O istorie − incompletă – a diplomaţiei române prin diplomaţi*, vol. II, *Epoca modernă. Epoca contemporană, 1919−1947*, Bucureşti, Ars Docendi, 2009, p. 96).

[4] *Organizarea instituţională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte şi documente*, vol. II, *1920-1947,* edition coordinated by Ion Mamina, George G. Potra, Gheorghe Neacşu, Nicolae Nicolescu, Bucureşti, Fundaţia Europeană Nicolae Titulescu, 2006, p. 557.

[5] *Ibidem*, p. 547, 560−561.

[6] The legation was headed by chargés d'Affairs during the time Nicolae Titulescu was minister of Foreign Affairs (1927−1928, 1932−1936).

[7] Florin Anghel, *Construirea sistemului „cordon sanitaire". Relaţii româno-polone 1919−1926*, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2008, p. 62−63.

[8] *Anuarul diplomatic şi consular al României pe 1894*, Bucuresci, Imprimeria Statului, 1894, p. 44.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

became chief of cabinet of the Minister of Foreign Affairs in 1893[9], while in the following years he was secretary of legation in Berlin (1894) and Saint Petersburg (1895−1899). He was also secretary general of the ministry for a while (1899−1901), which proves he had a strong connection with the minister and that he had become an important figure in the Ministry of Foreign Affairs. In 1911 he was appointed envoy extraordinary and class II minister plenipotentiary in Athens (1911−1913)[10]. Starting with April 1st, 1913, Florescu ended his mission in Athens as a result of the minister of Foreign Affairs having accepted his resignation.[11]. He returned at the head of a diplomatic mission in August 1919, when he takes over the newly opened legation in Warsaw (1919−1924)[12]. The Romanian government thus entrusted the Poland mission to an experienced diplomat who had previously held the position of secretary-general of the ministry and had been minister in Athens. For Florescu, who has 52 by that time, the mission in Poland represented the re-launch of his diplomatic career in a position that presented a diplomat with quite a number of professional challenges.

At the time of Florescu's arrival in Poland, the diplomatic corps in Warsaw was only beginning to take shape. The Romanian diplomat was only preceded in the presentation his accreditation letters by the representatives of the United States of America, Vatican and Belgium[13]. Florescu's mission was not simple. He had to manage relations with a newly-founded state, with which Romania shared not only a border, but also a set of common issues. Al. Iacovaky, one of Florescu's collaborators, thought that the chief of the Warsaw legation had the mission to observe the extent to which Poland was a viable state with which one could collaborate in matters of regional security. This is how Al. Iacovaky portrayed Florescu: 'Its chief [of the Warsaw legation − my note A.V.] was a very intelligent man, eager to work and endowed with innate kindness.'[14] Reading the reports sent by Florescu to the ministry of Foreign Affairs of Romania we can notice these traits belonging to the Romanian diplomat, who played an important part in the development of Romanian-Polish relations. The prestige he had in Bucharest, as well as the connections he forged in Poland, led to Alexandru G. Florescu's endurance as the head of the legation for more than five years despite the changes that occurred on the political scene of Romania. The precarious state of his health, as well as his financial problems determined Florescu to request the termination of his mission in Warsaw in the summer of 1924. Forced by the circumstances, the minister of Foreign Affairs appointed the legation counsellor Constantin Laptew to manage the position.

In the autumn of 1924 discussions took place in Bucharest on the issue of appointing a new minister plenipotentiary in Warsaw. Information on the accreditation of politician Jean Th. Florescu in Warsaw appeared in this context. He however refused the position (he wanted the position in Paris instead), just as, allegedly, Nicolae Pennescu (for financial reasons or because of Poland's wet and humid climate), the then

[9] AMAE, fond 77, F 13 − Alexandru G. Florescu, Copy of decree no. 43, 10th November 1893, signed Al. Lahovary, unpaginated.

[10] *Ibidem*, Copy of decree no. 6673, 4th Aprilie 1911, signed Titu Maiorescu, unpaginated.

[11] *Ibidem*, Request submitted by Al. G. Florescu to the president of the Counsel of Ministers, Bucharest, 23rd February 1913, unpaginated. Titu Maiorescu's signature appears on the documents, accepting Florescu's resignation starting with 1st April 1913.

[12] See Florin Anghel, Nicolae Mareş, Dumitru Preda, *România − Polonia. Relaţii diplomatice*, I, *1918−1939*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2003, p. 13.

[13] Florin Anghel, *op. cit.*, p. 64.

[14] BAR, Mss., A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 65.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

minister plenipotentiary of Romania at the Holy See[15]. Postponing the appointment of a chief of mission in Warsaw could have led to the deterioration of relations with Poland, which the Brătianu government and the minister of Foreign Affairs, I. G. Duca, did not want. This led to the solution of appointing a professional diplomat. Alexandru Iacovaky was chosen, who had been legation counselor in Warsaw between 1919 and 1921[16]. Thus, Iacovaky's experience in Poland, the good image he had in the ministry, where he was chief of Protocol, Staff and the Chancery of Orders and then director of the Directorate-General for Foreign Affairs were elements that weighed in his appointment as the head of the Polish legation. Moreover, Iacovaky had over two decades and a half experience' in diplomacy, as he had been hired by the ministry in 1899[17], and according to some, 'also had some knowledge of Slavic languages'[18] and was 'the only Romanian diplomat in Poland in the interwar period with direct access to the Polish press'[19].

For diplomat Alexandru Iacovaky, who had turned 49[20], the mission in Warsaw was a first, since it was, in fact, the only term he served as chief of a diplomatic representation. Apparently, Iacovaky also had good connections with the political and cultural elite of Poland[21], despite the fact that there were rumours of diplomatic incidents he was supposedly involved in circulating the Romanian press[22].

Iacovaky's mission in Poland ended suddenly in mid-1927. He was replaced by the authorities in Bucharest by Carol (Citta) A. Davila. The latter was a politician who had had no contact with diplomacy until then. Thus, the Romanian leaders appointed a chief of mission external to diplomacy in Poland. Intelligent and charming, he had an evident setback from the point of view of his knowledge of international politics. There are several opinions on the appointment of Davila as chief of the diplomatic mission in Poland. In his memoir, Al. Iacovaky mentions the fact that Davila's appointment meant the removal of an inconvenient adversary from the political circles at home, someone influential in the Giurgiu town area[23], while Constantin Argetoianu writes he was one to support Davila's wish to 'receive' the Warsaw legation before Barbu Știrbey, the then prime-minister[24]. In fact, Știrbey tried to appoint Davila minister plenipotentiary class II, offering him a position in the central administration first. As this was contrary to the laws of the Ministry of Foreign Affairs, since a newcomer to diplomacy appointed minister plenipotentiary could only hold a position abroad, one was found for him[25]. It

[15] *Ibidem*.

[16] He was transferred from Bern to Warsaw in July 1919 (AMAE, fond 77, I 10 − Alexandru Iacovaky, Personal record, vol. II, unpaginated).

[17] In 1899, after finishing his university studies in Paris, the fresh Law graduate becomes supernumerary legation attaché. He then works in the central administration, as well as the Berlin, Sofia and Constantinople legations. In 1916, he becomes part of the diplomatic staff of the Switzerland mission, and in 1919 he leaves, with Florescu, to Warsaw (BAR, Mss, A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 22).

[18] Nicolae Mareș, *Lucian Blaga – diplomat*, in *VR*, no. 3−4, 2010, p. 68. His personal file stated that he spoke French and German and had some knowledge of English (AMAE, fond 77, I 10 − Alexandru Iacovaky, Personal record, vol. II, unpaginated).

[19] Nicolae Mareș, *Lucian Blaga. Diplomat la Varșovia*, București, Editura Fundației România de Mâine, 2011, p. 103.

[20] Iacovaky was born on 24th July 1876 at Blăjani, Buzău county.

[21] Nicolae Mareș, *Lucian Blaga. Diplomat la Varșovia*, p. 64, 83−84.

[22] *Ibidem*, p. 68.

[23] BAR, Mss, A. 2650 a, Al. Iacovaky, Amintiri, f. 85.

[24] Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VIII, partea a VII-a (1926−1930), București, Editura Machiavelli, 1997, p. 132−134.

[25] AMAE, fond 77, D 57 – Carol A. Davila, Personal record, unpaginated.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

is in this context that Davila was offered the Warsaw legation, a proposition Ion I. C. Brătianu, who followed Ştirbey at the leadership of the government, approved of. Thus, on July 1st 1927[26], Carol A. Davila, aged 41, was appointed envoy extraordinary and minister plenipotentiary class II of Romania in Poland[27].

Warsaw: the beginning of a journey, the end of a career

The mission in Poland was, for Davila, a first. Despite being in Warsaw, the new diplomat did not neglect the connections with the decisional factors in Romania. He understood the fact that his being kept in diplomacy and the ultimate obtaining of a better position depended on the will of Bucharest leaders. After the National Peasants' Party came to power (1928), Davila pushed for to obtain the lead of the diplomatic mission in the United States of America. Finding out about the possible appointment of Davila at Washington from the Romanian press, the holder of the legation in the United States' capital, George Cretzianu, telegraphed his confusion to Bucharest. 'The associated press received a telegram from its correspondent in Bucharest, reprinted by the American newspapers, announcing an exchange between myself and Mr. Davila. On the one hand, I am informed that his friends are spreading the news that he is as good as engaged to senator Borah's daughter, so that his appointment in Washington would ensure the strong support of Romania in the United States government. Borah has neither daughter nor neice, and I am ready to accept a change of position for a serious work interest, but not to favour personal schemes'[28]. The Romanian minister of Foreign Affairs, G. G. Mironescu, informed Cretzianu, on February 23rd, 1929, that the legation in Washington would be included in the 'diplomatic movement' that he intended to create, suggesting that the diplomat write to him if he wished for any diplomatic mission in particular[29]. Cretzianu told Mironescu he was interested in two legations: Vatican and Warsaw. Nevertheless, the diplomat would have preferred being sent to Vatican, since he was afraid that the climate in Poland would worsen his health[30].

The Romanian authorities eventually resorted to an exchange, confirming the rumours mentioned by Cretzianu. Through two royal decrees from July 15th, 1929, George Cretzianu[31], a 64 year-old diplomat[32] at the end of his career, was appointed in Warsaw and Carol A. Davila replaced him as head of the diplomatic representation in Washington.

[26] *Ibidem.* The decree was passed June 20th, 1927.

[27] Davila was born on December 1st, 1886 and had a Bachelor's degree in Law. He was the son of playwright Alexandru Davila and grandson of doctor Carol Davila. He fought in World War I and then entered politics.

[28] AMAE, fond 77, D 57 – Carol A. Davila, Telegram no. 9302, Legațiunea din Washington, 12th January 1929, George Cretzianu to Grigore Gafencu, unpaginated).

[29] AMAE, fond 77, G 46 – George Cretzianu, vol. II, Draft of telegram no. 12440 , București, 23rd February 1929, G. G. Mironescu to George Cretzianu, unpaginated.

[30] *Ibidem*, Telegram no. 9356, Legațiunea din Washington, 4th March 1929, George Cretzianu to G. G. Mironescu, unpaginated.

[31] In 1913, Titu Maiorescu suggested George Cretzianu as minister plenipotentiary in Madrid. This was his first poste as chief of diplomatic mission after approximately 27 years from his entry in the ministry. His case is, however, particular, since between September 1898 and August 1911 he stopped working in diplomacy. After his experience in the capital of Spain (1913−1922) Cretzianu was entrusted with the legation in the United States of America (5th November 1926 − 15th July 1929) and the mission in Poland (*ibidem*, Personal record, unpaginated).

[32] Cretzianu was born on 24th July 1865, with more than 29 years' experience in the diplomatic corps of Romania (ACNSAS, fond D, file 8845, vol. 5, List of officials of the Ministry of Foreign Affairs, 11th September 1929, unpaginated).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cretzianu's mission in Warsaw was short-lived, however, as he was withdrawn at the end of 1930 since he had already exceeded the retirement age and his health had worsened visibly[33]. Under these circumstances, the leadership of the diplomatic mission in Poland was given to Grigore Bilciurescu. He was appointed in Warsaw on March 1st, 1931 and headed the legation until May 1st, 1932. A professional diplomat, Bilciurescu was experienced as chief of legation, since he had headed the missions in Norway and Bulgaria. Nevertheless, Grigore Gafencu, who held offices in the Ministry of foreign Affairs during the governing of the Peasants' National Party, was not thrilled by Bilciurescu's relocation from Sofia to Warsaw. Gafencu wrote: 'The appointment of Bilciurescu, a hard-working, but mediocre, civil servant, with a limited world view, lacking in political flair and the most elementary *usage du monde* seems shameful and, in fact, worthy of the regime of mediocrity established by Mironescu. With Cesianu in Paris, with poor Tașcă in Berlin and Bilciurescu in Warsaw, Mironescu can boast he is represented as faithfully as possible abroad.'[34]

Bilciurescu's relocation from Sofia might have been the result of the fact that the Romanian diplomat was not well seen in Bulgarian society in the context of negociations between the representatives of the two countries on the topic of the sequester of Bulgarian goods in Romania. As early as December 1930 veiled attacks on Bilciurescu appeared in the Bulgarian press, accusing him of having allegedly 'hampered the solving the issue of sequestered goods in Romania', speaking of a possible move of his in Belgrade[35]. Even if the Romanian minister of Foreign Affairs assured Bilciurescu, in December 1930, of his support, Mironescu proposed that the chief of the Sofia legation take over as head of the diplomatic mission in Warsaw in February 1931. Grigore Bilciurescu accepted his new task, but stayed for a while longer in Bulgaria to finalize some negotiations. Eventually, at the end of March 1931, he presented the recall letters, but only took over the head of the Poland legation two months later[36].

Diplomat Bilciurescu, aged 57[37], had a short mission, effectively leading the legation for almost a year.[38] The reasons of his replacement are connected to the perspective the Bucharest leaders had on his relations with Poland and the powerful neighbour from the East, the Soviet Union, in the context of on-going Romanian-Soviet negotiations[39].

From 'Titulescu's people' to king Charles II's 'cronies'

The person chosen to lead the Warsaw legation was Victor Cădere. Born on July 23rd, 1891, PhD in Law and graduare of the School of Political Sciences in Paris,

[33] AMAE, fond 77, G 46 – George Cretzianu, vol. II, Telegram no. 4397, Warsaw, 16th December 1930, George Cretzianu to G. G. Mironescu, unpaginated. Cretzianu presented his recall letters on 16th December 1930. He died in January 1931 in Vienna (*ibidem*, Telegram no. 4326, Bucharest, 25th January 1931, G. G. Mironescu to the Romanian legation in Vienna, unpaginated).

[34] Grigore Gafencu, *Însemnări politice*, București, Humanitas, 1991, p. 61.

[35] AMAE, fond 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, Telegram no. 2842, Sofia, 9th December 1930, Bilciurescu to G. G. Mironescu, unpaginated.

[36] *Ibidem*, Telegram no. 1457, Warsaw, 27th May 1931, Grigore Bilciurescu to D. I. Ghica, unpaginated.

[37] Bilciurescu was born on 1st February 1874 and had worked in Romanian diplomacy for almost 40 years.

[38] At the end of his mission in Poland, Bilciurescu should have arrived in Vatican. After this possibility fell through, he was supposed to go to Vienna. Due to problems with agreement and some political calculations in Bucharest, he was eventually accredited in Holland.

[39] Alexandru-Murad Mironov, *Vremea încercărilor. Relații româno-sovietice 1930–1940*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2013, p. 103–120.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cădere was a university professor and member of the National Peasants' Party[40]. At the same time, he had close connections with king Charles II, a factor which contributed to his appointment in the position available in Warsaw. Although he had not worked in diplomacy, Cădere held several public offices[41], among which director of State Safety and headed, at the end of World War I, the Romanian mission in Siberia. Being, thus, experienced in the public life and having political support at the highest level, Cădere seemed to be the appropriate person for the Poland legation, which was also an important observation point of the situation in the Soviet Union. Moreover, Victor Cădere had manifested his interest in working for the Ministry of Foreign Affairs[42] on multiple occasions, so that his appointment as chief of the diplomatic mission in Warsaw was the fulfilment of one of his wishes.

Cădere's mission started in July 1932 and ended in the summer of 1935. Cădere's recall was not well received by the authorities in Warsaw, the decision being perceived as a measure taken by N. Titulescu to further dilute his relations with Poland[43]. Indeed, Titulescu, who was not on good terms with Romania's minister in Warsaw and quite cool towards the chief of Polish diplomacy, too, effected Cădere's replacement. As a result of his recall from Warsaw, Cădere should have occupied the position of minister plenipotentiary in the capital of Brazil, but for personal reasons did not accept the mission, being appointed, in the autumn of 1936, minister of Romania in Belgrade[44].

Cădere was replaced by Constantin Vișoianu, a young diplomat (aged 38) promoted by Nicolae Titulescu[45]. As a result of the tensions in the Bucharest−Warsaw relations, Vișoianu effectively took over the legation leadership in January 1936[46], but his stay in Poland would not be long. Perceived as the exponent of Titulescu's vision in Warsaw, and one of the members of 'Titulescu's group', Vișoianu was among the recalled diplomats after his 'patron' was replaced as head of the Ministry of Foreign Affairs[47].

He was succeeded in Warsaw by Alexandru Duiliu Zamfirescu (44 years old)[48], son of the writer, diplomat and politician Duiliu Zamfirescu. He had never worked in Warsaw before, but his experience in the central administration of the ministry, as well as in several legations (Berlin, Hague) qualified him to lead the diplomatic representation in Poland[49]. For Zamfirescu, the position in Warsaw was a great step ahead, since

[40] For details on Cădere, see Ioana Cazacu, *Victor Cădere – diplomat (1919−1944)*, doctoral thesis, Iași, 2012, p. 12−15.

[41] He was a member of the Romanian Parliament, as well as secretary-general of the Ministry of Justice.

[42] Ioana Cazacu, *op. cit.*, p. 15.

[43] *Ibidem*, p. 132. Argetoianu also recounts un his memoirs that king Charles II wanted to keep Cădere in the Polish capital since the diplomat had received tasks from the sovereign several times without Titulescu knowing (Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. I, *2 februarie 1935 − 31 decembrie 1936*, edited by Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1998, p. 119).

[44] Ioana Cazacu, *op. cit.*, p. 16. Victor Cădere refused this new appointment under the excuse of his health and the young ages of his children (four and one, respectively).

[45] Vișoianu was born on 4th February 1897 and studied Law and Philosophy in Bucharest. He was one of Titulescu's collaborators as early as he 1920s, being propelled by the latter secretary of the Mixed Arbitration Commission in Paris. Vișoianu entered diplomacy in 1933, when he was appointed envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Hague. For more details on his career, see: Constantin Vișoianu, *Misiunile mele (culegere de documente)*, edited by George G. Potra, Nicolae Dinu, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 11−17; Andrei Alexandru Căpușan, *op. cit.*, p. 174−176.

[46] Constantin Vișoianu, *op. cit.*, p. 84−86.

[47] *Ibidem*, p. 19, 137.

[48] Zamfirescu was born on 18th March 1892 in Rome and had Bachelor's degrees in Letters and Law (AMAE, fond 77, Z 17 – Alexandru Duiliu Zamfirescu, Personal record, vol. 1, f. 4).

[49] See details in *Anuar diplomatic și consular 1942*, p. 158.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

he had previously been chief of the Brazil and Portugal legations, diplomatic missions without great importance in the diplomatic network of Romania.The period when Zamfirescu headed the legation in Warsaw, in November 1936 − Aprilie 1938, was one of a 'rapprochement' between Romania and Poland. Besides daily activities, Zamfirescu took part in meetings between the political leaders of the two states. It seems he was also the one to broach the topic of upgrading the diplomatic missions in Bucharest and Warsaw to the rank of embassies[50], an issue solved favourably through the royal decree of April 21st, 1938[51]. Nevertheless, Zamfirescu was relocated to Rome starting with April 1st, 1938 and Richard Franasovici became the holder of the Warsaw position. Apparently, Zamfirescu's relocation to Rome was a reward offered by the king to the Romanian diplomat, since he did not have the required 'status' to be ambassador. Zamfirescu was merely minister plenipotentiary class II and it would have been too great of a career leap for a professional diplomat to head the first embassy of Romania. Consequently, the king decided to appoint an 'outsider' in Warsaw.

Romanian Ambassadors in Poland

Starting with May 1st, 1938, Franasovici was appointed head of the Warsaw embassy. Born in 1883[52], he was one of Charles II's cronies and had a vast experience in Romanian politics. His political career, however, had circumstantial connections with the foreign affairs policies of Romania, which could have represented a disadvantage for the chief of a diplomatic mission. Nonetheless, the king wanted to have someone trustworthy in Warsaw and he was not bothered by the fact that Franasovici was not experienced in foreign affairs. He took over the lead of the mission at the end of May 1938[53], a few days after the visit of the Romanian prime-minister in Poland, patriarch Miron Cristea. Despite the occurrence, in 1938 and in the first months of 1939, of several tense moments in the Bucharest-Warsaw relations, Richard Franasovici was kept as head of the embassy until August 1939. The end of his mission in Warsaw was closely connected to the king's decision to replace Gheorghe Tătărescu from the leadership of the Romanian embassy in Paris[54]. In this situation, the Romanian sovereign decided to appoint Frasanovici in Paris, since, from his point of view, the latter had acquitted himself well of his duties.

A professional diplomat, Gheorghe Grigorcea, was appointed in the Polish capital instead. Born on March 1st, 1878, in Carapciu on Siret, which was then a part of the Austrian-Hungarian Empire, Grigorcea studied Law in Innsbruck, and from 1909 onwards was employed in the imperial diplomatic service[55]. In 1919, Grigorcea was

[50] Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. III, *1 iulie 1937 − 31 decembrie 1937*, edited by Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 2001, p. 25−27.

[51] Through royal decree no. 1640 the Romanian legation in Warsaw was upgraded to the rank of embassy starting with 1st May 1938 (Florin Anghel, Nicolae Mareș, Dumitru Preda, *op. cit.*, I, *1918−1939*, p. 192−193).

[52] AMAE, fond 77, F 42 – Richard Franasovici, Personal record, unpaginated. He had graduated from the Faculty of Law of Bucharest University and declared he spoke French, German, English and Russian.

[53] Franasovici arrived in Warsaw on 26th May and had meetings with representatives of the Polish ministry of Foreign Affairs the following day. Initially, the ceremony of handing in accreditation letters was scheduled for May 31st, but was postponed from the beginning of June 1938 due to protocol-related issues (*ibidem*, Telegram no. 2774, Warsaw Embassy, 1st June 1938, R. Franasovici to N. Petrescu-Comnen, unpaginated).

[54] In fact, Tătărescu wanted to put an end to his diplomatic adventure, which he perceived as an estrangement from the home affairs of Romania.

[55] Nicolae Mareș, *Gheorghe (Georges) Grigorcea. Un diplomat prea puțin cunoscut și apreciat*, in „Diplomat Club", an XIX, no. 8−11 (233−236), 2011, p. 14; idem, *Gheorghe (Georges) Grigorcea – eminența*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

appointed counsellor with the Romanian Commission for liquidation in Vienna, and in 1920 he became legation counsellor. The diplomat had a brilliant career in the ministry's central administration. He was head of several directorates within the Ministry of Foreign Affairs and at the beginning of 1939 was advanced to the rank of ambassador. At the same time, starting with December 24th, 1938, Grigorcea was secretary general of the ministry[56]. Thus, the moment he was appointed ambassador of Romania in Poland, Gheorghe Grigorcea was occupying a key position in the Ministry of Foreign Affairs as one of the most experienced Romanian diplomats, despite the fact that he had only previously headed the Bruxelles legation (1930−1932). The minister of Foreign Affairs, Grigore Gafencu, needed someone trustworthy in Warsaw, which is why he suggested Grigorcea to the king. He received the agreement on August 28th, the second day after he had an audience with the king[57], and at the end of the month he was already in the Polish capital. The German attack on Poland, however, prevented Grigorcea from submitting the accreditation letters to the president of the Polish state. In full war, he left the territory of Poland and returned to the country alongside the embassy staff. Once in Bucharest, Grigore Gafencu delegated him to provisionally occupy the position of secretary general of the ministry[58].

Conclusions

From the Romanian chiefs of mission in Poland, the longest mandate belonged to Alexandru G. Florescu (July 16, 1919 − September 1, 1924), and the shortest to Gheorghe Grigorcea, who arrived in Warsaw at the end of August 1939. Six of the ten diplomats who were in charge of the diplomatic mission in Poland held the position for less than two years, which points to a certain instability of the Warsaw position.

The youngest chief of mission in Warsaw was Constantin Vișoianu, 38 at the time, while Victor Cădere was appointed legation chief at 41 and Richard Franasovici became ambassador at 55. The oldest of the 10 representatives of Romania in Poland was George Cretzianu, who occupied the position at 64.

Seven career diplomats and three chiefs of mission from outside the Romanian Ministry of Foreign Affairs (C. Davila, V. Cădere and R. Franasovici) were appointed heads of the diplomatic representation in Warsaw. One must make a note of the fact that all three chiefs of diplomatic mission appointed on 'political criteria' continued to fill positions in the diplomatic corps of Romania after leaving the mission in Warsaw. Moreover, after their experience in Poland, C. Davila and R. Franasovici were appointed in Washington and Paris. Consequently, while Warsaw was a diplomatic launch pad for diplomats outside the profession, the same was not true for career diplomats. Only Alexandru Duiliu Zamfirescu was appointed in Rome after the Warsaw mission ended, in an important position for Romanian diplomacy. In fact, it was an 'intermediary position' for only two of the ten diplomats (Grigore Bilciurescu and Al. D. Zamfirescu had headed diplomatic missions before Poland, too), while for five of them (Alexandru G. Florescu, Alexandru Iacovaky, George Cretzianu, Constantin

cenușie a diplomației românești din perioada interbelică, in idem, *Istorie – Diplomație. Eseuri*, vol. II, p. 493−498.

[56] He shared secretary general atributions with Alexandru Cretzianu.

[57] Regele Carol al II-lea al României, *Însemnări zilnice. 1937−1951*, vol. II, *13 martie − 15 decembrie 1939*, edited by Nicolae Răuș, București, Editura Scripta, 1997, p. 191.

[58] Nicolae Mareș, *Gheorghe (Georges) Grigorcea – eminența cenușie a diplomației românești din perioada interbelică*, p. 497.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Vișoianu, Gheorghe Grigorcea) Warsaw was their last mission abroad, although some continued their diplomatic career in the ministry's central administration (Alexandru Iacovaky and Gheorghe Grigorcea). Seen from this perspective, Romania's diplomatic representation in Poland was rather a place where careers ended than a transitional stage to the leadership of diplomatic missions, as in the case of the Romanian representations in the Scandinavian countries, for example. On the other hand, though, the Bucharest authorities generally sent experienced diplomats to Warsaw, people who had stood out in the ministry's central administration or the leadership of diplomatic missions, as well as mission chiefs from outside the world of diplomacy, who had a long-standing experience in home affairs (R. Franasovici) or who had held other positions in the administration of the Romanian state (V. Cădere). This meant that the Warsaw post was important for the Romanian diplomacy, from the perspective of the Romanian-Polish alliance, but also because it was an observation point for the developments in Northern Europe. Nonetheless, just one of the diplomatic mission chiefs in Warsaw worked in the Polish capital before being appointed as chief of legation (Alexandru Iacovaky).

The intellectual profile of the chiefs of diplomatic representation in Warsaw is characteristic of the Romanian diplomatic elite of the interwar years. All ten diplomats had studies in Law, but some also had complementary specialisations. Alexandru Duiliu Zamfirescu, for instance, had a bachelor's degree in Letters from Paris, but had also attended École libre des Science Politique in the French capital, where Victor Cădere also studied.

The frequent changes at the head of the diplomatic mission in Poland were based on political decisions generated by the developments in Romania's home affairs (the appointments of C. Davila, V. Cădere, C. Vișoianu) and king Charles II's involvement in foreign affairs decisions (Vișoianu's replacement, Alexandru Duiliu Zamfirescu and Richard Franasovici's appointments). On the other hand, we must also consider the diplomats' personal issues. Alexandru G. Florescu's health worsened due to the Polish climate, one of the reasons why he asked to be replaced from as head of the Warsaw legation. Additionally, some diplomats had higher ambitions, seeking to obtain positions in other world capitals. One of the typical cases is Carol A. Davila, who did his best to secure the position of chief of the Washington legation.

FROM ALEXANDRU G. FLORESCU TO GHEORGHE GRIGORCEA. THE CHIEFS OF DIPLOMATIC MISSION OF ROMANIA IN POLAND (1919−1939) (Summary)

Keywords: diplomacy, interwar period, Romania, Poland.

The present study proposes an analysis of chiefs of diplomatic mission of Romania in Poland from 1919 to 1939, looking to see who were the ten diplomats sent to represent the Romanian state in Warsaw. We also try to notice if they have any personal or professional connections with Poland or Northern Europe, and if Poland was a professional attraction in the career of Romanian diplomats. We noticed that seven career diplomats and three chiefs of mission from outside the Romanian Ministry of Foreign were appointed heads of the diplomatic representation in Warsaw. For five of the Romanian diplomats Warsaw was their last mission abroad, although some continued their diplomatic career in the Ministry of Foreign Affairs. The Bucharest authorities generally sent experienced diplomats to Poland because the Warsaw post was important for the Romanian diplomacy. Nonetheless, just one of the diplomatic mission chiefs in Warsaw worked in the Polish capital before being appointed as chief of legation.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

CLAUDE-GILBERT DUBOIS[*]

ENTRE MYTHE ET HISTOIRE, HISTOIRE REVISEE DES « DIX FLEAUX ». LES « PERSÉCUTIONS » DES CHRÉTIENS DANS LES PREMIERS SIÈCLES DE L'EMPIRE ROMAIN[**]

Les « persécutions », pour reprendre le mot le plus couramment utilisé, dont firent l'objet les Chrétiens, au sein de l'Empire romain, au cours des premiers siècles, sont un fait historique avéré. Aucun révisionniste des temps modernes n'oserait le mettre en doute. Ces campagnes antichrétiennes furent répétées et atroces. Néanmoins ce n'est ni par une voie impartiale, comme serait celle d'historiens extérieurs au drame, ni par une voie directe de relation documentaire que leur narration nous est parvenue. L'existence des faits n'est pas en cause, ce qui fait problème est la véracité de leur présentation. En effet, lorsque les Chrétiens se furent installés au faîte du pouvoir, à la fin du quatrième siècle, ils réécrivirent l'histoire du passé à leur manière, en même temps qu'ils firent disparaître les témoignages adverses. C'est donc le point de vue de ceux qui en définitive furent les vainqueurs dont nous avons hérité. Le point de vue des vaincus reste en grande partie à reconstruire.

Un fait d'histoire instrumentalisé

La présentation des faits nous est parvenue par toutes sortes de détours et d'arrangements, d'intermédiaires et de dérivatifs, de sorte que ce n'est plus le fait d'histoire qui est premier, mais l'émotion ou l'indignation qu'on peut en faire surgir, ou encore l'argument qu'on peut en tirer pour légitimer la situation privilégiée de l'Église chrétienne, lorsqu'elle a atteint les sommets du pouvoir politique, à participer au gouvernement des « nations »[1] et à les soumettre à ses croyances. C'est aussi le plaisir ambigu d'une représentation théâtrale, destinée à provoquer admiration, terreur et pitié, les ressorts tragiques issus d'un « grand spectacle », qu'on peut mettre en scène, mettre

[*] Professeur émérite de l'Université « Michel de Montaigne », Bordeaux.

[**] Cette étude est la version aménagée d'une conférence prononcée en Aquitaine en septembre 2015 ou 2016.

[1] On appelle « nations » (*natio, nationes*) les pays ou provinces extérieures au judaïsme, puis au christianisme (dans les *Épitres* de saint Paul et dans les *Évangiles*). Les habitants de ces pays, répartis en clans (*gentes*) sont appelés « Gentils » (*gentiles*). Sous la plume des auteurs chrétiens, les Romains de l'Empire qui maintiendront leur attachement aux dieux anciens seront appelées « Païens » (*Pagani*) terme péjoratif dérivé du bas-latin *pagus* (le village). Les « Païens » sont donc des villageois, donc des ruraux, donc rustiques, voire rustres. Les Chrétiens seront appelés de divers noms avant celui-ci (utilisé pour la première fois à Antioche, selon les *Actes* de Luc): Nazôréens (disciples du *nazir* Jésus, on appelle *nazir* dans la Bible les enfants consacrés à Dieu dès leur naissance) qui a donné son nom à son village, *Nasrath* ou Nazareth, inconnu avant lui), Galiléens (quand on les distinguera des « Judéens » ou Juifs), ou encore « athées » parce qu'ils ne respectent pas les dieux de la cité.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 151−177

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

en chants à travers oratorios ou opéras, ou projeter sur un écran avec sonorisation symphonique adaptée. Les persécutions des Chrétiens, telles que nous les avons d'abord reçues, c'est un spectacle, dont on exploite toutes les ressources pour impressionner le spectateur. C'est un gisement d'émotions fortes.

Les persécutions des premiers Chrétiens, c'est aussi la base d'un argument qui va servir aux théoriciens ultérieurs de l'Église pour se forger une doctrine de la légitimité du pouvoir. La victoire de l'Église sur les nations, qui est le résultat d'un dessein divin, selon les interprétateurs chrétiens, n'a pu être acquise que par un baptême du sang, qui forge sa légitimation. Comme le triomphe du Christ, manifesté par sa Résurrection, est l'issue inattendue de sa Passion préalable, il était tout aussi nécessaire, diront les prédicateurs futurs de l'Église triomphante, que, par décret de la volonté divine, les premiers fidèles souffrissent des supplices, pour que les suivants acquissent les délices de la victoire, dans la pompe et les fastes de la gloire donnée par Dieu après l'épreuve, et devinssent ainsi, suivant la parole évangélique, de derniers qu'ils étaient, issus d'une province éloignée de l'Empire, les premiers à la tête de l'État qui gouverne tout le corps impérial. « Les derniers seront les premiers », c'est ce qui fut promis par le Christ, mais pour son Royaume qui, comme on le sait, « n'est pas de ce monde »[2] . On n'eut pas le Royaume, mais on eut l'Église et l'Empire romain réunis[3]; on n'eut pas la « Maison du Père », mais on eut la Cour impériale et les synodes réunis. Il suffisait de faire croire que c'était pareil, puisque tout ce qui se lie sur la terre est également lié dans le ciel. Ce fut fait, et bien fait.

Les persécutions des Chrétiens, c'est aussi le moteur d'une future économie florissante, celle qui est liée au culte des saints et à leurs reliques. Un auteur païen, contemporain de Dioclétien, s'étonnait, dans un haussement d'épaules, de voir des femmes chrétiennes se précipiter pour mettre des linges sur les tréteaux de décapitation et recueillir ainsi le sang des martyrs. Ce sang est sacré, comme celui du Christ, et donc digne de culte. Ces braves femmes, encore un peu païennes, qui ne connaissaient sans doute pas la deuxième loi du *Décalogue*[4], ne pensaient sans doute pas non plus qu'elles initiaient un mouvement qui deviendra le commerce le plus fructueux des temps futurs, celui des reliques de martyrs devenus saints.

Le saint lui-même, par sa sanctification, acquiert des vertus et des pouvoirs surnaturels. Il devient un des intermédiaires qui permettent d'atteindre le porche d'entrée du Paradis et d'obtenir la réalisation des vœux personnels ou collectifs : « Regarde saint Christophe, et va-t-en rassuré ; saint Vincent, saint Vincent /, nos vignes seront belles / si vous étendez sur elles / votre bras puissant ». Un monothéisme pur et dur, sans intermédiaires, risquait de réduire au chômage toutes ces divinités païennes, dieux, demi-dieux et petits dieux, nymphes et génies, auxquels on demandait une faveur. Les saints, avec les anges, qui sont les aides des saints et qui seront recensés et

[2] *Jean*, 16, 3.

[3] On connaît la formule, devenue célèbre, d'Alfred Loisy : « on attendait le Royaume, on eut l'Église » (*nb 1*). En fait l'Église ne se substitue pas, tant que dure l'Empire Romain, au pouvoir séculier de l'Empereur, qui est le chef suprême de l'Église. Il faut attendre la création de la « Papauté » romaine, au onzième siècle, pour que le chef de l'Église romaine, appelé « Pape », annexe à ses pouvoirs le droit d'intervenir dans les affaires politiques. Dans la période antérieure, l'Église s'associe au pouvoir politique et pèse sur lui autant que les impératifs de l'État pèsent sur elle.

(*nb 1*) La citation exacte est : « Jésus annonçait le Royaume et c'est l'Église qui est venue » (Alfred Loisy, *l'Évangile et l'Église*, Paris, Picard, 1902, p. 111).

[4] Cette règle du « Décalogue » (*Exode*, 20, 4−6) interdit de sacraliser, pour lui rendre un culte, tout objet, naturel ou fabriqué de main humaine.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

répertoriés un peu plus tard[5] emplissent le trou laissé béant par le licenciement des divinités païennes. Leur nom va progressivement se substituer à celui des villes romaines : plus de Césarée, d'Héraclée, d'Aquilée ou de Philadelphie ; Saint Étienne, saint Jacques, saint Denis et autres, ont pris leur place. Les noms, les croyances et les rituels du paganisme sont ainsi transférés, sans risque toxique, par un simple changement de vocabulaire, du paganisme au christianisme, par une voie pacifique, sans *hiatus* ni *saltus*, sans saut ni rupture. On appellera ce « changement dans la continuité » le *transitus*[6], le transit, opération indolore de remodelage formel.

Spectacle de cirque ou projection sur grand écran, argument théologique sur le pouvoir de la Providence, sacralisation des vestiges matériels érigés en objets mémoriels, nouvelles aides pour se hausser de la terre au ciel, le fait historique revêt de telles parures qu'il devient autre que ce qu'il fut. Il est transmis à la postérité dans l'habit de lumière et de gloire dont l'a revêtu la légende dorée des saints, rédigée par les thuriféraires de la loi du salut par le sang versé.

Il conviendra donc de partir de l'héritage qui nous été légué sur ce sujet, c'est-à-dire essentiellement d'une légende, dont on peut évoquer le grand art et l'efficacité, mais qui a des finalités autres que de respecter la vérité historique. Il s'agira en même temps de restituer le corps des faits recouverts de leurs habits de légende. C'est une opération délicate et ingrate que de déshabiller une statue sacralisée. On peut à tout instant taxer cette opération de chirurgie restitutive ou en tout cas de mise à nu, de « réduction-nisme ». On peut voir en elle une malveillance non dépourvue d'idéologie anticléricale ou antireligieuse. C'est ce qui se passe quand on veut réduire à de l'histoire ce qui tient de la poésie épique. Nous n'opérerons pas de réduction en gardant à ces œuvres leur caractère artistique ou moralisateur, Nous voulons seulement établir une séparation des genres littéraires et une distinction entre ce qui tient de l'écriture historique et ce qui tient de l'hagiographie ou de la poésie lyrique, épique ou dramatique. Relativement à ce sujet, il y a une multitude d'attitudes possibles : que ceux qui veulent croire croient ce qu'ils voudront, et que ceux qui veulent comprendre comprennent ce qu'ils pourront.

Du fait historique au spectacle esthétique

Le premier contact personnel, m'ayant laissé une trace sérieuse, que j'ai eu avec les persécutions des Chrétiens des premiers temps, fut physique, visuel et fortement émotif. C'était en 1949. Un film à succès était projeté sur tous les écrans de France, avec les meilleurs acteurs de l'époque, Michèle Morgan dans le rôle-titre, et Henri Vidal, jeune premier expérimenté dans ce type de rôle, accompagnés des anciens de la bande à Marcel Carné, Michel Simon et Louis Salou. Le film s'appelait *Fabiola.* Je ne me souviens de rien, sauf d'une atmosphère assez pénible de violence, de guerre et de carnage, dans un grand déploiement de pompe et de décors, et de ce tout petit fait, indélébile dans le souvenir. Lorsqu'on a commencé à manier dans l'arène les haches et les couteaux pour martyriser les pauvres victimes, ma mère, assise à côté de moi, a mis sa main devant ses yeux, en disant : « Je ne veux pas voir ça ». On avait été abreuvé pendant la guerre, de récits de massacres, des tortures de la Milice et de la Gestapo, dont

[5] Dans les *Hiérarchies ecclésiastiques* de Denys l'Aréopagite, nom d'emprunt sous lequel se dissimule un moine syrien du sixième siècle, féru de théologie, qu'on appelle désormais le Pseudo-Denys. La hiérarchie des anges, répartis en neuf cercles célestes, vient de cet ouvrage.

[6] Terme repris par Guillaume Budé, auteur, au seizième siècle, d'un traité sur le passage de l'hellé-nisme au christianisme (*De Transitu Hellenismi ad christianismum*, Paris, 1535).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

les lieux d'exercice étaient tout proches. On avait eu à quelques dizaines de kilomètres, les pendus aux balcons de Tulle, et les femmes et les enfants passés aux lance-flammes dans l'église d'Oradour-sur-Glane. Les magazines d'après-guerre relataient avec illustrations les horreurs des camps d'extermination nazis. On en avait assez du sang et des larmes. Le film tombait vraiment mal. Et pourtant, il voulait tomber bien, parce que c'était une histoire d'oppression, de résistance puis de libération. Il était en résonance avec l'actualité encore fraîche d'hier. Une épopée de la résistance et de la libération réapparaissait en des temps éloignés et redonnait vie à la tragédie d'hier en sonnant à nouveau le tocsin.

Ce souvenir personnel m'a fait chercher à nouveau le contenu oublié de ce film. Il s'agissait d'une production franco-italienne, dont la trame romanesque avait déjà été utilisée dans un film muet de 1918[7]. L'argument est le suivant : cela se passe à Rome, au début du quatrième siècle. Un jeune Gaulois, nouvellement converti au christianisme (il s'appelle Ruhal), vient à Rome pour faire du prosélytisme. Il tombe amoureux de la fille d'un sénateur, appelée Fabiola. Or le sénateur est assassiné. On accuse les Chrétiens. Ruhal échappe une première fois à la mort grâce au sacrifice de Sébastien. Mais il persiste dans ses croyances et est condamné. Devant cet acte héroïque, Fabiola se convertit et le rejoint dans l'arène. Le couple est sauvé par l'arrivée des troupes de Constantin.

Si l'on remonte aux origines de cette histoire sentimentale et édifiante, sur fond qui se veut historique, on constate que l'histoire, comme science du fait accompli, y est pour peu en comparaison de l'héritage artistique et littéraire. Il s'agit d'un sujet − les cruautés de l'arène − maintes fois repris par la peinture religieuse du XIXe siècle, qui remonte elle-même au roman épique de Chateaubriand, *Les Martyrs*[8]. L'histoire est la même dans *les Martyrs* : un jeune grec chrétien, Eudore, s'éprend d'une jeune païenne, Cymodocée. Ils vont s'aimer. Elle va se convertir et ils entreront dans l'arène lors de la grande persécution du début du quatrième siècle. Ils meurent, mais le sacrifice n'est pas vain. Constantin arrive avec ses troupes et instaure le christianisme. L'intention de Chateaubriand était à la fois politique et littéraire. En 1802, le Premier Consul signe un Concordat avec Rome, dont le *Génie du christianisme* de Chateaubriand, paru la même année, légitime la tenue par une réhabilitation de la religion. Dans cet ouvrage, Chateaubriand assure que le merveilleux issu du christianisme vaut largement celui qu'on emprunte par tradition aux auteurs du paganisme. *Les Martyrs*, parus en 1809, sont une création littéraire destinée à le prouver.

Cet exemple veut seulement montrer comment le fait historique, qui est réel, devient l'élément de construction d'une œuvre artistique dont les buts ne sont pas de vérité, mais d'émotion affective ou d'admiration esthétique, avec un arrière-fond apologétique. Après *Fabiola,* vint en 1951 une réalisation hollywoodienne, *Quo vadis?*

[7] *Fabiola*, film franco-italien, sorti en France en 1949, réalisé par Alessandro Blasetti. Le film s'inspire du roman du cardinal Wiseman (*Fabiola, or the Church of the Catacombs*, 1854). C'est un *remake* du film muet *Fabiola* d'Enrico Guazzoni (1918). Film à grand spectacle, avec 50.000 figurants et 88 décors. Les principaux interprètes sont Michèle Morgan (Fabiola) et Henri Vidal (Ruhal), avec Michel Simon, Louis Salou, Gino Cervi. Le film raconte, avec des péripéties, les amours d'un jeune Gaulois chrétien et d'une romaine, fille d'un sénateur, au temps des persécutions du début du quatrième siècle.

[8] *Les Martyrs* de Chateaubriand sont une fresque littéraire en forme de roman historique, publiée en 1809, et destinée à démontrer une thèse soutenue dans le *Génie du christianisme* (1802) selon laquelle il était possible d'utiliser le merveilleux chrétien avec de meilleurs résultats que par l'usage du merveilleux païen. L'auteur nous fait parcourir le monde antique, sans oublier les peuples barbares (les Celtes, avec l'épisode de Velléda, et les Francs, avec le bardit « Pharamond, Pharamond »). Cet ouvrage a joué un rôle déterminant dans la passion pour l'histoire au cours du XIXe siècle.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

d'après l'œuvre du romancier polonais Sienkiewicz, qui avait obtenu le prix Nobel de littérature en 1905[9]. C'est l'histoire d'un officier romain épris d'une jeune fille chrétienne au temps de Néron. La production de ce qu'on appellera des « *peplum* » culmine en 1959 avec *Ben Hur*[10] qui valorise surtout les prouesses athlétiques, mais avec un clin d'œil en coulisse vers le religieux, pour une séquence de rencontre avec le Christ.

Toute cette production populaire et à grand spectacle exploite, avec des moyens modernes, une vieille tradition qui remonte au Moyen Age, avec ses représentations de martyres, très variées dans leur constant expressionnisme (Sébastien et ses flèches, Laurent et son gril, Barthélemy écorché, saint Érasme étripé, et tous les énucléés, les démembrés, les décapités). Il passe ensuite par les tragédies de la Contre-Réforme (saint Polyeucte vu par Corneille et saint Genest par Rotrou) pour arriver jusque-là. C'est une voie royale, celle de l'art, mis au service d'une cause idéologique, par des moyens qui ressortissent à l'émotion.

Un argument au service d'une cause

La mise en œuvre émotionnelle et esthétique est elle-même tributaire de l'interprétation de ce fait d'histoire, telle qu'elle fut ultérieurement élaborée par les théologiens et poètes de la Chrétienté. L'Église et ses fidèles l'ont véhiculée au cours des siècles, à partir de sa conquête du pouvoir politique (soit à la fin du quatrième siècle). Les artistes chrétiens y ont prêté leur talent, avec des variantes selon les temps, pour en magnifier les effets. Quelle est cette interprétation ?

Principe premier, qui gouverne tout le reste : l'histoire des hommes et du monde est menée par la main de Dieu. Cette conception est rassurante, car il est agréable de se sentir sous protection, mais elle est de l'ordre de la croyance. Une croyance a pour fondement la ferveur de ceux qui y croient. Cette attitude subjective ne peut être considérée comme preuve objective de vérité. C'est ce qu'on appelait autrefois *Providentia*, la Providence, auquel on tend à substituer aujourd'hui, où l'anglais a supplanté le latin, le terme d'*intelligent design.* Le cours de l'histoire est le résultat d'une volonté divine qui sait ce qu'elle veut : les événements sont suscités et orientés en fonction du dessein que Dieu a préalablement fixé. Or Dieu a voulu voir son message se répandre sur l'univers et ses fidèles réunis en Église prendre les rênes du pouvoir. Il l'a fait annoncer par les prophètes, notamment dans le fameux rêve de Nabuchodonosor, qui exprime la succession des Empires, et l'abolition du dernier, l'Empire romain, par la fronde de David[11]. Celle-ci représente l'installation d'un Empire chrétien, instauré de

[9] *Quo vadis?*, film américain de Mervyn Le Roy, sorti en 1951, d'après le roman de Henryk Sienkiewicz (Prix Nobel de littérature, 1905). Avec Robert Taylor et Deborah Kerr dans les rôles principaux, et Peter Ustinov. Le film raconte, avec des péripéties les amours d'un officier romain et d'une esclave chrétienne au temps de Néron.

[10] *Ben Hur*, film de William Wyler, sorti en 1959, adapté du roman de Lewis Wallace, *Ben Hur* (1880). Une première adaptation à l'écran du roman avait eu lieu en 1925. L'action se passe au temps de Tibère. Judah Ben Hur, prince de Judée, a des aventures multiples. Le film met en spectacle des scènes de la vie de Jésus et transpose à l'écran les prouesses des vedettes de l'arène sous les Romains.

[11] *Daniel*, chap. 2, appelé communément « le songe de la statue composite ». Le roi Nabuchodonosor a vu en rêve une statue à tête d'or, au buste d'argent, au ventre de bronze, aux jambes de terre et de fer. Une pierre lancée brise les jambes et la statue s'effondre. Daniel interprète le rêve comme celui de la succession historique des empires orientaux. Le dernier serait celui d'Antiochus IV Épiphane, roi de Syrie, contemporain de l'écriture du *Livre de Daniel.* Au cours du Moyen Âge et de la Renaissance, le rêve a été interprété comme la succession des empires babylonien, perse, alexandrin, romain. La pierre lancée correspond à l'effondrement de l'empire romain auquel doit succéder le christianisme pour un règne éternel.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

main divine et qui doit durer jusqu'à la fin des temps. L'installation du christianisme à la tête de l'Empire romain, à la fin du quatrième siècle, illustrerait donc dans les faits la réalité de ce dessein.

Deuxième principe : toute réalisation d'une victoire suppose préalablement une épreuve que doivent subir soit les futurs bénéficiaires soit des victimes choisies, appelées « boucs émissaires », pour le bien de ceux qui profiteront de ces bienfaits. C'est l'antique croyance de la nécessité et de l'efficacité du sacrifice, notamment du sacrifice humain, épreuve préalable à la réalisation d'un vœu ou à la réussite d'un dessein. Cette idée est présente et expérimentée dans presque toutes les religions primitives connues, et reste vivante sous des formes diverses dans les religions évoluées. Dans la culture occidentale, la fin du sacrifice, prenant un être humain comme victime à immoler, semble signifiée par l'histoire d'Iphigénie, ou par le destin d'Isaac, auxquels sont substitués des animaux. Désormais on sacrifiera des animaux au Temple de Jérusalem, comme à Athènes ou à Rome. Or le christianisme ressuscite, sous une forme nouvelle, l'idée du sacrifice humain. Cette fois-ci, c'est Dieu qui envoie son fils, incarné en un corps d'homme mortel et charnel, donc accessible à la souffrance physique, se sacrifier cruellement comme « hostie » vivante ou comme « agneau de Dieu », pour réaliser le dessein d'offrir une voie de rédemption à l'humanité[12]. On sait que cette idée eut du mal à s'imposer dans certains milieux chrétiens (les monophysites, les gnostiques chrétiens, puis chez les Musulmans)[13]. Elle s'imposa néanmoins dans le christianisme pour expliquer la nécessité de la Passion du Christ, et fut reprise pour justifier la Passion des fidèles souffrants nécessaire à la victoire de l'Église triomphante. C'est en vertu de ce principe que s'expliquent les persécutions des premiers chrétiens, immolés sous forme de sacrifice humain, par la volonté de Dieu, dont le dessein terminal ne sera visible qu'après trois siècles de souffrances nécessaires à sa manifestation.

Troisième constatation : des signes de la volonté transcendante de Dieu sont manifestement visibles dans l'exécution du dessein divin. De même que Pharaon s'était vu infliger dix fléaux avant de libérer le peuple élu d'Égypte, de la même manière, les troupes fidèles à Dieu se verront infliger dix fléaux avant que les Pharaons de l'époque moderne, les empereurs romains païens, ne cèdent à la volonté de Dieu. On peut fournir toutes les précisions sur ces fléaux et leurs responsables. Il s'agit des empereurs 1 − Néron (en 64), 2 − Domitien (vers 90), 3 − Trajan (vers 1I5), 4 − Marc-Aurèle (en 177), 5 − Septime Sévère (vers 205), 6 − Maximin le Thrace (235−238), 7 – Décius (ou Dèce) (249−251), 8 – Valérien (253−260), 9 – Aurélien (270−275), 10 – Dioclétien (303−311). Tout prend fin en 313 lorsque Constantin, le premier empereur qui deviendra chrétien, promulgue l'édit de Milan qui met fin aux persécutions et fait de l'Empire romain un Empire chrétien[14].

[12] L'idée d'un rachat des fautes collectives obtenu par l'immolation d'une victime, qui n'a pas participé à ces fautes, offerte aux dieux (ou à Dieu), est en rapport avec le principe ethnologique du « bouc émissaire ». On appelle ainsi un fait sociologique qui consiste à reporter, généralement sur un animal (d'où vient l'appellation de « bouc »), mais aussi sur un homme (ex. Jésus-Christ), ou un groupe humain (ex. les Juifs), ou un objet naturel ou fabriqué toutes les fautes commises par une communauté. L'immolation de la victime choisie redonne au groupe sa pureté. Cette appellation est due au mythologue James George Frazer, dans un ouvrage qui porte ce nom. Elle a été analysée et approfondie par René Girard, dans *La Violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972.

[13] Les Chrétiens monophysites (ex. les Coptes) n'attribuent qu'une seule nature, d'ordre divin, au Christ, ce qui le rend insensible à la souffrance. Certains gnostiques chrétiens font de lui un « éon », émissaire divin se mêlant aux hommes, d'origine et de nature transcendantes. Les Musulmans ne donnent qu'une nature humaine à Jésus, mais nient sa crucifixion (et par conséquent sa Résurrection).

[14] Sur ce qu'il faut rectifier dans ce catalogue en dix points, nous nous expliquerons point par point ci-dessous. Rappelons également que Constantin n'était pas chrétien, lorsqu'il partit de York en se déclarant

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

On verra que cette interprétation est sujette à caution et que les faits historiques entrent difficilement dans ce formatage théologique. D'autres signes manifestent le dessein surnaturel de ces faits d'histoire, comme l'incroyable résistance des victimes aux souffrances, la présence, invisible aux non-initiés, des anges qui viennent réconforter les suppliciés, les couronnes de lauriers qui descendent d'en haut et les chants qui retentissent dans le ciel et couvrent la voix des bourreaux. L'épopée, avec son appareillage de merveilleux, est en marche et se réalise déjà en récits ou en tableaux édifiants.

Cette interprétation présentait un intérêt évident pour l'Église, installée au pouvoir à partir du IVème siècle, et pour le pouvoir politique qui se servait de l'Église, indissolublement associée à lui, pour renforcer son propre pouvoir, en constituant ainsi un gouvernement général des corps et des consciences. En montrant que Dieu triomphe en définitive et en toutes circonstances de ses ennemis, elle permettait de renforcer la confiance des fidèles dans leur option religieuse. Elle permettait également d'attiser la compassion sur le sort des victimes qui avaient été les agents nécessaires au succès, et par conséquent de constituer une littérature faite d'héroïsme et une liturgie fondée sur la reconnaissance aux martyrs. En donnant aux saints une place dans la nouvelle mythologie religieuse, elle permettait de trouver un substitut à l'abandon des croyances et des rites anciens.

Il est vrai que cette transformation utilitaire, à fondement idéologique et à finalité apologétique, s'établissait en effaçant une autre manière de l'envisager, celle justement que pouvait avoir la majorité des citoyens de l'Empire face à un phénomène venu de l'étranger et perçu comme dangereux : une tentative de subversion culturelle dont la finalité était de détruire les valeurs et les traditions de la romanité et de la république, au sens de *res publica* (du bien collectif, appartenant à l'ensemble du monde romain, dont fait partie l'État) pour y substituer ses valeurs et ses règles communautaristes minoritaires. Si l'on adopte ce point de vue, il n'y a pas de « persécutions », mais une série de réactions défensives d'un État qui se sent menacé dans ses valeurs fondatrices, qu'il a pour devoir de maintenir. Ces réactions ne sont pas religieuses, en ce sens qu'elles n'attaquent pas les croyances, mais seulement la manière dont ces croyances mettent en péril l'harmonie du vivre ensemble. Elles sont, dans la tradition qui en est issue, surestimées (en fait elles n'ont pas été permanentes ni toujours programmées) et modifiées dans le sens d'un merveilleux mythologique non dépourvu d'arrière-pensées.

*

* *

Nous allons donc essayer de revoir, avec un regard critique accompagné d'une neutralité qui se veut sans amour ni haine, à partir de quelques points exemplaires, la légende instaurée par le christianisme triomphant, en tenant compte du point de vue adverse. Il s'agira de comprendre quel fut le point de vue de Romains attachés à leur longue et glorieuse histoire, qu'ils voient menacée par l'intrusion d'une culture et de

« Augustus » (empereur) et que l'édit de tolérance de Milan (automne 313) à l'égard des Chrétiens est précédé en 311 d'une mesure semblable de Maxence à Rome, et de Galère et Maximin en Orient, et en février 313 d'un édit de même nature pris par Licinius dans les Balkans Rappelons également que la date de conversion personnelle de Constantin est l'objet de controverses de la part des historiens : elle va de la date de sa victoire sur Maxence au pont Milvius à la veille de sa mort (335), où il se fait baptiser par un prêtre arien. Enfin Constantin n'a pas imposé le christianisme comme religion d'État : il a gouverné en tant que *pontifex maximus,* doté du titre attribué au premier des flamines, et en respectant toutes les religions de l'Empire. Il est vrai qu'il a accordé de grandes faveurs aux Chrétiens, et de plus en plus vers la fin, notamment en accédant aux demandes de sa mère, Hélène, qui était chrétienne, concubine de l'« Augustus » Constance Ier.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

croyances étrangères, qui leur paraissent aussi extravagantes que dangereuses pour leur propre identité.

Premier exemple : les persécutions de l'an 64 sous Nero

Les premières victimes de leur choix religieux, avant même que le mot de « chrétien » fût inventé, furent des individualités, qui avaient opté, à l'intérieur de la religion juive, pour la messianité de Jésus : on les appelait « nazôréens »[15]. Mais il s'agit là de conséquences de contentieux entre tendances internes au judaïsme.

Avant même de parler des fidèles, disciples et sectateurs, on peut dire que le premier martyr de la cause qu'il défendait fut Jésus lui-même, arrêté par les vigiles du Temple (ou par une cohorte romaine, sur indication des gens du Temple, comme peut le laisser penser le quatrième *Évangile* dit de Jean)[16], traduit de nuit, ou à l'aube, devant le sanhédrin, sorte de conseil d'administration du Temple, et confié aux Romains, occupants et administrateurs de la colonie de Judée, pour appel et exécution du jugement, dans un procès jugé comme étant de nature politique. Néanmoins, en raison de l'interprétation théologique de la vie de Jésus donnée ultérieurement par la doctrine chrétienne (c'est le thème johannique de l'*agnus Dei,* l'agneau que l'on immole à Dieu), on préféra le terme plus général de « Passion », dont le sens est intensifié par la doctrine. Cette dérivation fait évoluer le sens de l'exécution politique vers celui de sacrifice voulu ou d'immolation sacrée. Néanmoins le cas de Jésus prend valeur exemplaire et suscitera chez certains de ses sectateurs le désir de suivre son exemple, On appellera cette position, selon le point de vue où l'on se place, soit « imitation de Jésus-Christ » du côté chrétien soit « folie de la croix ».

Dans ces conditions, en mettant à part le cas de Jésus, qui n'est pas, selon la théologie du christianisme la plus communément reçue, « martyr », mais victime consentante, le premier « martyr »[17] chrétien fut le diacre Étienne, un Juif appartenant au clan des « hellénistes » qui, devant la synagogue des Affranchis, à Jérusalem, osa dire devant des Juifs orthodoxes que désormais le Temple n'avait plus le monopole du lieu de résidence de Dieu[18]. Il fut lapidé par un groupe de ses coreligionnaires en colère,

[15] Le terme de *Nazôraioi,* utilisé dans l'*Évangile* connu sous le nom de *Matthieu,* semble provenir du mot *nazir.* Le naziréat est défini dans la Bible, et désigne la consécration à Dieu par ses parents, d'un enfant, au moment de sa conception ou de sa naissance. Jésus fut donc, selon cette hypothèse, consacré comme *nazir* par ses parents. C'est pourquoi le lieu où la famille s'installa en Galilée, à son retour d'Égypte, suivant la version de *Matthieu,* fut appelée Nazareth (*Nasrath,* le village du *nazir*). On ne trouve en effet aucune trace de ce toponyme dans la Bible avant l'arrivée de Jésus en ce lieu. Selon *Luc,* la famille de Jésus est dès l'origine domiciliée à Nazareth : il utilise, pour nommer les sectateurs de Jésus, le terme de Nazaréens (*Nazarènoi*). Luc nous apprend également dans ses *Actes* que le nom de « Chrétiens » (*Christianoi*) n'apparaîtra que plus tard, à partir de la communauté d'Antioche. C'est à partir d'Antioche que le nom se diffusera vers l'Europe alors qu'en Asie subsiste une appellation (*nasri*) dérivée du nom originel.

[16] *Jean,* 18, 3. On traduit généralement par « cohorte » le terme grec *speira.* Cette troupe accompagnée des gardes du Temple, bien différenciés, peut laisser penser que ces soldats sont bien des envoyés de Ponce Pilate. L'idée d'une seule petite troupe de vigiles envoyée par le Temple, conforme au texte des trois autres *Évangiles,* a prévalu : elle est plus conforme au développement du procès.

[17] Il convient de préciser ici le sens du mot « martyr ». Le sens du mot grec dont il est issu signifie seulement « témoin ». Le « martyre » est un témoignage. L'exécution publique accompagnée de souffrances témoigne en effet de ce que la victime ne renie pas sa foi. Le « martyre » a fini par mettre en avant la nature douloureuse de cette souffrance, et à faire passer la victimisation pour elle-même au premier plan au détriment de sa signification première.

[18] Le récit de cet événement, longuement détaillé, et le discours reconstitué d'Étienne, nous sont fournis par Luc dans ses *Actes,* 6,8−8,3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vers l'an 35 ou 36. Le deuxième fut Jacques dit le Majeur (celui que l'on dit s'être rendu à Compostelle), fils de Zébédée, un des premiers sectateurs de Jésus, condamné sans raison explicitement dite et exécuté sur ordre du roi Agrippa Ier en l'an 41. L'affaire était peut-être en rapport avec des troubles de la communauté juive de Rome, à la suite desquels le roi des Juifs, Agrippa Ier, voulait montrer sa loyauté à l'égard de Rome ; peut-être aussi l'exécution fut-elle en rapport avec le projet de Caligula de se faire élever une statue dans l'espace du Temple. Le troisième martyr de la cause chrétienne (mot encore inconnu à Jérusalem, où l'on parle des « Nazôréens ») fut un autre Jacques, le frère de Jésus et le chef principal de la communauté juive nazôréenne de Jérusalem. En 61, Jacques fut exécuté à l'instigation du grand-prêtre Hanan, sans doute parce que Jacques lui faisait ombrage, en profitant de l'absence du procurateur romain. Ce notable juif fut par la suite démis de sa fonction, pour avoir agi dans cette affaire sans l'accord des Romains[19]. La mort des autres premiers disciples de Jésus, dont les apôtres (y compris Pierre et Paul), n'est connue que par des récits invérifiables ou fictifs, qui se sont établis ultérieurement par tradition sur des bases inconnues ou légendaires, et n'ont jamais été confirmés par des documents fiables.

La première relation d'une persécution collective de Chrétiens, organisée par le pouvoir impérial, vient d'un historien romain (au demeurant, très connu, dont l'œuvre est un fleuron de la littérature latine). Il s'agit de Tacite, auteur des *Annales,* qui a écrit au temps de l'empereur Trajan (début du deuxième siècle). A son époque les Chrétiens, qui ont largement débordé les frontières de la judaïté et se recrutent désormais auprès des populations païennes d'Orient, sont connus, avec des bruits malveillants qui font état d'activités répréhensibles. Une lettre de son ami Pline le Jeune, proconsul de Bithynie, en Asie mineure, adressée à l'Empereur Trajan, a contribué à les faire connaître. Ils font également l'objet de rumeurs hostiles, comme l'indique une remarque énigmatique de Tacite qui parle de leurs « honteuses actions » ou d'« abominations » (*flagitia*) sans en préciser la nature. Cette méfiance est courante à l'égard de groupes qui se retranchent de la société civile pour vivre en sectes fermées ou du moins différentes du commun.

Tacite raconte que le 19 juillet de l'an 64, un incendie se déclara dans les bas-quartiers de Rome, entre les monts Palatin et Cœlius[20]. C'était un quartier vétuste, où s'étaient installées de petites boutiques de produits inflammables (huiles, onguents, parfums). Le feu s'étendit pendant six jours. Lorsqu'il fut arrêté, on découvrit l'ampleur de la catastrophe. Les vigiles romains, employés d'État qui assuraient la protection contre le feu, abattaient les immeubles qui risquaient d'être atteints par les flammes, avant leur arrivée. Cette méthode pour arrêter l'incendie fut mal interprétée : on y vit un ordre donné par l'Empereur pour détruire les bâtiments. Or l'incendie reprit et s'étendit cette fois dans un secteur résidentiel. Il détruisit la maison de Tigellin, un ami de Néron, ainsi que des monuments publics qui faisaient la fierté des Romains. Néron, même s'il était responsable du premier incendie (ce qui n'est pas assuré) ne semble pas avoir voulu cette extension. Il fait tout ce qu'il peut pour limiter les dégâts et secourir les sinistrés. Il fallut attendre le 28 juillet pour que l'incendie fût maîtrisé.

[19] Plusieurs témoignages traitent de ce fait. Le plus crédible est celui de l'historien juif Flavius Josèphe, contemporain de l'événement, qui ne fait aucune mention, dans l'ensemble de son œuvre, de la secte « nazôréenne », et encore moins des « Chrétiens ». La mention « frère du Christ » concernant Jacques est une interpolation ultérieure d'un lecteur ou correcteur chrétien.

[20] (20) Tacite, *Annales*, XV, 39 sqq.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

D'après Tacite (qui n'aime pas Néron), une rumeur se serait développée dans la ville : l'Empereur serait l'instigateur de l'incendie, qu'il aurait fait allumer et développer par des sbires à son service. Néron n'était pas à Rome lorsque l'incendie s'est déclaré. Il a fait tout ce qu'il a pu pour préserver les vies, ouvrir des refuges aux sinistrés, et leur distribuer des vivres. Il organise des prières publiques aux dieux et des cérémonies votives. Toutes ces mesures ne prouvent évidemment pas son innocence. On connaît d'autres dictateurs cyniques qui ont pratiqué ce genre de forfaits en couvrant leur responsabilité par une attitude apparemment contraire à leurs objectifs cachés. En tout cas, la rumeur s'intensifie. On raconte que, pendant l'incendie, une lyre à la main, il récitait, sur des textes homériques, les malheurs des Troyens dans leur ville livrée aux flammes. On disait qu'il voulait se faire construire un palais sur l'emplacement laissé vide (ce fut la fameuse *domus aurea*). En tout cas, il décide de recourir à un procédé bien connu pour faire dériver les accusations : la technique du bouc émissaire. Voici ce que dit Tacite:

> Aide aux sinistrés, largesses du prince, cérémonies expiatoires, rien n'y fit. Le bruit infamant ne faiblissait pas. Sur son ordre avait été provoqué l'incendie, voilà ce qu'on croyait. Conséquence : pour faire taire la rumeur, Néron fit dériver l'accusation sur d'autres. Il soumit à des supplices raffinés des individus que, en raison de leurs actes odieux très mal perçus, les gens du peuple appelaient « les Chrétiens ». L'origine du mot était un certain « Christus ».
> À l'époque de l'empereur Tibère, le procurateur Ponce Pilate l'avait fait supplicier. La superstition était en recul pour le présent, mais elle se faisait jour à nouveau, non seulement en Judée, lieu de naissance du mal, mais jusque dans la ville de Rome, où tout ce qu'on produit de partout en fait d'atrocités ou d'inconvenances honteuses afflue et se développe. Conséquence : on se saisit de ceux qui avouaient, puis, sur leurs indications, d'un nombre imposant des personnes convaincues tout à la fois du crime d'incendie et de leur haine du genre humain. Leur mise à mort s'accompagnait de mises en scène qui se voulaient amusantes : on les couvrait de peaux de bêtes pour les faire déchirer par des chiens, on les clouait à des croix, ou on attendait pour les brûler, et lorsque le jour baissait, on s'en servait comme d'éclairage nocturne, tout le temps qu'ils étaient en flammes. Néron avait ouvert ses jardins pour ce spectacle, et se livrait à des amusements d'histrion. En habit de cocher il se mêlait à la foule, ou s'installait sur un petit char. Résultat : bien qu'on eût affaire à des coupables ayant mérité les derniers châtiments, on voyait naître une compassion pour eux. Ce n'était pas dans l'intérêt général, mais pour satisfaire l'instinct sadique d'un seul, qu'on les faisait périr[21].

Ce texte soulève quelques questions. Lorsqu'il le rédige, Tacite sait très bien qui sont les chrétiens: il connaît même les rumeurs malveillantes sur eux, qui lui font parler de *flagitia*, d'actes odieux, vraisemblablement de prétendus sacrifices d'enfants pour des initiations, et des orgies sexuelles lors des réunions[22] .

Tacite raconte un événement qui s'est produit en 64, un demi-siècle avant. En 64, un Romain est incapable de distinguer un chrétien (si du moins il y en a à Rome) d'un Juif. La secte nazôréenne qui s'est formée à Jérusalem, et s'est fortifiée en Syrie, n'a pas atteint massivement la capitale. Aucun texte antérieur à celui de Tacite ne fait état de leur existence. Tacite ne donne pas ses sources, qui ne peuvent venir que de témoins

[21] *Ibidem,* XV, 44.

[22] Ces bruits calomnieux nous sont connus par plusieurs témoignages, notamment par l'écrivain chrétien Minucius Felix, dans son *Octavius* (long fragment cité par Pierre de Labriolle, *La Réaction païenne*, Paris, Cerf, 2005, nouvelle édition, p. 91).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

installés en Orient. Certes Paul est bien venu à Rome vers 60, mais il n'a rencontré que des Juifs dont il cite les noms. Il ne parle ni de conversion ni de présence d'autres missionnaires, pas même de Képhas, nom qu'il donne généralement à Pierre, qu'il connaît bien et avec lequel il a longuement œuvré en Palestine et en Syrie. Les salutations à des « frères en Christ » qu'il cite concernent des personnes qui ne sont généralement pas à Rome[23]. Les Juifs d'autre part admettent parmi eux les adeptes, eux-mêmes juifs, de ces croyances nouvelles, mais compatibles jusqu'ici avec la religion traditionnelle. La rupture s'opérera bien plus tard, après 90, lorsque le recrutement des nouveaux adeptes se fera auprès de Païens, à qui on ne demande même pas de se convertir préalablement au judaïsme.

Si les Juifs, en 64, ne font pas eux-mêmes de différence, comment un Romain pourra-t-il faire la distinction entre Juifs traditionnels et Juifs adeptes de ces idées récentes[24] ? Des hypothèses se sont forgées pour l'expliquer. La plus connue d'entre elles fait intervenir Poppée. Poppée était alors la compagne de Néron et avait une place influente auprès de l'Empereur. On sait aussi (par Flavius Josèphe) qu'elle fréquentait la communauté juive de Rome, en tant que « théosébès » (intéressée par la doctrine monothéiste juive). Elle aurait averti le chef de la communauté des intentions malveillantes de Néron à son égard. C'est ce notable juif qui aurait alors orienté la colère feinte de Néron vers ces familles qui avaient adopté le messianisme de Jésus de Nazareth, en livrant le nom et l'adresse de ces gêneurs[25]. Cette hypothèse, qui ne repose sur aucune preuve concrète, supposerait que le chef de la communauté livre délibérément aux Romains, avec leur nom et leur domicile, des coreligionnaires admis comme Juifs à part entière. On rétorquera qu'après tout Caïphe l'a bien fait pour Jésus. Outre que les circonstances ne sont pas tout à fait les mêmes, comment peut-on alors arriver à en détecter un nombre si imposant (*multitudo*, dit le texte de Tacite). En outre les Chrétiens ne sont pas spécialement hostiles au pouvoir des Romains (on donne en général pour raison la fameuse phrase de Jésus sur les devoirs non contradictoires, mais distincts, envers César et envers Dieu).

En revanche, il existe, y compris à Rome, des Juifs qui sont très hostiles au pouvoir impérial à cause de l'occupation de la Judée par les troupes romaines, de l'exploitation éhontée qui est faite de sa population traitée en masse colonisée, et des profanations qui ont lieu de temps en temps (bavures de soudards ou provocations délibérées) à l'encontre du Temple. Ces opposants à Rome se sont déjà manifestés par des émeutes. En 41, l'Empereur Claude a dû sévir et interdire toute nouvelle

[23] *Épitre aux Romains*, 16, 1−16.

[24] Fait significatif : l'expression « ennemi du genre humain » utilisé par Tacite pour les Chrétiens est une expression qui s'applique généralement aux Juifs.

[25] Cette hypothèse, qui ne s'appuie sur aucun fait établi, est née d'une remarque de Flavius Josèphe (*Antiquités juives*, XX, 195, 252, dans l'édition Niese), selon laquelle Poppée, l'épouse momentanée de Néron, s'intéressait au judaïsme et fréquentait les milieux juifs de Rome. On en déduit qu'elle aurait été informée par le chef ou un rabbin de la communauté juive de l'existence de ces Juifs chrétiens. L'hypothèse a été accueillie sans réticence à une époque où l'antisémitisme était virulent en Europe. Pierre de Labriolle déclare, en 1934, dans la première édition de son livre, que « les Juifs l'ont obligeamment aidée » à distinguer les Chrétiens d'eux-mêmes (*op.cit.*, p. 39). L'auteur d'un roman historique très bien informé par ailleurs, intitulé *Néropolis*, Hubert Montheillet, en fait état (mais il s'agit d'un roman). Des auteurs juifs, comme Pierre Vidal-Naquet, se sont insurgés contre cette hypothèse qui feraient des Juifs des délateurs et impliquerait que les Juifs rejettent leurs coreligionnaires encore non séparés de la communauté juive. Le débat devient idéologique et polémique. La fragilité de cette hypothèse tient surtout à ce qu'elle n'est étayée par aucune preuve et qu'on voit mal comment on aurait trouvé une « énorme foule » (*ingens multitudo*, dit Tacite) de Chrétiens à Rome en 64.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

immigration juive à Rome. Un texte de Suétone nous dit que ces émeutes s'étaient faites sous l'impulsion d'un certain « Crestus » (*Cresto impulsore*)[26] . On a interprété Crestus comme une mauvaise graphie de « Christus », on a identifié ce « Christus » avec le Christ des Chrétiens, on a traduit « sous l'impulsion de Crestus », qui désigne un meneur, par « à propos de Christus », qui désigne une raison de discorde. On en a conclu que la religion chrétienne était la raison de ces émeutes. C'est déjà beaucoup de distorsions lexicales et sémantiques à accepter. Le but est.de démontrer qu'il y avait déjà des Chrétiens en 41 (puisque, dira l'Église de Rome, Pierre s'est installé en ce lieu dès 39, et y a régné comme premier « pape » pendant vingt-cinq ans[27]. Ces manipulations, qui entraînent des distorsions historiques, sont idéologiques et destinées à défendre une cause (en l'occurrence la présence de Pierre à Rome dès 41). Tout cet échafaudage ne résiste pas à une l'analyse sérieuse. Qu'aurait fait Pierre à Rome en 39 ? Les textes du *Nouveau Testament* qui le concernent, lui font, pendant ce temps, parcourir la Judée, la Galilée et la Syrie, faire des va-et-vient incessants entre Antioche en Syrie et Jérusalem en Judée, et à sa sortie de prison, partir « vers une autre ville » (sans doute Antioche où il y a une communauté chrétienne qu'il connaît bien). En 48 il est à Jérusalem, où il reçoit Paul, avec Jacques le frère de Jésus et Jean, le fils de Zébédée. Il disparaît à nouveau sans plus reparaître, même pas à Rome où s'est rendu Paul en 60. D'autre part il faut admettre que Crestus est bien une graphie fautive de Christus. Rien ne permet de l'inférer. Enfin, même si on l'admet, ce « Christus » n'est pas forcément le Christ des chrétiens. Christus est la traduction latine du grec « christos », lequel correspond à l'hébreu « messiah ». « Messiah » ou « christos », qui signifie « l'oint », comme l'étaient les rois d'Israël, notamment David, désigne, pour certains juifs, un Libérateur à venir, descendant de David ou semblable à David, qui viendra les délivrer du joug romain : cette croyance est connue sous le nom de messianisme, et nombre de ceux qui n'ont pas adopté Jésus de Nazareth comme Messie, continuent à croire en l'imminence de l'arrivée de ce Messie ou « Christos » comme Libérateur. Les émeutes de 41, si elles ont pour cause, un « Christus », renvoient plutôt au messianisme juif d'essence politique qui agite la communauté. En 64, il en est de même. C'est même encore plus marqué, puisque, deux ans plus tard, en 66, vont éclater en Palestine des insurrections dont la coordination aboutira à la « guerre des Juifs » racontée en détail par Flavius Josèphe. Ces agitateurs politiques, avec leurs antennes romaines, sont certainement connus de la police de Néron qui surveille tout de près. Il n'est pas besoin de délateur haut placé pour l'informer.

En définitive, il est possible que Tacite se soit trompé en désignant les Chrétiens comme victimes choisies des persécutions de Néron. Il a sans doute été influencé par les bruits qui couraient en son temps sur cette secte de mauvaise réputation. Il serait plus pertinent de penser aux « zélotes » juifs, à ces agitateurs politiques chauffés à blanc contre Rome par leur espérance messianique. Pour désigner ceux-ci à la vindicte publique, il suffisait de mettre en œuvre les informations fournies par les officines de

[26] « *Claudius Iudaeos, impulsore Cresto, adsidue tumultuantes Roma expulit* », Suétone, *Vie de Claude*, XXV. On a retrouvé à Alexandrie un texte de Claude faisant état de cet arrêt de l'immigration des Juifs (P. de Labriolle, *op. cit.*, p. 21). Suétone, contemporain de Tacite dans sa biographie de Néron, dit, très brièvement, que « on livra aux supplices des Chrétiens, de drôles de gens adonnés à une superstition nouvelle et malfaisante ». On peut émettre sur cette mention les mêmes remarques que sur le texte de Tacite.

[27] Nous avons développé les arguments qu'on peut développer à l'égard de cette thèse, en nous fondant sur les *Actes* de Luc, dans nos *Mythes et récits de fondation*, Bordeaux, P. U. Bordeaux, 2009, chap. « la fondation de l'Église romaine ».

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

renseignements dépendant des services impériaux Mais la tradition ayant fait des Chrétiens les premières victimes de cette répression savamment organisée, il est difficile ensuite de revenir sur cette opinion banalisée.

Deuxième cas litigieux : les « persécutions » de Domitien et de Trajan

Domitien, le deuxième fils de Vespasien, qui régna, après la mort prématurée de son frère aîné Titus, de 81 à 96, jouit longtemps d'une mauvaise réputation. Les historiens latins de l'époque de Trajan le présentent comme sujet à des tendances tyranniques qui ont causé son assassinat. Les auteurs chrétiens, Tertullien, puis Eusèbe de Césarée, bien plus tard, font de lui un persécuteur de Chrétiens. Le jugement des auteurs romains est sujet à contestation. Il est vrai que des tendances autoritaires de gouvernement se sont manifestées sous Domitien. Mais les historiens latins, contemporains de Trajan, sont partiaux, et servent la nouvelle lignée d'empereurs, favorables au sénat, mise en place à sa mort, dans un complot monté par les adversaires de l'empereur. Les auteurs chrétiens, plus tardifs, sont sans doute été influencés par ces écrits et par d'autres, d'origine chrétienne. En tout cas, nulle trace de persécution montée par Domitien contre les Chrétiens n'a été retrouvée. Le seul élément sujet à caution est une épuration qui ne touche que les proches de l'empereur : quelques notables qualifiés d'« athées » sont éliminés. Le terme d'« athées » qualifie en effet souvent les Chrétiens, qui ne respectent pas les dieux de la religion romaine. Mais il s'applique aussi à toutes les personnes qui enfreignent les lois civiles et morales en méprisant les dieux. Domitien, dont le bilan de gouvernement est jugé aujourd'hui beaucoup plus positif, notamment dans son renforcement de la religion traditionnelle, est sans doute victime d'une interprétation donnée par un texte polémique très hostile à Rome, composé en Asie mineure et daté d'une période allant de 90 à 120, Il s'agit de l'*Apocalypse*, attribuée, de manière traditionnelle, mais abusive, à un disciple immédiat de Jésus, Jean, fils de Zébédée, un des douze apôtres[28] .

L'*Apocalypse* dite de Jean, écrit rattaché tardivement au corpus de textes chrétiens appelé *Nouveau Testament*, reste aujourd'hui encore très énigmatique. L'écriture apocalyptique est un phénomène qui prend corps dans le judaïsme tardif (à partir du deuxième siècle avant notre ère, à l'époque de la lutte contre le roi de Syrie, Antiochus IV Épiphane). Il est possible que l'*Apocalypse* dite de Jean soit une reprise christianisée d'un texte juif antérieur. Ce texte-modèle aurait pu être écrit par un résistant juif, indigné de voir le Temple de Jérusalem profané les occupants lors de la « guerre des Juifs » (vers 70, lors de la prise de Jérusalem). On sait d'autre part que l'île de Patmos, où sont censées avoir eu lieu les visions de Jean, était un lieu de relégation pour tous les condamnés ou suspects hostiles à Rome, dans la région d'Éphèse. On ne sait rien sur l'auteur (ou les auteurs), sauf que le nom qu'il se donne de « Jean » n'est pas celui de l'apôtre. L'idée s'est répandue que cet écrit serait une conséquence des « persécutions » de Chrétiens faites au temps de Domitien, inventées pour justifier cet écrit. Les auteurs chrétiens l'ont prise en compte, sans vérifier ce qu'il en était réellement.

L'implication de l'empereur Trajan dans des « persécutions » de Chrétiens vient, elle aussi, d'une méprise non dénuée d'intentions malignes. L'origine en est sans doute la réponse de l'Empereur à un de ses administrateurs d'une province asiatique où se trouvaient des Chrétiens. Il s'agit de Pline, dit Pline le Jeune (pour ne pas le confondre

[28] Sur le contenu et la réception de ce texte, nous renvoyons au chapitre de nos *Mythologies de l'Occident*, Paris, Ellipses, 2007, p. 435−470. Voir également le texte que nous lui consacrons *supra*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

avec son oncle, célèbre érudit polygraphe, qu'on appelle Pline l'Ancien). Trajan le connaissait bien et l'avait nommé, avec le titre de proconsul, gouverneur de la province de Bithynie, sur les bords de la Mer noire. Le christianisme s'était installé là sous forme de petits groupes, d'obédience diverse, comme les elkasaïtes ou les montanistes. Ces derniers, qui pratiquaient des transes collectives, étaient particulièrement agités et suscitaient la colère des voisins. Il y avait donc des dénonciations pour ce tapage, dans lequel était impliquée la religion de ces frénétiques. Le gouverneur, face à ce problème qu'il ne savait comment résoudre, pour la raison évidente qu'il n'y avait pas de problèmes semblables en Italie, d'où il venait, prend quelques mesures d'attente, et écrit à l'Empereur pour avoir son avis. Les mesures prises sont les suivantes : 1) S'assurer que la dénonciation correspond bien à une réalité, en posant trois fois la question : « Appartenez-vous à la secte incriminée ? » ; 2) En cas de confirmation, demander d'accomplir les actes civiques et religieux reconnus par les lois de l'Empire (en général, acte d'allégeance à l'empereur et encens brûlé devant sa statue). Relâche en cas d'acceptation ; 3) En cas de refus, enquête pour savoir s'il y a eu des actes délictueux (Pline précise qu'il n'a rien trouvé, sauf des réunions et des repas pris en commun, qui ne tombent pas sous le coup de la loi) ; 4) S'il y avait délit constaté, une suite judiciaire serait donnée ; s'il s'agit de personnes ayant le statut de citoyens romains, envoi à Rome pour la suite judiciaire. Pline indique que le nombre des Chrétiens est important, mais que ces mesures ont permis d'en réduire l'effectif. L'Empereur, dans sa réponse, confirme, demande de ne pas tenir compte des dénonciations anonymes, et pose pour principe que les poursuites judiciaires ne peuvent être faites qu'en cas de refus des obligations civiques[29].

Comme on le voit, il ne s'agit pas de « persécutions », mais d'enquête policière et de suites judiciaires qui ne concernent que des infractions avérées aux lois civiles. Le malentendu vient de ce que les Romains ne comprennent pas l'exclusivisme chrétien selon lequel on ne peut rendre un culte à un dieu ou à une autorité civile pourvue d'une légitimité religieuse, comme l'est l'Empereur, autre qu'à celui de la communauté chrétienne. C'est ce qu'on appellerait aujourd'hui : « placer la loi communautaire au-dessus de la loi civile ». On constate également que beaucoup de Chrétiens, que l'on appellerait aujourd'hui Chrétiens « modérés », acceptent le compromis, tandis que d'autres, que l'on pourrait appeler aujourd'hui « radicaux », ou « intégristes », le refusent, plaçant ainsi leur communautarisme au-dessus de leurs obligations envers l'État romain et la nation dont ils font partie. Face à ce phénomène, la réaction des autorités, représentées par Trajan et Pline, paraît pertinente et justifiée de leur point de vue. Il est difficile de parler de « persécutions » qui supposent un harcèlement intempestif, constant et clairement orienté. C'est là une affaire de droit, banal et justifié pour la sécurité de l'État impérial et de la société romaine contre des atteintes à son autorité par refus d'obligations où le civil n'est pas distinct du religieux.

Les persécutions sous Marc-Aurèle

L'Empereur Marc-Aurèle, qui régna de 169 à 180, a laissé à la postérité une image plutôt favorable. Ce philosophe stoïcien était d'une culture telle qu'il a pu laisser

[29] La lettre de Pline le Jeune et la réponse de Trajan ont été insérées dans le dixième livre des *Lettres* de Pline, qui concernent sa correspondance avec l'Empereur. Quelques objections ont été faites sur l'authenticité de ces documents. Elles ne semblent pas justifiées, en raison de témoignages très anciens qui confirment leur existence et leur contenu (Pierre de Labriolle, *op. cit.*, p. 29).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

des *Pensées* appréciées, en même temps qu'il gouverna sereinement en une période relativement pacifique et florissante. Le jugement que portent sur lui les Chrétiens est plus contrasté[30] . Ceux qui se sont fait une place dans la société apprécient ce lettré dont la philosophie comporte des affinités avec la morale chrétienne. Tertullien (155−222), théologien chrétien qui vécut à son époque, évoque dans son *Apologie* une raison qui aurait poussé l'Empereur à se montrer indulgent envers les Chrétiens. Dans une région aride où l'armée souffrait de la soif, la pluie serait miraculeusement tombée après que ses soldats chrétiens eurent adressé des prières à leur Dieu. Il y eut même plus tard un document qui témoignait du fait : une lettre de Marc-Aurèle attestant sa reconnaissance. En fait, il s'agissait d'un faux créé par des Chrétiens, et si ce miracle a bien eu lieu (on peut le penser, car l'Empereur l'a fait graver dans la pierre, sur un bas-relief de son arc de triomphe), il en attribue la faveur aux dieux protecteurs de l'Empire. Beaucoup de Chrétiens considèrent que l'état florissant de l'Empire sous son règne fait qu'il n'a pas cherché à gêner les Chrétiens dans l'exercice de leur religion.

L'animosité qu'ont d'autres Chrétiens contre lui vient de deux événements, de même nature quoique distants, qui se sont produits dans des provinces éloignées du centre impérial. En Asie mineure, à Smyrne, en 177, une partie de la population, excédée par l'activisme de certains groupes chrétiens, sans doute des « montanistes » qui faisaient un prosélytisme ostentatoire, monte une manifestation de protestation dans la rue en criant : « À bas les athées ». Des échauffourées ont lieu, qui se terminent par un massacre. Les autorités locales, voulant mettre de l'ordre, font de la répression. Au cours de ces tumultes meurt l'évêque du lieu, Polycarpe, qui fut sanctifié par la suite.

D'autre part, en Gaule, à Lyon, la même année, se produit un événement semblable, mais encore plus violent. Un groupe de Chrétiens venus d'Orient, ne parlant entre eux que le grec, s'est installé dans la ville. Leurs différences de manières de vivre, associées à leur désir de se faire connaître pour attirer à leur doctrine la population, entraîne un mouvement violent de rejet de la part de la population romanisée depuis près de trois siècles. Les autorités s'en mêlent en prenant fait et cause pour les émeutiers païens. La répression est atroce : les Chrétiens périssent dans les spectacles de cirque, dont l'horreur nous est aujourd'hui insupportable. C'est au cours de ces événements que mourut l'évêque Pothin, et la petite esclave anatolienne Blandine, qui donna lieu à une émouvante hagiographie écrite en grec.

On ne peut pas dire que l'Empereur Marc-Aurèle prit une part active dans ces événements qui troublaient la paix générale. Ce sont des affaires locales ponctuelles et brèves, réglées par les autorités locales d'une manière qui peut être contestée. L'Empereur n'est pas en cause, sauf qu'il n'a pas émis d'objection à la manière dont elles avaient été traitées. Aujourd'hui, on peut comprendre que l'État cherche à sauvegarder l'ordre public. Ce qui fait problème est la barbarie de la répression. On a connu récemment des phénomènes de résurgence d'une barbarie théâtralisée sous couverture religieuse, dans le Proche Orient : l'horreur provoquée reste la même.

Au cours de la deuxième moitié du deuxième siècle, on constate une très nette expansion du christianisme. Cette expansion se fait en quantité, mais aussi en intensité. On constate des cas d'intensité inflammatoire de la croyance, qui sera appelée « folie de la croix » et ses victimes des « fous de Dieu ». La réaction païenne fut de deux ordres : intellectuelle et policière. Marc Aurèle lui-même ne pouvait arriver à comprendre

[30] Sur « l'attitude de Marc-Aurèle », nous avons suivi les informations fournies par Pierre de Labriolle, qui intitule ainsi son étude, *op. cit.*, p. 71−79.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

certains aspects du christianisme, particulièrement son caractère d'irrationalité poussée jusqu'à l'extravagance (incroyables miracles, résurrections de morts), et l'absence d'esprit critique de ses adeptes. Sous son règne parut en 178 l'ouvrage d'un auteur païen appelé Celse, intitulé *La Parole de vérité* (le titre grec est *Logos Alèthès)*. C'est la première fois où l'on a une réfutation raisonnée de la doctrine chrétienne (qui n'est pas encore bien formée, et n'a pas les têtes pensantes qui surgiront au cours des deux siècles suivants). Il serait intéressant de savoir ce que disait Celse pour comprendre son attitude, qui était celle de beaucoup de Romains. Malheureusement l'ouvrage a été totalement détruit, Lorsque les Chrétiens sont parvenus au pouvoir, les plus ardents ont détruit ce qui représentait le passé, comme si l'histoire de l'humanité antérieure n'était rien pour eux. Il ne reste que des citations faites dans les écrits des auteurs chrétiens (notamment chez Origène d'Alexandrie, qui a réfuté les assertions de Celse, soixante-dix ans plus tard, avec l'assentiment vraisemblable de l'Empereur Philippe).

La réaction policière, venue ouvertement de l'État, se manifestera de manière explicite à partir du troisième siècle. C'est que le christianisme est devenu un danger pour l'identité de la civilisation romaine, et pour la sécurité des citoyens lorsqu'il s'insinue dans ces deux piliers du pouvoir que sont l'administration et l'armée. Néanmoins rien n'y fera : l'expansion se poursuit. Il faudra en comprendre les raisons, qui échappent généralement aux Romains, dont la vision est politique et conservatrice. Un des symptômes de ce grignotage interne nous est fourni par l'histoire privée du successeur de Marc-Aurèle, son propre fils, Commode, qui dirigea l'Empire de 180 à 192.

Commode, qui a mauvaise réputation auprès des Chrétiens, avait pourtant, avant d'être empereur, vécu en concubinage avec une esclave, qui était chrétienne. Devenu empereur, il l'épousa et elle devint l'impératrice Marcia Augusta. Des proches de Commode étaient également chrétiens, comme le chambellan Prosénès. La présence de ces intrus dans la cour impériale éveille des soupçons de la part des courtisans et des sénateurs, défenseurs des traditions romaines. Commode, qui ne voulait pas que se reproduise le complot qui avait abouti à la mort de Domitien, pratique une épuration des membres de son entourage. C'est sans doute ce qui lui valut la réputation de « persécuteur » auprès des Chrétiens. Par contre, il garda la reine chrétienne, qui avait sans doute su s'adapter à la situation sans rien renier, comme épouse et reine.

Cet exemple, qui a des précédents et sera suivi après Commode, montre qu'il y a un investissement par les Chrétiens des lieux du pouvoir. Il se fait notamment par les femmes, ou par des collaborateurs proches. Leur découverte appelle aussitôt une réaction, de plus en plus vive, de la part des Romains fidèles à leur histoire et à leurs traditions. Ces notables ou ces gens du peuple, tous férus de la grandeur de Rome, veulent préserver leur identité culturelle et historique, face à cette intrusion inopinée, venue d'Orient, jugée étrangère à l'esprit des ancêtres et nocive à l'héritage qu'on leur doit. Au troisième siècle, la présence et l'expansion du christianisme deviennent donc une affaire d'État.

Les persécutions du troisième siècle

La politique du gouvernement impérial romain, face aux difficultés créées par le refus d'une partie des groupes chrétiens de répondre à leurs obligations civiques, lorsque s'y mêle un élément religieux, utilise deux méthodes bien connues et qui se veulent complémentaires : soit l'intimidation (qu'on appelle vulgairement « le bâton ») soit la tentative d'intégration (qu'on appelle « la carotte »). Or il se mêle toujours un

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

élément religieux à la vie politique, puisque la fonction impériale évolue de plus en plus vers le droit divin. Les décisions impériales se disent inspirées par une trinité céleste : un « Dieu le père », en la personne de Jupiter, qui détient la « pensée » dont l'Empereur, en tant que souverain pontife (*pontifex maximus*) est le premier des servants, un « Dieu le fils », généralement Apollon, assesseur du dieu suprême, qui rend sa pensée intelligible (c'est l'équivalent du *logos* néo-platonicien) et un transmetteur du message (un génie ailé, ou Mercure en personne). On peut voir là une duplication du principe trinitaire chrétien dans le paganisme, à moins que ce ne soit l'inverse et que ce modèle, utilisé dès l'époque d'Auguste, ait servi à l'invention de la Trinité chrétienne[31].

À partir du troisième siècle, les refus d'obéissance et les actes subversifs touchent l'armée, pilier fondamental du régime, et s'y multiplient. Un exemple nous est fourni par Tertullien, dans son *De Corona.* L'objet du discours est la couronne, une récompense honorifique que reçoit un soldat, auquel celui-ci doit répondre par un acte cultuel de reconnaissance à l'égard de l'Empereur. Un soldat chrétien vient de refuser la récompense pour n'avoir pas à rendre cet hommage. Tertullien explique et justifie cet acte du point de vue chrétien. L'écrit de Tertullien se répand parmi les soldats chrétiens. Ce refus de reconnaître le caractère divin du pouvoir est considéré par l'autorité militaire comme un refus d'obéissance, qui tombe sous le coup de la loi civile et du règlement de l'armée. La répression et l'épuration dans les rangs de l'armée deviennent affaire, sinon courante, au moins répétée.

Septime Sévère et la politique de répression

L'empereur Septime Sévère (193−211), le premier d'une nouvelle dynastie, est essentiellement un militaire, qui a franchi par l'armée tous les degrés du pouvoir. Né en Libye, il a fortement œuvré pour le développement de l'Afrique romaine et de ses villes de garnison (Leptis magna, Timgad, Djemila). Un tel chef ne peut évidemment admettre les écarts que propagent les textes théologiques dans les rangs des soldats chrétiens. L'armée doit être au service de l'Empire, et non subir les règles de conduite communautaristes d'une petite minorité religieuse qui veut imposer sa propre loi. Les coups tombent sur les récalcitrants et leurs apologistes, en même temps que se forge une tentative pour revigorer la religion romaine. La deuxième femme de l'Empereur le pousse à utiliser les services d'un écrivain grec, Philostrate, pour valoriser les actes et la vie d'un certain Apollonios de Tyane, censé faire concurrence au Christ révéré par les Chrétiens.

Caracalla et sa volonté d'intégration civique

Le nouvel empereur, fils du précédent (212−217), qui ne passe pas pour un tendre (il a fait assassiner son frère) étend, par décret impérial, à tous les hommes libres de l'Empire le titre de « citoyen romain ». Les Chrétiens bénéficient de ce privilège. On sait combien saint Paul était fier de ce droit, alors peu répandu en Orient, et le fit valoir lors de son procès. En accordant la nationalité romaine, la conséquence est de mieux intégrer les sujets qui risquent de se tenir ou d'être à l'écart. La reconnaissance qui devrait

[31] Sur la formation du concept théologique de Trinité divine, propre au christianisme, il faut tenir compte également de la théorie néo-platonicienne (en fait revue par l'hermétisme alexandrin) qui explique la création du monde par trois instances divines : le *Noûs* ou la Pensée, qui est première, le *Logos* (le Verbe du christianisme) ou la verbalisation de la pensée, et le *Demiourgos* (le Démiurge), réalisateur du plan verbalisé de la Pensée initiale. Sur la question, voir notre article « Du *Logos à l'Opus* », à paraître dans les *Mélanges offerts à Gérard Peylet*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2016. La première occurrence de ce concept chrétien, sous la forme *Trias,* est contemporaine du règne de Marc-Aurèle.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

s'ensuivre et leur fierté d'être des membres à part entière d'une grande puissance devraient affermir leur loyauté. L'Empereur établit une charte à l'usage de ces nouveaux citoyens romains pour s'assurer de leur fidélité. Caracalla avait été élevé, enfant, par une nourrice et un précepteur chrétien (Prosénès). Il connaît sans doute mieux qu'un autre les principes de conduite de cette religion, mais il n'a pas adhéré au christianisme. Il estime que son statut d'Empereur l'oblige à se tenir au-dessus des options confessionnelles. Il veut seulement faire reconnaître la souveraineté des lois de la *res publica* sur celles des multiples communautés religieuses qui mettraient en cause les pouvoirs de l'Empereur légitimés par la volonté des dieux. Le résultat ne fut pas probant.

Palinodies entre attraction et répression (217−252)

Après l'extinction de la dynastie des Sévères, à partir de 235, commence une période d'instabilité à la tête de l'Empire romain. Les empereurs sont des chefs de guerre, portés à l'Empire par leurs troupes. C'est pourquoi ils veillent avec un soin particulier aux menaces qui peuvent peser sur l'armée ou sur l'ordre public.

Ce fut le cas de Maximin (dit le Thrace, 235−238) qui sévit brutalement lorsqu'il y eut des cas de désobéissance militaire ou des émeutes populaires contre des groupes chrétiens, suscitant un désordre public. L'ensemble de ces actions répressives lui valut d'être considéré comme un des grands persécuteurs. Inversement l'Empereur Philippe (dit l'Arabe, 244−248), qu'Eusèbe de Césarée, historien chrétien, tient lui-même pour un Chrétien, pratique une politique de tolérance et de faveurs, tout en assumant loyalement son rôle de protecteur de toutes les religions et traditions de l'Empire, en particulier pour la célébration du millénaire de Rome en l'an 247. Divers gestes montrent qu'il regardait avec faveur la religion chrétienne. Au cours de son gouvernement, les Chrétiens jouirent d'une paix constante. Il agréa même la proposition d'Origène, un des théologiens les plus actifs du christianisme, de réfuter les allégations de Celse dans sa *Parole de vérité.* Ce fut fait en 248. Cette politique lui créa des opposants. Renversé, il fut remplacé par Decius (249−251), dont le nom est souvent francisé en Dèce. Celui-ci remit en place la politique de répression. Néanmoins cette politique fut d'une ampleur bien moindre que ce qu'en disent les auteurs chrétiens. Elle se résume dans l'exécution de quelques dizaines d'individus particulièrement récalcitrants. Il suffisait en effet de brûler de l'encens devant une statue de l'Empereur pour être disculpé. On a là un témoignage sur la modération de la plupart des Chrétiens qui savaient accepter des actes symboliques à valeur politique, sans y introduire le soupçon d'idolâtrie. Ceux-ci n'étaient pas pour autant tenus pour des renégats. L'intolérance à l'égard de cette attitude s'amplifia plus tard à mesure que s'intensifiait l'importance numérique des Chrétiens et leurs exigences. On qualifiera plus tard ces compromis de compromissions, et ces chrétiens pragmatiques de « collaborateurs » avec le pouvoir, de « déchus » (*lapsi*) ce qui entraîne leur mise en quarantaine ou leur excommunication.

L'époque de Valérien, Gallien et Aurélien (251−285)

La période qui va de 250 à 285 se caractérise par une augmentation de l'instabilité à la tête de l'Empire, qui est un signe des tensions internes entre les armées. Quinze empereurs se succèdent en l'espace de trente-cinq ans, dont certains ne restent que quelques mois. Dans ces conditions, il est difficile d'avoir une ligne politique continue à l'égard du christianisme. On constate en effet les mêmes palinodies dans le traitement du problème. L'empereur Valérien (253−259) pratiqua une politique répressive, qui le

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fit passer, dans la légende bâtie après coup, pour l'instigateur d'une « huitième persécution ». Les édits de 257−258 intensifient les sanctions par la confiscation des biens. C'est également sous ce règne que l'évêque de Carthage, Cyprien, fut condamné et exécuté. Valérien dut ensuite défendre les frontières orientales de l'Empire et fut fait prisonnier par les Perses. Son successeur, Gallien (259−268), bien connu à Bordeaux par l'édifice qui porte son nom, pratiqua une politique de paix intérieure et promulgua une sorte d'« édit de tolérance » à l'égard des groupes chrétiens. La « neuvième persécution », si l'on en croit l'épopée rédigée par les auteurs chrétiens sur le modèle des fléaux d'Égypte, eut lieu sous Aurélien (270−275). Il est difficile d'attribuer à Aurélien une action répressive précisément ciblée sur les Chrétiens. Cet empereur est surtout connu pour deux faits qui n'ont qu'un rapport biaisé avec les problèmes liés au christianisme. Le premier concerne l'annexion à l'Empire romain de l'État de Palmyre, une oasis syrienne, qui jouait un rôle commercial actif dans les échanges de produits venus d'Asie et la Romanité. Il s'agit là du résultat d'une entreprise strictement politique : la « reine de Palmyre » ambitionnait le titre d'Empereur pour son fils. Cette principauté en effet, dont le territoire conquis était gouverné par une femme, associée à l'un de ses fils, connue sous le nom de Zénobie, était un centre commercial très prospère d'échanges entre Orient et Occident. Le nom, hellénisé, de Zénobie, signifie « vie de Zeus ». Il semble dériver de Bath-Zabbai, qui désigne un nom araméen de clan, et confirme l'origine indigène de la famille royale. La reine avait recruté dans son gouvernement des Juifs (elle s'intéressait au monothéisme des Juifs) et quelques Chrétiens issus d'une population largement influencée par les formes diverses de la doctrine chrétienne encore mal établie. Les « options » théologiques, adoptées par les uns ou les autres, dénommées en grec *haïreseis,* donneront plus tard, lorsqu'une orthodoxie sera constituée, le mot d'« hérésie », l'« option » initiale devenant une « déviation ». On en était alors, dans le christianisme d'Orient, à l'époque des options, ce qui n'empêchait pas de franches hostilités engendrées par ces choix internes à la doctrine. Or Zénobie avait pris pour auxiliaires des Chrétiens qui réduisaient le rôle du Fils par rapport à Dieu le Père. On peut comprendre cette affinité pour une orientale, de culture néo-platonicienne (elle avait eu pour maître le philosophe Longin) qui tient à une conception hénothéiste, sinon monothéiste, et se trouve amenée à choisir des auxiliaires chrétiens. Elle choisit donc, parmi eux, les plus proches de sa propre opinion, comme Paul de Samosate. Les autres sont mécontents et dénoncent à l'Empereur la reine comme une menace à l'intégrité de l'Empire. Mais ce sont principalement les ambitions politiques de la reine pour son fils qui ont suscité la défiance de l'Empereur. Elle a pu passer pour une prétendante au gouvernement de l'Empire romain, comme l'ont été d'autres chefs de guerre orientaux. Aurélien profite de l'occasion qui lui est offerte pour attaquer Palmyre, faire prisonnière la reine qu'il transfère à Rome et annexer le territoire. Néanmoins l'attitude de ces Chrétiens qui se déchirent entre eux lui donne à réfléchir. Il voit dans ces déchirements, s'ils devaient prendre de l'ampleur, une menace pour l'unité de l'Empire et la conformation des esprits.

Ainsi se forge la deuxième de ses grandes réalisations. Il imagine de pouvoir réunir toutes les croyances qui se manifestent sur son territoire impérial diversifié en quelques propositions communes. Il généralise donc le culte d'une divinité unique répandue dans tout l'Empire, et particulièrement dans l'armée, à laquelle on pourrait joindre, selon les vœux de chacun, les divinités propres aux divers groupes. Ainsi se fonde officiellement le culte de *sol invictus,* un dieu qui se veut universel saisi à travers ses attributs de lumière, de fertilité et de renaissance, dont la célébration aurait lieu le

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

25 décembre. Cette initiative syncrétique connut un certain succès, notamment auprès des adeptes de Mithra, nombreux dans l'armée, mais pas auprès des Chrétiens, dont l'exclusivisme ne permettait aucun partage. La malveillance dont Aurélien fut l'objet de la part des Chrétiens, qui en ont fait un persécuteur, vient sans doute de ces initiatives qui se présentaient comme un moyen d'assurer la survie de l'Empire païen. Pour les Chrétiens, il ne s'agissait pas d'assurer la survie de l'empire, mais de le conquérir pour en faire un Empire chrétien. C'est ce que montre la suite des événements qui, après une dernière crispation et de nouvelles palinodies, aboutit à la mainmise totale de l'idéologie chrétienne sur l'appareil politique de l'Empire, à la fin du quatrième siècle.

La « grande persécution » dite de Dioclétien

En 284, accède au pouvoir suprême, après avoir éliminé un concurrent, un chef d'armée qui va s'imposer dans la durée, après la longue époque des empereurs précaires. Il s'agit d'un chef d'origine balkanique, portant le nom grec de Dioclès, né en 245, dans l'actuel Montenegro[32] (32). Après avoir vaincu son rival Macrin, il se trouve seul à la tête de l'empire et prend le nom latin de Caius Aurelius Valerius Diocletianus, traduit en français par Dioclétien.

L'armée reste le pilier fondamental du régime. Elle impose et défait les empereurs. Or l'armée, composée de recrues venant d'Orient, comporte un nombre de plus en plus grand de Chrétiens. D'autres soldats ont souvent pour épouses des Chrétiennes, rencontrées au cours des campagnes orientales. Dioclétien a lui-même épousé une Chrétienne, Prisca, et leur fille Valeria est élevée dans la religion de sa mère[33]. Une nouvelle fois, dans l'histoire de l'empire romain, une chrétienne se trouve élevée au trône impérial. La relation entre la partie chrétienne de l'armée et l'empereur est donc bonne, dans la mesure où les soldats chrétiens se tiennent tranquilles et accomplissent les missions qui leur sont confiées. Lorsqu'ils les refusent, l'acte de refus est considéré comme désobéissance professionnelle et civique, dans laquelle n'intervient pas le choix religieux en tant que tel. Il apparaît néanmoins par contre-coup lorsque les soldats mettent en avant leurs principes religieux pour désobéir.

Dioclétien eut cependant à sévir en 297 contre une autre religion orientale, le manichéisme, qui s'était développé, à partir de l'empire perse, notamment à Alexandrie d'Égypte. Le dualisme divin de cette religion portait atteinte, dans son esprit, à l'hénothéisme[34] païen qui justifiait la nature monarchique du pouvoir impérial, selon

[32] Nos informations sur la personnalité et le règne de Dioclétien sont principalement empruntées à Stephen Willians, *Diocletian and the Roman Recovery*, Great Britain, Basford (Chrysalis Books), 1985 ; traduction française : *Dioclétien, le renouveau de Rome*, France, Infolio Editions, 2006.

[33] Notons que ces deux femmes chrétiennes seront exécutées ultérieurement par Licinius, pour des raisons plus politiques que religieuses. Si elles ne furent pas déclarées martyres, leur histoire tragique semble avoir inspiré ultérieurement les hagiographies des saintes chrétiennes, notamment de sainte Valérie.

[34] On appelle « hénothéisme » une religion qui institue un dieu principal, mais non unique. C'était depuis longtemps le cas dans la mythologie gréco-latine, où Jupiter avait pris cette place. L'universalisation de *sol invictus* fit que Jupiter (ou éventuellement son fils Apollon) hérita des attributs du nouveau dieu. Ce dieu principal ne porte parfois pas de nom, comme dans les *Métamorphoses* d'Ovide, où il est question d'une divinité non nommée qui a créé l'homme ou il se résorbe dans une force transcendante, le *fatum*, supérieur aux dieux de l'Olympe qui exécutent ses décisions, comme il apparaît par exemple dans l'*Énéide.* Le manichéisme procède de la restauration de l'ancienne religion de la Perse au temps des Achéménides, le zoroastrisme. La dynastie des Sassanides, qui s'installe en Perse au troisième siècle, la remet en place. Elle prend alors le nom de mazdéisme et garde l'idée d'un dualisme divin. Mani, né dans une famille chrétienne où l'on cultivait la vie en commun (peut-être l'elkasaïsme) proposait une variante qui mettait en avant la vie intérieure en introjetant en chaque individu les principes du bien et du mal.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

une formule qui établissait une analogie entre l'organisation politique terrestre et l'organisation du gouvernement des dieux dans le ciel. Cette religion nouvelle venait également de Perse, le grand empire en cours de rénovation sous le règne des Sassanides qui constituait la menace la plus forte contre l'Empire romain du côté des frontières orientales.

En prenant, dans son identité latine, les noms d'Aurelius et de Valerius, il signifiait qu'il se plaçait dans la continuité politique des empereurs Valérien et Aurélien qui l'avaient précédé. Il se devait de fortifier l'unité des consciences (ce qu'on appelle l'« ordre symbolique » d'une société). C'est ce qu'il fit : il renforça les rituels liés au dominat, en soulignant le caractère sacré de la fonction impériale par une étiquette de cour. Il plaça dans la trinité céleste Héraklès-Hercule, plus proche de l'esprit militaire qu'Apollon, en tant que dieu, fils du Dieu suprême. Il renforça le culte de sol *invictus* instauré par Aurélien. La partie païenne de l'armée était satisfaite. On ne connaît pas de faits de désobéissance venus des soldats chrétiens. Dioclétien avait promis de ne pas appliquer la peine de mort, pour des questions de croyances religieuses, lorsqu'elles n'avaient pas d'implications sur l'ordre public.

Par contre, sur le plan administratif, Dioclétien pratique une politique de décentralisation du pouvoir. Il trouve que l'Empire est devenu une machine trop lourde, aux régions trop différenciées, pour pouvoir être administrée par une seule tête en un seul lieu. Après avoir établi une diarchie en s'adjoignant un de ses compagnons de campagne, Maximien, il opte pour une tétrarchie. L'Empire est réparti en deux secteurs, Orient et Occident. Chaque secteur comprend un « Auguste » et un « César », qui commandent chacun un ensemble de provinces administratives appelés « vicariats » tout en restant dans une collaboration constante. La succession est assurée par le glissement du rôle de César à celui d'Auguste, et par le choix de nouveaux Césars choisis uniquement au mérite. La fonction d'Auguste est limitée à vingt ans.

Ces principes de gouvernement, en soi assez séduisants et cohérents, vont se heurter à deux obstacles : le premier, c'est qu'il met à l'écart le principe de dévolution dynastique. Les fils des Augustes, lorsqu'ils ont acquis une notoriété et une popularité auprès des troupes, supportent mal de n'avoir pas priorité et vont le faire savoir par des actes tenant clairement de l'usurpation de pouvoir. Le deuxième obstacle vient de ce que la décentralisation, en autonomisant partiellement les provinces, crée des écarts de plus en plus massifs, dans l'économie. On constate une disparité de plus en plus marquée, selon les régions, dans les prix des denrées et dans la valeur de la monnaie. Il en est de même dans les variations de mentalité, d'une région à l'autre, selon les antécédents historiques et culturels. Or les provinces d'Orient sont de plus en plus investies par les religions issues de l'Asie. Parmi elles, le christianisme est en pleine progression. Le prosélytisme des civils atteint les soldats. Les nouvelles recrues sont choisies parmi leurs coreligionnaires au sein de leur propre religion. Lorsque le nombre de Chrétiens l'emporte dans une petite unité, décurie ou centurie, ils demandent d'être commandés par un officier de même religion. En cas de refus du choix ou d'attentisme, les soldats refusent de servir. De véritables grèves, préméditées et organisées, sont décrétées, lorsque le choix des officiers ne correspond pas à leurs vœux.

Ces phénomènes ne sont pas encore très marqués au début de la tétrarchie. Dioclétien s'était installé à Nicomédie (sur la côte d'Asie mineure, un peu au nord de Byzance, ville grecque située sur la côte européenne, que choisira pour siège du pouvoir un peu plus tard Constantin). Il avait pris pour César un chef éprouvé et ambitieux, Galère. Pour l'Occident, l'Auguste était Maximien, qui avait pour César un autre

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

général, Constance, passé à la postérité avec son surnom de Chlore (« le vert », sans doute à cause de son teint olivâtre). Constance Chlore vivait en concubinage avec une Chrétienne, rencontrée dans ses campagnes en Asie mineure, connue sous le nom grec d'Hélène. Tout allait bien au début. Mais quand l'échéance des vingt années prévues pour la démission des deux Augustes se rapprocha, les ambitions jusqu'ici tenues en réserve se déclarèrent. En 305, Dioclétien quitte le pouvoir et demande à Maximien d'en faire autant. Celui-ci rechigne, mais s'exécute. Les nouveaux gouvernants sont, en Orient, Galère qui s'adjoint Maximin Daia comme César, et en Occident, Constance Chlore, qui s'adjoint un César nommé Sévère. Deux prétendants au pouvoir, qui espéraient bien l'obtenir, sont mécontents : il s'agit de Maxence, fils de Maximien, et de Constantin, fils de Constance Chlore et d'Hélène. Tous les deux, le moment venu, se comporteront en usurpateurs, pour prendre le pouvoir à la tête de leur armée.

Pendant ce temps, les armées d'Orient se christianisent de plus en plus vite et les tentatives pour étendre l'influence chrétienne dans la troupe se manifestent par des actions subversives, souvent menées avec l'appui des autorités religieuses, car les fidèles de la nouvelle religion se sont organisés en Églises très hiérarchisées, avec à leur tête des évêques (*episcopoï*), des prêtres *(presbyteroï*) et des diacres (*diakonoï*). Dioclétien, beaucoup trop occupé par les affaires de rivalités, les menaces aux frontières et les écarts créés par la décentralisation, ne dit rien. C'est le César d'Orient, Galère, qui en 303, prend l'initiative d'arrêter la progression des Chrétiens dans les armées orientales. En Occident, il ne se passe rien dans les armées, pour la raison que les soldats, recrutés parmi les Gaulois, les Bretons, les Ibères et quelques peuplades germaniques, tous Païens, romanisés ou non, ne sont pas atteints par l'influence du christianisme. Galère ne nomme désormais que des officiers fidèles à la religion de l'Empire, ce qui augmente le refus d'obéir Il pose la question de l'épuration de l'armée, en trace un tableau dramatique et obtient, à force d'insistance sur ce problème de l'armée, qui lui paraît commander tous les autres, l'adhésion à sa politique des trois autres tétrarques. Il est possible que Galère visât aussi l'entourage de Dioclétien, avec ses deux Chrétiens très proches et trois dignitaires (les chambellans) qui les avaient rejoints. Dioclétien comprend la suspicion qui pèse sur lui. En outre, un nouvel ouvrage, élaboré par un philosophe néo-platonicien réputé, Porphyre[35] (35) qui est un catalogue critique des croyances et des manières de vivre propres aux Chrétiens, se répand dans les milieux païens lettrés. Dioclétien demande à sa femme et à sa fille, pour éviter tout soupçon à leur égard, de brûler en public de l'encens devant les statues des dieux protecteurs et il écarte les Chrétiens reconnus de son proche entourage. Les quatre tétrarques lancent donc en 303 une offensive antichrétienne générale. En fait seule la partie orientale de l'Empire est concernée, car le christianisme, qui a fait quelques percées en Italie et dans la vallée du Rhône, reste en Occident un phénomène marginal. La répression, menée par Galère, très fortement hostile au christianisme, est terrible, car les Chrétiens ne se laissent pas faire. A Nicomédie, des émeutes éclatent. Un Chrétien déchire ostensiblement en public le texte du décret. Le Palais impérial est incendié.

[35] L'ouvrage s'intitule *Contre les Chrétiens* (*Kata Christianôn*). Il a été élaboré par son auteur à partir des années 270. L'auteur, Porphyre, un philosophe né à Tyr, vers 230, était connu. Il avait été l'élève de Plotin, dont il avait publié les *Ennéades*, et était l'auteur d'ouvrages strictement philosophiques. L'ouvrage, très documenté, était une somme de griefs accumulés contre le christianisme. Interdit, puis détruit sur l'ordre des empereurs chrétiens, il ne reste de lui que des fragments et les citations ou jugements produits par ses adversaires chrétiens avant sa disparition. En revanche le nom de Porphyre reste connu pendant tout le Moyen Age chrétien, en raison de ses études sur Aristote qui, elles, ne furent pas détruites.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Certains dirent que l'incendie s'était déclaré à l'instigation de Galère, qui pratiquait la politique du pire pour justifier l'intensité de la répression et peut-être pour accéder plus vite au titre d'Auguste en rendant impopulaire l'attitude de modération tenue jusqu'ici par Dioclétien. C'est possible, d'autant que cela ressemble à ce qui s'était passé sous Néron, lors de l'incendie de Rome.

En 305, Dioclétien, après vingt ans de règne, et conformément à la règle de limitation dans le temps de la fonction, quitte le pouvoir, et demande à Maximien d'en faire autant. Galère devient Auguste d'Orient, et a pour César un autre extrémiste antichrétien, Maximin Daia. La répression continue avec fureur et des atrocités sans nombre. En Occident Constance Chlore devient Auguste d'Occident et a pour César un collaborateur du nom de Sévère. Constance Chlore meurt en 306. Le César Sévère devient Auguste. Sévère est assassiné. Il n'y a plus personne à la tête de l'Empire d'Occident. Le fils de Maximien, Maxence, est très irrité de n'avoir pas reçu la charge de Sévère, lorsqu'on le lui avait préféré comme César. Maxence veut réaliser son ambition. Il rappelle son père Maximien aux affaires et entame une marche sur Rome en 307, en s'efforçant d'entraîner son père dans ce coup d'état. Galère, craignant les ambitions de Maxence, fait aussitôt remplacer Sévère par un homme à lui, Licinius, qui s'installe dans les Balkans. Constance Chlore était, lorsqu'il mourut, à York, dans la Bretagne romanisée (*Britania*, qu'on appelle aujourd'hui la Grande-Bretagne). Le fils qu'il avait eu d'Hélène, Constantin, retenu à Nicomédie, où l'on craignait son ambition, s'échappe, rejoint York, se fait nommer Auguste par les troupes de son père et place sous son commandement les provinces occidentales qui recouvrent la Bretagne, la Gaule et l'Espagne. Il s'apprête alors à marcher sur Rome pour en finir avec Maxence, qui occupait la ville.

Maxence, à Rome, s'était assuré de la fidélité de son armée, composée pour une grande partie de Chrétiens, qu'il avait recrutés en accordant à tous la liberté de culte, dès 307, par le premier édit de tolérance viable, légitimé en 311, lorsque Galère, en Orient, adopte la même attitude. L'édit de Maxence est en fait assez théorique, puisqu'en Occident le problème n'avait rien d'urgent ni d'important. Il met fin à toute tentative de retour de répression en Occident. Dans l'armée de Constantin, les Chrétiens sont peu nombreux, mais très actifs. Constantin est lui-même un croyant païen très ardent, qui avait déjà eu des visions dans les campagnes antérieures, notamment dans un sanctuaire dédié à Apollon (ou à Mars) dans les Vosges. La même vision revient avant la confrontation avec Maxence. Il voit dans le ciel l'équivalent d'un P grec, qui représente la crosse dont est doté l'empereur, chef des flamines de Jupiter et gardien en tant que « souverain pontife » de la paix religieuse dans l'Empire, suivi de trois X, qui signifient trente. La vision est interprétée comme une prophétie : « tu seras empereur pendant trente ans ». Après qu'il eut gagné la bataille contre Maxence, au pont Milvius, près de Rome, ses soldats chrétiens lui expliquèrent qu'en fait il avait vu les deux premières lettres X et P de XRISTOS, le nom du Christ. Les auteurs chrétiens disent que ce fut le point de départ de sa conversion au christianisme. C'est possible. En tout cas, Constantin, devenu empereur, se comporta en protecteur de toutes les religions de l'empire, comme il était de son devoir. En 3I3, peu de temps après Licinius, l'édit de Milan entérine la reconnaissance du christianisme comme religion licite, parmi les autres, dans l'Empire. On peut donc dire qu'en 313 prend fin la période des persécutions à l'égard des Chrétiens.

Le règne de Constantin ne fit pas de l'Empire romain un État chrétien, contrairement à ce qui est dit généralement. La religion officielle romaine fut maintenue par

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

l'Empereur, qui se fit le protecteur et le garant de la sécurité de toutes les religions. Il est vrai que l'Empereur accorda beaucoup de faveurs aux Chrétiens, en répondant en particulier aux sollicitations de sa mère. Mais la religion chrétienne n'était pas religion d'État. Constantin, devenu chrétien, fut baptisé la veille de sa mort, par un prêtre chrétien, de confession « arienne ». A la mort de Constantin, ses fils massacrèrent leurs demi-frères et leurs collatéraux, toute la famille issue du mariage de Constance Chlore avec son épouse légitime, l'impératrice Theodora, fille de Maximien, par crainte de revendications de leur part, qui se fonderaient sur la légitimité dynastique. Plus tard, Constance II, fils de Constantin, le dernier vivant après la mort de ses deux frères, voulut imposer le christianisme arien à tous. Il n'y parvint pas. Son successeur, l'empereur Julien (longtemps appelé de manière abusive par les Chrétiens « l'Apostat »), qui avait huit ans lors du massacre de sa famille perpétré par Constance II et ses frères, avait échappé aux bourreaux. Devenu empereur après la mort de Constance II, il rétablit la liberté de culte et le pluralisme religieux, tout en favorisant, mais de manière maladroite et anachronique, la religion romaine traditionnelle. Julien avait énormément de griefs contre le christianisme : toute sa famille massacrée, baptisé de force, élevé de force dans un christianisme qu'il a constamment refusé, il est difficile aujourd'hui de voir dans un tel cas, où la liberté de conscience est foulée aux pieds, une « apostasie ». Il n'en était pas ainsi jusqu' à il y a peu (jusqu'en 1965, pour le catholicisme, où la « liberté de conscience » et la « déclaration des droits de l'homme de 1948 » ont été reconnus comme licites par le concile de Vatican II). Néanmoins, malgré son mépris de philosophe admirateur de la culture grecque pour cette religion, il ne procéda à aucune persécution, comme le demandait son statut de « souverain pontife » protecteur de toutes les religions de l'Empire. L'idée qu'il se faisait de sa fonction politique ne l'y autorisait pas. L'empire romain ne devint chrétien qu'en 380, lorsque l'Empereur Théodose, fortement influencé par les autorités religieuses, le déclara religion unique et obligatoire pour tous les sujets de l'Empire. En 392, les autres religions furent assimilées à des cultes sataniques et poursuivies en tant que telles. C'est à partir de cette date qu'on peut parler véritablement d'Empire chrétien[36].

Au royaume des aveugles...

À l'issue de ces quatre siècles de confrontations, de plus en plus importantes, il reste à établir un bilan et à poser quelques questions.

D'abord le bilan. Le terme de « persécutions religieuses », appliqué aux fidèles des premiers groupes (mot que traduit le vocable grec d'*ecclesiai*) de Chrétiens, sous l'Empire romain, n'est pas exactement approprié à la réalité historique.

La « persécution » suppose un harcèlement délibéré et continu. Elle laisserait penser que les Chrétiens sont les ennemis les plus dangereux de l'Empire au cours de ces trois ou quatre siècles, poursuivis de manière permanente et obsessionnelle. C'est faux. Au premier siècle, il n'y a pas de problèmes causés par les Chrétiens, largement inconnus. Au deuxième siècle, ils commencent à être connus, mais à travers des rumeurs malveillantes qui faussent la réalité. C'est une secte venue d'Orient, aux croyances extravagantes et qui se livrent entre eux à des actes répréhensibles. C'est

[36] Nos informations concernant l'histoire du quatrième siècle ont été fournies, pour la plupart, par Marcel Simon, *La Civilisation de l'Antiquité et le Christianisme*, Paris, Arthaud, 1972, coll. « Les Grandes civilisations ».

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

seulement vers la fin du deuxième siècle que les Chrétiens commencent à faire problème et à devenir un souci d'État. Au troisième siècle, les institutions et les corps de l'État sont partiellement investis. La promotion des Chrétiens dans l'armée et l'administration est perçue comme un travail de sape, qui devient dangereux pour la survie de l'État et de la civilisation séculaire qui a fait de Rome une grande puissance. Les Romains, par l'intermédiaire des institutions ou sous prétexte des soulèvements populaires, réagissent de manière répressive et brutale. Ces réactions se veulent des coups d'arrêts intermittents, mais de plus en plus violents, jusqu'au dernier, dans les années 303−311, qui s'avère être un échec. La reconnaissance du fait chrétien scelle cette impuissance.

La religion n'est généralement pas poursuivie pour elle-même (sauf en quelques cas où la rumeur sur les Chrétiens est plus forte que la réalité, et entraîne des réactions inconsidérées). Ce sont ses effets sur la vie sociale qui sont condamnés, notamment lorsque la loi de la communauté religieuse entre en conflit avec la loi civile, celle de la *res publica* romaine.

Si, lorsque les Chrétiens ont enfin abouti à la conquête du pouvoir politique, il y a eu des déformations de faits, c'est parce que le christianisme a intégré le fait d'histoire dans une vision théologique de lutte entre les principes du Bien et du Mal. Ils se présentent en serviteurs de Dieu, qui est le Bien suprême, contre un monstre satanique qui, après avoir utilisé tous ses pouvoirs maléfiques, finit en vaincu. Diabolisation de l'ennemi, survictimisation des victimes : la stratégie intellectuelle est facilement décelable. On passe ainsi du réel à l'imaginaire, et de l'objectif à l'affectif. Il reste à rationaliser l'imaginaire. C'est le rôle de la doctrine : l'histoire obéit à un dessein intelligent, qui est la volonté de Dieu appelée Providence. Les chemins de la victoire ultime passent par des épreuves initiatiques sanglantes où les martyrs perdent la vie, mais font rayonner leur foi qui les amène au triomphe. Après la rationalisation vient la preuve par les faits : c'est la victoire finale qui l'apporte et prouve qu'il en est bien ainsi dans les faits.

C'est là le point de vue des vainqueurs. Pour voir objectivement les données du problème, il faudrait tenir compte en égale part du point de vue des vaincus. La tâche est difficile, puisque tous les documents compromettants pour les Chrétiens, ont été détruits par les vainqueurs. On ne possède plus que des bribes des écrits sur ce problème de Celse, de Fronton, de Porphyre, de Julien. Néanmoins on peut comprendre, de manière assez claire, que le christianisme, en refusant de vénérer les dieux de la cité et le caractère sacré de la fonction impériale, en préférant les réunions de fidèles réduites aux coreligionnaires aux repas en commun et aux fêtes nationales, se placent d'eux-mêmes en position d'ennemis de la société et de l'État. Leur progression constante, au cours des siècles, est pensée par leurs adversaires comme le résultat d'un travail de sape des valeurs traditionnelles de Rome et un refus de participer à l'histoire pourtant glorieuse de la puissance romaine. Les rumeurs infamantes sur les Chrétiens vont de pair avec la crainte qu'ils soulèvent du travail destructeur qu'ils mènent contre les traditions séculaires de Rome. Leurs méthodes de sape interne, par l' « entrisme » ou investissement sournois des places fortes de l'État, notamment par les épouses et conseillers chrétiens, est dénoncé et réprimé avec une vigueur d'autant plus outrée que l'imaginaire (la peur d'une menace d'anéantissement de la civilisation) l'emporte sur la perception objective des faits (les Chrétiens n'ont pas eu la puissance qui leur est prêtée). Dans ces conditions, les diverses « persécutions » apparaissent comme la pratique de coups d'arrêts, lorsque l'influence, notamment dans l'armée, est perçue comme insupportable.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Il n'empêche que le christianisme, malgré cette mobilisation contre lui, a fini par gagner. Comment expliquer cette victoire ? Ce qui reste à expliquer est la faveur dont jouit la nouvelle mythologie et la morale instaurées par le christianisme, que n'ont pas compris les Païens, même pas leurs plus perspicaces lettrés. Ils n'ont pas compris que le christianisme instaurait une sacralisation de l'humanité dans son aspect universel. Il doit y avoir un respect de la nature et de la condition humaines, qui sont le produit d'une institution divine. L'idée que Dieu s'est fait homme implique que l'homme mérite un autre statut que celui de chose. Ce statut est celui de la « personne » humaine. On n'a plus le droit d'humilier, de priver de liberté, de massacrer ces créatures de Dieu que sont les hommes créés à son image. Un humanisme fondé sur une base religieuse s'est forgé, que n'avait pas jusqu'ici compris la mentalité païenne: la valeur de l'homme réside dans son existence, « je vaux par le fait que je vis ». Ils n'ont pas compris non plus la force de la solidarité exprimée par ces deux formules : « aimez-vous les uns les autres », « aidez-vous les uns les autres ». Faire de l'amour la base d'une relation généralisée les dépasse, comme les dépassent aussi les propositions paradoxales, qui font des derniers les premiers, qui exaltent la valeur des laissés pour compte d'une société de castes. C'est cette force spirituelle aux retombées sociales et civilisationnelles positives qui n'a pas été comprise. C'est cette incompréhension qui explique leur résistance. Elle a pourtant été comprise par un nombre de plus en plus large : c'est ce qui explique sa réussite. Il est évident que la qualité spirituelle et morale du christianisme l'emportait sur celles des Païens, forts seulement de leur loyauté à l'égard du passé. Face aux passéistes le christianisme représente un état futur de l'humanité. On a toujours raison, quand on travaille en faveur de l'avenir.

Si le paganisme peut être perçu comme le royaume des aveugles, on dit qu'au royaume des aveugles, ce sont les borgnes qui sont rois. Le christianisme, installé au pouvoir, a eu un œil ouvert et l'autre désespérément fermé. L'œil ouvert, c'est celui qui a permis, à travers les Églises, de faire passer le message évangélique, avec ses piliers de sagesse et d'amour, qu'ont soutenus et illustrés tous les saints et les oubliés de la cause, et qui soutiennent toujours l'édifice. L'œil fermé, c'est de ne pas avoir vu que la conquête du pouvoir politique et sa complicité ou son assimilation avec le pouvoir temporel allait détruire toutes les vertus qu'il transportait. Arrogance de la victoire, goût des honneurs et de la représentation, intolérance à l'égard de tout ce qui est différent ou étranger, utilisation de la force pour contraindre les consciences, défense inconsidérée des acquis, voilà ce qu'on va trouver dans l'histoire à demi réussie, à demi ratée, de l'accession du christianisme au pouvoir. Très tôt les persécutions vont recommencer, mais cette fois-ci c'est l'institution ecclésiastique chrétienne qui persécute tout ce qui n'est pas de son parti : les derniers Païens, les Juifs, les « hérétiques », tous ceux qui introduisent une différence dans la norme. Le long martyrologue des victimes ne fait que commencer. Et pourtant, l'autre œil, celui qui est resté ouvert, est dans la tombe et regarde Caïn qui, les yeux fermés, pendant des siècles, a maltraité ses frères humains.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

BETWEEN MYTH AND HISTORY, THE REVISED HISTORY OF THE "TEN FLEAUX". THE CHRISTIANS' "PERSECUTION" IN THE FIRST CENTURIES OF THE ROMAN EMPIRE
(Summary)

Keywords: history of Antiquity, Roman empire, persecutions of Christians, paganism, critique.

The persecutions of the pagan Roman state against the Christians were real and atrocious until the advent of a Christian Empire at the end of the fourth century. The brutality of the Romans manifested itself with regard to all the enemies of the State or its institutions, and the sadism of the circus shows nourished evident perversions.

Nevertheless, these persecutions were intermittent, between long periods of peace or indifference. They were motivated by military, political or social reasons, and not by a principle of religious intolerance, which was far from the spirit of the Romans. They were far less deadly than it was said. They apparently caused a hundred thousand victims at most, spread over more than three centuries, and never took on a genocidal character. This is nothing in comparison with the massacres of the modern period.

Once the political victory gained − despite the hard work and struggle − the Christians amplified the importance and the spectacular character of the persecutions in order to support a doctrine which associated the necessity of sacrifice with the advent of a triumph (as the Passion of Christ is necessary to his Resurrection or as the plagues of Egypt are essential to the liberation of Israel). They provide a demonstration of the inevitable and providential course of history led from above by the hand of God, who wants to make his Church triumph and legitimate the power it has acquired by the price of shed blood.

This is the point of view of the victors. Can we try to understand what motivated the vanquished? The Romans, proud of their history and culture, were not afraid, especially at the end, of the destruction of their civilization, by the sly investment of a foreign religion, coming from the East and carrying off values external to their centuries-old traditions? The defence strategies used are at the same time the affirmation of an identity of civilization of which they assume the pride. Their mistake is to have forgotten that everything is mortal, including civilizations.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ŞTEFAN PETRESCU[*]

GRECII DIN ROMÂNIA: ÎNSEMNĂRILE DE CĂLĂTORIE ALE UNUI JURNALIST ATENIAN LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Între 1892 şi 1898, ziaristul atenian Gheorghios P. Paraskevopulos [Γεώργιος Π. Παρασκευόπουλος] călătorea prin provinciile regatului elen şi în ţările limitrofe, din Egipt şi Palestina până în Rusia şi Balcani.

Relatările lui de călătorie prin ţară şi prin comunităţile greceşti de peste hotare au fost publicate în cotidianele la care lucra, sub formă de reportaje. Aceste însemnări au fost adunate ulterior şi publicate în două volume. În 1895, a apărut volumul *Călătorii în Grecia* [Ταξείδια ανά την Ελλάδα], reeditat în 2002 (editura Pelasgos). În 1898, Paraskevopulos a publicat cartea *Marea Grecie, în Rusia, România, Bulgaria, Serbia, Muntenegru, Turcia, Samos, Creta, Cipru, Egipt şi Palestina* [Η Μεγάλη Ελλάς ανά την Ρωσσία, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αίγυπτον καί Παλαιστίνην]. Ediţiile anastatice din 1998 şi 2004, publicate de Ekati şi respectiv Pelasgos, au readus la lumină un jurnalist ignorat până atunci. Totuşi, niciun cercetător nu a scris încă o biografie a acestui ziarist şi călător balcanic al sfârşitului de secol al XIX-lea. Numele lui nu se regăseşte în enciclopedia presei greceşti, editată recent în mai multe volume[1]. Acest ziarist abia dacă este menţionat în studiul voluminos al profesorului Vasilis Gounaris, *Balcanii grecilor*, care analizează publicistica din Regat[2]. În opinia istoricului Richard Clogg şi nu numai a acestuia, *Marea Grecie* este un manifest politic, care pledează pentru strângerea legăturilor dintre centrul naţional, ţinuturile aflate sub stăpânirea otomanilor şi diaspora din spaţiul Europei de Est, Sud-Est şi în cel Mediteranean[3]. *Marea Grecie* conturează geografia politică şi culturală a iredentismului naţional de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

[*] Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, Bucureşti.

[1] Λουκία Δρούλια şi Ιούλια Κουτσοπανάγου (coord.), *Εγκυκλοπαιδεία του ελληνικού τύπου 1784−1996* [Enciclopedia presei greceşti 1784−1996], vol. I−IV, Atena, EIE/INE, 2008.

[2] Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄Παγκόσμιο Πόλεμο* [Balcanii grecilor. De la Iluminism la Primul Război Mondial], Salonic, Epikentro, 2007, p. 193−195, 381−382.

[3] Richard Clogg, *Η ελληνική διασπορα: το ιστορικό πλαίσιο* [Diaspora greacă: cadrul istoric], în idem (coord.), *Η ελληνική διασπορά στον 20ο αιώνα* [Diaspora greacă în secolul al XX-lea], Atena, Ellinika Grammata, p. 36−37 (traducere a ediţiei în limba engleză *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, UK, Palgrave Macmillan, 1999).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 179−193

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Despre viaţa şi cariera lui G. P. Paraskevopulos

Informaţii despre viaţa şi activitatea jurnalistului ne oferă *Memoriile* sale, publicate în 1932, în ultimul an de guvernare al lui Elefterios Venizelos, cu scopul de a clarifica poziţia sa antivenizelistă şi regalistă[4].

Paraskevopulos provenea dintr-o familie de funcţionari, de origine arvaniţi (albanezi) din Kranidi, o mică localitate în Peloponez. În 1882, părinţii l-au trimis pe absolventul claselor primare la gimnaziul din Pireu. După încheierea ciclului secundar, junele s-a înscris la Facultatea de Drept a Universităţii din Atena. Nu ştim dacă şi-a luat licenţa în ştiinţe juridice. Tânărul era mai degrabă dornic de a se rostui. În memoriile sale, Paraskevopulos relatează despre prima întâlnire, din 1884, cu Vlasios Gavriilidis, director al ziarului „Acropolis" şi „părinte" al jurnalismului grecesc. La momentul acela, visul lui nu era să devină ziarist, ci negustor, adică să obţină un post de funcţionar la o casă comercială din Europa, de preferat, la Triest. „Interviul de angajare" suscită interes. Gavriilidis îl întreba: „Câte limbi străine ştii?" [Ποιες γλωσσες γνωρίζεις?], iar băiatul răspunde cu nonşalanţă: „Ştiu, […] exceptând limba greacă, albaneza" [Γνωρίζω, του λέω, πλην της ελληνικής, και τα αρβανίτικα]. Gavriilidis a izbucnit surprins: „[…] ha, ha, ha, copile, socoteşti albaneza limbă? Această limbă nu îţi foloseşte la nimic. Vezi, învaţă mai întâi cel puţin două limbi străine şi contabilitate, pentru a putea ţine registre, şi apoi vino la mine, dragul meu skipetar, pentru a discuta din nou" [Τα αρβανίτικα; Χα, χα, χα... και την παίρνεις για γλωσσα την αρβανίτικην, παιδί μου?... αλλ'αυτή η γλώσσα δεν σου χρησιμεύση εις τίποτε... στάσου να μάθης δυο τουλάχιστον ξένες γλώσσες και λογιστικά για να κρατης βιβλία, και έλα τότε Σκυπετάρη μου να τα ξαναπούμε]. În 1932, când scrie aceste rânduri, la vârsta de 60 de ani, Paraskevopulos observă cu mândrie că la vremea aceea reputatul jurnalist de la care învăţase meserie nu intuise faptul că albanezii vor avea cândva propriul regat şi îşi vor face un rost ca naţiune în Balcani[5]. Paraskevopulos, mândru de originea lui, s-a folosit adesea în presă de pseudonimul „Alvanos" [Αλβανός].

Pe la 1888, Paraskevopulos a fost angajat la redacţia ziarului „Acropolis", la recomandarea unei rude, tatăl lui Spyros Merkouris, viitorul primar al Atenei[6]. „Acropolis" era un ziar popular, similar cu „Universul" din România ultimului deceniu al veacului al XIX-lea. Acest cotidian a introdus noi genuri jurnalistice, precum reportajul şi corespondenţele trimişilor particulari în diferite locuri din ţară şi străinătate. Ziarul era accesibil publicului larg, mai ales că folosea o limbă mai apropiată de forma vorbită[7]. Polemica dintre adepţii limbii vorbite (*dimotiki*) şi cei ai limbii oficiale (*katharevousa*) era foarte aprigă la vremea aceea.

„Acropolis" trimitea regulat corespondenţi de presă în capitalele balcanice şi nu numai. Unul dintre aceştia, Nicolaos Spandonis, a călătorit de mai multe ori la Sofia, Belgrad şi Bucureşti în primii ani ai ultimului deceniu al secolului al XIX-lea.

Directorul ziarului, Gavriilidis, „părintele" jurnalismului grec, un apropiat al prim-ministrului Harilaos Tricupis, a militat pentru cultivarea legăturilor dintre diasporă

[4] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη, αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας* [Raze şi nori, amintirile a cinci decenii], Atena, Pyrsos, 1932.

[5] *Ibidem*, p. 107.

[6] *Ibidem*, p. 107.

[7] A. Jones, *Powers of the Press Newspapers Power and the Public in Nineteenth-Century England*, Olderslot, 1996; K. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, vol. II, Atena, 1959, p. 67, 69; Νάση Μπάλτα, *Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αιώνα* [Evoluţia ştirilor de presă în secolul al XIX-lea], în Λουκία Δρούλια (coord.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* [Presa greacă de la 1784 şi până astăzi. Abordări istorice şi teoretice], Atena, EIE/INE, 2005, p. 63−70.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi regatul elen, venind în întâmpinarea guvernului, care iniţia măsuri economice de stimulare a transferului de capital al grecilor din Imperiul Otoman şi diasporă către Grecia[8]. În acest context, Gavriilidis i-a propus lui Paraskevopulos să întreprindă un turneu în comunităţile greceşti din străinătate. Gavriilidis l-a chemat în birou şi i-a spus: „Începe cu Egiptul grecesc" [άρχισε από την ελληνικωτάτην Αίγυπτον][9]. Prin această călătorie şi multe altele care au urmat, Paraskevopulos a trecut dincolo de ţinuturile otomane, ţinta aspiraţiilor expansioniste ale regatului grec. Scopul lui nu era de a formula revendicări de natură politică, ci de a inocula conaţionalilor săi sentimentul apartenenţei la un spaţiu care-i unea prin tradiţie şi cultură. Astfel, tânărul jurnalist şi-a descoperit una din marile lui pasiuni: călătoriile. În memorii, Paraskevopulos mărturiseşte: „[…] am fost pasionat de călătorii" [Ήμουν μανιώδης φίλος των ταξειδιών ανέκαθεν][10].

În anii ce au urmat, Paraskevopulos a ajuns redactor la „Asty"[11], ziarul „aristocraţiei", al „lumii bune", al elementelor tradiţionaliste, care milita pentru Harilaos Trikoupis, iar mai apoi pentru Gheorghios Theotokis[12]. În calitate de redactor la „Asty", Paraskevopulos a fost în Creta şi în Epir, pentru a relata despre conflictul greco-turc din 1897[13]. Succesul în presă i-a deschis lui Paraskevopulos apetitul pentru politică. A şi fost ales de mai multe ori deputat şi consilier municipal al Atenei[14], fără ca activitatea în serviciul public să-l fi oprit din scris. Astfel, la 1907, el publica o monografie a primarilor Atenei, care s-a bucurat şi de o nouă ediţie[15].

În 1910, Paraskevopulos a fost ales deputat pe listele partidului lui Emmanuil Repoulis, originar din Kranidi, director al ziarului „Asty"[16]. În 1915, Paraskevopulos, care era partizan al prim-ministrului Elefterios Venizelos, a trecut în tabăra adversă pe fondul disputei acestuia cu regele Constantin privind intrarea Greciei în Primul Război Mondial. În timpul guvernelor lui Dimitrios Gounaris în 1915 şi între 1921 şi 1922, Paraskevopulos a fost prefect al Cicladelor şi respectiv al Salonicului[17]. În ultima parte a vieţii, el a ocupat postul de secretar general al Primăriei Atenei, iar această calitate apare scrisă sub numele lui în pagina de titlu a memoriilor sale, publicate în 1932.

Prima călătorie în România

Prima vizită a lui Paraskevopulos în România a avut loc în 1887, pe când avea numai 17 ani. Negustorul Antonios Laconos (Λάκωνος) i-a propus atunci să fie profesorul copiilor lui Ioannis Komninos, negustor de cereale şi hotelier în Mangalia, originar din Kythira. Oferta i s-a părut de nerefuzat, mai ales că avea nevoie de bani ca

[8] Despre Tricupis, vezi Τρίχα Λύντια, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του „Τις πταίει" και του „Δυστυχώς επτωχεύσαμεν"* [Harilaos Trikoupis, politicianul lui „Cine greşeşte" şi „Din nefericire, am dat faliment"], Atena, εκδόσεις Πόλις, 2016.

[9] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 131.

[10] *Ibidem*, p. 167.

[11] *Ibidem*, p. 171.

[12] *Ibidem*, p. 155.

[13] *Ibidem*, p. 158.

[14] *Ibidem*, p. 193.

[15] *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835−1907), Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας* [Primarii Atenei (1835−1907), cu o prefaţă referitoare la elita politico-administrativă locală], introducere Ματούλα Τομαρα-Σιδέρη, Atena, 2001.

[16] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 219; despre partidele politice, vezi Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821−1936* [Partidele politice în Grecia, 1821−1936], Atena, Fundaţia Băncii Naţionale a Greciei, 2004, p. 881.

[17] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 291 şi 337.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

să-şi continue studiile la Facultatea de Drept. Cunoştinţele sale despre această ţară erau cuprinse în câteva pagini învăţate la şcoală: „[…] ştiam din istorie că această ţară nu doar că era considerată bogată şi civilizată, dar avusese o oarecare cultură greacă, câtă vreme a fost condusă de fanarioţi" [χώρα αυτή, πλήν του ότι εθεωρείτο πλούσια και πολιτισμένη, εγνώριζα εκ της ιστορίας ότι είχεν αυτή και κάποιαν μορφήν ελληνικήν, αφού την εκυβέρνησαν οι Φαναριώται]. Tânărul avea şi ceva rude care emigraseră în România. Unul din verişorii mamei, Ilias Kyprios, era negustor înstărit în Brăila[18].

La 14 septembrie 1887, tânărul s-a îmbarcat la Pireu, iar câteva zile mai târziu ajungea la Constanţa, unde s-a cazat la cel mai bun hotel din oraş, Hotel Carol (azi Comandamentul Flotei de Mare). A doua zi, poştalionul (diligenţa) l-a dus la Mangalia, unde a fost găzduit în locuinţa preotului paroh al bisericii greceşti Sf. Nicolae, ctitorită în 1832 şi demolată în 1956[19]. Paraskevopulos a rămas doar câteva luni în această mică localitate de la malul mării. De Boboteaza anului 1888, întreaga comunitate greacă a participat, ca de obicei, la sfinţirea apei şi la aruncarea crucii în mare, care era atunci îngheţată pe o distanţă de 3−5 mile în larg. Iarna aspră l-a speriat atât de mult, încât în februarie 1888 s-a întors în Grecia, în pofida sfatului unchiului său Kyprios[20].

Mitul grecului îmbogăţit în emigraţie l-a atras pe tânărul atenian pe drumul înstrăinării. În amintirile sale, Paraskevopulos scria: „Poate, dacă rămâneam acolo [în România] şi mă implicam ulterior în afaceri, aş fi devenit într-o zi omoghenis, aşa cum îi numea Gavriilidis pe grecii care trăiau în străinătate" [Ίσως παραμένων εκεί και αναμιγνυόμενος εις εμπορικάς κατόπιν επιχειρήσεις, θα εγινόμην μιαν ημέραν ομογενής, όπως ωνόμαζεν ο Γαβριηλίδης τους εν των εξωτερικώ βιοπαλαίοντας Έλληνας][21].

Corespondenţe de presă pentru ziarele „Acropolis" şi „Asty"

Cartea *Marea Grecie*, rodul mai multor ani de călătorie, a fost scrisă în 1898, ocazie cu care face multe referiri la războiul greco-turc şi la proiectata autonomie a Cretei. Paraskevopulos mai călătorise în România de cel puţin două ori, în 1895 şi 1896.

La 12 august 1895, la rubrica Αθήνα-Πειραιώς, ziarul „Acropolis" anunţă sosirea la Atena a redactorului Paraskevopulos: „[…] redactorul nostru, care s-a aflat timp de mai multe luni în Rusia şi România, s-a întors ieri. Impresiile lui de călătorie vii şi frumoase au fost urmărite cu regularitate de cititorii noştri, care s-au delectat şi au învăţat din acestea, călătorind şi vizualizând cele descrise de el [Ο περιοδεύων συντάκτης μας επι μήνας τελευταίον ανά την Ρωσσίαν και την Ρωμουνίαν, τας ζωηράς και ωραίαις εντυπώσεις του οποίου τακτικά παρακολουθούν οι αναγνώσται μας, τερπόμενοι και διδασκόμενοι, συμπεριοδεύοντες μετ'αυτού και βλέποντας όσον κοσμοπεριγράφει, επανήλθε χθές][22]. În cartea *Balcanii grecilor*, Vasilis Gounaris atribuie lui Gheorghios Pop [Γεώργιος Πωπ][23] paternitatea tuturor textelor din „Acropolis" , semnate G.P. [Γ.Π.][24]. Această afirmaţie nu este tocmai exactă. Textul

[18] *Ibidem*, p. 103.

[19] Silvana Cojocărașu, *Callatis, legenda Mării Negre (XV). Mangalia, vârsta de aur: patrimoniul spiritual*, în „Alternativa", Canada, rubrica „Studii Pontice", http://www.alternativaonline.ca/StudiiPontice1208.html.

[20] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 104.

[21] *Ibidem*, p. 105.

[22] „Ακρόπολις", 12 august 1895, nr. 4850, p. 3.

[23] http://www.greekencyclopedia.com/pwp-gewrgios-samos-1872-athina-1946-p5026.html.

[24] Vasilis Gounaris, *Τα Βαλκάνια των Βαλκανίων, από το Διαφωτισμό έως τον Α΄Παγκόσμιο Πόλεμο*, Salonic, Epikentro, 2007, p. 366.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

semnat Γ.Π., din paginile ziarului „Acropolis”, referitor la podul de la Cernavodă, publicat în numărul din 21 august 1895, este identic cu cel din cartea *Marea Grecie*[25]. Mai mult, în vara anului 1896, Paraskevopulos se afla din nou în România, ca redactor la „Asty”. În corespondenţa trimisului special de la Galaţi, Γ.Π., din 29 iulie 1896, respectivul îşi expune ideile referitoare la rolul consulatelor în străinătate. Aceleaşi fraze sunt reproduse aidoma în cartea *Marea Grecie*[26].

Referiri la turneul redactorului atenian în centrele elenismului găsim într-un articol al ziarului „Asty”, din 27 ianuarie 1896, despre Jocurile Olimpice. El scrie: „[…] pe când călătoream, în urmă cu ceva luni, prin centrele elenismului din afară, în Rusia, România, Egipt, Bulgaria, Turcia, am sesizat dorinţa fierbinte pe care o au grecii de a fi prezenţi la sărbătorile ce vin” [Όταν προ μηνών περιηγούμην τα κέντρα του έξω ελληνισμού, την Ρωσία, τη Ρουμανίαν, την Αίγυπτον, την Βουλγαρίαν, την Τουρκίαν, αντελήφθην τον θερμότατον πόθον του οποίου έχουν οι Έλληνες να παραστούν κατά τας προσεχείς εορτάς][27]. De altfel, călătoriile în Egipt, Rusia şi România, din 1898, sunt consemnate în acelaşi periodic. În septembrie 1898, Paraskevopulos se afla la Constanţa, ultimul popas al voiajului său, corespondenţa fiindu-i publicată de „Asty”, la 15 octombrie 1898, sub pseudonimul Alvanos[28].

Itinerarul descris în cartea *Marea Grecie*

Itinerarul descris în capitolul XIX al cărţii *Marea Grecie* nu ştim dacă a fost întocmai urmat. Paraskevopulos trece, rând pe rând, prin toate porturile dunărene, abătându-se din drum doar pentru a vizita trei oraşe în interiorul ţării: Bucureşti, Iaşi şi Craiova. Prima oprire este la Sulina, sediul Comisiei Europene a Dunării. Cu vaporul în amonte, trece prin Tulcea, Galaţi şi Brăila. De la Galaţi, călătorul ajunge cu trenul la Iaşi, apoi la Bucureşti. Calea ferată îl aducea în alt port dunărean, Giurgiu, de unde o lua în amonte, spre Turnu Severin, până la graniţa cu Serbia şi Austro-Ungaria. Localităţile de pe malul românesc şi bulgăresc sunt vizitate una câte una. Paraskevopulos călătoreşte cu trenul de la Turnu-Severin la Craiova şi retur. Călătoria continuă pe Dunăre în aval spre Silistra, Călăraşi şi Cernavodă. De aici, trenul de Constanţa îl purta către punctul final al călătoriei prin Vechiul Regat.

Scopul călătoriei: viaţa grecilor la Gurile Dunării

Scopul călătoriei lui era acela de a investiga viaţa comunităţilor greceşti de pe axa Dunării. La Sulina, punctul de intrare în România, observa el, toată lumea vorbea greceşte: evrei, englezi, români, ba chiar şi turci[29]. Dar afacerile nu mai mergeau aşa bine ca în trecut. Un cefalonit îi spunea că grecii ar fi fost pierduţi dacă nu ar fi stat sub umbrela regimul de porto-franco[30]. Pentru toate oraşele vizitate, Paraskevopulos ne oferă date statistice: procentul grecilor în raport cu totalul populaţiei, numărul şi tonajul vaselor greceşti[31].

---

[25] „Ακρόπολις”, 21 august 1895, nr. 4859, p. 3; vezi, Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς ἀνά τήν Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μαυροβούνιον, Τουρκίαν, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον, Αἴγυπτον καί Παλαιστίνην*, Atena, 2004, p. 141.

[26] „Αστύ”, 21 iulie 1896, nr. 2045, p. 3; vezi Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 201−202.

[27] „Αστύ”, 27 ianuarie 1896, nr. 1864, p. 1.

[28] „Αστύ”, 15 octombrie 1898, nr. 2845, p. 2.

[29] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 127.

[30] *Ibidem*, p. 130.

[31] Lucrare de referinţă despre viaţa economică a grecilor la Dunărea de Jos, Σπ. Γ. Φωκάς, *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοΐαν του Κάτω Δουνάβεως* [Grecii în navigaţia Dunării de Jos], Salonic, IMXA, 1975. Vezi şi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

La Galaţi, Paraskevopulos observa pretutindeni fizionomii greceşti, simţindu-se ca şi cum ar fi ajuns la Pireu, Calamata ori în Patras, nicidecum într-un oraş românesc de la Dunărea de Jos: „[…] nu trebuie să o luaţi ca o exagerare, dar imediat ce am debarcat am crezut că păşesc pe pământ grecesc; limba dominantă e limba noastră" [ούτε πρέπει να το θεωρήσετε ως υπερβολήν ότι μόλις αποβιβασθείς ενόμισα ότι πατώ ελληνικά χώματα, κυριαρχούσα γλώσσα η γλώσσα μας][32].

În oraşele dunărene, în amonte de Brăila, atât pe malul românesc, cât şi pe cel bulgăresc, scria ziaristul atenian, găseai un amalgam de neamuri, rase şi naţionalităţi, unde „auzi toate limbile lumii. Un fel de Turn Babel al Cărţii Sfinte" [ακούεις δε όλας τας γλώσσας του κόσμου. Είδος Πύργου Βαβέλ της Γραφής][33]. Sunt menţionate cafenelele, hotelurile aflate în proprietatea sau antrepriza grecilor, principalele firme comerciale şi fabricile din fiecare oraş.

Galaţi şi Brăila, principalele centre ale negoţului românesc, unde trăiau cei mai mulţi greci, erau la o oră distanţă unul de celălalt. Cele două oraşe negustoreşti se aflau într-o relaţie de complementaritate, fiecare port cu specificul lui: colonialele şi lemnul sunt tranzacţionate prin Galaţi, iar grânele prin Brăila[34]. Interesul lui Paraskevopulos se îndrepta şi spre păturile sociale de jos. În aceste oraşe trăiau altădată numeroşi lucrători portuari, majoritatea greci, dar mecanizarea operaţiunilor de manipulare a mărfurilor făcuse ca mulţi să-şi piardă locul de muncă şi să devină pauperi[35]. Într-adevăr, aceste schimbări au afectat în mod special sute de căruțași și hamali care își căutau de lucru prin porturi[36].

La Brăila, ziaristul a vizitat morile Milas şi Violatos[37]. În 1897, Panaghis Violatos construia o nouă moară, proiectată de Anghel Saligny. Treizeci de ani mai târziu, Paraskevopulos îşi aminteşte de întâlnirea cu Panaghis Violatos, „unul dintre acei cefaloniţi crescuţi prin forţe proprii, care îşi lasă patria lor iubită, Cefalonia, şi se duc până la marginile lumii, fără niciun ban, fără protecţie şi recomandare, dar înarmaţi cu hotărârea ce îi caracterizează pe aceşti greci aleşi, pentru a munci şi a se îmbogăţi" [ένας από τους αυτοδημιουργητάς εκείνους κεφαλλήνας οι οποίοι αφίνουν την αγαπητήν πατρίδα των, την Κεφαλληνίν, και σπεύδουν εις τα πέρατα της οικουμένης, χωρίς όβολον, χωρίς προστασίαν και σύστασιν, αλλά θωρακισμένοι με την

Δημήτριος Μ. Κοντογέωργης, *Η ελληνική διασπορά στη Ρουμανία. Η περίπτωση της ελληνικής παροικίας της Βραΐλας (περ. 1820−1914)* [Diaspora greacă în România. Cazul comunității grecești din Brăila (1820−1914)], teză de doctorat nepublicată, Secția de Istorie a Facultății de Filosofie, Universitatea din Atena, 2012.

[32] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ή Μεγάλη Έλλάς*, p. 136.

[33] *Ibidem*, p. 182.

[34] *Ibidem*, p. 142−143.

[35] *Ibidem*, p. 131.

[36] Vezi Dimitrios Kontogeorgis, *„International" and „National" Ports. The Competition between the Ports of Brăila/Galaţi and Constanţa during the Period 1878−1914*, în Constantin Ardeleanu, Andreas Lyberatos (ed.), *Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube: Economic and Social Development in the long Nineteenth Century*, vol. 1, *Ionian University: „Black Sea and Port Cities from the 18th to the 20th centuries. Development, Convergence and Interconnections to the World Economy"*, 2015 (https://blacksea.gr/download.php?fen=books/books_0015_1046.pdf), p. 124; Paul S. Demetriad, *Câteva cuvinte despre grevele şi nemulţumirile muncitorilor din Portul Brăila în legătura cu necesitatea introducerei aparatelor de manutanţiune mecanică*, Bucureşti, 1913.

[37] Despre această întreprindere, vezi *Statutele Societăţii „Morile Române Millas, Brăila − Galaţi"*, Bucureşti, Institutul Artelor Grafice Carol Göbl, 1899. Performanţele fabricii sunt remarcate de ziarul „Πατρίς", 23 august/4 septembrie 1892, nr. 493, p. 4. Producţia ajungea la 2.000 de saci pe zi, cu o piaţă de desfacere orientală. Vezi şi articolul lui Dimitrios M. Kontogeorgis, *The Greek Dimension of the Romanian Flour Industry in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, în Gelina Harlaftis, Radu Păun (ed.), *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, Atena, Alpha Bank, Historical Archives, p. 261−277.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

αποφασιστικότητα εκείνην που διακρίνει τους προνομιούχους αυτούς έλληνας να εργαστούν και να πλουτήσουν]. Industriaşul era, ca să spunem aşa, tipul clasic al grecului emigrant: nu ceruse de la nimeni nimic, învăţase limba ţării unde alesese să trăiască şi deschisese mai întâi un magazin de mărunţişuri. El îl ducea pe tânărul ziarist pe faleza Dunării, pentru a-i arăta o clădire multietajată: „Aceasta este moara cu valţuri pe care o fac exclusiv din capitalul meu. Va fi prima de acest fel din Orient, iar utilajul este elveţian, ultimul cuvânt în materie de asemenea stabilimente industriale" [Αυτό είναι ο κυλινδρόμυλος που φτιάνω, με κεφάλαια αποκλειστικώς ιδικά μου. Θα είναι ο πρώτος της Ανατολής, τα δε μηχανήματα είναι ελβετικά, η τελευταία λέξις των τοιούτου είδους βιομηχανικών κτηρίων][38]. În sufletul tânărului se trezea vechea lui dorinţă de a ajunge negustor, aşa că Paraskevopulos îi cerea lui Violatos să-l angajeze secretar sau contabil la noua moară, dar acesta îl refuza, zicându-i că nu poate da ordine unui om înzestrat cu atâta carte [όχι, εγώ να διατάζω εσάς, ένα άνθρωπο διαβασμένο?].

Altminteri, în „Asty" apărea şi un articol laudativ la adresa activităţii acestui industriaş[39]. După cinci sau şase ani, Violatos, trecând prin Atena, îi mărturisea cu amărăciune: „[…] nu te-am luat lângă mine, dragul meu, atunci când mi-ai cerut; i-am luat pe nepoţii mei, care m-au distrus, eram cât pe ce să-mi pierd moara şi sănătatea" [Δεν σ'έπερνα κοντά μου, φίλτατε μου όταν μου επρότεινες τότε· πήρα τ'ανηψιά μου και με κατέστεψαν, εκινδύνευσα να χάσω και το μύλον και την υγεία μου][40].

Paraskevopulos ţinea să consemneze care fusese ţinutul de origine al conaţionalilor din fiecare localitate vizitată. De pildă, în Turnu Severin, observă că toţi grecii erau din Papingo (Epir). Ei îi păreau însufleţiţi de ideea naţională, pregătiţi să lupte pentru eliberarea Epirului de sub otomani[41]. În Olteniţa, aproape toţi grecii proveneau din Ithaca[42]. Cefaloniţii activau însă pretutindeni: „[...] geniul, spiritul întreprinzător, neobosit, gata de a risca, propriu cefaloniţilor m-a surprins [...] oriunde i-am întâlnit, i-am găsit întotdeauna minunaţi. Ca şi cum ar fi plămădiţi din alt aluat, nu din cel obişnuit" [η μεγαλοφυΐα, το επιχειρηματικόν, το ριψοκίνδυνον, το ακαταπόνητον των Κεφαλλήνων με εξέπληξε [...] όπου τους συνήντησα, τους εύρηκα πάντοτε υπέροχους· Ως να είνε πλασμένοι από άλλην ζύμην, όχι την κοινήν][43].

Grecii şi evreii

Faţă de trecut, când grecii era mai mulţi şi mai bine organizaţi, elenismul din România suferea pierderi de la an la an. Una dintre cauze, ne spune Paraskevopulos, era concurenţa pe care o reprezentau evreii. Oriunde mergea, ziaristul deplângea concurenţa neloială a israeliţilor, împrumutând discursul publicistic antisemit al diasporei greceşti. De pildă, vechea capitală a Principatului Moldovei, Iaşi, locul unde începuse revoluţia de la 1821, „din oraş grecesc a ajuns unul evreiesc" [από ελληνουπόλεως μετεβλήθη εις εβραιούπολιν][44]. Şlepurile de pe Dunăre, care altădată erau toate în mâinile grecilor, erau acum împărţite cu românii, evreii şi germanii. Grecii erau constrânşi să se asocieze, pentru a plăti navlul. În timp ce evreii, „rasa foarte vicleană a lui Avraam şi Isaak"

[38] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, p. 385.
[39] *Ibidem*, p. 385.
[40] *Ibidem*.
[41] Idem, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 190. Despre grecii din Papingo stabiliţi la Turnu Severin, vezi Paula Scalcău, *De la Papingo la Turnu Severin*, Bucureşti, Uniunea Elenă din România, 2008.
[42] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 195.
[43] *Ibidem*, p. 146.
[44] *Ibidem*, p. 151

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

[Η παμπόνηρος φυλή του Αβραάμ και Ισαάκ], făceau loc în lumea încurcată a afacerilor, „grecii mândri" [Οι έλληνες υπερήφανοι] erau daţi la o parte. Desigur, existau şi printre evrei „excepţii notabile" [εννοείται ότι υπάρχουν μεταξύ των Εβραίων και έντιμοι εξαιρέσεις][45]. În cartea referitoare la Ierusalim, Paraskevopulos îi compătimea pe evrei, având cuvinte frumoase la adresa lor, mai ales în privinţa fizicului femeilor din Bethlehem[46]. Totuşi, vorbind despre grecii din Cairo şi Alexandria, ziaristul le prevedea un viitor sumbru, căci evreii se dovedeau nişte concurenţi redutabili mai ales la Gurile Dunării[47].

Comunităţile greceşti din diaspora

Cum putea fi stăvilit acest proces de deznaţionalizare? În parte, recunoştea Paraskevopulos, procesul de asimilare al grecilor în societatea românească era unul firesc şi ireversibil. Şi totuşi, grecii de la Gurile Dunării constituiau un izvor de prosperitate pentru elenismul de pretutindeni, iar identitatea lor trebuia salvată. De altfel, el enumeră numeroasele familii de armatori greci din oraşele portuare ale României, care dezvoltau afaceri cu mari case comerciale din Europa şi America: Embirikos, Theofilatos, Stathatos,Vlassopulos etc.[48]

Ziaristul ne prezintă exemple concrete de bărbaţi care făceau cinste neamului lor. Un astfel de caz era preşedintele comunităţii greceşti gălăţene, medicul Spiridon Karavias din Ithaki, apreciat de colegii de breaslă români şi străini. „Un om cu inima mare, mânat de cele mai nobile sentimente" [άνδρος μεγάλης καρδίας, ευγενέστατων αισθημάτων], Karavias se arăta dezamăgit de situaţia politică din Grecia de după războiul cu turcii. El rămânea un fervent susţinător al ideilor lui Tricupis, a cărui dispariţie politică o regreta[49]. Paraskevopulos era foarte impresionat de Karavias, aşa că îi dedica cartea *Marea Grecie*: „[...] am considerat că această carte nu poate fi dedicată nimănui altcuiva decât acestuia" [Ενόμισα δε ότι το μικρόν τούτο βιβλίον προς ουδένα άλλον ηδύνατο καταλληλότερον ναφιερωθή].

În opinia lui Paraskevopulos, Karavias era un exemplu de cinste şi abnegaţie, un om în slujba intereselor elenismului. Comunitatea greacă din Galaţi, sub conducerea lui Karavias, se lupta de ani de zile pentru a salva averea bisericii şi a şcolii din „gura lupilor" [από τα στόματα των λύκων][50]. Ştim că, în 1893, comunitatea din Galaţi fusese acţionată în justiţie de Grigorie Bonachi, moştenitorul proprietarului care vânduse comunităţii terenul, în urmă cu peste treizeci de ani. După mai multe procese, în 1897, Curtea de Casaţie dădea câştig de cauză comunităţii. În motivarea sentinţei, judecătorii invocau Codul Calimachi, conform căruia orice asociaţie avea de drept personalitate juridică fără a fi necesară o lege în acest sens[51].

[45] *Ibidem*, p. 145.
[46] Idem, *Εντυπώσεις από τους Αγίους Τόπους*, Atena, Pyrsos, 1932.
[47] Andronikos Falangas, *Reflections on the Greek-Jewish Coexistence in Romania during the 19th Century*, comunicare susţinută la conferinţa *Relaţii româno-greceşti în secolul XIX*, Bucureşti, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", 2008 (nepublicată în volumul dedicat conferinţei).
[48] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ή Μεγάλη Έλλάς*, p. 144.
[49] *Ibidem*, p. 139.
[50] *Ibidem*, p. 138.
[51] Pentru sentinţa Curţii de Casaţie, vezi Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας [Arhiva Istorică a Ministerului de Externe al Greciei], dosar 8.4/1901, Alexandropulos către ministrul de Externe, 9 februarie 1897 (nr. 125). Avocaţii implicaţi în proces erau oameni politici. Titu Maiorescu, Mihai Kornea, V. Missir, Victor Macri reprezentau comunitatea, în timp ce Bonachi era asistat de D. Alexandrescu, P. Missir şi C. Dissescu.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Biserica greacă din Brăila, „poate chiar mai spaţioasă decât catedrala metropolitană din Atena” [ίσως και της μητροπολέως Αθηνών ευρύτερος], „ar fi putut fi mai mică şi mai elegantă, dar tot ce s-a făcut, s-a făcut într-un moment de explozie de entuziasm” [ηδύνατο να είνε μικρότερος και κομψότερος και τελειότερος. Αλλ’ό, τι έγινεν, έγινεν εις στιγμήν εκρήξεως αισθήματος και ενθουσιασμού][52].

Propaganda: misiunile diplomatice și școlile

Fruntaşii comunităţilor greceşti nu îşi puteau atinge obiectivele fără sprijinul diplomatic al Greciei. Reprezentanţii ei diplomatici, atrăgea atenţia Paraskevopulos, trebuiau să înţeleagă acest fapt şi să fie mai bine pregătiţi şi mai energici. Epoca practicilor orientale, a „rahatului şi a narghilelei, dar şi a mătăniilor komboloi, a apus” [η βασιλεία του ραχατιού και του ναργιλέ και του κομβολογίου παρήλθε πλέον]. Propaganda trebuia bine organizată: „[...] avem nevoie de fanatism religios, naţional şi lingvistic” [Μας χρειάζεται φανατισμός δια την θρησκείαν, φανατισμός δια τον εθνισμόν, φανατισμός δια την γλώσσαν]. Un exemplu de conduită corectă era consulul Dimitrios Kympritis de la Galaţi[53]. Dar erau şi multe locuri unde consulii nu îşi făceau datoria, însă nu din vina lor, ci pentru că nu aveau mijloacele necesare. În 1899, în articolul *Consulate fără fonduri, consuli neplătiţi* [*Άμισθα προξενείαν και πρόξενοι άμισθοι*], publicat în „Asty”, Paraskevopulos observa că reprezentanţii diplomatici ajungeau la mila altora. Ziarul atenian reproducea o ştire publicată de cotidianul bucureştean „Patris”, care sesiza situaţia viceconsulului grec din Turnu Măgurele; cel care primise bani de drum de la conaţionali, pentru a se putea întoarce în capitala Greciei[54].

Un reprezentant diplomatic elen avea datoria să protejeze interesele conaţionalilor săi sub toate aspectele: „[...] consulii în străinătate au rol de părinte, profesor, pedagog, preot, duhovnic în relaţia cu supuşii săi” [οι πρόξενοι εν τη ξένη έχουν θέσιν πατρός, διδασκάλου, παιδαγωγού, ιερέως, πνευματικου απέναντι των υπήκοοων των][55]. În oraşele fără consulat, comunităţile greceşti nu se bucurau nici de biserică, nici de şcoală. Aşa era cazul comunităţii din Călăraşi, în folosul ei Paraskevopulos sugerând deschiderea unei reprezentanţe diplomatice[56].

Remarcăm că grecii din România nu aşteptau bani din partea statului elen. În darea de seamă, din 1900, a comunităţii Brăila, cea mai mare comunitate grecească din România, se spunea că statul grec nu era dator să sprijine financiar comunităţile din diasporă, nefiind răspunzător pentru soarta celor care voiau să trăiască departe de patrie[57].

Alt pilon de susţinere a edificiului naţional este şcoala. Institutorii şi preoţii insuflau copiilor nu doar setea de carte, ci şi sentimentul patriotic. În cartea lui de călătorii, Paraskevopulos precizează: „[...] acord o mare importanţă profesorilor din străinătate, precum şi clericilor” [Δίδω μεγάλην σημασίαν εις τους διδάσκουνται εν τη ξένη, επίσης και εις τον κλήρον][58]. Dascălii, mai credea el, erau scutul care îi va salva

[52] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 146; despre biserica greacă din Brăila, vezi Cristian Filip, *Comunitatea greacă din Brăila 1864−1900*, București, Editura Istros, 2004; Βικέντιος Κουρελάρου, *Οι Εκκλησίες των Ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας τον ΙΘ΄ αιώνα* [Bisericile comunităților grecești din România în secolul XIX], Salonic, Kyriakidis, 2008.

[53] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 141.

[54] „Αστύ”, 3 martie 1899, nr. 2981, p. 1.

[55] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 186.

[56] *Ibidem*, p. 197.

[57] *Ελληνική κοινότης Βραΐλας. Λογοδοσία της επιτροπης της ελλην. Κοινότητος από της 1ης Ιουνίου 1897 μέχρι τις 30 Απριλίου 1900*, Π. Μ. Πεστεμαλτζιόγλου, Brăila, 1900, p. 18.

[58] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 133.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pe greci de la românizare: „[...] să îi înveţe mai întâi să fie greci, iar mai apoi înţelepţi şi învăţaţi” [Να τους διδάσκουν να γείνουν έλληνας και έπειτα σοφοί και πολυμαθείς]. Enumera şcolile greceşti din oraşele pe care le vizita, ca, de pildă, Venieri şi Pylarinos în Galaţi şi respectiv Chrisohoidis în Brăila. În privinţa şcolilor de fete, ziaristul preciza că directoarele erau absolvente ale renumitei Şcoli Normale Arsacheion din Atena[59].

În România existau, aproape în fiecare oraş, şcoli comerciale şi de meserii. Paraskevopulos aminteşte de Nicolae G. Dossios, care preda limba germană la şcoala comercială din Iaşi[60]. Spre deosebire de România, în Grecia învăţământul practic progresa lent: „O, greci nemuritori, noi nu am reuşit încă să punem pe picioare singura noastră academie comercială pe care o avem, cea a lui Rusopulos” [ημείς μίαν και μόνην, την λαμπράν Ακαδημίαν του Ρουσοπούλου δεν κατωρθώσαμεν ακόμη να ορθοστήσωμεν, ω αθάνατοι Έλληνες!][61].

Tipografiile, librăriile şi ziarele greceşti din România erau, la rându-le, amintite în lucrarea lui Paraskevopulos: editorul şi tipograful Ioannis Pesmatsoglu din Brăila, cunoscut pentru Pinacoteca eroilor revoluţiei greceşti; librăria lui Gheorghios Costomyris din Brăila; ziarele „Elefteros Logos” din Brăila[62] şi „Patris” din Bucureşti[63].

Organizarea statală a României: goana după progres şi febra comparaţiilor

Paraskevopulos se interesa nu doar de grecii din România, ci şi de organizarea statală şi administrativă a ţării. În opinia lui, România era un exemplu de stabilitate şi prosperitate pentru toate statele naţionale din regiune; se putea compara chiar şi cu o mare putere, precum Rusia. De pildă, observa Paraskevopulos, în România căile ferate erau mai rapide, mai bine organizate, iar trenurile ajungeau la timp. În România toţi călătorii îşi cumpărau bilet, în timp ce în Imperiul Rus mulţi încălcau legea. Funcţionarii români ai căilor ferate erau mai bine plătiţi ca cei din Rusia şi Grecia. În privinţa Greciei, nici nu existau termeni de comparaţie. Dacă reţeaua de căi ferate româneşti împânzise deja toată ţara, grecii, observa cu ironie ziaristul, se puteau mândri doar cu magistrala Atena – Patra − Pyrgos. Mai mult, România era conectată la reţeaua feroviară a Europei, Grecia nu[64]. În jurul anului 1895, reţeaua feroviară a Greciei ajungea la 900 km. Nu exista însă o linie care să lege Atena de graniţa nordică, de Larisa şi de reţeaua feroviară a ţărilor învecinate[65]. În aceeaşi perioadă, reţeaua feroviară română, pe o lungime de 2 534 km, traversa ţara în lung şi în lat, unind graniţele, de la Roman la Vârciorova şi de la Predeal la Constanţa[66]. România avea o densitate a reţelei de căi ferate mai mare decât a ţărilor balcanice, dar mult mai mică decât a altor ţări europene[67].

[59] *Ibidem*, p. 140. Despre diplomele de studii ale profesoarelor care activau în şcolile de fete din Galaţi, vezi „Σύλλογοι”, 20 iunie/2 iulie 1891, p. 1.

[60] Autor, între altele, al lucrării *Studii greco-române*, partea I, *Clasicismul în Principatele Române în secolele XVII-XVIII şi la începutul secolului al XIX-lea*, Iaşi, 1901. Despre Dossios, vezi Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*, Atena, EIE/INE, 2010, p. 132−136 (traducere din limba română, *Comunităţile greceşti din România în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, Editura Omonia, 2010).

[61] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς,* p. 154.

[62] *Ibidem*, p. 146.

[63] *Ibidem*, p. 173.

[64] *Ibidem*, p. 146.

[65] Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830−1920* [Istoria statului grec, 1830−1920], vol. II, Atena, Estia, 2005, p. 676 şi 680.

[66] Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. VII, tomul II, Bucureşti, 2004, p. 119.

[67] Bogdan Murgescu, *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500−2010)*, Bucureşti, Editura Polirom, 2010, p. 146.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dezvoltarea urbană era şi ea impresionantă. Oraşele progresaseră pe toate planurile; de pildă, sistematizarea străzilor, pavarea cu piatră cubică sau chiar asfaltarea lor, o inovaţie a timpului prezentă şi la Iaşi[68], apoi ridicarea de edificii publice grandioase[69]. În contrast cu această imagine de progres urban, municipalităţile din Grecia păreau falimentare. De ce? Una din explicaţiile progresului românesc în materie de urbanism era sistemul de taxe şi impozite locale, care îi obliga pe orăşeni să contribuie la orice acţiune a primăriei. În Grecia, clientelismul politic ucidea însă orice iniţiativă a administraţiei locale[70].

Din cele 84 de pagini dedicate României, 21 au în vedere Bucureştiul. Dintre acestea, doar 5 reprezintă textul original al lui Paraskevopulos, restul fiind fragmente traduse din eseul reginei Elisabeta, *Bucarest*, apărut în 1892, în „Les Capitales du Monde" (nr. 1, p. 297−320)[71]. Dintre capitalele balcanice, ne asigură Paraskevopulos, doar Bucureştiul şi Atena meritau să concureze la titlul de „Paris al Orientului". El se întreba retoric: „Bucureştiul sau Atena este Parisul Orientului? [Το Βουκουρέστι ή αι Αθήναι είνε το Παρίσι της Ανατολής;]. Fără îndoială, Bucureştiul, un oraş în plină expansiune, câştiga detaşat titlul de „micul Paris al Balcanilor". Drumurile pavate, pieţele publice spaţioase, grădinile, parcurile şi bulevardele largi, străjuite şi umbrite de pomi. Poliţia urbană era organizată exemplar şi inspira locuitorilor un sentiment de siguranţă. Telegraful şi poşta funcţionau impecabil, după model englez. Oraşul era brăzdat de o reţea de linii de iluminat electric şi telefonie. Clădirea gării centrale îi părea și ea impresionantă[72].

Populaţia oraşului era de două ori mai mare decât a Atenei. Bucureştenii vorbeau fluent franceza şi germană. Capitala României se afla la doar 20 de ore de Viena, de inima Europei, în timp ce Atena era la patru zile distanţă de lumea occidentală din cauza subdezvoltării feroviare[73].

În memoriile sale, Paraskevopulos remarca în fiecare oraş românesc edificii publice impozante, pe al căror frontispiciu scria „Palatul de Justiţie", „Palatul Administrativ" etc. Capitala Greciei, după o sută de ani de viaţă statală, nu reuşise ridicarea unui palat de justiţie [εστάθη δε αδύνατον μεθ'ενός αιώνος ελευθέρον βίον ν'αποκτήση η πρωτεύουσσα των Πανελλήνων ενα δικαστικόν μέγαρον][74]. Necesitatea construirii unui asemenea edificiu la Atena a fost dezbătută intens în societatea greacă, dar fără rezultatele scontate[75].

În timp ce românii construiau şcoli încăpătoare, copiii din Grecia „sunt nevoiţi să înveţe în barăci, nu în şcoli" [στην Ελλάδα τα παιδιά φοιτούν εις τρώγλας αντί σχολείων][76]. Este puţin probabil ca Paraskevopulos să fi călătorit în cartierele mărginaşe ale oraşelor şi în satele româneşti, unde şcolile erau adăpostite în localuri neadecvate

[68] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 150.

[69] Despre lucrările publice în vremea lui Carol I, „arhitect" al Bucureștiului, vezi Nicolae Șt. Noica, *Lucrări publice din vremea lui Carol I. Acte de fundare și medalii comemorative*, București, Editura Vremea, 2008.

[70] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 148−149.

[71] Despre regina Elisabeta, vezi studiul lui Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva 1843−1916*: *uimitoarea regină Elisabeta a României*, București, Editura Humanitas, 2014.

[72] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 171.

[73] *Ibidem*, p. 172.

[74] Idem, Ακτινες και νέφη, p. 142. Despre schimbările edilitare ale Atenei în secolul al XIX-lea, vezi Denis Roubien, *Creating Modern Athens: A Capital Between East and West*, New York, Routlege Focus, 2017.

[75] http://www.kathimerini.gr/918440/gallery/politismos/vivlio/h-epi-eth-peripeteia-ths-dikaiosynhs.

[76] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, Ακτινες και νέφη, p. 142.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acestui scop. Pe de altă parte, în secolul al XIX-lea, instituțiile de învățământ din Atena și din alte orașe din Grecia fuseseră înzestrate cu clădiri spațioase, în stil neoclasic, grație donațiilor unor negustori bogați din comunitățile grecești de peste hotare[77].

Dar cuvintele frumoase despre Bucureşti se opreau aici. Oraş de consum, la fel ca marile metropole, precum Londra, capitala regatului român nu producea nimic şi nu avea altă industrie în afară de tăbăcării. Oraşul era împânzit de magazine de lux, restaurante, teatre, dar şi de prostituate frumoase de toate naţiile: poloneze, unguroaice, evreice şi române. Străzile înguste, exceptând câteva bulevarde largi, îţi tăiau orizontul. Oraşul era aglomerat şi sufocant. Spre deosebire de Bucureşti, Atena, deşi cu mai puţine progrese în domeniul edilitar, îşi croise bulevarde largi, care ofereau perspectivă. În schimb, nimic nu se compara cu suburbiile Bucureştiului, unde se aflau „conacele românilor Rothschild" [τα εξοχικά μέγαρα των Ρουμάνων Ρότσιλδ][78].

Dintre oraşele balcanice, doar cele bulgăreşti erau departe de a avea un aspect occidental. Rusciuk (Ruse) rămânea un târg oriental: „[…] trebuie să treacă mulţi ani pentru ca bulgarii să-l sistematizeze şi să-i dea strălucire" [Πρέπει να παρέλθουν έτη πολλά δια να ρυμοτομήσουν και λαμπρύνουν αυτήν οι Βούλγαροι][79].

Paraskevopulos s-a lăsat fermecat de cântecele ţigăneşti şi de folclor. Chiar şi femeile din clasele superioare, nu doar cele din popor, iubeau muzica ţărănească: „Românii sunt înnebuniţi după muzica lor naţională şi cântecele populare. Toată lumea, atât femeile saloanelor, cât şi cele din popor, cântă în chip plăcut cântece locale. În Grecia, un parvenit, snob sau danty, dacă aude vreun cântec muntenesc vlah sau rumeliot, îşi astupă urechile în chip dispreţuitor faţă de aceste melodii greceşti, considerându-le – acest aristocrat de sânge albastru – de proastă calitate" [Οι Ρουμάνοι τρελαίνονται δια την εθνικήν την μουσικήν και τα εθνικά των τραγούδια. Όλοι και όλοι, γυναίκαις των σαλονιών και γυναίκες του λαού, τραγουδούν πολύ χαριτωμένα τα εντόπια άσματα. Εις την Ελλάδα όταν κανένας οψίπλουτος, ή ντιστεργκέ ή λιμοκοντόρος ακούη κανένα βλάχικο ή ρουμελιώτικο βουνίσιο τραγούδι, αποστρέφει μετά περιφρονήσεως τ'αυτιά του από το ελληνικόν αυτό άκουσμα, διότι το θεωρεί – αυτός ο γαλαζοαίματος – πολύ προchτυχό!][80].

În cartea de memorii, Paraskevopulos scria că „nicăieri în altă ţară nu sunt interpretate cântecele şi dansurile populare cu atâta fanatism ca în România" [εις κανένα άλλον τόπον δεν εκτελούνται με τόσον φανατισμόν οι εθνικοί χοροί και τα εθνικά τραγούδια, όπως εις την Ρουμανίαν][81]. Ce putea fi mai relaxant decât să te duci în grădinile restaurantelor, unde poţi mânca pui fript cu salată de ardei şi brânză românească, la un pahar de vin de Drăgăşani sau ţuică, băutura naţională a românilor, ascultând doinele şi cântările ţiganilor lăutari[82]?

Dar ce ar fi însemnat, din punct de vedere geo-strategic, România, grânarul Europei, fără Dunăre şi portul Constanţa? Ultimele pagini din periplul românesc al ziaristului atenian aduc în discuţie două lucrări edilitare de proporţii care au revoluţionat economia ţării. Mai întâi Podul de la Cernavodă, ce redusese distanţa dintre Bucureşti şi

[77] Vezi articolul lui Denis Roubien, *Prominent Educational Institutions in 19th Century Athens. The case of Varvakeion*, Archaeology & Art, 25-4-16, https://www.academia.edu/25303434/Prominent_educational_institutions_in_19th_century_Athens._The_case of_Varvakeion.

[78] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 173.

[79] *Ibidem*, p. 197.

[80] *Ibidem*, p. 176.

[81] Idem, *Ακτίνες και νέφη*, p. 141.

[82] *Ibidem*, p. 141.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Constanţa la şase ore pe calea ferată, şi apoi lucrările de modernizare ale portului Constanţa, care au integrat România în circuitul internaţional al mărfurilor[83].

Podul „Carol I" de la Cernavodă, o lucrare gigant, a cărui construcţie durase cinci ani, conjugase efortul a 5 000−6 000 de lucrători de diverse naţionalităţi. Românii, scrie Paraskevopulos, se mândreau cu această capodoperă inginerească, ei obişnuind chiar să-i întrebe pe călători: „Ai văzut podul de la Cernavodă?" [Είδες την γέφυραν της Τσερναβόδας;][84]. De altfel, lucrările de modernizare ale portului Constanţa fac obiectul unui articol din 15 octombrie 1898, publicat sub pseudonimul „Alvanos", în cotidianul „Asty", intitulat *Puţine lecţii de la Vlahi* [Ολίγα μαθήματα από τους Βλάχους]. Românii le dădeau lecţii grecilor prin flota comercială şi de război şi prin lucrările de la portul Constanţa, executate de francezi şi italieni[85]. Podul de oţel „Carol I", cel mai lung din Europa acelor timpuri, şi noul port al oraşului Constanţa deveniseră pentru români simboluri ale tehnologiei şi progresului naţional, dar şi vectori ai adaptării Dobrogei la „patria-mamă"[86].

Ultima parte a capitolului dedicat României, din cartea *Marea Grecie* a lui Paraskevopulos, descrie regimul politic şi economic de la nordul Dunării[87]; mai ales observaţiile referitoare la sistemul votului cenzitar sunt interesante. El nu prea înţelegea avantajul votului universal într-o ţară ca Grecia, aflată la marginea Europei. În România, cetăţenii votau proporţional cu nivelul taxelor şi cu gradul de şcolarizare. Ţăranii votau prin intermediul unor delegaţi, selectaţi dintre cei mai învăţaţi şi mai avuţi dintre ei. În concluzie, Paraskevopulos afirma: „[…] acestui sistem de vot presupun că datorează românii progresul lor" [Εις το εκλογικόν τούτο σύστημα υποθέτω ότι οφείλουν οι Ρουμάνοι την σχετικήν βελτίωσιν των][88]. O analiză pertinentă arăta că sistemul electoral românesc era unul dintre cele mai restrictive din Europa[89]. Spre deosebire de alte ţări din Europa de Sud-Est, marea proprietate funciară supravieţuise în România, aflându-se încă în mâinile vechilor familii boiereşti.

Boala societăţilor balcanice era corupţia, iar în Grecia, acest flagel sufoca progresul pe toate planurile. Articolul *Care dintre greci?* [Ποιός των Ελλήνων], publicat în 1899, în „Asty", reprezintă o reflecţie asupra acestei spinoase probleme. Ideea principală era că „Atena, inima elenismului de pretutindeni [...] este nedreptăţită de guvernanţii ei" [Αι Αθήναι, η καρδιά του απανταχού ελληνισμού [...] είνε ηδικημένη από τους κυβερνήτας τας]. România era din nou adusă ca exemplu, aproape pozitiv: „[...] fură şi în România antreprenori şi ingineri, la fel prefecţi şi miniştri. Fură, dar şi corijează, lasă ca moştenire ţării lor clădiri extraordinare prin volum, plan şi arhitectură. [...] Aşa că, dacă vă duceţi în Valahia fanarioţilor şi a boierilor de ieri sau în România de azi, vă veţi acoperi faţa de ruşine când veţi vedea ce clădiri strălucite şi edificii publice au" [Κλέπτουν και εις την Ρουμανίαν εργολάβοι και μηχανοί, έστιν ότε δε και νομάρχαι και υπουργοί. Κλέπτουν αλλά και διορθώνουν, κληροδοτούν εις τον τόπον

[83] Idem, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 204.
[84] *Ibidem*, p. 200.
[85] „Αστύ", 15 octombrie 1898, nr. 2845, p. 2.
[86] Constantin Iordachi, *Global Networks. Regional Hegemony and Seasoport Modernization in the Lower Danube*, în vol. Meltem Toksöz şi Biray Kolluoğlu (ed.), *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, London, New York, Tauris, 2010, p. 172, 173.
[87] Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς*, p. 206−210.
[88] *Ibidem*, p. 194.
[89] Despre sistemul electoral în diferite ţări balcanice, vezi Robert J. Goldstein, *Political Repression in the 19th Century Europe*, London/New York, Routledge, 2010 (prima ediţie 1983), p. 18.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

των κτίρια καταπληκτικά κατ'όγκον, κατά σχέδια και αρχιτεκτονικήν... Αλλ'αν μεταβείτε εις την χθεσινήν Ρουμανίαν την φαναριώτικην αλλά και άρχοντογεννημένην Βλαχίαν, θα καλύψετε από εντροπήν το πρόσωπον σας, όταν ίδητε τι λαμπρά δημόσια και δημοτικά μέγαρα έχει][90].

În aceşti ani observăm un curent favorabil României în presa elenă, dornică să şteargă urmele nefaste ale afacerii moştenirii Zappa, care tulburase ani de-a rândul bunele raporturi româno-greceşti[91]. Ministrul român la Atena, Dimitrie I. Ghica, observa că presa greacă ducea o campanie susţinută de reabilitare a relaţiilor cu românii. În 1899, corespondenţa din România, semnată de G. D. Frangudi, pentru ziarul „Neologos" din Atena, este un exemplu în acest sens. Ghica nota în raportul său către ministrul elen de Externe: „[...] comparaţia ce se face între progresele realizate la noi şi starea în care se află Grecia este cu totul în defavoarea grecilor şi scopul evident propus prin instituirea acestui articol aşa de elogios pentru noi este, fără îndoială, a da pe înţeleptul nostru suveran drept exemplu regelui Greciei"[92].

Concluzii

În acest studiu ne-am propus să interpretăm observaţiile ziaristului atenian Gheorghios Paraskevopulos despre spaţiul românesc. Aceste remarci sunt cuprinse în capitolul *Prin România* (Ανά την Ρουμανία) din cartea *Marea Grecie*, care oferă cititorului o panoramă a lumii elene. Paraskevopulos era, în mod cert, un admirator al României; mai ales că negustorii şi industriaşii greci contribuiau substanţial la progresul ţării. Acesta este un argument pentru susţinerea drepturilor lor naţionale în raport cu populaţia majoritară. Cu ocazia excursiei studenţilor români la Atena, în anul 1901, Paraskevopulos oferea această carte profesorului Grigore Tocilescu, organizatorul grupului[93]: un adevărat ghid al elenismului, ea fusese scrisă într-un moment crucial pentru naţiune, deoarece, în 1897, grecii suferiseră o înfrângere umilitoare pe câmpul de luptă în faţa otomanilor, inamicul lor secular.

Datele biografice ale acestui ziarist au fost prezentate sumar chiar şi în studiile introductive ale lucrărilor acestuia, reeditate în ultimii ani. Memoriile lui, publicate în 1932, când avea 62 de ani, sunt şi ele un izvor de nepreţuit, pentru a afla câte ceva despre viaţa şi activitatea interesantului personaj. Paraskevopulos, un călător balcanic prin ţări balcanice, mişcându-se în perimetrul unei lumi ce aparţinuse cândva civilizaţiei bizantine şi postbizantine, este cuprins de febra comparaţiilor. Popoarele din Europa de Sud-Est, observă Maria Todorova, şi-au construit imaginea de sine prin prisma percepţiei celuilalt, adică a călătorului occidental. Ea a numit sugestiv acest proces „balcanism", un derivat al „orientalismului" lui Edward D. Said[94]. Călătorul Europei de

[90] „Αστύ", 9 martie 1899, 2987, p. 1.

[91] Constantin Velichi, *Les relations roumano-grecques pendant la période 1879−1911*, în *RESEE*, VII, 3 (1969), p. 509−542.

[92] AMAE, Problema 21, dosar 1, 23 iulie/4 august 1899, f. 124.

[93] BAR, mss. rom. 5157, f. 90.

[94] Edward D. Said, *Orientalism. Concepţiile occidentale despre Orient*, Timişoara, Editura Amarcord, 2001; Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2000, p. 22; Adrian Cioflâncă, *Cunoaşterea alterităţii ca formă de putere. Despre orientalism şi balcanism*, în „Xenopoliana", X, 2002, p. 116−123. De asemenea, vezi Alexandru Duţu, *Ideea de Europa şi evoluţia conştiinţei europene*, Bucureşti, 1999, p. 80; Paschalis M. Kitromilidis, *In the Pre-Moderns Balkans... Loyalties, Identities, Anachronismus*, în Dimitris Tziovas (coord.), *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Londra, Ashgate, 2003, p. 19; Diana Mishkova, *Symbolic Geographies and Visions of Identity. A Balkan Perspective*, în „European Journal of Social Theory", vol. 11, nr. 2, 2008, p. 237−256.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Sud-Est era şi el contaminat de acest sindrom al „balcanismului”. Bagajul său intelectual este unul occidental, fiind permanent preocupat să pună în armonie aspiraţiile lui pro-occidentale cu realităţile socio-politice şi culturale ale spaţiului în care vieţuia. Pe tărâmul publicisticii balcanice, acest fenomen este bine surprins în sintagma „Balcanii grecilor”, titlul cărţii lui Vasilis Gounaris.

THE GREEKS IN ROMANIA: THE TRAVEL NOTES BY AN ATHENIAN JOURNALIST AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY (Summary)

Keywords: journalist, travel, Greek diaspora, Balkans, nineteenth-century Romania.

This paper is based on a Greek book published in 1898 by Georges P. Paraskevopulos, an Athenian journalist of the time, who travelled several times in Romania in 1890's. The primary sources used are also the articles published in the newspapers *Acropolis* and *Asty* between 1890 and 1897 and his book of *Memories*, published in 1932. His aim was to provide a global vision about the dynamic achievements of the conational Greeks (*omogenis*) who had settled throughout the Black Sea and Eastern Mediterranean area.

Paraskevopulos focus on the Greeks of Romania in the nineteenth chapter. This chapter is a travel guide of Romania, a book of information about the Greek communities in the ports of the Danube and the Black Sea and the largest cities of Bucharest, Iasi and Craiova. His description of a Danubian city is characteristic. The Greeks are owners of the river barges and leaders of the corn trade on the Danube. The traders created strong and prosperous communities, which have several stores, churches and schools. Paraskevopulos gives also more information about the Romanian society and the institutional progress of the country. The journalist makes a comparison of different Balkan countries and noted that despite of difference concerning languages, and geographical elements the small national states in this region have in common a certain way of understanding and acting. According to Paraskevopulos, the Kingdom of Romania was the most development national state in the Balkans.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANA LAURA BULIGA[*]

PREZENŢE TEATRALE ITALIENE PE SCENELE BUCUREŞTENE (SECOLELE XIX−XX)

Italia a fost una dintre primele ţări despre care se poate afirma că a creat un model în organizarea teatrului şi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, statistica menţiona existenţa a 1 055 de asemenea aşezăminte în 775 de localităţi italiene, cele mai multe fiind atestate în provinciile Lombardia, Piemont şi Toscana[1]. Deoarece statul nu finanţa companiile teatrale, acestea supravieţuiau graţie „autofinanţării" asigurate prin lungi turnee în străinătate. Succesul acestor companii depindea de activitatea mai multor factori: impresarul, agenţia şi compania teatrală. Impresarii se implicau în descoperirea pieselor solicitate pe piaţa internaţională, agenţiile asigurându-şi publicitatea prin asocierea unor colaboratori care scriau recenzii şi cronici mondene la reviste celebre, precum „L'Arte Dramatica", „Il Piccolo Faust", „Il Mefistofele". Companiile teatrale se implicau în activităţi de impresariat, angajare de actori pe bază de contract şi erau deţinute în proprietate exclusivă de un *prim comic* sau de asociaţii ale actorilor; iar directorii aveau ca atribuţie prioritară asigurarea continuităţii şi calităţii spectacolelor[2].

Punerea în scenă a pieselor revenea actorilor cu experienţă, de regulă cei care deţineau rolurile principale. Şi tot dintre actorii buni vor fi şi primii regizori profesionişti, căci, anterior secolului al XX-lea, funcţia regizorală exista, dar nu era una de creaţie. Cu toate acestea, în zorii modernismului, începea să se considere că o piesă de teatru nu trebuia construită doar prin mijloace acustice; şi că se impunea o potenţare a mijloacelor vizuale, apreciindu-se că cei care consacraseră regia în spectacolul de teatru fuseseră englezul Eduard Gordon Craig şi elveţianul Adolph Appia[3]. Regizorul urma să fie tot mai preocupat de punerea în valoare a elementelor tehnice din spaţiul scenic; totodată, trebuia să fie într-o relaţie strânsă cu actorul, cel care, întruchipând un personaj, îi dezvăluia interiorul psihologico-emoţional[4]. În majoritatea cazurilor, regizorii nu aveau o idee clară despre *interpretarea* unui personaj, recurgând la reţeta realismului care stipula că „arta actoricească este de a fi pe scenă tot aşa de natural ca la cafenea"[5].

[*] Dr., Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iaşi; profesoară, Liceul Teoretic „Dante Alighieri", Bucureşti.

[1] Corina Popescu, *Verismul italian şi literatura română (Teatrul italian în România: 1871−1911)*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2000, p. 37.

[2] Daniel Prallea-Blaga, *Evoluţia conceptului de regie în Teatrul Liric*, Bucureşti, Editura Amurg Sentimental, 2010, p. 146; Corina Popescu, *op. cit.*, p. 37.

[3] Vera Molea, *Teatrele din grădinile de vară ale Bucureştilor de altădată*, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 15.

[4] Sergiu Dan Pop, *Teatrul muzical. Reflexii structurale şi stilistice*, Bucureşti, Editura Muzicală, 2000, p. 177−184.

[5] Daniel Prallea-Blaga, *op. cit.*, p. 183−185.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 195−205

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Primul care s-a impus ca regizor pe scenele româneşti a fost Adolphe Francois Gatineau, un actor de origine franceză, venit ca *al doilea comic* în trupa Pellier; aceasta juca la Teatrul Mare din Iaşi şi, datorită bunei sale receptări, a dat spectacole şi la Teatrul Naţional din Bucureşti[6]. Începuturile teatrului românesc în Principate se leagă de prezenţa italienilor, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când trupe de artişti din Peninsulă ofereau în mod curent reprezentaţii. Nu de puţine ori, în târguri şi oraşe poposeau, spre bucuria localnicilor, menajerii, circuri şi, mai ales, spectacole de teatru. Periodic, trupe de teatru italiene veneau în turnee pe care le puteau repeta de la un sezon la altul, existând chiar şi situaţii când artiştii se stabileau în oraşe pe o perioadă mai îndelungată, datorită unor contracte încheiate cu un teatru sau chiar prin fondarea unuia. Un astfel de teatru este cel creat de Gerolamo Mamolo, care a cumpărat sau închiriat casele lui Radu Slătineanu[7]; unde, în 1839, a înălţat peste una dintre case o sală, renumită ulterior în epocă pentru petrecerile susţinute încă de la inaugurarea ei. În orice caz, activitatea acestui teatru s-a desfăşurat până în 1853[8]. Gerolamo Mamolo, menționat înainte de 1838, deţinea un renumit restaurant, dar era faimos şi în lumea teatrului, prin salonul de dans binecunoscut de înalta societate bucureşteană. Numit şi „teatrul cel vechi" sau „teatrul mic", teatrul Mamolo devenea principalul aşezământ de specialitate din Bucureşti până la construirea Teatrului Naţional. Iar descrierea acestuia de către contemporani era elogioasă:

> Clădirea avea ziduri de paiantă cu moloz şi era căptuşită cu scânduri, sala lunguiaţă şi cu tavanul jos, avea un rând de loji, despărţite între ele cu un stâlp de lemn, pe care era aşezată o lampă. Teatrul Mamolo avea 15 rânduri de bănci de lemn, învelite în chembrică[9], formând cele trei staluri. În fund era galeria pe şapte trepte cu laviţe goale de lemn. Lângă scenă era loja domnească, îmbrăcată cu roşu, iar peste drum de această lojă, faţă în faţă erau trei canapele, în care lua loc Curtea[10].

Iniţiativele înfiinţării unui teatru naţional datau din primăvara anului 1821, când Nicolae Văcărescu, Grigore Băleanu, Dinicu Golescu, Constantin Câmpineanu, Emanoil Florescu, Ilarion Episcopul Argeşului iniţiau „Societatea Literară Română", care îşi propunea inclusiv crearea unui teatru naţional. Prin petiţia din 1833, înaintată generalului Pavel Kiseleff, Claude Bongianini, profesor al Filarmonicii, şi Honoré Costa, consultant la Eforia capitalei pentru examinarea artiştilor străini, solicitau fondarea unui teatru italian, urmând ca acesta să fie construit şi condus de Mihail Cornescu, funcţionar al Departamentul Vorniciei din Lăuntru. Instituţia urma să dispună de o trupă formată din 14 actori şi 24 de muzicanţi, însă petiţia nu a fost aprobată, cei doi italieni nu şi-au finalizat proiectul[11].

Cum în toată Europa, muzica şi teatrul au avut evoluţii comune, desprinderea teatrului de proză de acela de operă s-a realizat cu dificultate, mult timp cele două

---

[6] Ștefan Oprea, *Pionieri ai regiei,* la adresa de internet http://convorbiri-literare.dntis.ro/OPREAiun4.html (accesat la 29.05.2016).

[7] Aflate pe locul actualului hotel Capşa.

[8] George D. Florescu, *Din vechiul Bucureşti. Biserici, curţi boiereşti şi hanuri după două planuri inedite de la sfârşitul veacului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1935, p. 115−116.

[9] Ţesătură subţire bine apretată, vopsită într-o singură culoare, având diferite întrebuinţări (în legătorie, la confecţionarea hainelor de vară).

[10] Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: the Italians of Bucharest (1831−1878)*, în *RA*, nr. 3−4, 2007, p. 179−202, aici p. 185.

[11] Ion Horea Rădulescu, *Contribuţii la istoria operei italiene din Bucureşti*, în „Studii italiene. Roma", Bucureşti, an IV, 1937, p. 38−40; Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities...*, p. 198.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sisteme teatrale întrepătrunzându-se, iar marii actori preferând încă şcoala spectacolului de operă[12]. În acest spirit, în anul 1833, se înființa la București o „Societate Filarmonică” din inițiativa lui Ion Heliade-Rădulescu şi a lui Ion Câmpineanu, cu scopul de a impulsiona arta dramatică națională. Societatea avea ca obiective cultivarea limbii românești, precum şi dezvoltarea muzicii vocale şi instrumentale din Principate în așa fel încât acest demers să se finalizeze cu formarea unui Teatru Național[13].

Prin membrii acestei „Societăți” s-au tradus şi tipărit piese din literatura universală: Voltaire, Molière, Alfieri. Deşi multă vreme I. Heliade-Rădulescu a fost director, iar președinte era vornicul G. Filipescu, geneza teatrului avea să se datoreze şi inițiativei lui C. Golescu. El a pus la dispoziție vastele saloane ale palatului său pentru repetiții, în vederea pregătirii tinerilor artişti, ajutând „Societatea” să publice şi o revistă specială: „Gazeta Teatrului Național”[14]. Apărută sub redacția lui Ion Heliade-Rădulescu, publicația lupta pentru crearea unui teatru național, atât ca instituție, cât şi ca edificiu.

În urma unui examen public, la 29 august 1834, ieşea prima generație de actori şi cântăreți profesioniști din şcoala de declamație şi muzică, iar elevii „Societății”, aflați sub conducerea lui Costache Aristia (1800−1880), au jucat pe scena Mamolo prima reprezentație teatrală în limba română din București. „Societatea Filarmonică” avea să asigure patronajul acestei reprezentații în seara de 29 august 1834, prin piesa *Mahomed* sau *Fanatismul* de Voltaire, transpusă în versuri de I. Heliade-Rădulescu[15]. În aceeaşi sală Mamolo-Slătineanu, avea să se desfăşoare, la 1 august 1850, primul spectacol al unei trupe românești, cea a marelui actor Matei Millo, cu piesa *Baba Hârca*[16].

Prima jumătate a secolului al XIX-lea fiind o epocă de mari incertitudini politice, ideea întemeierii Teatrului Național prindea cu greu viață. Crearea unui asemenea teatru a fost inițiată prin donațiile hatmanului Constantin Cornescu, logofătului Alexandru Filipescu, colonelului Ioan Câmpineanu şi aga Costache Manu, pentru cumpărarea locului numit „Hanul Câmpinencii” (sau „Hanul Filaret”) şi pentru pentru grabnica înălțare a edificiului Teatrului Național. Proiectul construcției Teatrului Național apăruse în 1836, dar era reluat în 1840; iar lucrările de construcție începeau în 1844, prin activitatea vienezului A. Heffet, desfăşurându-se până la sfârşitul lui noiembrie 1852. Inaugurarea avea loc în 1853, iar contemporanii îl descriau entuziasmați ca pe o „construcție frumoasă, după modelul redus, al teatrului Scala din Milano”[17]. Sala dispunea de 1 000 de locuri şi de o bună acustică; era compusă din parter, trei rânduri de loji şi galerie, fiind socotită „a treia în Europa, ca mărime”[18]. Spectacolul inaugural a avut loc la 31 decembrie 1852, la ora 19:30, cu piesa *Zoe sau un amor românesc* − traducere şi adaptare a vodevilului francez *Zoe où l'amant poét*, de Scribe şi Mellsville −, ilustrația muzicală fiind semnată de Ioan Wachmann. Spectacolul se încheia cu un program de operă, reprezentanți de seamă ai artei interpretative italiene oferind spectatorilor arii

[12] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 39−40.

[13] Ionuț Niculescu, *Directorii Teatrului Național din București*, București, Editura Nemira, 2002, p. 9−10.

[14] *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, partea a II-a, *Dicționarul istoric şi geografic universal, A−J*, de Gheorghe Adamescu, București, Editura Cartea Românească, 1931, p. 1640.

[15] Vasile A. Urechia, *Istoria şcoalelor de la 1800−1864*, vol. 1, București, Imprimeria Statului, 1892, p. 278; N. E. Idieru, *Istoria artelor-frumoase (arhitectură, sculptură, pictură, musică – din toate timpurile şi din toate țările, inclusiv România)*, București, Tipografia Gutenberg, Joseph Göbl, 1898, p. 454; G. Băiculescu, I. Massoff, *Teatrul românesc acum o sută de ani*, București, Editura Vremea, 1935, p. 5−6, 26, 36, 40, 42.

[16] Silvia Colfescu, *București − ghid turistic, istoric, artistic*, București, Editura Vremea, 2012, p. 26.

[17] *Marele dicționar geografic al României, alcătuit şi prelucrat după dicționarele parțiale pe județe* de George Ioan Lahovari, C. I. Brătianu, Grigore C. Tocilescu, vol. I−V, București, Stab. Grafic Socec, 1898−1902.

[18] *Ghidul Bucureştilor*, București, Editura Ghidul României, 1935, p. 52.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

celebre din operele lui Verdi şi Donizetti. Teatrul cel Mare a fost concesionat, încheindu-se un contract pe trei ani (1852−1855) cu Costache Caragiale şi Ioan Wachmann, şi abia în 1874, sub conducerea lui Alexandru Odobescu, devenea Teatrul Naţional. Baza repertoriului dramatic se compunea dintr-o colecţie de traduceri din dramaturgia franceză, italiană şi germană, iar opera italiană era promovată alături de comedia şi drama românească[19]. Teatrul era deseori închiriat lui Mihail Pascaly, al cărui repertoriu era compus din traduceri, iar Matei Millo, cel mai mare actor din acele timpuri, juca mai mult prin ţară, deoarece la Bucureşti, pentru reprezentaţiile extraordinare de la Teatrul Naţional, trebuia să obţină aprobări speciale[20]. Millo mai juca, când avea trupă, în mica şi vestita sală Bossel: ea aparţinea tapiţerului sas Bossel, ce o cumpărase în 1839 şi amenajase la etaj o sală pentru baluri şi spectacole. Sala a avut un mare succes mai ales după ce apunea gloria sălii Mamolo, iar la Bossel jucau tot mai multe trupe străine venite în turneu[21]. Existenţa celor trei teatre naţionale, din Iaşi, Bucureşti şi Craiova, a făcut ca, în perioada 1877−1878, să se ajungă la legiferarea transformării teatrelor în societăţi dramatice. Astfel, la 29 iunie 1877, intra în vigoare *Regulamentul de organizare a Teatrelor, Cafenelelor şi Concertelor*. Direcţia Generală a Teatrelor înregistra însă dificultăţi legate de textul spectacolelor, urmărindu-se evitarea trivialităţilor, a atacurilor la adresa instituţiilor statului sau a persoanelor de rang înalt. Impresarii din domeniu aveau obligaţia să prezinte liste cu repertoriul ales, dar şi cu artiştii trupei; de asemenea, să aducă garanţii referitoare la salubritatea locului, la măsurile luate împotriva incendiilor şi chiar să semneze un angajament de respectare a regulamentului teatrului, urmând ca toate aceste verificări să ducă, finalmente, la eliberarea autorizaţiei de funcţionare. În secolul al XIX-lea, majoritatea spectacolelor erau fragil construite şi, în consecinţă, cronicile de specialitate deplângeau acest lucru, arătând, la unison, că „toate ne lipsesc, şi actori, şi decoruri, şi autori”[22]. În România, evoluţia artei dramatice − care însemna naşterea unui teatru românesc cu un repertoriu susţinut de actori profesionişti − a devenit o realitate îndeosebi după turneele diverselor trupe de teatru italian. Prima divă ajunsă pe o scenă românească a fost Adelaide Ristori, tragediană de talie europeană, sosită în România cu o trupă de teatru numeroasă, compusă din 20 de artişti, inclusiv opt femei[23]. Artista smulgea aplauzele frenetice ale sălii nu atât pentru calitatea textului, cât mai ales pentru maniera de interpretare a personajelor din repertoriul său. Reprezentaţiile cu dramele *Medeea*, *Maria Stuart* sau *Maria Antoaneta* nu s-au bucurat mereu de săli pline, în condiţiile în care „lumea bună”, ce deţinea abonamentele la teatru, nu era încă în capitală, iar membrii familiei regale se aflau la Sinaia, asistând doar la ultima reprezentaţie, în seara zilei de 28 septembrie 1871. Cu toate că sala era plină, iar cronicile se întreceau în elogii, unul dintre analiştii acestor spectacole, Cesar Bolliac, critica lipsa de rafinament a publicului şi neînţelegerea actului creator al uneia din cele mai mari artiste:

> A se vedea teatrul nostru gol când Ristori ridică pe Phedra la creiaţiunea ei dovedea că bucureştenii nu sunt pentru altceva decât pentru farse din vodeviluri şi pentru bastarda

[19] Roberto Fava, *Amintiri din Ţările Române. Note dintr-o călătorie în Transilvania şi România*, Bucuresci, Editura Typ. Universul, Luigi Cazzavillan, 1894, p. 100.

[20] Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altă dată*, vol. I, *1871−1884*, Bucureşti, Editura Ziarului „Universul”, 1935, p. 47.

[21] Silvia Colfescu, *op. cit.*, p. 28.

[22] „România liberă”, nr. 205, 24 ianuarie 1878, p. 2, rubrica „Revista dramatică”.

[23] *Istoria teatrului în România*, vol. II, Bucureşti, Editura Academiei, 1971, p. 77−79.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> teatrului: opera, pe care n'o înţeleg în limbagiul său cel matafizic, dar fac haz când văd pe scenă, între machinării şi costume, că-şi dau oamenii bună dimineaţa cântând, se gâlcevesc cântând, se ceartă şi se omoară cântând[24].

Drumul deschis de Ristori era lărgit prin alte apariţii scenice de mare ecou, precum turneul din iunie 1875, organizat de renumita Giacinta Pezzana, considerată o moştenitoare a actriţei Ristori. Actriţa a dat reprezentaţii cu piesele *Sora Teresa*, *Dama cu camelii*, *Maria Stuart*, iar publicul a ovaţionat atât de mult evoluţiile acesteia, încât spectacolul *Sora Teresa* a fost reluat. Efectul acestor turnee se reflecta în cronici care evidenţiau o schimbare a artei teatrale, căci maniera realistă îl determina pe spectator să creadă că nu mai era în faţa unei regii, ci înaintea unui fapt aievea[25].

În 1878, Teatrul Naţional găzduia cel mai important eveniment artistic din Bucureşti: venirea marelui artist tragedian Ernesto Rossi, care a susținut 14 spectacole, desfăşurate cu casa plină. Spectacolul a fost organizat de celebrul impresar italian Benedetto Franchetti, iar marele actor acceptând acest turneu datorită succeselor repurtate de artistele compatrioate, Ristori şi Pezzana. La sosirea în Bucureşti, actorul era impresionat de căldura publicului român, găsind asemănări cu acela italian[26]. Scena bucureşteană s-a dovedit deci neîncăpătoare la apariţiile lui în *Hamlet*, *Othello*, *Richard al III-lea* sau *Regele Lear*. Deoarece actorul îşi exprimase îngrijorarea că bucureștenii nu cunoşteau repertoriul shakespearian, Frédéric Damé, unul dintre cei mai importanţi cronicari de teatru ai urbei bucureştene, a avut un rol major în familiarizarea publicului cu spectacolele lui Rossi. Situându-se în spiritul timpului, Damé publica rezumatele pieselor shakespeariene, dezvoltând, totodată, consideraţii asupra jocului actoricesc[27]. Numai citind impresiile lui Constantin Bacalbaşa, care comenta piesa *Othello*, înţelegem puternicul impact produs asupra bucureştenilor: „Este de prisos să spunem marea impresiune produsă de jocul artistului neîntrecut al Italiei”[28]; aceeaşi interpretare îl determina pe Damé să exclame: „Shakespeare, în măreţele-i visuri, n-a visat niciodată un *Othello* mai complet decât acela pe care ni l-a reprezentat d. Rossi”[29]. În interpretarea artistică a lui Rossi, gradul cel mai înalt de emoție a fost atins în piesa *Moartea civilă* de Paolo Giacometti, textierul celebrei tragediene Adelaide Ristori. Jucată cu mare succes pe scenele europene, *Moartea civilă*/*La morte civile* (1861), rivaliza cu epopeea secolului, *Mizerabilii* (1862), ambele având în comun faptul că se centrau pe individul exclus de societate[30]. În rolul eroului Corrado, actorul a impresionat îndeosebi prin redarea scenelor de agonie într-o „manieră realistică”; iar Damé descria elogios finalul reprezentării veridice a operei: „Trebuie să vadă cineva pe Rossi pentru a înţelege cât e de sfâşietor un asemenea deznodământ. Ieşi năbuşit de emoţiune. E sublim. Zic cuvântul cum îmi vine şi nu e prea tare”[31]. Chiar Eminescu şi Slavici relatau că nu se mai puteau aduna junimiştii în şedinţe, datorită atracţiei exercitate de prestaţiile marelui actor. Slavici însuşi exclama: „Acum putem şi noi zice: în această scurtă viaţă, afară de toate celelalte ne-a mai fost dat să vedem şi pe Rossi”[32].

---

[24] Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, vol. I, p. 52.
[25] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 52−53.
[26] *Ibidem*, p. 55.
[27] Ion Anestin, *Schiţă pentru istoria teatrului românesc*, Bucureşti, Editura Vremea, 1928−1938, p. 186.
[28] Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, vol. I, p. 244.
[29] „Românul”, XXII, 25 ianuarie 1878, p. 79.
[30] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 24−25.
[31] „Românul”, XXII, 8 februarie 1878, p. 123.
[32] „Timpul”, III, nr. 36, 28 ianuarie 1878.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

O altă apariţie de răsunet pe scena Teatrului Naţional din Bucureşti a fost aceea a marelui actor italian Tommaso Salvini − considerat cel mai mare interpret al lui Shakespeare −, care, după reprezentaţiile de la Odessa, poposea la Bucureşti între 20 martie şi 14 aprilie 1880. În reprezentarea deja cunoscutei piese *Moartea civilă*, în rolul eroului Corrado, actorul se distingea îndeosebi prin scenele de agonie care purtau eroul prin toate variantele zbuciumului sufletesc. Cu toate acestea, în memoria publicului predomina interpretarea inegalabilă a lui Rossi, cronicile reflectând această opinie: „Incontestabil artist superior, unul din cei mai covârşitori ai Europei de atunci, însă parcă tot Rossi întrunea cele mai multe sufragii”[33]. Ca recunoaștere a meritelor sale artistice, Guvernul român i-a conferit artistului ordinul *Crucea „Steaua României”*, iar *Societatea de ajutor reciproc a italienilor din România* l-a desemnat asociat onorific[34]. De asemenea, Benedetto Franchetti reuşea, cu acordul Direcţiei Teatrelor, să readucă pe scenele româneşti marea stea a teatrului italian, Giacinta Pezzana-Gualtieri; care îşi programa un turneu, în martie 1881, ajungând la Iaşi, Craiova, Bucureşti, Galaţi. Iar cronicile îi elogiau reușitele obținute alături de Eleonora Duse în dramele lui Alexandru Dumas, Paolo Giacometti, dar şi în *Thérèse Raquin* de Émile Zola[35].

În februarie 1889, în drum spre Constantinopol, revenea cu mare succes Ernesto Rossi. Iar criticul ce semna cronica *Teatru-Concert*, din ziarul „Epoca”, referindu-se la reprezentaţiile marelui actor, se arăta extaziat în faţa perfecţiunii actului teatral şi declara: „Succesul său, faima ce a dobândit pretutindenea, mă scutesc de a-i mai aduce şi eu tămâie. Şi apoi, e prea bătrân, prea recunoscut de toată lumea, pentru ca să-l mai mângâie vreo laudă”[36]. În noiembrie-decembrie 1895, revenea la Bucureşti, Galaţi şi Iaşi, cu trupa lui Angelo Saltarelli. Mai mult, cei cincizeci de ani de teatru i-a sărbătorit chiar la Bucureşti, unde ziarele româneşti îl proslăveau pe „bătrânul vecinic tânăr”; şi puţin înainte de Crăciun, regele Carol I îl decora personal cu ordinul „Coroana României” (în grad de ofițer), ştiut fiind artistul primise deja „Steaua României” din anul 1878[37].

La spectacolele din octombrie 1899, date de Eleonora Duse, publicul nu a fost numeros, însă elevat, Al. Vlahuţă apreciind renunţarea la declamaţie şi jocul natural al artistei: „Ea intră pe scenă cum ar intra în casă, în familia ei”[38]. La rândul său, M. Faust Mohr se declara fascinat de interpretarea care „zgudue pe spectatori până în cele mai adânci cute ale sufletului”[39]. Un alt italian, Ermete Novelli, a fost actorul cu cel mai mare impact pe scena bucureşteană, grație turneului din 1903, organizat în două etape, în lunile aprilie şi decembrie. La sfârşitul lunii aprilie, spectacolele lui Novelli erau descrise ca un eveniment covârşitor, la spectacolul *Moartea civilă* asistând chiar Regele Carol şi Regina Elisabeta. Actorul era aclamat îndelung, şi Regele Carol, care nu obişnuia să frecventeze teatrele, făcea o excepţie pentru Novelli, gratulându-l şi cu ordinul „Steaua României”[40]. Cronicarii teatrali vedeau în Novelli un actor care umplea sălile până la refuz la fiecare reprezentaţie; cel care generase printre actorii Naţionalului

[33] Constantin Bacalbaşa, *op. cit*., vol. I, p. 277.
[34] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 64.
[35] *Ibidem.*
[36] „Epoca”, an IV, nr. 962, 3 februarie 1889, p. 2.
[37] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 64.
[38] „Pagini literare”, an II, nr. 1 (26), 17 octombrie 1899, reprodus în *Scrieri alese*, II, 1963, p. 478−480.
[39] M. Faust Mohr, *Amintirile unui spectator. Mişcarea teatrală în Bucureşti între 1899−1910*, Bucureşti, Tipografia de Artă şi Editură Leopold Geller, 1937, p. 11.
[40] Constantin Bacalbaşa, *op. cit*., vol. I, p. 40.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dorinţa de a învăţa italiana şi, mai ales, cel care avea să schimbe gustul publicului, îndepărtându-l de arta declamatorie franceză. Novelli era unanim recunoscut, era iubit, aclamat, elogiat, putându-se concluziona că „nici un actor străin nu a mobilizat atâtea condeie”[41]. Cronicarul M. Faust Mohr scria cu entuziasm despre interpretarea formidabilă a actorului în tragedii, dar îl socotea unic în farsă şi în comedie: „Cred că n-am râs în viaţa mea ca la aceste spectacole şi nu le-am uitat, după 33 de ani!”[42]

În 1906, ne vizita şi Alfred de Sanctis, care dădea o serie de spectacole la Teatrul Lyric alături de Ada Borelli, soţia sa, sora divei de cinema Lydia Borelli, cele două fiind fiicele fostului impresar al Teatrului Naţional din Iaşi, Alfredo Borelli. Această companie ieşea prima dată din Italia – de altfel, reprezentaţiile aveau loc doar la Bucureşti[43] –, cu nu mai puţin de opt piese, remarcându-se prin interpretarea pieselor *Strigoii* de Henrik Ibsen şi *Micii burghezi* de Maxim Gorki. Turneul nu a fost însă o reuşită, iar explicaţia consta în faptul că „numele lui, cu totul necunoscut, şi împrejurarea că spectacolele au loc înaintea sărbătorilor făceau ca reprezentaţiile să fie puţin populate”[44].

Anul 1907 a fost marcat de două evenimente artistice cu artişti italieni ca protagonişti: în primul rând, noul turneu al Eleonorei Duse, organizat în martie la Teatrul Naţional, care nu a avut nici de această dată audienţa aşteptată datorită răscoalei ţărăneşti; şi, în al doilea rând, turneul lui Ermete Zacconi, unul dintre cei mai polemici actori ai generaţiei sale. Artistul ajungea la Bucureşti în noiembrie−decembrie 1907 şi juca în mult discutata piesă *Moartea civilă*: spectacol ce-i adusese celebritatea în urma disputei cu Salvini legată de redarea morţii lui Corrado. Dacă Salvini îşi imagina personajul ca o victimă a propriilor suferinţe, Zarconi alegea varianta sinuciderii; însă, pe scena românească venea cu o interpretare deosebită de aceea a lui Novelli, admirată de publicul românesc. Reprezentaţia a avut numeroase cronici, remarcându-se cele care înregistrau reacţia spectatorilor:

> Vezi moartea cu ochii. O vezi pentru 3, 5, 20 sau 100 de lei, când alţii plătesc câte o mie şi două spre a putea asista la o execuţie prin guillotină sau spânzurătoare. Cele prin electricitate sunt mai sumare şi eram mai fericit dacă Zacconi simula moartea prin electricitate: era mai scurtă. Dar era şi mai puţin probabilă, căci pe la 1840, de când datează piesa, nu era încă execuţia prin electricitate[45].

Mai mult, acelaşi condeier încerca să descopere valoarea actului artistic: „Mă întreb dacă aceste convulsiuni [...] au vreo legătură cu arta, vreo noimă în misiunea artistului de a emoţiona”[46]. Dacă criticul Mihai Dragomirescu îl caracteriza pe Zacconi ca fiind înzestrat cu o „genialitate de mâna a doua”[47], cronica din „Adevărul”, referindu-se la scena finală, ţinea să precizeze stupoarea spectatorului, produsă de noua tehnică teatrală, una apropiată de cinematograf:

> La Zacconi, aseară, în rolul lui Corrado, această cinematografiere a spasmelor corporale ale morţei a întunecat tot ce a făcut el ca meşteşug artistic. S-a uitat restul, ca să nu rămâie

[41] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 75.
[42] M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 69.
[43] Corina Popescu, *op.cit.*, p. 81.
[44] M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 109.
[45] „Adevărul”, an XIX, nr. 6540, 8 noiembrie 1907, p. 3.
[46] *Ibidem.*
[47] „Convorbiri critice”, nr. 22, 15 noiembrie 1907, p. 893.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> decât oroarea şi teroarea exercitată asupra spectatorului. Zacconi a reuşit pe deplin: publicul a plecat îmbolnăvit de-a binelea şi mulţi au declarat că-şi vor cruţa nervii pe viitor, ferindu-se de a-l mai vedea, în credinţa că în toate piesele va găsi să facă ceva la fel. Să sperăm că nu, căci nici fotografia colorată nu e pictură, nici cinematografierea realităţii nu e artă şi noi voim să vedem pe artistul, nu cinematograful Zacconi[48].

La rubrica *Năzbâtii* din „Adevărul", articolul *Primejdia lui Zacconi se referea la terifiantele* spectacole ale artistului, declarând în glumă că *Societatea de salvare* „lua măsuri ca, în fiecare seară, cel puţin 30 de medici să fie de faţă la spectacol"; totodată, nu recomanda „doamnelor gravide să asiste la spectacol"[49]. Deşi publicul era vizibil marcat, sălile au fost arhipline: interpretarea celor şase personaje propuse de Zacconi anunţau noi timpuri în interpretarea actului teatral. În noiembrie−decembrie 1908, revenea Novelli, la fel de iubit de critici şi de public. Iar cele zece spectacole de pe scena Teatrului Lyric se prelungeau cu un „festival" dat, pe 1 ianuarie 1909, în beneficiul victimelor cutremurului din Calabria. Cu acest prilej, Novelli apărea pe scena Naţionalului alături de C. Nottara şi orchestra lui Grigoraş Dinicu. Actorul ţinea un discurs, tipărit a doua zi cu titlul *Due parole di Ermete Novelli*, ce era împărţit bucureştenilor[50].

Ultimul turneu al lui Novelli, cel din 1911, programat la Bruxelles, Viena şi Bucureşti, reconfirma situarea României pe linia manifestărilor culturale europene. Reprezentaţiile date la Teatrul Leon Popescu au fost elogioase, dar apăreau şi critici, ceea ce demonstra o schimbare a gustului noilor generaţii şi încheierea epocii marilor actori tragedieni. Martor al acelui veac, Bacalbaşa nota că nu existase artist sau artistă mare din Franţa ori din Italia care să nu fi jucat în Bucureşti:

> [...] în tot timpul cât ţin minte, dela 1872 în jos, am văzut pe scena Teatrului Naţional sau la Ateneu defilând cele mai mari stele ale artei: Ristori, Adelina şi Carlota Patti, Rossi, Salvini, Coquelin cel Mare şi cel Mic, Sarah Bernard, Judic, Eleonora Duse, Ermette Novelli, Mounet Sully, Feraudy, Kubellk, Huberman şi atâţi alţii[51].

Prezenţa acestor artişti italieni a impulsionat organizarea vieţii teatrale, dar imboldul lor nu a fost destul de mare încât să facă posibilă dezvoltarea unui al doilea teatru, alături de Teatrul cel Mare bucureştean. La cumpăna secolelor XIX−XX, toate spectacolele, atât cele dramatice, cât şi cele muzicale, se dădeau la Naţional, a cărui stagiune „oficială" nu dura decât şase luni. Ea se încheia, de obicei, la sfârşitul lunii februarie, iar în martie se dădeau beneficiile[52]. Din lipsă de spectatori, iarna funcţiona un singur teatru, cel Naţional, astfel încât, în secolul al XIX-lea, existau patru săli de teatru: Scena Naţionalului, Dacia, Orfeu şi Sala Bossel, aceasta din urmă fiind descrisă ca sală de teatru; dar după dispariţia sălii Slătineanu a rămas ca cea dintâi întâlnire de bal mascat[53]. Sala Bossel, mai puţin spaţioasă ca sala Naţionalului, se bucura de o acustică bună; dar nu avea trupă permanentă şi numeroase trupe străine dădeau acolo

[48] „Adevărul", an XIX, nr. 6540, 8 noiembrie 1907, p. 3.
[49] Idem, nr. 6542, 10 noiembrie 1907, p. 3.
[50] I. Massof, *Istoria Teatrului naţional din Bucureşti*, Bucureşti, Editura Librăriei „Universala" Alcaly, 1937, p. 336−337.
[51] Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, vol. I, p. 160.
[52] M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 6.
[53] Victor Bilciurescu, *Bucureşti şi bucureşteni de ieri şi de azi*, Bucureşti, Editura Paideia, 2003, p. 227; Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, vol. I, p. 59−70.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reprezentaţii. Sala Eforiei, mai încăpătoare, era închiriată Conservatorului de Artă Dramatică şi Lirică, pentru examinarea elevilor ce frecventau cursurile de dramă şi comedie. Sala Dacia era şi ea spaţioasă, având avantajul scenei de vară din grădina hotelului[54]. În toate aceste săli, dar şi în cafenele sau restaurante se solicitau aprobări de la prefectura poliţiei pentru organizarea balurilor mascate, ilustrate de Ulysse de Marsillac în cronicile sale mondene: „În timp ce actorii de teatru sunt aplaudaţi, iată că cei din lumea bună se pregătesc pentru a deveni actori pentru o seară”[55]. *Mascaradele* aveau loc regulat, de două ori pe săptămână, şi alternau cu spectacolele obişnuite ale sălii: operă, teatru, revistă, aşa cum reieşea din anunţurile presei: „Teatrul Dacia. Cu începere de la 27 Decemvrie a.c. şi până la finele carnavalului se vor da în fiecare Miercuri şi Sâmbătă *baluri mascată cu tombolă*. Iar în cele alte zile vor urma reprezentaţiile de café-concert regulat cu artiştii cei mai distinşi din străinătate”[56]. Articolul intitulat sugestiv *Curierul Petrecerilor*, publicat în ziarul „Epoca”, afirma:

> [...] plictiseala e în adevăr necunoscută în societatea bucureşteană şi n-avem de cât să înşirăm o serie de baluri, serate şi adunări, cari s-au dat de la anul nou până acum, ca se convingem pe ori-cine că petrecem mult, enorm. Judecaţi: Duminecă, 1 Ianuarie − Bal la Curte, Marţi, 3 Ianuarie − Bal la d-na Chrissoveloni, Miercuri, 4 Ianuarie − Bal la d-na Slătineanu, Vineri, 6 Ianuarie − Bal la d. Gr. Suţu, Sâmbătă, 7 Ianuarie − Bal mascat la d-na Vlassoff. Duminică, 8 Ianuarie − Bal de copii, după amiază, la legaţiunea franceză. Iată dar opt zile de petreceri destul de bune! Şi cât suntem de neobosiţi? Nu ne ajunge o săptămână întreagă, ci mai petrecem şi a opta zi, ceea-ce nici d-zeu n-a făcut[57]!

Numeroase au fost şi balurile organizate de membrii comunităţii italiene, motivaţia acestora fiind, de regulă, aceea de a strânge fonduri; iar acţiunile filantropice ale *Societăţii Italiene* vizau fie Şcoala italiană, fie solidarizările cu cererile de ajutor venite din Italia, fie asistarea membrilor coloniei care se confruntau cu greutăţile familiare. Un astfel de eveniment a fost organizat la 1 martie 1903, când se anunța un bal „în folosul şcolii italiene”, preconizat să aibă loc în sala mare a palatului şcolii de pe strada Neptun, sub patronajul doamnei marchize Beccaria d'Incisa, soția ministrului italian la Bucureşti. În anunţul publicat de „Universul”, sunt nominalizate persoanele de la care pot fi procurate biletele, foarte probabil membri cu spirit de inițiativă ai comunității italiene din capitală: Clelia Bruzzesi, Maria Narice, Ugo Ascoli, directorul societăţii de asigurare *Generala*, şi, nu în ultimul rând, Luigi Cazzavilan[58]. De asemenea, la 18 ianuarie 1914, *Societatea italienilor* pregătea un bal de binefacere, la care personalul Legaţiei italiene − în frunte cu noul consilier, Ugo Cafiero − a oferit cadouri pentru organizarea unei tombole. Sub patronajul soţiei baronului Fasciotti, Societatea Cooperativă de Operă Italiană susținea un concert din muzica lui Giuseppe Verdi, la *Ateneul Român*, la 8 martie 1914, în folosul instituţiilor de binefacere din Capitală[59].

Populația Bucureştiului fremăta la multitudinea spectacolelor de operă, operetă, dramă şi comedie susţinute atât de *Societatea Dramatică Română*, cât şi de nenumăratele

[54] *Ibidem*, p. 228.

[55] Adrian-Silvan Ionescu, *Balurile costumate din secolul al XIX-lea şi sursele lor de inspiraţie istorică*, în „Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie”, Bucureşti, Editura Museion, an XI, 1992, p. 229−230.

[56] *Ibidem*, p. 230.

[57] „Epoca”, nr. 940, 10 ianuarie 1889, p. 2.

[58] „Universul”, an XXI, nr. 55/28 februarie 1903, p. 3, publicat şi în nr. 58/1 martie, p. 3.

[59] Alina Dorojan, *L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861−1918)*, p. 245, la adresa de internet http://dspace-roma3.caspur.it/bitstream/2307/4187/1/L'emigrazione%20italiana%20nelle%20terre%20romene%20(1861-1916).pdf (accesată la 7.03.2016).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trupe franceze, germane şi renumitele trupe de operă italiană[60]. Nu de puţine ori, sălile de teatru găzduiau spectacolele unor cabarete şi adăposteau manifestările unor artişti celebri, cum a fost cazul faimoaselor reprezentaţii date, în 1902, de transformistul italian Frizzo Fregoli. Celebrul artist, care venise pentru două seri, avea să strălucească în zece reprezentaţii, iar triumful se datora interpretării scenice şi faptului că îşi juca singur comediile, în care prindeau viaţă cinci, şase sau chiar zece roluri. Rapiditatea schimbării decorurilor, costumelor, perucilor, precum şi redarea diferenţiată a vocii personajelor creau impresia că nu era vorba de unul şi acelaşi artist; care în fapt era ajutat în culise „de un pluton de regisori, coafori şi croitori”[61]. Constantin Bacalbaşa observa dificultăţile vieţii de actor în România şi aprecia că, „dacă n-ar fi fost închirierile teatrului la trupe străine şi balurile mascate, actorii ar fi murit de foame”[62]. Deseori, artiştii italieni din spaţiul românesc recurgeau şi la alte forme de exprimare: astfel, erau celebre lecţiile de dans oferite tinerelor din Focşani de către Donato Boldini, coregraf şi director al Teatrului Italian din Bucureşti, care le garanta învăţarea dansurilor moderne în 30 de lecţii[63].

Una din primele dive ale scenei româneşti, Fani Tardini, a fost o actriţă cu origini italiene, despre debutul ei în teatru existând opinii contradictorii. Dacă unele voci afirmau că acesta avusese loc în 1844, în trupa lui Caragiali, altele considerau că debutase cu trupa lui Millo; iar unii socoteau că mentorul îi fusese Mihail Pascally[64]. Incertitudinea debutului se completează însă cu certitudinea întemeierii propriei trupe la 6 octombrie 1859[65]. Din această trupă mai făceau parte Alexandru Vlădicescu, Lache Chirimescu, Stavru Sachelarie, Ion Lupescu, Elena Albescu, Irina Poenaru, Catinca Dumitrescu; şi, pentru o vreme, actorii au înregistrat ceva succese în sala Dacia. Dacă spectacolele trupei nu trezeau totuşi un prea mare entuziasm în rândurile bucureştenilor, în provincie izbuteau să-şi formeze un public fidel[66]. De altfel, trupa condusă de Tardini, până la stabilirea la Galaţi, avea să devină cea mai bine organizată şi cea mai mare trupă de provincie, călătoriile prin ţară contribuind la dezvoltarea vieţii teatrale în numeroase regiuni ale ţării. Reprezentaţiile date au avut menirea de a schimba mediul cultural al urbei în spaţiul românesc, iar Fani Tardini a fost actriţa care, în turneele din oraşele româneşti, interpreta cu aceeaşi intensitate drama şi comedia de salon, ceea ce a determinat-o pe Aristizza Romanescu să o numească pe Tardini „întemeietoarea teatrului”[67].

Teatrul Naţional avea să fie socotit, încă de la începuturi, o şcoală a bunei exprimări, a îndreptării moravurilor şi a instruirii unor segmente cât mai largi din publicul românesc. În secolul al XIX-lea, se constata că teatrul tradiţionalist, al declamaţiei, pierdea disputa cu noul teatru naturalist, care promova ideea dispariţiei autorului în umbra personajului. Cel care avea să facă aceste schimbări la nivelul *Conservatorului de Artă Dramatică* era Ştefan Vellescu. Nu întâmplător, făcuse cursurile în străinătate, fiind coleg cu tragedieni reputaţi din vremea aceea, Rossi şi Salvini, care jucaseră şi la

[60] „Epoca”, nr. 940, 10 ianuarie 1889, p. 2.
[61] M. Faust Mohr, *op. cit.*, p. 45.
[62] Constantin Bacalbaşa, *op. cit.*, p. 277.
[63] Raluca Tomi, *Imigraţia italiană în spaţiul românesc: italienii din Galaţi şi Ismail (1834−1876)*, în *RI*, s.n., vol. XIX, 2008, nr. 3−4, p. 228.
[64] Nicolae Săvulescu, *Costache Caragiali*, în „Revista Fundaţiilor Regale”, an VI, nr. 2/1939, p. 376.
[65] I. Massoff, *Teatrul românesc*, vol. II, *1860−1880*, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1966, p. 166.
[66] C. Bacalbaşa, *op. cit.*, vol. I, p. 317; Victor Anestin, *Amintiri din teatru*, Bucureşti, Editura I. Brănişteanu, 1918, p. 4.
[67] I. Massoff, *Teatrul românesc*, vol. II, p. 200−201.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

București[68]. *Conservatorul de Artă Dramatică* pregătea actorii pe baza unui curs al unui autor spaniol, Maxim Ioachim Bastus, şi orice interpretare se baza pe respectarea textului, fără inovaţii în voce ori gesticulație. Era înrădăcinată în conştiinţa spectatorului ideea că „a te abate de la sacrosantele lui prescripţii ar fi fost un sacrilegiu", aşa încât „se cădea mort cum scria la curs, se debita monologul după tipicul din curs, se debitau declaraţiile de dragoste după cum scria la cartea meşterului spaniol, se râdea, se plângea, se bea, se certa după acelaşi tipic"[69]. Distanţarea de textul dramaturgului a lăsat loc interpretării libere, determinând o amplificare a indicaţiilor scenice în gestica şi intonaţia personajelor, dar şi în reorganizarea scenelor spre a se asigura cursivitatea actului teatral[70]. Spectacolul de teatru se remodela după contextul istoric şi după experienţele individuale ale protagoniştilor; determina, mai mult ca oricând, stabilirea unor relaţii între acţiunea psihologică şi acţiunea verbală declanşată prin intermediul cuvântului[71]. Activitatea teatrală din Bucureşti poate fi considerată un reper pentru viaţa artistică a întregii ţări, căci întemeierea Teatrului Naţional indica o anumită maturizare a societăţii româneşti, aptă să adopte valori europene, dar şi să-şi afirme propriile valori. Crezul formulat de marele dramaturg I. L. Caragiale, pe când exercita calitatea de director al Naţionalului, era: „Teatrul în care actorii joacă bine, acela este adevărat teatru, iar nu acela în care se joacă piese bune"[72].

ITALIAN DRAMA APPEARANCES ON THE STAGES OF BUCHAREST (NINETEENTH−TWENTIETH CENTURIES) (Summary)

Keywords: Italian community, Bucharest, actors, National Theatre.

Small, but well organized, the Italian community from Bucharest contributed culturally, as well, to the growth of modern Romania because of its role of catalyst of creative energies. The means through which they acted in the Romanian society were educational, literary, theatrical and artistic and the element of unity was the one of common identity originating from Latinity. The involvement of Italians in the cultural life was under the form of many tours of famous actors that graced the great stages of the world: Adelaida Ristori, Ernesto Rossi, Ermete Novelli and Tommaso Salvini, who put Bucharest on the cultural map of the great capitals of Europe. The presence of these great Italian artists stimulated the growth of the theatrical life and enabled the development a Great Theatre, as the National Theatre was called, whose repertoire included translations from the French and German dramaturgy while the Italian one was to be promoted at the highest forms of manifestation at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

[68] Victor Bilciurescu, *op. cit.*, p. 224.
[69] *Ibidem.*
[70] Corina Popescu, *op. cit.*, p. 18−20.
[71] Sergiu Dan Pop, *op. cit.*, p. 28−33.
[72] Ion Anestin, *op. cit.*, p. 83.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

CĂTĂLINA MIHALACHE[*]

COSTUMUL „NAŢIONAL" ROMÂNESC: GENEZA UNUI SIMBOL IDENTITAR[**]

Tradiţia neinventată

În următoarele rânduri ne propunem chestionarea istoricităţii unor practici tradiţionale, considerate de obicei atemporale sau mai vechi decât era cazul. Studiul originii, evoluţiei, finalităţilor, instrumentării sau disoluţiei unor astfel de *tradiţii* a intrat, în ultimele decenii, sub incidenţa studiilor culturale, a investigaţiilor asupra memoriei şi culturilor istorice, a ritualurilor politice şi a istoriei sociale[1], astfel încât demersul nostru nu face decât să extindă, asupra cazului românesc, un tip de investigaţie binecunoscut istoriografiei occidentale.

Invocând o tradiţie *ne-inventată*, subliniem preexistenţa certă a unor realităţi în uz, receptate şi reformulate în timp de către observatorii culţi. Considerăm că arta „tradiţională" nu a fost *imaginată* în sensul uzual al limbii române, pornindu-se de la ceva complet diferit sau chiar inexistent. A fost o realitate parţial premergătoare modernităţii, adaptată însă şi instrumentată potrivit unor comenzi şi aşteptări publice. Celebra formulă a lui Benedict Anderson – *Comunităţi imaginate. Reflecţii asupra originii şi răspândirii naţionalismului* − se potriveşte, mai curând, fostelor colonii occidentale, forţate, de exemplu, să-şi însuşească aniversarea Revoluţiei franceze ca eveniment crucial al trecutului lor, decât societăţii româneşti moderne, oricât de fascinată a fost ea de varii modele.

De altfel, chiar şi formularea mai radicală a lui Eric Hobsbawm, care invoca un proces de „inventare a tradiţiilor", se poate echivala, la o nouă reevaluare, cu un parcurs de formalizare şi ritualizare a unor practici sociale funcţionale[2]. Sub denumirea de „tradiţii", volumul publicat de Hobsbawm în 1984 urmărea un alt gen de realităţi istorice decât cele vizate de noi, investigând mai mult zona ceremonialurilor politice

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Academia Română – Filiala Iaşi.

[**] Articolul reprezintă varianta în limba română a textului nostru *Romanian „National" Costume: Genesis of an Identity Symbol* („Romanian Cultural History Review Supplement of Brukenthal. Acta Musei", nr. 6/2016, p. 741−759).

[1] Nu ne propunem să rezumăm acest vast corpus de studii. Vom invoca doar o lucrare recentă, curajoasă şi bine documentată, care aduce în atenţia cititorilor faptul că însăşi noţiunea de „ţăran" a fost pusă sub semnul întrebării de criticii „tradiţiilor" naţionale, hotărâţi să chestioneze şi cele mai indestructibile reprezentări ale istoriei sociale şi culturale; vezi Alex Drace-Francis, *The Tradition of Invention. Romanian Ethnic and Social Stereotypes in Historical Context*, Leiden/Boston, Brill, 2013, mai ales primul capitol, *The Tradition of Invention. Representation of the Romanian Peasant from Ancient Stereotype to Modern Symbol*, p. 11−59.

[2] Eric Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, în Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge/London/New York, Cambridge University Press, 1984, p. 1, 3, 4.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 207−228

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

legitimante (instituirea zilelor/celebrărilor naţionale, ridicarea monumentelor comemorative, organizarea festivităţilor civice etc.). Se amintea doar pasager despre afişarea publică a costumului ţărănesc în Anglia secolului al XIX-lea, ca formă de proclamare a unei identităţi sociale valorizante[3]. Investigaţia sa are totuşi o sugestie utilă prezentului demers, căci corelează fenomenul producerii sau difuzării „în masă" a tradiţiilor cu unele probleme de guvernare din epocă, respectiv nevoia de a genera noi forme de loialitate şi cooperare din partea cetăţenilor unui stat modern; ceea ce s-a întâmplat cu precădere în anii 1870−1914[4]. Din acest punct de vedere, civismul vehiculat de justa receptare şi promovare a produselor de artă naţională/tradiţională românească poate fi corelat cu aceeaşi construcţie instituţională aflată în plină desfăşurare, simultan, în statele-model ale civilizaţiei vest-europene[5].

Colecţii de obiecte şi imagini

Povestind despre venirea lui Carol I în ţară, la 1866, Sabina Cantacuzino amintea că tatăl său, Ion C. Brătianu, l-a dus pe domnitor „să facă cunoştinţă celei mai de seamă familii româneşti atât prin cultura ei, cât şi prin simţămintele ei patriotice dezinteresate", Goleştii. La conacul acestora, doamnele, care „purtau toate portul ţărănesc", s-au prins într-o horă cu sătenii. Carol a fost foarte impresionat atunci de Anica Racoviţă (o nepoată a lui Nicolae Golescu, căsătorită cu doctorul Carol Davila), de-a dreptul strălucitoare în acele veşminte[6]. Spre sfârşitul anului, tânăra i-a trimis surorii prinţului Carol „costume româneşti a căror originalitate au încântat-o pe principesă"[7].

Sunt şi alte semnale despre faptul că, ocazional, unele tinere din familiile de frunte ale ţării apelau la costumul „naţional": portretele de epocă, chiar mai timpurii decât relatarea despre familia Golescu. Fiind, în general, portrete făcute de pictori străini, putem bănui că ei au solicitat modelelor să apară în astfel de costumaţii, care ofereau o precizare identitară pitorească şi memorabilă, la modă în Europa vremii.

Un caz recent adus la lumină este cel al domniţei Aglaie Ghica (1834−1904), fiica lui Grigore al V-lea Ghica (domn al Moldovei între anii 1849 şi 1856) şi a mamei cunoscutului memorialist Radu Rosetti. Chipul ei a intrat într-un album „de femei frumoase", cu denumirea *Mädchen aus der Moldau*. Nu doar că era îmbrăcată în costum de ţărancă, dar tânăra prinţesă era înfăţişată torcând, pentru a ilustra şi mai explicit rolul asumat în portret. După cum specifică cercetătoarea Ruxandra Beldiman, „albumul fusese oferit de breasla artiştilor münchenezi regelui Ludwig I al Bavariei (1825−1848), cu ocazia inaugurării statuii alegorice *Bavaria* de Leo von Klenze, la ridicarea căreia contribuise fostul monarh"[8].

[3] *Ibidem*, p. 7−8, vezi nota 7.

[4] Eric Hobsbawm, *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870−1914*, în *ibidem*, p. 263−265.

[5] După cum o demonstrează şi Anne-Marie Thiesse, în cunoscuta sa lucrare *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII−XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde, Giuliano Sfichi, Iaşi, Editura Polirom, 2000.

[6] Sabina Cantacuzino, *Din viaţa familiei I. C. Brătianu (1821−1891)*, Bucureşti, Editura Universul, 1933, p. 54. Scena este credibilă, aşa cum o sugerează un frumos portret al Anei [Anicăi] Davila, realizat de Sava Henţia în anii 1860 sau 1870. Aici, ea poartă un costum „naţional" rafinat, cu o maramă transparentă şi o podoabă de gât de mare efect: o bandă închisă la culoare, de care era prins un medalion (vezi ilustraţia nr. 94 în George Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1984).

[7] Emilia Grecu, *Azilul Elena Doamna şi ajutorul domnesc dat orfanilor*, ediţia a II-a, Universitatea Bucureşti, Editura Ars Docendi, 2012, p. 75.

[8] Ruxandra Beldiman, *Despre un portret al domniţei Aglae Ghyca de Ernst Wilhelm Rietschel. Portrete de personalităţi feminine din Ţările Române în costume naţionale la mijloc de secol XIX*, în *SCIA*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cunoscutele portrete ale Mariţicăi Bibescu, realizate cu câţiva ani mai devreme (1845), stilizau de o manieră mai fastuoasă, orientală şi post-bizantină, un costum românesc dominat de elemente specifice zonelor din sud[9]. Dar şi ea apare, într-o versiune ulterioară (probabil din 1849), pozând de o manieră mai credibilă, într-un cadru arhitectural de inspiraţie rurală, cu un costum sobru şi mimând o activitate specifică femeilor de la ţară, cu un fuior şi o roată de tors (1849)[10]. Cel mai emblematic rămâne însă portretul alegoric al lui Mary Grant − soţia englezoaică a lui C. A. Rosetti −, simbolizând, în viziunea pictorului Constantin Daniel Rosenthal, *România revoluţionară* (tablou realizat în 1850, la Paris).

Dincolo de implicitul politic şi civic al pictorilor, al comanditarilor sau al modelelor care au ales costumul „naţional", şi nu altă vestimentaţie, notăm faptul că, cel puţin în anii 1840, existau boieri pământeni şi prinţi din familiile domnitoare care puteau preţui costumul şi arta ţărănească, dându-i o supra-semnificaţie etnică, nu doar etnografică şi socială[11]. Sunt puţine ştiri clare despre cei care adunau sau foloseau pe atunci astfel de obiecte, dar se ştie că primele participări româneşti la expoziţiile internaţionale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu astfel de obiecte, se alimentau cu precădere din colecţiile personale.

În 1865, Franţa a invitat Principatele Unite să participe la o mare expoziţie internaţională, care urma să se deschidă peste doi ani. Din Comisia instituită pentru a se ocupa de participarea Principatelor la Paris făceau parte Theodor Aman, Alexandru Odobescu, Carol Davila. Era o mare şansă diplomatică, cu evidente mize politice. Reprezentând poziţia oficială a guvernului, Odobescu pleda pentru o amplă expunere a comorilor naturale şi artistice ale ţării. Pentru el, cel dintâi element artistic care trebuia arătat lumii era chiar faptul că „poporul nostru poartă unul din costumele cele mai graţioase"[12]. Este de presupus că multe dintre piese au fost aduse de la diferiţi particulari, colecţionari sau poate chiar săteni care şi-au vândut sau „împrumutat" obiectele casnice ce atrăgeau atenţia comisiei.

La Expoziţia de la Paris din 1889, pavilionul românesc a fost organizat şi promovat, în mare măsură, de prinţul George Bibescu, fiul fostului domnitor. Obiecte din colecţia sa personală au fost expuse la standul de covoare şi cuverturi de lână, ele atrăgând în mod special atenţia publicului vizitator[13]. Cum prinţul trăise, după exilul tatălui său − Gheorghe Bibescu, fostul domnitor al Ţării Româneşti între anii 1843 şi 1848 −, în Franţa, se poate bănui că cel puţin o parte dintre obiecte fuseseră adunate de

Artă plastică, serie nouă, tom 2 (46), 2012, p. 139−143. Autoarea plasează momentul realizării tabloului la 1850: anul publicării albumului la München, unde fusese reprodus tabloul original, pictat în ulei. Ţinând cont de precizarea făcută de Radu Rosetti, că pictorul respectiv venise în Iaşi „pe la începutul domniei lui Grigore Ghyka", putem lua în considerare şi anul 1849 ca moment al realizării efective a tabloului.

[9] „Ambele costume naţionale în care este înfăţişată Maria Bibescu au un caracter compozit, reprezentând, ca şi cel al Aglaei Ghyka, versiuni boiereşti ale portului popular, reelaborări culte, operate în ambianţa curţilor domneşti de la Bucureşti şi Iaşi, în preajma Unirii Principatelor" (*ibidem*, p. 145).

[10] Acest portret aparţine pictorului Constantin Lecca, iar cele din 1845 lui Carol Popp de Szathmári (*ibidem*, p. 143, 144, 146).

[11] Unii călători străini care descriu costumul specific locuitorilor Ţărilor Române, la mijlocul secolului al XIX-lea, precizează insistent că este strict asociat „claselor de jos", sătenilor (Anonim scoţian, *De la Pera la Bucureşti*, în Daniela Buşă (coord.), *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. VII, *1857−1861*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2012, p. 49−50, 59), în timp ce, în familiile boiereşti, femeile urmau „cu rigurozitate moda de la Paris" (Virgile Doze, *O lună în Moldova*, în *ibidem*, p. 91).

[12] Laurenţiu Vlad, *Imagini ale identităţii naţionale. România şi expoziţiile universale de la Paris, 1867−1937*, Bucureşti, Editura Meridiane, 2001, p. 24, 26.

[13] *Ibidem*, p. 69−70.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

familia sa până la revenirea lui târzie în România (după Războiul de Independenţă, din anii 1877−1878).

După mijlocul secolului, atenţia familiilor boiereşti pentru arta sătească a devenit şi mai vizibilă, în acelaşi timp cu interesul manifestat de principesele României, dar nu neapărat doar din această cauză. În amintirile sale, Elena Văcărescu (născută în 1864) povestea că pe la zece ani, aflându-se în conacul de la Văcăreşti, din judeţul Dâmboviţa, era foarte atrasă de hainele viu colorate ale ţărăncilor, „cu roşu, vânăt, auriu-roşcat sau galben", ca şi de „portul falnic al bărbaţilor". Era un impuls spontan, care o indigna pe guvernanta sa englezoaică: „[…] îmi era cu desăvârşire interzisă orice apropiere de această lume rustică plină de necunoscut". Cu toate acestea, mama ei a hotărât că e timpul să înveţe jocurile româneşti; aşa că, de la un timp, a mers duminică de duminică la hora din sat[14]. Poate că în amintirea horelor de atunci, la sfârşitul anilor 1870, tânăra se fotografia „în port românesc"[15]. Şi cele patru fete ale lui Ion Brătianu îmbrăcau ocazional portul naţional[16]. De altfel, familia Brătianu manifesta un interes cert pentru arta populară românească, care s-a accentuat la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor[17]. În aceeaşi perioadă, informaţiile despre lumea colecţionarilor au devenit tot mai frecvente.

Alexandru Tzigara-Samurcaş, el însuşi un pasionat căutător de obiecte, pentru sine dar şi pentru muzeul său, era la curent cu cele mai importante fonduri particulare. Un motiv de conflict cu Spiru Haret a fost chiar problema achiziţiilor: „[…] semnalând ministrului […] vânzarea colecţiei de ţesături româneşti a baronului Mustaţă [din Bucovina], acesta mi-a răspuns că nu are bani pentru aşa ceva"[18].

La expoziţia naţională din 1906, Basarabia s-a distins „prin expunerea unei interesante colecţii de scoarţe repede achiziţionate de publicul nostru"[19], ceea ce dovedea existenţa unor numeroşi particulari avizaţi. În acelaşi an, Samurcaş a reuşit să viziteze, la Sibiu, bogata colecţie a lui D. Comşa, „pe care neputând-o achiziţiona pentru Muzeu, care n-avea fonduri într-acest scop, am recomandat-o doamnei Eliza Brătianu, care a cumpărat-o, cedând şi Muzeului unele piese duble"[20]. În 1908, nota că, mai mult decât Muzeul sau alte instituţii publice, colecţiile doamnei (Eliza) Brătianu şi ale lui Alexandru Bellu „se îmbogăţesc mereu"[21]. Tot în 1908, cu prilejul unei alte expoziţii organizate la Iaşi de N. Iorga, „în onoarea bucovinenilor", „s-au scos la iveală […] foarte preţioase obiecte […] din *colecţiile particulare* vechi moldoveneşti [s.n., C.M.]"[22].

Samurcaş îl îndemnase şi pe Henri Focillon să adune obiecte româneşti.

> Înaintea lor, la începutul secolului, faimosul Alexandru Bogdan-Piteşti, politician, mecena, poet, critic de artă, asocia în colecţia sa arta ţărănească cu pictura şi sculptura înnoitoare a

[14] *Din amintirile Elencuţei Văcărescu*, traducere de Măriuca Vulcănescu şi Ioana Fălcoianu, Bucureşti, Editura Paideia, 2000, p. 41.

[15] *Ibidem*, p. 40. În 1879 a plecat la Paris cu părinţii, de unde a revenit pe la 1888, când a fost chemată la Curte de regina Elisabeta.

[16] Cel puţin în timpul unei excursii în nordul Moldovei, consemnată de Nicolae Gane (Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 327).

[17] De exemplu, Ionel Brătianu aducea pe moşia sa biserica lui Horia, de pe malurile Arieşului, pentru a o salva de la distrugere. Intenţiona să facă din ea „un muzeu de obiecte româneşti" (*ibidem*, p. 364−365).

[18] Relatarea era plasată în contextul evocării serbărilor din 1904, dedicate aniversării a patru sute de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare (Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii*, vol. I, *1872−1910*, Bucureşti, Editura „Grai şi suflet – Cultura naţională", 1991, p. 87).

[19] *Ibidem*, p. 206.

[20] *Ibidem*, p. 222.

[21] *Ibidem*, p. 263.

[22] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

timpului său, impunând implicit în societatea românească de atunci noi criterii de gust şi ierarhii artistice. Icoanele şi ceramica populară stăteau pe acelaşi palier cu pictura lui Luchian şi Ressu sau cu sculptura lui Brâncuşi[23].

Gusturile publicului erau tot mai îndrăzneţe şi mai variate.

Serbările naţionale de la începutul secolului al XX-lea au încurajat în mod special prezentarea şi achiziţionarea produselor de artă populară care puteau satisface atât criteriile estetice rafinate, cât şi impulsurile artizanale ale publicului mai puţin pretenţios. Pentru a ajuta la selectarea şi reproducerea „adevăratelor” modele artistice naţionale, s-au publicat mai multe albume, adesea din iniţiativa celor care aveau deja colecţii bogate[24]. Uneori era vorba chiar de acele doamne implicate în societăţile pentru promovarea artei populare, dintre care mai cunoscute au fost Elena Cornescu[25] şi Eliza Brătianu[26].

Ultima mărturisea, în prefaţa albumului din 1943, că:

> [...] de foarte multă vreme, aş spune din însăşi copilăria mea, cusăturile româneşti sunt pentru mine un subiect de uimire şi încântare. Cum mi-am trăit anii copilăriei mai mult la ţară, mi-a fost dat să-mi deprind ochii cu portul ţărăncilor noastre, pe care apoi l-am văzut – sub formă de „modă” – şi în lumea femeilor Bucureştilor şi Sinaiei. Cât de puţin seamănă însă *imitaţia* [s.a.] acestora din urmă cu portul celor dintâi, pe care îl văzusem în lumea satelor noastre[27].

Totuşi, în planşele sale erau şi modele luate de pe ştergarele reginei Elisabeta sau din colecţia Mariei Racotă[28]. Interesant este că cei mai mulţi dintre colecţionari nu îşi făceau publică pasiunea, asociind obiectele de „artă populară” cu intimitatea unui spaţiu mai puţin expus rigorilor sociale[29], cu lejeritatea zilelor de vacanţă[30], cu

---

[23] Ioana Vlasiu, *Anii ’20, tradiţia şi pictura românească*, Bucureşti, Editura Meridiane, 2000, p. 31.

[24] D. Comşa, *Din ornamentica română. Album reprezentând 284 de broderii şi ţesături de pe originale ţărăneşti*, Sibiu, 1904.

[25] Elena Cornescu, *Cusături româneşti*, Bucureşti, Editura Socec, 1906, 41 de planşe colorate. Urmaşii săi au păstrat vie amintirea acestei realizări, asociind-o cu activitatea ei la societatea „Furnica” şi cu devotamentul întregii familii pentru „cauza” artei populare. Elisabeta Odobescu-Goga îşi amintea despre acest episod că „în 1906, când a fost jubileul regelui Carol, bunica mea scosese un album de cusături româneşti [pe hârtie milimetrică] şi mătuşile mele, mama mea, unchiul meu, câţiva prieteni de familie copiau broderii ale cămăşilor. Punct cu punct. Şi a făcut un album, a trimis în Germania, fiindcă la noi nu se imprimau în culori, şi a făcut un album de cusături. Fiecare cămaşă reprezenta un judeţ. Era mâneca, erau piepţii… Fiecare punct avea un nume” (Zoltán Rostás, *Secolul coanei Lizica. Convorbiri din anii 1985−1986 cu Elisabeta Odobescu-Goga. Jurnalul din perioada 1916−1918*, traducerea jurnalului şi transcrierea convorbirilor Irina Marmor-Rostás, Bucureşti, Editura Paideia, 2004, p. 176).

[26] Cel mai cunoscut este albumul său din 1943 (Elisa I. Brătianu, *Cusături româneşti*, Bucureşti, Marvan, Ediţiune a Consiliului Superior al Industriei Casnice, 1943, 180 de planşe), reeditat şi în format redus (*Cusături româneşti culese de Elisa I. Brătianu*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Marvan” SAR, 16 planşe, 1943). Dar la începutul secolului apăruse o primă culegere cu *Modele de cusături naţionale*, publicată de Eliza A. Marghiloman, la Carol Göbl, în Bucureşti, cu 104 pagini colorate în „negru, roşu şi albastru” (vezi numărul 4 al inventarului făcut de G. T. Niculescu-Varone, *Albume cu modele de cusături naţionale. Bibliografie (1893−1939)*, Bucureşti, Tipografia „Graiul Românesc”, 1939, 16 p.). În acel timp, Eliza Ştirbei era căsătorită cu Al. Marghiloman, abia în 1906 devenind soţia lui Ionel Brătianu.

[27] *Cusături româneşti culese de Elisa I. Brătianu*, p. 1.

[28] *Ibidem*, planşele 4, 10 şi 11.

[29] Zoe Cămărăşescu povestea despre pasiunea surorii sale mai mici, căreia soţul, pentru a-i face plăcere, îi amenajase pe moşia lor de la Ştorobăneasa, judeţul Teleorman, „o *căsuţă* ţărănească”, „o *adevărată jucărie* pentru noi [s.n., C.M.]”. Aici, sora ei, cu fire „copilărească”, aducea tot ceea ce „aduna, din toate colţurile pe unde umbla în ţară, un ciob de farfurie veche, o zdreanţă cu colorit rar, o cusătură cu desen mai original, o icoană din bătrâni, un ceaun ars, o oală de lut în forma cea mai perfectă şi aşa mai departe” (Zoe Cămărăşescu, *Amintiri*, Bucureşti, Casa Editorială Ponte, 2011, p. 231).

[30] Arta populară în varianta ei utilitară putea să însemne şi „un şorţ de pânză românească, brodat cu arnici roşu sau albastru, cumpărat de mama de la Tudoriţa din Câmpulung”, purtat prin casă în zile foarte călduroase de vară (*ibidem*, p. 164).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

excursiile prin ţară, când îşi îngăduiau o vestimentaţie mai puţin rigidă, adecvată mediului rustic[31].

Patronajul princiar şi portul naţional

În anii 1870, regina Elisabeta a ţinut să îşi arate cât mai explicit simpatia pentru portul românesc, pe care îl arbora în anumite ocazii publice[32], preferând variantele stilizate, uneori deosebit de somptuoase. Încă din 1869, primul său an în România, principesa a fost fotografiată „îmbrăcată în costumul popular naţional pe care l-a primit în dar de la soţul său”[33]. Nu a fost doar un capriciu. Peste câţiva ani, într-un tablou din 1872, Elisabeta purta un impresionant costum sudic, cu maramă de borangic, şiraguri mari de mărgele şi o fotă bogat ornamentată[34].

Atitudinea sa era consonantă cu opţiunea politică şi estetică a altor principese (şi germane) din deceniile anterioare.

> Către 1830−1860, efigii pictate în costume naţionale – soţii şi fiice de capete încoronate sau domnitori din sud-estul european – se legau de ideea independenţei şi a unităţii naţionale. Prin adoptarea vestimentaţiei respective, acest tip de efigie, având conotaţia de „portret de aparat”, căpăta valoare simbolică, exprimând identitatea naţională. Este de semnalat rolul jucat în epocă de înalte personaje feminine în implantarea gustului pentru

[31] Amintindu-şi de tinereţea ei la Curtea regilor Carol şi Elisabeta, atât de constrângătoare prin eticheta sa rigidă, regina Maria nota că în zilele excursiilor pe Dunăre totul era mai destins, puteau renunţa la hainele de gală şi îmbrăca „portul de la ţară” (vezi Maria, regina României, *Povestea vieţii mele*, vol. II, Bucureşti, Editura RAO, 2013, p. 311). Fotografiile mărturisesc aceeaşi opţiune „de vacanţă”. Astfel, într-una din plimbările prin pădure, la Sinaia, principesa Maria a pozat „cu fiii mei Carol şi Nicolae în costume naţionale” (vezi grupajul de ilustraţii, în *ibidem*). O altă fotografie (datând, probabil, din anii 1920) o arată împreună cu fiicele sale, la Bran, toate fiind îmbrăcate în costume naţionale. Dintr-o excursie în Deltă, din 1926, a rămas o poză în care regina apare din nou în costum popular, de această dată alături de fiul său Nicolae (vezi ilustraţiile lucrării lui Guy Gauthier, *Missy. Regina României*, traducere de Andreea Popescu, Bucureşti, Editura Humanitas, 2004). În general, albumele de familie sunt mărturii mai explicite decât însemnările scrise, confirmând că era vorba de un fenomen destul de răspândit, de la sine înţeles.

[32] Iată, de exemplu, o relatare despre regina Elisabeta la marele bal al Curţii din 1 ianuarie 1882 : „[…] la souveraine a inauguré les produits de l’industrie roumaine. Elle porte une robe d’étoile du pays, posée sur un transparent a reflets d’argent; garnitures de magnifique broderies d’or et d’argent, *style roumaine le plus pur, travaillée à l’école patronnée par Sa Majesté* [s.n., C.M.]”. Era o costumaţie fastuoasă, originală, care îi dădea o alură imperială, bizantină, în nici un caz de femeie „din popor”. Majoritatea doamnelor amintite pentru toaletele lor din acea seară nu purtau însă astfel de veşminte, ci rochii şi accesorii occidentale, sofisticate şi intens colorate. Doar câteva dintre ele aveau costumaţia din „pânză românească” albă (doamna Radu Mihai), brodată în motive fanteziste (Eufrosina Grădişteanu, doamnă de onoare a reginei) sau măcar „broderie românească din aur” pe satin alb (domnişoara Romalo). Vezi Claymoor, *La vie à Bucarest, 1882−1883*, Bucureşti, s.a., p. 5−6.

[33] Fotografia (realizată de Franz Duscheck) a fost identificată în Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române din Bucureşti (vezi ilustraţii în volumul Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva, 1843−1916. Uimitoarea regină Elisabeta a României*, ediţia a II-a, traducere de Irina-Margareta Nistor, Bucureşti, Editura Humanitas, 2007).

[34] Lucreţia Carandino-Platamona, *Carmen Sylva. Prima regină a României*, Bucureşti, Editura ziarului „Universul”, 1936, p. 55. O posibilă explicaţie a portretizărilor în costume naţionale ar putea fi şi influenţa directă a pictorului Nicolae Grigorescu. Relativ la aceasta, doctorul Constantin Istrati nota în amintirile sale: „Încă din 1871−1872, Majestatea sa îi poză. *Grigorescu-i oferi, mi se pare, ideea costumului naţional*. Fapt e, că la acea epocă, el găti cu velinţe şi lucruri româneşti pavilionul ce se afla în vechea grădină botanică de sub direcţia doctorului Grecescu [s.n., C.M.]” (Ştefan Dumitrescu, *Nicolae Grigorescu în corespondenţă cu regina Elisabeta*, în *MI*, mai 2007, p. 58). Este însă şi mai probabilă o influenţă din partea pictorului oficial al Curţii, Carol Popp de Szathmári, care, încă din 1837−1840, repertoria personaje în veşminte tradiţionale din ţinuturile româneşti, ceea ce a reluat sistematic în anii 1866−1868 (Ion Frunzetti, *Arta românească în secolul XIX*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1991, p. 256−257, 273).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

moda costumului naţional. Astfel, Amalia de Wittelsbach, regină a Greciei aflată într-o ambianţă diferită de Germania natală, a creat în patria de adopţie, către 1837−1840, un costum de curte numit „costumul regina Amalia"/„amaliopoimenes", ce reunea componente etnografice din variate regiuni ale ţării. Costumul a fost adoptat ulterior de către orăşence de origine greacă în mai multe regiuni ale Imperiului Otoman, precum Serbia sau Macedonia[35].

Dar gestul său avea precedente autohtone, după cum sugerează amintitele portrete ale Mariţicăi Bibescu sau portul doamnelor de la conacul Goleşti. Un caz special este cel al principesei Elena Cuza, care nu şi-a asumat direct portul popular[36], însă a creat – cu fermitate, dar şi cu lipsă de ostentaţie – o adevărată tradiţie pentru şcolile de fete din ţară: la Azilul de fete din Bucureşti a impus ca principală ocupaţie a elevelor învăţarea cusăturilor naţionale[37]. De altfel, se spunea că „primul costum naţional purtat de Principesa Elisabeta a fost lucrat tot de elevele Azilului"[38].

Spre deosebire de Elena Cuza, Elisabeta s-a remarcat prin asiduitatea apariţiilor publice în costum naţional şi prin evidenta sa dorinţă de a „molipsi" doamnele din înalta societate. „La cele mai multe baluri, ceaiuri, primiri atât la Bucureşti, cât şi la Sinaia, ţinuta de gală era pitorescul costum naţional", care ajunsese „ceva obişnuit" pentru Curtea de la Sinaia[39]. Realizarea unei colecţii personale nu ar fi fost, în sine, ceva cu totul insolit. Dar Elisabeta a făcut mai mult decât atât, promovând prin asociaţii culturale şi lucrative, şcoli sau ateliere de ţesut arta costumului popular. A oferit mereu un exemplu personal[40], purtând piese de inspiraţie populară, vizitând expoziţii şi serbări şcolare unde costumul şi arta „naţională" erau în centrul atenţiei. La castelul Peleş amenajase chiar un atelier, în care lucrau doamnele şi domnişoarele din preajma sa. Ea însăşi ţesea şi torcea uneori, dar nu materiale uzuale pentru costumul tradiţional, ci „mătase şi lână fină"[41]. În cea mai mare parte a timpului său „personal", regina era nedespărţită de lucrul de mână: o dantelă fină de tip *frivolité* – pe care o dăruia, de obicei, celor din jur – sau o broderie bogată, cu destinaţie bisericească[42].

[35] Ruxandra Beldiman, *op. cit.*, p. 142−143.

[36] O fotografie făcută principesei în faimosul atelier *Disdéri & Co. Phot* din Paris (probabil în anii 1861−1862) o surprinde într-un costumaţie hibridă, combinând cu îndrăzneală elemente occidentale şi „naţionale": poartă un fel de maramă pe cap − lăsând să i se vadă coafura şi podoabele de cap – care se revarsă şi peste mânecile largi, bogat ornamentate cu modele româneşti, iar peste crinolină este etalată o sugestie de şorţ-catrinţă. Fundalul este cult şi nu face trimitere la cadrul rural (cuprinde o coloană dorică, parţial mascată de o draperie somptuoasă). Fotografia face parte din fondul Muzeului Naţional de Istorie a Românei, din Bucureşti. Vezi Aurica Ichim, Mircea Ciubotaru, Sorin Iftimi (coord.), *Doamna Elena Cuza − un destin pentru România*, Iaşi, Editura Palatul Culturii, 2001, p. 104.

[37] „Îndeletnicirea de seamă a orfanelor erau *cusăturile naţionale* (s.a.) […]. Materialul era în bună parte dăruit. Doamna Maria Catargiu a fost printre primele donatoare de pânză românească pentru confecţionarea primelor costume" (vezi Emilia Grecu, *op. cit.*, p. 55). Viziunea principesei era bine organizată: costumul naţional a fost impus ca uniformă şcolară festivă, iar fetele trebuiau să contribuie direct la preluarea şi difuzarea modelelor autentice în mediile educate. De la început se făcuse un apel public pentru crearea unei colecţii reprezentative şi astfel s-au primit costume naţionale din toate districtele ţării − pentru „Museul Asil Elena Doamna" −, majoritatea trimise de donatori particulari. În mai puţin de o lună, se adunaseră 15 costume, pe lângă alte piese disparate (*ibidem*, p. 47).

[38] *Ibidem*, p. 84.

[39] Lucreţia Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 54.

[40] De altfel şi fetiţa ei, mica principesă Maria (1870−1874), a pozat în costum naţional, după cum se vede într-o fotografie de epocă (Arhivele Naţionale ale României, fototecă, F1 6813; imagine publicată în *Copilărie regală*, Bucureşti, Corint Books, 2014, p. 83).

[41] Lucreţia Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 54.

[42] Regina Elisabeta, aşa cum o vedeau cei din preajma ei, inclusiv doamna sa de onoare Zoe Bengescu sau fiicele acesteia, lucra mereu la o broderie: „[…] dantele cu fir, brodate cu pietre scumpe, din care făcea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Imaginea ei ca promotoare a industriei casnice româneşti s-a impus definitiv la începutul secolului al XX-lea, fiind acceptată ca atare chiar şi de cei care vedeau în aceste demersuri doar o altă „modă" trecătoare sau un patriotism de serată. Raţiunile promovării industriei casnice româneşti par să fi fost mai mult caritabile şi economice decât estetice. Pentru Elisabeta, reînvierea „acestei arte poporane" era un mijloc în plus „de a contribui la propăşirea ţării". Abia odată cu trecerea anilor a subscris şi ea la tendinţa de patrimonializare şi de încurajare a studiului etnografic, care se manifesta şi în alte ţări. Acest interes nou, legat de arta populară, s-a concretizat ulterior în promovarea activităţii lui Al. Tzigara-Samurcaş, inclusiv a „muzeului naţional".

Iniţiativele concrete ale Elisabetei au fost provocate şi de conjunctură: războiul din 1877−1878, răscoalele ţărăneşti, teribilii de secetă şi de criză economică. Pornind de la nevoia acută de pânză din timpul războiului, a transformat barăcile în care fusese spitalul militar rusesc în „ateliere de ţesut, în care fete de la ţară [lucrau] pânza din care se fac cămăşi pentru soldaţi, cearceafuri şi veştminte pentru copilele Azilului [Elena Doamna, din Bucureşti]". Este adevărat că, „la început, se lucra în războaie primitive", dar în 1882 a adus războaie perfecţionate din Viena şi Belgia, apoi din Transilvania. Era, deci, mult mai interesată de performanţă, de eficienţă şi de profit economic, decât de perpetuarea tradiţiei. Iniţiativa sa a fost în deplină consonanţă cu protecţionismul industrial şi comercial specific epocii. În 1878, aceste prime ateliere s-au transformat într-o şcoală profesională, unde elevele învăţau, „pe lângă croitorie, *broderie românească, confecţionarea costumelor naţionale*, ţesutul pânzei şi efectuarea comenzilor pentru diferite autorităţi [s.n., C.M.]"[43].

În paralel, s-a ocupat de funcţionarea mai multor societăţi, organizate „în ajutorul fiicelor sărace de săteni, îndrumându-le spre industria casnică, cu scopul de a da produse naţionale în locul fabricatelor străine şi a le forma chiar un izvor de câştig". Astfel, în 1882, iniţia „Furnica" − o continuare a societăţii „Concordia", înfiinţată în 1877. Au urmat „Munca" (1885), „Ţesătoarea" (1905) şi „Albina". „Furnica" a fost cea mai longevivă, dar şi „Ţesătoarea" a progresat, înfiinţându-şi în 1907 o şcoală şi un atelier, sub deviza atât de dragă reginei „viitorul ţării îl ţese femeia"[44]. Ea nu a fost singură în toate aceste acţiuni, mai ales că doamnele din înalta societate aveau deja o tradiţie autohtonă a binefacerii, încurajată prin tot felul de societăţi caritabile. De „Furnica" se leagă, după cum am văzut deja, numele Elenei Cornescu, iar „Albina"[45] era, în bună măsură, creaţia Elizei Brătianu. În plus, unele dintre doamnele din lumea

perdele pentru mânăstire, acoperământ pentru potir sau pentru masa bisericii. Lucru migălos şi îndelungat", dar care nu era, de obicei, specific artei populare româneşti (Zoe Cămărăşescu, *op. cit.*, p. 193).

[43] Lucreţia Carandino-Platamona, *op. cit*., p. 51. A fost numită apoi „Şcoala de ţesut Regina Elisabeta", fiind asociată Azilului de orfane „Elena Doamna", pe care îl luase sub ocrotirea sa, continuând astfel iniţiativa Elenei Cuza, din 1862. Secţia de şcoală profesională s-a desprins în 1896 de aceea a şcolii normale a Azilului. Ambele au activat cu succes şi în perioada interbelică (*ibidem*, p. 52).

[44] *Ibidem*, p. 52−53. Autoarea recunoaşte meritele speciale ale „neobositei preşedinte", care iniţia bazare şi expoziţii permanente. Longevitatea societăţii s-a datorat şi faptului că a intrat apoi sub patronajul reginei Maria.

[45] Biografia citată o trece în contul reginei Elisabeta, dar urmaşii familiei Brătianu îi atribuie Elizei meritul înfiinţării: „[…] în ajunul Primului Război Mondial organizase un atelier şi un magazin – «Albina» – pentru încurajarea cusăturilor româneşti". Din amintirile rămase familiei nu lipseşte nici tradiţionala fotografie de tinereţe, „în costum naţional", a Elizei Ştirbey, născută în 1870 (Elisa I. Brătianu, Ion I. C. Brătianu, *Memorii involuntare*, redactate de Elisaveta Varlam, Bucureşti, Editura Oscar Print, 1999, p. 14, 17).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

bună interveneau direct pe moşiile lor, dând de lucru ţărăncilor pe timpul iernii[46] sau „învăţându-le" cusături naţionale[47].

Patronajul era o tradiţie de familie, asociată unui anumit statut social, dar exprima şi opţiunea personală de a proteja defavorizaţi merituoşi, de a cultiva moralitatea şi frumosul. Era, în acelaşi timp, o formă de integrare în largi reţele sociale, de acumulare a unui preţios capital de „relaţii". Participarea la activităţile acestor asociaţii – momente presărate printre „baluri, primiri, concerte, reprezentaţii cu artişti străini, teatru de amatori" − lua o bună parte din timpul oamenilor „de societate"; dar „nu te puteai sustrage […], căci era o obligaţie de familie, dacă nu pentru tine, faţă de viitorul copiilor tăi, pentru care trebuia neapărat să întreţii relaţii cu «lumea»"[48].

Adunarea fondurilor depindea în bună măsură de notorietatea persoanelor care se implicau direct şi de abilităţile lor organizatorice. Toate mijloacele erau bune, aşa că se apela la întregul repertoriu al sociabilităţilor la modă, finalizate cu un bilanţ financiar pozitiv. La evenimentele amenajate erau solicitaţi membrii familiei regale, ai corpului diplomatic străin, ai lumii politice româneşti, într-un cuvânt, „lumea distinsă" şi chiar onorabili „străini în treacăt". Aşa operau marile societăţi de binefacere de la începutul secolului al XX-lea („Obolul", „Materna", „Roiul", „Tibişoiul" ş.a.), deci şi cele devotate promovării „industriei casnice româneşti". Mizele puteau fi mari: „[…] devotându-se uneia din aceste operaţii de binefacere, acele doamne din lumea mare deveneau personalităţi recunoscute şi de diferite autorităţi de stat"[49].

Societăţile ofereau deci o interpretare feminină a vieţii politice, cu intrigi, ambiţii şi beneficii destul de asemănătoare. De exemplu, Maria Poenaru „inventase o societate de binefacere" cu scopul de a se apropia de Palat, numind-o preşedintă pe prinţesa Elisabeta, fiica cea mai mare a principilor Ferdinand şi Maria. Societatea „Zânele" trebuia să boteze copii săraci şi să-i înzestreze cu câteva lucruri folositoare. Au fost chemate să contribuie, cu propriile îndemânări, tinere din anturajul şi de vârsta prinţesei, care se adunau, în fiecare joi, „la Poenăreşti acasă". Despre acele zile, Zoe Cămărăşescu a păstrat amintiri amestecate: „[…] croşetam cu lână aspră şi tristă rochii pe care ni le terminau cei de acasă, boneţele ţuguiate cu câte un pompon în vârf […] şi, după ce mâncam bine, ne jucam în saloanele de sus". Societatea a dat faliment după ce iniţiatoarea şi-a atins scopul, ajungând doamnă de onoare a reginei[50]. În ciuda superficialităţii şi a

[46] Elisabeta Odobescu-Goga vorbea despre doamna Filipescu, care, la ea la moşie, „dădea de lucru" femeilor din sat, fiind, în schimb, foarte exigentă: dacă una venea cu „lucru murdar", i-l plătea, dar apoi „ardea lucrul faţă cu celelalte"; astfel, le „umilea grozav" şi definitiv pe contraveniente (Zoltán Rostás, *Chipurile oraşului. Istorii de viaţă din Bucureşti. Secolul XX*, Iaşi, Editura Polirom, 2002, p. 50−51). Complicitatea orăşenilor la „înfrumuseţarea" artei populare ţărăneşti a devenit mai explicită în timp. Însemnările artistei Cecilia Cuţescu-Storck, profesoară la Şcoala de Belle-Arte din Bucureşti, au surprins cu naturaleţe o astfel de situaţie, plasată, probabil, în anii imediat următori Primului Război Mondial: „[…] lui [Ipolit] Strâmbulescu i-a părut bine aflând că am dat vrednicei înfăptuitoare Lia Brătianu, preşedinta societăţii *Principele Mircea*, vreo 27 de planşe dintre cele mai bune ale elevelor, ca să le ţească ţărăncile de pe moşia sa pe gherghefuri. Această influenţare reciprocă dintre arta decorativă urbană şi cea sătească va duce la o reîmprospătare" (Cecilia Cuţescu-Storck, *Fresca unei vieţi*, Bucureşti, Editura Vremea, 2006, p. 303).

[47] Zoe Cămărăşescu amintea de Felicia Racoviţă, căsătorită Golescu, ai căror unchi fuseseră cunoscuţii revoluţionari Goleşti, de la 1848: „[…] în jurul ei se adunau încă toţi din neamurile bătrânului Goleşti; în jurul ei se aduna tot satul, de locuitorii căruia se îngrijea ca de adevăraţi copii. *Răspândise gustul cusăturilor pe la femei*, tradiţie ce a rămas din nepoată în nepoată până astăzi [s.n., C.M.]". Vezi Zoe Cămărăşescu, *op. cit*., p. 150.

[48] *Ibidem*, p. 209.

[49] *Ibidem*, p. 246.

[50] *Ibidem*, p. 137−138. Maria-Elena Poenaru, născută Văleanu, a fost doamnă de onoare a reginei Elisabeta între anii 1872−1878 şi 1900−1916 (vezi Gabriel Badea-Păun, *op. cit*., p. 139).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

capriciilor multora din cei implicaţi[51], aceste societăţi funcţionau. Pentru un timp mai mult sau mai puţin îndelungat, pentru tot felul de comunităţi profesionale, confesionale sau locale, ele reuşeau să producă, să colecteze şi să distribuie celor asistaţi tot felul de lucruri „ce se împărţeau de Crăciun şi de Paşte", la serbări şcolare sau cu alte prilejuri festive. Idealul era servit, în ciuda unei realităţi descurajante[52].

Regina Elisabeta s-a îngrijit în mod special de promovarea artizanatului românesc în străinătate, prin darurile pe care le făcea diferitelor curţi princiare[53] sau prin participarea la expoziţiile internaţionale. A şi pozat, demonstrativ, în costum naţional, pe broşura de prezentare a României la o astfel de expoziţie. Ulterior, într-o altă broşură, au fost cooptaţi şi principesa Maria cu cei doi fii ai săi, tot în costume populare[54]. Era o formă de propagandă naţională agreată în epocă, care stimula concret interesul pentru produsele româneşti. În 1909, de exemplu, când România a participat la expoziţia internaţională de artă populară de la Berlin, „societatea «Liberty» din Anglia a comandat de peste 20 000 lei pânzeturi româneşti", iar firma Wertheim, care administra spaţiul expoziţional, şi-a anunţat intenţia de a amenaja un magazin permanent, cu produse româneşti[55]. O nouă expoziţie la Berlin, în 1912, a prilejuit aprecieri favorabile pentru lucrările personale ale reginei şi ale principesei Maria, ale „altor doamne ale societăţii" şi, în general, pentru obiectele prezentate de societăţile „Albina", „Munca" şi „Furnica"[56]. De altfel, societăţile acestea se remarcau întotdeauna, obţinând medalii şi diplome, angajând comenzi şi mărind considerabil prestigiul şi profitabilitatea imediată a pieselor „tradiţionale"[57].

---

[51] Despre Maria Poenaru, regina Maria nota, în 1922: „[…] preocupată de «Vatra Luminoasă» şi de planurile ei, mereu energică, activă şi mulţumită. Un suflet bun, însă cu o tentă de vulgaritate" (Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. IV, Bucureşti, Editura Albatros, 2005, p. 25).

[52] Regina Maria era frecvent solicitată să arbitreze dispute între doamnele ce activau la diferite societăţi. La 25 mai 1921, nota că îl primise în audienţă pe C. Argetoianu pentru că „doamnele de la Societatea Orfanilor se ceartă între ele" (*ibidem*, vol. III, p. 179). Conflictul s-a prelungit, căci la 11 februarie 1922 scria: „[…] am avut o obositoare întrevedere cu Lisette Greceanu, pe care am chemat-o să mă informeze asupra unei lamentabile dispute, dintre Olga şi Didina, de la Organizaţia Orfanilor. Un lucru atât de neplăcut şi de înjositor, şi fiecare parte este convinsă că cealaltă parte greşeşte, şi acum amestecă şi politica în aceasta. E dezgustător! Mi-am petrecut tot restul serii cu o treabă stupidă" (*ibidem*, vol. IV, p. 67). Peste doar trei zile, a fost vizitată de „doamnele de la «Materna» cu plângeri împotriva doamnelor de la «Societatea Mircea», cu care se presupune că lucrează în pace, dar nu e aşa. Fiind prost dispusă, mi-a fost silă de toate certurile lor mărunte, însă am zâmbit cu amărăciune şi am promis să ajut" (*ibidem*, p. 70). În lipsa certurilor, chiar şi bunele intenţii provocau destule neajunsuri, atunci când nu erau bine administrate. În iunie 1919, Regina a fost solicitată de „Lili Fălcoianu, împreună cu câţiva domni, ca s-o ascult despre un fel de ligă pe care ea vrea să o înfiinţeze pentru ajutorarea ţărăncilor de la sate, *chiar genul de activitate pe care vreau să îl sprijin*, dar ea a fost prea neserioasă şi era în afara legislaţiei ca să-i poată convinge pe domnii pe care-i adusese cu ea. A început cu dorinţa de a distribui medicamente într-un mod de-a dreptul ilegal, ceea ce i-a făcut de râs pe bărbaţi. A fost un început prost. Nu a obţinut nimic, dar […] am de gând s-o ajut să facă ceva [s.n., C.M.]" (*ibidem*, vol. I , p. 214).

[53] Darurile erau în stil mai mult sau mai puţin „autentic" popular. De exemplu, la palatul familiei sale din Neuwied „exista o cameră decorată numai cu broderii româneşti", iar la nunta reginei Olandei i-a dăruit acesteia un salon brodat, cu pereţii îmbrăcaţi în pânză fină lucrată „în stil naţional de societatea «Albina»", dar într-o combinaţie de culori mai puţin tradiţională: albastru şi verde (Lucreţia Carandino-Platamona, *op. cit.*, p. 53).

[54] Este vorba de broşura realizată pentru participarea României la o expoziţie de vânătoare şi industrie casnică din Viena, patronată de împăratul Austriei, în 1910. Portretul era semnat autograf *Carmen Sylva*, fiind însoţit de aceeaşi deviză a Societăţii „Ţesătoarea". Modelul a fost reluat şi în anii următori; vezi Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii*, vol. I, p. 284, 285 şi vol. II (1910−1918), 1999, p. 27.

[55] *Ibidem*, vol. I, p. 268.

[56] *Ibidem*, vol. II, p. 26−27.

[57] Încă de la Expoziţia internaţională de la Paris, din 1889, produsele expuse de Societatea „Furnica" au avut un succes neaşteptat. În 1900, exponatele sale primeau două medalii de aur şi una de argint (Laurenţiu Vlad,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Chiar de la sosirea în România, principesa Maria a fost impresionată de portul tradiţional românesc. Oamenii care o întâmpinaseră în acele zile geroase de la începutul anului 1893, în noua şi necunoscuta sa patrie, o încântau: „[…] nu-mi luam ochii de la acest popor în costume ciudate, atât de diferit de tot ce văzusem până atunci". Între darurile primite cu ocazia căsătoriei se aflau, firește, multe „cusături românești, scoarţe, sipete […] şi alte lucrări ce deosebesc industria naţională". În scurt timp, prinţesa a cununat, alături de Ferdinand, 32 de perechi de ţărani, aleşi din cele 32 de judeţe ale ţării, ceea ce a fost, din nou, un prilej pentru o „adevărată paradă ţărănească"[58].

În afara acestor prime impresii, aproape pierdute în vârtejul schimbărilor ce tulburau viaţa tinerei de 16 ani, Maria nu a manifestat de la început un interes ferm pentru artizanatul românesc. În prima ei fotografie făcută în România, purta deja tradiţionalul costum „naţional" din sud[59], aşa cum o făcuse cândva şi regina Elisabeta. Dar după propriile sale mărturisiri, pe atunci i se păreau mult mai pitoreşti ţiganii, care o vrăjeau, ca şi pe Ferdinand, cu „un farmec neînţeles". Prinţesa s-a acomodat cu greu în România. Reamintindu-şi acei ani dificili, Maria recunoştea că a durat destul de mult timp până să preţuiască cu adevărat „arta şi arhitectura ţării mele", ajungând astfel „iniţiatoarea de căpetenie a unei mişcări ce avea acest scop, reînvierea unui stil naţional care să înlocuiască necontenita imitaţie a tot ce venea din apus"[60]. Societatea „Domniţa Maria", înfiinţată în 1908, a încercat, într-adevăr, să realizeze ceva mai multe în această direcţie.

Până atunci, Principesa avusese câteva iniţiative punctuale, ghidate cu amabilitate de Alexandru Tzigara-Samurcaş. Plimbându-se adesea până la mănăstirea Samurcăşeşti, aflată la circa 10 km de palatul Cotroceni, Maria organiza aici un atelier de ţesătorie „pentru stârpirea gustului rău"[61]. Cu intenţii similare de „îndreptare" a relelor obiceiuri din popor, întemeiase la Iaşi, din fonduri personale, o şcoală de menaj[62]. „Domniţa Maria" începea prin a deschide în Bucureşti un atelier „în care *se copiau cele mai frumoase scoarţe din Muzeu*, punându-se în vânzare, pe preţuri de cost, spre a răspândi modele bune în locul celor de speculă ce inundau capitala [s.n., C.M.]"[63]. Societatea a încercat

op. cit., p. 69−70, 179). La expoziţia internaţională de la Gand, din 1913, societăţile „Munca" şi „Ţesătoarea" au luat medalii de aur. Despre prima dintre ele se afirma că produsele sale erau „remarcabile prin finețe şi trăinicie", iar cele 2 000 de femei şi 150 de bărbaţi care lucrau aici realizau o producţie de aproximativ 1 365 000 de franci, din care 350 000 erau obţinuţi din exporturi. „Ţesătoarea" a fost înfiinţată cu sprijinul capitalului belgian, deci a fost din start proiectată să aducă profit investitorilor săi (idem, *Pe urmele „Belgiei Orientului". România la expoziţiile universale sau internaţionale de la Anvers, Bruxelles, Liege şi Gand (1894−1935)*, Bucureşti, Editura Nemira, 2004, p. 102).

[58] Maria, regina României, *Povestea vieţii mele*, vol. II, Iaşi, Editura Moldova, 1991, p. 11, 19, 21.

[59] Conform identificării asumate de Gabriel Badea-Păun, în volumul citat, este vorba de „prima fotografie a prinţesei Maria după sosirea în România, Sinaia, 1892, fotograf Alfred Brand. Bucureşti, Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de stampe". Căsătoria ei cu Ferdinand a avut însă loc la 10 ianuarie 1893 (stil nou), în Germania. Abia la câteva zile după acest eveniment tinerii au plecat spre România. Au traversat Austro-Ungaria cu trenul, oprindu-se pentru o scurtă vizită de curtoazie la împăratul Franz Joseph. Au intrat în ţară prin Predeal. Aici nu s-au oprit decât pentru a-i saluta pe cei prezenţi la gară, continuându-şi drumul spre Bucureşti, unde au ajuns la sfârşitul zilei (Guy Gauthier, *op. cit.*, p. 46−52). Este deci posibil ca respectiva fotografie să dateze din 1893.

[60] Maria, regina României, *Povestea vieţii mele,* vol. II, p. 45−46, 216.

[61] Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii,* vol. I, p. 193.

[62] Vezi *Decretul regal pentru aprobarea donaţiunei făcută de A. S. Regală Principesa Maria,* din 12 august 1903, şi *Regulamentul pentru şcoala de menagiu principesa Maria*, din 14 august 1903, în Ministerul Instrucţiunei Publice şi al Cultelor, *Colecţiunea legilor, regulamentelor şi diferitelor decisiuni şi dispoziţiuni generale ale acestui departament de la ianuarie 1901 − iulie 1904, adunată şi publicată sub îngrijirea d-lor C. Lascăr şi I. Bibiri*, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1904, p. 275.

[63] Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii,* vol. I, p. 264.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

şi mijloace de persuasiune mai adecvate epocii, lansând concursuri cu premii pentru cele mai frumoase obiecte realizate în stil popular. Poate că au fost metode prea moderne şi cu totul nefamiliare modeştilor lucrători manuali, probabil analfabeţi, trăind în comunităţi izolate, departe de esteţii şi colecţionarii din capitală. Ca dovadă, la concursul de ţesături s-au prezentat neaşteptat de puţine obiecte, iar dintre acestea şi mai puţine meritau premii.

Ajunsă regină, Maria şi-a intensificat activitatea de patronaj caritabil datorită, în primul rând, războiului şi urmărilor sale greu de remediat. Uneori, găsea că e prea mult:

> […] zilele mele sunt mai pline, mai chinuitoare şi din cauza eternelor solicitări de binefaceri, până când cu adevărat uneori nu ştiu încotro să mă îndrept şi nici dacă vor fi suficiente mijloacele mele. Eu sunt sursa centrală din care sug toţi, sunt obişnuiţi să o facă şi ei cred că o vor putea face mereu. Şi preţurile care cresc, în loc să scadă, fac să nu pot da sume mici[64].

Cu toate acestea, ea nu şi-a pierdut interesul pentru arta populară, dimpotrivă. Ca parte a îndatoririlor sale publice, continua tradiţia vizitării bazarurilor[65], a expoziţiilor şi serbărilor din şcoli[66], a standurilor de artizanat[67]. În particular, regina îşi declara o adevărată pasiune pentru arta rustică[68], folosind obiectele de acest gen pentru amenajări interioare[69] sau pentru a le dărui celor apropiaţi[70]. Ea însăşi purta destul de mult costumul popular, cu unele adăugiri fanteziste, mai ales în zilele de vacanţă petrecute în ţară sau în străinătate[71]. Pozând în costum sau dând interviuri pe această temă, regina îşi

[64] Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. IV, p. 400.

[65] Prezenţa ei aici nu era doar protocolară. De obicei, făcea şi unele achiziţii, pentru a-şi arăta sprijinul concret, ceea ce nu era întotdeauna o dovadă de pragmatism: „[…] am fost la un bazar […] şi am cumpărat la un preţ mare lucruri inutile" (*ibidem*, vol. III, p. 145). Dincolo de inconvenientele băneşti, asemenea îndeletniciri îi ofereau şi câteva momente plăcute: „[…] bazarul [Societăţii] «Mircea» a fost plin de doamne drăguţe, în costum naţional, care ne-au servit şi ne-au stat la dispoziţie" (*ibidem*, vol. IV, p. 404).

[66] Aflată în vizită la Iaşi, la noiembrie 1922, a ajuns şi la şcoala profesională a „doamnei Mârzescu, la o mare expoziţie de lucruri făcute de femei". În aceeaşi seară, se grăbea „spre o mare şcoală de fete unde au fost coruri bune şi *dansuri naţionale* frumoase [s.n., C.M.]" (*ibidem*, vol. IV, p. 359). A doua zi de Crăciun, în acelaşi an, nota că reuşise să treacă pe „la o şcoală de covoare, ca să încurajez o doamnă foarte respectabilă care lucrează deosebit de bine" (*ibidem*, p. 399).

[67] La 28 iunie 1919, regina nota că vizitase expoziţia societăţii „Ţesătoarea", apreciind că „au lucrat lăudabil, în ciuda dificultăţilor legate de lipsa de materii prime" (*ibidem*, vol. I, p. 226).

[68] Vizitând o expoziţie industrială, în Parcul Carol, regina nota, la 1 octombrie 1922: „[…] m-a interesat totul, dar cel mai mult m-a atras arta ţărănească, aceasta întotdeauna mă fascinează. Am o afecţiune aparte pentru lucrurile rustice şi primitive" (*ibidem*, vol. III, p. 304).

[69] La Bran, de pildă, îşi împodobise încăperile personale, apelând inclusiv la „două covoare româneşti galbene cu margini albastru închis, strălucitor" (*ibidem*, vol. III, p. 203). Tot pentru Bran, aduna „oale vechi, albastre şi albe" (*ibidem*, p. 358) ori covoare basarabene, care i se păreau foarte potrivite şi pentru alte „case mai simple" (*ibidem*, vol. IV, p. 145) pe care le decora în stil rustic.

[70] În vacanţa franceză din august 1921, s-a întâlnit cu sora ei, marea ducesă Kiril, căreia i-a cumpărat „un costum românesc pe care ea l-a îmbrăcat, unul portocaliu [!] în care arăta foarte bine" (*ibidem*, vol. III, p. 244). În vara anului următor, pleca împreună cu sora ei mai mică şi cu Elena, proaspăta soţie a prinţului moştenitor Carol, să dea un tur prin „magazinele în care se vând cusăturile noastre româneşti", făcându-le „daruri, peste tot" (*ibidem*, vol. IV, p. 207). La ziua de naştere a regelui Ferdinand, tot în 1922, i-a oferit acestuia „nişte covoare vechi, pentru diferite cabane de vânătoare" (*ibidem*, p. 253). Şi ea primea astfel de daruri, de la servitori, de la ţărani sau chiar de la familia sa (*ibidem*, p. 234, 324, 331).

[71] În acea vacanţă petrecută în Franţa, în 1921, a îmbrăcat de mai multe ori costumul naţional, în timpul unor mici excursii sau vizite neprotocolare (*ibidem*, vol. III, p. 244, 253, 275). În anul următor, mergând la băi la Sovata, a trecut prin Hodoş, pentru a face o vizită la bătrâna care o crescuse pe „mica slujnică" a principesei Ileana. Regina s-a pregătit special pentru această ocazie: „[…] eram îmbrăcată în costum naţional cu albastru, roşu şi alb, şi cu cusături bogate, cu un turban roşu în jurul maramei mele şi, desigur, toată numai zâmbet" (*ibidem*, vol. IV, p. 224).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

asuma cu toată responsabilitatea cauza artei naţionale[72], dincolo de preferinţa personală pentru anumite obiecte decorative.

Şcoli, albume, expoziţii

Relaţia dintre arta populară şi muzeu era, în viziunea „specialiştilor” şi a societăţilor de patronaj, una circulară, de realimentare reciprocă cu modele satisfăcătoare. Arbitrii acestei selecţii se plasau din start departe de consumul real şi majoritar al artizanatului „naţional”, fiind pe cât de neîncrezători în inventivitatea ieftină şi necalificată, a anonimilor, pe atât de vigilenţi faţă de reproducerea şi difuzarea formelor autorizate. Pentru exercitarea acestui gen de cenzură, şcoala era un mijloc mult mai potrivit decât concursurile. De ce?

Şcolile aveau obligaţia să expună anual rezultatele concrete ale orelor de lucru manual, supuse omologării publice, estetice şi financiare. Pentru a aduce venituri suplimentare, încurajau comenzile şi organizau bazare ocazionale, mai ales cu prilejul unor festivităţi. Participarea la expoziţiile *din afara* mediului şcolar era mult mai onorantă, aducând un prestigiu indiscutabil corpului didactic şi instituţiei respective. Cu atât mai merituoase erau, aşadar, distincţiile câştigate în competiţiile internaţionale, pentru produse mai mult sau mai puţin „tradiţionale”.

Şcolile se identificau cu toate „participările”, medaliile şi diplomele adunate de-a lungul anilor. De exemplu, în istoria „Şcolii centrale de fete” din Craiova se menţionau, ca reuşite remarcabile, trimiterea unor obiecte lucrate de elevele sale la expoziţiile internaţionale din 1867 şi 1873[73]; sau faptul că „d-şoara Victoria Roşescu a primit medalia de aur la Expoziţia Societăţii regionale din Craiova, în 1898, pentru dantelele artistice lucrate de ea”[74]. La expoziţia din 1900, de la Paris, în Pavilionul artizanatului era expus „un costum naţional din judeţul Gorj”, trimis de şcoala profesională de fete din Târgul Jiu. Cu acelaşi prilej, „Academia de croitorie şi creaţie de modele” prezenta mai multe lucrări din borangic şi diferite părţi de costum naţional din Mehedinţi, Argeş, Muscel şi Banat, iar obiectele trimise de şcoala profesională „Elisabeta Doamna” luau medalia de argint[75]. Participarea şcolilor la astfel de manifestări a devenit o tradiţie. În 1937, România participa la o nouă expoziţie în Paris, cu obiecte trimise de „Institutul de Studiu al Artelor Menajere” – un „covor cu 1 500 de motive”! – sau de Şcoala industrială „Tudosca Doamna” din Bucureşti, care expunea „*costume dace* [s.n., C.M.]” şi „păpuşi în costume naţionale”[76].

Creativitatea elevelor şi a maestrelor era disciplinată prin intermediul unor serii de albume cu „modele naţionale” şi prin colecţii şcolare de obiecte luate drept reper la orele de lucru. Cel mai vechi album de acest fel, identificat de G. T. Niculescu-Varone la Biblioteca Academiei, data din 1893 şi avea doar 15 planşe. Erau modele culese din judeţul Muscel, apoi litografiate şi publicate de I. Niculescu[77]. După cum am văzut, autorităţile au fost de timpuriu interesate de soarta albumelor naţionale, astfel încât nu e

[72] De exemplu, în octombrie 1921, regina primea un jurnalist „trimis de Corbescu pentru un interviu pe tema artei ţărăneşti din România […], interviul fiind pentru America”, ceea ce o făcea să fie foarte atentă la propriile cuvinte (*ibidem*, vol. III, p. 316).

[73] Anghel Manolache, Gh. Pârnuţă, *Istoria învăţământului din România*, vol. II (1821−1918), Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1993, p. 297.

[74] Petru Râşcanu, *Istoricul învăţământului secundar*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1906, p. 166.

[75] Laurenţiu Vlad, *Imagini ale identităţii naţionale…*, p. 174−175, 179−180.

[76] *Ibidem*, p. 174.

[77] G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de mirare că, în 1904, Ministerul Instrucţiunii se preocupa de „cumpărarea pentru şcolile profesionale a albumului [lui] I. Niculescu fotograf, de modele de cusături şi broderii naţionale”[78].

La începutul secolului al XX-lea a apărut un număr important de albume, între care şi cele deja menţionate, al Elenei Cornescu, al Elizei Marghiloman şi al lui D. Comşa, ultimul fiind „întocmit din încredinţarea comitetului reuniunei agricole române din Sibiu”[79]. Chiar Haret a încurajat publicarea unui album de „cusături naţionale”, al Margaretei Myller Verghi[80]. Dar formula cea mai frecvent utilizată pentru orele de lucru pare să fi fost aceea a unui simplu caiet cu „modele de cusături naţionale pentru Şcoalele de fete”, cum a fost acela tipărit de editura Librăriei Socec[81] sau lucrările copiate manual de învăţătoare şi maestre de lucru[82]. O nouă etapă din istoria acestor albume se situează în anii 1930−1940, culminând cu cele ale Elizei Brătianu, din 1943. Chiar din titlurile alese, se putea observa o specializare tot mai pronunţată şi o anume competiţie între autori, care subliniau performanţa – *Scoarţe olteneşti premiate în 1929 şi 1930* – sau obedienţa faţă de prescripţiile oficiale – *Manual de cusături româneşti şi vopseli vegetale pentru şcoalele de fete şi şezători. În conformitate cu noua programă*[83].

Albumele erau, de fapt, şcoli volante, care trebuiau să ajungă la adulţi, să îi ajute să aleagă, să îi aducă în orizontul „adevăratei” tradiţii, până atunci subestimată sau ignorată. Ca şi în cazul obiectelor de artă populară, luau fie înfăţişarea unor exemplare luxoase, pentru colecţionari generoşi sau instituţii şcolare de prestigiu, fie aceea a unor broşuri modeste, ieftine şi accesibile „oamenilor din popor”. Situaţia a fost surprinsă şi de Eliza Brătianu, în 1943. Ea înţelegea că primul volum al albumului său, masiv, bogat, cu 180 de planşe color, „nu ar fi putut chiar uşor pătrunde în lumea satelor. Se cerea, parcă, şi ceva mai potrivit cu nevoile acestei lumi”. Poate că nu a fost de la început atentă la acest aspect, dar solicitarea Direcţiei Generale a Institutului Naţional al Cooperaţiei a făcut-o să înţeleagă diferenţa. Ca urmare, a transformat volumul iniţial într-o cărţulie nepretenţioasă, „o lucrare de înţelegere lesnicioasă şi de uşoară circulaţie pentru satele noastre”. Credea că aşa „poate fi la îndemâna oricui şi ajunge până la cea mai cuviincioasă căsuţă, în care săteanca noastră, în zilele ei de odihnă sau în nopţile ei de veghe, coase cu acul aşa de îndemânatec”[84]. În câteva cuvinte, ea schiţa aici tabloul idilic al unei lumi miniaturale, copilăroase, care îşi strica din nebăgare de seamă frumuseţea şi inocenţa – atât de preţuite de cei „mari” – şi care trebuia, cu blândeţe, readusă în limitele bunei cuviinţe.

Autenticitatea, o miză nu doar estetică

Maria Mandrea, născută în 1885 ca descendentă a familiei Bălcescu, îşi amintea de o serbare din tinereţea sa, la care se adunaseră fete de săteni şi de boieri. Tinerele

[78] Vezi Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dosar 862/1904.

[79] G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 3.

[80] Constantin Dinu, *Spiru Haret*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1970, p. 120.

[81] G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 7.

[82] Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dosarul 1691/1907 despre expoziţia jubiliară din 1906, unde este amintit un „izvod de cusături bătrâneşti, cu multe modele în format de album, lucrat de D-na Anastasia Gafencu, învăţătoare”, de la şcoala din Bucecea, judeţul Botoşani (fila 28).

[83] G. T. Niculescu-Varone, *op. cit.*, nr. 25 şi nr. 27.

[84] *Cusături româneşti culese de Elisa I. Brătianu*, p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ţărănci au început să danseze hora „şi regina [a spus că] nu, ăsta nu-i dans românesc. Romînca e nobilă!, ea dansează liniştit. Uite cum începe. Începe trei băieţi, pe urmă se adaugă pân'la şapte, când sunt la zece vin fetiţele, la un loc, începe aşa, şi ajunge hora mare. Dar nu ca la călueşei. Nu. Când dansează cu femeile, se dansează dans demn”[85]. Era puţin după 1900, iar societatea de binefacere „Tibişoiu” din Bucureşti pregătea serbarea pentru obişnuitele sale colecte. Carmen Sylva asista la repetiţii şi, în calitatea ei de regină-poetă, ţinea să corecteze coregrafia tradiţională, să o atenueze în ritmurile sale prea puţin urbane. De altfel, ea îşi asumase de mult reprezentarea generică şi elogioasă a femeii române, intervenind cu deplină libertate în „portretul” feminin al naţiei. Dansurile nu se puteau imagina fără costumaţia adecvată, iar tinerii ştiau că asta înseamnă o contribuţie financiară proprie, de vreme ce „fiecare costum trebuia să ni-l plătim noi”[86]. Erau, foarte probabil, cumpărate din oraş, de la bazarele şi magazinele societăţilor de profil. Doar familiarizaţi cu satul real puteau să-şi dea seama că hainele de serbare erau destul de departe de modelul invocat.

După voga albumelor cu modele naţionale, autenticitatea a devenit o nouă mizã pentru amatori ca şi pentru specialişti. La câţiva ani după răscoala din 1907, tânăra Zoe Bengescu şi prietenele sale erau mândre că dansau de Paşti, alături de săteni, în „costumul naţional «autentic», nu fantezie din târg”. Erau haine grele, din materiale lucrate şi vopsite în casă, adunate de pe la bătrâne care le păstraseră cu anii; şi care, până la urmă, le vindeau, pentru că tinerele din sat nu mai voiau să poarte o cămaşă „prea groasă şi veche”; ele „doreau, vai, din cele noi, cusute cu fluturi pe pânză topită, brodate modern cu «blieu şi cu liliachiu»”[87]. Valoarea costumelor stimula şi nevoia de autenticitate a dansurilor populare. La Bucureşti se înfiinţa societatea de dansuri „Chindia”, care îşi propunea să îi înveţe pe tinerii orăşeni „adevăratul” dans popular, „*nu jocul acela fantezist, ce se vedea la serbările şcolare de la sfârşit de an*, când, în costume naţionale, băieţii cu fluiere la gură şi fetele cu o floare la ureche ţopăiau un «ciobănaş» fără ritm, o horă săltăreaţă şi un «Banu Mărăcine» cu clopoţei la picioare [s.n., C.M.]”[88]. În numele acestui purism, societatea de dans intervenea, la rândul său, recalibrând tradiţia şi căutând, cu tot dinadinsul, „forma primitivă, păstrată din bătrâni”. În plus, maeştrii de dans erau la fel de preocupaţi, ca şi Regina, de a evita vulgaritatea. Dansatorii trebuiau să păstreze o ţinută sobră, căci doamnei Fanny Seculicz, animatoarea societăţii, „nu-i plăceau jocurile prea săltate la femei, […] nici cămăşile subţiri de pânză topită şi nici fotele fantezii”. Coregrafia era un reflex urban greu de evitat, oricare ar fi fost scopurile sale. Până la urmă, tot cei care trăiseră suficient „la ţară aduseseră adevăratul stil al jocului, aşa cum îl jucau ţăranii, fiecare din regiunea sa”[89]. Să îmbini însă autenticitatea frustă a satului cu rafinamentul „de societate” era totuşi o probă de măiestrie pe care puţini o puteau trece.

Majoritatea amatorilor de folclor se mulţumea cu forme mai puţin pretenţioase din punct de vedere estetic şi etnografic, dar animate de un civism manifest şi de plăcerea imediată a participării. Ei nu puneau la îndoială ceea ce elevii exersau cu învăţătorii sau cu maeştrii de gimnastică şi dansuri, pentru serbările şcolare şi balurile de binefacere. Era deja o convingere larg răspândită că învăţătorii erau direct responsabili pentru

[85] Zoltán Rostás, *Chipurile oraşului…*, p. 29.
[86] *Ibidem*, p. 30.
[87] Zoe Cămărăşescu, *op. cit.*, p. 235.
[88] *Ibidem*, p. 238.
[89] *Ibidem*, p. 239. Autoarea mai aminteşte, în afara sa şi a fetelor cu care mergea, de obicei, la moşia surorii de la Ştorobăneasa, pe „frumoasa Duduia Gărdăreanu şi Titit Kapri”, care ştiau dansurile „adevărate”.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

readucerea la viaţă a „tradiţiilor străbune”, pornind de la axioma unui trecut uniform, care trebuia reactivat la semnalul oficialităţilor[90].

Misiunea dascălilor animaţi de spiritul haretist al „ridicării satelor” începea, după cum am văzut, cu purtarea costumului naţional. Exemplul învăţătorului era, în mod ideal, completat de cel al învăţătoarei, care trebuia să educe femeile din sat, îndemnându-le stăruitor să poarte şi să confecţioneze „frumosul port românesc”. Acest ideal a ajuns, după cum am văzut, şi în paginile romanului *Apostol,* al lui Cezar Petrescu. Învăţătorul portretizat aici nu a fost de la început capabil să îşi înţeleagă vocaţia. Personajul principal lega eşecul său iniţial de a comunica cu sătenii de slăbiciunea pentru hainele scumpe de la oraş, la care a renunţat cu greu, după ce şi-a înfrânt vanitatea, nerăbdarea, nechibzuinţa: altfel spus, atunci când a înţeles că trebuie să trăiască „viaţa celor pe care vrea să-i lumineze”[91]. Adulţii, adevărata ţintă a învăţătorului, erau întotdeauna nişte „elevi” dificili. Copiii puteau fi mai lesne atraşi în efortul dascălului de corectare a realităţii, „învăţându-i cântecele vechi, ale tradiţiei […] colinde şi urături”[92]. După copii, femeile satului ar fi trebuit să fie cele mai vulnerabile la pedagogia vremii. În acest roman al realităţii dezirabile, stăruinţa învăţătoarei, care „mişuna dintr-o casă în alta”, nu a rămas fără rezultat. Aşa „s-au înmulţit în sat cămăşile cu altiţe în locul urâtelor bluze de cit şi de flanelă”. Discursul moralist al romanului avea nevoie şi de personaje negative, dintre care nu lipsea negustorul-cârciumar evreu, al cărui comerţ nociv – inclusiv cu „urâtele bluze” – era pus în antiteză cu devotamentul şi meşteşugul „apostolilor” şcolii[93].

Regăsim aici multe idei din discursul circularelor ministeriale, dublate de aura care alimenta mitul lui Spiru Haret ca „părinte” şi model al învăţătorilor din popor. Al doilea deceniu interbelic consacrase posteritatea glorioasă a acestui model, haretismul fiind redescoperit pentru uzul provinciilor care se întorseseră atât de greu la patria-mamă. Noilor cetăţeni li se cerea să se familiarizeze cât mai repede cu adevărata lor identitate, iar pentru aceasta se apela la formele de persuasiune consacrate la începutul secolului XX. Astfel de diligenţe se practicaseră, mai întâi, în Dobrogea şi în Cadrilater[94], apoi s-au extins şi în Basarabia. Spre deosebire de aceste provincii, în Bucovina, Transilvania şi Banat, românismul avea o susţinere locală instituţionalizată, care afişa de mai multe decenii un repertoriu identitar consonant cu cel din Regat. Costumul „naţional”, dansurile şi cântecele „populare”, tricolorul şi celebrarea eroilor neamului erau tot atâtea însemne ale programului naţional asumat de şcoli, societăţi culturale, publicaţii locale, ș.a. Spiritul organizatoric şi voluntarismul care se dezvoltau aici erau redirecţionate, cu

[90] Din copilăria sa în Bucureşti, Zoe Cămărăşescu (născută Bengescu, în 1895) îşi amintea că vecinii erau speriaţi de cetele de Vicleim, care aveau o „reputaţie proastă”. Apăruse chiar „obiceiul să nu se mai primească nici Steaua, de frica «derbedeilor»”, aşa că „bieţii băieţaşi […] erau goniţi din toate curţile şi cu încetul *se pierduseră vechile datini, până când le-a reînviat «Oficialitatea»* [s.n., C.M.]” (*ibidem,* p. 98).

[91] Cezar Petrescu, *Apostol,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984, p. 167, 211.

[92] *Ibidem,* p. 104.

[93] *Ibidem,* p. 246−247.

[94] Situaţia era sumar amintită de Yvonne Blondel, fiica lui Camil Blondel, ambasador al Franţei în România din 1907 și până în 1916. Căsătorită cu Jean Cămărăşescu, primul prefect român de Silistra, între 1913 și 1916, s-a dedicat cu entuziasm patriei de adopţie şi, în puţinii ani de pace de care s-a bucurat aici, a încercat tot ceea se i se cerea să facă: „[…] în sfera mea, am participat la ameliorarea acestei provincii, *la restabilirea obiceiurilor şi tradiţiilor româneşti pe care uzurpatorul bulgar voise să le smulgă*, cu toată umbra măreaţă a lui Mircea cel Bătrân care nu a încetat să plutească aici. Am asistat la atâtea noi creaţii, şcoli, drumuri, biserici, şi am fost pretutindeni acolo unde mâna binefăcătoare a mamei Patrii şi-a răspândit mana [s.n., C.M.]”. Vezi Yvonne Blondel, *Jurnal de război, 1916−1917. Frontul de sud al României*, traducere de Rodica Zagăr, Bucureşti, Editura Institutului Cultural Român, 2005, p. 93.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sprijinul celor din Regat, către provinciile deficitare. Pedagogia socială a haretismului era dublată de un naționalism pasional, revendicativ, care punea tradiția în serviciul schimbării.

Încă din mai 1917, în Basarabia se făceau pregătiri pentru „naționalizarea” școlilor de către români, preparative la care ardelenii Onisifor Ghibu și Romulus Cioflec au avut un rol decisiv. Între primele urgențe, se aflau tipărirea de noi manuale și organizarea unor cursuri de vară pentru învățători și profesori. Astfel de cursuri au avut loc în vara anului 1917 și a celui următor: se predau rezumate de limbă și literatură română, istorie și geografie națională, „cântece moldovenești și activitate extrașcolară”[95]. Finalitatea lor era aceea de a-i învăța pe cursiști un românism sumar dar incisiv, care urma să se simplifice și mai mult atunci când ei, la rândul lor, aveau să-l transmită mai departe. Părea un program identitar ambițios, desfășurat în condițiile extrem de precare ale învățământului în vreme de război. Iar de la activitatea extrașcolară se așteptau, în scurt timp, rezultate cât se poate de concrete. De aceea, noii inspectori și revizori școlari erau foarte atenți la acest aspect, tot ei ocupându-se și de societățile culturale locale. Ei solicitau, de regulă, sprijinul „Casei Școalelor” din București, cerând să se trimită „cărți, tablouri naționale, *costume populare, modele de broderie,* turnee ale companiilor artistice, cărți poștale și portrete ale familiei regale [s.n., C.M.]”. În Basarabia s-a înființat și un Departament de Activitate Extrașcolară, care publica și distribuia gratuit sătenilor, prin intermediul școlii, sute de mii de „broșuri, calendare, periodice, imagini și hărți”[96]. Haret ar fi fost, fără îndoială, mulțumit de munca urmașilor săi.

În Transilvania, costumul național era de mult un manifest politic explicit și, în același timp, o realitate mult mai vie decât în regat. Înainte de 1919, tinerii români care veneau din satele lor la școlile superioare din oraș se loveau brutal de disprețul colegilor și profesorilor, care purtau haine „nemțești” sau „europene”. Li se cerea categoric să renunțe la „costumul țărănesc” și, plini de resentimente, cedau[97]. În acest război al veșmintelor și al naționalităților, cei care au venit la adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, îmbrăcați în costume naționale, aveau ceva în plus de demonstrat[98].

Războiul, ocupația străină, pierderile sau câștigurile teritoriale au exacerbat și mai mult sensibilitățile identitare. În septembrie 1917, când țara era neașezată și expusă atâtor amenințări, disputele politice atingeau, în treacăt, și promovarea portului național de către regina României. Un articol al „domnișoarei Sekulici (Bucura Dumbravă)”, intitulat *Viitorul țării îl țese femeia* – după o binecunoscută deviză a reginei Elisabeta –, a deranjat serios sentimentele dinastice ale bucureștenilor: „[…] toată lumea a fost indignată, mai ales că [făcea] aluzie la Regina Maria”[99]. O tânără care semna „o româncă din România care va deveni Mare” a încercat să dea un răspuns la acest articol, în ziarul lui C. Stere. Replica sa accentua originea străină a autoarei incriminate și îi

[95] Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare, 1918−1930*, traducere de Vlad Russo, București, Editura Humanitas, 1998, p. 125−127.

[96] Ștefan Ciobanu, directorul general pentru învățământ din Basarabia, era însărcinat cu activitatea acestui Departament, înființat la 1 februarie 1919 (*ibidem*, p. 127−128).

[97] Onisifor Ghibu descria, în amintirile sale, ceea ce a trăit chiar el la liceul unguresc din Sibiu, unde a ajuns în 1893. Amenințat cu exmatricularea dacă mai vine la școală în haine „țărănești”, a trebuit să se conformeze, ca și ceilalți colegi ai săi; dar, imediat ce ajungea acasă, se schimba înapoi în cele „românești” (*ibidem*, p. 176).

[98] Chiar în serviciul instituit ad-hoc pentru asigurarea ordinii în Alba Iulia erau câteva companii ale Gărzii românești, îmbrăcate „în port național”, una din Zlatna și două din Abrud. Vezi Iulian Negrilă (ed.), *Ziarul „Românul” și Marea Unire*, București, Editura Politică, 1988, p. 373.

[99] Zoltán Rostás, *Secolul coanei Lizica*…, p. 279.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

punea la îndoială loialitatea faţă de patria aflată în suferinţă. Concluzia era extrem de acidă: „*Patriotismul nu constă în a-ţi plăcea portul românesc* atât de frumos sau de-a face plimbări igienice prin munţi […]. Viitorul ţării îl ţese femeia, ziceţi că a spus Sf. Regina Elisabeta, însă uitaţi că R.E. a făcut greşeala să vrea să ţesă viitorul Germaniei în România [s.n., C.M.]”[100]. Insinuările erau exagerate, nedreptăţind alţi compatrioţi, dar ilustrau cu prisosinţă cât de mult se investea în simbolistica „costumului naţional”, mai ales de către cei care nu erau purtătorii lui fireşti, „din popor”. Raţiunile estetice şi personale erau cu mult depăşite de militantismul asociativ al epocii.

Fiind declarat „naţional”, costumul nu înceta să fie şi un semn distinctiv al lumii ţărăneşti, care devenea tot mai vizibilă în cursul Marelui Război. De altfel, triumfurile şi tulburările, care se succedau în ritm alert după 1917, au solicitat tot mai mult „portul românesc”. El se preschimba într-o marcă politică a festivităţilor de tot felul, la care apelau deopotrivă dinastia, partidele politice sau guvernanţii locali. După război, regina Maria continua să apară în public[101] şi să pozeze în diferite „costume naţionale” din colecţia personală[102], care se îmbogăţea în mod constant[103]. Exista însă o ierarhie clară a etichetei. La marile ceremonii de stat, regina nu ar fi putut să apară în costum popular, oricât ar fi fost el de valoros. Atunci, „poporul” se prezenta în faţa conducătorilor săi în cele mai frumoase specii de „port naţional”, într-un omagiu colectiv şi afectiv care depăşea cu mult „raţiunea de stat”[104].

Generaţia următoare a fost mult mai familiarizată cu portul efectiv al costumului popular. În comparaţie cu părinţii lor, tinerii epocii interbelice făceau mai puţin caz de afişarea sentimentelor naţionale ori a apartenenţei sociale prin aceste veşminte. Amintindu-şi de adolescenţa sa, principesa Ileana scria „pe când organizam sau vizitam diverse cluburi sportive sau grupări de tineret, călătoream încolo şi încoace prin ţară purtând o uniformă sau costumul naţional al regiunii respective sau pur şi simplu haine

[100] *Ibidem*, p. 280.

[101] În Ajunul Crăciunului din 1918, regina a participat la un dineu la Palat, „cu toată casa noastră”. Apoi, îşi amintea suverana, „ne-am schimbat cu toţii în costume româneşti şi am plecat la o mare serbare dată de familia Chrissoloveni, sub patronajul meu, pentru soldaţii francezi, englezi şi români. A fost un «succes monstre», căci *toate doamnele erau în costume naţionale* şi aproape toţi bărbaţii în uniformă (s.n. CM.)”. Regina preciza că îmbrăcase costumul său preferat, „fota negru cu alb, cu ia cu mâneci cusute cu fir argintiu”, la care adăuga „turbanul meu albastru înfăşurat în jurul frunţii”. În plus, a împrumutat costume din colecţia sa „în dreapta şi în stânga”. La 24 ianuarie/6 februarie 1919, regina nota că „*a trebuit să ne punem costumele naţionale* şi să plecăm devreme la teatru, întrucât este ziua «Unirii» şi unii entuziaşti fac manifestaţii [s.n., C.M.]”. Vezi Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, vol. I, p. 25−26, 50.

[102] Se plângea de oboseala şedinţelor pentru fotografiat şi de insistenţa solicitărilor. În iulie 1921, accepta totuşi cererea a două transilvănence, pentru care poza numai în costum naţional, „refuzând categoric” să se îmbrace „în altceva”. În octombrie 1922, regina era din nou fotografiată în costume populare, din „diferite zone ale ţării”, pentru ca o anumită societate să vândă pozele „în profitul lor” (*ibidem*, vol. III, p. 218, 305).

[103] Colecţia sa de artă populară românească se alimenta în continuare prin achiziţii personale şi prin darurile pe care le primea. În prima călătorie în Transilvania, împreună cu regele Ferdinand, în mai−iunie 1919, femeile au copleşit-o pretutindeni cu flori şi cusături lucrate în casă (*ibidem*, vol. I, p. 195, 196, 199, 203). În 1922, cumpăra frecvent covoare frumoase şi vechi de la basarabenii aflaţi la ananghie, ajungând chiar să aibă o „mare cantitate”. S-au adăugat şi oale de lut, ba chiar o poartă de lemn „frumos încrustată” (*ibidem*, vol. IV, p. 145, 176, 197, 199, 215, 227, 395).

[104] În acea primă călătorie în Transilvania, regele şi regina au fost mereu întâmpinaţi de populaţia care venea în număr mare, mai ales din sate, purtând „costume minunate”. Ajunsă la Oradea, primul oraş vizitat, regina a apărut şi ea în costum naţional, pe care l-a schimbat pentru banchetul cu oficialităţile locale. La banchetul din Bistriţa, au fost serviţi de „tinerele doamne din oraş îmbrăcate în costume naţionale”. În general, oamenii defilau ordonat, grupaţi pe sate, dublând practic parada militară cu o paradă a portului local în varianta lui cea mai strălucitoare, chiar cu alaiuri de nuntă (*ibidem*, vol. I, p. 186−204).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

moderne – care erau cele mai confortabile"[105]. Era o modă, nu lipsită de cochetărie, asociată la oraş fie femeilor care se implicau în diferite activităţi sociale, fie copiilor şi adolescenţilor de vârstă şcolară[106]. În schimb, elevii şi studenţii de provenienţă rurală purtau „costumul naţional" constrânşi de resursele financiare limitate[107] şi mai puţin, poate, din acel orgoliu identitar speculat de mişcările politice naţionaliste[108].

Orientările politice marcau şi investigaţia etnografică, dar, în ciuda opţiunilor ideologice divergente, profesionalizarea celor care investigau lumea satului a devenit tot mai evidentă. În faţa noilor specialişti, haretismul părea demodat. Etnografia, muzeistica, sociologia ori demografia se diferenţiau tot mai clar de activismul social, iar studiul sistematic al realităţilor săteşti lua tot mai mult locul amatorismului entuziast de la începutul secolului[109]. Această evoluţie a fost ilustrată de mişcarea monografică iniţiată de Dimitrie Gusti, de o nouă generaţie de etnografi şi folclorişti, care depăşeau abordările generaliste ale lui N. Iorga sau Al. Tzigara-Samurcaş. Impulsul revigorării simpliste a „industriei casnice româneşti", atât de puternic în preajma Primului Război Mondial, s-a repliat spre alte forme de interes pentru „arta populară". O perspectivă modernă, comercială sau avangardistă, estompa treptat concepţia utilitară şi tradiţionalistă, orientând entuziasmul în direcţia unui eclectism creativ.

Răspunzând tuturor gusturilor, producţia de „artă populară românească" pentru piaţa internaţională devenea, în anii 1930, o activitate aparte, cu un profit asigurat.

---

[105] Ileana, Principesă de România, Arhiducesă de Austria, *Trăiesc din nou*, traducere din engleză de Agra Baroti-Gheorghe, Bucureşti, Editura Humanitas, 1999, p. 40. Ileana, cea mai mică dintre fetele reginei Maria, era născută în 1909.

[106] În amintirile Ameliei Pavel (născută în 1917), „doamnele din societate" îl purtau mai ales când organizau bazare de binefacere, baluri, serate. În bazare, „obiectele lucrate de mână erau oferite spre vânzare de aceste doamne, îmbrăcate în costum naţional". „Doamnele din burghezia înstărită fără blazon boieresc" le imitau, organizând diferite activităţi caritabile, dar „ele nu se îmbrăcau chiar în costum naţional – exista o politicoasă rezervă în a încălca mici, dar bine înrădăcinate delimitări sociale. În schimb se îmbrăcau copii, în împrejurări solemne, cu astfel de costume" (Amelia Pavel, *Un martor în plus*, Bucureşti, Editura Universalia, 1997, p. 80−81). „Solemnitatea" purtării acestei costumaţii de către copii şi tineri trimitea, în primul rând, la virtuţile de buni şcolari ale acestora. Şi tatăl ei insistase să o fotografieze într-un astfel de costum, ca premiantă la serbarea de la sfârşitul clasei a doua primare (*ibidem*, p. 81). Rememorând excursia premianţilor la concursul anual organizat de societatea „Tinerimea Română", un alt elev din acei ani descria un tren „frumos pavoazat" în care „aproape toţi tinerii erau îmbrăcaţi, băieţi şi fete, în *costume naţionale*: o grădină de flori, care umplea ferestrele, scările [s.n., C.M.]". Era în mai 1925 (Iulian Vesper, *Memorii*, Bucureşti, Editura Saeculum, 1999, p. 38).

[107] Iulian Vesper îşi amintea cum l-a întâlnit prima oară, în Cernăuţi, pe studentul Titus Cristureanu, „un tânăr înalt, în costum naţional". Era în 1927, şi el însuşi, ca proaspăt student al Facultăţii de Litere şi Filosofie din acelaşi oraş, îşi punea problema costurilor, inclusiv pentru îmbrăcăminte, căci chiar „costumul naţional, cămaşă, iţari, trebuia schimbat cel puţin săptămânal – ce era de făcut?" (*ibidem*, p. 49−50). Tânărul a rămas deci, mai mult de nevoie, în portul ţărănesc. Dar când i s-a oferit un post de asistent la Universitatea din Bucureşti, unde şi-a încheiat studiile, a trebuit să refuze tocmai pentru că nu avea măcar un costum „de oraş" cât de cât prezentabil; şi era exclus să se prezinte altfel în faţa studenţilor (*ibidem*, p. 94).

[108] De la un război mondial la altul, epoca a fost generoasă în „ţărănisme" de tot felul, socialisme sau iniţiative politice de dreapta care implicau, spre deosebire de perioada anterioară, şi un masiv electorat sătesc. De la Ion Mihalache până la Corneliu Zelea Codreanu şi apoi până la Frontul Plugarilor, mulţi lideri şi agitatori politici au apelat la „costumul" socotit, deopotrivă, „naţional" şi „popular". Contemporanii sesizau destul de clar această politizare, care atingea mai ales costumul bărbătesc (Amelia Pavel, *op. cit.*, p. 80).

[109] Henri H. Stahl, care a lucrat în această perioadă în echipele monografice gustiene, numea „haretism" o „iluzorie nădejde" că s-ar putea reforma societatea prin „luminarea poporului", prin apostolatul unor „misionari culturali". Amintea condescendent de vremea când etnografia se rezuma la confecţionarea de păpuşi îmbrăcate „naţional" sau era lăsată în grija învăţătorilor şi a „doamnelor" care, potrivit unei „mode" lansate în preajma Curţii Regale, se pasionau de costume, ouă încondeiate sau crestături în lemn (Henri H. Stahl, *Amintiri şi gânduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice"*, Bucureşti, Editura Minerva, 1981, p. 7−8, 178).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Astfel, la Expoziţia internaţională de la Barcelona, din 1929−1930, România participa cu succes, ca de obicei, la secţia „industriilor casnice”, unde „sub îngrijirea d-nei H. Cosma şi a d-rei Florescu s-au vândut atât de caracteristicile şi încântătoarele scoarţe, broderii şi alte produse ieşite din mâna măiastră a ţărancei române”[110]. Pentru cea de la Paris, din 1937, s-au adus, sub patronajul lui Dimitrie Gusti, locuinţe şi mobilă „de stil ţărănesc, executate de Şcoala de Arte şi Meserii din Bucureşti”[111]. Societăţile care debutaseră ca promotoare ale artei populare autentice îşi depăşeau în mod vădit intenţiile iniţiale, adaptându-se nevoilor spectaculare şi comerciale ale vremii. „Furnica”, „Domniţa Maria”, „Arta Românească” au introdus tot mai multe modificări la modelele iniţiale. „Liga naţională a femeilor din Gorj”, condusă de Aretia Tătărescu, a transformat treptat covoarele ţărăneşti în tapiserii moderne, care ignorau tradiţia chiar şi prin dimensiuni: „covorul oltenesc”, realizat pentru Expoziţia de la New York din 1939, avea 18 × 24 m[112]!

Varianta şcolărească a redifuzării „tradiţiei naţionale” a rămas un instrument privilegiat al educaţiei civice, intens solicitat în epoca interbelică şi în timpul regimurilor autoritare care i-au urmat. Abia după instalarea comunismului istoria a luat alt curs, reinvestindu-se vechile simboluri prin deplasări de accente, de la *naţional* (românesc) la *popular* (ţărănesc), de la *autentic* la *autorizat* ș.a.m.d.

Istoria unei adopţii

De-a lungul câtorva generaţii, costumaţiile specifice unor comunităţi rurale şi periurbane din ţinuturile româneşti au atras nu doar atenţia străinilor, ci şi a localnicilor obişnuiţi să se distanţeze, din raţiuni sociale şi politice, de oamenii „din popor”. Mai întâi, câteva doamne din familiile boiereşti şi chiar princiare au acceptat o identificare limitată şi reorganizată estetic, civic sau naţional cu astfel de artefacte. Mişcarea revoluţionară din 1848 şi apoi cea unionistă din deceniul următor au preluat şi dezvoltat această tendinţă, oferind „fiicelor patriei” şansa de a-şi manifesta, de o manieră proprie, militantismul şi convingerile politice. Casa domnitoare a României a preluat mesajul, oferindu-i cea mai înaltă protecţie şi apelând la instituţii aflate, de asemenea, sub patronaj princiar (şcoli, societăţi culturale sau caritabile, expoziţii etc.). Aceasta poate fi considerată o a doua mare schimbare în moda şi mentalităţile Ţărilor Române, după trecerea de la veşmintele orientale la cele occidentale. De altfel, descoperirea costumului tradiţional se datorează, în bună măsură, privirii occidentalizate, „culte”, care s-a impus treptat şi în societatea românească.

Dar această revenire la „cusăturile naţionale” nu s-a produs în ritmul, spectaculos de contagios, cu care a fost preluată moda europeană. Dimpotrivă, la costumul românesc se apela în situaţii bine delimitate: pe scena internaţională era o emblemă naţională asumată, iar în mediile locale (pe moşie, în colecţiile particulare, în familie) era o formă de comuniune cu cei din jur; sau, la fel de bine, de manifestare a originalităţii, a unui nonconformism îngăduit, *chic*. Ca şi în cazul trecerii la costumaţia de tip occidental, femeile au fost primele care au adoptat schimbarea, bărbaţii fiind mai reticenţi la afişarea unui simbol asociat de secole cu un statut social inferior.

Intervenţia unor doamne din elita societăţii a modificat radical receptarea, structura şi modul de difuzare a costumaţiei rurale. Piese de vestimentaţie şi motive

[110] Al. Tzigara-Samurcaş, *Scrieri despre arta românească*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1987, p. 347.
[111] Henri H. Stahl, *op. cit*., p. 342−343.
[112] Anne-Marie Thiesse, *op. cit.*, p. 154−155.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

decorative de uz local au fost dislocate din contextul lor foarte precis şi cvasi-autonom de funcţionare, fiind expuse unui public neobişnuit de larg, cu gusturi mult mai sofisticate. Un astfel de public s-a simţit îndreptăţit să colaţioneze şi să deturneze uzajele obiectelor „tradiţionale” în numele unui „costum românesc” ideal.

Cooptările instituţionale şi stipendierile oferite de feluriți filantropi au dus la alte devieri de la cutumă. În mod obişnuit, hainele ţăranilor se făceau în casă, strict pentru familie – cu excepţia unor accesorii (podoabe, pălării) sau a unor piese mai dificil de confecţionat, produse de anumiți meşteri specializaţi (cojocari, ciubotari etc.). La mijlocul anilor 1930, Mircea Vulcănescu s-a lovit de acest adevăr simplu al satului. Dorind să îmbrace şi el portul localnicilor din Drăguş, unde participa la o campanie monografică, a descoperit că hainele nu aveau preţ şi nici mărimi standardizate: „[…] nimeni nu vânduse, nu cumpărase şi nu lucrase la comandă, de când se ştia, straie omeneşti. Toate erau făcute în sat, de gospodine, cu materii prime din sat, cu mijloace tehnice locale, pentru soţii şi copiii băştinaşi”[113].

Şcoala a avut, la rândul său, un impact de durată asupra „costumului românesc”. Insistenţa cu care autorităţile au cerut adoptarea şi redifuzarea lui în mediul rural, mai ales de către învăţătoare, a dus la o re-tradiţionalizare stereotipizată şi, în timp, la o stilizare mai puțin inspirată a prototipurilor. Depozitar al unor idilice calităţi ale neamului, costumul a ajuns să condiţioneze comportamente (ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla dacă rămânea în sfera doamnelor din înalta societate) şi să ceară asocierea cu alte elemente identitare (dansuri, cântece, jocuri, şezători etc.). *Costumul* a devenit o *costumaţie*, cerând un anumit patos şi expunându-se facil activismelor de orice fel, succedate de la un regim politic la altul.

ROMANIAN “NATIONAL” COSTUME: GENESIS OF AN IDENTITY SYMBOL (Summary)

Keywords: tradition, folk art, national symbol, modernity, patronage.

The study proposes an excursion in the history of how the specific folk costume has been perceived, from a social mark deprived of prestige, to a symbol of the Romanian nation, adopted and promoted by the elite of the society and by the institutions of the modern state.

The stimulus of these shifts is to be placed around 1830−1840, with both cultural and political grounds. The western look upon the pre-modern Romanian society and then its appropriation by the local aristocracy, educated in the European academic centres of the time, seem to have originated the phenomenon. Each of the great political movements of the century provided further motivation for the transfiguration of the folk costume, which was given new and new values on the occasion of the 1848 Revolution and of the unionist movement, at the beginnings of the Romanian Principality, when state independence was gained, and culminating with the Great Union of 1918.

All along this way, a decisive role was played by the ladies educated in the spirit of the romantic and civic patriotism characterizing the second half of the 19th century, particularly the Princesses of Romania – Elena Cuza, Elisabeta, Maria and her daughters – who actually institutionalised the new symbolism of the Romanian costume. Although at its origins it had been the

[113] Henri H. Stahl, *Amintiri şi gânduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice”*, Bucureşti, Editura Minerva, 1981, p. 145.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

product of a modest, anonymous world, clearly differentiated from the urban and nobility elites, the costume in question became, over several generations, an object of institutionalised trading, protection and promotion.

Its establishment and canonization as an emblem of the Romanian ethnicity and state started by means of private initiatives – private collections, cultural or charity settlements, organization of exhibitions, competitions, costume parties and patriotic festivities –, which never disappeared completely, but the process was finalized with the contribution of the public (especially school) institutions, which imposed catalogues of models, regulations of production and exhibition, forms of certification of the skills needed for the transmission of folk and national art, etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRA TOADER*

DISCREPANŢA DINTRE IMAGINEA REALĂ ŞI CEA FABRICATĂ A REPREZENTANŢILOR PUTERII ÎN PRIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA

Acest regim este un regim de teroare mai rău ca pe timpul lui Vlad Ţepeş[1].

Monolitic în esenţă şi, în acelaşi timp, o copie fidelă a „vecinului de la Răsărit", regimul comunist din România s-a concentrat, în permanenţă, pe crearea unui efect de masificare a societăţii. Cultul personalităţii liderilor aflaţi la vârful piramidei puterii ori generarea unui sentiment de frică generalizată – deşi, în realitate, fenomene contradictorii – au fost rezultate ale politicilor instrumentate în sensul unei atomizări generale.

Prin demersurile lui propagandistice, regimul s-a preocupat mereu de crearea unei imagini idealizate a întregului social şi, în special, a reprezentanţilor aşa-zisei „conduceri colective". De aceea, există tendinţa eronată de a analiza istoria perioadei comuniste, cel puţin primele două decenii, din perspectiva unei subordonări totale a populaţiei faţă de deciziile celor aflaţi la conducere. E drept, membrii societăţii şi-au însuşit, de multe ori inconştient, gesturi şi sentimente care le-au fost insuflate din exterior, astfel încât au ajuns „să se macereze conformismului social", după cum concluzionează cercetătorii din domeniul psihologiei sociale[2]. În plus, spre deosebire de state precum Polonia, Ungaria sau RDG, România nu a dezvoltat prea mult o cultură a opoziţiei faţă de regim[3]. În acest context, formula lui Kenneth Jowitt − „privatism anti-politic" − poate fi folosită cu succes pentru a explica paralizia membrilor societăţii în prima parte a dictaturii comuniste, precum şi „disimularea" la care au apelat, ca răspuns la monopolul politicului asupra sferei publice[4]. Situaţia, de multe ori însă, s-a prezentat diferit.

* Cercetător ştiinţific, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

[1] ACNSAS, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 406. Este o opinie exprimată, în 1952, de un frizer din Baia Mare, consemnată ulterior de Securitate.

[2] Serge Moscovici, *Psihologia socială sau maşina de fabricat zei*, traducere de Oana Popârda, selecţia textelor şi postfaţă de Adrian Neculau, Iaşi, Editura Polirom, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 1997, p. 69.

[3] Vezi Detlef Pollack, Jan Wielgohs (ed.), *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Ashgate Publishing Limited, 2004.

[4] Kenneth Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, University of California Press, Berkeley, 1992, p. 80; Cristina Petrescu, Dragoş Petrescu, *Resistance and Dissent under Communism: The Case of Romania*, în „Totalitarismus und Demokratie", 4 (2007), 2, p. 323−346; idem, *Collaboration and Resistance: Some Definitional Difficulties*, în Lavinia Stan, Lucian Turcescu (ed.), *Justice, Memory and Redress in Romania. New Insights*, Cambridge Scholars Publishing, 2017, p. 36.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 229−237

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Utilizând surse documentare din cadrul ANIC şi CNSAS – instituţii depozitare ale unor fonduri şi colecţii arhivistice, ce reflectă ipostaze de multe ori opuse ale epocii –, ne propunem să creionăm interacţiunea dintre două paliere contradictorii din primii ani de după instaurarea regimului comunist în România. Cu alte cuvinte, studiul de faţă pune accent pe discrepanţa dintre imaginea reală şi cea fabricată a reprezentanţilor puterii, analizând reacţiile oamenilor obişnuiţi faţă de liderii epocii. Trebuie precizat totuşi că, deşi un asemenea fenomen a fost specific majorităţii regimurilor totalitare, nu s-a transformat niciodată într-unul care a prevalat. A devenit însă una dintre faţetele regimului care, deşi periferică, a consumat de foarte multe ori energiile Securităţii prin varietatea formelor pe care le-a încorporat: de la zvonistică, injurii, ameninţări verbale sau în scris[5], îndreptate împotriva personalităţilor comuniste, până la acţiuni de distrugere a tablourilor/afişelor ce le reprezentau. O astfel de opoziţie – uneori inconştientă – faţă de regim este încadrată, de literatura de specialitate, în categoria formelor de „rezistenţă pasivă”[6], fiind denumită, totodată, „armă ale celor slabi”[7].

Am pornit de la premisa că literatura de specialitate a reperat deja principalele acţiuni îndreptate împotriva regimului şi venite, în general, din partea unor grupări mai mult sau mai puţin coagulate. Cu toate acestea, preocupările legate de atitudinile membrilor societăţii, analizaţi singular, au fost lăsate într-un plan secund. Deşi consemnate haotic, existenţa lor oglindeşte un mic univers paralel, care nu pulsa în ritmurile dictate de regim.

*

* *

Dintre toate aceste reacţii ale populaţiei, cea mai frecvent întâlnită – din care transpare limpede imaginea negativă a liderilor comunişti ai epocii – a fost distrugerea tablourilor ce îi reprezentau sau a afişelor pe care le era imprimat chipul. Întrucât erau mai îndepărtate de epicentrul urban al puterii, cele mai frecvente cazuri s-au consemnat la nivelul comunităţilor rurale.

În primii ani ai puterii comuniste, situaţia distribuirii tablourilor nu era foarte clară, întâlnindu-se portrete ale fruntaşilor Partidului „pe unde vrei şi unde nu vrei”[8]; sau, altfel spus, „prin toate bodegile, aşezate la tejghele etc.”[9] În plus, adesea s-a criticat faptul că „vezi pretutindeni colţuri roşii cu poze multe, cărora le-ar mai trebui o candelă şi o icoană”[10]. Într-o cuvântare din iunie 1948, Vasile Luca se întreba:

[5] Multe dintre scrisorile de ameninţare făceau trimitere la uciderea destinatarilor (vezi ANIC, fond CC al PCR − Secţia Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 84−85).

[6] Lynne Viola, *Popular Resistance in the Stalinist 1930s. Soliloquy of a Devil's Advocate*, în Lynne Viola (ed.), *Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2002, p. 20. Vezi şi Hyung-min Joo, *Hidden Transcripts... Shared?: Passive Resistance in the Soviet Case*, în „The Korean Journal of International Studies”, vol. 8, nr. 2, 2010, p. 277−298.

[7] James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, Yale University Press, 1985.

[8] ANIC, fond CC al PCR − Secţia Cancelarie, dosar nr. 93/1948, f. 37. Nu numai România comunistă s-a confruntat cu problema existenţei unor fotografii nereuşite ale liderilor. În RDG, de pildă, la nivelul anului 1951, a fost iniţiată o campanie de eliminare a tuturor tablourilor cu Wilhelm Pieck, executate de amatori. Potrivit unei note, chiar oamenii simpli constataseră că, de la distanţă, preşedintele est-german „arăta bine”, însă, privit de aproape, le apărea „respingător” (Alexey Tikhomirov, *Symbols of Power in Rituals of Violence. The Personality Cult and Iconoclasm on the Soviet Empire's Periphery (East Germany, 1945−61)*, în „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History”, vol. 13, nr. 1, Winter 2012, p. 59).

[9] ANIC, fond CC al PCR − Secţia de Propagandă şi Agitaţie, dosar nr. 37/1948, f. 10.

[10] Idem, fond CC al PCR − Secţia Cancelarie, dosar nr. 33/1956, f. 19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> [...] de ce este nevoie să fie expuse în vitrinele băcăniilor, peste tot, [...] portretele conducătorilor partidului? Ce, sunt tovarăș cu cârciumarul? Eu pe cârciumar acuma îl strâng cât pot cu impozite. Nu avem nevoie să fie portretele conducătorilor noștri în toate magaziile. [...] Sau vezi portrete care mai mult sunt caricaturi în formă hidoasă[11].

Deşi foarte accesibile populaţiei, cu scopul iniţial de a se constitui într-un liant între conducere şi societate, portretele au fost interpretat total diferit, oamenii simpli manifestând sentimente negative faţă de proiecţiile personalizate ale regimului. În consecință, distrugerea acestor imagini era frecventă. Aceasta pentru că rezistenţa activă şi deschisă – chiar dacă ar fi fost posibilă – nu ar fi putut fi decât temporară şi în niciun caz atât de frecventă. Vom surprinde, aşadar, cele mai elocvente gesturi consemnate de aparatul represiv. Multe dintre ele îmbracă forma nostalgiei faţă de Casa Regală. Nu întâmplător, câţiva ani mai târziu, Emil Bodnăraş remarca, într-o şedinţă a Biroului Politic: „[...] pentru noi era regele bun, pentru că el reprezenta vârful de la care emana autoritatea formală, care *psihologic* [subl. ns.] conta foarte mult”[12]. Este o afirmaţie care atrage atenţia asupra rolului important al tradiţiei istorice în societatea românească. În ianuarie 1948, de pildă, în județul Prahova, fostul președinte al Fabricii de rafinărie de petrol Câmpina a forțat lăutarii să cânte imnul regal și „a scuipat portretele conducătorilor”[13]. Se observă o amplificare a numărului acestor reacții în preajma sărbătorilor comuniste oficiale. Într-un raport din 1948 privitor la manifestările „reacțiunii”, s-a semnalat că în unele județe, în preajma zilei de 7 noiembrie, se rupseseră, se mâzgăliseră sau se furaseră lozinci și tablouri ale liderilor comuniști[14].

Școala – spaţiu simbolic al mediului rural, unde portretele fruntaşilor Partidului aveau un rol de „educare a maselor”, sprijinind, în acelaşi timp, ideea ubicuității lor – a fost principalul mediu în care s-a recurs la asemenea acţiuni. În județul Botoșani, de pildă, „elemente dușmănoase regimului” au pătruns în incinta școlii din satul Ripicenii Vechi, distrugând tablourile lui Marx, Engels, Stalin și Petru Groza. De asemenea, în comuna Coșula s-a distrus tabloul cu Lenin și Stalin din gazeta sătească aflată în localul școlii[15]. Au fost semnalate și fapte mult mai violente. În noaptea de 23 spre 24 ianuarie 1949, în comuna Rugineşti din fostul județ Putna, autori necunoscuți intraseră în școala primară și tăiau tablourile aflate pe pereții claselor: Marx, Engels, Lenin, Constantin Parhon, Petru Groza, Ana Pauker, Gheorghiu-Dej și Gheorghe Vasilichi[16]; iar într-o comună din județul Argeș, un „chiabur” – cum era catalogat – spărsese geamurile școlii și luase de pe pereți lozincile și tablourile liderilor PMR, distrugându-le ulterior[17]. La fel s-a întâmplat și în comuna Ciomăgești din același județ, unde câțiva tineri au pătruns în școală și au incendiat tablourilor și lozincilor date jos de pe pereți[18]. La nivel general, într-un raport privind atmosfera politică din țară în luna februarie a anului 1949, se remarca faptul că, în mai multe județe, portretele „conducătorilor proletariatului” fuseseră rupte și înțepate cu ace[19].

[11] *Ibidem*, dosar nr. 93/1948, f. 37−38.
[12] *Ibidem*, dosar nr. 1/1960, f. 6.
[13] Idem, fond CC al PCR − Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 3.
[14] *Ibidem*, f. 84.
[15] ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 8159, f. 93.
[16] Idem, fond DGSS, dosar nr. 33/1949, f. 268.
[17] ANIC, fond CC al PCR − Secția Organizatorică, dosar nr. 143/1948, f. 113−114.
[18] *Ibidem*, f. 114.
[19] *Ibidem*, dosar nr. 15/1949, f. 13.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Exemple similare au fost frecvente şi în alte spaţii publice sau chiar individuale. Într-un local din Bucureşti, tabloul lui Vasile Luca fusese lăsat cu capul în jos, fără ramă, dar prins în pioneze, ca semn al unei posibile premeditări. Acest fapt a fost semnalat pe data de 29 ianuarie 1948 şi, în urma cercetărilor demarate, s-a constatat că în vitrina localului se afla, într-adevăr, tabloul demnitarului comunist, însă „fără să fi fost prins în pioneze şi nici cu capul în jos". În schimb, „colţurile de sus erau îndoite, abia se observa capul, iar partea de jos era făcută sul". Drept urmare, patronul localului a fost înaintat Inspectoratului de Siguranţă al Capitalei, pe motiv că „nu se încadrează spiritului democratic"[20].

Alte exemple individuale trădează resentimentele oamenilor obişnuiţi faţă de reprezentanţii puterii. Este remarcabil în acest sens un episod petrecut în dimineaţa zilei de 25 septembrie 1949, când secretarii PMR din comuna Jegălia (Călăraşi) mergeau să orneze sediul PMR, instalat la acel moment în casa unei femei. Nu li s-a dat însă permisiunea de a face acest lucru. Dimpotrivă, femeia arunca peste gard tablourile lui Stalin, Engels, Marx şi Gheorghiu-Dej, prilej cu care acestea se deteriorau. Din acest motiv, sediul rămânea neornat tocmai de *Ziua „Scânteii"*. Mai mult, secretarul PMR era ameninţat că „va fi tăiat"[21].

Întâlnim reacţii negative din felurite „sectoare de activitate", fără a şti însă dacă intensitatea lor era atât de mare sau dacă era exagerată de denunţător. Dintr-o sinteză informativă a DGSS din 14 iunie 1952, privind starea de spirit în regiunea Teleorman, aflăm că o avocată din Turnu Măgurele „şi-a arătat ura sa personală pe care o poartă faţă de conducătorii PMR". Astfel, la data de 3 iunie, cu ocazia scoaterii tablourilor unor membri din Comitetul Central din biroul avocaţilor[22], aceasta spunea că, din momentul când se luaseră respectivele tablouri, „parcă s-a luminat camera"; şi, în continuare, întreba dacă „va scăpa şi de celelalte"[23].

Cele mai multe gesturi ostile erau la adresa Anei Pauker. Pe 4 noiembrie 1949, întrebată fiind de ce ţine în casă tabloul ei, o femeie din judeţul Sălaj ar fi răspuns, cu un aer inocent: „Doar este ministrul nostru". Drept răspuns, persoana care întrebase afirmă că Ana Pauker era „o drăcoaică", scuipând de trei ori peste chipul ministrului de Externe. În nota informativă redactată ulterior, se recomanda ca acesteia să i se

[20] ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 10340, f. 285.

[21] *Ibidem*, dosar nr. 10374, f. 99. S-au consemnat multe astfel de cazuri de violenţă. În ziua de 5 februarie 1948, spre exemplu, membrii de partid au fost bătuţi de faţă cu populaţia mobilizată de preot şi învăţători, în faţa Primăriei din comuna Vătava, judeţul Mureş (ANIC, fond CC al PCR − Secţia Organizatorică, dosar nr. 143/ 1948, f. 8). În judeţul Alba, la fel, a fost atacată de două ori maşina partidului, folosindu-se fier şi pietre. Şi în Suceava sau Baia au fost bătuţi unii membri de partid. În comuna Vânători, din judeţul Teleorman, trei „chiaburi" au încercat un atac împotriva secretarului organizaţiei de bază din comună, trăgând focuri de revolver pe fereastra casei lui şi încercând acelaşi lucru cu notarul şi cu primarul comunei. Vinovaţii au fost arestaţi (*ibidem*, f. 29).

[22] Tipărirea portretului unui membru al Partidului confirma activitatea lui pe scena puterii. De aceea, odată cu dispariţia sa − fizică sau politică − era scos din uz şi tabloul ce îl înfăţişa. Merită oferit exemplul discuţiilor purtate de liderii PMR cu privire la măsurile de luat cu tablourile lui Vasile Luca, după Plenara CC al PMR din 26−27 mai 1952. Căci, dacă de 1 Mai portretele încă îi mai erau expuse, două luni mai târziu s-a ridicat problema „dacă ar trebui să se dea jos portretele ministrului de Finanţe sau nu" (ANIC, fond CC al PCR − Secţia Cancelarie, dosar nr. 21/1952, f. 4). Astfel, până la sfârşitul lunii iunie a anului 1952, tablourile cu Vasile Luca au fost scoase din toate edificiile (*Complotul unor vechi comunişti români. Şi Ana Pauker ar fi căzut în dizgraţie* (Italia, Milano), 30.06.1952, în idem, Colecţia „Gh. Gheorghiu-Dej", dosar nr. 707, f. 140. Atât portretele, cât şi biografia lui Vasile Luca, cea apărută la Editura PMR în 1951, au fost retrase din circuit, la fel cum s-a întâmplat şi în cazul Anei Pauker).

[23] ACNSAS, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 454.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

întocmească dosar de suspect și să fie ținută în continuare sub supraveghere[24]. În același registru poate fi plasat un alt episod, petrecut pe data 9 ianuarie 1950, la atelierul mecanic al Filaturii „Olga Bancic". Venind zugravii să văruiască și trebuind să dea deoparte panourile și tablourile cu membrii Guvernului, unul dintre muncitori folosea „cuvinte murdare și jignitoare" la adresa lui Vasile Luca, a Anei Pauker și a lui Stalin. Mai mult, atunci când era rugat să ia de pe perete tabloul Anei Pauker, el afirma: „Ce am eu nevo[i]e dacă o văru[i]ește", după care „a înjurat cu cuvinte murdare". Privind apoi tabloul lui Stalin, ar fi întrebat: „cum l-a urcat pe acesta așa de sus și ce este el să ne privească așa de jos?", „pronunțând cu dușmănie aceste cuvinte", după cum se specifica în nota informativă. De asemenea, cum pe tabloul lui Vasile Luca era o pată de ulei, i s-a recomandat să o curețe; numai că respectivul muncitor arăta „o deosebită neatenție, spunând că stă mai bine cum este"[25].

Într-adevăr, multe din aceste episoade nu au avut urmări dramatice pentru cel/cei în cauză. Cu toate acestea, au existat și momente când gesturile de frondă ale unor persoane au primit accente grave. Pe data de 2 septembrie 1950, patru absolvenți ai Școlii profesionale din cadrul Uzinelor Sovromtractor-Stalin devastau dormitorul căminului, spărgând ferestrele, rupând tablourile de pe pereți și furând hainele pedagogului. Întorcându-se în dormitor, spărgeau tablourile lui Stalin și Lothar Rădăceanu, precum și stema RPR. Totodată, aruncau cu roșii în spălătorul internatului, murdărind tabloul „părintelui popoarelor" și al lui Vasile Luca. În aceeași seară, după ce se întorceau de la un local din oraș, loveau cu pepeni tabloul lui Gheorghiu-Dej și al Anei Pauker − aflate în dormitorul căminului −, spărgându-le. De asemenea, au mai rupt și o lozincă de 2 metri lungime, cu fotografiile membrilor CC al PMR[26]. Acestor contravenienți, soarta nu le-a surâs: au fost înaintați Tribunalului Militar, pentru a fi judecați[27].

Exemplele privind distrugerea tablourilor reprezentanților puterii comuniste sunt extrem de frecvente, fiind consemnate și în literatura memorialistică. Miron Radu Paraschivescu relatează un episod petrecut în iulie 1945, când un manifest cu portretul Anei Pauker, lipit pe un zid, fusese „sfârtecat în obraz cu briceagul de către cineva care-l înfipsese cu sete până-n cărămidă"[28]. Pe un alt zid, aflat la 20 de metri distanță, portretul aceleiași *Passionaria* din Balcani purta pecetea unor urme asemănătoare de violență[29]. Asemenea practici au fost o constantă în primii ani după 23 august 1944. Într-o ședință a Sectorului de Propagandă și Agitație, din 16 noiembrie 1948, se aduceau în discuție frecventele cazuri când „s-a găsit câte un afiș al nostru rupt sau s-a găsit tabloul tovarășei Ana Pauker cu un ochi găurit"[30]. Iar o notă informativă din 28 noiembrie 1950 semnala că „cea mai răspândită formă de manifestare a dușmăniei de clasă este aceea că se rup și se mâzgălesc afișele, se scriu lozinci dușmănoase pe pereți"[31].

Opiniile cetățenilor denotă credința populației în faptul că România se confrunta cu o conducere ilegitimă, cu oameni politici lipsiți de experiență, care se aflau sub aservirea totală a Moscovei. Dată fiind această atmosferă, majoritatea injuriilor făceau

[24] Idem, fond Documentar, dosar nr. 8139, f. 126−128.
[25] Idem, fond DGSS, dosar nr. 71/1950, f. 65.
[26] *Ibidem*, f. 206.
[27] *Ibidem*, f. 224.
[28] Miron Radu Paraschivescu, *Jurnalul unui cobai (1940−1954)*, ediție îngrijită de Maria Cordoneanu, prefață de Vasile Igna, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p. 236.
[29] *Ibidem*.
[30] ANIC, fond CC al PCR − Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 28/1948, f. 1.
[31] Idem, fond CC al PCR − Secția Cancelarie, dosar nr. 195/1950, f. 1−2.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

referire la cele mai proeminente personalităţi ale vremii: Gheorghiu-Dej, Ana Pauker şi Vasile Luca. Situaţia a făcut ca falia dintre imaginea reală şi cea fabricată a fruntaşilor comunişti să devină tot mai mare, reprezentanţii puterii fiind asemuiţi – inspirat – unor „dumnezei falşi”[32]. Nu este de mirare că descoperim astăzi note informative ce consemnează reacţia diverselor persoane care ameninţau că „vor spânzura pe toţi comuniştii de vârful macaralei”[33]. De asemenea, au fost trimise şi scrisori de ameninţare adresate, de regulă, liderilor comunişti locali. De multe ori, li se cerea să-şi înceteze activitatea, fiind ameninţaţi cu spânzurătoarea[34].

Ostilitatea provenea din temerile şi scepticismul populaţiei. La 8 noiembrie 1947, funcționarii comentau noile numiri din fruntea Guvernului ca fiind binevenite. Unii însă se arătau mai rezervaţi, considerând că acţiunile Anei Pauker, noul ministru de Externe, și ale lui Vasile Luca, proaspătul ministru de Finanțe, se vor rezuma la încadrarea propriilor oameni în diferite funcții importante, iar „pe alții îi vor da afară”[35]. Aşadar, caracterul ilegitim al celor situaţi la vârful conducerii transpare foarte clar din atitudinea oamenilor simpli. Majoritatea persiflărilor, vizând lideri precum Lucreţiu Pătrăşcanu, Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Teohari Georgescu sau Vasile Luca, surprind raportarea diferenţiată a populaţiei faţă de aceştia. Inspectoratul de Siguranță al Capitalei semnala într-o notă din 1 martie 1948, cu privire la „demisia” lui Lucrețiu Pătrășcanu, opinia unui student care ar fi spus că Pătrășcanu a fost schimbat pentru că era „singurul intelectual din fruntea partidului”. În plus, îl considera „un doctrinar prin esență, fiind singurul dintre membrii din Guvern care voia ca totul la noi în țară să se facă evolutiv, nu brusc”. Un alt student era de părere că, în materie de comunism, Lucrețiu Pătrășcanu „a avut idei mai bune” decât ceilalți membri ai PCR, acesta fiind și motivul pentru care a fost debarcat[36]. Într-o manieră cu totul diferită erau văzuți reprezentanții „grupului moscovit” ori secretarul general al PMR.

Spre exemplu, în urma unei ședințe desfășurate la Șantierul Naval din Constanța, la care luase cuvântul Vasile Luca, un funcționar se exprimase astfel în ziua de 19 mai 1952: „Aceștia sunt niște papagali care transmit întocmai poezia învățată de stăpânii lor”. Tot ca urmare a discursului ministrului de Finanţe, la care s-a adăugat faptul că nu pronunța bine unele cuvinte, anumite „elemente reacționare” evidențiaseră că Vasile Luca „e ungur, evreu etc.”, „singurul român” fiind considerat Gheorghiu-Dej[37]. Cu toate acestea, opiniile nefavorabile nu l-au ocolit nici pe liderul PMR. Un fost membru de partid ar fi spus, în noiembrie 1952: „Gheorghiu-Dej semnează ca un copil de 11 ani care ar avea patru clase primare. Om deștept este Moghioroș și cât de curând îi va lua locul lui Gheorghiu-Dej, iar acesta va cădea, deoarece Moghioroș este mult mai inteligent”[38]. Acest tip de caracterizare s-a conservat în timp. În martie 1953, un elev de

[32] În contextul alegerilor din 28 martie 1948, în Oradea s-au introdus în câteva buletine de vot bilete, conținând lozinci religioase împotriva însemnului electoral „Soarele”: „În zadar vopsim pe pământ Soarele, dacă Soarele dat de Dumnezeu nu străluceşte, vom umbla în întuneric şi noroi, în zadar punem Dumnezei falşi, dacă ocolim drumul lui Dumnezeu, rătăcim în întuneric” (ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 8159, f. 89). De asemenea, un avocat din Bucureşti afirma că „regimul comunist încearcă să creeze o nouă religie, unde Dumnezeu este tov. Stalin, care este adorat la fel ca şi Dumnezeu” (idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 501).

[33] ANIC, fond CC al PCR − Secția Organizatorică, dosar nr. 15/1949, f. 13.

[34] *Ibidem*, f. 14.

[35] ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 11065, f. 6.

[36] *Ibidem*, dosar nr. 10332, f. 112.

[37] *Ibidem*, dosar nr. 8744, f. 147. Într-o notă din 13 noiembrie 1947 a Inspectoratului Regional de Siguranţă se afirma despre Gheorghiu-Dej că este „respectat chiar și de partidele din opoziție pentru integritatea caracterului său” (*ibidem*, dosar nr. 11065, f. 64).

[38] *Ibidem*, dosar nr. 8744, f. 320.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

clasa a XI-a sublinia, tranşant, următoarele: „Gheorghiu-Dej şi ceilalţi erau *ţărani din punct de vedere ideologic* [subl. ns.]". În notă se preciza subînțelesul depreciativ al exprimării elevului: „*ţărani* [subl. ns.] nu în înțelesul cuvântului de muncitor agricol, ci cu înțeles de dispreț, de nivel redus". Elevul ar fi afirmat aceste lucruri după ce un coleg al său ar fi susținut că, în 1940, Doftana fusese „o academie de partid", iar Miron Constantinescu era „cel mai ridicat din punct de vedere ideologic și teoretic"[39]. În aceeași cheie se pronunța și o altă persoană, convinsă că „azi au ajuns toți proștii și țăranii să conducă și toate servitoarele nenorocite să fie în munci de răspundere"[40].

Toate aceste cazuri nu erau simple atacuri la persoană, ci constituiau şi o reflectare a modului în care societatea percepea consecinţele politicilor regimului dejist. La 15 noiembrie 1952, un strungar din cadrul Depoului de locomotive CFR Câmpulung Est s-a exprimat față de un informator:

> Partidul de astăzi nu are grijă de muncitori și îi bagă în... măsei [sic!], că ei îți cere numai să muncești cât de mult în producție, să îndeplinești planul și să-l depășești și îți dă salar[iu] puțin și nu după munca efectuată. Deși avem în frunte pe Gheorghiu-Dej care a fost și el ceferist, îl bag în... măsei [sic!] că nu are grijă de muncitori și își bate joc de ei[41].

Pe acelaşi palier se plasează şi alte reacţii. DGSS Regiunea Putna raporta, în 1952, că un anume muncitor nu participase la ședința sindicală pe motiv că „nu are nevoie să asculte gogoșile lor mincinoase, că nu vrea să-și otrăvească sufletul cu ideologia marxistă"; iar un procuror din Tecuci era de părere că nu va mai dura mult timp şi regimul se va schimba, deoarece „acești proşti care conduc azi nu sunt capabili de nimic"[42].

În ciuda proliferării acestor remarci, după debarcarea „facțiunii moscovite" şi, mai cu seamă, după alegerea sa în funcţia de preşedinte al Consiliului de Miniştri, pe data de 2 iunie 1952, imaginea lui Gheorghiu-Dej a început să se consolideze. Comentariile negative la adresa lui au început să se diminueze. Dintr-un raport asupra scrisorilor primite la Cancelaria Secretariatului, în perioada 1 ianuarie − 1 iulie 1952, aflăm că în luna iunie numărul acestora fusese neobişnuit de mare. Ceea ce dovedea, potrivit documentului, două aspecte: solidarizarea cetăţenilor cu deciziile CC al PMR privind măsurile ce trebuiau aplicate în vederea „lichidării abaterii de dreapta din partid" şi „dragostea şi încrederea nețărmurită față de CC al PMR şi de Tovarăşul Gheorghiu-Dej cu ocazia alegerii sale ca Preşedinte al Consiliului de Miniştri"[43]. De altfel, rapoartele adresate Ministerului Afacerilor Interne, cu privire la starea de spirit a populației în urma hotărârii Marii Adunări Naționale, confirmă atmosfera generală de entuziasm. Potrivit acestora, în perioada 11−20 iunie 1952 mai multe persoane îşi manifestau „încrederea față de secretarul general, care-i va duce spre noi şi noi succese"[44]. Au fost reperate şi „atitudini ostile" − puține la număr −, câteva persoane opinând că alegerea lui Gheorghiu-Dej în noua funcţie avea scopul de „a duce ţara noastră pe drumul anexării la URSS"[45].

[39] Idem, fond DGSS, dosar nr. 1/1953, f. 272.
[40] *Ibidem*, dosar nr. 4287, f. 191−192.
[41] Idem, fond Documentar, dosar nr. 8744, f. 324.
[42] Idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 435.
[43] ANIC, fond CC al PCR − Secția Cancelarie, dosar nr. 187/1952, f. 9.
[44] Idem, fond CC al PCR − Secţia Administrativ-Politică, dosar nr. 58/1952, f. 2.
[45] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Comentariile oamenilor obişnuiţi, cu acest prilej, au fost urmărite îndeaproape. Rapoartele DGSS consemnau afirmaţii potrivit cărora alegerea lui Gheorghiu-Dej în această funcţie „e foarte justă, fiindcă el merită". Alţii erau de părere că toate evenimentele ce avuseseră loc în ultimul timp, prin schimbările de miniştri şi venirea la conducere a lui Gheorghiu-Dej, fuseseră provocate, de fapt, de situaţia politică internaţională, calificată ca extrem de încordată. Aceste schimbări s-au făcut, potrivit anumitor păreri, cu scopul ca Guvernul să aibă o structură de o asemenea manieră, încât să se apropie de mase[46]. Foarte interesante în acest sens sunt şi comentariile înregistrate în rândurile familiilor foştilor fruntaşi politici ai „regimului burghez". Ulise şi Sanda Negropontes (fiica şi ginerele lui Gheorghe Tătărăscu) considerau că aceste schimbări trebuiau făcute de mai mult timp. Ei mai adăugau că, dintre toţi miniştrii comunişti, „cel mai bine pregătit este tov. Gheorghiu-Dej", pe care-l considerau „un om corect"[47].

*

* *

Chiar şi aceste câteva exemple fac notă total discordantă cu imaginea pe care propaganda a fabricat-o liderilor comunişti prin intermediul feluritelor instrumente: presa scrisă, publicarea biografiei oficiale, literatura encomiastică. În România primelor două decenii de putere comunistă, nu numai Gheorghiu-Dej a beneficiat de un cult al personalităţii sau de o imagine totalmente fabricată; nu doar membrii cei mai importanţi ai Partidului, ci chiar şi liderii locali. Această realitate era recunoscută chiar în epocă. De pildă, Vasile Luca mărturisea, în 1948, că existaseră cazuri când aproape fiecare secretar judeţean îşi expunea portretul la vedere, cerând chiar să se compună poezii despre el[48]. Însuşi Gheorghiu-Dej era nevoit să semnaleze apariţia, la nivel local, a unor personalităţi pe care le denumea „dictatori" sau chiar „generali". Bunăoară, evidenţia faptul că în raionul Calafat, regiunea Craiova, pentru a-şi crea „o asemenea popularitate ieftină", prim-secretarul ceruse întocmirea unor fotomontaje în care apărea în varii ipostaze: strângând mâna cu ţăranii, discutând cu ei şi aşa mai departe[49]. Mai mult, Gheorghe Vasilichi afirma, în martie 1956, că „noi ne-am făcut o serie de zei în ţara noastră în faţa cărora dădeam din cap şi nu aveam curaj să spunem lucrurile pe care aceştia le făceau"[50]. Sunt observaţii care nu au fost niciodată făcute publice. Datorită propagandei, „realitatea" reflectată la nivelul maselor era una total distorsionată, luând forma unei proiecţii ideale a societăţii comuniste.

Prin urmare, atitudinile surprinse în studiul de faţă – nicidecum singulare – ne îndepărtează de paradigma totalitară de interpretare a regimurilor comuniste. Într-adevăr, nu putem invoca existenţa unor grupări coagulate care să conteste puterea din România primilor de după cel de-al Doilea Război Mondial[51]. Totuşi, atitudinea oamenilor obişnuiţi a ridicat o serie de probleme liderilor comunişti, dovadă fiind multitudinea consemnărilor din epocă. Din punctul nostru de vedere, nu a fost vorba – în ciuda unor

[46] Idem, fond DGSS, dosar nr. 4287, f. 103.

[47] *Ibidem*, f. 109.

[48] *Şedinţa Biroului Politic al CC al PMR din 13 iulie 1948*, în *Stenogramele Şedinţelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, *1948*, studiu introductiv de Ioan Scurtu, Bucureşti, Arhivele Naţionale ale României, 2002, p. 86.

[49] ANIC, fond CC al PCR − Secţia Organizatorică, dosar 26/1956, f. 2.

[50] Idem, fond CC al PCR − Secţia Cancelarie, dosar 27/1956, f. 104.

[51] Nu am luat în calcul fenomene precum rezistenţa din munţi sau revoltele ţăranilor, ca reacţie la colectivizare. Considerăm că literatura de specialitate a acoperit, în mare măsură, subiectul.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

abordări sociologice şi antropologice[52] – de o formă de rezistenţă, întrucât aceasta ar fi presupus o decizie conştientă şi pregătită din timp. De cele mai multe ori, cazurile mai sus menționate au fost reacţii spontane, neorganizate; considerăm că s-au constituit, mai degrabă, într-o componentă a „vieţii obişnuite în vremuri excepţionale”[53], după formula Sheilei Fizpatrick.

THE DISPARITY BETWEEN THE GENUINE AND THE MANUFACTURED IMAGE OF THE POWER HOLDERS DURING THE FIRST YEARS OF COMMUNIST RULE IN ROMANIA
(Summary)

Keywords: passive resistance, propaganda, personality cult, communism, communist posters, rumours.

The aim of the propagandistic discourse in communist regimes has always been to create an idealized image of the social corpus and, in particular, of the representatives of the so-called “collective leadership”. Therefore, there is an erroneous tendency to analyze the history of the communist period, in the first two decades, from the perspective of a total subordination of the citizens to the decisions taken by the leaders, as well as to consider the unconditioned acceptance by the population of the measures undertaken by those who were in power. It is true that the members of the society have often adopted unconsciously the gestures and feelings that have been inspired from the outside. The reality, however, has sometimes been different.

By using documentary sources from ANIC and CNSAS – depositories of archive funds and collections that often reflect opposite sides of the era – the study underlines the disparity between the genuine and the manufactured image of the power holders. Although the existence of such a phenomenon was specific to most of the totalitarian regimes, it has never been transformed into an aspect that prevailed. It has, however, become one of the facets of the regime which, although peripheral, has consumed the energies of the Securitate through the variety of forms it has embraced: from rumors, insults, verbal or written threats against communist personalities, to actions of destroying posters that represented them.

We started from the premise that the research so far highlighted the main moments in the history of communism that generated attitudes against the regime, generally coming from more or less coagulated groups. Nonetheless, concerns about the attitude of the members of society, singled out, were left in a second plan. Albeit chaotically recorded, their existence mirrors a parallel society that does not pulse in the rhythms dictated by the regime.

[52] Vezi José M. Faraldo, *Resistance Against Fascism and Communism in Europe Towards a Model of Analysis*, în „Analele Universității București”, seria Științe Politice, 16 (2014), 2, p. 23.

[53] Sheila Fizpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 1999.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

VERONICA TURCUŞ[*]
ŞERBAN TURCUŞ[**]

NEGOCIERI PRIVIND REDESCHIDEREA BISERICII ITALIENE DIN BUCUREŞTI ÎN TIMPUL REGIMULUI ATEOCRAT

Biserica Italiană din Bucureşti[1] a fost închisă la începutul anilor ’50, în contextul deteriorării raporturilor româno-italiene din perioada respectivă şi a îngheţării celor cu

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Academia Română – Filiala Cluj-Napoca.
[**] Conf. univ. habil. dr., Facultatea de Istorie şi Filosofie, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca.

[1] Biserica a fost construită, în perioada 19 august 1915 – 2 iulie 1916, pentru nevoile de cult ale comunităţii italiene din Bucureşti, sprijinită − în iniţiativa ridicării unui lăcaş religios propriu, în condiţiile sosirii unui preot italian în capitala României − de către ambasadorul Regatului Italiei la Bucureşti, baronul Carlo Fasciotti. Arhitectura Bisericii Italiene din capitala României a fost inspirată de stilul bisericilor din nordul Peninsulei, caracteristică fiind tratarea exteriorului edificiului *in cotto*, în conformitate cu specificul romanicului lombard şi a goticului timpuriu din regiune, pentru care cărămida reprezenta principalul material de construcţie. Ridicată după planurile arhitecţilor Mario Stoppa şi Giuseppe Tiraboschi, care adăugau amintitului stil şi elemente Art Déco, şi pictată de Carlo Donati, biserica a fost sfinţită, la 2 iulie 1916, cu hramul Preasfântului Mântuitor, de către arhiepiscopul Raymund Netzhammer şi l-a avut ca prim paroh pe părintele Antonio Mantica (Vicenza, 17 ianuarie 1871 – Bevadoro, 18 iunie 1958), fost misionar în Sudan şi care a fost trimis în anul 1914 de episcopul de Vicenza, Ferdinando Rodolfi – sprijinitor în anii respectivi ai luptei italiene pentru unitate –, la Bucureşti, pentru a păstori spiritual comunitatea italiană de aici. De reţinut că, în mai 1900, episcopul de Cremona, Geremia Bonomelli, interesat îndeosebi de problema asistenţei spirituale a emigraţiei italiene – în anul 1896 a promulgat chiar o pastorală pe amintita temă, *L’Emigrazione* – a fondat „Opera di assistenza per gli italiani emigrati in Europa”, numită apoi „Opera Bonomelli”, destinată să ofere emigranţilor italieni asistenţă materială şi religioasă, prin grija atât a unui personal laic, cât şi a misionarilor. Iniţiativa a fost apoi suprimată în 1928 de Sfântul Scaun în contextul repetatelor tendinţe ale regimului fascist de ingerinţă în activitatea operei, pe fundalul politicii decretate de Mussolini, de limitare a continuei expatrieri a italienilor, cu scopul de a face din Italia o veritabilă putere demografică. Ar fi de reţinut că Biserica Italiană din Bucureşti, iniţial în subordonarea strictă a structurilor Bisericii Romane şi depinzând de Catedrala „Sf. Iosif”, a dobândit la 20 mai 1928 autonomie canonică, baza sa materială trecând în proprietatea statului italian. După peste treizeci de ani de pastorat în fruntea comunităţii dedicată Preasfântului Mântuitor (SS. Redentore), Antonio Mantica a fost arestat la 17 decembrie 1948: pe cale de a fi expulzat, hotărârea fiind amânată însă la intervenţia lui Gala Galaction. La 27 decembrie 1949, părintele Mantica a fost convocat şi reţinut de Ministerul de Interne de la Bucureşti, urmărindu-se ca preotul să părăsească România şi să declare că făcea aceasta de bună voie, şi nu în urma unei expulzări. După plecarea sa din Bucureşti, la 7 februarie 1950, regentul Nunţiaturii Gerald O’Hara a încredinţat funcţia de rector al Bisericii Italiene din capitala României părintelui Clemente Gatti, fost profesor la Colegiul franciscan de la Hunedoara, vreme de patru ani, din 1909, apoi capelan militar în Primul Război Mondial, revenit în Transilvania în 1937. Vezi Gianfausto Rosoli, *L’opera Bonomelli e l’azione di Rodolfi a favore degli emigrati*, în *Tradizione e innovazione nella pastoralità di Ferdinando Rodolfi, vescovo di Vicenza, 1911−1943. Atti del Convegno di studio, Vicenza, 23−24 aprile 1993*, a cura di Tullio Motterle, Vicenza, Tipografia Rumor Editrice, 1996, p. 32−53 (*Fonti e studi di storia veneta*, 22); Livio Bordin, Livio Zancan, *Il vescovo Ferdinando Rodolfi e l’opera Bonomelli per gli italiani emigrati in Europa: Svizzera, 1911: le famose vie ferree sotterranee; nel vertice della prima guerra mondiale 1914−1920*, Vicenza, Archivio Vescovile, Quinto Vicentino, Tipografia Editrice Peretti, 1997, 194 p.; Alba Lazzaretto Zanolo, *Vescovo, clero, parrocchia: Ferdinando Rodolfi e la*

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 239−271

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Sfântul Scaun. Amintita crispare a relaţiilor bilaterale cu Italia s-a concretizat, în plan cultural, prin denunţarea de către Ministerul de Externe de la Bucureşti a acordului cultural italo-român din 8 aprilie 1943 (încheiat de România antonesciană cu Italia lui Mussolini). Iar în mod particular s-a manifestat prin disensiunile privind chestiunea *Accademia di Romania* de la Roma (de unde fuseseră îndepărtaţi bursierii în vara lui 1948 şi, succesiv, intrase în clădire Legaţia României, schimbând astfel în mod nefericit destinaţia edificiului construit la începutul anilor ’30 prin contribuţia Băncii Naţionale a României, modificarea destinaţiei devenind motiv de revendicare a imobilului de către Municipalitatea Romei, în virtutea prevederilor actului de concesiune a terenului din 1922). Se adaugă închiderea, în paralel, în primăvara anului 1950, a Institutului Italian de Cultură de la Bucureşti – în problema căruia autorităţile comuniste din capitala României erau nemulţumite de menţinerea directorului Manzone, acuzat de o activitate filo-fascistă în anii războiului – a *Academiei di Romania* din capitala Italiei şi a Casei Româneşti de la Veneţia.

În privinţa congelării raporturilor cu Sfântul Scaun în perioada postbelică, ar fi de amintit că, la 17 iulie 1948[2], România denunţa Concordatul încheiat la 10 mai 1927 cu Sfântul Scaun şi ratificat prin Legea din 12 iunie 1929. În august 1948, guvernul român a uzurpat o parte din prerogativele pontificale, noua Lege a Cultelor consfinţind prerogativa statului ideocrat de a interveni în organizarea bisericească[3]. Această normă

diocesi di Vicenza (1911−1943), Vicenza, Pozza, 1993, XVIII + 320 p. (*Fonti e studi di storia veneta*, 18); Philip V. Cannistraro, Gianfausto Rosoli, *Emigrazione, Chiesa e fascismo. Lo scioglimento dell'Opera Bonomelli (1922−1928)*, Roma, Studium, 1979, VI + 260 p. (*La cultura*, 21); Ministero degli Affari Esteri, *Museo Nazionale Emigrazione Italiana*, a cura di Alessandro Nicosia, Lorenzo Prencipe, Roma, Gangemi Editore, 2009, p. 95−96; Candido Romeri, *Un eroe della fede in Romania*, Lonigo, Pia opera dei Fratini di S. Antonio, 1957, 52 p. (scrisori ale lui Clemente Gatti şi un scurt profil); Francesco Molinari, *Padre Clemente Gatti, eroe della fede in Romania*, Bucarest, U.C.E.R.E.C., Gaifana (Perugia), La Salette Editore, 38 p. (*Associazione Ecumenica „La Salette”*, 19); Claudio Bratti, *Padre Clemente Gatti, un francescano tra gli emigrati italiani di Romania*, Bucureşti, Institutul Italian de Cultură, 2010, 34 p.; Dănuţ Doboş, Tereza Sinigalia, *Biserica italiană „Preasfântul Mântuitor” din Bucureşti*, Bucureşti, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2006, 156 + [28] p. (Monografii/Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice); Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eşec previzibil. România şi Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963−1978)*, Bucureşti, Curtea Veche Publishing, 2004, p. 259 (*Istoria timpului prezent*, 4).

[2] Decretul nr. 151 din 17 iulie 1948, publicat în *MOf*, partea I, 116, nr. 164, din 19 iulie 1948.

[3] Decretul nr. 177 din 4 august 1948, pentru regimul general al cultelor religioase, *MOf*, partea I, nr. 178, 4 august 1948 (corectat conform rectificării din nr. 204, 3 septembrie 1948). Art. 21 al amintitei legi stabilea că ierarhia înaltă a cultelor, inclusiv „superintendenţii, administratorii-apostolici, vicarii-administrativi şi alţii, având funcţiuni asemănătoare, aleşi sau numiţi în conformitate cu statutele de organizare ale cultelor respective, nu vor fi recunoscuţi în funcţiune decât pe baza aprobării Prezidiului Marii Adunări Naţionale, dată prin decret, la propunerea guvernului, în urma recomandării ministrului cultelor”. În plus, înainte de intrarea în funcţiune, respectivii prelaţi erau obligaţi să depună un jurământ de credinţă faţă de Republica Populară Română în faţa ministrului Cultelor. Art. 25 din aceeaşi normativă legislativă stipula prerogativa Ministerului Cultelor de a suspenda orice hotărâri, instrucţiuni, ordonanţe sau orice ordine cu caracter administrativ-bisericesc, cultural, educativ, filantropic sau fundaţional care ar contraveni „securităţii şi ordinei publice”, iar pastoralele şi circularele de interes general trebuiau comunicate în timp util aceluiaşi minister. De asemenea, formula utilizată în pomeniri în legătură cu autoritatea supremă a statului trebuia, în prealabil, aprobată de Ministerul Cultelor (art. 27); totodată, „deservenţii cultelor” – apărea acum un nou termen pentru a desemna clerul – cu „atitudini antidemocratice” puteau fi înlăturaţi temporar sau definitiv de la salarizarea acordată de stat (art. 33), ingerinţa statului ateocrat fiind astfel masivă, oricum, în cazul tuturor cultelor religioase practicate în România anilor respectivi. Erau monitorizate în mod special relaţiile cultelor religioase active în ţară cu străinătatea, toate raporturile de acest fel trecând prin filtrul Ministerului Cultelor (a cărui aprobare era obligatorie) şi a Externelor (care le intermedia în mod necesar), inclusiv ajutoarele şi ofrandele fiind supuse controlului statal. De altfel, Ministerul Cultelor – înfiinţat ca organism de sine stătător prin Legea nr. 188 din 24 martie 1945 şi originat în vechea instituţie interbelică cu titulatura Ministerul Cultelor şi Artelor, constituită la 13 iunie 1920 – era reorganizat tot în zilele respective (Decretul nr. 178 din 3 august 1948) pentru a răspunde eficient noilor cerinţe de monitorizare şi control.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

legislativă – în mod special prin art. 13, care stipula obligativitatea recunoaşterii cultelor religioase prin decret al Prezidiului MAN, dat la propunerea guvernului, în urma recomandării ministrului Cultelor, care stabilea că „în cazuri bine motivate se va putea retrage recunoaşterea în acelaşi mod", prin art. 22, privitor la organizarea eparhială, şi prin art. 37, referitor la patrimoniul comunităţilor religioase – a constituit un vag temei juridic pentru desfiinţarea Bisericii Greco-Catolice din România. Nu trebuie uitat că legea din august 1948 nu nominaliza efectiv cultele recunoscute, însă condiţiona recunoaşterea acestora de întocmirea şi aprobarea unor noi statute de funcţionare (art. 14: „În vederea recunoaşterii, fiecare cult religios va înainta, prin Ministerul Cultelor, spre examinare şi aprobare, statutul său de organizare şi funcţionare"). Până în 1950 au fost recunoscute cultele Ortodox, Reformat, Luteran (Sinodo-Presbiterial), Unitarian, Mozaic, Armeano-Gregorian, Musulman, Creştin de Rit Vechi, Evanghelic (Confesiune Augustană), Baptist, Penticostal, Creştin după Evanghelie, Adventist de Ziua a Şaptea[4]. În schimb, cultele Greco-Catolice, inclusiv de Rit Armean şi Rutean, au fost desfiinţate la 1 decembrie 1948[5], iar Cultul Romano-Catolic, în lipsa unei recunoaşteri oficiale, a funcţionat în virtutea inerţiei[6].

Abia în perioada dezgheţului relaţiilor României cu blocul occidental s-a înregistrat şi o atitudine mai tolerantă a autorităţilor comuniste de la Bucureşti în privinţa problemelor religioase, oglindită, în anii '60, în tentativele de reevaluare a „problemei catolice". Era şi contextul facilitat de Conciliul Vatican II, care, pe de altă parte, crease o bază a lansării unei politici de dialog a Sfântului Scaun cu regimurile de dincolo de Cortina de Fier, în vederea normalizării situaţiei bisericilor romano-catolice din ţările respective; abordare, desigur, mult mai deschisă după hotărâta condamnare a comunismului, lansată de Pius al XII-lea, la 30 iunie 1949, când credincioşilor catolici le fusese interzisă promovarea doctrinei comuniste, cei care nu respectau dispoziţia pontificală fiind excluşi de la administrarea sfintelor taine şi căzând sub excomunicarea papală[7]. Autorităţile comuniste aveau în vedere, de asemenea, posibilele ecouri pe care hotărârile promulgate de Conciliu cu privire la ecumenism le-ar avea în România şi încercau soluţii pentru tranşarea „problemei catolice" în condiţii cât mai favorabile regimului ateocrat.

De altfel, amintita atitudine mai tolerantă în privinţa cultelor religioase a putut fi percepută – desigur doar la nivelul poziţiei faţă de ortodoxie – încă din anii imediat succesivi perioadei staliniste. Astfel, deja din 1956 exista o oarecare deschidere faţă de biserică atât în URSS, cât şi în RPR. În anul amintit, guvernul Uniunii Sovietice a făcut o donaţie Republicii Populare Române în scopul susţinerii Bisericii Ruse din Bucureşti (edificiul situat pe Str. Ion Ghica, la nr. 9)[8]. În trendul declanşat de poziţia URSS din acel moment − şi care a adus după sine o mai mare permisivitate faţă de actul de cult şi

[4] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 40.

[5] Decretul nr. 358 din 1 decembrie 1948, publicat în *MOf*, nr. 281, din 2 decembrie 1948, stipula desfiinţarea organizaţiilor centrale şi statutare ale Bisericii Greco-Catolice, „în urma revenirii comunităţilor locale (parohii) ale cultului greco-catolic la cultul ortodox român şi în conformitate cu art. 13 din Decretul nr. 177/1948", averea mobilă şi imobilă a acestora revenind statului român. Pentru problemă, vezi şi O. Bozgan, *op. cit.*, p. 35.

[6] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, 2014, p. I−II.

[7] Baza dialogului Bisericii Romane cu regimurile de dincolo de Cortina de Fier, lansat în anii '60 ai secolului trecut, a constituit-o enciclica Papei Ioan al XXIII-lea, din 11 aprilie 1963, *Pacem in Terris*, care reevalua condamnarea dialogului cu regimurile ateocratice, mărginindu-se doar la afirmarea opoziţiei ireconciliabile a Bisericii Catolice faţă de amintita ideologie (O. Bozgan, *op. cit*., p. 214−215).

[8] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, 2014, p. 23.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în cadrul regimului ateocrat din România − se înscriu şi demersurile făcute, în 1957, de Grecia, prin ambasada ei din România, pentru redeschiderea Capelei Greceşti din Bucureşti. O întreagă corespondenţă s-a purtat atunci între Departamentul Cultelor de pe lângă Consiliul de Miniştri al RPR (organism în care fusese convertit vechiul Minister al Cultelor – înfiinţat în 1945, după ce, în anii interbelici şi ai celui de-al Doilea Război Mondial, a fost întotdeauna unit cu Artele sau cu Instrucţiunea Publică/Educaţiunea Naţională şi reorganizat de mai multe ori –, în condiţiile deciziei Biroului Politic al CC al PMR, urmată de hotărârea Consiliului de Miniştri, ambele din martie 1957, de reducere a numărului de ministere şi membri ai guvernului) şi Ambasada Greciei în România. Se urmărea, la momentul respectiv, şi situaţia juridică a bisericilor greceşti din România (de la Braşov, Brăila, Constanţa, Calafat, Galaţi, Giurgiu, Sulina, Tulcea), o bază pentru inventariere constituind-o Protocolul relativ la bisericile şi şcolile greceşti din România, anexat la Convenţia de Comerţ şi Navigaţie între România şi Grecia, din 11 august 1931[9].

Această permisivitate faţă de cultul ortodox s-a înregistrat, din anii ’60, nu numai în ceea ce priveşte exercitarea sa pe teritoriul României de către străini sau minorităţi. Era vizată emigraţia română, şi comunităţile ei religioase, mai ales din dorinţa de a o rupe de greco-catolicism; şi după 1964 s-au întreprins acţiuni concrete – monitorizate de Consiliul de Miniştri, Ministerul Afacerilor Externe, Consiliul de Stat şi Comitetul Central al PCR – în vederea înfiinţării de parohii ortodoxe române şi numiri de preoţi în Marea Britanie, Franţa, Australia, Suedia, Venezuela, Elveţia, RFG, Austria, Spania, Olanda, Belgia, Italia. Se avea în vedere funcţionarea Capelei Române din Baden-Baden şi se făceau, în amintitul context, demersuri pentru înfiinţarea parohiilor ortodoxe române din Adelaide (Australia[10]), Malmö (Suedia[11]), Caracas (Venezuela[12]) şi Geneva (Elveţia[13]), organizate în marea lor parte abia din deceniul al VIII-lea al secolului trecut[14]. Chiar dacă în problema Bisericii Greco-Catolice autorităţile comuniste de la Bucureşti au rămas consecvente (în 1964, de exemplu, Departamentul Cultelor avea în continuare în vedere „consolidarea unificării BOR”, alcătuind tabele cu preoţi greco-catolici „care nu au revenit la Biserica Ortodoxă, consideraţi periculoşi”[15]; iar în contextul relaxării relaţiilor cu Occidentul a fost dusă chiar o politică de desfiinţare a Misiunilor Române Unite, organisme ale Bisericii Greco-Catolice consolidate prin grija emigraţiei

[9] *Ibidem*, p. 30−31.

[10] Parohia Ortodoxă Română „Sfântul Nicolae” din Adelaide, Australia, a fost înfiinţată la 4 noiembrie 1973 sub jurisdicţia canonică a Patriarhiei Ortodoxe Române. Vezi *Scurt istoric. Biserica Ortodoxă Română „Sfântul Nicolae” din Adelaide, Australia*, în prezentarea făcută de Romanian Orthodox Episcopate of Australia and New Zealand, http://www.roeanz.com.au/biserica-sfantul-nicolae-adelaide-australia-p.

[11] De reţinut că rezultatele nu au fost imediate, iar prima slujbă românească din Suedia s-a oficiat în noaptea de Paşte, 18 aprilie 1971, la Göteborg şi abia în 1983 încep să fie oficiate slujbe ortodoxe în limba română la Malmö. Vezi Toader Doroftei, *Biserica Ortodoxă Română din Suedia şi Scandinavia. 40 de ani de existenţă: 1971−2011*, la adresa de internet http://borss.se/2011/12/1540-de-ani-de-existenta/.

[12] Încă din anul 1968, Patriarhia Ortodoxă Română a trimis la Caracas un preot pentru a oficia acolo, care a ţinut slujbele, în lipsa unei locaţii adecvate, într-o biserică catolică. Abia la sfârşitul anilor ’90 a fost adusă aici o biserică de lemn maramureşeană (*Biserica ortodoxă românească din Caracas*, în „Atlasul Lumii Creştine”, anul I, nr. 6, august/septembrie 2007; George Milea, *Surpriza din America Latină/Biserica ortodoxă românească din Caracas*, în „Viaţa liberă”, Galaţi, 4 aprilie 2014).

[13] Prima parohie ortodoxă românească din Elveţia – de la Geneva – a început să funcţioneze statutar din 1975 (Vergil Vâlcu, *Începuturile unei vieţi religioase organizate a credincioşilor ortodocşi români din Elveţia sau Parohia Ortodoxă Română „Învierea Domnului” din Geneva – Chambésy, de la înfiinţare şi până astăzi*, la adresa de internet http://www.biserica-geneva.ch/Istoric.html.

[14] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 156, 167, 410.

[15] *Ibidem*, p. 197.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

româneşti, încercându-se înlocuirea lor cu parohii ortodoxe dependente de Bucureşti[16]), pe filonul emergent al naţionalismului comunist, de la mijlocul deceniului al VII-lea al secolului trecut, în politica Bucureştiului, caracterizată de o sesizabilă distanţare faţă de autoritatea URSS, se cristaliza ideea aducerii în România, de la Roma, a osemintelor lui Ioan Inocenţiu Micu-Klein[17].

În privinţa Bisericii Romano-Catolice, din 1964 se prefigurau deja, pentru regimul ateocrat din România, normalizarea relaţiilor cu Sfântul Scaun şi tranşarea situaţiei catolicilor din ţară în condiţiile în care statele din jur, precum Ungaria sau Iugoslavia, perfectau deja acorduri cu Scaunul Apostolic. De altfel, la 6 august 1964, Paul al VI-lea, prin enciclica *Ecclesiam Suam* − cu toate că rămânea constant în condamnarea comunismului −, se arăta deschis dialogului Bisericii Catolice cu necatolicii şi necreştinii (era epoca în care pontiful a creat Secretariatul pentru Necredincioşi), deschizându-se astfel posibilitatea de dialog cu regimurile de inspiraţie comunistă. Astfel, negocierile dintre Sfântul Scaun şi Iugoslavia, lansate într-o primă rundă de convorbiri în perioada 26 iunie – 7 iulie 1964, au condus la semnarea unui protocol la Belgrad, la 25 iunie 1966 (între Agostino Casaroli, subsecretar al Congregaţiei Afacerilor Ecleziastice Extraordinare a Sfântului Scaun, unul dintre artizanii politicii estice a Romei pontificale, şi Milutin Moraca, preşedintele Comisiei Federale pentru Probleme Religioase); protocol care a consfinţit recunoaşterea de către guvernul iugoslav a exercitării jurisdicţiei spirituale, bisericeşti şi administrative a Sfântului Scaun asupra Bisericii Catolice de acolo, în limitele respectării ordinii legale. La 15 septembrie 1964 a fost semnat, la Budapesta, un acord între acelaşi Casaroli şi preşedintele Oficiului pentru Probleme Bisericeşti al Ungariei, József Prantner, care a avut drept consecinţă practică numirea de papă a noilor episcopi, constituindu-se ca o bază pentru viitoare consultări; iar în urma contactelor iniţiate în 1963 între diplomaţia vaticană şi Praga, în februarie 1965, Casaroli, însoţit de Luigi Poggi, a discutat termenii unui acord cu autorităţile cehoslovace[18]. România nu putea rămâne, aşadar, fără vreo reacţie faţă de noul trend al politicii europene, chiar dacă Biserica Ortodoxă Română s-a arătat destul de refractară în privinţa dialogului, cu toată deschiderea marcată de întâlnirea istorică dintre patriarhul Athenagoras şi Paul al VI-lea din ianuarie 1964, urmată, în 1965, de ridicarea anatemelor care generaseră Marea Schismă. Iar autorităţile comuniste erau vizibil deranjate de dispoziţiile conciliare privind reforma liturgică şi apostolatul laicilor, considerate mult prea stimulatoare pentru comunităţile catolice reduse la tăcere[19].

[16] O astfel de politică s-a încercat pentru Austria, autorităţile ecleziastice ale României comuniste sensibilizându-l pe cardinalul de Viena Franz König, deschis dialogului cu bisericile ortodoxe din ţările Blocului răsăritean, să accepte desfiinţarea Misiunilor Române Unite de la Viena şi Salzburg, ulterior înlocuite cu parohii ortodoxe dependente de Bucureşti (Peter Zima, Dan Wilhelm Sviştea, *Misiunea Română Unită – leagănul românilor din exil. 50 de ani de activitate*, în „Perspective", München, 2007, nr. 76, p. 27−28).

[17] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 157 (calupul de documente din anii 1964−1976). De asemenea, documentele din 1968, din Arhiva Departamentului Cultelor, puse la „Strict secret; Secret", privitoare la „reconsiderarea activităţii şi personalităţii fostului episcop greco-catolic Hossu Iuliu, relaţiile dintre stat şi cultele din România [...]; problema aducerii în ţară a rămăşiţelor lui Inochentie Micu Klein" (*ibidem*, p. 462−463). La 8 noiembrie 1968, Patriarhul Justinian l-a primit în audienţă pe Giovanni Cheli, funcţionar al Consiliului Pontifical pentru Afacerile Publice, cu acest prilej fiind discutate o serie de probleme, între care cea a rămăşiţelor pământeşti ale episcopului Ioan Inocenţiu Micu-Klein, care erau pe punctul de a fi aduse în ţară în anul respectiv (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 203). Pentru problema aducerii osemintelor în anii '90, vezi Mircea Remus Birtz, *Cui prodest? (Scurtă contribuţie la biografia episcopului Ioan Inochentie Micu)*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica", Alba Iulia, 2000−2001, 4−5, p. 217−219.

[18] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 102, 223−224, 232−233, 237−238.

[19] *Ibidem*, p. 244.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ar fi de reţinut că primele tatonări între diplomaţia Sfântului Scaun şi autorităţile comuniste, din a doua jumătate a anilor ’60, au avut loc prin intermediul Ambasadei României la Roma şi că s-a distins o poziţie uşor diferită a Ministerului Afacerilor Externe de la Bucureşti – mai deschis relansării relaţiilor diplomatice, întrucât de acestea erau condiţionate şi alte probleme, de natură economică şi vizibilitate la nivel internaţional. Se deosebea de atitudinea adoptată de Departamentul Cultelor, care opta pentru formula neapăratei adoptări a unui statut al Bisericii Catolice, aprobat de autorităţile comuniste, şi nu pentru restabilirea de relaţii diplomatice, care ar fi interpus o „putere străină” în relaţiile cu enoriaşii catolici din ţară[20]. În acest context, în august 1964, se repunea problema aprobării Statutului de organizare şi funcţionare a Cultului Romano-Catolic (şi aici ar fi de remarcat că s-au înregistrat mai multe încercări ale clerului catolic, încă din 1948, în frunte cu episcopul Márton Áron, rămas la un moment dat singurul ierarh care mai putea hirotoni preoţi, de a înainta autorităţilor comuniste un proiect de statut, respins însă din cauza neacceptării dependenţei riguroase a ierarhiei şi organizării cultului latin din România de o autoritate străină, Sfântul Scaun, planul guvernamental fiind cel al promovării unei „biserici naţionale” fără o atât de strânsă legătură cu Roma[21]), în forma unui decret al Prezidiului MAN[22].

[20] *Ibidem*, p. 248.

[21] *Ibidem*, p. 24, 40. De altfel, problema Cultului Romano-Catolic va rămâne o constantă a tuturor negocierilor purtate între diplomaţia vaticană şi autorităţile regimului ateocrat din România, atât la sfârşitul anilor ’60, cât şi pe parcursul deceniilor următoare. După primele tatonări dintre emisarii Sfântului Scaun şi autorităţile comuniste (vezi contactele lui Agostino Casaroli cu ambasadorul României la Roma în vara lui 1966), Departamentul Cultelor de la Bucureşti insistă pe statutul Cultului Romano-Catolic, propunând să fie convocaţi reprezentanţii catolicilor din România pentru a-l elabora, promiţându-se totodată Curiei romane că proiectul de statut va fi adus la cunoştinţa sa. Secretarul general al Departamentului Cultelor, Dumitru Dogaru, a susţinut necesitatea prezentării de către Biserica Catolică din România a unui proiect de statut şi cu ocazia vizitei din zilele de 29 octombrie – 9 noiembrie 1968, pe care prima delegaţie diplomatică a Sfântului Scaun (compusă din consilierul Consiliului pentru Afaceri Publice al Bisericii Romane, Giovanni Cheli şi fratele franciscan originar din Moldova, Petru Tocănel) a efectuat-o în România după plecarea regentului Gerald Patrick O’Hara la 7 iulie 1950. Problema este reamintită lui Cheli şi cu ocazia celei de-a doua vizite în România, din martie 1969, acesta opinând că elaborarea statutului ar trebui să aibă loc la Roma, întrucât în România nu existau episcopi suficienţi. În anul 1971, problema statutului a fost repusă pe tapet, contextul fiind acela al vizitei la Roma, în cursul lunilor aprilie şi mai, a protopopului catolic de Oradea, Hosszú Ladislau; care, fiind favorabil autorităţilor comuniste, a încercat să convingă Sfântul Scaun de necesitatea de a reglementa situaţia comunităţilor catolice, în condiţiile în care destinul acestora nu mai trebuia legat de cel al „dispărutei” Biserici Greco-Catolice. Se pare că atunci şi Cheli, care pregătea o vizită în România în septembrie 1971, se arăta de acord cu alcătuirea unui statut doar pentru catolicii de rit latin. În vara anului 1972, a existat un nou proiect de vizită a lui Cheli în România şi, cu această ocazie, s-a adus din nou în discuţie problema statutului, însă divergenţele de opinii erau evidente (în octombrie 1972, Cheli comunica autorităţilor de la Bucureşti, prin intermediul Ambasadei României la Roma, că Sfântul Scaun pregăteşte două proiecte de statut, unul pentru ritul latin şi celălalt pentru ritul bizantin). În contextul vizitei oficiale a lui Ceauşescu în Italia, în 1973 – ocazie cu care liderul comunist a fost primit în audienţă de Paul al VI-lea la 26 mai 1973 –, cel dintâi s-a pronunţat în favoarea rezolvării problemelor Bisericii Catolice de rit latin din România pe baza unui statut. Poziţia autorităţilor regimului ateocrat din România a rămas neschimbată în privinţa statutului Cultului Romano-Catolic şi în contextul vizitei pe care nunţiul apostolic Luiggi Poggi – din 1 august 1973 numit nunţiu cu însărcinări speciale pentru ameliorarea relaţiilor cu Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România şi Bulgaria – a întreprins-o în România în perioada 24 noiembrie – 4 decembrie 1973. Departamentul Cultelor a insistat atunci pe indiscutabila disociere a problemei romano-catolice de cea greco-catolică, autorităţile de la Bucureşti dând semnale că, pe viitor, exista posibilitatea angajării unor tratative pentru soluţionarea chestiunii Bisericii Catolice de rit latin din ţară, cu condiţia elaborării statutului acestui cult şi a totalei abandonări de către Sfântul Scaun a problemei „fostului cult greco-catolic”. La sfârşitul anului 1974, pregătind vizita pe care urmau să o întreprindă Poggi şi John Bukovsky – verbist slovac, ulterior primul nunţiu apostolic la Bucureşti după restabilirea, în 1990, a relaţiilor diplomatice cu Sfântul Scaun – în România în ianuarie 1975, Departamentul Cultelor era chiar de părere că temporizarea problemei statutului Bisericii Romano-Catolice era binevenită.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Astfel, multe manifestări religioase nu se puteau desfăşura în lipsa acestuia. Oricum, problema statutului va constitui unul dintre aspectele discutate de autorităţile române cu Poggi şi Bukovsky în timpul vizitei întreprinse de cei din urmă în România, în perioada 11–25 ianuarie 1975, Departamentul Cultelor insistând ca proiectul de statut să fie elaborat în România de episcopii rezidenţi secondaţi de experţii acestora, ulterior dezbătut în cadrul Departamentului şi abia apoi prezentat Sfântului Scaun; pentru ca acesta să fie informat că doar în respectiva formă statutul putea fi acceptat de guvernul de la Bucureşti, în timp ce Poggi propunea soluţia mai nuanţată ca statutul să fie elaborat în ţară, însă să devină fapt doar cu aprobarea atât a Sfântului Scaun, cât şi a statului român. Cu prilejul noii vizite a lui Poggi şi Bukovsky în România, în perioada 8–19 octombrie 1976, nu s-a făcut vreun progres în privinţa statutului, însă la începutul lui 1977, în aşteptarea noii vizite a lui Poggi în România, Departamentul Cultelor s-a situat pe o poziţie mai conciliantă, acceptând ca proiectul de statut să fie elaborat de ierarhii din ţară cu participarea Sfântului Scaun şi apoi să fie înmânat autorităţilor de la Bucureşti, în acelaşi timp amintitul departament urmând să preia iniţiativa contactelor cu Scaunul Apostolic prin intermediul Ambasadei României la Roma. În cadrul discuţiilor avute la Departamentul Cultelor, între autorităţile comuniste şi Luigi Poggi, la 4 şi 12 iulie 1977, partea română a insistat pe necesitatea redactării statutului ritului latin, în timp ce emisarii Sfântului Scaun susţineau că prioritară era refacerea diecezelor. În cele din urmă, Poggi a fost de acord cu începerea redactării statutului, iar Departamentul Cultelor promova atunci ideea constituirii unei comisii compusă din ierarhii catolici din ţară, cu majoritate românească, în vederea elaborării proiectului, care trebuia apoi supus aprobării preoţimii pentru a fi încărcat cu autoritate democratică. În plus, Departamentul se arăta atunci deschis la cele mai diverse propuneri, făcându-se aluzie la proiectul noii legi a cultelor, unde puteau fi inserate anumite modificări, lege care nu a mai intrat însă în vigoare. În septembrie 1977, se redactase deja la Roma un proiect de statut, iar Bukovsky a venit în România, între 5 şi 12 octombrie acelaşi an, pentru a se consulta cu ierarhii locali pe marginea textului. La 20 decembrie 1977, Bukovsky a fost primit la Departamentul Cultelor, unde a arătat că s-a consultat cu preoţii din ţară şi că proiectul de statut, după ce va fi văzut de Papă şi de Casaroli, va fi trimis la Bucureşti în luna ianuarie 1978, prelatul solicitând Departamentului să dea un răspuns până în februarie. Bukovsky vine din nou în România în 1978 şi este primit la Departamentul Cultelor la 1 şi 4 aprilie, însă proiectul prezentat este respins, aşa că se reiau din nou negocierile, Poggi şi Bukovsky vizitând iarăşi România în perioada 24–30 iunie 1978, punând la punct cu ierarhii de aici un nou proiect, care urma să fie definitivat la Sfântul Scaun. Noul proiect, care din perspectiva Scaunului Apostolic era definitiv, a fost prezentat Departamentului Cultelor de Poggi şi Bukovsky în iulie 1979 şi oglindea punctul de vedere al Vaticanului (libertatea comunicării ierarhiei din România cu Sfântul Scaun, resuscitarea organizării diecezane din perioada ante-concordat, dreptul Scaunului Pontifical de a numi arhiepiscopii, episcopii şi administratorii, guvernului de la Bucureşti fiindu-i doar comunicată lista înainte de numire, pentru a putea ridica eventuale obiecţii cu caracter politic general, crearea conferinţei episcopale, o serie de prevederi care ofereau posibilitatea restabilirii ordinelor şi congregaţiilor religioase în România, libertatea edificării bisericilor şi a participării credincioşilor la slujbe, folosirea limbilor materne în liturghii). În a doua jumătate a anului 1979, proiectul a fost trimis spre analiză Consiliului Legislativ, Departamentului Cultelor şi Ministerelor de Justiţie, de Interne şi de Externe, care au ridicat obiecţii în special în privinţa jurisdicţiei episcopale a Papei asupra Bisericii Catolice din România, a subordonării provinciilor ecleziastice, insistând că statutul nu trebuie să aibă caracterul unei reglementări a raporturilor dintre Vatican şi statul român. În consecinţă, Departamentul Cultelor a opinat că e necesară redactarea unui contraproiect de statut. Problema statutului a fost abordată şi la 22 martie 1980, când Poggi şi Bukovsky sunt din nou primiţi la Departament pentru a discuta pe tema dată. Contraproiectul de statut din 1980 al Departamentului Cultelor admitea autoritatea dogmatică şi canonică a Suveranului Pontif, însă punea accent pe reglarea autonomă a problemelor administrative ale Bisericii de rit latin din România şi pe recunoaşterea numirii operate de Sfântul Scaun de către stat. În 1981, diplomaţia vaticană conferea problemei statutului un loc central, condiţie a oricăror gesturi politice mai substanţiale (vezi vizita lui Poggi la Bucureşti din iunie 1981). Autorităţile române au tergiversat răspunsul, iar declaraţia Papei Ioan Paul al II-lea, din ianuarie 1982, în legătură cu Biserica Română Unită, a adus o temporară răcire a contactelor bilaterale. Cu ocazia vizitei din octombrie 1983, în România, Bukovsky a pledat din nou în problema statutului, însă autorităţile regimului ateocrat nu au reuşit să depăşească stadiul contraproiectului din 6 decembrie 1980. În 1984, contactele sunt relansate (vezi vizita din 19 martie a ambasadorului Italiei la Departamentul Cultelor cu ocazia alegerii lui Ioan Robu ca administrator diecezan şi vizita la Roma, în perioada 5–12 noiembrie, a directorului Departamentului, Ion Popescu, la investirea ca episcop a lui Ioan Robu, unde directorul de la Culte a fost primit de Suveranul Pontif) şi se intenţionează prezentarea unui contraproiect din partea română, în esenţă cel din 1980 uşor modificat. După o nouă rundă de consultări interne, la ministerele şi organele care şi-au exprimat punctul de vedere şi în 1979–80, la 24 decembrie 1984 Departamentul Cultelor propunea ca textul depus deja de patru ani la Consiliul de Miniştri să fie remis Sfântului Scaun şi să se demareze din nou negocierile, însă se pare că răspunsul a fost negativ şi proiectul a fost returnat la Departament. Autorităţile comuniste nu au mai considerat oportună discutarea şi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Departamentul Cultelor monitoriza în continuare, cu mare atenţie, activitatea ierarhilor catolici (de exemplu, a episcopului romano-catolic Márton Áron, pe tot parcursul anului 1964, mai ales că acesta intenţiona să sărbătorească 25 de ani de la consacrarea ca episcop de Alba Iulia)[23]. De altfel, în 1966, Departamentul Cultelor era preocupat de intenţia unor prelaţi din Italia de a vizita România, notele informative elaborate în acest context fiind puse la secret[24].

În ceea ce priveşte chestiunea Bisericii Italiene din Bucureşti şi a întreruperii funcţionării sale la începutul anilor ’50 ai secolului trecut, trebuie precizat că aceasta s-a făcut pe fundalul înghеţării raporturilor politice româno-vaticane în anii imediat postbelici. La 7 iulie 1950, România întrerupea în mod unilateral relaţiile diplomatice cu Sfântul Scaun, relaţiile juridice rămânând astfel suspendate[25]. În aceste condiţii, nici Biserica Italiană din Bucureşti, destinată uzului religios al misiunii diplomatice şi comunităţii italiene de acolo, precum şi al unor credincioşi catolici autohtoni şi străini, nu a cunoscut o soartă mai bună.

Era perioada procesului stalinist împotriva „spionilor” Vaticanului în România (1951) şi aici ar fi de menţionat că rectorul Bisericii Italiene de la Bucureşti, părintele Clemente Gatti, cetăţean italian, fusese arestat la 8 martie 1951 împreună cu alţi cetăţeni străini şi români sub acuzaţia de „spionaj în favoarea Vaticanului”. Părintele Gatti a fost împrocesuat împreună cu „lotul Pacha” (episcopul romano-catolic de Timişoara, Augustin Pacha) şi la 17 septembrie 1951 a primit condamnarea la 15 ani de temniţă grea. Tranşarea amintitei „afaceri de spionaj” a venit câteva luni mai târziu, în contextul tratativelor dintre cele două guverne, italian şi român, pentru o altă chestiune de spionaj: cazul funcţionarului Legaţiei italiene de la Bucureşti, Eraldo Pintori – arestat de autorităţile române, în 1951, pentru spionaj şi sabotaj şi condamnat la închisoare; şi, în contrapartidă, al şoferului Legaţiei române de la Roma, Dumitru Dobre, arestat de partea italiană şi ulterior expulzat. Această a doua chestiune de spionaj – cu implicaţii ample la nivel economic şi politic, întrucât se discuta în noiembrie 1951 de problema acţiunilor firmei *Azienda Petrolifera Italo-Romena*, aflate în proprietate românească, în care era implicat Creditul Minier, sechestrate în Italia, de problema predării României, de către partea italiană, a celor 120 kg de aur depuse pe numele *Direction du Danube*

aprobarea statutului nici în 1985, când Sfântul Scaun intenţiona să îşi trimită delegaţii în România pentru această problemă şi nici la sfârşitul anului 1986, când noul nunţiu care luase locul lui Poggi în raporturile Scaunului Apostolic cu statele comuniste, Francesco Cuolasono, a solicitat misiunii române de la Roma să vină în România (la 7 februarie 1987 vicepremierul Ion Dincă, răspunzător de activitatea cultelor, decidea că nu era cazul să aibă loc o astfel de vizită). *Ibidem*, p. 249−251, 266−269, 271−272, 281−287; vezi, mai ales, *ibidem*, p. 288−346 (capitolul 5, *Cultivarea unei himere: problema statutului Bisericii Romano-Catolice din România, 1975−1984*) şi documentele din anexă.

[22] Nu trebuie neglijat faptul că, în vara anului 1964, Iosif Schubert, consacrat de regentul O’Hara, la 30 iunie 1950 episcop de Bucureşti – deci chiar în preajma expulzării personalului nunţiaturii de la Bucureşti –, eliberat în iulie 1964, ar fi primit permisiunea autorităţilor comuniste de a ocupa scaunul Arhidiecezei de Bucureşti dacă ar fi acceptat să semneze un angajament că va respecta instrucţiunile Vaticanului doar în probleme morale şi religioase. Departamentul Cultelor dovedea însă, în aceeaşi perioadă, o ostilitate evidentă faţă de primele tatonări ale înaltei ierarhii catolice de a redeschide punţile unor eventuale negocieri cu autorităţile comuniste. Spre exemplu, la 4 august 1964, amintitul departament considera, în legătură cu proiectata vizită a Cardinalului Franz König în România, că nu era oportună, întrucât putea veni şi acţiona „din încredinţarea Vaticanului” şi nu ca primat al Austriei (*ibidem*, p. 24, 183−184; Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 199).

[23] *Ibidem*, p. 200.

[24] *Ibidem*, p. 276.

[25] Vezi, pe tema dată, şi Veronica Turcuş, Şerban Turcuş, *Un episod diplomatic tulburător: închiderea Legaţiei române pe lângă Sfântul Scaun (ianuarie 1948)*, în *AIIX*, LI, 2014, p. 253−260.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Maritime la Banca Commerciale, de problema deblocării unor sume româneşti blocate în Italia şi de o mai mare permisivitate a părţii italiene în privinţa mişcărilor de personal de la Legaţia românească la Roma, care dorea să îşi lărgească personalul, diplomaţii români acreditaţi în capitala Italiei fiind, de fapt, mulţi dintre ei spioni şi agenţi ai Cominformului – a fost rezolvată după tratative purtate până la sfârşitul anului 1954. Pintori era descarcerat şi revenea în cele din urmă în Italia, însă pe parcursul discuţiilor ambele părţi au fost nevoite să facă anumite „semne de bunăvoinţă" în vederea continuării negocierilor. Astfel, la sfârşitul lunii februarie 1952, guvernul italian se arăta dispus – pentru facilitarea eliberării părintelui Gatti – să îşi reconsidere propria poziţie în ceea ce privea edificiul *Academiei di Romania*, adică să dea satisfacţie propunerilor româneşti; dar pe o bază de reciprocitate, renunţând la exercitarea propriilor drepturi şi permiţând ca imobilul din Valle Giulia, după ce avea să fie total eliberat de Legaţia RPR (lucru care s-a şi întâmplat, de altfel, la începutul verii lui 1952[26]) – misiunea diplomatică românească trebuind să înceteze să îl mai utilizeze în vreun fel –, să rămână, închis, în custodia şi păstrarea amintitei Legaţii. Pentru reciprocitate, guvernului român i se solicita să „nu întreprindă vreun act de rechiziţionare şi de expropriere sau de molestare în vreun fel a edificiilor din România, aflate în proprietatea statului italian", care nu erau, desigur, grevate de vreo sarcină, aşa cum era grevat terenul pe care fusese construit edificiul *Accademia di Romania*. Aici era vorba de şcolile italiene de la Bucureşti şi Ploieşti, fosta Casă a Italiei de la Constanţa, Biserica Italiană din Bucureşti[27]. Între cele două guverne – italian şi român – au avut loc discuţii în martie 1952, iar în urma lor, pe de o parte, în privinţa *Academiei di Romania* de la Roma, se stabilea că localul, „proprietate a statului român", avea să rămână închis, Legaţia României din capitala Italiei păstrând cheile şi ocupându-se de întreţinerea şi menţinerea în bună stare[28]. Pe de altă parte, la începutul lunii aprilie 1952, părintele Gatti a fost eliberat şi s-a putut reîntoarce în Italia, unde a murit însă, fiind grav bolnav, la doar două luni de la eliberare. De reţinut că eliberarea lui Clemente Gatti a fost direct relaţionată cu rezultatele la care ajunseseră tratativele dintre guvernul român şi italian la momentul respectiv. Astfel, după ce vreme de şapte luni nu fusese permis nimănui să îl vadă, părintele italian a fost vizitat în închisoare, la 9 aprilie 1952, de ministrul Italiei la Bucureşti, Alberto Calisse. Preotul a fost scos din închisoare a doua zi, a fost găzduit în Legaţia Italiei de la Bucureşti, vreme de câteva zile, a fost lăsat apoi să plece la Viena şi a ajuns în cele din urmă în Italia. În ceea ce priveşte edificiul Bisericii Italiene din Bucureşti, acesta a fost închis cultului, având de suferit de pe urma stalinismului brutal care greva viaţa politică, educaţională, culturală şi confesională a României postbelice.

Amintita permisivitate a regimului ateocrat faţă de practicile religioase în imediata perioadă post-stalinistă, concretizată, aşa cum am mai menţionat, prin negocieri privind redeschiderea diverselor biserici „naţionale" din Bucureşti, era exploatată şi de diplomaţii italieni aflaţi în capitala României, care, după tranşarea problemei edificiului *Academiei di*

[26] Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuş, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma. 1922−2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012, p. 161.

[27] „Telespresso" din 25 februarie 1952 al MAE italian către Legaţia Italiei la Bucureşti pe tema *Liberazione impiegato Eraldo Pintori – Questione Accademia di Romania*, în Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASDMAE), Affari Politici, 1950−1957, Romania, 1954, pacco 1247. De altfel, într-un document din 7 iulie 1952, care inventaria „beni demaniali italiani" din Bucureşti, era trecută ca proprietate a statului italian şi „immobile cappella italiana e canonica", cu o suprafaţă de 621,23 mp (*ibidem*).

[28] M. Bărbulescu, V. Turcuş, I. M. Damian, *op. cit.*, p. 161.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Romania de la Roma şi a eliberării lui Eraldo Pintori, au tatonat problema redeschiderii Bisericii Italiene din Bucureşti. Astfel, la începutul lunii ianuarie 1956, ministrul Italiei la Bucureşti a discutat cu ministrul adjunct de Externe, Aurel Mălnăşan, posibilitatea de a se redeschide pentru cult Biserica Italiană din capitala României. Mălnăşan i-a răspuns atunci că cererea putea fi aprobată dacă liturghia era oficiată de un preot român care să fie numit de vicarul Arhiepiscopiei Catolice de Bucureşti, dar nerecunoscut de Roma, monseniorul Traian Jovanelli; în timp ce partea italiană insista că Biserica Italiană este a comunităţii şi trebuie să fie slujită de un preot care vorbea şi spovedea în limba italiană[29]. Întrucât la momentul respectiv redeschiderea edificiului de cult atingea sfera mai amplă a relaţiilor româno-italiene-vaticane, tensiunile cu lumea catolică de dincolo de Cortina de Fier fiind încă prea acute, chestiunea a rămas suspendată, fiind reluată şi rezolvată cu succes abia peste un deceniu.

Contextul redeschiderii Bisericii Italiene din Bucureşti a fost acela al detensionării relaţiilor politice dintre România şi Italia, la mijlocul anilor ’60, rezultat atât al politicii externe promovate de Bucureşti şi axate pe delimitarea faţă de poziţia URSS în cadrul Blocului răsăritean (şi de deschidere în raport cu statele occidentale), cât şi a politicii promovate de Democraţia Creştină şi PSI în Italia în perioada guvernelor Aldo Moro, de detaşare faţă de Washington, de mediere în problema marilor crize internaţionale ale vremii – cea a Sud-Estului asiatic şi cea arabo-israeliană – şi de relansare a legăturilor cu statele de dincolo de Cortina de Fier şi cu cele ale lumii a treia. În acest cadru de *Détente* în plan politic – cu numeroase implicaţii în sfera raporturilor economice şi comerciale –, are loc, în întâlnirile bilaterale dintre reprezentanţii celor două guverne, român şi italian, mai mult ca un semnal şi simbol pentru relansarea negocierilor de factură economică, repunerea pe tapet a chestiunilor culturale şi religioase tranşate brutal în anii ’50. Astfel, cu ocazia vizitei pe care ministrul de Externe român, Corneliu Mănescu, a întreprins-o în Italia în perioada 5–7 septembrie 1966, în discuţiile care au avut loc la Farnesina cu Amintore Fanfani, şeful Afacerilor Externe de la Roma şi exponent al Democraţiei Creştine, au fost menţionate şi o serie de chestiuni culturale şi religioase. S-au referit la lărgirea activităţii ataşaţilor culturali ai celor două ţări şi stabilirea de locaţii propice pentru aceştia – în amintitul scop, Externele de la Bucureşti studiind deja încă din 1965 posibilitatea de reintrare în circuitul cultural al edificiului *Academiei di Romania* din Valle Giulia şi a Casei Româneşti de la Veneţia, ambele clădiri solicitând la momentul respectiv reparaţii substanţiale –, precum şi la chestiunea redeschiderii pentru cult a Bisericii Italiene din Bucureşti. În legătură cu problema Bisericii Italiene, lui Mănescu i s-a înaintat, de oficialităţile de la Roma, un *promemoria*, dorindu-se din partea italiană obţinerea acordului pentru începerea lucrărilor de restaurare de care biserica avea nevoie urgentă; şi aceasta în aşteptarea autorizaţiei din partea guvernului român în vederea redeschiderii pentru cult a edificiului ecleziastic (documentul nr. 1).

În contextul în care raporturile politice dintre România şi Sfântul Scaun rămăseseră, la momentul respectiv, unilateral îngheţate, Externele italiene îşi puneau problema – aşa cum rezultă din telegramele publicate în anexă, conservate în *Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri de la Farnesina*, la Roma, telegrame ce reprezintă o parte a corespondenţei diplomatice pe problema Bisericii Italiene de la Bucureşti, între Ambasada Italiei din capitala României şi MAE italian – dacă proiectata redeschidere a Bisericii Italiene de la Bucureşti putea fi însoţită şi de obţinerea

[29] Vezi „telespresso” nr. 1583/875 din 26 septembrie 1956 al Legaţiei Italiei la Bucureşti către Ministerul de Externe italian, în ASDMAE, Affari Politici, 1950–1957, Romania, 1956, busta 1339.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

autorizaţiei ca un preot italian să oficieze slujbele, lucru care, de altfel, fusese prospectat în timpul vizitei lui Mănescu în Italia. Autorităţile italiene aveau însă o problemă cu încadrarea preotului italian care urma să fie trimis la Bucureşti dacă partea română ar fi răspuns pozitiv solicitării, deoarece nu se putea merge, în cazul unui preot catolic, pe sistemul de relaţii diplomatice cu Sfântul Scaun. Întrucât din partea română nu se primise, până în martie 1967, vreun răspuns în legătură cu chestiunea redeschiderii Bisericii Italiene de la Bucureşti şi a trimiterii unui preot catolic italian pentru a oficia slujbele de acolo − şi aceasta în ciuda repetatelor întâmpinări pe care Roma le făcuse Bucureştiului pe tema dată −, la începutul lunii martie 1967 secretarul general de la Farnesina, Egidio Ortona[30], solicita Ambasadei Italiei de la Bucureşti să sondeze încă o dată autorităţile comuniste. Le considera mai maleabile, în contextul proximei vizite a lui Fanfani în România – vizită care a fost programată iniţial pentru iulie 1967 şi care s-a desfăşurat apoi în zilele de 7−11 august 1967, şeful Externelor italiene întâlnindu-se în amintita ocazie la Bucureşti, în 8 august, cu Corneliu Mănescu, apoi a doua zi, în 9 august, cu preşedintele Consiliului de Miniştri, Ion Gheorghe Maurer, la reşedinţa acestuia de vară de la Sinaia, iar în 10 august, la vila de protocol de la Eforie, cu Nicolae Ceauşescu, atunci secretar general al PCR, deci forul suprem de decizie în cadrul negocierilor –, cu privire la răspunsul în problema redeschiderii pentru cult a Bisericii Italiene din Bucureşti şi a numirii unui preot italian. Studiind problema formulei juridice sub care putea fi trimis în România mai sus-amintitul oficiant religios, Farnesina avansa, la începutul lui martie 1967, soluţia ca preotul italian să fie inserat *formal* în cadrul personalului Ambasadei Italiei din capitala României. De altfel, în 1966 şi Grecia cerea un preot grec la Biserica Greacă din Bucureşti[31], în climatul de deschidere al acelor ani ideea unui preot străin pentru diversele comunităţi religioase ale

[30] Egidio Ortona (1910−1996), diplomat de carieră, a intrat în Ministerul Afacerilor Străine de la Roma în 1932 şi a ocupat importante poziţii în Externele italiene în perioada postbelică. După o serie de misiuni consulare şi diplomatice avute în anii ’30 (la Cairo, Johannesburg şi Londra), Ortona a funcţionat în cadrul ministerului, la începutul anilor ’40, în Direcţia Generală Affari d’Europa e del Mediterraneo, condusă de Gino Buti, alături de care a participat la negocierile de aderare a României, Ungariei şi Slovaciei la Pactul Tripartit (27 septembrie 1940). Între 7 iunie 1942 şi 15 februarie 1943, a fost şeful secretariatului guvernatorului Dalmaţiei, Giuseppe Bastianini, continuând să fie secretarul lui şi după revenirea acestuia din urmă la Roma, în calitate de subsecretar la Externe. Ortona a activat în fruntea secretariatului Ministerului Regal al Afacerilor Străine după căderea lui Mussolini, secondându-l pe ministrul de Externe al guvernului Badoglio, Raffaele Guariglia, în momentele anunţării armistiţiului cu Aliaţii, la 8 septembrie 1943. Reintrat în serviciu activ din 2 iunie 1944, în calitate de responsabil al raporturilor economice cu Aliaţii şi de însărcinat cu legătura dintre Tezaur şi Comisia Aliată în guvernul Badoglio, Ortona a participat la lucrările primei misiuni economice şi comerciale italiene în SUA (15 noiembrie 1944 – 6 martie 1945), devenind din momentul respectiv diplomatul care a reprezentat aproape constant Italia la Washington până în 1975. Diplomatul italian şi-a continuat munca în cadrul Delegaţiei Tehnice Permanente a Italiei la Washington şi după ce a fost redeschisă reprezentanţa diplomatică de acolo a Romei, în primăvara anului 1945, contribuind la forjarea cooperării economice între cele două state pe tot parcursul anilor ’50. Din octombrie 1958, Egidio Ortona a fost numit reprezentant permanent al Italiei pe lângă ONU, poziţie pe care a deţinut-o vreme de trei ani, în perioada în care se cristaliza în politica externă italiană formula „neoatlantică” propusă de Amintore Fanfani. Din mai 1961, Ortona a ocupat funcţia de director general al Afacerilor Economice de la Farnesina, iar din 1966 pe cea de secretar general al ministerului. Din 10 iunie 1967 şi până în iunie 1975, diplomatul a reprezentat Italia la Washington în calitate de ambasador (Egidio Ortona, *Gli anni della Farnesina: pagine del diario 1961−1967*, Milano, SPAI, 1998, 185 p.; *Amintore Fanfani e la politica estera italiana. Atti del Convegno di studi tenuto a Roma il 3 e 4 febbraio 2009*, a cura di Agostino Giovagnoli e Luciano Tosi, Venezia, Marsilio, 2010, 527 p.; Mauro Campus, *Ortona, Egidio*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 79, *Nursio – Ottolini Visconti*, Roma, Treccani, 2013).

[31] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 298.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

străinilor din România nereprezentând o problemă atât de dificilă, chiar dacă respectivii sacerdoţi erau atent monitorizaţi[32].

Concomitent cu problema redeschiderii Bisericii Italiene din Bucureşti, Departamentul Cultelor analiza situaţia Colegiului Pontifical „Pio Romeno" din Roma şi a capelei ortodoxe din Roma[33]. Atitudinea Departamentului era destul de refractară, autorităţile comuniste nefiind de părere că diplomaţii italieni au nevoie de un loc propriu de cult. „Ce ar fi dacă fiecare legaţie – apreciau guvernanţii vremii – ar pretinde câte o biserică în centrul Capitalei [...]. De altfel, dacă ei [diplomaţii italieni] sunt cu adevărat religioşi, se pot ruga şi în celelalte biserici catolice aşa cum fac membrii de diferite religii ai altor legaţii". Atitudinea refractară a autorităţilor comuniste faţă de redeschiderea Bisericii Italiene în raport cu alte „capele naţionale" din Bucureşti era bazată pe raţionamentul că „statul italian serveşte interesele Vaticanului". O posibilă redeschidere a Bisericii Italiene putea eventual fi condiţionată de principiul reciprocităţii, în 1941 fiind creată în principiu o capelă ortodoxă română la Roma, dar care nu a activat niciodată. Interesul Patriarhiei Ortodoxe Române pentru deschiderea la Roma a unei biserici ortodoxe era văzut ca prea puţin stimulant pentru regimul ateocrat de la Bucureşti; dacă în capitala Italiei s-ar fi deschis un asemenea lăcaş, „câştigul pentru noi este neînsemnat faţă de rolul negativ pe care îl va avea o biserică a Vaticanului în centrul Capitalei RSR", mai ales că, înainte de închiderea ei, 80% din cei care o frecventau erau necatolici. La momentul respectiv, autorităţile comuniste înclinau doar spre acceptarea unei capele în cadrul Ambasadei Italiei la Bucureşti[34]. Şi tot în acelaşi context, se negocia şi redeschiderea Capelei „Sacré Coeur" din Bucureşti, a comunităţii franceze[35], iar partea română înţelegea să accepte deschiderea unei biblioteci franceze la

[32] Aşa a fost şi în cazul preotului grec venit temporar, în 1966, la Biserica grecească din Bucureşti, a cărui activitate era urmărită atent de Departamentul Cultelor; documentele referitoare la monitorizarea amintitului cleric sunt puse la „strict secret" (*ibidem*, p. 341).

[33] *Ibidem*, p. 285.

[34] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 259−260.

[35] Istoricul Bisericii franceze „Sacré Coeur" din Bucureşti, situată pe Str. Cpt. Demetriade nr. 3 din sectorul 1, la capătul Pieţei Monseniorul Vladimir Ghika (unde este aşezată din 2004 şi statuia lui Vladimir Ghika, realizată de sculptorul Gheorghe D. Anghel), diferă sensibil de cel al Bisericii Italiene din capitala României, care a fost construită la începutul secolului al XX-lea, prin efortul comunităţii italiene din Bucureşti. În cel dintâi caz se poate spune că este vorba de rezultatul unei opere de apostolat şi caritate a Bisericii Romane, materializată prin efortul prinţului Vladimir Ghika – descendent al ultimului principe al Moldovei, Grigore Alexandru Ghica –, diplomat, scriitor şi mecena, cu studii la Paris; ortodox prin botez, decidea să facă profesiunea de credinţă catolică după o perioadă, începută în 1898, când a studiat la Roma, la Angelicum – atunci vechiul *Collegio di San Tommaso* al dominicanilor –, unde fusese deschisă din 1882 Facultatea de Filosofie, iar din 1896 cea de Drept Canonic. După trecerea la catolicism (1902), Vladimir Ghika s-a dedicat apostolatului laical, devenind unul din pionierii acestuia şi desfăşurându-şi activitatea caritabilă în toată lumea, de la Bucureşti, Roma şi Paris, în Congo, Tokyo, Sidney sau Buenos Aires. În acest context, a contribuit, în Bucureşti, la deschiderea primului dispensar gratuit „Bethleem Mariae", iar în 1906 a pus bazele primului spital şi sanatoriu gratuit din România, Institutul Superior de Caritate Sfântul Vincenţiu de Paul; de fapt, era fondatorul primei opere catolice de caritate din Vechiul Regat, al primului spital gratuit şi al primului serviciu de ambulanţă de acolo. Fundaţia a fost făcută cu sprijinul Mariei Pâcleanu, fosta soţie a ministrului Constantin C. Arion, care a donat în 1910 terenul necesar, o proprietate mare pe fosta Şosea Jianu, comunităţii de vincenţine sosite la Bucureşti în 1906. Saint Vincent de Paul (1581−1660), sfânt de origine franceză, a constituit un model de inspiraţie pentru numeroase congregaţii religioase – deosebit de cunoscută fiind cea a lazariştilor, fondată la Paris în 1625 şi dedicată apostolatului în rândul celor săraci –, printre care şi cea a Fiicelor Carităţii Sfântului Vincenţiu de Paul – vincenţinele –, constituită tot în secolul al XVII-lea, în Franţa, cu scopul de a-i ajuta la domiciliu pe cei săraci şi bolnavi. Amintita congregaţie a Fiicelor Carităţii, care activa în Institutul de Caritate de la Bucureşti, a construit în 1930 biserica parohiei romano-catolice „Sacré Coeur", anexată laturii estice a edificiului institutului, o biserică austeră, mai mult capelă de spital. După anul 1948, surorile

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Bucureşti, autorităţile comuniste insistau în mai 1967 – prin vocea ambasadorului României la Roma, Cornel Burtică – pe problema acordării italienilor a „aceluiaşi tratament rezervat francezilor, avansându-se posibilitatea ca un preot să fie autorizat să se deplaseze aici [la Bucureşti] cu ocazia celor mai importante sărbători religioase" (documentul nr. 2). În anul 1966, Departamentul Cultelor se preocupa de situaţia Bisericii Ortodoxe Române din Paris, a Capelei Române din capitala Franţei, de statutul Asociaţiei pentru practica cultului ortodox român din Paris, fiind întocmit în cadrul amintitului departament, pe o temă mai generală, referatul *Situaţia parohiilor ortodoxe române din ţările capitaliste, realităţi şi perspective*[36]. Cu acest prilej, Departamentul Cultelor de la Bucureşti era interesat – aşa cum o arată documentele din arhiva acestuia pe anul 1967 – de „situaţia fostului preot al Bisericii Italiene din Bucureşti, Gotti [sic!] Clement"[37]. De altfel, în arhiva Departamentului Cultelor se păstrează, cu inventarierea „strict secret", corespondenţa pe anul 1967 a departamentului cu Ministerele Afacerilor Externe şi Afacerilor Interne referitoare la situaţia Bisericii Romano-Catolice din România de atunci[38].

Problema redeschiderii Bisericii Italiene din Bucureşti a fost rezolvată pozitiv cu ocazia amintitei vizite a lui Fanfani în România, în august 1967, dat fiind că Italia era considerată la momentul respectiv unul din principalii parteneri în politica de deschidere spre Occident[39] (nu întâmplător, pe parcursul întrevederii pe care Corneliu Mănescu a

---

carităţii au fost nevoite să îşi întrerupă activitatea aici şi să părăsească România, aşa că au vândut statului francez, la 1 octombrie 1948, întreaga proprietate (capela, prezbiteriul, spitalul cu două etaje şi mansarde, sanatoriul care avea trei corpuri de clădire şi edificiul unde locuiau membrele congregaţiei). Prin decretul de naţionalizare din 3 noiembrie 1948 (vezi Decretul nr. 302 din 3 noiembrie 1948 privind naţionalizarea instituţiilor sanitare particulare, în *MOf*, nr. 256, din 3 noiembrie 1948, şi rectificările din *MOf*, nr. 265, din 13 noiembrie 1948), toate clădirile şi terenul aferent au intrat în proprietatea statului român, cu excepţia bisericii şi a casei parohiale, clădirile vechiului aşezământ devenind sediul Spitalului de Endocrinologie „C. I. Parhon". În contextul persecutării clerului catolic din România anilor '50, preoţii au fost arestaţi şi condamnaţi la închisoare, iar biserica a fost închisă în 1957. În anul 1968, Departamentul Cultelor analiza „situaţia bisericii şi casei parohiale a fostei Congregaţii «Sf. Vincent de Paul» din Bucureşti", în contextul redeschiderii unor biserici „naţionale" din capitala României. Cele două edificii au fost redate credincioşilor abia după prăbuşirea regimului ateocrat, când, la solicitarea Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Bucureşti şi a credincioşilor locali, adresată Ambasadei Franţei, s-a început serviciul religios, din mai 1991 celebrându-se doar două mese duminicale în română şi franceză. Doar la 1 decembrie 1991 a fost reînfiinţată Parohia „Sacré Coeur" (Jean Daujat, *Principe, sacerdote e martire. Vladimir Ghika*, Padova, Edizioni Messaggero, 1996, 206 p., *Testimoni nel tempo*; Magda Marincovici, *Un eveniment cu semnificaţie europeană şi ecumenică: dezvelirea statuii închinate Mons. Vladimir Ghika*, în „Actualitate Creştină", Bucureşti, anul XV, nr. 6, 2004, p. 5; Liviu Bălăşcuţi, *Biserica Sacré Coeur: unitate în diversitate*, în „Actualitate Creştină", anul XV, nr. 6, 2004, p. 10−11; Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naţionale şi religioase*, ed. Nikolaus Netzhammer, Krista Zach, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005, p. 101−102, 115, 206, 300, 548; Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 419.

[36] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 299.

[37] *Ibidem*, p. 376.

[38] *Ibidem*, p. 409.

[39] Această postură privilegiată acordată Italiei de diplomaţia românească se va menţine şi la începuturile anilor '70, chiar dacă RSR adopta treptat o poziţie mai prudentă în cadrul Pactului de la Varşovia. La începutul deceniului al VIII-lea al secolului trecut, raporturile româno-italiene depăşiseră faza tatonărilor şi concesiilor la nivel cultural – văzute în anii precedenţi ca simptom pentru relansarea dialogului şi a raporturilor economice şi comerciale – şi se concretizau acum pe finalităţi practice şi cointeresări la nivel economic (vezi interesul unor oameni de afaceri italieni pe fundalul rolului important pe care politica de industrializare l-a avut în România vremii). Vezi Marialuisa Lucia Sergio, *Bucarest, la porta orientale della diplomazia italiana? I colloqui italo-romeni nei documenti inediti dei fondi Fanfani e Moro*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review", vol. XIII, 2013, nr. 2, p. 341−342.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

avut-o cu Amintore Fanfani în dimineaţa zilei de 8 august 1967, şeful Externelor româneşti sublinia poziţia privilegiată a Italiei în strategia politicii externe a României, argumentând cu perfectarea convenţiei consulare româno-italiene – pentru care se duceau tratative între cele două ministere de Externe în mai 1967[40] – „prima din punct de vedere istoric cu statele occidentale", indicând, în plus, faptul că acordul consular cu francezii va fi parafat abia ulterior[41]). Discuţiile dintre cei doi miniştri au urmărit atunci şi probleme de politică economică, Mănescu indicând disponibilitatea României pentru relaţii în sfera tehnică şi a industriei extractive (delegaţii ENI – Ente Nazionale Idrocarburi – erau aşteptaţi în septembrie 1967 să vină în România pentru a lua contact cu Ministerul Petrolului, acest lucru constituind şi unul din subiectele discuţiei dintre Ceauşescu şi Fanfani din 10 august 1967), arătând că acordul deja perfectat cu firma franceză „Renault, pentru o fabrică de auto de turism, care se va deschide în '69–'70", putea să reprezinte un model de cooperare şi cu Italia (subiect care a apărut şi în întrevederea ministrului de Externe italian cu Ceauşescu, cei doi declarându-se mulţumiţi cu „buna cooperare iniţiată cu FIAT"[42]). De asemenea, s-a pus şi problema consultanţei italiene în chestiunea irigaţiilor (Italia fiind experimentată în domeniu, întrucât oferise asistenţă similară Egiptului)[43]; şi, aşa cum se observă, considerentele financiare au fost suficient de importante încât să faciliteze acorduri la nivel cultural sau concesii de natură religioasă, văzute mai mult ca un semn al disponibilităţii pentru cooperarea economică. Cu acelaşi prilej, Fanfani a deschis un subiect deja vetust, cel al proprietăţilor italiene, pe care autorităţile de la Roma se arătau pregătite să îl rezolve. Ca un rezultat pozitiv al colocviilor, la 11 august 1967 a avut loc, între cei doi miniştri, un schimb de scrisori privind redeschiderea *Academiei di Romania* de la Roma – lucru pentru care Nicolae Ceauşescu a insistat în mod expres[44] – şi a unui local pentru promovarea culturii italiene la Bucureşti, documentele lansând şi negocierile pentru o secţiune italiană a Bibliotecii Centrale de Stat din România[45]. În acest context a fost ridicată de Fanfani, în cadrul întrevederii din 8 august 1967 cu Mănescu, chestiunea Bisericii Italiene din Bucureşti. Oficialul italian a pus mai întâi problema restaurării bisericii ca un edificiu aflat în proprietatea statului italian – aşa cum, de altfel, Mănescu a făcut pentru edificiul din Valle Giulia al fostei *Accademia di Romania*, aflat în custodia Ambasadei României de la Roma –, flancând însă obţinerea aprobării pentru lucrările de refacere, desigur, „fără a tulbura relaţiile noastre sau organizarea voastră",

[40] Telegramele nr. 14543 din 11 mai 1967 şi nr. 15803 din 20 mai 1967, trimise Farnesinei de ambasadorul Moscato, în ASDMAE, Telegrammi, 1943–1984, a. 1967, Romania, vol. 70.

[41] Vezi stenograma întrevederii, conservată la Archivio Storico del Senato della Repubblica Italiana, de la Roma, în M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 351. Convenţia consulară a fost încheiată cu ocazia vizitei lui Fanfani la Bucureşti (vezi Convenţia consulară din 8 august 1967 între Republica Socialistă România şi Republica Italiană, ratificată la 10 iulie 1968 de Consiliul de Stat şi tipărită în „Buletinul Oficial", nr. 91 din 10 iulie 1968, în care a fost publicat şi Decretul nr. 568 din 10 iulie 1968 de ratificare a convenţiei). Convenţia consulară între Republica Socialistă România şi Republica Franceză datează din 18 mai 1968 (semnată cu ocazia vizitei lui Charles de Gaulle la Bucureşti) şi a fost ratificată de Consiliul de Stat prin Decretul nr. 1178 din 28 decembrie 1968, publicat în „Buletinul Oficial", nr. 2, din 7 ianuarie 1969, împreună cu convenţia.

[42] Stenograma discuţiilor Fanfani – Mănescu şi Fanfani – Ceauşescu din 8, 10 august 1967 (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 351, 359).

[43] *Ibidem*, p. 352.

[44] Stenograma convorbirii Fanfani – Ceauşescu în *ibidem*, p. 358.

[45] Vezi Jurnalul politic al lui Amintore Fanfani din 1967 (pentru zilele de 7–11 august 1967), păstrat la Roma la Archivio Storico del Senato della Repubblica (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 349). Textul scrisorilor schimbate cu această ocazie în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Bucureşti, dosar 220/1967, Italia/6, f. 268–271.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cu solicitarea suplimentară de „admitere a unor acte de cult", adică de o deschidere ocazională a bisericii pentru serviciul religios[46]. Răspunsul lui Mănescu, aşa cum este consemnat de partea italiană în stenograma discuţiilor, a fost pozitiv – mai ales că se dorea acceptul italian pentru redeschiderea edificiului din Valle Giulia şi pentru schimbarea destinaţiei clădirii *Academiei di Romania*, care urma să devină sediu al ataşatului cultural al României la Roma –, chestiunea fiind tratată pe principiul parităţii cu capelele altor naţiuni din Bucureşti, şi nu în ecuaţia vreunei concesii făcute catolicismului. În plus, se accepta venirea de preoţi italieni pentru a celebra liturghia cu ocazia unor sărbători mai importante [„Noi, d'altra parte – răspundea Corneliu Mănescu conform stenogramei originale în limba italiană –, vorremmo trovare una soluzione accettabile. Per la Chiesa abbiamo trovato una soluzione tanto sul restauro dell'edificio (cosa che del resto è in corso) a condizioni pari a quelle di altre chiese. Desidero assicurare che non avrete meno di altre chiese nelle stesse condizioni. I sacerdoti potranno venire qui in determinate occasioni. Bisogna discutere il problema in base allo sviluppo della situazione"][47]. În consecinţă, la 11 august 1967, odată cu schimbul amintitelor note, s-a decis şi redeschiderea Bisericii Italiene cu ocazia a cinci sărbători pe an. De asemenea, tot în ziua de 11 august 1967, ministrul Amintore Fanfani vizita localul Bisericii Italiene din Bucureşti[48].

Edificiul religios italian din capitala României a fost redeschis pentru cult printr-un serviciu divin oficiat la începutul lunii noiembrie 1967, de un preot italian (documentul nr. 4), după o serie de temporizări pe care procesul negocierilor asupra redeschiderii Bisericii Italiene din Bucureşti le-a cunoscut pe parcursul anilor 1966−67. Biserica a început să funcţioneze din 2 noiembrie 1967, fiind, aşadar, deschisă doar cu ocazia a cinci sărbători pe an (între care se numărau, aşa cum reiese din documentele publicate în anexă, Paştele, Crăciunul, Sfânta Maria şi Comemorarea Morţilor). Nu întâmplător, în noiembrie 1967 – chiar dacă relaţiile cu Sfântul Scaun erau congelate unilateral, România fiind cea care a denunţat Concordatul –, cu toate că redeschiderea pentru cult a Bisericii Italiene de la Bucureşti se făcea pe baza relansării raporturilor politice şi culturale româno-italiene, axate pe interese economice pregnante, acest lucru fiind subliniat în repetate rânduri de Externele româneşti prin vocea lui Corneliu Mănescu (anume că se punea problema în cheia relaţiilor româno-italiene, tratamentul rezervat fiind paritar bisericilor din capitala României, aparţinând altor naţiuni[49], şi fiind deseori comparat cu facilităţile rezervate francezilor, deci celor două ţări latine cu care România înţelegea să stabilească relaţii privilegiate în contextul deschiderii spre Occident[50],

[46] „Stamane – arăta Fanfani în cadrul discuţiei – parliamo di *restauri* della Chiesa italiana, cui dobbiamo provvedere anche per dar prova della nostra cura. Tale restauro potrebbe, in certo modo, essere completato, senza turbare le nostre relazioni o il vostro ordinamento, ammettendo certi atti di culto" (M. L. Sergio, *op. cit.*, p. 338, 350).

[47] Stenograma convorbirii Fanfani – Mănescu, în *ibidem*, p. 352.

[48] Vezi Jurnalul politic al lui Amintore Fanfani din 1967 (pentru 11 august 1967), în *ibidem*, p. 349.

[49] *Ibidem*, p. 352.

[50] De amintit, în acest context, vizita pe care Charles de Gaulle a întreprins-o la Bucureşti în zilele de 14−18 mai 1968, moment de relansare a relaţiilor româno-franceze. Aşa cum rezultă din declaraţia franco-română dată publicităţii la 19 mai 1968, care trasa principalele direcţii ale amplificării colaborării dintre cele două ţări, se aveau în vedere, în primul rând, sectoarele economic şi tehnico-industrial (creşterea schimburilor şi diversificarea acestora, respectiv intensificarea cooperării economice prin îmbinarea fericită a tehnicii franceze cu potenţialul industrial românesc). Se preconiza lărgirea colaborării economice şi tehnico-ştiinţifice la nivelul industriei chimice şi mecanice, electronice, construcţiilor navale, irigaţiilor, exploatării paşnice a energiei nucleare. În amintitul scop, a fost instituită chiar o comisie la nivel guvernamental, însărcinată să supravegheze punerea în practică a acordurilor existente şi studierea de noi forme de cooperare. Aşadar, nu întâmplător, în

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aceasta mai ales că din 1928 Biserica Italiană era, material, proprietatea statului italian), se înregistrau şi prime tatonări şi contacte în relaţiile dintre guvernul comunist şi Biserica Catolică. Astfel, la două săptămâni după redeschiderea pentru cult a Bisericii Italiene din Bucureşti, făcută cu ocazia sărbătorii religioase *Commemorazione dei Defunti* (care are loc în 2 noiembrie fiecare an, celebrată la Roma în succesiunea Zilei tuturor sfinţilor – adică a marii sărbători din 1 noiembrie – Ognissanti), în seara zilei de 19 noiembrie 1967, cardinalul Franz König ajungea la Bucureşti, întreprinzând o vizită în România, la invitaţia Patriarhului Justinian Marina. Vizita cardinalului austriac a avut la momentul respectiv o importanţă notabilă, cunoscut fiind şi faptul că acesta era adeptul unei politici ecleziastice de apropiere între Biserica Catolică şi bisericile ortodoxe din lagărul socialist. În plus, în ceea ce priveşte poziţia sa în sânul Bisericii Romane, ar fi de amintit rolul-cheie pe care cardinalul de Viena l-a jucat în anul 1978 în alegerea ca papă a lui Karol Wojtyła, un papă venit de dincolo de Cortina de Fier. Împreună cu patriarhul Justinian, primatul Austriei a vizitat atunci o serie de biserici din Bucureşti (cea de la Schitul Maicilor, cea a Mănăstirii Antim[51]), mănăstirile Cozia, Curtea de Argeş, Dealu etc., interesantă fiind relatarea ambasadorului Italiei în România, Niccolò Moscato, conţinută într-o telegramă urgentă trimisă Farnesinei în după-amiaza zilei de 20 noiembrie 1967, care surprinde relativul climat de detensionare dintre autorităţile comuniste de la Bucureşti şi înalta ierarhie a Bisericii Romane. În primul rând, ambasadorul Moscato înştiinţează Externele de la Roma că primatul austriac a fost întâmpinat la aeroport de Patriarhul Justinian[52], alături de episcopii catolici Márton Áron şi Petru Pleşca. Referitor

Uzina de Autoturisme de la Colibaşi-Mioveni din judeţul Argeş – construită, de altfel, într-un timp record, un an şi jumătate, începând din 1966 – s-a demarat, la 20 august 1968, producţia modelului Dacia 1100, model sub licenţa Renault 8. Pentru crearea unui automobil „naţional", autorităţile comuniste ale vremii optaseră pentru soluţia unei licenţe obţinute de la un producător străin, în vederea reducerii timpului dintre proiectare şi lansarea producţiei de serie. În acest sens, s-a prospectat în principal piaţa italiană şi cea franceză – în virtutea relansării unor legături deja tradiţionale –, dar şi cea britanică (modele precum Renault 10, Peugeot 204, Fiat 1100D, Alfa Romeo 1300 şi Austin Mini Motors). Cu toate că au fost avute în vedere firmele Renault, Peugeot, Fiat, Alfa Romeo sau Austin, în urma vizitei lui de Gaulle în România s-a optat pentru producerea de automobile sub licenţă Renault, primul automobil ieşit pe poarta fabricii fiindu-i făcut cadou lui Nicolae Ceauşescu. În mod simbolic, adâncirea cooperării economice şi acordarea în anumite probleme de politică internaţională – vezi crizele momentului, Vietnam sau Orientul Mijlociu – era întărită şi prin semne de bunăvoinţă în planul relaţiilor culturale, decizându-se instituirea, pe bază de reciprocitate, a Bibliotecii române la Paris şi a celei franceze la Bucureşti, precum şi a unor centre de documentare tehnică şi ştiinţifică. Cu ocazia vizitei a fost semnată convenţia consulară, s-au decis viitoare negocieri pentru încheierea unui acord de asistenţă juridică, iar de Gaulle l-a invitat pe Ceauşescu să viziteze Franţa (în ceea ce priveşte ultimul aspect, acesta se va materializa mai târziu, Nicolae Ceauşescu întreprinzând o vizită în Franţa la 15−19 iunie 1970, când preşedinte era Georges Pompidou). Pentru ecoul în mediul diplomatic al vizitei lui de Gaulle la Bucureşti, vezi telegramele nr. 17226 din 14 mai 1968, nr. 17411 din 15 mai 1968, nr. 17588 din 16 mai 1968, nr. 18035 din 19 mai 1968, trimise Farnesinei de ambasadorul Moscato (ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 69).

[51] Vezi fotografii pe *http://fototecaortodoxiei.ziarullumina.ro/1218, 1220*.

[52] Atitudinea Patriarhului Justinian trebuie interpretată în conformitate cu percepţia pe care Biserica Ortodoxă Română o avea în momentul respectiv faţă de lumea catolică. Chiar dacă a fost mai refractară decât alte biserici ortodoxe în privinţa dialogului cu Biserica Romană şi a deschiderii faţă de Conciliul Vatican II – să nu uităm că a rămas singura dintre bisericile ortodoxe autocefale absentă pe toată durata lucrărilor conciliare, problema trimiterii reprezentanţilor Bisericii Ortodoxe Române la Conciliu constituind un intens subiect de dezbatere şi stârnind o succesiune de atitudini oscilante în rândul autorităţilor ecleziastice şi statale din România anilor 1962−1965 –, Ortodoxia română a privit la sfârşitul anilor '60 contactele cu înalţii ierarhi catolici nu din perspectiva poziţiei lor de reprezentanţi ai Sfântului Scaun, ci din punctul de vedere al calităţii acestora de exponenţi ai bisericilor catolice ale diferitelor naţiuni, promotoare ale intereselor popoarelor respective de a stabili raporturi de frăţietate şi colaborare cu alte naţiuni, biserici „catolice naţionale" care se bucurau de o mai mare libertate de acţiune în raport cu centrul în epoca postconciliară (O. Bozgan, *op. cit.*,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la poziţia autorităţilor de la Bucureşti faţă de fiecare dintre aceştia din urmă, ministrul italian făcea observaţii interesante. În legătură cu Márton Áron – arestat la 21 iunie 1949, condamnat, la 30 iunie 1951, la muncă silnică pe viaţă pentru spionaj în favoarea Ungariei, şi eliberat în 1955, însă obligat din 1957 la domiciliu forţat în Palatul Episcopal de Alba Iulia până în 1967 –, diplomatul italian aprecia că „ha ormai dunque una certa libertà di movimento dopo la lunga clausura ad Alba Iulia”[53].

Pe de altă parte, episcopul Petru Pleşca fusese numit, la începutul anilor ’50, „substitut”, de către Gheorghe Peţ, atunci *ordinarius substitutus* pentru dieceza de Iaşi a episcopului Marcu Glaser, şi a devenit, din 11 martie 1951, conducătorul efectiv al diecezei (recunoscut apoi de Ministerul Cultelor ca locţiitor al episcopului romano-catolic de Iaşi)[54]. Era un context dificil în care funcţiona Biserica Romano-Catolică în România, deoarece în urma Legii Cultelor din 1948 fuseseră desfiinţate trei dintre cele cinci dieceze romano-catolice, menţinându-se doar cele de Iaşi, pentru vechiul Regat, şi de Alba Iulia, pentru Transilvania şi Banat. Iar ierarhii, nemaiputând fi numiţi de Sfântul Scaun, şi aşa a fost până în 1989, în contextul denunţării unilaterale a Concordatului, Suveranul Pontif recursese la soluţia numirii în cascadă a substituţilor (prin dispoziţia papală *De Nominatione Ordinariorum Substitutorum*, din 29 iunie 1948, se prevedea ca fiecare episcop în funcţie să numească îndată doi preoţi supleanţi, *ordinarius substitutus*, abilitaţi să preia conducerea diecezei în cazul în care episcopul legiuit ar fi fost arestat, la rândul său fiecare preot supleant trebuind să îşi numească succesorul[55]), asigurându-se astfel supravieţuirea Bisericii Romano-Catolice în România. În plus, în urma unei vizite la Vatican, în 1965, legată de lucrările Conciliului Vatican II[56],

p. 132−142, 161, 164−166). De altfel, în anul 1968 – aşa cum rezultă dintr-o telegramă a Farnesinei către misiunea diplomatică italiană de la Bucureşti – existau preoţi ortodocşi dispuşi să studieze la Roma, în universităţile catolice de acolo (Mario Pinna Caboni, funcţionar ministerial responsabil de emigraţia italiană şi afaceri sociale din Ministerul de Externe de la Roma, cerea ambasadei de la Bucureşti să acorde, dacă va fi solicitată, viza de intrare pe o perioadă de trei ani pentru „Padre Dumitru Popescu della Chiesa Ortodossa romena”, care obţinuse o bursă de studiu la Universitatea Gregoriană şi urma să fie cazat la Seminarul Francez de la Roma). Vezi telegrama nr. 23609 din 22 noiembrie 1968 a Farnesinei către Ambasada Italiei la Bucureşti, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 74. Părintele Dumitru Popescu va deveni, la începutul anilor ’70, specialistul Bisericii Ortodoxe Române în probleme pontificale (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 205).

[53] Telegrama nr. 40908 din 20 noiembrie 1967 a ambasadorului Moscato către Farnesina, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1967, Romania, vol. 71. Se pare că, la intervenţia lui König, la 22 noiembrie 1967 a fost ridicat regimul de domiciliu obligatoriu la care fusese supus Márton Áron din 1957, autorităţile comuniste adoptând şi decizia de a i se acorda, cu începere de la 1 ianuarie 1968, indemnizaţia corespunzătoare rangului de episcop. Informaţia privitoare la ridicarea restricţiilor la care fusese supus Márton Áron apare la „Radio Vatican”, într-o transmisiune din 26 noiembrie 1967 (date la O. Bozgan, *op. cit.*, p. 188).

[54] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 51.

[55] *Ibidem*, p. 41.

[56] Era ultimul an al desfăşurării lucrărilor Conciliului Vatican II (11 octombrie 1962 – 8 decembrie 1965) şi autorităţile comuniste – vezi mai ales Departamentul Cultelor – se confruntaseră frecvent cu problema reprezentării comunităţilor religioase din ţară la sus-numitul conciliu. La nivelul Bisericilor ortodoxe se discutase soluţia trimiterii unor observatori delegaţi la lucrările conciliare, însă Patriarhia Bisericii Ortodoxe Române rămânea refractară la astfel de propuneri. În cele din urmă, în octombrie−noiembrie 1964 au putut participa la întrunirile Conciliului prelaţii Francisc Augustin, aflat în fruntea Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Bucureşti, şi Cárol Pákocs, canonic de Satu Mare, unul de origine germană, celălalt maghiar. În 1965, ultimul an al lucrărilor conciliare, autorităţile de la Bucureşti au permis deplasarea la Roma a lui Petru Pleşca, provicar general al Arhiepiscopiei de Bucureşti, pentru a participa la Sinodul Ecumenic în calitate de expert, prelatul fiind prezent la sesiunea publică din data de 7 decembrie 1965 şi la închiderea lucrărilor Conciliului din 8 decembrie acelaşi an. La Roma, ierarhul a fost însoţit la lucrările conciliare de Hosszú Ladislau, preot romano-catolic născut în Şimleul Silvaniei, atunci protopop de Oradea (acesta din urmă, cu studii canonice şi doctorat la Roma, revenit apoi în România, şi cu o bogată activitate pastorală şi didactică, va deveni, la moartea lui

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Petru Pleşca a fost numit de Paul al VI-lea, la 4 decembrie 1965, episcop titular de *Voli in partibus*, aceasta pentru facilitarea hirotonirii absolvenţilor Institutului Teologic Romano-Catolic de la Iaşi, până atunci siliţi să se deplaseze la Alba Iulia pentru a primi consacrarea întru preoţie de la episcopul Márton Áron, singurul ierarh aflat în libertate. În consecinţă, la 16 decembrie 1965, la Roma, în urma dispoziţiei date de Suveranul Pontif, Petru Pleşca a fost consacrat în Capela Sixtină ca episcop al Bisericii Romano-Catolice, de cardinalul Carlo Confalonieri, secretar al Congregaţiei Sf. Consistoriu din Curia Romană, cardinal-preot de Sant'Agnese Fuori le Mura, asistat de arhiepiscopul titular de Leontopolis in Pamphylia, Giuseppe D'Avack, şi de arhiepiscopul titular de Emmaüs, Franco Costa[57]. Întrucât autorităţile regimului ateocrat aveau serioase probleme cu acceptarea unei numiri care nu era supusă aprobării organelor în drept ale statului, la 29 decembrie 1965, primit la Departamentul Cultelor, lui Pleşca i s-a reproşat că nu a consultat oficialităţile române în privinţa consacrării sale ca episcop. Guvernanţii considerau că „rangul ce i s-a conferit constituie un titlu personal", care nu antrenează vreo schimbare de autoritate bisericească. Situaţia era apoi tranşată în 1966, sub forma unui compromis: episcopului i se interzicea să oficieze sau să sfinţească biserici deoarece ar fi fost vorba de ceremonii celebrate cu fast, dat fiind noul său statut, însă i se permitea să hirotonească preoţi în capela institutului de la Iaşi[58]. Ambasadorul Moscato preciza la 20 noiembrie 1967 că „per la prima volta a Monsignor Pleşca viene pubblicamente attribuito il suo titolo di Vescovo cattolico, il che prova che − almeno tacitamente − è stata approvata anche sul piano governativo la consacrazione episcopale: tanto più che all'arrivo di Sua Eminenza [König] era presente un Rappresentante del Dipartimento dei Culti che gli ha port[at]o il saluto ufficiale"[59]. De altfel, în toamna anului 1967, monseniorul Pleşca a fost anunţat de cardinalul Cicognani că fusese numit consultor în Comisia Pontificală de revizuire a Codului canonic, fiind invitat, în toamna aceluiaşi an, să participe la primul Sinod al Episcopilor, instituit de Conciliu, care a avut loc în perioada 29 septembrie – 24 octombrie 1967. Pretextând motive de sănătate, monseniorul Pleşca va declina invitaţia[60]; însă, aşa cum reiese din vizele de intrare acordate de Ambasada Italiei la Bucureşti, la 23 mai 1968 înaltului prelat i-a fost eliberată viza italiană în vederea participării la lucrările amintitei comisii[61].

Cu toate că Biserica Italiană din Bucureşti şi-a deschis porţile pentru credincioşi încă de la sfârşitul lui 1967, abia pe parcursul anului 1968 au fost încheiate lucrările de

---

Bélteky Francisc, *vicarius generali*, *ordinarius substitutus* al Bisericii Romano-Catolice din Oradea). Rămâne însă o realitate faptul că, până la urmă, preotul greco-catolic Vasile Cristea, în anii 1946−1948 rector al Colegiului „Pio-Romeno" de la Roma, ulterior retras la Florenţa în cadrul comunităţii asumpţioniste de acolo şi consacrat la 8 septembrie 1960 episcop titular de Lebedo pentru diaspora românească greco-catolică, va rămâne singurul român participant constant la Conciliul Vatican II (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 62−66, 106, 146−155; *Treizeci de ani de la moartea Episcopului Petru Pleşca*, Iaşi, 20 martie 2007, la adresa de internet http://www.catholica.ro/2007/03/20/treizeci-de-ani-de-la-moartea-episcopului-petru-plesca/).

[57] *Bishop Petru Plesca*, la adresa de internet http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bplesca.html.

[58] Date în O. Bozgan, *op. cit.*, p. 68; Cristina Diac, *La limita legii: Biserica Romano-Catolică în timpul comunismului*, în „Adevărul", Bucureşti, 1 noiembrie 2012; vezi şi https://www.historia.ro/.

[59] Telegrama nr. 40908 din 20 noiembrie 1967 a ambasadorului Moscato către Farnesina, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1967, Romania, vol. 71. Despre vizita cardinalului König, vezi şi O. Bozgan, *op. cit*., p. 186−191.

[60] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 68.

[61] ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 69; vezi şi calupul de documente (81 de file) din 1968, din cadrul Arhivei Departamentului Cultelor, conţinând şi „referate, note, adrese cu privire la vizita episcopului Petre Pleşca la Roma"; Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 419.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

restaurare şi a fost tranşată situaţia preotului oficiant. De altfel, în anul 1968, Departamentul Cultelor urmărea cu atenţie poziţia Bisericii Catolice în raport cu statele de dincolo de Cortina de Fier, purtând în acest sens o corespondenţă cu Ministerul Afacerilor Externe şi primind rapoarte de la Ambasada României la Roma privind „dialogul Bisericii Catolice cu ateismul şi comunismul”[62]. De asemenea, pe parcursul lui 1968, 57 de file conservate în arhiva Departamentului Cultelor de la Bucureşti indică interesul autorităţilor comuniste pentru „relaţiile cu Vaticanul”[63]. Era, pe de o parte, un moment al apropierii româno-italiene, concretizat şi prin vizita oficială întreprinsă la 22−24 ianuarie 1968 de preşedintele Consiliului de Miniştri, Ion Gheorghe Maurer, în Italia, unde a fost primit şi de Papa Paul al VI-lea, în audienţă neoficială, la data de 24 ianuarie[64]. Din delegaţia română a făcut parte atunci şi Corneliu Mănescu – primit şi el de Suveranul Pontif cu ocazia amintitei audienţe[65] –, iar cu prilejul vizitei la Roma, la 23 ianuarie 1968, Fanfani şi Mănescu au semnat un acord financiar şi un acord turistic româno-italian, operându-se schimbul de ratificări pentru acordul cultural[66]. În acel context, diplomaţia italiană urmărea cu interes relativa deschidere a autorităţilor

[62] Arhivele Naţionale, inv. nr. 3323, *Inventar. Ministerul Cultelor şi Artelor 1948−1968*, p. 411.

[63] Materialul documentar conţine ca anexe Legea din 12 iunie 1929 de ratificare a Concordatului cu Sfântul Scaun, adresa Ministerului Afacerilor Străine de la Bucureşti din 20 iunie 1928, adresa de răspuns a Nunţiaturii Apostolice din 22 octombrie 1928 către Ministerul Afacerilor Străine, Decretul-lege pentru interpretarea art. IX din Concordatul de la 10 mai 1927 dintre Sfântul Scaun şi guvernul român, statutele Diocezei Catolice de Rit Latin din Alba Iulia (*ibidem*, p. 421).

[64] O. Bozgan, *op. cit.*, p. 262.

[65] La 3 iulie 1968, Ambasada Italiei la Bucureşti solicita Farnesinei autorizaţia pentru a da viza de intrare în Italia părintelui franciscan Petru Frîncu, născut în România, la 28 ianuarie 1910, „divenuto apolide per ottenere locale documento viaggio che poi consentirà sola uscita dal Paese” (adică privat de cetăţenia ţării de origine, din motive politice, şi fără a avea vreo altă cetăţenie, aceasta pentru a reuşi să obţină permisul autorităţilor comuniste de a se deplasa în străinătate, permis care îi asigura doar ieşirea din România). Părintele franciscan intenţiona să ajungă la trapiştii de la Abaţia Tre Fontane, situată la Roma lângă Via Laurentina, fiind invitat acolo de *Magister Novitiorum* al amintitei comunităţi monahale pentru a intra în respectivul ordin călugăresc. Ambasadorul Moscato preciza Farnesinei că autorităţile de la Bucureşti permiteau călătoria franciscanului în urma intervenţiei personale a Monseniorului Casaroli, cu ocazia vizitei lui Mănescu la Sfântul Părinte, din ianuarie anul respectiv („Autorità locali hanno permesso viaggio a seguito personale intervento Monsignor Casaroli in occasione visita Manescu al Santo Padre del gennaio scorso”). În plus, ambasadorul italian insista să primească un răspuns urgent din partea Externelor italiene, în privinţa celui interesat să plece la Roma. La 12 iulie 1968, Moscato anunţa Farnesina că, în dimineaţa respectivă, franciscanul Petru Frîncu plecase cu avionul spre Roma, având ca destinaţie comunitatea monahală de la Tre Fontane, şi că acest lucru se realizase cu asistenţa Ambasadei Italiei la Bucureşti. Ambasadorul Moscato adăuga rugămintea ca Farnesina să informeze Ambasada Italiei pe lângă Sfântul Scaun despre cele întâmplate, astfel încât cazul să îi fie comunicat Monseniorului Casaroli. Situaţia amintită apărea pe fondul încadrării nefireşti a membrilor fostelor ordine monahale din România şi ai diverselor congregaţii religioase catolice în puţinele comunităţi călugăreşti ce supravieţuiseră stalinizării României sau în rândul clerului secular. Cum este bine cunoscut, Hotărârea Consiliului de Miniştri nr. 810/1949, din 29 iulie 1949, dispunea încetarea activităţii a 15 dintre cele 25 de ordine şi congregaţii ale Bisericii Romano-Catolice active în România anului 1948 (printre care şi amintita Congregaţie a „Surorilor de Caritate Sf. Vincentiu de Paul”). Membrii organizaţiilor ecleziastice desfiinţate puteau să aleagă între continuarea vieţii monahale în câteva comunităţi (pentru bărbaţi la Bucureşti şi Alba Iulia, iar pentru femei la Radna, Popeşti-Leordeni sau Timişul de Sus), retragerea în aziluri publice pe motive de boală ori bătrâneţe sau intrarea în câmpul muncii. Chiar dacă Ordinul Franciscan – cu numeroşi membri în Moldova – s-a numărat printre cele 10 ordine nedesfiinţate prin lege, a fost nevoit să îşi restrângă simţitor activitatea şi mulţi franciscani au fost siliţi să îşi continue viaţa religioasă în calitate de clerici seculari. De cele mai multe ori, foştii monahi sau fraţi conventuali erau nemulţumiţi de cadrul în care îşi puteau manifesta vocaţia. Vezi telegrama nr. 24800 adresată Farnesinei de ambasadorul Moscato la 3 iulie 1968 şi cea cu nr. 26215 din 12 iulie 1968, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 70−72.

[66] Vezi telegrama nr. 1507 trimisă de Farnesina către Ambasada Italiei din Bucureşti la 23 ianuarie 1968, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 74.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comuniste faţă de Sfântul Scaun. La 1 martie 1968, ambasadorul Moscato relata Farnesinei audienţa la Ceauşescu a diverşilor reprezentanţi ai cultelor religioase din România, din data de 29 februarie 1968, stăruind asupra felului în care au fost primiţi episcopii catolici Márton Áron şi Petru Pleşca. După istorisirea discursului lui Ceauşescu, ţinut cu acest prilej – în care se insista pe necesara susţinere de către exponenţii diverselor confesiuni, atât în interior, cât şi în cadrul relaţiilor cu alte culte din exterior, a politicii române a momentului –, diplomatul italian menţiona răspunsul la discurs al patriarhului ortodox şi al reprezentanţilor altor culte: „Aron – notoriamente vissuto sino a poco fà in ritiro coatto ad Alba Iulia – ha assicurato ausilio Clero e fedeli, rilevando intenso costruttivo lavoro del Presidente nel campo sia nazionale che internazionale e compiacendosi inoltre pe recente visita Maurer e Manescu al Papa”[67]. În plus, ambasadorul Moscato aprecia „sembra lecito rilevare favorevole andamento della distensione con la Chiesa Cattolica, per la prima volta venuta in contatto con Capo dello Stato a mezzo alti prelati attaccati alla Santa Sede e da essa graditi. Dopo la nota visita a Bucarest Cardinal Koenig ed in attesa quella prossima del Cardinal Doepfner[68]. Governo mostra di voler favorire un ambiente di intesa che sarà certo foriero di futuri sviluppi”[69].

Lucrările de restaurare la edificiul Bisericii Italiene din Bucureşti, începute din vara anului 1967, au continuat în ritm intens şi în lunile următoare, aşa cum rezultă şi din telegramele schimbate între Farnesina şi misiunea diplomatică italiană din capitala României. Într-o telegramă din 24 noiembrie 1967 (documentul nr. 5), ambasadorul Moscato solicita de urgenţă Externelor italiene sumele necesare achitării lucrărilor angajate cu întreprinderea de stat românească responsabilă de restaurare, arătând că Ambasada Italiei din Bucureşti avansase deja din fondurile ei, în august anul respectiv, o primă tranşă de 100 000 de lei pentru efectuarea reparaţiilor. La 30 noiembrie 1967 (documentul nr. 7), Moscato reaminteşte Farnesinei că, încă din 24 august 1967, prin „telespresso” nr. 2726, trimisese contractul în original pentru angajarea lucrărilor, însoţit de traducerea autentificată în italiană, de avizul juridic şi de expertiza tehnică a unui specialist de încredere, iar la 13 septembrie acelaşi an, prin raportul nr. 2919, expediase la minister estimarea costurilor reparaţiilor. Diplomatul italian avertiza, la sfârşitul lunii noiembrie 1967, că neplata operaţiunilor ar fi avut neplăcuta consecinţă a sistării restaurării. Aşa că insista pentru obţinerea finanţării necesare, arătând că pentru facilitarea rezolvării chestiunii financiare trimitea prin curierul diplomatic din 1 decembrie 1967 un alt exemplar din contractul de angajare a lucrărilor, împreună cu traducerea autentificată în dublă copie. Restaurarea edificiului a fost încheiată în anul 1968, iar la 14 septembrie 1968, cu ocazia vizitei la Bucureşti, primarul Romei, Rinaldo Santini, a mers la proaspăt restaurata Biserică Italiană din capitala României (documentul nr. 13).

În ceea ce priveşte problema preotului oficiant care urma să se deplaseze la Bucureşti, cu ocazia sărbătorilor mai importante, pentru a sluji în Biserica Italiană, se

[67] Vezi telegrama nr. 7486 din 1 martie 1968 a ambasadorului Moscato către Externele italiene, pe tema „Rapporti Romania – Santa Sede”, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 68.

[68] Cardinalul german Julius August Döpfner, arhiepiscop al Arhidiecezei de München şi Freising, era unul dintre cei patru cardinali moderatori ai lucrărilor Conciliului Vatican II, susţinător al ecumenismului şi considerat liderul progresiştilor la lucrările conciliare (adept al punctului de vedere favorabil reînnoirii bisericii *ecclesia semper reformanda*). Vizita cardinalului în România, la invitaţia Patriarhului Justinian, din 10 aprilie 1968, acceptată în mod oficial la 12 iulie acelaşi an, nu s-a mai realizat în condiţiile invadării Cehoslovaciei în august 1968 (O. Bozgan, *op. cit.*, p. 192−193).

[69] Vezi telegrama nr. 7486 din 1 martie 1968 a ambasadorului Moscato către Externele italiene, pe tema „Rapporti Romania – Santa Sede”, în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1968, Romania, vol. 68.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

poate afirma că abia din 1968 s-a ajuns la soluţia trimiterii constante a aceleiaşi persoane, părintele Francesco Molinari din rândul misionarilor Congregaţiei Nostra Signora della Salette[70]. Acesta devenea – după părintele paroh Antonio Mantica şi rectorul franciscan Clemente Gatti – al treilea sacerdot însărcinat cu păstorirea lăcaşului de cult italian[71].

Slujba de redeschidere a Bisericii Italiene din Bucureşti, din data de 2 noiembrie 1967, a fost oficiată de rectorul Bazilicii Santa Cecilia in Trastevere, don Umberto Dionisi (documentele nr. 3 şi 4), sosit la Bucureşti încă din 30 noiembrie 1967, ce s-a adresat asistenţei – din care făceau parte, aşa cum arăta ambasadorul Moscato, alături de membrii corpului diplomatic, şi numeroşi credincioşi din România – atât în limba italiană, cât şi în franceză, împărţind binecuvântări pontificale şi distribuind obiecte de cult în numele Sfântului Părinte. Ecoul redeschiderii Bisericii Italiene a fost destul de puternic, aşa cum relata diplomatul italian, mai ales în rândul credincioşilor catolici ai misiunilor diplomatice străine de la Bucureşti; dar nu a fost de neglijat nici prezenţa catolicilor din ţară, redeschiderea edificiului fiind „primită cu vie satisfacţie de mediile catolice locale".

Câteva săptămâni mai târziu, la 28 noiembrie 1967, Ambasada Italiei la Bucureşti îşi punea problema preotului care venea din Italia pentru a oficia liturghia din 25 decembrie, Moscato solicitând Externelor italiene să se pună de acord cu autorităţile ecleziastice pentru desemnarea respectivului părinte. Sublinia totodată (documentul nr. 6) că reintrarea în funcţiune a „capelei italiene" a fost primită cu „viu interes de ambasadele de aici ale ţărilor catolice", biserica putând să câştige şi rolul de „loc de cult al personalului diplomatic rezident aici". Numai că, probabil, părintele Dionisi fiind ocupat cu slujbele la Roma în perioada Crăciunului, Farnesina anunţa misiunea de la

[70] Misionarii de Notre Dame de La Salette (Missionarii Dominae Nostrae a La Salette) – congregaţie clericală fondată la 19 septembrie 1851 şi transformată în 1858 în institut religios masculin de drept pontifical –, denumiţi astfel de la localitatea La Salette-Fallavaux (dep. Isère) − devenită sediu de devoţiune mariană după ce, în 1846, s-a înregistrat o apariţie miraculoasă a Fecioarei Maria în faţa unui băieţel şi a unei fetiţe care păşteau vacile (miracol recunoscut de Biserica Romană în 1851, sanctuarul dedicat Madonei de La Salette fiind ridicat între 1852 şi 1865 şi declarat bazilică minoră în 1879) − s-au extins în Italia abia din 1896, când a fost fondat primul lor centru la Roma. Expulzaţi din Franţa, misionarii şi-au transferat în 1901 Consiliul General din sediul de la sanctuarul din La Salette în provincia Torino, la început la Villar Focchiardo (1902−1907), apoi în oraşul episcopal Susa (1907−1928), pe urmă la Torino. În 1926, aceştia şi-au deschis o şcoală apostolică la Salmata di Nocera Umbra (aproape de Perugia), unde erau pregătiţi aspiranţii la misionariat. „Opera italiana dei Missionari di Nostra Signora della Salette" îşi are oficial începutul la 1 noiembrie 1938, iniţial depinzând de superiorul general, iar din 9 octombrie 1948 devenind autonomă şi având ca prim superior delegat pe părintele Carmine Savinelli. La 7 iulie 1952, a fost ridicată la rangul de vice-provincie, cu acelaşi Savinelli ca superior vice-provincial, urmat în funcţie, în noiembrie 1961, de părintele Francesco Molinari. La 21 decembrie 1961, a devenit provincie, cu sediul legal la Torino şi cu titlul Beata Maria Vergine Mediatrice, denominaţie avută din 1952. Funcţia de superior provincial a fost ocupată pe rând de părinţii Pietro Rampietti, Carmine Savinelli, Giuseppe Nuzzo, Celeste Cerroni, Francesco Molinari, Sergio Abbate, Silvano Marisa, iar după 1995, Celeste Cerroni, Silvano Marisa şi Heliodoro Santiago Bernardos. Vezi *Cenni storici sulla provincia italiana*, la adresa de internet http://www.lasalettesantuariodisalmata.it/i-missionari/chi-siamo/cenni%20-storici-sulla-provincia-italiana/; Francesco Molinari, *Nostra Signora de La Salette. Cenni storici e pie pratiche*, Gaifana (Perugia), Missionari di N.S. De La Salette, Terni, Tip. Alterocca, 1942, 117 p.; Macario Caterini, *I missionari di Nostra Signora de la Salette*, Torino, Roma, Centro Stampa Salettino, Parrocchia Madonna de La Salette, 1962, 51 p.

[71] Rectorul Bisericii Italiene Francesco Molinari a fost urmat la conducerea vieţii religioase a lăcaşului de cult de monseniorul Luigi Vittorio Blasutti (născut la Buzău, într-o familie de origini italiene, consilier al Arhiepiscopiei de Bucureşti şi paroh în cadrul acesteia în anii '70, apoi vicar general al Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Bucureşti în anii '80), de rectorii Lazarin Belizarie şi Colombo Graziano, apoi de părinţii Cornel Damian şi Daniel Bulai. Vezi şi O. Bozgan, *op. cit.*, p. 301, 384.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Bucureşti, la 9 decembrie 1967 (documentul nr. 8), că Ambasada Italiei de la Ankara era dispusă să ofere un preot de la Istanbul, pe salezianul Filippo Carignani[72], şi că Externele italiene solicitaseră deja Secretariatului de Stat al Sfântului Scaun *nulla osta* pentru trimiterea în România a părintelui Carignani. De îndată ce călătoria era autorizată – indica Farnesina misiunii de la Bucureşti –, urmau să fie anunţate autorităţile române, cu rugămintea ca Ambasada italiană de la Bucureşti să intervină pentru ca misiunea română din Turcia să îi dea părintelui Carignani viza de intrare. Erau discutate şi detaliile financiare legate de deplasarea preotului la Bucureşti şi se arăta că sumele pentru sejur erau luate din fondurile destinate manifestărilor religioase în favoarea comunităţii italiene, în timp ce cheltuielile de călătorie cu avionul se acopereau din acelaşi fond, dar pertinent Consulatului din Istanbul. La 17 decembrie 1967, Externele italiene anunţau misiunea lor de la Bucureşti (documentul nr. 9), în legătură cu problema slujbei de Crăciun din „capela" italiană de acolo, că Ambasada italiană de la Ankara le comunicase că nunţiul apostolic din capitala Turciei primise autorizarea din partea Sfântului Scaun pentru ca salezianul Carignani să se deplaseze temporar la Bucureşti. Întrucât misiunea italiană de la Ankara urma să prezinte cererea pentru viza preotului, Farnesina indica Ambasadei Italiei de la Bucureşti să intervină pe lângă autorităţile comuniste cu rugămintea de a acorda viza prin reprezentanţa României în Turcia.

Problema preotului care să slujească la Biserica Italiană din Bucureşti s-a ridicat şi cu ocazia Paştelui din anul 1968. La 8 aprilie 1968, Farnesina trimitea misiunii sale de la Bucureşti o telegramă, prin care anunţa că părintele Dionisi, desemnat la 1 aprilie 1968 pentru slujba pascală de la Biserica Italiană din capitala României, fusese internat de urgenţă în spital în urmă cu o zi, aflându-se deci în imposibilitatea de a se deplasa la Bucureşti pentru mesa pascală ce trebuia oficiată acolo la 14 aprilie (documentul nr. 10). Întrucât părintele Dionisi nu putea să plece spre Bucureşti la 12 aprilie, aşa cum fusese prevăzut, Externele italiene înştiinţau totodată misiunea din capitala României că Secretariatul de Stat al Sfântului Scaun fusese solicitat pentru desemnarea unui alt preot. În ziua următoare, la 9 aprilie 1968, Farnesina anunţa Ambasada Italiei de la Bucureşti că Sfântul Scaun îl desemnase, în locul lui Dionisi, pe părintele Francesco Molinari să oficieze acolo slujba din 14 aprilie. Se cerea misiunii diplomatice din capitala României să informeze din timp autorităţile regimului asupra noii numiri, aşa încât acestea să intervină pentru ca părintelui Molinari să îi fie acordată, de către Ambasada României la Roma, viza de intrare (documentul nr. 11). În plus, se arată în telegrama Externelor italiene, că noul preot urma să sosească la Bucureşti în ziua de vineri, 12 aprilie.

Tot părintele Molinari a fost trimis să oficieze şi mesa de Sfânta Maria din acelaşi an. Încă de la 24 iulie 1968, Francesco Molinari era desemnat să săvârşească, la 15 august, slujba de Sfânta Maria din Biserica Italiană de la Bucureşti, iar Ambasada Italiei din capitala României, anunţa Farnesina la 2 august 1968, cerea autorităţilor locale viza

[72] Prezenţa salezianã la Istanbul datează din 1926, când discipolii lui Don Bosco s-au instalat aici pentru a sprijini spiritual comunitatea italiană locală. Salezienii au oficiat în biserica San'Antonio da Padova, reprezentativ edificiu al Bisericii Romane la Istanbul, construit în 1725 prin grija comunităţii italiene de acolo şi refăcut în stil neogotic în anii 1906−1912, după planurile arhitecţilor Giulio Mongeri şi Edoardo de Nari. Tot în grija salezienilor se afla la Istanbul şi Sanctuarul Nostra Signora di Lourdes de acolo. În 1903, salezienii au construit la Istanbul o şcoală – Istituto Giustiniani di Arti e Mestieri –, devenită după Primul Război Mondial şcoală elementară de băieţi, în directă legătură cu Liceul italian din Istanbul (la sfârşitul anilor '80 s-a transformat în Şcoala turcă privată „Evrim Lisesi"). Din 1989, salezienilor le-a fost încredinţată Catedrala Latină „Saint-Esprit" pentru oficiul religios, o biserică ridicată în 1846 după planurile arhitecţilor Giuseppe Fossati şi Julien Hillereau, inspiraţi de stilul baroc (Pierluigi Cameroni. *Salesiani nel mondo. Don Bosco a Istanbul*, în „Bollettino Salesiano", an CXXXV, nr. 7, luglio−agosto 2011, p. 10−12).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru preot, acestea din urmă asigurând partea italiană că vor fi date misiunii române de la Roma dispoziţiile necesare, astfel ca sacerdotul să poată sosi la Bucureşti, începând cu data de 13 august (documentul nr. 12).

Pentru slujba de comemorare a morţilor, din 2 noiembrie 1968, misiunea italiană de la Bucureşti solicita Farnesinei, încă din 15 octombrie, să se pună de acord cu autorităţile ecleziastice pentru ca părintele Molinari să poată oficia şi să ajungă din timp în capitala României (documentul nr. 14), răspunsul Externelor italiene din 17 octombrie fiind pozitiv (documentul nr. 16). La 4 noiembrie acelaşi an, ambasadorul Moscato trimitea Externelor italiene un raport complet asupra manifestărilor desfăşurate în cadrul comunităţii italiene din Bucureşti în primele zile ale lunii (documentul nr. 15). Astfel, aflăm că la 2 noiembrie 1968 fusese oficiată în Biserica Italiană mesa solemnă de comemorare a defuncţilor. Pentru comunitatea din Bucureşti aceasta era, cu precădere, dedicată italienilor căzuţi în Primul Război Mondial, în biserică aflându-se şi o placă destinată comemorării italienilor din România căzuţi pentru patrie în anii 1915−1918, amplasată acolo în 1930. În dimineaţa zilei de 4 noiembrie se desfăşura, în cimitirul militar italian din Bucureşti, o ceremonie solemnă care celebra a 50-a aniversare a Victoriei italiene de la Piave, din 4 noiembrie 1918, sărbătorită în Italia ca zi a Unităţii Naţionale şi a Forţelor Armate. Ceremonia se desfăşurase – relata diplomatul italian – în prezenţa membrilor comunităţii, dar şi a reprezentanţilor forţelor armate române, ai municipalităţii bucureştene şi ai Ministerului de Externe. Se sublinia că preotul italian rostise rugăciuni, pentru ca, mai apoi, să fie depusă o coroană la monumentul militarilor căzuţi.

În vederea slujbei de Crăciun din 1968, misiunea italiană de la Bucureşti solicita Farnesinei, la 9 decembrie, confirmarea trimiterii părintelui Molinari ca oficiant la Biserica Italiană din capitala României. Ambasadorul Moscato promitea că îşi va da interesul ca autorităţile comuniste să acorde viza de rigoare (documentul nr. 16), şi astfel să permanentizeze în practica liturgică de la Biserica Italiană din Bucureşti − cu toate că serviciul religios a fost la început ocazional − prezenţa aceluiaşi preot italian, părintele Francesco Molinari, care se va îngriji de păstorirea credincioşilor.

Francesco Molinari a permanentizat activitatea sa ca titular al Bisericii Italiene din Bucureşti, traversând anii cei mai negri ai dictaturii comuniste, după cum a mărturisit recent, cu ocazia aniversării centenarului sfințirii edificiului de cult (octombrie 2016), arhiepiscopul romano-catolic de Bucureşti, Ioan Robu: „Părintele Francesco Molinari (responsabilul de atunci al comunităţii italienilor din Bucureşti) a reuşit, nu ştiu cum, să facă în aşa fel încât biserica să fie deschisă de cinci, şase ori pe an, la marile sărbători. Trebuia să fie prezenți numai italieni. Uneori se mai strecurau şi străini; am făcut-o şi eu. În felul acesta, credincioşii italieni puteau să participe la Liturghie. Pentru mine era o bucurie că această biserică se deschidea, chiar şi numai de câteva ori pe an, că italienii puteau să se întâlnească, doar la aceste ocazii, pentru a-şi mărturisi credinţa catolică”[73]. Succesorul său a fost numit în august 1994, în persoana lui Belisario Lazzarin, din Congregația Opera Don Orione.

[73] *Bucureşti: centenarul Bisericii Italiene*, la adresa de internet http://angelus.com.ro/bucuresti-centenarul-bisericii-italiene/.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXĂ[74]

1

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 3665
Spedito da Mangiarotti
Cifrato da „

P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 8.3.67 ore 15.40

Mittente POL.
PERS.

Oggetto: Chiesa italiana in Bucarest

Visione

Testo 47 – Come noto, in occasione sua visita a Roma fu ricordata a Ministro Manescu, con apposito promemoria, questione Chiesa italiana di Bucarest, bisognosa urgenti restauri che ci si proponeva effettuare nell'aspettativa che venisse in seguito autorizzata da parte rumena riapertura al culto della Chiesa. Al tempo stesso fu prospettata opportunità che detta riapertura fosse accompagnata da autorizzazione ad ufficiatura da parte di un sacerdote italiano che avrebbe potuto essere inviato a Bucarest ed eventualmente inserito, dal punto di vista formale, nel personale Ambasciata.

Poichè, nonostante questione sia stata più volte ricordata a rumeni, Bucarest non ha fornito finora alcuna risposta, V.E. è pregata intervenire nuovamente costà per sottolineare opportunità che, anche in vista prossima visita On. Ministro, codeste autorità ci rendano note proprie disposizioni al riguardo.

Ortona

2

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 9508
Spedito da Ardita
Cifrato da „

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 1° giugno 1967, ore 16.45

Mittente POL.
PERS.

Oggetto: Chiesa italiana di Bucarest

Visione

Testo 130 – Circa questione riapertura al culto ed ufficiatura Chiesa italiana di Bucarest, questo Ambasciatore di Romania ha reso noto che da parte romena si penserebbe

[74] Documentele publicate se păstrează în ASDMAE, Telegrammi, 1943−1984, a. 1967, Romania, vol. 71−72; a. 1968, Romania, vol. 71−74.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

accordarci „stesso trattamento riservato a francesi", accennando a possibilità che un sacerdote sia autorizzato recarsi costà in occasione più importanti festività religiose.

In vista ulteriore esame e discussione argomento, pregassi telegrafare ogni utile informazione circa trattamento riservato a francesi cui ha fatto riferimento Ambasciatore Burtica.

Ortona

3

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 20479
Spedito da Ardita
Cifrato da

P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 24/10/67, ore 23.00

Mittente EMIGR.
GAB. PERS.

Oggetto: Officiatura Cappella Italiana Bucarest

Visione POL.

Testo 272 − Relazione telespresso 167/19993 informassi che Monsignor Umberto Dionisi è stato designato ad officiare nella Cappella Italiana 2 novembre prossimo.

Pregassi opportunamente informare codeste Autorità, con preghiera di intervenire perché sia concesso al medesimo da questa Ambasciata Romania necessario visto.

Monsignor Dionisi giungerà costà lunedì 30 con volo Tarom.

Pinna Caboni[75]

4

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 38440
Ricevuto da Zona
Decifrato da Guazzini

il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 2/11/67, ore 16.00
Roma, li idem, ore 20.30

[75] Mario Pinna Caboni, înalt funcţionar din Ministero degli Esteri de la Roma, în perioada respectivă în cadrul Direzione Generale dell'Emigrazione e degli Affari Sociali, al cărei director a fost la începutul anilor '70. Din 1972 şi până la 29 august 1973, a fost reprezentant permanent al Italiei la OCDE (Organisation de Coopération et de Développement Économiques). A reprezentat Italia în calitate de ambasador la Teheran în anii 1961−1966, iar în 1973 şi-a încheiat cariera diplomatică, în momentul respectiv fiind ambasador al Italiei în Belgia. Vezi „Annuario di Politica Internazionale. 1972", Istituto per gli studi di politica internazionale, Dedalo Libri, vol. 25, 1974, p. 1287; „Annuaire Européen. European Yearbook. 1973", La Haye/The Hague, Martinus Nijhoff, vol. XXI, 1975, p. 287−288; Dawinka Laureys, *La contribution de la Belgique à l'aventure spatiale européenne des origines à 1973*, Paris, Beauchesne Editeur, 2008, p. 303.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Assegnazione PERS.
STAMPA
Visione POL. R. CULT
EMIGR.

Oggetto: Riapertura chiesa italiana a Bucarest

Testo 1070 – Stamane celebrata nella Chiesa Italiana funzione religiosa alla presenza nostra collettività, capi missione e membri corpo diplomatico. Fedeli, tra cui anche cittadini romeni, hanno gremito la cappella.

Rettore Basilica Santa Cecilia in Trastevere Mons. Umberto Dionisi[76] ha officiato rivolgendosi in italiano e francese all'assistenza, impartendo la benedizione del Pontefice e distribuendo in suo nome oggetti religiosi ai convenuti.

Riapertura al culto del Tempio dopo sì lungo periodo di chiusura è stata accolta con viva soddisfazione da ambienti cattolici locali.

Moscato

5

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 41711
Ricevuto da Andreis
Decifrato da Guazzini

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 24-11-67, ore 11.00
Roma, li id., ore 22.00

Assegnazione PERS.

Oggetto: Restauro Cappella italiana Bucarest

Visione

Testo 1148 – Dispaccio 078/17707 del 29 settembre.

Prego provvedere cortese urgenza finanziare capitolo 1783 relativamente restauro Cappella italiana in considerazione scadenza prossimo pagamento da effettuare impresa stato romena dato avanzamento lavori in corso: ciò in conformità clausole contrattuali.

Rammento che come riferito con rapporto 2726 del 24 agosto ho già anticipato sui fondi Ambasciata Lei 100.000: attualmente mi trovo nella impossibilità di far fronte alla scadenza suddetta.

Ad evitare spiacevoli conseguenze per eventuale sospensione citati lavori, sarò grato assicurazione telegrafica.

Moscato

[76] Referitor la monsignor Umberto Dionisi şi activitatea sa îndelungată ca rector al Bazilicii S. Cecilia in Trastevere, vezi Arcangelo Paglialunga, *Cecilia trasteverina la santa della musica tra storia e leggenda*, în „Strenna dei Romanisti", Natale di Roma, MMDCCLXI, 21 aprile 2008, vol. 69, p. 510−519 (p. 512, 518), *www.gruppodeiromanisti.it/wp-content/uploads/2014/10/2008-parte-2-pp.380-766.pdf*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

6

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42233
Ricevuto da Andreis
Decifrato da Testaiuti

P.C. il revisore Signorini

Copia modificata nell'assegnazione
Provenienza Italdipl

Bucarest, li 28/11/1967, ore 11.00
Roma, li idem, ore 21.30

Assegnazione EMIGR.
POL.

Oggetto: Cappella Ambasciata

Visione

Testo 1164 – Rapporto 3325 del 6 corrente e lettera 3461 al Capo Gabinetto del 13 successivo.

Dato approssimarsi Natale sarò grato a codesto Ministero se prenderà opportuni accordi con Autorità ecclesiastiche per designazione sacerdote che officerà 25 dicembre nella nostra Chiesa, di ciò fornendomi cortese assicurazione telegrafica.

Segnalo al riguardo che sua riapertura è stata accolta con vivo interesse da queste Ambasciate Paesi cattolici e che molti colleghi mi hanno espresso loro soddisfazione in merito, di guisa che Cappella potrebbe avviarsi a diventare anche luogo culto del personale diplomatico qui residente.

Moscato

7

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42455
Ricevuto da Piro
Decifrato da Ghirardi

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 30-11-67, ore...
Roma, li id., ore 10,00

Assegnazione PERS.

Oggetto: Restauro Cappella italiana

Visione

Testo 1175 – Suo 305.

Rammento di aver spedito contratto in originale con relativa traduzione autenticata assieme a pareri legale e tecnico fiducia con telespresso 2726 del 24 agosto scorso. Con rapporto 2919 del 13 settembre successivo ho poi inviato anche preventivo spesa di cui ad articolo 12 predetto accordo.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Pertanto non ho altri elementi da fornire dovendosi considerare per ambe le parti quella già trasmessa quale intesa definitiva.

Ad ogni buon fine includerò in corriere di domani altro esemplare contratto anzidetto con traduzione autenticata in duplice copia e rimango in attesa accreditamento.

Moscato

8

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 23804
Spedito da Nicodemo
Cifrato da

P.C. il revisore Vinci Gigliucci

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 9/12/67, ore 16.00

Mittente EMIGR. e A.S.

Oggetto: Cappella Ambasciata Bucarest

Visione GAB.-POL

Testo 315 – Suo 1164.

Ambasciata Ankara, interessata per invio sacerdote da Istanbul, ha fatto presente che salesiano Filippo Carignani sarebbe disposto recarsi costà. Richiesto a Segreteria di Stato nullaosta. Non appena viaggio sarà stato autorizzato, pregassi opportunamente informare codeste Autorità con preghiera di intervenire perché venga concesso medesimo da Autorità romene in Turchia necessario visto. Spese soggiorno costà sacerdote potranno essere imputate sui fondi già accreditati capitolo 3092 come spese per manifestazione religiosa a favore della collettività italiana, mentre quelle viaggio via aerea faranno carico stesso capitolo ma su fondi Italconsul Istanbul.

Pinna Caboni

9

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 24495
Spedito da Vitelli
Cifrato da

Urgentissimo P.C. il revisore Signorini

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 17 dic. 67, ore 14.40

Mittente EMIGR.
GAB. POL.

Oggetto: Messa Natale Cappella italiana Bucarest

Visione

Testo 330. Suo 1233.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Italdipl Ankara comunica che quel Nunzio Apostolico[77] ha ricevuto autorizzazione Santa Sede a che Salesiano Parignani [Carignani] si rechi temporaneamente a Bucarest.

Dato che Italdipl Ankara provvede presentare domanda visto si prega codesta Ambasciata voler informare codeste autorità con preghiera sollecita concessione visto da parte autorità rumene in Turchia.

Pinna Caboni

10

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 6440
Spedito da Bianciardi
Cifrato da

P.C. il revisore Faiola

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 8/4/68, ore 23.10

Mittente EMIGRAZ.
GAB.

Oggetto: Cappella italiana Bucarest

Visione POL.

Testo 69. Seguito 167 del 1º corrente. Monsignor Dionisi, ricoverato ieri urgentemente in clinica, sarà impossibilitato partire come previsto 12 corrente. Interessata Segreteria di Stato per designazione altro Sacerdote. Si fa riserva ulteriori notizie al riguardo.

Savina[78]

11

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in partenza n. 6477
Spedito da Lucentini
Cifrato da

P.C. il revisore Castellaneta

Destinazione Italdipl Bucarest

Roma, li 9.4.68, ore 15.40

[77] Delegaţia apostolică de la Constantinopol a fost constituită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar la 25 ianuarie 1960 a luat fiinţă Internunţiatura apostolică. Nunţiatura Apostolică a Turciei a fost instituită la 30 august 1966, prin *Optimo sane, litterae in forma brevis* a papei Paul al VI-lea. Ca nunţiu apostolic la Ankara, de la 30 august 1966 şi până la 17 mai 1969, a funcţionat arhiepiscopul de Serra, Saverio Zupi, unul dintre participanţii importanţi la Conciliul Vatican II, fost delegat apostolic în Coreea, în 1960, apoi internunţiu şi pro-nunţiu apostolic în Pakistan (1962−1965) şi, ulterior, nunţiu apostolic în Malta (1969−1983). Vezi *Archbishop Saverio Zupi*, la adresa internet http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bzupi.html.

[78] Era vorba despre vice-directorul general de la Departamentul Emigraţie şi Afaceri Sociale din Ministerul Afacerilor Externe de la Roma. Vezi anul 1969, în Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, *Inventario dell'archivio storico 1934−1970*, a cura di Maria M. Benzoni, Anna Ostinelli, Silvia M. Pizzetti, dir. scient. Brunello Vigezzi, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, Union Printing SpA, 2007, p. 212 (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Strumenti, CLXXVII).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Mittente EMIGR.
GAB. On. le Ministro

Oggetto: Cappella italiana di Bucarest

Visione POL.

Testo 70 – Seguito telegramma 69 dell'8 corrente.

Informassi che in sostituzione Monsignor Dionisi la Santa Sede ha designato Padre Francesco Molinari ad officiare costà il 14 corrente[79].

Pregassi tempestivamente informare codeste Autorità con preghiera di intervenire perché sia concesso al medesimo da questa Ambasciata Romania necessario visto.

Padre Molinari giungerà costà venerdì 12 corrente con volo Tarom.

Savina

12

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 29114
Ricevuto da Mari
Decifrato da Zuffanelli

P.C. Il revisore De Vito

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 2-8-1968, ore 11.00
Roma, li idem, ore 20.50

Assegnazione EMIGR. (A.C.)
POL.

Oggetto: Visto Padre Molinari

Visione

Testo N. 1681 – Dispaccio 089 assistenza religiosa del 24 luglio.

Circa visto Padre Molinari interessate locali autorità che assicurano verranno impartite disposizioni relative a codesta Ambasciata Romania. Egli potrà quindi qui giungere martedì 13 corrente con volo TAROM e in proposito attendo cortese conferma telegrafica.

Moscato

13

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 34993
Ricevuto da Convertito
Decifrato da

Il revisore Signorini

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 14/9/1968, ore 12.00
Roma, li idem, ore 22.20

[79] Referire la serviciul liturgic pascal, Paştele fiind sărbătorit în anul 1968 la 14 aprilie.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Assegnazione POL.
STAMPA

Oggetto: Visita Sindaco Roma a Bucarest

Visione

Testo 2148 – Sindaco Roma e seguito qui giunti ieri sera cordialmente accolti da Presidente Consiglio popolare Bucarest che lo ha stamane ricevuto al Municipio in forma ufficiale. Deposta corona Monumento eroi socialismo nonché nostro cimitero militare[80]. Visita che ha compreso anche restaurata chiesa italiana svolgessi con particolare calore e vivo interesse da parte popolazione.

Moscato

14

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 39698
Ricevuto da Contino
Decifrato da Ulmo

P.C. Il revisore De Vito

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 15/10/68, ore 11.00
Roma, li idem, ore 20.15

Assegnazione EMIGRAZ.

Oggetto: Celebrazione festa 2 Novembre

Visione

Testo 2414. Riferimento telespresso 089 del 24 luglio u.s.. Dato approssimarsi 2 novembre sarò grato a codesto Ministero se prenderà opportuni accordi con Autorità ecclesiastiche affinché Padre Francesco Molinari, missionari Nostra Signora de la Salette, venga designato ad officiare messa giorno defunti nella Chiesa italiana di Bucarest.

Rimango in attesa conoscere data arrivo predetto sacerdote.

Baldocci[81]

[80] De fapt, de două parcele (F şi E) din Cimitirul Militar din Ghencea (Bulevardul Ghencea, nr. 20), care fuseseră concesionate statului italian pe o perioadă nelimitată de către Societatea Mormintelor Eroilor. Vezi documentul din 7 iulie 1952, referitor la bunurile italiene proprietate de stat din Bucureşti în ASDMAE, problema *Liberazione impiegato Eraldo Pintori – Questione Accademia di Romania*, Affari Politici, 1950−1957, Romania, 1954, pacco 1247.

[81] Pasquale Antonio Baldocci, diplomat de carieră, a funcţionat în Externele italiene în cadrul misiunilor de la Zagreb, Paris (reprezentanţa pe lângă OCDE), Saint Louis, Bucureşti, Copenhaga, Basel, Ankara, Berna. A negociat programele de cooperare bilaterală în vederea dezvoltării cu o serie de ţări din Africa şi Asia şi a fost numit, în 1989, ambasador în Tanzania, apoi director general al Institutului Italo-African. Din 1992 s-a consacrat carierei universitare, predând în cadrul Cursului pentru licenţa în Ştiinţele internaţionale şi diplomatice de la Universitatea din Trieste, sediul de la Gorizia. Specializat în teoria formelor de limbaj diplomatic şi istoria integrării europene, a devenit şi preşedinte al Istituto per gli Studi di Previsione e le Ricerche Internazionali. A redactat o serie de lucrări de specialitate, precum *Dalla integrazione europea alla globalizzazione: itinerari della diplomazia contemporanea*, Gorizia, ISIG, 2000, 94 p.; *L'Europa politica nella prospettiva dell'allargamento dell'Unione*, Gorizia, 2001; *Per una rifondazione dell'Europa*, Gorizia, 2002; *The Gorizia Manifesto. For a new Europe in a Global context*, Gorizia, 2003; *La penna del diplomatico. I libri*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

15

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 42435
Ricevuto da Vitelli
Decifrato da

Il revisore De Vito

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 4/11/68, ore...
Roma, li idem ore, 20.00

Assegnazione EMIGRAZ.
POL.

Oggetto: Cerimonia Anniversario della Vittoria

Visione CERIM.
STAMPA

Testo 2532. Mio 689.

Dopo messa celebrata 2 corrente nella nostra chiesa in commemorazione caduti prima guerra mondiale, stamane si è svolto nel cimitero italiano di questa città solenne cerimonia celebrativa in occasione 50º Anniversario della Vittoria[82] alla presenza collettività nonché rappresentanti forze armate romene, municipalità e Ministero Esteri; sacerdote connazionale ha recitato preghiere di suffragio, dopo di che ho deposto corona sul monumento in memoria dei militari defunti.

Moscato

16

Ministero Degli Affari Esteri
Telegramma in arrivo n. 47208
Ricevuto da Albanese
Decifrato da Borgna

P.C. Il revisore Tarelli

Provenienza Italdipl

Bucarest, li 9 dic. 68, ore 11
Roma, li idem, ore 21

scritti dai diplomatici italiani dal dopoguerra ad oggi, Milano, FrancoAngeli Edizioni, 2004, 160 p.; 2 ed., 2006, 239 p.; *L'Europa in crisi*, Gorizia, ISIG, 2006, 65 p.; *Europa in bilico*, Gorizia, ISIG, 2007, 140 p.; *Verso quale Europa?*, Gorizia, ISIG, 2008, 80 p.; *La vocazione europea nella scuola e nell'Università*, Accademia europeista del Friuli Venezia Giulia, Gorizia, 2013, 64 p., dar şi de literatură (sub pseudonimul Andrea Bardi – spre exemplu, *La farfalla di Circe e altre memorie*, Perugia, Guerra Edizioni, 2006, 72 p.), şi a colaborat la reviste ca „Rivista di Studi Politici Internazionali", „Nuova Antologia", „Quaderni dell'Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia".

[82] Era vorba de a 50-a aniversare (1918−1968) a Victoriei din 4 noiembrie 1918, din Primul Război Mondial (a treia Bătălie de la Piave, numită şi Bătălia de la Vittorio Veneto, încheiată cu pacea de la Villa Giusti, lângă Padova), sărbătorită din 1919 ca Zi a Unităţii Naţionale şi a Forţelor Armate Italiene. *Il Cinquantennario* a fost celebrat în Italia cu mare pompă (au fost bătute în aur medalii comemorative, donate participanţilor la Marele Război, au fost organizate ceremonii solemne şi au fost puse plăci comemorative pe monumentele dedicate celor căzuţi în bătălie, au fost celebrate liturghii solemne în memoria celor căzuţi).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Assegnazione EMIGR.

Oggetto: Celebrazione messa natalizia

Visione

Testo 2727. Dispaccio 089/ Assistenza Religiosa del 17 ottobre scorso.

Sarò grato se mi sarà confermato telegraficamente che padre Molinari officerà messa natalizia nella locale chiesa italiana.

Provvedo da parte mia interessare queste autorità per concessione visto.

Moscato

NEGOTIATIONS ABOUT REOPENING THE ITALIAN CHURCH IN BUCHAREST DURING THE ATHEOCRATIC REGIME
(Summary)

Keywords: Romania, Italia, Church, communism, Nicolae Ceauşescu, Amintore Fanfani.

The study covers a new subject in Romanian historiography: the issue of reopening the Italian Church in Bucharest in the context of the permissive attitude towards the West of the Ceauşescu regime during its first five years. Romanian-Italian relations were heavily tested in the years 1950−1955 with various spy scandals and political processes that damaged the Catholic Church in Romania and the Italian community gathered around the Italian Church in Bucharest. The latest priest of the church, Clemente Gatti, was arrested and sentenced to prison and was released before his death. After 1956 Romania make several attempts to get closer to the West and, in this context, after Ceauşescu came to power, tries to rebuilt the relations with Italy, both politically, from an economic point of view and culturally. In the cultural field Italians accept negotiations that were intended to reopening Accademia di Romania in Rome and that the Italian Church reopened for worship in Bucharest. The negotiations were led by Corneliu Mănescu, Foreign Minister of Romania and Amintore Fanfani, Foreign Minister of Italy and were directly supervised by Nicolae Ceauşescu. The negotiations were positive and the Italian Church in Bucharest could work from 1968 to the fall of communism during the main religious feasts of the year.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SORIN D. IVĂNESCU[*]

SUPRAVEGHEREA OPERATIVĂ (FILAJUL) ŞI INVESTIGAŢIILE EFECTUATE DE SECURITATE ÎN PERIOADA 1948−1958

Operaţiunile de filaj şi investigaţii intrau în sarcina Direcţiei a VII-a Operativă. Aceasta avea dreptul să supravegheze orice persoană ce interesa Securitatea, să o reţină (timp de 24 de ore) şi să o percheziţioneze dacă era considerată suspectă (excepţie făceau membrii CC al PCR, ai guvernului şi diplomaţii, pentru care era necesară aprobarea ministrului Afacerilor Interne), să realizeze controale secrete şi sustrageri de materiale de la indivizii urmăriţi de poliţia politică şi să întreprindă investigaţii pentru a-i descoperi pe cei suspectaţi de „activitate duşmănoasă”[1].

Ulterior, atribuţiile cu privire la arestări şi percheziţii au revenit Direcţiei de Anchete[2]. Personalul Direcţiei Operative avea dreptul să poarte orice fel de uniformă, să folosească legitimaţii false drept acoperire, să utilizeze nume conspirative, să se travestească şi să se machieze în timpul executării misiunilor. Din punctul de vedere al structurii, Direcţia Operativă era compusă dintr-un birou secretariat, garderoba (ce păstra şi întreţinea hainele, încălţămintea şi diferite obiecte necesare travestirii şi machiajului), Serviciul I Filaj (împărţit pe 12 grupe) şi Serviciul II Investigaţii (compus din opt grupe)[3].

Filajul era, de fapt, o supraveghere secretă a persoanelor asupra cărora se deschiseseră acţiuni informative de către poliţia politică şi avea menirea să descopere legăturile acestora (anturajul), adresele vizitate, să cunoască modul de viaţă, obiceiurile şi comportamentul celui vizat, momentele considerate mai importante fiind fotografiate în mod clandestin. Filorii acordau multă atenţie locurilor de expediere a scrisorilor de către cei urmăriţi, cu scopul de a fi interceptate de serviciul de cenzură a corespondenţei (serviciul „F”).

Definiţia dată de către Instrucţiunile privind munca de supraveghere operativă a organelor MAI din RPR, elaborate în 1957, era următoarea: „Supravegherea operativă are menirea să descopere legăturile criminale ale elementelor urmărite, să stabilească metodele de culegere şi transmitere a informaţiilor cu caracter de spionaj, iar în cazurile când situaţia o cere să treacă la curmarea actelor duşmănoase (diversiuni, acte de

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iaşi.

[1] Sorin D. Ivănescu, *Terrorist Practics in the activity of the Securitate machinery 1948−1965*, în Alexandru Zub, Flavius Solomon (eds.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Middle Ages to the Present*, Iaşi, Editura Trinitas, 2005, *passim*.

[2] *Ibidem.*

[3] Arhiva Ministerului de Interne (AMI), fond Direcţia de Management şi Resurse Umane (DMRU), nr. inventar 7364, dosar 10, f. 51−52.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 273−284

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

teroare, difuzări de fiţuici duşmănoase etc.)”[4]. Sintagma „dacă situaţia o cere”, deschidea larg calea abuzurilor, instrucţiunile neexemplificând momentele când era necesară o intervenţie. Vizate de către filaj erau persoanele urmărite informativ de către Securitate, cei ce urmau a fi arestaţi, funcţionarii legaţiilor, misiunilor sau consulatele statelor occidentale, cetăţenii acestor ţări ce se găseau în tranzit prin ţara noastră, românii ce vizitau ambasadele statelor vestice, precum şi agenţii (informatorii) Securităţii suspectaţi de duplicitate[5].

Ofiţerii care efectuau supravegherea operativă nu aveau voie să locuiască în casele MAI-ului, să vină în contact cu lucrătorii neacoperiţi ai Securităţii, să se fotografieze în grupuri; nu puteau fi folosiţi în acţiunile oficiale ale instituţiei, purtau numai haine civile şi erau înregistraţi la domiciliu ca muncind la diferite întreprinderi de stat, pe baza documentelor speciale cu care erau dotaţi. Erau obligaţi să păstreze o strictă conspirativitate asupra identităţii şi acţiunilor lor, iar dacă apăreau semnalări privind deconspirarea, acestea se verificau neîntârziat şi, în funcţie de rezultate, se luau măsuri ca reconspirarea, mutarea în alt oraş, scoaterea din serviciu sau, dacă urmările erau grave, trimiterea lui în judecată[6]. Pentru fiecare lucrător se întocmea un plan de conspirare, aprobat de conducerea direcţiei, el neavând dreptul de a intra în sediile Securităţii, decât în cazuri excepţionale. Unităţile aparatului de filaj erau dislocate în spaţii speciale, fiecare dintre acestea beneficiind de o acoperire (denumirea acordată sediului trebuia realizată în aşa fel încât să nu atragă atenţia; se interzicea utilizarea legendării ca locuri aparţinând organelor de partid, de stat sau a organizaţiilor sindicale). Pentru aceste spaţii se deschidea un dosar ce cuprindea materiale privind modul de realizare a conspirării, instrucţiunile cu privire la utilizarea sediului, precum şi tabele cu lucrătorii operativi ce aveau drept de acces în interiorul lui. Ofiţerii de securitate care nu aveau o legătură directă, de muncă, cu cei de la supravegherea operativă nu aveau dreptul să cunoască adresa sediului conspirativ. În cazul în care, dintr-un motiv sau altul, apăreau date despre o eventuală deconspirare a locului de activitate, lucrătorii de la filaj erau mutaţi în altă parte[7].

Ofiţerilor poliţiei politice din cadrul acestui serviciu li se cerea o bună cunoaştere a localităţii unde activau. Aveau obligaţia să-şi însuşească adresele tuturor întreprinderilor şi instituţiilor, a secţiilor de miliţie, a Poştei şi Telegrafului, a legaţiilor, misiunilor şi consulatelor, a teatrelor, cinematografelor, restaurantelor, hotelurilor, gărilor, itinerarul mijloacelor de transport din oraş, precum şi traseele drumurilor şi şoselelor naţionale.

Calităţile cerute lucrătorului de filaj erau abilitatea, îndrăzneala, inventivitatea şi, mai ales, spiritul de observaţie, el trebuind să fie capabil de a sesiza imediat orice schimbare survenită în comportarea celui supravegheat. Se insista şi asupra dezvoltării memoriei vizuale, necesară detalierii, în nota de supraveghere ce avea obligaţia să o întocmească, a înfăţişării persoanei vizate şi a celor cu care intra în contact[8]. Descrierea

[4] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă a organelor Ministerului Afacerilor Interne din Republica Populară Română*, nr. 85 din 1.IV.1957, Broşură de uz intern MAI, p. 6.

[5] *Ibidem*, p. 8. În privinţa informatorilor supravegheaţi, chiar dacă *Instrucţiunile* nu-i menţionează, trebuie să precizăm că aceştia erau filaţi şi în acţiuni de rutină, ce aveau drept scop verificarea lor, chiar dacă nu existau suspiciuni în privinţa sincerităţii.

[6] *Ibidem,* p. 8−9.

[7] *Ibidem,* p. 8−10.

[8] *Ibidem*, p. 11. În notele de supraveghere operativă sunt surprinse aceste detalii: „Semnalmentele legăturii «Petcu»: Etate 25−30 ani, statură potrivită, la corp, faţă ovală, tenul şaten, nasul ascuţit, în partea dreaptă a

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

se făcea după o anumită regulă, în felul următor: vârsta aproximativă, statura, corpolenţa, culoarea părului, pieptănătura, culoarea feţei, descrierea frunţii, a sprâncenelor, a ochilor, urechilor, nasului, buzelor, gurii, bărbiei, gâtului. Pe lângă acestea se menţiona îmbrăcămintea, încălţămintea, precum şi semne particulare privind mersul, eventuale cicatrici, tatuaje etc. De asemenea, trebuia să cunoască tehnicile fotografierii secrete, a deghizării, precum şi utilizarea mijloacelor de legătură radio.

În anumite situaţii, în procesul de filaj se putea folosi şi agentura informativă, lucru ce trebuia stabilit şi realizat de comun acord cu direcţia ce solicitase supravegherea operativă. În asemenea cazuri, lucrătorul operativ trasa sarcinile ce reveneau informatorului, de la care apoi primea şi materialele rezultate, luând măsuri ca acesta să nu înţeleagă esenţa acţiunii ce se desfăşurase şi nici să cunoască identitatea lucrătorului de la filaj[9].

Dacă în cadrul urmăririi apăreau persoane necunoscute ofiţerilor, în notele de supraveghere tuturor acestora li se atribuiau nume conspirative (porecle)[10], iar dacă nu se putea realiza fotografierea lor, la sfârşitul notei se expuneau semnalmentele. Ei erau, la rândul lor, filaţi şi urmau a fi identificaţi în timp de 48 de ore, în urma verificării prin agentură, după confruntarea materialelor de supraveghere operativă cu datele obţinute în urma investigaţiilor, prin compararea fotografiilor executate de filaj cu cele existente în biroul de evidenţă a populaţiei (sau cu cele de la serviciul de cadre de la locul de muncă, atunci când se bănuia că cel rămas neidentificat ar putea fi un coleg de serviciu).

Dacă „obiectivul" depunea într-o cutie poştală o scrisoare, filorii aveau obligaţia ca, în limita posibilităţilor, să reţină forma, dimensiunea, culoarea plicului, numărul cutiei poştale, locul unde este aşezată şi să introducă înăuntrul ei un plic de control[11]. Ulterior, trebuiau să comunice ofiţerului de serviciu că cel urmărit expediase o scrisoare, dar şi locul unde se găsea, pentru a se comunica urgent Serviciului „F", ce realiza controlul secret al corespondenţei (se anunţa imediat şi dacă se trimiseseră colete, recomandate sau telegrame, ele urmând a fi ridicate la fel ca şi corespondenţa obişnuită)[12].

Serviciul de filaj îşi începea activitatea în baza unei note de sarcini primite de la direcţiile operative. Nota se completa într-un singur exemplar şi se înainta direct echipei de supraveghere operativă, cu cel puţin trei zile înainte de debutul acţiunii; au existat şi excepţii de la regulă în cazul persoanelor considerate de regimul comunist ca „teroriste"

---

feţei are trei negi de culoare neagră lângă nas. Poartă ochelari de vedere. Îmbrăcat cu palton gris, costum cu dungi, pantofi maron, galoşi negri. Poartă pălărie gris, cu panglică neagră". Notă de supraveghere din 7.XII.1957. Document publicat în Stela Covaci, *Persecuţia. Mişcarea studenţească anticomunistă Bucureşti − Iaşi (1956−1958). Nume de cod „Frăţia Paleolitică", documente din Arhiva Securităţii*, Bucureşti, Editura Vremea, 2006, p. 163−164.

[9] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 12−13.

[10] Toate persoanele urmărite primeau nume conspirative în timpul acţiunilor de filaj, chiar atunci când nu exista nici un dubiu în privinţa identităţii lor: „Conform sarcinii de supraveghere operativă venită de la Direcţia a III-a, am luat în supraveghere operativă pe numita Pogorilovski Steliana din Bucureşti, str. Academiei nr. 7, care în notele viitoare va purta pseudonimul de Puica" (Stela Covaci, *op. cit*., p. 141). În cele mai multe cazuri studiate, iniţiala pseudonimului folosit pentru cel urmărit corespundea şi pentru numele acordate de filaj persoanelor cu care acesta intra în contact. Spre exemplu, Steliana Pogorilovski primise numele conspirativ de Puica, iar legăturile sale rezultate în urma filajului erau „Puiu", „Pârvu", „Puşa" „Petre", „Paraschiva", „Petcu", „Pavel", „Panait", „Petrică", „Pricâ" şi „Popa" (*ibidem*, p. 138−139).

[11] În sensul celor afirmate, prezentăm mai jos un fragment dintr-o notă de filaj datată 12.02.1957. „De aici «Balagia» continuă pe strada Ion Brezoianu, Domniţa Anastasia, Ilfov, Mihai Vodă, Calea Victoriei şi intră la Poşta Centrală, ora fiind 13.10. În poştă, «Balagia» merge la ghişeul nr. 46, de unde cumpără timbre poştale pe care le aplică pe scrisori, după care le introduce în cutia poştală din interiorul poştei situată lângă ghişeul nr. 46 (s-au luat măsuri de interceptare)" (ACNSAS, fond Informativ, dosar 2761, vol. I, f. 202).

[12] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 14.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sau „diversioniste". Nota cu privire la sarcina de supraveghere trebuia să indice datele de identificare ale celui urmărit, scopul acestei acţiuni, perioada şi orele între care se realiza filajul, măsurile necesare de precauţie pe care lucrătorii trebuiau să şi le ia (de exemplu, dacă persoana vizată era înarmată, contrafilată etc.), date cu privire la modul de viaţă. Dacă existau fotografii ale „obiectivului" acestea se anexau notei de sarcină[13]. Fotografia devenea obligatorie în cazul în care nu se făcea predarea urmăritului de către ofiţerul ce îl avea în acţiune informativă către cel ce urma să realizeze filajul. Cu ajutorul Serviciului II al Direcţiei Operative se cerceta dacă cel urmărit locuia cu adevărat la adresa indicată de nota de sarcină, apoi se studia casa unde domicilia, instituţia sau întreprinderea unde lucra (cu scopul de a se stabili de care intrări şi ieşiri se foloseşte, la ce etaj este apartamentul acestuia sau biroul de lucru, pe ce parte sunt dispuse ferestrele), eventualul traseu pe care se deplasa, precizându-se şi ce staţii ale mijloacelor de transport există pe itinerarul folosit[14].

După ce toate aceste lucruri erau atent studiate, se întocmeau un plan de supraveghere şi o schemă de organizare a posturilor. Planul trebuia să cuprindă o caracterizare a celui urmărit, obiectivele supravegherii operative (ce anume urma să stabilească filajul, legăturile celui vizat, felul întâlnirilor pe care le avea acesta, comportament, adrese frecventate etc.), descrierea eventualelor trasee utilizate, schemele de organizare a posturilor de supraveghere şi a modului cum executau urmărirea, indicaţii în privinţa folosirii deghizajului şi a mijloacelor tehnice, date despre componenţa grupului de filori, recomandări cu privire la timpul de supraveghere în decursul a 24 de ore, metoda de preluare a „obiectivului" în urmărire[15]. Pe timpul executării acţiunii, planul putea fi modificat.

Posturile de supraveghere operativă puteau fi descoperite (în aer liber utilizându-se aglomeraţiile de oameni, vegetaţia, diferitele construcţii, sau folosindu-se deghizajul, în special în vânzători la chioşcuri, topometrişti, lucrători la drumuri, paznici, miliţieni, pictori peisagişti etc.) sau acoperite (organizate în diferite domicilii sau birouri ale unor servicii. Existau locuri bine dotate tehnic din care în dese rânduri, sau în permanenţă, se efectua filajul, în special asupra reprezentanţelor statelor occidentale, hotelurilor, posturilor maritime)[16]. Termenul de supraveghere operativă nu trebuia să depăşească 10−15 zile de urmărire neîntreruptă, o perioadă mai îndelungată sporind şansele unei eventuale deconspirări[17].

Preluarea de către lucrătorul de filaj a „ţintei" se realiza pe baza fotografiei acesteia, prin „predarea" ei de către lucrătorul operativ ce avea cazul în lucru sau utilizându-se un agent (informator); ori prin indicarea semnelor particulare ale urmăritului şi aşteptarea lui la ieşirea din casă (în cele mai multe din cazurile studiate) sau de la locul de muncă (mai rar). În general, un ofiţer cu atribuţii de conducere realiza preluarea urmăritului în filaj, apoi îl „preda" subalternilor săi, având ulterior obligaţia să întocmească un raport special în care se descria cum s-au desfăşurat toate aceste etape. În momentul preluării în filaj, ofiţerii Securităţii trebuiau să fie foarte atenţi dacă cumva din partea urmăritului sau a anturajului acestuia nu se realiza o contrasupraveghere. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, se studiau cu atenţie zona de acţiune şi

[13] Vezi documentul publicat de Stela Covaci, *op. cit.*, p. 136−138.
[14] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 16.
[15] *Ibidem*, p. 16−17.
[16] *Ibidem*, p. 17−18.
[17] *Ibidem*, p. 15.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

persoanele ce se aflau acolo[18]. Între filaj şi serviciul informativ care îl avea „în lucru" se stabilea o relaţie permanentă pe tot parcursul misiunii, pentru a sprijini echipa cu date asupra adreselor şi a legăturilor deja cunoscute ale celui urmărit.

Supravegherea operativă se făcea cu echipe specializate, pe jos sau în mijloace de transport, în funcţie de mişcările urmăritului. În timpul executării misiunii, cei ce realizau filajul nu trebuiau să iasă în evidenţă, pe parcurs putându-şi schimba aspectul exterior, de obicei în autovehicule sau în aşa-numitele posturi-fixe, plasate pe anumite trasee. Supravegherea executată pe jos se realiza în funcţie de numărul lucrătorilor de filaj, ţinându-se cont dacă strada era aglomerată sau nu. În caz de aglomeraţie, supravegherea se făcea de la o distanţă mică, o circulaţie mare fiind favorabilă pentru acoperire. Se cerea însă o atenţie sporită din partea lucrătorilor, ca nu cumva cel urmărit să predea ceva, în mod discret, unei eventuale „legături", profitând tocmai de această situaţie. În aceste condiţii, un ofiţer al poliţiei politice îl supraveghea din spate, iar un altul de pe partea opusă a străzii (dacă misiunea era executată de un singur securist acesta îl fila din urmă). Pe străzile neaglomerate, misiunea era realizată de la o distanţă mai mare, iar dacă la ea participau, spre exemplu, doi lucrători, unul îl urmărea din spate, celălalt de pe partea opusă a străzii (acesta putea să se apropie mai mult de „ţintă"), la anumite intervale schimbându-se între ei, în funcţie de posibilităţi, modificându-şi aspectul exterior[19]. În general, filajul se executa de cel puţin doi oameni, deoarece existau indicaţii ca atunci când cel urmărit se întâlnea cu o altă persoană şi aceasta să fie luată, la rândul ei, în supraveghere, pentru a i se afla identitatea şi în ce relaţii se găsea cu cel vizat de Securitate.

Un număr mare de filori participau atunci când misiunea era considerată de o mare importanţă, cel urmărit intra frecvent în legătură cu alte persoane sau era iniţiat în activitatea conspirativă (foşti lucrători ai Siguranţei, SSI-ului, ofiţeri etc.). În astfel de misiuni, realizate de un număr mai mare de lucrători, supravegherea era efectuată fie „în lanţ" (un ofiţer îl fila în permanenţă din spate, restul urmărindu-l de la o anumită distanţă, privindu-l fiecare pe cel din faţă, iar după o anumită perioadă făcând schimb de locuri), fie „în furculiţă" (observarea realizându-se din stânga, dreapta şi spate, lucrătorii modificându-şi uneori locul între ei şi schimbându-şi aspectul exterior, sistemul fiind uzitat acolo unde existau alei sau străzi paralele); „pe străzi paralele" (doi lucrători foloseau strada alăturată faţă de cea pe care mergea „obiectivul", îl depăşeau, ieşeau prin străduţe în diferite puncte din care îl urmăreau, iar al treilea îl fila din spate, şi atunci când era convins că ceilalţi din echipă îl „preluaseră", ieşea pe o alee paralelă aşteptându-l într-un anumit punct); fie „pe trasee cunoscute" (sistem folosit într-un oraş sau comună cu străzi drepte, atunci când se cunoştea traseul ce urma a fi străbătut de urmărit, fiecare securist supraveghindu-l de la un colţ la alt colţ, „predându-l" următorului); fie în „dublă supraveghere" (realizată de două schimburi, unul efectuând urmărirea, celălalt rămânând un timp în rezervă, legătura fiind păstrată în mod vizual sau prin radio. Se folosea atunci când cel urmărit se aştepta să fie filat, iar după ce acesta făcea o serie de verificări, primul schimb ceda locul celui de-al doilea)[20].

Chiar dacă supravegherea se realiza pe jos, echipele de filori dispuneau şi de maşini, folosite atât ca loc unde se deghizau, cât şi ca mijloace de locomoţie, în cazul în care urmăritul pe traseu folosea transportul în comun. În acest caz, încă din momentul

[18] *Ibidem*, p. 19.
[19] *Ibidem*, p. 21.
[20] *Ibidem*, p. 23–24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

când începea să se îndrepte spre o staţie, unul din lucrători avea obligaţia să ajungă acolo înaintea lui, deoarece, din experienţă, se constatase că urmăriţii, de obicei, acordau o mai mare atenţie persoanelor care se opreau să aştepte mijloacele de transport decât celor care se găseau deja acolo. Din această cauză, alţi lucrători de supraveghere nu trebuiau să vină în staţie, ci să stea pe undeva prin apropiere. Dacă „obiectivul" urca într-un tramvai, unul din urmăritori, împreună cu călătorii, urca în acelaşi vagon, iar un altul în celălalt. La urcarea în autobuze sau troleibuze unul dintre ofiţerii de supraveghere îl urma, iar celălalt, dacă nu reuşea să se urce, folosea maşina cu care era dotată echipa pentru a fila mijlocul de transport respectiv[21].

Dacă persoana vizată utiliza maşina, echipa folosea, de obicei, două mijloace de transport, a căror numere de înmatriculare erau schimbate din când în când, ofiţerii având obligaţia să utilizeze şi mijloace de deghizaj. Între maşina supravegheată şi cea a echipei operative erau lăsate să se intercaleze aproximativ două autoturisme, troleibuze sau autobuze. Pentru a nu fi surprinşi de urmărit, care atunci când vira putea opri maşina, ca să vadă dacă nu este supravegheat, înainte de schimbarea sensului de mers unul dintre lucrători se dădea jos din vehicul, observând direcţia de deplasare[22]. Dacă se foloseau două maşini operative, se menţinea legătura prin radio, iar în situaţia menţionată mai sus prima dintre ele depăşea autoturismul oprit, acesta fiind preluat de cea de-a doua.

În timpul călătoriei cu trenul, filajul se realiza de către doi lucrători, unul dintre ei fiind postat în acelaşi vagon cu urmăritul, iar celălalt în următorul, având obligaţia să execute supravegherea în staţii, ca nu cumva persoana vizată să dispară sau să expedieze corespondenţă ce ar fi putut scăpa neinterceptată.

O atenţie deosebită se acorda modului de realizare a supravegherii în locuri publice, precum teatre, cinematografe[23], restaurante[24], magazine[25], parcuri[26], grădini şi stadioane. De multe ori erau filaţi reprezentanţii statelor occidentale, suspectaţi fiind de „activitate duşmănoasă". Ofiţerilor de securitate li se sugera că aceste persoane sunt

[21] *Ibidem*, p. 25.

[22] *Ibidem*, p. 26.

[23] „Dacă obiectivul merge la teatru sau la cinematograf, unul dintre lucrătorii de supraveghere, în cazul în care nu are bilet sau permis, trebuie să cumpere un bilet de la casă sau în ultimă instanţă să obţină de la administrator un permis. Ceilalţi lucrători de supraveghere rămân pe stradă la ieşirea din teatru sau cinematograf. Lucrătorul din interior caută în primul rând să găsească pe obiectiv şi organizează o supraveghere organizată atât a obiectivului, cât şi a persoanelor care se află în vecinătatea lui. Nu este exclusă posibilitatea ca, în timpul reprezentaţiei, ei să aibă o întâlnire conspirativă. La ieşirea din teatru sau cinematograf, lucrătorul de supraveghere trebuie să se găsească în apropierea obiectivului, întrucât în aglomeraţie acesta are posibilitatea să se întâlnească cu vreo persoană sau să scape de supraveghere" (*ibidem*, p. 28).

[24] „În restaurant intră după un oarecare interval de timp, de preferinţă cu vreun grup, unul sau doi lucrători de supraveghere care au mai supravegheat obiectivul. Intrând în restaurant, lucrătorul de supraveghere îşi alege un asemenea loc la masă, de unde va putea observa nu numai pe obiectiv, ci şi pe ceilalţi consumatori. Se recomandă lucrătorului să plătească imediat după primirea comenzii, de asemenea se interzice consumarea de băuturi alcoolice. Lucrătorul de supraveghere observă cu atenţie comportarea obiectivului în restaurant, îndeosebi a cunoştinţelor sale, chiar dacă acestea par la prima vedere întâmplătoare" (*ibidem*).

[25] „Comportarea lucrătorului de supraveghere în magazin nu trebuie să se deosebească de comportarea cumpărătorului. El ca şi un cumpărător priveşte, alege mărfuri. Nu se recomandă ca lucrătorul de supraveghere să stea undeva de o parte sau să se plimbe prin magazin şi să observe insistent publicul, fără să acorde atenţie mărfurilor. Când sunt puţini cumpărători în magazin, lucrătorul de supraveghere nu trebuie să intre imediat după intrarea obiectivului" (*ibidem*, p. 29).

[26] „În cazul când obiectivul se afla în masa unor oameni care se plimbă, lucrătorul de supraveghere operativă trebuie să se găsească la o distanţă relativ mică de acesta. Dacă obiectivul se plimbă pe o alee neaglomerată, supravegherea trebuie efectuată de pe o alee paralelă. Lucrătorul de supraveghere trebuie să cunoască bine planul grădinii sau a parcului, altfel el va putea pierde obiectivul" (*ibidem*).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mult mai periculoase decât ceilalţi urmăriţi, pentru că ar beneficia de o instrucţie specială dobândită în cadrul şcolilor de spionaj şi că, folosindu-se de imunitatea diplomatică, misiunile de serviciu, culeg, de fapt, informaţii la care nu ar trebui să aibă acces, despre obiective importante româneşti[27]. Lucrătorii de la supravegherea operativă aveau misiunea să fileze orice vizitator al legaţiilor, locuinţelor diplomaţilor şi ale funcţionarilor statelor apusene pentru a afla identitatea acestora[28]. Echipa operativă avea obligaţia să cunoască în detaliu instrucţiunile realizate pe baza hotărârilor guvernului cu privire la deplasările în provincie a reprezentanţilor diplomatici şi a străinilor, în general, şi să posede hărţi cu zonele interzise acestora. Echipa trebuia să observe cu atenţie tot ceea ce interesa pe urmăriţi, dacă ei consultau hărţi sau scheme, dacă făceau însemnări sau fotografii obiectivelor interzise. Pe baza dispoziţiilor ce existau cu privire la dreptul de fotografiere acordat străinilor, beneficiind de ajutorul organelor locale (comandament militar, miliţie) se luau măsuri de a-i prinde în flagrant delict şi de a li se confisca filmul. Reţinerea sau confiscarea filmelor se efectua, în general, de către organele locale şi nu de lucrătorii de la supravegherea operativă, iar dacă erau obligaţi totuşi de împrejurări să o facă, trebuiau să efectueze această operaţiune sub acoperire de miliţieni, militari etc.[29]

În cazul în care reprezentanţii statelor occidentale vizitau provincia fără o înştiinţare prealabilă a factorilor de decizie de la Bucureşti, atunci când primeau permisiunea, dar se abăteau de la traseul aprobat, sau în situaţia în care încercau să pătrundă în zone catalogate ca interzise, ofiţerii de la filaj erau obligaţi ca împreună cu Miliţia sau comandamentele militare să ia măsuri pentru întoarcerea acestora din drum (când erau bănuiţi că au intrat în anumite zone protejate cu scopul de a culege informaţii se întocmeau documente prin care erau acuzaţi de spionaj). Dacă ofiţerii operativi sesizau că reprezentanţii diplomatici − în întâlnirile cu cetăţenii români − îşi transmiteau diferite obiecte, trebuiau să informeze imediat conducerea serviciului şi să treacă la identificarea acelor persoane. Când călătoria în provincie se făcea cu trenul, după ce cetăţeanul străin urmărit părăsea vagonul, se făcea o percheziţie secretă şi amănunţită a compartimentului cu scopul de a descoperi eventuale materiale lăsate de acesta. De asemenea, locurile în care cel supravegheat se oprise în timpul călătoriei, fie pe jos sau cu maşina, urmau a fi examinate cu multă atenţie[30].

Cei urmăriţi deprinseseră tehnici de verificare a supravegherii. Cele mai folosite metode, care puneau însă în gardă pe filori, erau: oprirea în faţa vitrinelor ce aveau oglinzi, a afişelor sau în staţiile mijloacelor de transport în comun, schimbarea pe neaşteptate a direcţiei de mers, simularea faptului că pierduseră ceva, legarea şireturilor

---

[27] *Ibidem*, p. 30.

[28] Orice vizită a unui cetăţean român la sediul unei legaţii occidentale punea în funcţiune mecanismele Securităţii:

„MAI, Direcția Regională Galați
Strict secret

1 decembrie 1954

La raportul dumneavoastră nr. 2/123294 din 6.11.1954, privitor la deplasarea numitului Tănase Aurel la Legaţia franceză din București, raportați urgent rezultatele obținute în urma dirijării agenturii informative pe lângă susnumitul. Agentura informativă să fie dirijată în special asupra scopului pentru care s-a deplasat la susnumita legație.

Șeful Regiunii MAI Galați
Locotenent colonel, Lazak Adalbert".

(ASRI, fond Documentar, dosar 4648, f. 194).

[29] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 32.

[30] *Ibidem*, p. 33.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de la pantofi, plimbarea timp îndelungat pe străzi neaglomerate de la periferia oraşului, traversarea de pe o stradă pe alta prin curţi cu două sau mai multe ieşiri, oprirea după un colţ de stradă, intrarea în clădiri sau magazine şi ieşirea imediată, utilizarea diferitelor mijloace de transport, coborând pe neaşteptate înainte de plecarea acestora din staţie spre a observa dacă cineva îi urmărea[31].

În cazul în care persoana urmărită descoperea supravegherea, folosea diferite tehnici pentru a se sustrage acesteia, precum: schimbarea aspectului exterior înainte de ieşirea în stradă, intrarea în diferite instituţii, magazine, restaurante pe uşa principală folosind apoi ieşirea de serviciu ce dădea în altă stradă, urcarea pe neaşteptate în mijloace de transport în comun şi coborârea rapidă la oprirea următoare, pregătirea din timp a unei maşini pe traseul folosit, mersul cu autoturismul cu viteză mare sau, din contra, extrem de mică pe străzi aglomerate[32]. În anumite situaţii, cel urmărit putea să efectueze, cu ajutorul prietenilor sau al rudelor, o contrasupraveghere a domiciliului, locului de muncă sau al celui de întâlnire, a traseului ce urma a fi efectuat (în această ultimă situaţie, „complicii" săi staţionau în anumite puncte de pe drumul ales dinainte, pe care îl supravegheau pentru a observa dacă are loc o urmărire). În orice acţiune de filaj, ofiţerii de Securitate trebuiau să ţină cont de această posibilitate şi să facă verificări pentru a constata acest lucru. Dacă sesizau că prezenţa lor a fost observată, filajul trebuia întrerupt complet, iar persoanele care luaseră parte la contrasupraveghere trebuiau identificate în cel mai scurt timp. Au existat cazuri în care ofiţerii ce efectuau filajul îl pierdeau pe cel supravegheat, acest lucru era consemnat în notele întocmite după terminarea schimbului: „La orele 10.00. Costică a ieşit de la domiciliu şi a mers pe strada Cantemir, Olteni, şi a intrat la nr. 34 debit de tutun, de unde a cumpărat un ziar, după care a ieşit şi a mers pe strada Olteni circa 10 m, s-a oprit şi a desfăcut ziarul citindu-l, apoi a mers mai departe pe strada Olteni, Bradului, Calea Văcăreşti şi a intrat pe strada Căuzaşi unde a fost pierdut, erau orele 10,20"[33].

Lucrătorii de la filaj erau „înarmaţi" cu aparate de fotografiat şi filmat în vederea imortalizării în mod secret a momentelor mai importante a acţiunilor urmăritului (întâlniri cu alte persoane, transmiterea unor materiale). Prin intermediul convorbirilor telefonice sau radio se stabileau legături între posturi, comunicându-se echipei despre plecarea celui supravegheat, direcţia de mers, diferitele întâlniri, sosirea unor vizitatori ai urmăritului. Legăturile radio sau telefonice erau iniţiate, de obicei, din casele conspirative, posturile de supraveghere sau maşinile operative, convorbirile făcându-se prin utilizarea codurilor. Aparatura era ascunsă în servietă, valize sau haine[34].

După terminarea schimbului, lucrătorii de la filaj trebuiau să raporteze verbal şefului ierarhic despre desfăşurarea misiunii şi să întocmească nota de supraveghere. În prima parte a acestui document, se făcea o descriere foarte amănunţită a acţiunilor urmăritului, iar în a doua parte se menţiona activitatea depusă de lucrători. Notele de supraveghere operativă erau întocmite numai în sediile conspirative ale Serviciului şi cuprindeau precizări cu privire la orele între care se executase filajul, cine fuseseră ofiţerii care participaseră la acţiune, ce mijloace tehnice şi de deghizaj se folosiseră, cu cine se întâlnise urmăritul şi ce adrese frecventase, dacă se fotografiaseră întâlnirile (dacă acest lucru nu se făcuse trebuiau argumentate cauzele)[35]. Nota mai cuprindea

[31] *Ibidem*, p. 34.
[32] *Ibidem*, p. 35.
[33] Notă de supraveghere operativă din 27.XII.1956, publicată în Stela Covaci, *op. cit.*, p. 318−319.
[34] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 37.
[35] Vezi Sorin D. Ivănescu, *op. cit.*, p. 227−236.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

referiri despre controlul efectuat din partea conducerii, de cine fuseseră instruiţi înaintea schimbului şi cine primea raportul de supraveghere. Nota trebuia bătută la maşină în ziua următoare, în două exemplare, unul se trimitea direcţiei de la care se primise sarcina filajului, iar al doilea se cosea la dosarul de supraveghere operativă. Pe măsură ce se primeau notele de investigaţii, efectuate la adresele vizitate de urmărit şi de persoanele cu care acesta venise în contact, se înaintau direcţiei ce solicitase filajul, iar copiile acestora se anexau dosarului de supraveghere operativă[36]. Eventualele notiţe luate pe teren de filori erau predate odată cu notele şefului de birou, care avea obligaţia să le distrugă pe cele dintâi. La terminarea lucrării sau la anumite perioade, notele în original redactate de lucrătorii de la supraveghere erau arse, pentru această operaţiune redactându-se un proces-verbal, ce se anexa la dosar.

Odată cu începerea filajului se întocmea un dosar în care trebuiau să se regăsească următoarele materiale: opisul documentelor, sarcina de punere în supraveghere operativă de la direcţia solicitantă, însemnări pe marginea acesteia, planul de organizare, schemele posturilor, copii ale notelor de supraveghere şi investigaţii aşezate în ordine cronologică, rapoarte ale lucrătorilor ce participaseră la misiune, tabele cu legăturile şi adresele vizitate de urmăriţi (menţionându-se şi notele de filaj din care reies), un document cu fotografiile persoanelor din anturaj[37]. Serviciile şi birourile de supraveghere operativă deţineau o cartotecă alfabetică cu persoanele asupra cărora se exercitaseră acţiuni de filaj, pe bază de fişe. Acestea cuprindeau numele şi prenumele urmăritului, prenumele părinţilor, data şi locul naşterii, domiciliul şi locul de muncă, informaţii cu privire la cererea cărei direcţii (sau serviciu) au fost iniţiate măsurile de supraveghere şi numărul dosarului. Exista, de asemenea, un registru de evidenţă cu sarcinile de filaj primite de la direcţii sau servicii, a notelor de supraveghere operativă transmise către acestea şi a dosarelor de filaj[38].

Investigaţiile erau efectuate de către Serviciul II al Direcţiei a VII-a operativă, iar în teritoriu de birourile aferente. Investigaţia era o operaţiune prin care se obţinea, în mod secret, informaţii ce interesau Securitatea în privinţa persoanelor verificate, urmărite informativ sau asupra cărora se iniţiaseră acţiuni de supraveghere operativă. De modul în care se obţineau rezultatele depindea îndrumarea eficientă a acţiunilor informative[39].

Activitatea de investigaţii era organizată pe baza principiului teritorial, pe străzi, sectoare, secţii, raioane şi regiuni, ofiţerii care lucrau într-o anumită zonă având competenţe numai pe teritoriul (străzile şi imobilele aferente) ce li se repartizaseră.

Investigaţiile puteau fi simple sau complexe. Investigaţia simplă era acea culegere de informaţii asupra uneia sau a câtorva aspecte privind persoana ce interesa poliţia politică, precum natura relaţiilor celui vizat cu locatarii din imobil; sau dacă într-o anumită perioadă lucrase la uzina „X” şi pe ce post, sau locurile unde domiciliase[40].

---

[36] *Instrucţiuni privind munca de supraveghere operativă...*, p. 38.

[37] *Ibidem.*

[38] *Ibidem*, p. 39.

[39] *Directivă despre munca informativă de investigaţii a organelor Ministerului Securităţii Statului*, Broşură de uz intern, Ministerul Securităţii Statului, 1953, p. 53.

[40] Directiva exemplifică modul în care trebuia să se facă o investigaţie simplă: „O Direcţiune Informativă trimite sarcini de investigaţie despre numitul Paraschiv Ioan cu domiciliul în Bucureşti, str. Batiştei nr. 11, menţionând că o interesează dacă susnumitul primeşte corespondenţă din străinătate şi dacă la acesta vine în vizită numitul Eterty Jean în vârstă de 50 de ani. De asemenea, emite să nu se ia relaţii de la numitul Roşeanu Martin, colocatar. Investigatorul primind această «sarcină» şi studiind-o constată că este o investigaţie simplă şi, consultând lista informatorilor săi, găseşte că portarul imobilului este încadrat în agentură. În acest sens, el îşi întocmeşte un plan în care fixează ca puncte: urmărirea corespondenţei primite de obiectiv şi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Investigaţia complexă presupunea obţinerea de material informativ care să poată permite elaborarea unui portret complet, din toate punctele de vedere, a persoanei ce interesa Securitatea, precum date biografice, apartenenţa politică, materiale compromiţătoare despre urmărit şi anturajul său, aspectul fizic, intelectual şi moral, abilităţi etc.[41]

Pentru a reuşi să ducă la bun sfârşit investigaţiile, ofiţerii de Securitate utilizau mai multe categorii de surse, şi anume informatorii şi persoanele nerecrutate (atunci când în sectorul unde trebuiau făcute cercetări Securitatea nu dispunea de agentură secretă, se făceau verificări în rândul persoanelor ce domiciliau în jurul urmăritului, ofiţerul stabilind atât pe cei de la care putea afla ceva, cât şi un motiv plauzibil pentru a provoca o discuţie cu aceştia, pe care o canaliza în aşa fel încât să obţină datele necesare)[42]. De asemenea, informaţii se obţineau şi de la Serviciul de Cadre ale instituţiilor şi întreprinderilor. Ofiţerul de Securitate trebuia să găsească o modalitate de a consulta dosarul personal al urmăritului de la acest Serviciu, fără să deconspire persoana de care se interesa[43].

Căutarea persoanelor pe baza fişelor existente în arhivele Securităţii era o altă metodă folosită de ofiţerii poliţiei politice pentru a obţine datele utile verificării. În condiţiile în care investigatorul avea o astfel de sarcină de îndeplinit, era dator să întocmească o notă de căutare pe baza căreia extrăgea de la Arhivă materialul existent despre acea persoană. Dacă faptele relatate în dosar avuseseră loc pe raza de activitate a unităţii din care făcea parte investigatorul, acesta era obligat să verifice dacă cele arătate corespundeau adevărului, completându-le cu informaţiile obţinute pe teren[44]. Investigaţiile se efectuau pe baza notei de sarcini scrise şi apoi semnate de şeful Direcţiei sau de locţiitorul său. Dacă cercetările se efectuau cu scopul de a fi folosite de Direcţia a VII-a Operativă, era nevoie de aprobarea ministrului sau a adjunctului său, iar în teritoriu de semnătura şefului regiunii sau a secunzilor lui.

Toate punctele din nota de sarcină privind investigaţiile trebuiau completate clar, menţionându-se numele şi prenumele persoanei, data şi locul naşterii, domiciliul şi întreprinderea unde lucrează; ce anume trebuiau să stabilească cercetările şi ce surse nu puteau fi folosite în timpul desfăşurării acestora, cine cerea investigaţia şi de ce, precum şi termenul necesar pentru executare. O deosebită atenţie trebuia să se acorde respectării punctului cu privire la sursele de informare care nu puteau fi folosite de investigator, aceasta fiind considerată o condiţie importantă pentru buna îndeplinire a misiunii[45].

---

identificarea persoanelor care-l vizitează şi printre care trebuie să apară şi Eterty Jean. Apoi, el ia legătura cu informatorul căruia îi descrie planul său şi îi indică eventuale procedee pe care le-ar putea folosi pentru a îndeplini sarcina. În cazul când informatorul nu este în măsură să posede pe loc datele arătate de investigator, i se fixează un termen în care informatorul să culeagă datele indicate de investigator şi pe care să le predea printr-un raport informativ, scris" (*ibidem*, p. 19−20).

[41] *Ibidem*, p. 7.

[42] În practică, lucrurile nu stăteau întotdeauna aşa: „Investigatorul nu a verificat locatarii care domiciliau în acelaşi imobil cu persoana [vizată] şi intrând în curtea imobilului s-a adresat primului locatar ieşit în cale, folosindu-l ca sursă, ca să constate că persoana cu care discuta era chiar cel căutat" (*ibidem*, p. 5).

[43] Şi aceste instrucţiuni erau în unele cazuri încălcate. „Un lucrător operativ, ducându-se la o instituţie pentru a consulta dosarul unei persoane, s-a prezentat la biroul de informaţii, arătând că este de la Securitate şi că doreşte să meargă la Serviciul de Cadre. Funcţionarul de la informaţii i-a atras atenţia că nu poate merge la Serviciul Cadre fără a anunţa în prealabil responsabilul de cadre. Lucrătorul operativ, luând legătura telefonic cu Serviciul de Cadre, a cerut permisiunea să consulte dosarul ce-l interesa, pronunţând totodată şi numele persoanei la telefon faţă de funcţionarul de la biroul de informaţii. Funcţionarul, fiind prieten cu individul, l-a încunoştiinţat că Securitatea se interesează de el" (*ibidem*, p. 4).

[44] *Ibidem*, p. 17.

[45] Chiar dacă acest lucru era cerut în mod imperativ, au existat şi cazuri când ofiţerii de Securitate nu au ţinut cont de el, iar misiunea lor a eşuat: „[...] deşi primise indicaţii de a verifica persoanele cu care trebuia să

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Investigatorul ce primea nota de sarcini avea obligaţia să o înregistreze în evidenţă[46], apoi să o studieze pentru a afla de la ce direcţie sau serviciu venea lucrarea, cine era persoana care urma a fi verificată şi ce informaţii se cereau în privinţa ei, precum şi ce surse nu trebuiau folosite. Apoi, controla la fişier dacă nu s-au mai efectuat investigaţii asupra acelei persoane, iar după aceea, în funcţie de domiciliul celui vizat, verifica evidenţa „pe străzi" a informatorilor Securităţii, pentru a stabili dacă nu cumva acesta avea legături cu vreun agent, căutând o soluţie cu privire la cine ar putea furniza date. Urma să se facă o verificare şi la evidenţa populaţiei, pentru a se confrunta datele privind domiciliul indicat în nota de sarcină cu cele deţinute de Miliţie. Se consultau şi cărţile de imobil de la Miliţie, pentru a se obţine adresele de imobil unde locuise anterior, cu scopul de a se afla informaţii din diferitele perioade ale existenţei urmăritului. Dispunând de aceste date, investigatorul îşi făcea un plan de acţiune, se deplasa la domiciliul urmăritului, unde intra în contact cu reţeaua informativă din zonă, de la care primea rapoarte scrise cu privire la problemele ce îl interesau[47]. Pe baza materialelor obţinute din sursele menţionate, ofiţerul trebuia să redacteze un referat ce îl înainta şefului său direct, spre analiză şi corectare, superiorul având obligaţia să constate dacă documentul răspundea notei de sarcini primite de la direcţia ce solicitase investigaţia. Apoi referatul se bătea la maşină în două exemplare, unul se trimitea solicitantului (completat pe verso cu numele investigatorului, data când a început şi când a luat sfârşit investigaţia, precum şi sursele de informare folosite), iar celălalt se clasa la dosarul de lucrări (după ce se întocmea o fişă nominală a persoanei, care apoi se trimitea la sistemul de evidenţă alfabetică)[48].

Serviciile, secţiile şi birourile de investigaţii erau posesoare a unor forme de evidenţă nominală atât a persoanelor în privinţa cărora se făcuseră investigaţii, cât şi a informatorilor[49] (în ordine alfabetică şi în funcţie de străzi, conform împărţirii teritoriale; ultimul sistem era necesar pentru a găsi mai uşor agenţi în jurul urmăritului, care să furnizeze rapid date). Această arhivă dispunea şi de registre de evidenţă a lucrărilor intrate şi ieşite, ce cuprindeau indicativul direcţiei ce solicitase investigaţia, cu numărul de ieşire şi data, numărul de înregistrare; se mai preciza la cine fusese repartizată pentru efectuare, semnătura celui care o primise, data ieşirii referatului de investigaţii. Copiile lucrărilor de investigaţie efectuate se ţineau pentru a fi exploatate, în cadrul Serviciului, o perioadă de trei ani, ulterior fiind distruse, dar fişele de evidenţă erau păstrate[50].

---

ia legătura pentru a stabili activitatea unei alte persoane, nu a respectat aceasta şi, pătrunzând direct în imobilul respectiv, a luat legătura cu fratele acestuia. Căutând să găsească o ieşire, s-a prezentat ca fiind trimis de Serviciul de Cadre al unui minister unde fusese propus pentru încadrare; or, cum cel cu care luase legătura ştia că fratele său este vizat şi mai ales că nu avea nimic cu ministerul respectiv, s-a sesizat şi şi-a prevenit fratele că este căutat de Securitate" (*ibidem*, p. 5).

[46] Serviciile, secţiile şi birourile de investigaţie deţineau un sistem de evidenţă propriu.

[47] *Directiva despre munca informativă de investigaţii...*, p. 19.

[48] *Ibidem*, p. 24–25.

[49] Fişa informatorului se păstra atât timp cât agentul era utilizat, iar în cazul excluderii din reţea, dosarul său se preda Serviciului „C" de Evidenţă-Arhivă. Mapa anexă cu notele informative furnizate se distrugea pe bază de aprobare, întocmindu-se un proces-verbal ce atesta acest fapt.

[50] *Directiva despre munca informativă de investigaţii...*, p. 26.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

OPERATIVE SURVEILLANCE (TRACKING) AND INVESTIGATIONS BY SECURITATE BETWEEN 1948−1958
(Summary)

Keywords: Securitate, stakeout, investigation, informer.

The operations of stakeout and investigation were the task of the 5th Operative Division, which had the right to monitor any person that might interest the Securitate.

Stakeout was, actually, a secret surveillance performed on the persons on whom informative actions were carried out by the Political Police and was meant to uncover their connections (entourage), visited addresses, to know the lifestyle, habits and behaviour of the person concerned, the moments considered more important being clandestinely photographed. The persons carrying out the stakeout gave a lot of attention to the dispatch places of the letters by those monitored, in order to be intercepted by the Service of Postal Censorship. Targeted by the stakeout were the individuals that were informatively followed by the Security, the ones who were to be arrested, the officials of the legations, missions or consulates of the western states, citizens of those countries who were in transit through our country, Romanians visiting the embassies of the western states, as well as the agents (informants) of the Securitate, suspected of duplicity.

The investigation was an operation through which information that was of interest for Securitate regarding the persons verified, tracked or informatively followed or on whom actions of operative surveillance were initiated was obtained, secretly. The efficient guiding of the informative actions depended on the way in which the results were obtained.

In order to complete their investigations, the Officers of the Securitate used a number of categories of sources, more precisely the informers and the persons not recruited (when in the sector where investigations needed to be carried out the Securitate lacked secret agents verifications were made among people who resided near the followed individual, the Officer establishing both the persons from whom he could find something and a plausible reason to cause a discussion with them, that he channelled so as to obtain the necessary data.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANDI MIHALACHE[*]

HERMENEUTICĂ ŞI ISTORIE: CAZUL HANS GEORG GADAMER

Cuvântul „hermeneutică" vine de la Hermes, mesagerul şi intermediarul zeilor greci, patronul hoţilor şi al comercianţilor totodată[1]. Negociator abil, nu foarte demn de încredere, el interpreta deseori veştile transmise într-o manieră foarte personală. De aceea, unele statui nu îl reprezentau în formula consacrată[2], cu un caduceu, sandale înaripate şi vestita pălărie cu boruri largi, ci îl înfăţişau fără braţe, pe motiv că vorbele răstălmăcite de Hermes constituiau, oricum, nişte arme mult mai redutabile decât şi-ar fi dorit patronii săi din Olimp[3]. Din comportamentul imprevizibil al zeului, teoreticianul german Hans Georg Gadamer extrăgea o analogie cu funcţiile hermeneuticii, menită să ajute la înţelegerea a ceea ce este echivoc[4]; adică să interpreteze acele scrieri care nu pot avea un sens stabil[5]. Această comparaţie, atât de plastică, a stimulat şi încercarea de a repertoria şi a populariza măcar ideile-cheie din *Adevăr şi metodă*, cea mai cunoscută lucrare a savantului menţionat[6]. Motivul? Gadamer *nu avansează nicio ipoteză fără a*

---

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Academia Română – Filiala Iaşi.

[1] Corespondentul roman al lui Hermes era zeul Mercur, iar Hegel îl invocă pentru aceleaşi „îndemânări": „Atunci când, atingând nivelul reflecţiei, istoria ajunge să urmărească puncte de vedere generale, trebuie să observăm că asemenea puncte de vedere sunt prin natura lor veridice, ele nu constituie numai firul vizibil şi ordonarea exterioară, ci însuşi spiritul intern care cârmuieşte evenimentele şi acţiunile. Într-adevăr, aşa cum Mercur cârmuieşte sufletele, ideea este, în realitate, cârmuitor al popoarelor şi al lumii, iar spiritul, adică voinţa sa raţională şi necesară, este ceea ce a condus şi conduce evenimentele istorice: cunoaşterea spiritului, în această activitate de conducere, este scopul pe care-l urmărim aici" (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, traducere de Petru Drăghici şi Radu Stoichiţă, Bucureşti, Editura Humanitas, 1997, p. 11). O analiză minimală a ideilor lui Hans Georg Gadamer nu ne obligă să îl contrazicem; mult mai constructivă ni se pare contextualizarea operei sale, integrarea ei în concertul teoriilor pe care şi Gadamer le-a discutat. O critică eficace nu îl supune contestării, ci comparaţiei.

[2] Anca Balaci, *Mic dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Bucureşti, Editura Mondero, 1992, p. 191−192; caduceul era un baston pe care se încolăceau doi şerpi.

[3] Paul Hamilton, *Historicism*, London/New York, Routledge, 1996, p. 52.

[4] Vezi Radu Neculau, *Filosofii terapeutice ale modernităţii. Hermeneutică, teorie critică, pragmatism*, Iaşi, Editura Polirom, 2001, p. 50−64. Gadamer era de părere că „înţelegerea nu se face doar *în interiorul* unei tradiţii, ci şi *cu ajutorul* acesteia [s.a., L.C.]", spune Lucia Cifor, în *Principii de hermeneutică literară*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2006, p. 231.

[5] Hans Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, traducere de Val. Panaitescu, Iaşi, Editura Polirom, 2000, p. 8.

[6] Idem, *Adevăr şi metodă*, traducere de Gabriel Marcel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn, Călin Petcana, Bucureşti, Editura Teora, 2001, 736 p. Despre această carte, apărută în 1960, există o bogată bibliografie: Diane P. Michelfelder, Richard E. Palmer (eds.), *Dialogue and Deconstruction. The Gadamer – Derrida Encounter*, State University of New York Press, 1989, 352 p.; Osman Bilen, *The Historicity of Understanding and the Problem of Relativism in Gadamer's Philosophical Hermeneutics*, Washington, The Council for

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

face istoria eventualelor ei precedente, oferindu-ne, indirect, o panoramă a întregii gândiri istorice moderne.

Tradiția, un text?

Hans Georg Gadamer consideră că înțelegerea tradiției facilitează investigarea unor fragmente de realitate (arta, filozofia, istoria) al căror adevăr depășește domeniul de competență acoperit de metodele științifice. În viziunea lui, tradiția nu presupune precepte epistemice intangibile, ci încercări de îndreptare a unor prejudecăți despre rostul și putințele științei. Nu dictează, ci mijlocește permanent un adevăr care nu rezultă decât din implicarea noastră în experiențe comune. *A înțelege* și *a participa* la o aceeași viață sunt aici premizele de bază ale drumului spre adevăr. În lectura gadameriană, adevărul patronat de tradiție nu e suprauman, „obiectiv", definitiv stabilit. E mai curând o sinteză a realităților existente, „exersate", o alchimie a tuturor istoriilor care vor fi fost.

Spre deosebire de accepția kantiană[7] a ideii de adevăr, Gadamer consideră că arta include și ea o pretenție de veridicitate, diferită de aceea a științei, dar nu inferioară acesteia. Pledând pentru legitimitatea adevărului extras din experiența estetică, Gadamer

Research in Values and Philosophy, 2000, 212 p.; Robert J. Dostal (ed.), *The Cambridge Companion to Gadamer*, Cambridge University Press, 2002, 318 p.; Donatella Di Cesare, *Gadamer. A Philosophical Portrait*, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 2007, p. 36−47; Chris Lawn & Niall Keane, *The Gadamer Dictionary*, London, Continuum International Publishing Group, 2011, p. 144−148; Francis J. Mootz, George H. Taylor (eds.), *Gadamer and Ricœur. Critical Horizons for Contemporary Hermeneutics*, London, Continuum International Publishing Group, 2011, p. 63−103; Karl Simms, *Hans-Georg Gadamer*, London/ New York, Routledge, 2015, 180 p.; Jerome Veith, *Gadamer and the Transmission of History*, Bloomington/ Indianapolis, Indiana University, 2015, 220 p.

[7] Lupta în jurul ideii de adevăr s-a dat deseori pe tărâmul artelor. Despre judecățile de gust subiective care, datorită prezumției unui simț comun universal, par obiective, vezi Immanuel Kant, *Critica facultății de judecare*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura ALL, 2007, p. 176−180. Kant ținea la ideea că adevărul (lumilor posibile) – pe care îl deosebea de veridicitate (verificată în practică) – nu este relevant prin el însuși, mult mai importantă fiind calea pe care ajungem la el. Vezi idem, *Observații asupra sentimentului de frumos și sublim*, traducere de Rodica Croitoru, București, Editura ALL, 2008, p. 216. În privința simțului comun și a capacității lui de a resemantiza viața cotidiană, preferăm însă glosele lui Herman Parret, *Sublimul cotidianului*, traducere de Magda Jeanrenaud, București, Editura Meridiane, 1996, 236 p. Distincțiile făcute de exegeți nu sunt consonante, dar noi reținem departajarea dintre abstractele „lucruri în sine" (care pot fi doar gândite) și fenomenele „în curs" (efectiv cognoscibile) care ne afectează aici și acum (Mircea Flonta, *20 de întrebări și răspunsuri despre Immanuel Kant*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 93−95). Nu întrezărim o antiteză fermă clară între *adevăr* și *eroare*, de teamă ca ultima să nu fie confundată cu *minciuna*. S-a preferat opoziția mai ambiguă dintre *adevăr* și *aparență*; sau, am spune noi, s-a semnalat proliferarea confuziei dintre ceea ce ni se pare *logic* și ceea ce credem noi că ar fi *veridic* (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 100−101). Dar s-a evidențiat o anumită istoricitate a acestor diferențieri, Umberto Eco evocând respectivele etapizări cu o anumită rezervă: „Kant ar fi făcut un pas înainte față de tradiția gnoseologică ce merge de la Aristotel până la [John] Locke [1632−1704], tradiție prin care se încearcă să se modeleze cunoașterea după percepții: Kant ar fi lichidat problema percepției, afirmând că cunoașterea atârnă de propoziții, și nu de obiecte" (Umberto Eco, *Kant și ornitorincul*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2002, p. 77). Nu lipsită de importanță ni se pare o remarcă oarecum complementară a lui Umberto Eco, tot despre Kant, rolul ei istoricizant motivând citarea noastră: „Dar cel care-l deșteaptă din somnul său dogmatic se pare că a fost [David] Hume, problematizând raportul cauzal dintre lucruri, și nu Locke, care pusese și el pe tapet problema unei activități a intelectului în numirea lucrurilor" (*ibidem*, p. 76). Și dacă ne interesăm un pic de soarta ideii de *eroare*, aflăm că aceasta și-a procurat un faimos *post-scriptum*. Cunoașterea fiind pentru Nietzsche o iluzie, el „refuză, deci, să mai înțeleagă prin ideea de adevăr ideea de adecvare a intelectului la lucruri […] și, de asemenea, să mai asocieze conceptul de *cunoaștere* cu conceptul de *adevăr*, afirmând că *adevărul* este o *ficțiune* sau o *eroare* (*în concepția gânditorului nostru termenii sunt echivalenți*) [s.n., A.M.]". Vezi Vasile Frăteanu, *Critica gândirii mitice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980, p. 79.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

redescoperă filosofia lui Hegel[8]; cel care credea în posibilitatea de a scrie o istorie a concepțiilor despre lume și, totodată, o istorie adevărului, așa cum se nasc amândouă din oglinda artei[9]. Doar așa am „sintetiza" realitatea, am dezvălui-o, am scoate-o la lumină, dovedind că imitația are un potențial cognitiv, prin care reactualizăm lucruri esențiale, arhetipale, divine chiar; uitate, dar nu dispărute pentru totdeauna. Cel care imită o operă de artă aduce pe lume, încă o dată, ceea ce el cunoaşte, restituindu-ne adevăruri ştiute şi de noi, dar momentan pierdute din vedere. De exemplu, cu toate că unii artişti lansează modele şi canoane, posteritatea lor nu se reduce la un şir de imitaţii oarbe. Chiar şi atunci când reproducem o operă celebră, o recreăm potrivit sensului redescoperit în ea; ori i-l sporim pe acela vechi. Simplificând cumva, *a imita* înseamnă, într-o primă etapă, *a suplini*, a evoca ceva care nu mai e de faţă.

Abordând opera de artă ca „text", Gadamer se întoarce la hermeneutica romantică, la Friederich Daniel Ernst Schleiermacher (1768−1834)[10] în special, urmărind restaurarea, prin decriptare/înțelegere, a motivațiilor aflate la originea unei creații[11]. După Schleiermacher, arta pusă în circulație și ajunsă până la noi nu mai este o entitate autentică, primară, deoarece fiecare artefact trebuie perceput, în primul rând, prin contextul care i-a dat viață[12]. De aceea, dacă opera este smulsă din mediul ei originar

[8] Nu oricine se poate apropia de Hegel, mai ales dacă nu are, cum este și cazul nostru, pregătirea filozofică necesară. Nu degeaba Andrei Pleşu lăuda efortul lui Constantin Noica de a ne ni-l reda pe Hegel într-o manieră accesibilă, extrem de folositoare și istoricilor. Vezi Constantin Noica, *Povestiri despre om după o carte a lui Hegel*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2009, 308 p.

[9] Vezi Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. 1−2, traducere de D. D. Roşca, Bucureşti, Editura RSR, 1966, 630 p., 636 p. Vom încerca să înfățișăm ideile lui Gadamer punându-le în oglindă cu acelea ale filosofilor care au însemnat ceva în formarea lui. Iar când vine vorba despre artă, Hegel și Gadamer sunt deseori puși laolaltă: „Să mai notăm îmbogățirile particulare pe care Hegel le-a putut dobândi, pentru concepția sa estetică, în cei doi ani de la Heidelberg, înaintea chemării lui la universitatea din Berlin. Problema a fost reactualizată de Hans Georg Gadamer. […] Gadamer caracterizează scurta întâlnire a severului filosof cu un Heidelberg romantic, preocupat de basme, poezie populară, cântece populare, cărți pline de fantezie, și susține că Hegel și-a îndreptat critica mai degrabă împotriva romantismului de la Jena decât a celui popular de la Heidelberg. Și Gadamer deplânge necunoașterea formei heidelbergiene a prelegerilor de estetică" (Ion Ianoși, *Hegel și arta*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1980, p. 121). O aplicare analogică, în domeniul artei, a teoriilor lui Karl Popper despre tradiție (vezi capitolul *Spre o teorie rațională a tradiției*, în *Conjecturi și infirmări. Creșterea cunoașterii științifice*, traducere de Constantin Stoenescu *et alii*, Bucureşti, Editura Trei, 2002, p. 163−181) o datorăm lui John E. Hancock, *Hermeneutica radicală și opera de artă*, traducere de Alina Cârâc, Bucureşti, Editura Paideia, 2001, p. 71−72. Ce anume preia Hancock din gândirea lui Popper, ca să transpună totul în arhitectură? Este atras de ideea că factorul istoric dotat cu cel mai mare potențial revoluționar ar fi tocmai continuitatea; ceea ce nu ar fi posibil fără o tradiție secundă care corectează încontinuu tradiția primară, cea operativă. Luând ca exemplu raporturile dintre *dreptul* englez (tradiția) și *jurisprudență* (practica), Popper explică longevitatea Magnei Charta prin corijările care nu au subminat-o, ci adaptat-o la actualitate; și, cel mai important, au lărgit consensul social din jurul ei, deosebind dreptul (avantajat de o audiență consistentă) de științele experimentale (cu un public academic extrem de restrâns) (*ibidem*, p. 71). Comentând aceeași lucrare a lui Karl Popper, Horia-Roman Patapievici nota: „Karl Popper, care a subliniat în repetate rânduri rolul crucial al tradiției în formularea cunoașterii inovatoare, spune că un raționalist înțelege foarte ușor că își datorează rațiunea altor oameni și că, tocmai pentru că este raționalist, raționalistul înțelege și limitele raționalismului, și faptul că acesta nu este posibil fără tradiție. Raționalism, pentru Popper, nu înseamnă atotputernicia rațiunii, ci capacitatea de a învăța din critică. Căci nici o discuție rațională nu se poate purta fără a avea în vedere adevărul teoriilor concurente" (Horia-Roman Patapievici, *Partea nevăzută decide totul*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2015, p. 214).

[10] Vezi capitolul *Schleiermacher's Theory of Language: the Ubicuity of a Romantic Text*, în Richard Crouter, *Friedrich Schleiermacher between Enlightenment and Romanticism*, Cambridge University Press, 2005, p. 195−206.

[11] Un reper constant pentru înțelegerea gândirii istorice din secolul XIX este lucrarea lui Friederich Daniel Ernst Schleiermacher, *Hermeneutica*, traducere de Nicolae Râmbu, Iași, Editura Polirom, 2001, 180 p.

[12] Glosând despre hermeneutica lui Schleiermacher în viziunea lui Gadamer, Lucia Cifor opinează că „interpretul poate să *re-facă* parcursul *facerii* operei în întregime [s.a.]" (Lucia Cifor, *op. cit.*, p. 87). Parafrazându-l

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sau dacă acesta nu e conservat cum se cuvine, ea își sărăcește haloul semantic. Adevărata definiție a operei de artă stătea, după Schleiermacher, în *începuturile* ei, în împrejurările care i-au făcut posibilă geneza. A-i sesiza semnificațiile este același lucru cu a-i recupera ingredientele genezei sale. Hermeneutica romantică își propunea, cam utopic, să protejeze textele de falsele actualizări; să facă inteligibil adevăratul lor înțeles prin descoperirea și reconstruirea stării dintâi, singura care părea să le explice în mod credibil[13]. Preceptele acestea i se par însă lipsite de noimă lui Gadamer, restaurarea unei vieți trecute/primare fiind imposibilă din cauza zdrobitoarei noastre istoricități. Cum adică? Viața pierdută pe care am vrea să o resuscităm, să o întoarcem cumva din îndepărtarea ei temporală, nu va mai fi niciodată aceea originară. Iar tendința postbelică de a scoate operele din muzee și de a le duce acolo unde fuseseră găsite este o bună exemplificare în acest sens. Îi mai adăugăm și dorința de a reda monumentelor forma lor inițială. În niciunul din aceste cazuri operele nu mai redevin, realmente, ceea ce fuseseră odinioară. Rămân simple obiective turistice. Căci valoarea de suvenir a unui vestigiu nu se află în obiectul însuși, afirmă Gadamer. Monumentul are oricum o însemnătate, doar ca amintire, pentru cel încă atașat de istoria acelei rămășițe. Suvenirurile nu mai au niciun rost dacă perioada pe care o evocă își pierde relevanța. Ele nu ne permit să zăbovim asupră-le, ci asupra trecutului pe care îl întruchipează în ochii cuiva.

Care ar fi ideile prin care Gadamer „înrudește" critica de artă cu hermeneutica[14]? *Opera de artă se caracterizează tocmai prin faptul că nu este înțeleasă pe deplin niciodată*. Nu obținem din ea o informație corectă și atât. Nu putem culege dintr-însa toate interpretările pe care le-ar conține, astfel încât să rămână după aceea vidă, asemenea unei știri aduse la cunoștința tuturor. O operă de artă, chiar și cea poetică, nu este niciodată epuizată, principala atitudine față de ea fiind *așteptarea diversificată,* prognozează Gadamer. Nicio creație nu ni se adresează mereu în același fel, consecința fiind că și noi trebuie să îi răspundem în mod diferit. Paradoxal, diversele disponibilități de receptare conservă unitatea mesajului artistic chiar printr-o mare varietate de răspunsuri, reacții și replici[15].

Gadamer crede totuși că s-ar comite o mare greșeală dacă această pluralitate de interpretări derivate ar fi orientată împotriva sensului fundamental, definitoriu, al operei. Un exemplu: produs al matematicii, deci al unor postulate cu valabilitate universală, arhitectura era văzută de medievali drept un mod de cunoaștere[16]. Dacă ne distanțăm de această epocă din cauza judecăților estetice, atunci creațiile ei își pierd rostul inițial; mai ales că marile capodopere medievale nu au fost destinate liberei noastre acceptări sau

---

pe Gadamer, ea îi atribuie lui Schleiermacher următoarea „procedură" hermeneutică: „Avându-și originea în libertatea absolută de creație, operele (romantice) nu pot fi înțelese și interpretate după reguli prestabilite, ci – așa cum va spune Schleiermacher – prin *divinație*, singura de la care pornind se poate reconstitui (*reproduce*) momentul *productiv* [s.a.]" (*ibidem*, p. 86).

[13] Vezi capitolul *Schleiermacher* din Frederick Copleston, *Istoria filosofiei*, vol. VII, *Filosofia germană în secolele XVIII și XIX*, traducere de Laurențiu Staicu și Alexandru Marcoci, București, Editura ALL, 2008, p. 144−152.

[14] Anders Odenstedt, *Gadamer on Tradition – Historical Context and the Limits of Reflection*, Springer International Publishing AG, 2017, p. 33−53.

[15] Același Hans Georg Gadamer opina că opera de artă „pretinde să fie construită de spectatorul în fața căruia se prezintă. […] Este ceva ce nu este, nu e pur și simplu ceva cu scop determinat […], ci este ceva care se întemeiază drept ceea ce apare și se epuizează prin jocul său abia în cel care trebuie s-o contemple" (Hans Georg Gadamer, *op. cit.*, p. 57). Și ca să fie mai clar, Gadamer dă drept exemplu cititul: „Nu produce o nouă realitate autonomă – și totuși pare pe cale s-o facă – și în toate modurile" (*ibidem*, p. 57).

[16] Wladyslaw Tatarkiewicz, *Istoria esteticii*, vol. II, *Estetica medievală*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Meridiane, 1978, p. 230.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

respingeri. Nici un artist al evurilor strâns legate de religie nu şi-a conceput opera cu altă intenţie decât aceea de a fi acceptată ca atare[17]. În consecinţă, conştiinţa estetică este totdeauna secundară în raport cu *pretenţia nemijlocită de adevăr* pe care asemenea lucrări o degajă, conchide Gadamer. Aşadar, ori de câte ori judecăm o operă de artă religioasă din perspectivă estetică ne îndepărtăm de aspectele familiare oamenilor premoderni şi felului în care ei îşi trăiau lumea. A judeca estetic este ca şi cum ne-am sustrage contactului cu ceea ce ne impresionează direct, noi îndepărtându-ne astfel de realitatea experienţei artistice.

Pledând pentru utilizarea limbajului esteticii în activitatea hermeneutică, Gadamer îşi argumentează abordarea cu unele trimiteri la istorie. Bunăoară, atunci când spunem despre o activitate oarecare că este făcută într-un „stil mare", o judecăm într-un mod estetic. Iar dacă ne propunem să procedăm într-un stil anume, nu dorim decât să ne facem vizibili pentru alţii. Stilul înseamnă şi aici *unitate de expresie*, subliniază Gadamer. Transpunerea conceptului de *stil*, specific istoriei artei, în istoria generală, presupune că fenomenele celei din urmă *nu sunt vizate în propria lor semnificaţie*, ne avertizează Gadamer, ci în apartenenţa lor la un ansamblu de „forme" şi modele de acţiune ce caracterizează o epocă. Totuşi, *semnificaţia istorică* a unui eveniment nu trebuie să concorde neapărat cu *valoarea cognitivă* pe care acesta o are ca fenomen vizibil, concret, expresiv. Iar explicaţia o găsim în interpretările cu mare longevitate, transmise nouă de tradiţie. Cea din urmă nu funcţionează ca un mit al originii. Tradiţia este, mai curând, codificarea consensuală şi negociată a unor experienţe colective, aici incluzându-se chiar şi modul în care este narativizată dispariţia unor civilizaţii. În consecinţă, *racordarea la tradiţie* nu este acelaşi lucru cu privilegierea *tradiţionalului*; căruia ar trebui, chipurile, să ne supunem orbeşte. Formula „racordare la tradiţie" nu se reduce la ceea ce cunoaştem despre biografia unei idei sau a unei comunităţi. După Gadamer, chiar şi modificarea ordinii existente este o formă de reinventare a *deja ştiutului*, o tentativă de a-l aborda de pe alt versant[18].

[17] Iată o şi „replică" românească, se înţelege imaginară, venită din partea lui Tudor Vianu: „[…] fiind produsele adaptării unui material la o dorinţă, operele au o valoare eternă, ca unele care reprezintă o posibilitate permanentă de a satisface o anumită dorinţă. Dacă le privim în afară de viaţa lor în timp, adică în reducţie fenomenologică, operele sunt configuraţii în vederea unor dorinţe posibile. Pentru a le gândi ca opere, spiritul trebuie să închipuie aceste dorinţe, chiar dacă nu le resimte efectiv. Este ceea ce face de nenumărate ori cercetarea preistorică şi arheologică, atunci când scoate la iveală obiecte aparţinând unor civilizaţii trecute. Pentru a le identifica drept opere, şi nu ca obiecte produse de întâmplare, preistoricul şi arheologul trebuie să-şi reprezinte dorinţa pentru satisfacerea căreia ele au putut fi configurate. Dacă multă vreme silexurile preistorice au putut fi luate drept fosile sau meteorite, înainte de a fi recunoscute ca arme, lucrul se datoreşte faptului că savanţii n-au putut închipui din capul locului dorinţa umană cu care aceste obiecte au putut fi cândva corelate. [...] Incertitudinea în stabilirea caracterului lor de opere provine din greutatea întâmpinată de cercetători de a corelaţiona obiectele respective cu reprezentarea unei dorinţe umane. Viaţa operelor în interpretarea arheologică, ca şi aceea pe care ele o trăiesc în muzee, este însă o existenţă ipotetică, redusă. O viaţă deplină nu trăiesc însă operele decât atunci când se întâlnesc cu o dorinţă vie, actuală. Oscilaţiile istorice ale dorinţelor, orientarea lor în altă direcţie, rărirea sau dispariţia lor, uneori reînvierea sau chiar noua lor proliferare, determină viaţa lor în timp. De nenumărate ori, în decursul istoriei, operele au încetat să mai satisfacă vreo dorinţă, nu din pricina unei transformări în structura operei, ci din pricina transformării dorinţei. Muzeele tehnice ne înfăţişează, cu profunzime, ustensile, aparate, vehicule, mobile, costume pe care nimeni nu le mai doreşte. Există şi opere de artă, desigur nu cele mai de seamă dintre ele, din faţa cărora dorinţa omenească s-a retras: romanele pastorale ale Renaşterii, sonetele abaţilor galanţi din epoca preţiozităţii, tragediile retorice ale epigonilor clasicismului. Din când în când, dorinţa actuală se poate acorda cu un tip mai vechi al ei şi, atunci, opere care încetaseră să mai trăiască o viaţă deplină dobândesc un nou spor de vitalitate" (Tudor Vianu, *Tezele unei filosofii a operei*, Bucureşti, Editura Univers, 1999, p. 57−59).

[18] Nu toată lumea i-a cântat în strună lui Gadamer. Vezi dialogul dintre Patrick Llored şi Jean Bollack; el atinge, în manieră critică, concepţia gadameriană despre tradiţie. Gadamer credea că semnificaţia unui text

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cu siguranță că tradiția nu este o înțelegere a istoriei ca *desfășurare*, insistă Gadamer, ci o reasumare a acelor întâmplări care ne ies în întâmpinare; și care ni se adresează și care ne implică. Nu lecturăm pur și simplu trecutul fără a visa, măcar puțin, să facem parte din el. Întreaga filozofie a istoriei este supervizată de o anumită *conștientizare a istoriei efectelor ei asupra noastră*, arată Gadamer. Altfel spus, nu ne detașăm de procesul istoric, nu ne plasăm în afara lui, nu îl avem „la dispoziție", ca obiect. Dacă gândim altfel, vom ajunge mereu prea târziu ca să mai surprindem adevărata experiență a istoriei, trăirea ei autentică. Vom reuși însă câte ceva dacă vom accepta de la bun început că ne aflăm în mijlocul istoriei, că nu putem niciodată să „ieșim" din ea; dar, în același timp, că nu suntem doar o verigă a lanțului cronologic ce se derulează la nesfârșit, ci avem în fiecare clipă posibilitatea de a înțelege acel fapt istoric *care vine către noi* și ne este transmis, din trecut, prin tradiție[19]. După cum am

se consolidează prin readaptarea interpretărilor la noile împrejurări istorice în care sunt recitite acele rânduri. Jean Bollack este însă de părere că prezumtiva rezervă de sensuri nu e conservată întocmai: o lectură nouă nu apără vechile înțelesuri, ci redescoperă, mai degrabă, viziuni mai puțin acceptate, dar cu care ne obișnuim treptat. Să redăm aici un fragment: „P.L.: *Voința dumneavoastră de a reveni la starea constitutivă a materiei textului, la condițiile de producere a afirmațiilor, în fond, la starea obiectivă a textului, se lovește de critica obiectivismului întreprinsă de filozoful Gadamer. Într-adevăr, pentru Gadamer, nu putem să ne deplasăm din punct de vedere intelectual și să ne reașezăm într-o situație istorică pentru a putea regăsi textul dintâi, inițial, în stare obiectivă, în măsura în care, «pentru a înțelege o tradiție, trebuie fără îndoială să dispui de un orizont istoric. Un asemenea orizont nu poate însă fi dobândit prin deplasarea într-o situație istorică. Dimpotrivă, pentru a putea să te reașezi astfel într-o situație, trebuie să dispui totdeauna de un orizont». Ce răspuns dați acestui argument forte, conform căruia orizontul istoric al textului este imposibil de cunoscut, pentru că cititorul nu se poate desprinde din orizontul lui propriu și singular?* […] J.B.: În hermeneutica lui Gadamer, de exemplu, punctul de vedere istoric pare că deține primul loc în supraviețuirea operei pe termen lung. Fiecărei întâlniri îi corespunde o nouă adaptare, contextul trebuind retradus și exprimat cu conceptele pretinse de stadiul evoluției conștiinței lumii. Dacă textul clasic trebuie să rămână o referință vie și să continue să formeze spiritele, este necesară o formă de actualizare. Conținutul originar, care este depozitat în limbă și în acest fel desprins de încarnarea lui istorică și de forma lui dintâi, limba însăși, de astă dată a interpretului, poate găsi mijloacele de a-l reconstitui rostindu-l din nou și explicitându-l pentru cititorii unei noi epoci. […] Pentru a rămâne el însuși, Goethe, de pildă, nu poate să nu fie explicat. Astfel trăiește el, arătând pe această cale forța a ceea ce a spus sau a ceea ce, grație limbajului, s-a spus prin intermediul său. Poate fi el însă cu adevărat situat, apreciat sau criticat dacă nu ne punem întrebări despre propriul său punct de vedere și despre statutul unuia dintre adevărurile pe care s-a hotărât să le ilustreze sau să le aprofundeze într-una dintre operele sale? Este oare de ajuns s-o retraducem pentru alte generații? Desprinzând-o din orizontul ei personal și istoric, nu înseamnă oare că o sufocăm? Iar cel care o reformulează nu riscă el oare să o deformeze? […] Tradiția nu este ea oare locul unde operele sunt puse la dispoziția unor noi interese și scopuri în deplină libertate? Succesiunea reactualizărilor conforme luate în considerare de Gadamer nu este oare o utopie sau, mai curând, o proiecție, ce permite consolidarea edificiului fragil al unei tradiții chemate să îmbine repetiția și conservarea cu o neîncetată reînnoire, în realitate mai degrabă fictivă? Istoria este înfățișată ca un vast parcurs traversat de tradiție, ce se îmbogățește fără doar și poate cu noi opere, fără a se modifica însă în chip esențial. Prin urmare, pentru Gadamer, moștenirea are întâietate; ea nu poate fi dominată decât prin adaptare" (Jean Bollack, *Sens și contra sens. Cum citim? Convorbiri cu Patrick Llored*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 95−99). Despre tradiție, Hans Georg Gadamer și critica lui Jean Bollack vezi și Pierre Judet de La Combe, *Sur la relation entre interprétation et histoire des interprétations*, în „Revue Germanique Internationale", cu tema *Théorie de la littérature*, 8/1997, p. 9−29.

[19] Formula are mai multe interpretări, cea gadameriană apropiindu-se, fără a se confunda, de aceea heideggeriană. „De ce ar fi «istoria» ceva metafizic? Deoarece, după Heidegger, înțelegem istoria ca succesiune de epoci, succesiune care respectă percepția timpului ca scurgere unidimensională de «acum»-uri, într-o direcție ce vine din viitor și merge spre trecut. Această perspectivă asupra timpului a fost fixată de către Aristotel în *Fizica* sa, consideră Heidegger – această carte fiind, la rândul ei, cartea fondatoare a filozofiei (metafizicii) apusene. […] Heidegger opune perspectivei «fizice» asupra timpului o *perspectivă incipientă, construită în jurul începutului care ne vine din față* și în jurul sintagmei «a fi ajuns deja acolo unde încă nu suntem»: e vorba de timpul menitor al chemării ființei. În concordanță cu dimensiunea sa metafizică, «istoria» denumește și *știința* despre scurgerea perioadelor timpului «fizic». Or, pentru Heidegger, *Geschichte* denumește *donația* chemării ce vine peste om din partea ființei [s.n., A.M.]" (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 384−385).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

precizat deja, Gadamer numeşte această situaţie „conştiinţă a istoriei efectelor" şi îşi justifică formularea apelând la două ipoteze de lucru:

a) conştiinţa noastră este influenţată de un proces istoric real, care nu ne permite situarea în afara istoriei;

b) producem în noi, iar şi iar, conştiinţa faptului de a fi influenţaţi de acel trecut ce ajunge în câmpul experienţei noastre şi ne constrânge să îi facem faţă, să ne asumăm oarecum adevărul lui.

Paradoxal, tocmai în eventualitatea ca un moment oarecare să întrerupă o evoluţie îndelungată se află, în concepţia lui Gadamer, şansa de *a păstra* şi a cunoaşte o anume perpetuitate istorică. Perenitatea nu mai este gândită ca un *perpetuum mobile* al timpului în derulare. Dimpotrivă, *discontinuităţile* inerente experienţei de zi cu zi sunt cele care dau seamă despre modul cum ne salvăm ideea de *continuitate*[20]. Cea din urmă nu este o certitudine liniştită; nici nu reprezintă iluzia că devenirea ar fi adevărata realitate a fiecărei clipe ori că tranziţia ar garanta perpetuarea unui proces în curs. Continuitatea este produsul unei *transmiteri* girate de tradiţie. Dar respectivul transfer nu are nimic din siguranţa liniştitoare a lucrurilor realizate de la sine; tradiţia poate fi combătută cu pasiune revoluţionară chiar acolo unde se dovedeşte lipsită de viaţă sau rigidă. *Tradiţia îşi confirmă adevăratul sens nu prin menţinerea perseverentă a ceea ce este adus până la noi, din trecut, ci prin faptul că îşi dovedeşte realitatea proprie furnizând alte întrebări, prin care continuă să ne influenţeze şi să „converseze" cu noi.*

Probitate iluministă, autenticitate romantică

Unul din punctele din care pleacă demonstraţia lui Gadamer este opoziţia, oarecum pedagogică, dintre iluminism şi romantism.

Critica iluministă rezultă, în primul rând, din abordarea Bibliei ca *izvor istoric* şi din subminarea adevărului ei dogmatic[21]. Dificultatea acestei „demascări" rezulta însă chiar din simplul fapt al *fixării scripturale* a faptelor din Vechiul şi Noul Testament. Scrisul în sine a deţinut, în decursul atâtor secole de analfabetism, un prestigiu deosebit. Posibilitatea ca o afirmaţie transcrisă să nu fie adevărată părea foarte greu de închipuit. *Scripturalul* putea fi arătat/expus/văzut, bucurându-se de o anumită „palpabilitate"; fără a fi citit/descifrat, putea trece drept probă materială[22]. De aceea, eliberarea de prejudecăţile favorabile scrisului-revelaţie a pretins o anumită perseverenţă. Iluminismul venind cu ideea că ceea ce citim nu este obligatoriu şi adevărat, sursa credibilităţii nu mai era tradiţia, ci *raţiunea*[23]. În replică faţă de credinţa în progres a iluminismului, atât de ostil superstiţiilor, în epoca romantică, evul mediu gotic, simplitatea rustică şi apropierea de natură dobândeau o oarecare echivalare cu *veridicitatea*. Ceea ce fusese de la început,

[20] Christopher Kubiak, *Sowing Chaos: Discontinuity and the Form Autonomy in the Fragment Collections of the Early German Romantics*, în „Studies in Romanticism", volume 33, number 3, Fall (1994), p. 411−449.

[21] Pentru o înţelegere „la firul ierbii" a criticismului iluminist, vezi Raymond Trousson, *Istoria gândirii libere. De la origini până la 1789*, traducere de Mihai Ungurean, Iaşi, Editura Polirom, 1997, p. 143−222.

[22] Gadamer trebuie pus în oglindă cu alţi filozofi, exact pe acelaşi subiect. De aceea, nu strică să parcurgem cele spuse de Michel Foucault, în a doua oară a cursului său din 3 martie 1982. O bună parte din acea prelegere el s-a referit şi la *Scrisul ca exerciţiu fizic de încorporare a discursurilor*. Detalii în Michel Foucault, *Hermeneutica subiectului. Cursuri la Collège de France (1981−1982)*, traducere de Bogdan Ghiu, Iaşi, Editura Polirom, 2004, p. 339−351.

[23] Vezi Peter Hanns Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, University of California Press, 1975, p. 48−126.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deci *originar*, părea să fi fost *întreg*, nealterat, *autentic* și, de aceea, *adevărat*[24]. Ca reacție la evoluția închipuită de iluminism, se năștea o tendință de restaurare a vechiului; se pleca de la criteriul *precedenței* și de la ceea ce Gadamer numește tendința aderării conștiente la inconștient, la înțelepciunea superioară a Genezei. Era pusă iarăși sub „reflectoare", dar cu o altă intenție, opoziția iluministă dintre mit și rațiune. Credința în perfectibilitatea celei de a doua se transforma, odată cu romantismul, într-una a așa-zisei perfecțiuni a conștiinței „mitice"; una reflectată în starea primordial-paradisiacă a gândirii, de dinainte de „păcatul originar". Se exalta deci un stadiu „originar" al reflecției, care ar fi premers „corupătoarei" logici umane, inevitabil „situată" și fragmentară. Cunoașterea mitică a Creației fiind dintotdeauna apanajul cunoașterii divine, supraumane, obscuritatea misterioasă care a precedat logica noastră era, pentru romantici, un alt nume al cunoașterii absolute[25].

Din revalorizarea romantismului s-a conturat și atitudinea științei istorice a secolului al XIX-lea. Ea nu mai măsura trecutul cu criteriile prezentului, ci acorda epocilor consumate o inteligibilitate proprie. Discreditarea principială a tuturor prejudecăților – care leagă patosul empiric al noilor științe ale naturii de iluminism – devine radicală în cadrul iluminismului istoriografic. „Școala istorică" (Leopold von Ranke, Wilhelm Dilthey, Johann Gustav Droysen)[26] a apelat la un amestec de romantism și iluminism, îmbinând pasiunea restauratoare a primului cu antidogmatismul celui de-al doilea. Cum le împacă, peste ani și ani, Gadamer? Dacă iluminismul afirmă că orice tradiție care se înfățișează rațiunii drept absurdă poate fi înțeleasă *pe cale istorică* – cu alte cuvinte printr-o întoarcere la modul în care oamenii își reprezentau cândva trecutul –, atunci conștiința istorică apărută odată cu romantismul semnifică o *radicalizare a iluminismului*. Existența unui sens universal al devenirii – accesibil nouă prin rațiune – devine atât de puțin plauzibilă, încât întregul trecut și toate concepțiile care l-au marcat sunt înțelese „istoric". Chiar și Luther, se apără Gadamer, credea că hermeneutica era menită să ne învețe utilizarea corectă a rațiunii pentru înțelegerea tradiției. Iluminismul respinge însă ideea că tradiția poate fi și o sursă de adevăruri. Totuși, *autoritatea* nu se întemeiază obligatoriu pe un act de abdicare de la rațiune; ea nu se cedează, ci se cucerește, superiorul câștigând considerația inferiorului. Înțeleasă astfel, autoritatea nu mai implică supunere oarbă: ceea ce afirmă ea nu este tocmai infailibil, dar poate fi admis în principiu, măcar temporar.

Lui Gadamer i se pare că între tradiție și rațiune nu există rupturi absolute. Nici chiar cea mai autentică tradiție nu se perpetuează în mod natural, grație persistenței a ceea ce există deja, necesitând afirmare, asumare, cultivare, păstrare. Iar conservarea este un gest rațional, deși unul discret, nuanțează Gadamer. Chiar și în mijlocul unor

[24] Aserțiunea de mai sus este, în opinia noastră, una din ideile pe care Heidegger, în ciuda multor rețineri, le prelua de la romantici și le „practica" chiar și în plan privat. În scrisoarea lui din 12 septembrie 1929, adresată Elisabetei Blochmann, el eseiza suprapunerile dintre ceea ce i se părea *întreg* și ceea ce i se părea *adevărat*: „[…] *adevărul* existenței noastre nu este unul simplu. De aceea, felul în care-l resimțim în adâncul nostru cunoaște o profunzime și o diversitate cu totul aparte. Nu ajungem la el doar pe calea unor judecăți raționale confecționate de-a gata. El își are ziua și ceasul său, în care ajungem să deținem *pe de-a-ntregul* propria noastră existență". Vezi Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Corespondență (1918−1969)*, traducere de Ileana Snagoveanu-Spiegelberg, București, Editura Humanitas, 2006, p. 51.

[25] Heidegger a preluat ideea romanticilor, dar nu a respectat-o, trecând de la comentariul parafrastic la acela intertextual: „Când omul face experiența primordială a întregului ființării, el înțelege ceea ce este din perspectiva unui *început care vine ca să se retragă* [s.a.], al unei desfășurări și adăpostiri a ființării". Vezi Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 105.

[26] Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford University Press, 2011, 614 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

convulsii revoluționare, vechiul se menține într-o măsură mult mai mare decât ne dăm seama; și se unește cu noul, formând o altă valabilitate, o altă accepție a veridicității. Prezervarea nu provine dintr-un act mai puțin liber decât inovația, pentru că miza raportării reînnoite la trecut nu este deloc distanțarea față de ceea ce am moștenit. Ne aflăm mereu în interiorul tradiției, mesajul ei nefiindu-ne străin, ci aparținându-ne dintotdeauna, ca accesoriu indispensabil recunoașterii de sine, identității stabilizate.

Apariția conștiinței istorice a însemnat, într-adevăr, separarea comportamentului nostru științific de revenirea nostalgică la un trecut comun? Autodefinirea prin știință este oare mai corectă dacă mutăm tot ceea ce ține de propria ei istoricitate în sfera prejudecăților care trebuie eliminate? Gadamer crede că în științele spiritului înțelegerea se bazează pe o premiză fundamentală, aceea de a se lăsa interpelate de tradiție. Iar motivația i se pare simplă: *potrivit esenței universale a tradiției, doar ceea rămâne netrecător din trecut face posibilă cunoașterea istorică*. Tradiția este aici un alt nume pentru ideea de „clasic". Or, „clasicul" nu se cere interpretat la rândul lui; este „acel ceva" care comunică cu prezentul nostru de parcă i s-ar adresa în mod special. Ceea ce numim „clasic" nu necesită o depășire prealabilă a distanței istorice, căci efectuează el însuși această acomodare printr-o mediere permanentă. Clasicul este atemporal și normativ, dar Gadamer vede și aici o modalitate de a fi a ființei istorice: *conștiința istorică include și altceva decât este dispusă să mărturisească de la sine*, ne arată el.

Tu și eu: Schleiermacher

Gadamer ne amintește că hermeneutica nu este o metodă. Aceasta se ocupă de întrebările care fac posibilă orice cunoaștere, ne avertizează el. Cea practicată de romantici nu lua însă în considerare natura istorică a experiențelor umane. Schleiermacher credea numai în comprehensiunea celuilalt chiar din text, la fel ca în raportul dintre *eu* și *tu*[27]. Totul i se părea accesibil pentru că totul se reducea pentru el la text. De aceea, înclina să vadă explorarea trecutului ca *descifrare*, și mai puțin ca *explorare*. Va fi urmat, până la un punct, de Wilhelm Dilthey (1833−1911)[28].

[27] „Înțelegem prin identificare simpatetică afectul estetic al auto-transpunerii în Non-Eu, afect ce anulează distanța admirativă, conducându-l pe spectator sau cititor prin intermediul emoției la solidarizarea cu eroul aflat în suferință" (Hans Robert Jauss, *Experiență estetică și hermeneutică literară*, traducere de Andrei Corbea, București, Editura Univers, 1973, p. 275). Este o preocupare bine ilustrată și de alte epoci, mai vechi decât cea romantică. Vezi Raluca Dună, *Eu, Autorul. Reprezentări auctoriale în literatură și pictură. Din Antichitate până în Renaștere*, București, Editura Tracus Arte, 2010, p. 13−26.

[28] O abordare competentă a operei lui Dilthey ne este pusă la dispoziție de Radu Gabriel Pârvu, *Dilthey sau despre păcatul originar al filozofiei*, Iași, Institutul European, 2008, 242 p. Amănunte mai găsim la Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London/New York, Routledge, 2001, p. 63−70. George Bondor arată că hermeneutica iluministă se dezvoltase pornind de la două prezumții: a) aceea a inteligibilității totale a Creației; însă, omul nu își îngăduia decât o investigarea parțială a rosturilor ei, specializându-se în hermeneutica teologică, juridică sau filologică; b) aceea a unui intelect uman care funcționa după norme omnivalabile pentru fiecare individ, fără nici o deosebire. În opinia aceluiași George Bondor, Schleiermacher se remarca deci prin opoziția sa față de acest universalism kantian, el contestând mai ales așa-zisa metodă universală ce reglementa cunoașterea, dar nu o sporea defel. Hermeneuții de până la el nu făcuseră decât să adune informații empirice eterogene, din arii de investigație restrânse. Or, adevărul hermeneutic nu putea să ne parvină – după cum preconizase și Hegel – decât prin cuprinderea întregului; unul care, pentru romantici nu mai era deloc la vedere, ca o carte deschisă de Dumnezeu, ci mult mai obscur, mai ezoteric, mai cifrat. Interesant este că rolul jucat de Schleiermacher în istoria hermeneuticii era devoalat foarte clar abia de continuatori ca Wilhelm Dilthey, observă George Bondor. Pe de o parte, Schleiermacher descoperea adevărul unui text empatizând cu autorul acestuia și identificându-se cu dânsul; divinația lui pretindea o regresiune completă în timp, mimând un fel de contemporaneitate ideală a filosofului cu interpretul său; cei doi își „sincronizau"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Hermeneutica romantică solicita, aşadar, pe baza pretinsei omogenităţi a naturii umane, un substrat anistoric pentru teoria ei despre comprehensiune: individul care voia să înţeleagă ceva era astfel desprins de orice condiţionare istorică. Dimpotrivă, Gadamer consideră că înţelegerea nu trebuie văzută ca produs al unei subiectivităţi, cât mai ales ca inserare într-un eveniment pe care tradiţia îl interpretează, mediind mereu între trecut şi prezent. Schleiermacher practica însă o hermeneutică divinatorie prin care se transpunea în persoana autorului, suprimând, din această postură, orice înstrăinare faţă text. În opoziţie cu Schleiermacher, Martin Heidegger (1889−1976)[29] vorbea de un cerc al comprehensiunii; întemeiat, sesizează Gadamer, nu pe transpunerea în situaţia autorului, ci pe anticiparea, pe intuirea sensului textual potrivit unor aşteptări existente deja în noi din pricina tradiţiei şi a experienţelor anterioare[30]. La Heidegger înţelegerea nu se producea nici obiectiv şi nici subiectiv, el combinând dinamica tradiţiei cu iniţiativele interpretului[31]. Complicitatea cu tradiţia nu constituie, prin urmare, o simplă

opiniile, parcurgeau împreună itinerarul argumentativ şi ajungeau simultan la aceleaşi concluzii. Pe de altă parte, un continuator al său, Dilthey, schimba oarecum perspectiva, punându-se altfel în pielea autorului descifrat; el accepta paseitatea absolută a gândirii analizate; admitea deci distanţa temporală dintre autor şi hermeneut, „traducând" însă ideile celui dintâi în „limbajul" celui de-al doilea; conceptul-cheie mânuit de Dilthey nu mai era *empatia*, ci *retrăirea*, nuanţează George Bondor; în sensul de reactualizare, de „transportare" a sensului pierdut, din trecutul autorului în prezentul exegetului. Pentru mai multe detalii, vezi George Bondor, *Înţelegere şi adevăr. Proiecte hermeneutice în romantism*, în Andi Mihalache & Alexandru Istrate (coord.), *Romantism şi modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2009, p. 331−347.

[29] *Ibidem*, p. 143−149. Pentru raportarea lui Heidegger la romantici, vezi capitolul *From the Sense of Being to the Truth of Being. Poetry, Language, and History*, în Pol Vandevelde, *Heidegger and the Romantics. The Literary Invention of Meaning*, London/New York, Routledge, 2012, p. 89−139. Deşi relaţionările sale cu romanticii erau mai degrabă contradictorii, Heidegger are o vădită preferinţă pentru Hölderlin. Îl şi citează la tot pasul, chiar şi în corespondenţa cu Elisabeth Blochmann. Bunăoară, în scrisoarea din 11 iulie 1932, Heidegger îi amintea Elisabetei că „Hölderlin spune: «Însă, oamenii iubesc lucrurile prezente»" (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Corespondenţă*…, p. 84). Simpatia faţă de nefericitul romantic are şi alte fundamente decât cele de gust, Heidegger preluând din scrierile poetului anumite *Sugestii pentru exprimare şi limbaj*, din Friedrich Hölderlin, *Pagini teoretice*, traducere de Christian Schuster, Piteşti, Editura Paralela 45, 2003, p. 68−73. Apoi, să luăm totuşi în seamă şi comentariile pe care Heidegger le-a încercat în marginea poeziei lui Hölderlin, reţinând că, prin cuvânt, poetul creează fiinţare, zămislind, prin cuvânt, „permanenţe". Vezi Mihai A. Stroe, *Limbaj şi conştiinţă în metafizica şi poetica lui Hölderlin*, în Friederich Hölderlin, *Hyperion. Un fragment*, traducere de Mihai A. Stroe, Iaşi, Institutul European, 1998, p. 57.

[30] În 1988, Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu îşi anunţau intenţia de a-l explica pe Heidegger cu ajutorul lui Heidegger (Martin Heidegger, *Repere pe drumul gândirii*, traducere de Thomas Kleininger şi Gabriel Liiceanu, Bucureşti, Editura Politică, 1988, p. 9). Dar nu puteau să nu-l compare cu marile repere ale filosofiei europene: „[…] potrivit lui Heidegger, opera lui Platon marchează tranziţia de la înţelegerea adevărului ca «stare-de-neascundere» [a fiinţării] la înţelegerea lui ca «rectitudine» şi «corectitudine» [a privirii]" (*ibidem*, p. 163). Iar „corectitudinea privirii" nu este decât o „corectă îndreptare către…". Această „corectitudine" determină „o adaptare a privirii la lucrul ce urmează să fie văzut şi, astfel, o *potrivire*, o «asemănare» între pricepere, cunoaştere, enunţ şi lucru". Sunt aprecieri care aparţin celor doi editori/traducători ai operei heideggeriene, pledoaria lor prefaţând studiul *Doctrina lui Platon despre adevăr*, din *Reperele* lui Martin Heidegger (*ibidem*, p. 169−196). Nici Gadamer nu poate fi interpretat numai prin intermediul lui Gadamer, trimiterea la acelaşi Heidegger părându-ne inevitabilă. În studiul său *Despre esenţa adevărului*, din acelaşi volum, *Repere pe drumul gândirii*, ultimul distingea un adevăr al experienţei de viaţă, un adevăr al calculului economic, un adevăr al cercetării ştiinţifice, un adevăr al creaţiilor artistice, un altul al meditaţiilor filosofice şi, să nu uităm, un adevăr al revelaţiilor religioase (*ibidem*, p. 178). Plecând de la o diferenţă simplă dintre aurul pur şi cel falsificat, Heidegger nu identifica *adevărul* cu *realul* (căci şi aurul contrafăcut este real), ci cu *autenticul* (*ibidem*, p. 137). Gadamer se vede, aşadar, obligat să ţină cont de o tradiţie a compatibilizării dintre afirmaţie şi obiectul ei; oricum, câştiga prea puţin din dezvăluirea inadvertenţelor apărute între ceea ce vedem şi ceea ce spunem.

[31] În corespondenţa deja pomenită, Heidegger se confesa – la 4 aprilie 1937 – în legătură cu relaţia dintre autor, text şi cititor, luând ca pretext cursul pe care îl ţinea despre Nietzsche: „În ce mă priveşte, învăţ

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

premiză sub care ne plasăm din oficiu. O producem noi înşine înţelegând, participând la survenirea ei mereu într-o altă lumină şi împingând-o, la rândul nostru, mai departe[32]. Aşa cum destinatarul unei scrisori înţelege o scrisoare mai întâi prin intermediul expeditorului, dându-i dreptate fiindcă fusese la „faţa locului", tot astfel înţelegem textele transmise de tradiţie pe baza unor expectanţe de sens ivite din raportarea noastră prealabilă la respectiva chestiune.

Ce spune Gadamer? Sarcina hermeneuticii *nu este aceea de a elabora o metodă a înţelegerii*, ci *de a elucida condiţiile în care se petrece această înţelegere*. Însă, nu toate aceste condiţii ţin de un „procedeu" sau o metodă. Ele sunt mai curând „date", preexistente. Interpretul nu dispune în mod liber de prejudecăţile şi preconcepţiile care îi domină conştiinţa şi nu poate distinge între cele care îl ajută în căutările sale şi cele care le obstrucţionează. *Înţelegerea era gândită în romantism ca reproducere a unui act creator originar. De unde şi subordonarea comprehensiunii faţă de necesitatea de a înţelege un autor mai bine decât s-a înţeles el însuşi.* E un principiu legat de *estetica geniului*[33], de sinonimia între autenticitate, adevăr şi creaţia inconştientă, spontană. Gadamer crede că fiecare epocă este nevoită să se înţeleagă pe sine graţie unui text transmis prin tradiţie; trebuie, aşadar, să se înscrie în ea. Adevăratul sens al unui text, sub forma în care îl interpelează pe interpret, nu depinde de *autorul şi publicul* său iniţial. Sau, cel puţin, nu se epuizează în acest raport inaugural[34]. Căci respectivul sens este *codeterminat* mereu de contextul în care activează *interpretul* şi de totalitatea evoluţiei istorice, realizează Gadamer. Pentru el, nu este nici un secret că *sensul unui text îşi depăşeşte totdeauna autorul*. De aceea, înţelegerea nu este doar un comportament *reproductiv*, ci şi unul în permanenţă *productiv*. Este o idee care dislocă principiul criticii obiective din epoca Luminilor[35], fundamentând-o pe faimoasa estetică

acum, pentru prima oară, ocupându-mă cu gânditorul cel mai neobişnuit dintre toţi, să mă apropii cu adevărat de gândirea cuiva. *Lucrul ăsta te ajută să vezi ceea ce este în tine însuţi neobişnuit şi să-l pui în valoare căci, în chip evident, de aici porneşte orice reuşită esenţială,* ***dacă*** *e o reuşită* (s.n., A.M.; cu bold, s.a.)" (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Corespondenţă…*, p. 150).

[32] Comparând concepţia heideggeriană (preponderent existenţială) cu aceea gadameriană (mai aplicată) şi deducând ceea ce le desparte atunci când vine vorba de ideea de *înţelegere*, Laura T. Ilea observa la Heidegger următoarele: „[...] ţelul cunoaşterii nu constă în posibilitatea unei cuprinderi teoretice, ci în faptul de a putea ceva, în a putea utiliza cunoştinţele tale, în a fi copt pentru un anumit lucru" (vezi Laura T. Ilea, *Viaţa şi umbra ei. Întemeierea existenţială a cunoaşterii – Martin Heidegger*, Cluj-Napoca, Idea Design & Print, 2007, p. 160).

[33] În interpretarea lui Immanuel Kant, estetica geniului ar însemna să produci o operă de artă sub impulsul naturii, care lucrează în om sub „acoperirea" raţiunii; dar fără a respecta vreo regulă; talentul cu care se creează fiind ceva prin el însuşi dătător de norme (Immanuel Kant, *Critica facultăţii de judecare*, traducere de Rodica Croitoru, Bucureşti, Editura ALL, 2007, p. 254−255).

[34] Nu putem vorbi despre tradiţia interpretării unui text – despre hermeneutică nici atât – dacă nu ne familiarizăm cu istoria scrisului/cititului/cărţii şi cu accepţiile pe care lectura (nu am sinonimiza-o cu cititul) le-a avut de-a lungul veacurilor. Vezi Jonathan Boyarin (ed.), *The Ethnography of Reading*, University of California Press, 1993, 286 p.; Roger Chartier (sous la direction de), *Histoires de la lecture. Un bilan de recherches*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1995, 318 p.; Frédéric Barbier, *L'empire du livre*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1995, 612 p.; Chantal Horellou-Lafarge, Monique Segré, *Regards sur la lecture en France. Bilan de recherches sociologiques*, Paris, L'Harmattan, 1996, 416 p.; Henri-Jean Martin, *Histoire et pouvoir de l'écrit*, Paris, Albin Michel, 1996, 536 p.; Alberto Manguel, *A History of Reading*, London, Flamingo, 1997, 372 p.

[35] Gândirea iluministă, propunând destule idei radicale, a trezit reacţii pe măsură, constituite, cu timpul, într-o adevărată tradiţie. Vezi Zeev Sternhell, *Anti-Luminile. O tradiţie din secolul al XVIII-lea până la Războiul Rece*, articol tradus de Mihaela Gabriela Stănică, într-un volum colectiv coordonat de Bogdan Ghiu şi Vlad Alexandrescu (editori), *Ateliere ale modernităţii. Istorie intelectuală şi filosofie franceză contemporană*, Iaşi, Editura Polirom, 2013, p. 393−448.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

a geniului. Comprehensiunea nu este, în realitate, o mai bună înțelegere: nici în sensul unei competențe superioare, datorate unor obiective mai bine precizate, nici în sensul unei superiorități de principiu, de care ar dispune actul conștient al criticii în fața gestului inconștient al creației. *Dacă înțelegem, facem acest lucru mereu altfel*. E o abordare prin care Gadamer „învinge" postulatele hermeneuticii romantice.

Gadamer își expune opiniile pe îndelete, *dar în corelație permanentă cu întreaga istorie a gândirii de până la dânsul*. Ce mai sesizează el? Atunci când nu i se mai vizează „intenția", ca în romantism, textul nu mai este perceput ca o simplă expresie a vieții. Este luat în seamă potrivit pretenției sale de adevăr. Faptul acesta era, într-o vreme, de la sine înțeles; dar a fost discreditat de cotitura psihologică[36] pe care hermeneutica i-o datorează lui Schleiermacher și conștiinței exaltate de istorism[37]. S-a revenit însă la „normal" după declinul istorismului, odată cu mutația fundamentală impulsionată, în secolul al XX-lea, de Heidegger[38]: distanța istorică nu mai trebuia depășită. Aceasta era presupoziția naivă a istorismului, socotea Gadamer, care susținea transpunerea în

[36] „În cadrul hermeneuticii moderne de orientare psihologistă și istoristă, a fost practicată o teorie a lecturii orientată spre descifrarea intenției autorului. Dar acest tip de hermeneutică reprezentaționalistă nu lua în calcul situarea temporală și lingvistică a interpretului și, pretinzând că aduce în prim-plan figura autorului, camufla figura exegetului în produsul interpretării. Hermeneutica modernă era, așadar, de două ori subiectivistă: o dată pentru că încerca să înțeleagă caracterul inefabil al individualității autorului și, a doua oară, pentru că dorea să facă acest lucru prin cultivarea subiectivității interpretului" (Corneliu D. Bîlbă, *Strategiile interpretării*, Iași, Editura „Al. I. Cuza", 2017, p. 164).

[37] „[…] programul hermeneutic al unui Schleiermacher purta o dublă pecete – romantică și critică: romantică prin apelul său la o relație vie cu procesul de creație, critică prin voința de a elabora reguli de comprehensiune universal valabile. Poate că orice hermeneutică este marcată pentru totdeauna de această dublă filiație romantică și critică, critică și romantică. Critic este proiectul de a lupta împotriva neînțelegerii în numele faimosului adagiu: «există hermeneutică acolo unde există neînțelegere»; romantic este proiectul «de a-l înțelege pe un autor la fel de bine și chiar mai bine decât s-a înțeles el însuși». Înțelegem astfel că în notele sale de hermeneutică, pe care nu a reușit niciodată să le transforme într-o lucrare închegată, Schleiermacher a lăsat moștenire o aporie, și totodată o primă schiță. Problema cu care s-a confruntat este aceea a raportului dintre două forme de interpretare: interpretarea „gramaticală" și interpretarea „tehnică"; aceasta este o distincție permanentă în opera sa, dar semnificația ei se va deplasa mereu cu trecerea anilor. Înainte de ediția Kimmerlé, nu se cunoșteau notele din 1804 și din anii următori; de aceea i s-a atribuit lui Schleiermacher mai ales o interpretare psihologică; la început, aceasta se afla pe picior de egalitate cu interpretarea gramaticală. Interpretarea gramaticală se bazează pe trăsăturile discursului care sunt comune unei culturi; interpretarea psihologică, pe care o numește și tehnică, privește singularitatea, chiar genialitatea mesajului scriitorului. Dacă cele două interpretări au drepturi egale, ele nu pot fi totuși practicate în același timp. Schleiermacher precizează: a observa limba comună înseamnă a-l uita pe scriitor; a înțelege pe un autor singular, înseamnă a-i uita limba care este numai străbătută. Fie percepi ceea ce e comun, fie percepi ceea ce e propriu. Prima interpretare este numită *obiectivă*, pentru că se referă la trăsăturile lingvistice distincte ale autorului, dar și *negativă*, pentru că indică doar limitele comprehensiunii; valoarea sa critică poartă numai asupra erorilor privind sensul cuvintelor. A doua interpretare este numită *tehnică*, fără îndoială datorită proiectului unei *Kunslehre*, unei *tehnologii*. În această a doua interpretare se realizează proiectul unei hermeneutici. Este vorba de a ajunge la subiectivitatea celui care vorbește, limba fiind uitată. Limbajul devine aici un organ în serviciul individualității. Această interpretare este numită *pozitivă*, pentru că ajunge la actul de gândire care produce discursul. Cele două interpretări se exclud între ele; ba mai mult, fiecare cere talente distincte, cum o arată excesele lor, excesul celei dintâi dă naștere pedanteriei, excesul celei de-a doua, nebulozității. Numai în ultimele texte ale lui Schleiermacher a doua interpretare precumpănește asupra celei dintâi, și natura *divinatorie* a interpretării îi subliniază caracterul psihologic. Chiar și atunci însă, interpretarea psihologică – acest termen îl înlocuiește pe cel de interpretare tehnică – nu se limitează niciodată la o afinitate cu autorul; ea implică motive critice în activitatea de comparație; o individualitate nu poate fi sesizată decât prin comparație și prin contrast" (Paul Ricœur, *Eseuri de hermeneutică*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Humanitas, 1995, p. 72−73).

[38] Discutând conceptul de *temporalitate* din opera lui Martin Heidegger, Gabriel Liiceanu glosa: „Trecutul înțeles autentic nu este astfel ceea ce a trecut și nu mai e, ci ceea ce, fiind, a rămas în mine, ceea ce este inclus în ceea ce eu sunt și care, ca atare, mă constituie din adâncul meu" (Gabriel Liiceanu, *18 cuvinte-cheie ale lui Martin Heidegger*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 132).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

spiritul unei epoci şi practicarea unei gândiri în termenii acelei perioade, pe motiv că noţiunile prezentului nu ar conduce la atingerea obiectivităţii istorice. Distanţa temporală nu este însă o prăpastie de neînvins: un interval de timp poate fi umplut de continuitatea cutumelor şi a tradiţiilor, în lumina cărora ni se înfăţişează întreaga *moştenire* de idei, de aşteptări şi experienţe.

O vreme s-a crezut că o cunoaştere obiectivă a istoriei poate fi atinsă doar din perspectiva unei anumite îndepărtări faţă de trecut. Gadamer nu e de acord, dar recunoaşte că această axiomă prezintă şi părţi bune. Este adevărat, de pildă, că ceea ce distingem drept fapt esenţial apare numai după ce fugim de actualitatea născută din circumstanţe tranzitorii. Depărtarea temporală mai asigură şi o imagine sintetică asupra celor petrecute, adică o decantare a judecăţilor ce populează prezentul unui eveniment; ea este, indubitabil, condiţia necesară bunei comprehensiuni istorice. Distanţa filtrează într-adevăr amănuntele semnificative, oferindu-ne, în schimb, o înlănţuire mai precisă a faptelor, un tablou mai compact, mai coerent. Cu alte cuvinte, comenta sarcastic Gadamer, interesul istoricului ar trebui suscitat numai de ceva îndeajuns de lipsit de viaţă. Întrebarea este dacă problema hermeneutică se epuizează odată cu această îndepărtare temporală ce mumifică faptul analizat, lipsindu-l de mizele extra-academice. Iată şi răspunsul gadamerian: epuizarea adevăratului *sens ce rezidă într-un text sau într-o creaţie artistică nu se încheie aici, constituind, în realitate, un proces infinit.* Contează mult apariţia perpetuă a unor noi izvoare ale înţelegerii, care dezvăluie conexiuni de sens nebănuite. *Distanţa istorică*, subliniază Gadamer, *nu are o dimensiune fermă, ea modificându-se şi lărgindu-se continuu*; totodată, permite şi reliefarea prejudecăţilor care ne dirijează înţelegerea. Iar scoaterea lor la lumină implică, în mod evident, suspendarea valabilităţii lor. Căci atâta timp cât o prejudecată ne determină, nu avem cunoştinţă de ea şi nu o considerăm ca atare.

Gadamer critică obiectivismul istoric, redescoperind eficacitatea, ea însăşi istorică şi schimbătoare, a modurilor în care ni se transmit şi transmitem, la rându-ne, nişte tradiţii de interpretare. Comprehensiunea se identifică, din acest punct de vedere, cu acea distanţare prin care discernem adevăratele *efecte* ale unor *cauze* istorice. Naivitatea istorismului a constat însă în ignorarea propriei istoricităţi, a propriului context în care se manifesta, mizând în zadar pe caracterul ştiinţific al tehnicilor sale. Or, dacă o investigaţie veritabilă este obligată să ia în considerare propria ei istoricitate, ea nu va mai crede în fantasma unui obiect de studiu faţă de care să fie complet neutră; şi nici nu va mai tinde către o cercetare bănuită că ar progresa neîncetat. Obiectivismul istoric se apropie aici de statisticile care constituie uneori un instrument de propagandă pentru că „lasă să vorbească faptele": simulează o obiectivitate dependentă, în realitate, de legitimitatea/intenţionalitatea întrebării la care aceste statistici răspund. Gadamer asociază această limitare cu ideea de *orizont*: suntem între limitele lui şi se mişcă odată cu noi.

Nu întâmplător, Gadamer evocă atitudinile diferite pe care filologia şi istoria le aveau faţă de un text. În ochii istoricului, una din slăbiciunile filologului – cel apreciat de către romantici – este aceea că îşi priveşte textul asemenea unei opere de artă, suficient sieşi. Dimpotrivă, istoricul trebuie să pună cap la cap frânturi de trecut şi să controleze textul documentului cu ajutorul unor date „din afară", cu mijlocirea unor interpretări moştenite. În cazul în care o lucrare poetică transmisă prin tradiţie produce impresie asupra istoricului ca simplu individ, acest lucru nu are o relevanţă hermeneutică pentru el, ca cercetător. În această ultimă ipostază, el nu se poate concepe ca destinatar al textului liric. Interoghează documentul mai curând în ceea ce acesta *nu* doreşte să ofere din proprie iniţiativă, *istoricul trebuind să interpreteze tradiţia într-un*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sens diferit de cel pe care textele îl reclamă de la sine[39]. Caută, altfel spus, realitatea pe care documentele o exprimă involuntar. Gadamer este de părere că aici asistăm la împlinirea conceptului de interpretare; una cerută acolo unde sensul textului nu poate fi înțeles direct și unde suntem neîncrezători față de ceea ce el înfățișează în mod nemijlocit. Conștiința istorică a modificat cu vremea și atitudinea filologică, renunțându-se la ideea că textele dispun de o valoare normativă în sine. Nu se mai vedea în ele niște modele ale rostirii, fiind citite din perspectiva intenționalității lor; altfel spus, cu metodele istoriei. Filologia a devenit și ea o știință auxiliară a istoriei, cu atât mai mult cu cât cercetătorii trecutului se dedicau tot mai mult Antichității. Înțelegerea însemnase pentru filologi altceva, mai precis inserarea unui text dat în istoria unei limbi, a unei forme literare, a unui stil. Date fiind și prefacerile petrecute în filologie, se stingea și ideea că Antichitatea exprima artisticul în mod exemplar; nu numai ca forță poetică și frumusețe a rostirii, ci și ca adevăr superior.

Din ce istorie facem parte?

Gadamer pleacă de la un aparent loc comun: acela că un cititor nu citește niciodată doar ceea ce i se înfățișează într-o scriere; cel care parcurge un text este prezent el însuși în sensul pe care îl percepe. *Hermeneutica romantică considera, în mod greșit, că înțelegerea se întemeiază pe transpunerea de sine în celălalt, pe împărtășirea nemijlocită a unuia din altul.* De fapt, înțelegerea a ceea ce o persoană spune presupune o înțelegere *în interiorul limbii*, și nu o transpunere în celălalt; și nici refacerea trăirilor acestuia, cum credeau romanticii.

Tradiția scrisă nu este doar amprenta unei civilizații irosite, ci se ridică deasupra acesteia, în sfera acelui sens minimal, dar constant, pe care textul îl păstrează pentru totdeauna[40]. Ceea ce poartă tradiția mai departe nu este o scriere anume – poate, cine

[39] „Când un text este pus într-o sticlă – iar asta nu se întâmplă numai cu poezia sau cu proza, ci și cu *Critica rațiunii pure* –, adică atunci când un text este produs nu numai pentru un destinatar unic, ci pentru o comunitate de cititori, autorul știe că el va fi interpretat nu după intențiile sale, ci după o complicată strategie de interacțiuni *care-i implică și pe cititori, împreună cu competența lor în privința limbii ca patrimoniu social*. Prin patrimoniu social nu înțeleg numai o anumită limbă, ca ansamblu de reguli gramaticale, ci și *întreaga enciclopedie ce s-a constituit cu ajutorul exersării acestei limbi, mai precis convențiile culturale pe care limba respectivă le-a produs*, precum și istoria interpretărilor precedente ale multor texte, inclusive ale textului pe care cititorul îl citește în acel moment [s.n., A.M]" (Umberto Eco, *Limitele interpretării*, traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 124). În acest domeniu al reinterpretărilor continue, apare adesea senzația de colaj, zisă și „cărți din cărți". De fapt, cei care abordează un subiect cum ar fi istoricitatea tălmăcirilor de care s-a bucurat un text, nu pot evita următorul neajuns: *X relatează acum ce a spus cândva Y, atunci când se referea, cine știe când, la cartea lui Z*. Astfel, Umberto Eco se vedea obligat să ia în calcul cele două tipuri de textualism pe care Richard Rorty le repera în 1982: „Primul e al celor care nu se ocupă de intenția autorului și tratează textul lucrând pe el ca și cum ar conține un principiu privilegiat de coerență internă, cauză suficientă a efectelor pe care le provoacă în presupusul său cititor ideal. A doua tendință ar fi exemplificată de acei critici care consideră orice *reading* ca pe un *misreading* și care, spune Rorty, nu se adresează nici autorului, nici textului pentru a-i întreba care sunt intențiile lor, ci, de obicei, «ciocănesc textul a-l adapta mai bine afirmațiilor lor»" (*ibidem*, p. 38).

[40] Într-o lucrare despre cultul eroilor invocam diferența dintre *tradiție* și *tradiționalism*. O reiterăm aici, din cauză că respectiva categorisire este și mai utilă în cartea de față: „În timp ce tradiția desemnează o transmitere a ceva de la o generație la alta (sau a ceea ce este transmis), tradiționalismul trimite la o relație anume cu ceea ce este transmis. Spre deosebire de tradiție, tradiționalismul reprezintă o ideologie. Tradiția este acceptată fără o reflecție preliminară, pe când tradiționalismul presupune o raportare deliberată, conștientă. […] Printre însușirile de bază ale tradiției se numără: generalitatea, universalitatea, aplicabilitatea sa în toate domeniile, caracterul nedeterminat, imprecis, flexibilitatea, influențabilitatea, adaptabilitatea, toleranța, capacitatea de a se ramifica pe o arie relativ extinsă, caracterul articulat, facultativ, recomandabil, distanța față de origine. La polul opus se află caracteristicile tradiționalismului: specificitatea, circumspecția, precizia în privința

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ştie, o frântură dintr-un întreg revolut –, ci *supraviețuirile memoriale*, apte să ne vorbească în mod nemijlocit. Acolo unde tradiția literară ne este familiară, nu ne devine cunoscut doar un lucru anume, ci suntem, *à rebours*, contemporani cu o întreagă umanitate, deja consumată în raporturile directe cu lumea. Dar dacă în locul moştenirii textuale lăsate de o cultură nu dispunem decât de monumente mute, înțelegerea noastră rămâne mereu incertă și episodică: „[...] nu numim încă istorie o astfel de veste dinspre trecut", se pronunță, ferm, Gadamer. Vechile documente impun o sarcină hermeneutică doar într-un sens mai larg, pentru că nu sunt inteligibile în ele însele. Importantă este problema *interpretării*, nu numai a *descifrării* şi *înțelegerii* în litera lor. Fără îndoială, tendința auto-perpetuării poate rezista și fără scriere. Însă, numai tradiția scrisă se poate desprinde de simpla dăinuire a rămăşițelor unei lumi defuncte, făcând din ea un real punct de plecare; de la care o existență oarecare să permită deducții retrospective, care să întregească, laolaltă, o altă existență.

Gândindu-se la tot ce ne-a parvenit prin inscripții și relicve din piatră sau orice alt material, lui Gadamer îi este clar că voința de dăinuire și-a creat o formă proprie de auto-conservare: literatura. *Ea și-a cucerit, în timp, simultaneitatea cu orice formă de actualitate*, apropiată sau dimpotrivă. Aici nu e vorba de un raport între persoane, între cititor și autor (care, adesea, nu se cunosc reciproc niciodată), ci de racordare la *tipul de comunicare* pe care textul îl propune. Acolo unde reuşim să înțelegem ceva, sensul celor spuse se dovedeşte viu și actual, cu totul independent de faptul că suntem ori nu capabili să folosim textul ca izvor istoric. Sarcina inițială a hermeneuticii fusese înțelegerea textelor. Potrivit lui Gadamer, cotitura psihologică adusă de Schleiermacher a blocat temporar dezvoltarea dimensiunii istorice a fenomenului hermeneutic. Astăzi însă, nu ne mai îndoim că fixarea în scris provoacă desprinderea scrierii de autorul ei și ridicarea textului într-o sferă semantică din care se împărtăşeşte oricine ştie să citească. Desprins de factorii emoționali ai exprimării și vestirii, înțelesul unei consemnări scrise stă doar în ceea ce rămâne mereu identic și neschimbat, în ciuda mai multor reluări. *Înțelegerea prin lectură nu este repetarea a ceva ce aparține trecutului, ci participarea la un sens contemporan cu ultima citire*. Concluzionând, Gadamer ne convinge că scrisul este un fel de vorbire înstrăinată de propriile origini, iar literatura una din ipostazele dorinței de a da ceva mai departe.

Un dublu discredit: dialogul și retorica

Dacă hermeneutica lui Paul Ricœur accentuează rolul pe care *narațiunea* îl are în conservarea acelor sensuri date de noi istoriei, hermeneutica lui Hans Georg Gadamer mizează pe *dialog* şi pe certitudinile sociale oferite de acesta. În cele ce urmează, înfățişăm câteva din argumentele marelui gânditor german. Deşi nu există o limbă comună pentru toți, din toate epocile, ea având, invariabil, propria ei istoricitate, ne putem totuși înțelege dincolo de limitele indivizilor, ale popoarelor, ale timpurilor[41].

reglementărilor, fermitatea, exactitatea, rigiditatea, inflexibilitatea, consecvența, caracterul compact, stabilitatea structurală, caracterul imperativ, constrângător" (vezi Norbert Hintersteiner, *Către o depăşire a tradițiilor. Contribuții anglo-americane la o hermeneutică interculturală a tradiției*, traducere de George Bratuşca, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 59).

[41] „După Gadamer, un adevărat «dialog» trebuie să aibă drept rezultat ceea ce el numeşte o «fuziune a orizonturilor»: fiecare interlocutor trebuie să încerce să avanseze către Celălalt, astfel încât pe tot parcursul conversației să se producă o integrare a perspectivelor […]. Acordul la care putem ajunge […] nu înseamnă, de obicei, nici sinteza critică a punctelor de vedere exprimate, nici un consens de fond, ci o reprezentare mai clară, mai nuanțată, mai precisă a poziției celor doi parteneri" (Paul Cornea, *op. cit.*, p. 253).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Obiectele și ființele din jurul nostru ni se par atât de familiare doar pentru că *vorbim* despre ele, pentru că ne consolidăm cunoașterea prin banale și cotidiene schimburi de impresii. Felul cum este un lucru se arată abia atunci când discutăm cu alții despre el. În aceeași ordine de idei, Gadamer mai observă că în orice strădanie de a spune adevărul se află convingerea că *nu-l putem spune fără adresare*, fără un răspuns și, prin aceasta, fără un consens cu interlocutorul nostru. Lucrul cel mai uimitor în esența limbii/dialogului este însă acela că *nici unul dintre noi nu cuprinde întregul adevăr în gândirea lui singulară.*

Limba nu stă alături de artă, drept și religie, ci constituie mediul susținător pentru toate aceste fenomene, afirmă Gadamer. Limba interpretează experiențele noastre, mediind între posibilitatea unei cunoașteri infinite și putințele noastre restrânse de a îngurgita această cunoaștere[42]. *Interpretarea lumii prin intermediul limbii nu avansează progresiv către un sens dinainte vizat. Este, la fiecare pas al ei, o reprezentare a acestui sens*, ne încredințează Gadamer. Privită metaforic, limba este o atotcuprinzătoare prelectură a lumii: înaintea oricărei gândiri critice, realitatea noastră este deja interpretată în limbă, cea care ne articulează Universul, completează filosoful german. Ea există sub forma cuvântului adresat cuiva, întemeind comunicarea dintre oameni și solidaritățile pe care ei le încearcă. Nu întâmplător, unul dintre cele mai profunde imbolduri ale epocii romantice a fost credința în *dialog* ca sursă de sine stătătoare a *adevărului*.

În orice tip de cunoaștere suntem înconjurați de limba pe care o vorbim. Creștem, aflăm tot mai multe și, în cele din urmă, ne *cunoaștem pe noi înșine învățând să vorbim*[43]. A ne deprinde să articulăm cuvinte și propoziții nu presupune doar să numim ceea ce ne înconjoară. Înseamnă *să moștenim* o formă de familiaritate cu Universul, recognoscibilă în fiecare noțiune nouă pe care ne-o însușim, afirmă Gadamer. Fenomenul înțelegerii poate fi văzut și ca unul lingvistic, pentru că limba este cea care susține permanent *caracterul comun* al orientării noastre prin vreme. În faptul de a discuta unul cu altul se construiește mai degrabă caracteristica unanim acceptată a realității despre care vorbim. Dialogul înlătură treptat disensiunile, ducând la o viziune proprie tuturor, speră Gadamer; sub egida lui, nu mai întâlnim gândirea mea sau a ta, ci o modalitate, o predispoziție colectivă de interpretare a lumii[44].

[42] La adresa convingerilor gadameriene s-au formulat destule critici. Bunăoară, Gianni Vattimo rezumă tezele lui Gadamer, dar le opune, totodată, scepticismul lui Habermas: „Istoria, din punctul de vedere al lui Gadamer, e istorie a transmiterii de mesaje lingvistice, a constituirii și reconstituirii de orizonturi de comunicare care sunt mereu, și de fiecare dată, fapte de limbaj". În contrapondere, Vattimo redă succint și opinia habermasiană, întemeiată pe neîncrederea în caracterul lingvistico-hermeneutic al experienței: „[…] istoria nu apare ca «pură» transmitere de mesaje, ci lasă, dimpotrivă, să se ivească formele de opacitate ce se exprimă în scientism, în ideologie […]. Comunicarea intraistorică, construirea și reconstruirea orizonturilor de dialog între indivizi, epoci, societăți, nu e ceva pașnic, ci e o întreprindere dificilă și amenințată de continue riscuri de *Missverstehen* (acea neînțelegere care, chiar pentru Schleiermacher, e condiția normală de pornire a oricărei interpretări)". Vezi Gianni Vattimo, *Dincolo de subiect. Nietzsche, Heidegger și hermeneutica*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 1994, p. 108−109. Totodată, Gadamer nu e recunoscut drept veritabil continuator al lui Heidegger decât, cel mult, pe filieră lingvistică, adică prin ideea că *ființa care poate fi înțeleasă e limbaj* (*ibidem*, p. 55−56).

[43] „Confuzia este la nivelul limbajului, iar limbajul este reflexia, ca orizont de înțelegere, a experienței. De aceea, «traducerea» în cuvânt nu poate fi decât aproximativă. De unde și farmecul intraductibilului. […] Fiecare lucru crește «în limba lui». Diferența de spațiu se traduce/se regăsește întotdeauna și poate cel mai bine (prin parcurgerea experienței specifice) în diferența la nivelul limbii/limbajului". Vezi capitolul *Despre chipul ascuns al filosofiei iudaice*, în Madeea Axinciuc, *Profetul și oglinda fermecată. Despre imaginație și profeție în* Călăuza rătăcitilor *de Moise Maimonide*, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 22.

[44] „Nu este vorba de transpunere în sufletul autorului (Schleiermacher), ci de *participare* la sensul textului" (vezi Mădălin Onu, *Experiență și adevăr în hermeneutica lui H. G. Gadamer. De la* experiența

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Din această cauză, arta şi istoria se sustrag unei înţelegeri definitive, realitatea limbii conţinându-le pe amândouă. Gadamer subliniază că esenţialul în ştiinţele spiritului nu îl constituie obiectivitatea, ci relaţia prealabilă cu obiectul cercetării. Savantul german tinde să completeze idealul *cunoaşterii obiective* (stabilit de etosul ştiinţificităţii) cu idealul *participării*; o participare la expresiile esenţiale ale experienţei umane, aşa cum s-au configurat ele în artă sau istorie. Căci *dialogul* se caracterizează şi prin faptul că ceea ce iese la iveală în cadrul său nu este afirmat de un individ anume, astfel încât numai acea persoană să stăpânească chestiunea discutată: *participarea la adevăr se dobândeşte în comuniune*, insistă Gadamer. Marca distinctivă a experienţei istorice o constituie, de altfel, realitatea că ne situăm în interiorul unui fenomen fără să ştim ce ni se întâmplă; şi abia retrospectiv ne dăm seama cum au stat cu adevărat lucrurile.

Caracterul dialogal al limbii face uitat punctul de pornire al dezbaterilor, situat la nivelul subiectivităţii individuale, al vorbitorului izolat în intenţia lui de a da existenţei personale un sens propriu, remarcă Hans Georg Gadamer. Ceea ce se produce în vorbire nu este o simplă fixare a unui înţeles, ci continua antrenare a locutorului în relaţia cu cineva. *Vorbirea nu este doar etalare şi susţinere a prejudecăţilor noastre, ci şi o modalitate de le arunca în joc, de a le pune la încercare.* Cine nu cunoaşte experienţa pe care o câştigăm atunci când vrem să convingem pe cineva? Dar conduita dialogală nu se limitează la sfera argumentelor şi contraargumentelor, prin interferarea cărora stabilizăm *sensul* unor dispute. Potrivit lui Gadamer, contează şi forţa modelatoare a dezacordului, care continuă să reziste dincolo de orice înţelegere a celor stabilite de comun acord.

Cu această viziune asupra limbajului, Gadamer reface, pe scurt, complicata poveste a retoricii. Cândva, aceasta susţinea un flux al tradiţiei care păstra, fără a fi contestat, cunoaşterea mai veche a omului despre om. Totuşi, nici chiar *pentru greci retorica nu trecea drept ştiinţă. Acelaşi regim îl avea, de altfel, şi istoriografia, ea ţinând atunci de capacitatea de a vorbi şi a scrie bine: pe bună dreptate, simpla acumulare de fapte nu putea fi acceptată ca fundament al ştiinţei experimentale*, subliniază Gadamer. În concepţia vechilor greci, matematica era atunci ştiinţa prin excelenţă. Acesteia i se adăugau, abia în epoca modernă, atracţia pentru constantele naturii, care diminua cumva popularitatea înţelepciunii cifrice. Oricum, odată cu Galilei, începea o nouă epocă a cunoaşterii ştiinţifice[45]; şi o nouă idee de cognoscibilitate începea să patroneze obiectul interogărilor de factură scientistă, observă Gadamer. Este vorba de ideea de *metodă* şi de primatul ei faţă de domeniul cercetat, *condiţiile* cunoaşterii metodologice definind indubitabil şi *obiectul* investigaţiilor. În noile condiţii ale modernităţii, retorica primea, indirect, un înţeles peiorativ, desemnând argumentaţia neobiectivă. Acesta e şi motivul pentru care Gadamer vrea să-i redea valoarea iniţială,

---

adevărului *la* adevărul experienţei, în George Bondor & Cristian Nae (coord.), *Imagine şi text*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2012, p. 86). Experimentul este o metodă de cunoaştere, experienţa de înţelegere. *Experienţa adevărului* se desprinde din dialogul care conciliază comprehensiunea noastră cu pretenţiile veritative ale textului. Concilierea dintre ultima generaţie de nedumeriri şi bătrânele semnificaţii se realizează pe filieră langajieră (lexicală, etimologică, semantică), repunându-se înţelesuri vechi în cuvinte noi. Adevărul provenit din experienţă se confundă cu modul în care este descrisă aceasta. Fiecare experienţă reactualizează un adevăr şi ne deschide drumul spre un altul; care îşi va confirma şi consolida „predecesorul". Astfel că *adevărul experienţei* trebuie căutat mereu în consecinţele unui fapt; în perpetuările şi dezvoltările ce decurg din cele întâmplate, „rotunjind" şi conferind completitudine acelui adevăr pe care experienţa ni-l stabilizează; ni-l dă la cheie, ca să spunem aşa (*ibidem*, p. 82−84).

[45] Galilei nu a putut demonstra adevărul teoriilor sale, dar inventarea lunetei astronomice îi crea un fel de credinţă în adevărul observaţiilor primite prin telescop. Convins că era depozitarul unei „priviri ştiinţifice", Galilei lua aparenţele drept certitudini, nu ca ipoteze de lucru (Jean Borella, *Criza simbolismului religios*, traducere de Diana Morărăşu, Iaşi, Institutul European, 1995, p. 55−56).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

subliniind că ea cuprinde orice formă de comunicare bazată pe putința de a vorbi unii cu alții și a ține astfel laolaltă societatea umană. El știe că retorica își pierduse deja prestigiul odată cu sfârșitul republicii romane, rămânând, în Evul Mediu, un privilegiu al culturii scolastice; era totuși redescoperită în timpul Renașterii, dar cu prețul unei adaptări funcționale, ne atenționează Gadamer. Retorica a fost reabilitată (deși știința modernă axată pe *dovadă, judecată* și *concluzie* o respingea) mai mult din cauza laturii ei formativ-educative, pe care a insistat Philip Melanchthon (1497−1560). El a avut un cuvânt greu de spus în învățământul public protestant – precizează Gadamer – unde retorica transmitea adevăruri religioase; ea trebuia să convingă, să emoționeze, să facă prezente scene biblice, și nu să imite Antichitatea, așa cum făceau umaniștii[46].

Melanchthon justifica utilitatea retoricii prin faptul că expunerile lungi nu erau bine receptate de public dacă nu urmau o artă a ordonării vorbitului și a clarificării lucrurilor obscure. De aici au început apropierea retoricii de hermeneutică și discuțiile în jurul alegerii citatelor semnificative; dar și acuzația de inconsecvență, întemeiată pe bănuiala că orice asemenea selecție conținea și o interpretare cu implicații dogmatice, completează Gadamer. Reforma favorizase textul scris, cititul în tăcere, preoția universală. Numai că acest gen de lectură nu dispune de mijloacele accentuării și nuanțării pe care le posedă un profesor viu. Abia pietiștii August Hermann Francke (1663−1727) și Johann Jacob Rambach (1693−1735) recunoșteau că vechiul principiu al retoricii clasice, *trezirea afectelor*, este un principiu hermeneutic. În orice caz, Gadamer este acela care îi readuce în discuție cu destul folos. Aceleași cuvinte, spuse însă cu tonalități și gesturi variate, provoacă sensuri diferite, susțineau cei doi teologi. În recunoașterea acestui fapt inerent *predicii* se află tocmai rădăcina interpretării „psihologice", întemeiată de Schleiermacher, ne sugerează Gadamer; și, în ultimă instanță, a oricărei teorii a *empatiei* cu creatorul unei opere de referință. Or, însuși Rambach scrisese că interpretul trebuia să-și apropie spiritul autorului atât de mult încât hermeneutul să apară, treptat, *ca al doilea eu* al autorului. Și de la cei ca el s-a păstrat, vreme îndelungată, prezumția că motivul central al oricărei hermeneutici este *depășirea, însușirea a ceea ce resimțim ca străin*, crede Gadamer. Subordonând interpretarea de texte criteriului modern al științificității, optăm din start pentru o perspectivă reducționistă, scrie Gadamer. În realitate, sarcina interpretului nu este niciodată o simplă descoperire logic-tehnică a sensului unui discurs oarecare, orice efort de înțelegere conținând deja acceptarea provocării constante pe care el o reprezintă. Pretenția lui de adevăr trebuie să fie presupoziția întregului demers, chiar și atunci când analiza conduce la concluzia că propoziția avută în atenție este falsă, ne spune Gadamer.

În secolele XVII−XVIII, legătura dintre retorică și hermeneutică slăbise datorită unor sceptici ca Johann Conrad Dannhauer (1603−1666), care lăsa deoparte ceea ce el

[46] Una din cele mai nimerite deslușiri ale hermeneuticii, dublată însă și de o critică a metodelor specifice studiilor culturale, poate fi aceea dată de Andrei Pleșu: „Hermeneutica unui text revelat nu-și poate propune *clarificarea* lui. Între sensul unui asemenea text și expresia lui scrisă, transmisibilă, există o diferență esențială, un «rest», o «ruptură de nivel» care nu se lasă domesticite analitic. Ceea ce poți face e să amplifici *prezența* textului, să pui în scenă inepuizabilul lui. Cu alte cuvinte, lectura adecvată nu este, în acest caz, lectura «competentă», sistematizatoare, ci *lectura uimită*, care intuiește simultan anvergura sensului și vidul lui. Problema nu este a «clasa» profesoral textul, ci a-l «submina», a-i intensifica misterul, a provoca explozia «literei» lui, surparea evidențelor lui de primă instanță. Un text scripturar e bine citit atunci când el îți devine, în final, cordialmente «străin», când ordinea curentă a ideilor și a experiențelor nu te mai ajută să-l asumi. A fi «familiar» cu un astfel de text e a fi receptiv la ceea ce el ascunde, a învăța să trăiești cu stranietatea lui. În genere, lecturile de tip «cultural», oricât de ingenioase, sunt *lecturi deviate, lecturi care nu se pun* în acord cu intenția textului, cu contextul lui originar" (Andrei Pleșu, *Despre îngeri*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 233).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

numea interpretare oratorică spre a conferi hermeneuticii o infailibilitate similară cu aceea a logicii. Importante nu sunt, neapărat, ideile lui Dannhauer, ci deducţiile pe care Gadamer le extrage din gândirea acestuia. După Dannhauer, logica ar fi avut două părţi, una analitică şi alta hermeneutică, ambele învăţându-ne să descoperim falsul. Însă, ele se deosebesc prin aceea că hermeneutica ne-ar învăţa să cercetăm sensul unei afirmaţii, chiar dacă este fundamental falsă, în timp ce analitica s-ar ocupa numai de adevărul propoziţiei concluzive, mizând numai pe criterii verificate[47]. Hermeneutica s-ar preocupa, aşadar, de *înţelesul* propoziţiilor, nu de gradul lor de *corectitudine*. Gadamer consideră totuşi că acest raţionalism este exagerat, retorica putând activa, în opinia lui, ca o tehnică de descoperire a sensului, dar şi de descifrare veristă a textului.

Cuvântul *hermeneutică* (interpretare, traducere, înţelegere) era cu mult anterior ideii de ştiinţă metodică, aşa cum a fost ea dezvoltată în epoca modernă. La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor, apariţia izolată a cuvântului „hermeneutică" la câţiva scriitori arată că, pe atunci, expresia (probabil venind din teologie) pătrunsese în limbajul curent, desemnând însă numai atitudinea practică a înţelegerii altuia, *acordul empatic cu celălalt*. De altminteri, Schleiermacher se baza şi el pe faptul că arta înţelegerii ar fi folositoare nu numai în raport cu textele, ci şi în relaţiile cu oamenii. Astfel, hermeneutica era, la începuturile ei, ceva mai mult decât o metodologie generală a ştiinţelor spiritului. Ea părea o aptitudine naturală a omului, Gadamer neezitând să gloseze despre *talentul* de a vorbi şi înţelege. În fine, hermeneutica poate fi definită, la rigoare, ca o *artă de a face din nou să vorbească ceea ce a fost spus* ori scris. Are un evident caracter cognitiv. Iar Gadamer nu pierde prilejul de a istoriciza puţin accepţia ideii de hermeneutică: dacă în *Gorgias* Platon nu vedea în ea decât o artă a linguşirii, la acelaşi nivel cu arta culinară, în *Phaidros* el îi dădea un sens mai profund, de *filozofie a vieţii umane* marcate de vorbire. Lui Gadamer hotărâtoare i se pare diferenţa – preluată şi de Aristotel – pe care Platon o făcea între ştiinţă (*techne*) şi raţionalitatea practică (*phronesis*). Altfel spus, retorica nu putea fi desprinsă de dialectică, iar faptul de a convinge prin cuvinte nu putea fi disociat de cunoaşterea adevărului, concluzionează Gadamer[48]. Germanul era preocupat de utilizarea pe care reformatorii ca Melanchthon o dăduseră retoricii, în condiţiile ştiute, dar insuficient luate în seamă: schimbarea modului de a citi sub influenţa descoperirii tiparului, a respingerii Tradiţiei de către Reformă, a întoarcerii la Scriptură, a traducerii acesteia în

[47] Vocabularul cu care operează atât filozofia, cât şi istoria comportă nişte automatisme, nişte cuvinte care par la discreţia oricui, de parcă nu ar avea o poveste a lor. Unul dintre ele ar fi *verificare*, din cauză că inspiră o anumită convingere despre ajungerea la adevăr. Karl Popper se consideră însă un adversar al „verificaţioniştilor" care cred că „nimic din ceea ce nu poate fi susţinut pe temeiuri pozitive nu este demn de a fi crezut" (Karl R. Popper, *Conjecturi şi infirmări…*, p. 296). Popper se justifică afirmând că omul nu vrea de fapt simplul adevăr, ci adevărul interesant, adevărul nou. După el, noi căutăm nu adevărul, ci „răspunsuri la problemele noastre" (*ibidem*, p. 298). Karl Popper se situează în cealaltă tabără, numindu-se „failibilist". Cum aşa? Ne lămureşte în trei propoziţii: „[…] pentru noi, ştiinţa nu are nimic comun cu căutarea certitudinii, a probabilităţii sau a fiabilităţii. Pe noi nu ne interesează să stabilim că teoriile ştiinţifice sunt sigure, certe sau probabile. Conştienţi de failibilitatea noastră, pe noi ne interesează doar să le criticăm şi să le testăm, sperând să descoperim unde am greşit" (*ibidem*, p. 297).

[48] Metoda noastră fiind aceea de a dubla afirmaţiile din textul analizat cu alte observaţii „de control" din lucrări îngemănate, aparţinând unor condeie avizate, vom cita din acelaşi Bogdan Mincă: „Revenind la Aristotel şi la întrebarea cu privire la adevăr şi esenţă, se întrevede deja maniera *radicală* în care priveşte Heidegger raportul lor cu devenirea omului: a merge înapoi la Aristotel pe filiera conceptului de adevăr şi esenţă nu înseamnă a investiga istoric un moment demult trecut din istoria filozofiei, ci a face un efort de recuperare a începutului acestei tradiţii *în vederea* trezirii interesului pentru întrebarea cu privire la adevăr ca întrebare fundamentală a filozofiei" (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 426).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

limbile naționale și a doctrinei preoției universale. Principala consecință a acestor reevaluări a fost *necesitatea de a găsi un alt îndrumător al lecturii*, care să ia locul reperelor interpretative date de Sfinții Părinți. Apelându-se la retorică, aceasta era transformată dintr-o îndemânare de a înșirui vorbe meșteșugite, într-o artă de a le urmări subînțelesul și a desprinde din ele mesajul corect. Ce anume relevă Gadamer? Că Melanchthon observase un detaliu de mare viitor din trecutul filosofiei: că Aristotel și oratorii antici făceau trimitere, ori de câte ori argumentau ceva, la punctul de vedere din care trebuie abordată expunerea[49]. Dar nu același lucru se poate face dacă interpretăm o lege sau Sfânta Scriptură. Ele nu suportă o înțelegere „neutră", ci mizează totul pe pretenția lor aprioricâ de valabilitate. Interpretarea corectă a unei legi este oarecum inclusă în aplicarea ei, explică Gadamer, rostirea concretă a unui verdict juridic nefiind o afirmație teoretică, ci *o facere a lucrurilor prin cuvinte*. Orice punere în aplicare a unei norme depășește simpla însușire a sensului ei juridic, propunând o nouă formă probitate. La fel se întâmplă și în cazul *artelor reproductive* care pun în scenă, inventează ori consolidează noi realități, conchide Gadamer.

Verificări, metode, sensuri

Oare știința este singurul purtător al adevărului?, se întreabă Gadamer[50]. Cu cât scientismul se extinde asupra a tot ceea ce există, cu atât mai îndoielnică ni se pare capacitatea ei de a pune întrebări care să acopere adevărul lumii în toată vastitatea lui. În ce măsură ține de știință faptul că avem atât de multe îndoieli a căror rezolvare nu o întrezărim încă, iar ea nu ne ajută în niciun fel? Știința ignoră acele elucidări la care se ajunge fără utilizarea *savoir faire*-ului său, discreditându-le ca lipsite de noimă. Căci pentru știință are sens numai ceea ce satisface propria ei metodă de *descoperire* și de *verificare* a adevărului. Nu poate răspunde la nedumeririle pe care filozofia și religia le ridică.

Gadamer își amintește încă un amănunt: bătrânul Heraclit[51], filozoful grec, credea că naturii îi place să se ascundă; rezulta, așadar, echivalența dintre *adevăr* și

[49] Aristotel opera o distincție între *intuiție* (ridicarea spontană minții la principiile prime, făcându-se din adevăr un presentiment), *inducție* (raționament prin care trecem de la particular la general, un studiu de caz generând uneori o teorie) și *silogism* (procedeu deductiv prin care ajungem la adevăruri particulare ce ni se par că decurg din cele universale). Vezi Giovanni Reale, *Istoria filosofiei antice*, vol. IV, *Aristotel și peripateticii*, traducere de Mihai Sârbu, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2009, p. 211.

[50] „Considerarea a ceva ca adevărat sau valabilitatea subiectivă a judecății, în raport cu convingerea (care este în același timp obiectiv valabilă), are următoarele trei trepte: *părerea, credința și știința. Părerea* este considerarea a ceva ca adevărat, având conștiința că această considerare este insuficientă *atât* subiectiv, *cât* și obiectiv. Dacă considerarea nu este decât subiectiv suficientă și în același timp este obiectiv insuficientă, ea se numește *credință*. În sfârșit, dacă ea este suficientă atât subiectiv, cât și obiectiv, se numește *știință*. Suficiența subiectivă se numește certitudine (pentru oricine) [s.a.]". Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 583. Încă de la începutul acestui volum, Kant arăta că, alături de *experiență*, mai dispunem și de alte facultăți de cunoaștere, *intuiția* și *percepția*: „[…] dacă orice cunoaștere a noastră începe *cu* experiența, aceasta nu înseamnă totuși că ea provine întreagă *din* experiență" (*ibidem*, p. 50). Pentru o mai bună înțelegere o ideilor de *opinie* și de *adevăr*, vezi Mircea Flonta, *Cognitio. O introducere critică în problema cunoașterii*, București, Editura ALL, 1994, p. 28−32. O analiză binevenită a raporturilor dintre experiență, intuiție și percepție, integrate în capitolul *Forme de a ști*, găsim și la Herbert Schnädelbach, *Introducere în teoria cunoașterii*, traducere de Mihail Radu Solcan, Pitești, Editura Paralela 45, 2007, p. 37−145. *Existența* este un recipient prea larg pentru ideea noastră de *realitate*; pe cea din urmă o restrângem în granițele noțiunii de *experiență*, și pe baza acesteia promovăm *veridicitatea* ca sinonim al *adevărului*.

[51] „Pentru Heraclit – spune Karl Popper – nimic nu este mai real decât schimbarea. […] Schimbarea este trecerea de la un opus la altul. Ca urmare, dacă opușii sunt identici în adevăr, deși ei ne par diferiți,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

neascundere[52]. Lucrurile se menţineau de la sine într-o stare de „secretizare", iar vorbirea avea rolul ei în acest „camuflaj", spuneau anticii. De aceea, spre a ajunge la fiinţarea autentică era nevoie de o vorbire adevărată, starea de neascundere a fiinţării exprimându-se în transparenţa afirmaţiei. Vorbirea era adesea tradusă şi prin *raţiune*, în măsura în care, pentru greci, ceea ce se păstra/ascundea în vorbire era însăşi inteligibilitatea lucrurilor, rezumă Gadamer. Raţiunea lor se comunica prin vorbire, mai ales când aceasta lua forma afirmaţiei, a judecăţii. Spre deosebire de celelalte moduri de a vorbi, judecata vrea să fie doar adevărată, să se raporteze exclusiv la faptul că face vizibilă o fiinţare aşa cum este aceasta. Care ar fi deci concluzia lui Gadamer? Grecii plasau adevărul la nivelul faptului de *a arăta prin vorbire*, acest adevăr al lor pretinzând o suprapunere exactă a vorbirii peste lucrurile desemnate. O judecată era falsă dacă lăsa ca în vorbire să survină ceva ce nu se integra perfect şi „fără rest" în adecvarea dintre cuvânt şi lucru.

Forma modernă a ştiinţei realizează însă o ruptură hotărâtoare în raport cu formele de cunoaştere ale Occidentului grec şi creştin. Ideea de *metodă* este aceea care devine treptat dominantă, idealul ştiinţific dezvoltat de ea constând în faptul că noi *străbatem un drum al cunoaşterii într-un mod atât de conştient, încât este totdeauna posibil să îl parcurgem din nou*. Cuvântul *methodos* înseamnă, de altfel, *drum al urmăririi*, sesizează Gadamer. Faptul de a putea observa iar şi iar felul cum au decurs deducţiile înseamnă „a proceda metodic" şi el caracterizează demersul ştiinţei actuale. Gadamer atrage însă atenţia că astfel ignorăm realităţi susceptibile să ridice pretenţia de adevăr. Dacă numai posibilitatea *recontrolării* omologhează *adevărul*, atunci criteriul cu care este măsurată cunoaşterea nu este acest adevăr; mult mai importantă fiind *certitudinea* ei[53]. În consecinţă, de la instituirea certitudinii ca regulă – în vigoare de la Descartes încoace[54], precizează Gadamer – adevăratul etos al ştiinţei moderne este dominat de

schimbarea însăşi ar putea fi numai aparentă. Dacă în adevăr şi pentru Zeu toate lucrurile sunt unul, s-ar putea ca în adevăr să nu existe schimbare" (Karl R. Popper, *Conjecturi şi infirmări*…, p. 192−193). Tragedianul Euripide îi dăruia lui Socrate o scriere a lui Heraclit. După o vreme, cerându-i părerea despre ea, Euripide obţinea de la Socrate un răspuns ambiguu, şi totuşi plin de substanţă: ar fi fost nevoie de un scufundător din Delos ca să cuprindă toate nuanţele prinse în gândirea heraclitiană. Cum aşa? Se ştia doar cât de limpezi erau apele din acea zonă! Autor al unei cărţi puse sub semnul scufundătorului-hermeneut, Bogdan Mincă ne „traduce" minunata butadă socratică: „Atunci când Socrate vorbeşte de un scufundător din Delos capabil să străbată adâncimile, el ştie foarte bine de ce anume e nevoie pentru a-l citi pe Heraclit […]. Scufundătorul din Delos este partea cea mai bună din noi, care, în ciuda inerţiei şi slăbiciunii vederii obişnuite, reuşeşte câteodată să vadă mai departe, deci să vadă acea parte greu de înţeles […] şi să aibă acces *la întreg*" (Bogdan Mincă, *op. cit.*, p. 10−11). Oare această anecdotă nu-i priveşte cumva şi pe istorici? Şi mai ales pe aceia interesaţi de istoria culturală; adică de acele subînţelesuri pe care documentele nu le cedează la o primă citire şi pretind căutări în plus, apoi corelări asidue?

[52] Ne gândim deja la Martin Heidegger, *Introducere în metafizică*, traducere de Gabriel Liiceanu şi Thomas Kleininger, Bucureşti, Editura Humanitas, 2011, p. 157−158. Adevărul (echivalat cu neascunderea) şi aparenţa (ce se acoperă pe sine ca aparenţă) ar fi derivatele aceleiaşi fiinţări, spunea Heidegger atunci când îi comenta pe vechii greci. „[…] fiinţa ca aparenţă nu este cu nimic mai prejos decât fiinţa ca stare de neascundere" (*ibidem*, p. 157). Mai mult, aparenţa îşi camuflează propria-i calitate de „simulator" al existenţei. Heidegger ajungea la părerea că aparenţa ar fi o mască a adevărului fără a şti sigur dacă în spatele ei stă adevărul însuşi.

[53] Pentru o mai bună punere în context, inevitabilă este cartea lui Andrei Cornea, *O istorie a nefiinţei în filozofia greacă. De la Heraclit la Damascios*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2010, 384 p.

[54] Vezi subcapitolul *Veracitate şi adevăr* din teza de doctorat a lui Marius Pascal, *Problema adevărului la René Descartes*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2010, p. 163−168. Drept criterii ale adevărului, Descartes propunea *claritatea* şi *distincţia*, filtrate obligatoriu de raţiune. Cunoaşterea nu era posibilă decât pe cale intelectuală, îndeosebi matematică. De ce? Marius Pascal ne „traduce" gândirea carteziană: sensibilitatea poate sesiza obiectele, dar nu le poate cunoaşte; iar lucrurile percepute prin simţuri, fără colaborarea raţiunii,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

axioma potrivit căreia îndeplinesc condițiile de adevăr numai acele date care satisfac idealul certitudinii. Limitarea cunoașterii numai la ceea ce poate fi *recontrolat* își găsește împlinirea în *imitarea* acestei cunoașteri. Gadamer conchide: modul de investigare al științei este de așa natură încât face imposibilă o instanță intermediară între cunoaștere și aplicarea ei *practică*, restrângând totul la un fel de tehnică a confirmării.

Fiecare dintre noi trebuie să accepte ca ideal *verificabilitatea* tuturor cunoștințelor, dar numai în limitele posibilului. E mai bine să recunoaștem că acest deziderat este foarte rar atins și acei cercetători care se încrâncenează să-l atingă sfârșesc prin a nu reuși să ne comunice ceva cu adevărat important, persiflează Gadamer. Totul se restrânge la *raportul dintre cunoașterea adevărului și exprimarea acestei cunoașteri*, pentru că sus-numitul raport nu poate fi reglat în funcție de verificabilitatea informațiilor. De aici vine și neîncrederea lui Gadamer față de acele „umanioare" care insistă prea mult pe metoda folosită; ca și cum cele enunțate în introducerea unui studiu s-ar respecta *ad litteram* pe tot parcursul lui, impunând niște concluzii la fel de sigure ca rezultatul unei ecuații[55].

În acele premize metodologice se interoghează oare ceva nou? Sau doar metoda cu care se lucrează este efectiv bine imitată, simulându-se, prin sisteme de note supraîncărcate, progresul în cunoaștere? Trebuie să recunoaștem, insistă Gadamer, că în științele spiritului cele mai fructuoase realizări depășesc cu mult cutuma verificabilității. Nu este posibil să obții niște informații noi fără ca, prin aceasta, să renunți la altele, dintr-un registru diferit al realității, consideră Gadamer. De asemenea, nu putem cunoaște unele adevăruri pentru că suntem limitați de prejudecăți, de „mode" și de o anumită birocratizare a științelor spiritului, toate mizând numai pe un volum finit al cunoașterii, numai pe informațiile conservabile. Așa-numita „birocratizare" de care vorbește Gadamer compromite modul în care ajungem la adevăr: ea ne îndepărtează de presupozițiile de la care am plecat, făcându-le să se piardă în obscuritatea „de la sine înțelesului". De unde și dificultatea de a depăși acele ipoteze de lucru și a dobândi cunoștințe efectiv noi. Căci nu există nicio afirmație care să poată fi concepută doar din perspectiva conținutului pe care îl prezintă. Orice propoziție este „motivată", are niște „intuiții" pe care nimeni nu le declină explicit, insistă Gadamer. Ce vrea să spună, în fond? Când cineva susține o teză pe care nu o înțelegem, atunci încercăm să lămurim ce întrebare și-a pus el pentru a ajunge la ideea cu pricina: niciodată sensul unei propoziții nu poate fi găsit *cu totul* în cuprinsul acesteia[56].

---

rămân confuze și obscure. Marius Pascal scrie că, pentru Descartes, claritatea se referă la ceea ce este evident pentru mintea atentă, iar distincția înseamnă claritatea percepției: ce nu permite confuzii în privința lucrului avut în atenție. În comentariul lui Marius Pascal, confuzia este o acțiune a minții, aceea de a atribui unui lucru ceva ce nu aparține naturii sale. Eliminarea confuziei este posibilă – potrivit lui Descartes, adnotat de Marius Pascal – doar prin intuiție, care presupune înțelegerea modului în care lucrurile simple contribuie la geneza lucrurilor mai complexe.

[55] Vezi capitolele *Esența metodei filosofice: a ne conduce bine rațiunea prin intermediul unor reguli* și *Regulile generale și fundamentale ale metodei* în Jacqueline Russ, *Metodele în filosofie*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999, p. 19−24.

[56] „Un text vrea ca cineva să-l ajute să funcționeze. […] Cu alte cuvinte, un text este emis pentru cineva care îl actualizează – chiar dacă nu se speră (sau nu se dorește) ca acest «cineva» să existe în mod concret și empiric. […] Deci a prevedea propriul Cititor Model nu înseamnă doar a «spera» că există, înseamnă și a orienta textul, astfel încât să-l construiască" (Umberto Eco, *Lector in fabula*, traducere de Marina Spalas, București, Editura Univers, 1991, p. 82, 83).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„A fi în istorie" sau geneza unei resemnări

Gadamer subliniază că istoricitatea (caracterului conjunctural al existenței și cunoașterii umane) a fost o obsesie germană care nu trebuie confundată cu eterna întrebare despre esența și sensul istoriei. Evident, faptul că realitățile umane se transformă neîncetat, că popoarele se înalță și decad, a fost dintotdeauna obiectul meditațiilor filozofice. Gadamer îi dă ca exemplu pe vechii greci: ei au crezut că ascensiunile și decăderile nu pleacă din esența omenescului, ci pornind de la *altceva*, care se păstrează în orice schimbare; pentru că acel ceva este adevărata ordine. Individul era imaginat prin analogie cu ordinea cosmică, cea care se menținea și se înnoia printr-o eternă reîntoarcere[57]. În comparație cu această ritmicitate fără greș, copiind-o pe aceea a anotimpurilor, istoria universală nu era decât una a tuturor dezastrelor și surprizelor greu explicabile. Odată cu creștinismul se recunoștea, ca trăsătură fundamentală, *irepetabilul* ființei umane. Istoria căpăta un sens propriu, pozitiv, al mântuirii, care avea să stea la baza metafizicii istorice a Occidentului; chiar și într-o formă secularizată, credința în progres a epocii iluministe făcea încă parte din această concepție, ne calmează Gadamer; ba chiar ultima încercare importantă de a scrie o filozofie a istoriei, aceea a lui Hegel (evidențierea rațiunii în istorie), se înscrie tot în această metafizică[58]. Abia după prăbușirea fundalului metafizic (întregul destin uman ascuns în gândirea lui Dumnezeu), problema istoriei devine determinantă pentru conștiința existenței umane, ne asigură Gadamer. Cum își putea dobândi istoria o îndreptățire epistemologică, după modelul științelor naturii? Este o dilemă pe care Gadamer o atribuie în special lui Dilthey[59], influențat, probabil, de *Critica rațiunii pure* a lui Kant[60]. Se știe însă că istoricii nu caută în trecut legități cu bătaie lungă, așa cum se întâmplă în științele

[57] O imperturbabilă circularitate a existenței noastre? Cum și-o explică oamenii? Să fie oare o aceeași lume, remanentă prin definiție, care ne confiscă mereu și ne duce cu ea?; sau poate că ea ne întâmpină încontinuu și se tot repetă din cauză că noi suntem mereu alții? Mitul perpetuei recurențe a faptelor s-a propagat din Antichitate și până în secolul XIX, trecând cu ușurință și în veacul al XX-lea, datorită comentariilor pe care Martin Heidegger ni le-a formulat pe marginea operei lui Nietzsche. Vezi Martin Heidegger, *Despre eterna reîntoarcere a aceluiași*, traducere de Lucian Ionel, București, Editura Humanitas, 2014, 278 p. Și nu doar atât, corespondența personală elucidează involuntar unele abordări ale lui Heidegger. La 12 septembrie 1929, îi scria Elisabetei Blochmann: „Trecutul existenței umane, în momentele ei de măreție, nu este nicidecum nimic, ci *este tocmai lucrul la care nu contenim să ne întoarcem de fiecare dată când devenim ceva mai profunzi*. Însă, a te întoarce în felul acesta *nu înseamnă a prelua pur și simplu ce afli acolo, ci a transfigura* [s.n., A.M.]" (Martin Heidegger, Elisabeth Blochmann, *Corespondență*…, p. 51). Umberto Eco are cuvintele cele mai nimerite pentru a caracteriza acest reflex recidivant al povestirilor despre noi înșine: „[…] în lumile narative se întâlnesc cazuri în care adevărurile logice sunt negate. Sunt tipice în atare sens, multe romane științifico-fantastice în care, de exemplu, existând lanțuri cauzale *închise* [în atare sens un lanț cauzal închis permite plimbări la infinit și (cât privește efectele textuale) rezultate mai curând «deschise»], unde se întâmplă ca A să-l cauzeze pe B, B să-l cauzeze pe C și C la rândul său să-l cauzeze pe A și unde pot fi găsite personaje care călătoresc înapoi în timp și nu numai că se întâlnesc pe ei înșiși mai tineri, dar devin propriul tată sau propriul bunic" (Umberto Eco, *Lector in fabula*…, p. 203−204). Deși exemplul se potrivește numai parțial, amintim că ideea regresiunii în alte vârste era textualizată de Francis Scott Fitzgerald (1896−1940) în *Strania poveste a lui Benjamin Button și alte întâmplări din epoca jazzului* (1922); iar în 2008 era ecranizată, cu Brad Pitt și Cate Blanchett în rolurile principale.

[58] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, traducere de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, București, Editura Humanitas, 1997, p. 10−25.

[59] Wilhelm Dilthey, *Construcția lumii istorice în științele spiritului*, traducere de Virgil Drăghici, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999, p. 31−62.

[60] Vezi *Știința naturii și legile științei*, în Mircea Flonta, *Kant în lumea lui și în cea de azi. Zece studii kantiene*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 42−77. Din păcate, ne oprim direct la Kant, neglijând gânditorii care l-au precedat. Aceștia formează o îndelungată și copleșitoare istorie a ideii de natură, după cum reiese din Jean Ehrard, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Albin Michel, 1994, 862 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

naturii, ci identifică, pe cât posibil, particularul, individualul. În consecință, ne întrebăm: o întâmplare oarecare cum poate deveni ea realitate istorică? Iar răspunsul stă în *semnificația ei, adică raportarea la sistemul valorilor culturale ale omului*, ale societății care îl cuprinde.

Modelul cunoașterii din științele naturii rămâne totuși călăuzitor în ciuda tuturor delimitărilor care se impun. Numai că istoria nu ne interesează, neapărat, ca problemă a cunoașterii științifice – observă Gadamer –, ci ca una a *propriei conștiințe a vieții*. De asemenea, nu este vorba doar de faptul că avem o istorie pe care o trăim în ascensiunea, apogeul și decăderea destinului nostru; căci presiunea anilor, care ne împinge înainte, trezește în noi simțământul propriei noastre puteri asupra timpului. Ea ne ajută să dăm un sens finitudinii umane, aducând în atenție chestiunea *istoricității*: cea care a preocupat atât de mult Germania, țara unde moștenirea romantică a fost păstrată chiar în mijlocul elanului științific din secolul al XIX-lea, remarcă Gadamer.

Și încă ceva: Gadamer crede că trebuie să îl citim pe Wilhelm Dilthey împotriva propriei sale autointerpretări. Dilthey încercase o întemeiere autonomă, filozofică, a științelor spiritului, evidențiind principiile care le particularizează. Și le-a găsit fundamentul într-o psihologie descriptivă și analitică, pe care Gadamer ne-o deslușește. Cu ajutorul psihologiei, Dilthey depășea metodologia științelor naturii, dând științelor spiritului o conștiință de sine metodologică[61]. Dilthey pare însă dominat – ne intrigă Gadamer – de întrebările referitoare la științificitate și nu de acelea privitoare istorie[62]. El nu se oprea asupra părerilor noastre despre o epocă ori alta, ci medita la ființa umană, profund determinată de cunoașterea sa cu privire la trecut. *Viața* era pentru Dilthey realitatea originară și centrală care trimitea la formarea propriilor gânduri și nu la conturarea unui subiect epistemologic: în fond, arta, statul, religia și toate valorile își au originea în ideile și practica de zi cu zi[63]. De aceea, dacă absolutizăm o valoare

[61] Leszek Brogowski, *Dilthey, conscience et histoire*, Presses Universitaires de France, 1997, p. 86−98.

[62] Despre științificitate în lumea umanioarelor, vezi Wilhelm Dilthey, *Esența filozofiei*, traducere de Radu Gabriel Pârvu, București, Editura Humanitas, 2002, p. 135−146.

[63] Dilthey se înțelege pe sine încercând să înțeleagă lumea lui întreagă. Se autoistoricizează, venind cu propria lectură asupra binomului *viață – operă* în cazul lui Lessing, Goethe, Novalis și Hölderlin. Vezi Wilhelm Dilthey, *Trăire și poezie*, traducere de Elena Andrei și I. M. Ștefan, București, Editura Univers, 1977, 462 p. Viața? Da, este un aspect pe care Martin Heidegger îl repera în opera lui Dilthey, dar punându-l într-un cadru mai extins, al redescoperirii lui Kant din perspectiva teoriilor cunoașterii. Heidegger reușea și un joc de cuvinte, arătând că celebrul demers kantian, *critica rațiunii pure*, devenise, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o *critică a rațiunii istorice*. În termeni neokantieni, „experiența e înțeleasă ca experiență științifică", precizează el (Martin Heidegger, *Prolegomene la istoria conceptului de timp*, traducere de Cătălin Cioabă, București, Editura Humanitas, 2005, p. 44). Totodată, Heidegger echilibra perspectiva, amintind și de critica pozitivismului, de credința lui Dilthey în „necesitatea unei teorii pozitive a științelor pornind de la ele însele. El [Dilthey] a realizat că sarcina unei înțelegeri filozofice a disciplinelor istorice nu poate fi împlinită decât atunci când are loc o reflecție asupra obiectului lor – asupra realității ce stă propriu-zis ca temă a acestor științe – și când este evidențiată structura fundamentală a acestei realități, denumită de el «viață»" (*ibidem*, p. 45). De reținut, oricum, această echivalență *viață – experiență – realitate*. Comentat de Heidegger și de Gadamer, Dilthey ne devine mai familiar, capitolul *Obiectivarea vieții* părând că strânge în câteva pagini concepția diltheyană despre adevăr: „Individul, comunitățile și operele în care viața și spiritul s-au transpus constituie domeniul exterior al spiritului. […] Această mare realitate exterioară a spiritului ne înconjoară întotdeauna. […]. Fiecare cuvânt, fiecare propoziție, fiecare gest sau formulă de politețe, fiecare operă de artă și fiecare faptă istorică sunt comprehensibile numai fiindcă o comunitate leagă pe cel care se exprimă în ea cu cel care o înțelege; individul trăiește, gândește și acționează întotdeauna într-o sferă a comunității, și numai printr-o asemenea sferă ajunge la comprehensiune. […] Abia prin ideea obiectivării vieții câștigăm o perspectivă în esența istoricității. […] Tot ceea ce spiritul transpune aici din caracterul său în propria-i exteriorizare a vieții este, mâine, când se descoperă, istorie. Cum timpul trece, noi suntem înconjurați de ruinele Romei, ale catedralelor, ale castelelor monarhiei. Istoria nu este ceva despărțit de viață, nimic separat de prezent prin distanța ei temporală" (Wilhelm Dilthey, *Construcția lumii istorice*…, p. 88−89).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

înseamnă că nu avem orizont istoric, decide Gadamer. Având o asemenea perspectivă vom şti, exemplifică el, că omorul nu a fost totdeauna socotit mai grav decât hoţia. Vechiul drept german sancţiona furtul mai sever decât crima, pentru că acesta era considerat laş şi nebărbătesc. Să ai deci o perspectivă istorică înseamnă să înţelegi relativitatea unor aprecieri care, aparent, se cer acceptate necondiţionat. Cu precizarea la care Gadamer nu renunţă: că Dilthey nu devenea adeptul unui relativism istoric, căci nu relativitatea, ci realitatea vieţii era aceea care îl preocupa.

Sub influenţa romantismului, Dilthey recunoştea: cunoaşterea istorică – de exemplu, disecarea amintirilor noastre – este structurată cu totul altfel decât aceea din ştiinţele naturii[64]. Nu se trece de la un lucru la altul şi din nou la următorul, pentru a se abstrage din ele generalul, ci *fiecare trăire era deja un întreg al semnificaţiei*[65], un context în sine. Nu faptul ultim pe care îl trăieşte cineva ar fi cel care desăvârşeşte şi determină, de fiecare dată, semnificaţia conferită unui eveniment. Sensul unui destin stă mai degrabă într-o totalitate aparte, care nu este configurată de *sfârşit*, ci pornind de la un *centru* generator de sens, observă comentatorul Gadamer. Nu în jurul ultimei trăiri, ci al *trăirii hotărâtoare* se elucidează interpretarea istorică, deoarece o clipă poate fi decisivă pentru o viaţă întreagă, completează Gadamer, gândind cu mintea lui Dilthey. Tributar aceluiaşi romantism, Dilthey dezvoltă problema sensului recurgând la un exemplu insolit: felul cum înţelegem muzica. O melodie este, ce-i drept, o succesiune de sunete, însă forma ei nu se construieşte cu gândul la vibraţia ultimului acord. Mai degrabă se merge pe motive semnificative, de la care se cristalizează linia melodică. După un calapod similar: înţelegerea istoriei pleacă de la un centru, sensul istoriei împlinindu-se în istoria universală. Ce mai remarcă Gadamer? Pentru Dilthey, înţelegerea istorică este o creştere continuă a conştiinţei de sine şi o lărgire permanentă a orizontului vieţii. *Dar oare istoria începe cu adevărat, se întreabă Gadamer, abia acolo unde omenirea dă semne că ar vrea să transmită o conştiinţă despre sine însăşi*[66]*?*

Înţelegerea istorică promovată de Dilthey miza mult pe iluzia lipsei sale de prejudecăţi, atenţionează Gadamer. De fapt, la capătul oricărei critici a surselor se află totdeauna un ultim criteriu de credibilitate; el depinde de ceea ce considerăm posibil şi suntem dispuşi să acceptăm ca veridic. Ca şi viaţa reală, istoria ne vorbeşte numai atunci când se adresează judecăţilor noastre prealabile despre lucruri, despre oameni şi despre timpuri. Deprinderea a ceea ce este semnificativ presupune deja că aducem cu noi un ansamblu de prelecturi, se resemnează Gadamer. Este ceea ce Martin Heidegger, contrar

[64] Radu Gabriel Pârvu reperează şi el chintesenţa filozofiei lui Dilthey: „Distincţia făcută între ştiinţele naturii şi cele ale spiritului este unul din principalele merite pe care epistemologia modernă i le atribuie lui Dilthey. Deosebirea dintre cele două tipuri de ştiinţe nu este atât una de domeniu, cât de metodă. Mizând eminamente pe categoriile intelectului, primele (ca ştiinţe care stabilesc legi pe baza constatării regularităţilor din natură) sunt *explicative*; în schimb, ştiinţele spiritului (ştiinţele despre individ, societate şi istorie), care angajează întreaga noastră structură spirituală, implicând intelectul, sentimentul şi voinţa, sunt *hermeneutice* [s.n., A.M.]". Totul s-ar reduce, aşadar, la deosebirea dintre *explicaţia cauzală* şi *înţelegerea intuitivă*. Vezi notele de subsol scrise de Radu Gabriel Pârvu la Wilhelm Dilthey, *Esenţa filozofiei*…, p. 158.

[65] Leszek Brogowski, *op. cit.*, p. 52−80.

[66] De dragul studentului de la istorie, i-am „răspunde" lui Gadamer invocând comentariile aceluiaşi Radu Gabriel Pârvu: „La Dilthey există în plan conceptual, paradigmatic, o continuitate a formelor, iar în plan real, istoric, o discontinuitate a conţinuturilor. *Nu faptele istorice, luate ca atare, au continuitate, ci numai cunoaşterea noastră despre ele*. Progresul este posibil numai în cadrul aceleiaşi paradigme, nu de la un tip la altul; el nu are un sens real, ci unul conceptual, pentru că *istoria* (*Geschichte*) *devine inteligibilă şi capătă sens abia prin noi* înşine – ca *Historik*, în sensul consacrat de Droysen –, şi *nu este aşa prin ea însăşi* [s.n., A.M.]". Vezi notele de subsol propuse de Radu Gabriel Pârvu la Wilhelm Dilthey, *Esenţa filozofiei*…, p. 154.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lui Dilthey, numea *cerc hermeneutic*[67]. Înțelegerea trecutului părea accesibilă prin experiența efectului și a exercitării lui mai departe, în alte lanțuri cauzele, recapitulează Gadamer. Nu din înțelegerea suverană a lui Dilthey se sporește cunoașterea, arată Gadamer, ci din confruntarea cu antecedente ce ni se par, pe moment, neinteligibile, străine. Bunăoară, specifică Gadamer, nu noi interpretăm miturile, ci miturile ne interpretează pe noi. Istoria omenirii nu este aceea a dezidolatrizării lumii, a disoluției mitului, după cum considera gândirea iluministă, pentru că rațiunea nu se face singură posibilă[68]. Ea este doar o șansă, o posibilitate istorică, dar una care nu se înțelege automat pe sine însăși. Rămâne susținută și cuprinsă de realitățile, de ideile premergătoare, cu ajutorul cărora o facem explicită, comentează Gadamer.

Dosarul istoriei „așa cum a fost"

Schleiermacher susținea că e necesar să înțelegem un scriitor mai bine decât s-a înțeles el pe sine: o formulă din care se va contura, pur și simplu, întreaga istorie a hermeneuticii moderne. Cel puțin așa îl percepe Gadamer, reperând și continuatorii cei mai importanți ai *Hermeneuticii*. În descendența lui Schleiermacher, Gadamer îl așază, bunăoară, pe Leopold von Ranke[69], cel care a dus mai departe echivalența forțată dintre intuiție/retrăire, pe de o parte, și exactitate, pe de alta[70]. „Școala critică" a recunoscut, abia prin Dilthey – nu prin Ranke ori Droysen, precizează Gadamer –, că înțelegerea unui text ca produs literar, în funcție de intenția și compoziția lui, nu este totuna cu valorificarea acestuia ca document, folosit pentru cunoașterea unor istorii mai vaste, universale. Printre „diadohi" este plasat, așadar, și Wilhelm Dilthey, pe motiv că apelase și el la hermeneutica romantică, dar numai pentru a o transforma într-o metodică și chiar într-o epistemologie, e de părere Gadamer.

Hans Georg Gadamer statuează o antiteză care-i face expunerea mult mai antrenantă: după el, școala istorică își căpătase individualitatea ridicându-se contra lui Hegel și concepției acestuia despre istoria universală[71]. Mai importantă decât revolta în sine a

[67] Charles R. Bambach, *Heidegger, Dilthey, and the Crisis of Historicism*, Ithaca/London, Cornell University Press, 1995, p. 187−266.

[68] Asocierea iluminismului cu demitizarea este ea însăși un clișeu, suficient fiind, pentru a ne convinge, să citim paginile de exegeză alocate lui Schelling de Gillo Dorfles, *Estetica mitului…*, p. 37−67. Miturile nu reconstituie evenimentele, dar le facilitează supraviețuirea, fie și minimală, în memorie. Mitul este autentic, nu adevărat. El conservă un fel al nostru de a fi printre ceilalți; dar nu neapărat și faptele ce decurg, în timp, din modul în care noi ne situăm în lume (*ibidem*, p. 76).

[69] Vezi capitolul *Ranke* din G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Boston, Beacon Press, 1962, p. 72−121.

[70] Perceperea lui Ranke drept apologet al empirismului este analizată de Georg G. Iggers, *The German Conception of History, The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Hanover, New Hampshire, Wesleyan University Press, 1988, p. 63−89.

[71] Nu vom pricepe nimic din provocarea pe care Hegel o arunca secolului al XIX-lea dacă nu vom corobora prelegerile lui de filozofia istoriei cu acelea de istoria filozofiei. Străduindu-se să dea individualitate filozofiei ca disciplină (izvoare, arie de interes, cronologie etc.), Hegel o „despărțea" ba de un domeniu, ba de altul, neîncetând totodată să recunoască invitabilele ei „colaborări". Redăm aici numai câteva fraze pentru a ne explica de ce Hegel asocia mitul mai mult cu *rațiunea* decât cu *adevărul*: „Mai întâi, ne întâlnim cu mitologia; s-ar părea că ea putea fi cuprinsă în istoria filozofiei. Mitologia este produs al imaginației, nu al bunului plac, care are și el loc aici; însă, elementul principal al mitologiei este operă a rațiunii imaginative care face din esență obiect al său, dar care încă nu are alt organ de percepere în afară de modul sensibil de reprezentare. […] Mitologia poate fi studiată în interesul artei etc., însă spiritul gânditor trebuie să descopere în ea conținutul substanțial, gândul, filozofema, cuprinse implicit în ea, întocmai cum căutăm rațiune în natură. [...] Cei vechi nu au gândit în mod conștient astfel de filozofeme. Aceasta nu o afirmă însă nimeni; dar a susține că astfel de conținuturi nu sunt cuprinse implicit în miturile respective înseamnă a ridica o obiecție absurdă. Ca

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fost alianţa dintre „şcoala critică" şi filologie, ne asigură Gadamer. Pentru filologi nu exista însă nicio exterioritate a noastră în raport cu istoria universală, înţelegerea întregii ei desfăşurări putând fi obţinută doar din tradiţia istorică. Nu mai este de mult un secret că, *potrivit hermeneuticii filologice, sensul unui text se găseşte numai în cuprinsul acestuia*. Gadamer crede totuşi că Hegel era mult mai sincer în mult criticatul său demers[72]. De ce? Din cauză că recunoştea dependenţa judecăţilor noastre de contextul istoric în care le formulăm; istoria universală nu numai că nu se afla la sfârşit, noi înşine, cronicarii, incluzându-ne în ea, în calitate de subiecte ale comprehensiunii: asemenea unor verigi condiţionate de o înlănţuire neîncheiată, postulase Hegel[73]. Or,

produse ale raţiunii (dar nu ale celei gânditoare), religiile popoarelor, precum şi mitologiile, oricât ar fi ele de simple şi oricât ar apărea de puerile, conţin, fără îndoială, asemenea operelor de artă veritabile, idei, determinaţii generale, adevărul; instinctul raţionalităţii le stă la bază. [...] Trebuie însă recunoscut ca fapt esenţial că mitologia conţine în ea raţiune; a o înţelege în felul acesta este un mod necesar de a o considera" (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de istorie a filozofiei*, vol. 1, traducere de D. D. Roşca, Bucureşti, Editura Academiei, 1963, p. 80−81). Umberto Eco ne ajută cumva să înţelegem neîncrederea lui Hegel în potenţialul cognitiv al simbolurilor: „Platon însuşi ne lămurise faptul că pronunţând un termen anume (fie acesta *câine*) putem, desigur, semnifica o anumită idee, dar numai enunţând o propoziţie (cum ar fi *câinele acela latră*) se poate spune că *este vorba despre ceva* şi astfel se *poate spune adevărul sau falsul*. […] Ca şi pentru Platon, pentru Aristotel termenii izolaţi nu afirmă nimic despre ce anume este vorba, ci semnifică o gândire. […] Aristotel nu spune că afirmaţiile semnifică ceea ce e adevărat sau fals, ci mai degrabă că *spun* […] că un anumit lucru A aparţine […] unui anumit lucru B" (Umberto Eco, *De la arbore spre labirint. Studii istorice despre semn şi interpretare*, traducere de Ştefania Mincu, Iaşi, Editura Polirom, 2009, p. 304−305).

[72] Hegel era criticat, printre altele, pentru concepţia sa despre istorie: adepţii lui nu prea acceptau ipotezele de lucru, agreând mai degrabă adevărurile demonstrate prin ele însele (Frederick Copleston, *op. cit.*, p. 208−209). Percepţia hegeliană asupra istoriei nu este cumva prea clişeizată? Se tot scrie despre dispreţul său faţă de „istoria pragmatică", deşi motivaţiile nu sunt dezbătute aşa de mult încât să pricepem preferinţa lui pentru „istoria culturală". Norbert Waszk a fost ceva mai scrupulos, găsind trei explicaţii ale neîncrederii lui Hegel faţă de istoriile strict factuale: în primul rând, Hegel contesta pretenţia istoriei de a fi instructivă, din cauză că fiecare epocă are un specific al ei, care ne interzice analogiile; în al doilea rând, Hegel se ridică împotriva celor care coboară istoria la stadiul de servitoare a moralei, tolerând doar învăţămintele istoriei biblice; în al treilea rând, nu agreează interpretările psihologizante: acestea ignoră constantele naturii umane doar pentru a-l fermeca pe cititor cu nişte „secrete" ce caracterizează doar o anume personalitate sau alta influenţându-i decisiv acţiunile. Vezi Norbert Waszek, *Histoire pragmatique – histoire culturelle: de l'historiographie de l'*Aufklärung *à Hegel et son école*, în „Revue germanique internationale", cu tema *Histoire culturelle*, 10/1998, p. 28−31.

[73] De unde provine acest fel de a imagina cursul istoriei? Conexiunile pe care am putea conta sunt foarte multe. Noi propunem doar una: din capitole cum ar fi *Certitudine şi adevăr al raţiunii* ori *Raţiunea observatoare* am desprinde, poate, esenţa gândirii circulare a lui Hegel. Cum spunea el, raţiunea ar fi conştiinţa apartenenţei noastre la realitate ca întreg: „Raţiunea este certitudinea de a fi întreaga *realitate*. Acest *înşine*, adică această realitate, este însă […] ceva cu totul universal, *abstracţia* pură a realităţii. […] Conştiinţa *observă*: aceasta înseamnă că raţiunea vrea să se găsească şi să se posede ca subiect existent, *în mod real, prezent-sensibil*. Conştiinţa acestei observări crede şi spune, desigur, că ea nu vrea să se afle *pe ea însăşi*, ci, dimpotrivă, să facă experienţa *esenţei lucrurilor* ca fiind a lucrurilor [s.a.]" (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia spiritului*, traducere de Virgil Bogdan, Bucureşti, Editura IRI, 1995, p. 141, 146). Care etapă a gândirii istorice poate fi exemplificată prin „fenomenologia spiritului"? O sugestie primim din prelegerile lui Alexandre Kojève, susţinute la École des Hautes Études în anii 1937−1938: „De fapt, ce înseamnă a-l înţelege pe Napoleon, dacă nu a-l înţelege ca pe cel care desăvârşise, realizându-l, idealul Revoluţiei Franceze? Şi putem oare înţelege acest ideal, această revoluţie, fără să înţelegem ideologia *Aufklärung*-ului, a Iluminismului? În general, a-l înţelege pe Napoleon înseamnă a-l înţelege în funcţie de întreaga evoluţie anterioară şi deci a înţelege ansamblul istoriei universale. Or, aproape nici unul din filozofii contemporani cu Hegel nu şi-a pus această problemă. Şi nici unul, în afară de Hegel, n-a rezolvat-o. Căci Hegel e singurul care poate să accepte şi să justifice existenţa lui Napoleon, adică s-o «deducă» plecând de la principiile de bază ale filozofiei, ale antropologiei, ale concepţiei sale istorice. Ceilalţi se văd siliţi să-l condamne pe Napoleon, adică să condamne *realitatea* istorică, iar sistemele lor filozofice sunt, *ipso facto*, condamnate toate de către această realitate. […] Cunoaşterea absolută a devenit *obiectiv* posibilă fiindcă, în şi prin Napoleon, procesul *real* al evoluţiei istorice, în cursul căreia omul a *creat* lumi noi şi s-a *transformat* creându-le, a ajuns la capăt [s.a.]"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„școala istorică" știa că nu poate escamota problema istoriei universale deoarece semnificația fragmentului se definitivează doar din perspectiva întregului. Ce-i rămânea atunci de făcut cercetătorului empiric, știut fiind că viziunile exhaustive aparțineau numai filozofiei?

După cum Gadamer o sugerează, „școala critică" s-a născut din refuzul filozofiei lui Hegel; adică din ideea că nu filozofia speculativă, ci doar cercetarea amănunțită a fiecărui detaliu poate să conducă la o perspectivă universală asupra istoriei[74]. După Gadamer, premiza acestei cotituri ar fi fost critica lui Johann Gottfried von Herder (1744−1803) – plecând de la lucrarea lui Johann Joachim Winckelmann, *Istoria artei antice* – la adresa schemei iluministe de gândire[75]. Vina lui Winckelmann era, pe scurt, aceea că dăduse un caracter absolut exemplar Antichității clasice; criticase în mod exagerat prezentul și îi propusese un singur model valabil, vechii greci. Or, conform lui Herder, *a gândi istoric însemna să acorzi fiecărei epoci un drept la propria existență*[76]. Nuanța adusă de Herder este importantă, crede Gadamer, pentru că este anticlasicistă; mai este și antiiluministă, completează Gadamer, de vreme ce raționalismul secolului al XVIII-lea era transistoric, identificând modele numai acolo unde găsea asemănări cu actualitatea. Herder accepta exemplaritatea unui asemenea trecut, dar nu ca prototip care să genereze direct noi și noi prezenturi, ci ca început prestigios din care pleacă, autonom, o sumedenie de istorii: divergente, întortocheate, imprevizibile.

Iluminismul gândea istoria din perspectiva unui criteriu situat dincolo de ea, afirmă Gadamer. De aceea, Wilhelm von Humboldt (1767−1835) ar fi privit totul prin prisma modelului grec, înțelegând prezentul ca degradare a perfecțiunii anticilor. Iar teologia istorică a epocii lui Goethe, care avea să îl influențeze și pe Leopold von Ranke (1795−1886), concepea viitorul în consecință, doar ca o restaurare a străvechii exemplarități. Din nou, Hegel îi pare mai îndrăzneț lui Gadamer: el ar fi vrut să concilieze oarecum autoritatea estetică a Antichității cu noua conștiință de sine a modernității, proclamând că

(Alexandre Kojève, *Introducere în lectura lui Hegel*, traducere de Ed. Pastenague, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof", 1996, p. 71).

[74] Apropiindu-ne viziunea lui Hegel asupra istoriei, nu ne este prea greu să acceptăm că unele contestări nu aveau cum să întârzie. De exemplu, una din ideile lui binecunoscute, *despre libertate ca promovare a singularității*, a fost percepută (nu neapărat și agreată) astfel: „[…] idealul este înțeles ca idealizare de sine a unui real a cărui devenire necesară îl eliberează ea însăși pe om". Vezi Jacqueline Russ, *Istoria filosofiei*, vol. III, *Triumful rațiunii*, traducere de Laurian Kerestesz, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 117.

[75] Myriam Bienenstock, *Le sens historique: un sens de la force? Herder, Hegel et leurs interprètes*, în Pierre Pénisson (sous la direction de), *Herder et la philosophie de l'histoire*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 1997, p. 180: Herder îi reproșa lui Montesquieu că nu dădea atenție empiricului, experienței, și că utiliza noțiuni metafizice, cum ar fi „spiritul". Ostil filosofiei, Herder cerea mai multă atenție dată faptelor, empiricului. Într-o scrisoare din martie 1765, adresată lui Johann Georg Hamann, Herder îi făcea destinatarului un reproș voalat: „Știu că Dumneavoastră luați cuvântul «stil» în sensul în care Winckelmann ia cuvântul «istorie»" (Johann Gottfried Herder, *Scrisori*, traducere de Cristina Petrescu, București, Editura Univers, 1981, p. 10). Prin *stil*, Winckelmann și emulii săi înțelegeau, cum spune și traducătoarea Cristina Petrescu, „totalitatea mijloacelor de expresie" ale artei grecești: însușiri sincronizate forțat, luate însă de-a valma și atemporalizate de parcă fiece trăsătură ar fi existat de la bun început. Or, cei ca Herder găseau că opusul acestei noțiuni fără vârstă, *stilul*, era tocmai termenul *istorie*; care ținea cont că arta greacă avusese caracteristici ce apăruseră și dispăruseră pe parcurs, neexistând un prototip ideal, cu toate „semnalmentele" deja incluse.

[76] „Cât de diferit se manifesta odinioară gândirea timpurilor și a popoarelor, atunci când totul era încă atât de îngust național. Din nevoile cele mai particulare și singulare s-a ridicat orice cultură și s-a reîntors acolo, toată numai experiență, faptă, aplicare a vieții în cercul cel mai precis determinat." Este un fragment din *Altă filosofie a istoriei cu privire la formarea omenirii*, publicat în Johann Gottfried Herder, *Scrieri*, traducere de Cristina Petrescu, București, Editura Univers, 1973, p. 111.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

epoca sa avea să desăvârşească istoria. Dar rămânea, totuşi, la ideea că o gândire istorică presupunea un criteriu situat în afara ei, îl critică Gadamer. Abia secolul al XIX-lea avea să corecteze caracterul anticipativ al construcţiilor apriorice schiţate de filozofii istoriei, dar fără a se feri cu totul de presupoziţiile metafizice. Pe urmele lui Herder – şi nu ale lui Wilhelm von Humboldt, specifică Gadamer –, Wilhelm Dilthey, Johann Gustav Droysen şi Leopold von Ranke şi-au exprimat opoziţia faţă de filozofia istoriei, pentru că realitatea, subliniau ei, nu exista numai pentru a ilustra idei cum ar fi „esenţă", „libertate", „necesitate". Dimpotrivă, lumea noastră este o „ordine a consecinţelor", a efectelor unor evenimente, a resimţirii acestor efecte; că în istorie nu avem un scop stabil şi mai ales identificabil din afara acesteia; că nu există o necesitate, dinainte recunoscută, a producerii unor fapte. După Ranke, unitatea de măsură între ceea ce a fost şi ceea ce urmează este importanţa dată mai târziu unui fapt oarecare. Gadamer sesizează însă că acest mod de a gândi este tot unul teleologic, dat fiind că ceea ce urmează în posteritate (aprecierea ori uitarea evenimentului) decide semnificaţia celor întâmplate la un moment dat. Şi tocmai acest „succes" sau „eşec" al memoriei istorice face ca o întreagă înlănţuire de fapte să devină relevantă ori lipsită de sens. Structura ontologică a istoriei poate fi teleologică chiar şi în lipsa unui *telos* declarat, crede Gadamer: o anumită continuitate a percepţiilor despre trecut asigură o anumită substanţă istoriei; căci ea include, spre deosebire de natură, factorul temporalităţii. În opoziţie cu ciclurile cosmice, etern recurente, istoria ar fi deci caracterizată de o sporire a faptelor demne de ţinut minte; ceea ce duce la prezervarea şi, totodată, la depăşirea calitativă a întâmplărilor conservate mai întâi în memoria colectivă, apoi în cărţile ce rezultă uneori din ea.

Adepţii trendului critic au respins unitatea/omogenitatea temporală a istoriei cu „circuit" prescris, dar optau, observă Gadamer, pentru o autodefinire teologică: raportau cunoaşterea noastră finită la un spirit divin căruia lucrurile îi stăteau la discreţie în deplinătatea lor. Pentru Leopold von Ranke, conştiinţa istoricului era totuna cu împlinirea conştiinţei de sine a omului. Iar Gadamer ne atrage atenţia asupra unui detaliu biografic cu ecouri clare în concepţia rankeană: cu cât individul avea să cunoască mai multă istorie, cu atât avea să gândească mai asemănător lui Dumnezeu; în gândirea luteranului Ranke, celebra *nemijlocire* în relaţia dintre om şi divinitate putea fi atinsă şi prin sondarea meticuloasă a trecutului. Din ea ar fi trebuit să rezulte compasiunea, „complicitatea cu cosmosul", sesizează Gadamer. Or, tocmai acest lucru îl interesa pe istoric: pe de o parte să nu raporteze realitatea la concepte, iar pe de alta să nu se abţină de la înţelegerea manifestărilor vieţii ca expresii ale divinităţii, ale vieţii cosmice. Gadamer îl pune deci pe Ranke într-o lumină insolită: susţine că, în mintea savantului din secolul al XIX-lea, cosmosul era un univers interior. Poetica rankeană se reflecta astfel şi în cercetarea istoriei, de vreme ce Dumnezeu era prezent în toate, dar nu sub forma unor abstracţiuni, ci sub aceea a „reprezentărilor exterioare", vizibile şi chiar palpabile. Dar poeţii plăsmuiesc o interpretare psihologică a evenimentelor, pe când, în realitate, mai acţionează şi alte elemente decât subconştientul personalităţilor. Ei tratează realitatea trecutului ca şi cum aceasta ar fi voită şi plănuită în amănunt de indivizi activi. De aceea, voinţa „actorilor" nu este obiectul propriu-zis al înţelegerii istorice, interpretarea lor psihologică neputând accede efectiv la sensul evenimentelor. Luând act de aceste opinii, Gadamer mai subliniază ceva: conceptul de cercetare (*forschung*) creat de Johann Gustav Droysen[77] indică despărţirea istoricului de creaţia

[77] Michael J. Maclean, *Johann Gustav Droysen and the Development of Historical Hermeneutics*, în „History and Theory", vol. 21, no. 3 (Oct. 1982), p. 347−365. Despre Droysen vezi şi G. P. Gooch, *op. cit*., p. 125−131.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

artistică şi de confuzia dintre *Eu* şi *Tu*. Cercetarea era restrânsă acum la *examinarea* tradiţiei transmise nouă, la exploatarea unor izvoare nevizitate încă şi la interpretarea lor mereu înnoită. Gadamer pune în seama lui Droysen o dublă delimitare, nu numai de romantica empatie cu subiectul cunoaşterii, ci şi de metoda experimentală a ştiinţelor naturii[78]. Ideea de cercetare intra în opoziţie cu „ştiinţa" secolului al XVIII-lea ori cu „doctrina" secolului al XIX-lea, plecând de la sugestia de *explorare* a unor teritorii nesondate. Cu cât pălește fundalul teologic şi filozofic al lumii, cu atât ştiinţa este gândită tot mai mult ca *înaintare în necunoscut*, sintetizează Gadamer. Numai că, spre deosebire de ştiinţele naturii, cercetarea istorică nu se bucură de univocitatea lucrului privit cu propriii ochi. Cercetăm, fatalmente, ceea ce nu mai putem vedea.

Gadamer schiţează în câteva vorbe evoluţiile şi intersectările interdisciplinare din secolul al XIX-lea: Schleiermacher mizase pe o filozofie panteistă, pe teoria romantică a comprehensiunii, pe poezie şi psihologism; „şcoala istorică" i-a rămas tributară, pendulând între empirism şi idealism; iar cel care conştientiza această duplicitate ca problemă epistemologică a fost Dilthey. Gadamer revine apoi, dând mai multe lămuriri. Hermeneutica romantică nu lua deloc în considerare natura istorică a experienţelor umane, evoluţia lor inevitabilă. Se întemeia pe un concept fundamental al esteticii kantiene[79], acela de geniu: care ar crea o operă exemplară în mod inconştient, la fel ca natura, adică fără să aplice cu premeditare anumite reguli ori modele. Schleiermacher spera în comprehensiunea celuilalt chiar din text, la fel ca în raportul dintre *Eu* şi *Tu*[80].

---

[78] Nu toate opiniile concordă în istoria filosofiei şi este bine să le luăm în calcul la modul panoramic, fără a „paria" decisiv pe vreuna, din cauză că fiecare are argumentele sale. Bunăoară, încă din 1868, Johann Gustav Droysen (1808−1884) „opune explicaţiei din ştiinţa naturii comprehensiunea istorică a totalităţilor sufleteşti, mai ales ale sufletelor străine, ca o cheie pentru înţelegerea de sine. Nu ne cunoaştem pe noi decât după ce am cunoscut pe alţii, datorită capacităţii de a ne transpune în situaţia lor, de a vedea cu ochii lor şi de a simţi cu inima lor" (Mircea Florian, *Introducere în filosofia istoriei*, Bucureşti, Editura Garamond, 1997, p. 123).

[79] Cu toate că lucrarea de faţă se adresează studenţilor de la Istorie, şi nu celor de la Filosofie, nu putem reduce estetica lui Kant la ideea de geniu. Vezi Manfred Kühn, *Kant. O biografie*, traducere de Cornelia Eşianu şi Delia Eşian, Iaşi, Editura Polirom, p. 293−299. De fapt, sunt alte aspecte ale operei kantiene care au influenţat mult ideea de adevăr, repercutându-se şi în cercetarea istorică. În secolul al XX-lea, Karl Popper (*Logik der Forschung*, 1934), Gaston Bachelard (*La formation de l'esprit scientifique*, 1938) şi Thomas Kuhn (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962) reiterau, fiecare în felul său, o cunoscută dihotomie kantiană: ea aşeza într-o „tabără" *judecata asertivă* (care enunţă/constată un fapt aleatoriu ori unul doar posibil) şi în cealaltă *judecata apodictică*, întemeiată pe demonstraţiile fără rest ale matematicii şi pe cuceriri cu aer de axiomă. În termenii polemicii Kuhn – Popper, evoluţia ştiinţei moderne s-ar reduce la rivalitatea dintre *argumentul în plus* (care consolidează paradigma, în opinia lui Kuhn) şi *confirmarea în minus* (ce surpă edificiul teoretic pe care doar îl verifică, şi nu îl justifică, în accepţia lui Popper). Vezi, în acest sens, Didier Gil, *Bachelard et la culture scientifique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1993, p. 51−52. De asemenea, pentru dezbaterea Kuhn – Popper, vezi capitolul *Logica descoperirii sau psihologia cercetării?*, în Thomas Kuhn, *Tensiunea esenţială. Studii despre tradiţie şi schimbare în ştiinţă*, traducere de Any Florea, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1982, p. 318, 322. Din confruntarea celor două lucrări, *Logica cercetării* şi *Structura revoluţiilor ştiinţifice*, apar nenumărate dileme: căutăm efectiv adevărul sau ni-l desemnăm, ca să-l legitimăm retroactiv?; cine predomină: adevărurile construite ori acelea descoperite, acelea consacrate ori acelea verificate?; pe cine mizăm: pe adevărurile ce se detronează unele pe altele ori pe acelea care doar consolidează o tradiţie cognitivă?; care dintre ele ne convine mai mult: adevărurile ce se pun de acord sau adevărurile ce se înnoiesc concurându-se? Cam acestea ar fi întrebările la care Gaston Bachelard (1884−1962), Karl Raimund Popper (1902−1994) şi Thomas Kuhn (1922−1996) nu au avut un răspuns definitiv, făcând din istoria ştiinţei cel mai frumos exerciţiu de gândire.

[80] John O. Lyons, *The Invention of the Self. The Hinge of Consciousness in the Eighteenth Century*, Southern Illinois University Press, 1978, 268 p. Mai aplicat la subiectul nostru, Corin Braga contextualizează o chestiune de critică literară, reuşind astfel o subtilă istoricizare a eului textualizat: „[…] schemele arhetipale indică un principiu de organizare şi de coerenţă internă a unor opere asemănătoare la nivelul arhitecturii, chiar dacă sunt construite din «cărămizi» tematice neomogene. Un astfel de arhetip formal, care organizează specia

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Totul părea descifrabil pentru că totul era text, se entuziasma şi Dilthey. De aceea, şi el înclina să vadă explorarea trecutului ca *descifrare* şi mai puţin ca *explorare*, explica Gadamer. Şi ca să întregească „tabloul", se opreşte şi asupra secolului al XX-lea, când comprehensiunii i se atribuia o structură anticipativă; dă exemplul lui Martin Heidegger, care credea că recunoaşterea prejudecăţilor noastre este începutul oricărei hermeneutici. Gadamer îl explică mai pe larg, arătând că motivaţia heideggeriană era, întrucâtva, simplă: în ciuda criticilor sale la adresa raţionalismului iluminist, istorismul secolului al XIX-lea a împărtăşit clişee identice; şi mai ales convingerea că istorismul ar detrona toate prezumţiile şi cutumele, ironiza Gadamer. La fel, depăşirea prejudecăţilor, o exigenţă a iluminismului, se dovedise ea însăşi o mare prejudecată. Revizuirea ei, abia în secolul al XX-lea, facilita o înţelegere mai adecvată a ideii de finitudine, care nu stăpâneşte doar existenţa biologică, ci şi conştiinţa noastră istorică, ne spune Gadamer. De fapt, o Raţiune absolută nu constituie, în nici un chip, o însuşire a umanităţii. Pentru noi, muritori de rând, raţiunea nu poate fi decât una istorică, adaptată împrejurărilor şi schimbându-se odată cu ele. Altfel spus, ea nu este deloc autodeterminată, fiind mereu dependentă de datele asupra cărora se exercită. Omul este „exterior" destinului său într-un mod diferit de acela în care îşi este străină natura, care nu are conştiinţa propriei existenţe. Istoria nu ne stă la dispoziţie în întregime, noi fiind aceia care îi aparţinem într-o foarte bună măsură. Dilthey sesizase acest lucru, dar fără a reuşi să se desprindă de epistemologia tradiţională, regretă Gadamer. Cu mult înainte de a ne înţelege pe noi înşine printr-o retrospecţie, facem acest lucru în mod reflex, datorită familiei, şcolii, societăţii. Prejudecăţile inoculate individului reflectă realitatea istorică a fiinţei sale într-o măsură mult mai mare decât raţionamentele lui conştiente, postulează Gadamer.

Opiniile noastre nu se menţin neschimbate şi necriticabile: viaţa socială este, în fond, un proces neîncetat de transformare a ceea ce a fost socotit acceptabil până nu demult. Gadamer susţine deci *un concept de ştiinţă care nu admite idealul observatorului imparţial şi atemporal, înclinând, prin urmare, spre conştientizarea a ceea ce cercetătorul şi obiectul cercetat au în comun la un moment dat.* Cine vrea să înţeleagă un lucru aduce deja cu sine nişte legături apriorice cu acel lucru, o complicitate, o preînţelegere sau un acord preexistent cu ţinta curiozităţii sale. Gadamer dă exemplul oratorului obligat să pornească totdeauna de la un semi-acord cu publicul său, dacă vrea să obţină câştig de cauză, prin cuvinte şi dovezi, într-o chestiune controversată. Numai cel familiarizat cu zestrea de noţiuni a unei ştiinţe descoperă şi întrebările care o duc mai departe, concluzionează Gadamer. Iar disponibilitatea noastră de a primi *noul* nu provine, oare, din *vechiul* ce ne-a câştigat deja?, se întreba savantul german.

romanului din secolul al XVIII-lea englez până târziu în secolul al XX-lea, este aşa-numitul *Bildungsroman*, romanul formării unui caracter. Cuplarea epicului romanesc la ideea – de coloratură protestantă – de «destin individual» a introdus un scenariu foarte riguros, care, în romanul aşa-zis modern, nu a mai permis vagabondajul şi digresiunea necontrolată, care îşi făceau de cap în romanul cavaleresc sau picaresc şi baroc, ci a impus ordonarea acţiunii într-o schemă unificatoare – cea a modelării unui caracter" (Corin Braga, *De la arhetip la anarhetip*, Iaşi, Editura Polirom, 2006, p. 276). În proza afirmării individului se impune, aşadar, un ax narativ unic, în jurul căruia gravitau atât cronologia faptelor, cât şi înlănţuirea lor pe sistemul cauză – efect.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

HERMENEUTICS AND HISTORY: THE CASE OF HANS GEORG GADAMER
(Summary)

Keywords: historical truth, method, tradition, hermeneutics, aesthetic.

This paper argues for the replacement of the term *historiography* with a broader one of *historical culture* in order to look into the ins and outs of how the results of academic investigations are received by society, and also how it reacts, in its turn, more often than not influencing the readjustment of the discourses on the past. That is so because the interest in history is at the same time, implicitly or surprisingly, an interest in other fields of significance like funeral cults, monuments and cemeteries, travel or confessional writing, tastes, aesthetic standards, museums, maps, landscapes. In any case, *professional research* and *public taste* for what used to be in the past are not the same thing. The social interest in history is not the same thing as the interest in recording it in writing, the two registers competing most of the times and collaborating only when they have to. But each historiography illustrates, in a more or less conscious way, a stage in the history of ways of knowing. In other words, any period in the history of writing about history starts from a certain theory of knowledge, truth and the methods of finding it out. However, this outlook is not exclusively scholarly, the society of the time participating in its formulation, with all the sensibilities, prejudices and fashions that characterized it.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ASTRID CAMBOSE[*]

„RĂSFULGERAȚII": ISTORIA OFICIALĂ ȘI CONTRAISTORIILE EI MEMORIALISTICA, ISTORIA ORALĂ, REPORTAJUL DE ACTUALITATE ȘI CIRCULAȚIA INFORMAȚIEI ÎN MEDIA ONLINE, SURSE CONCURENTE ALE UNEI ARHIVE ÎN CURS DE CONSTITUIRE

În 1945 (chiar anul când a fost nominalizat pentru prima dată în vederea acordării Premiului Nobel pentru Pace), Stalin îi dădea lui Churchill la Conferința de la Ialta faimoasa replică „moartea unui om e o tragedie, moartea a milioane este statistică". Atribuite sau genuine, aceste cuvinte sunt pe deplin coerente cu tipul său patologic de personalitate, cu ideologia sa și, mai ales, cu acțiunile în plan politic și social conduse direct sau indirect generate de el, atât în timpul vieții sale, cât și decenii după 1953. La jumătate de secol distanță, tendința compensatorie a devenit o dominantă a cercetării în diverse științe din aria istorico-antropologică: cercetătorii au încercat în ultimii ani să estimeze cât mai corect costurile umane ale experimentelor totalitare macrosociale din secolul al XX-lea, prin reconstituirea fiecărui destin individual, scoaterea din anonimat și din „statistică" a indivizilor, transformarea victimelor, a vinovaților și a martorilor (categorii uneori coexistente în una și aceeași persoană[1]) în cazuri particulare, totul într-un efort de cunoaștere și de recuperare a adevărurilor multiple, polimorfice, pe care le aduc la lumină destinele investigate.

Cercetarea cantitativă se vede astăzi concurată de una calitativă, ale cărei avantaje sunt evidente. După cum sublinia Sorin Bocancea, coordonator al seriei de volume *După 25 de ani. Comunismul în Europa de Est*, care valorifică preponderent interviuri de istorie orală, această perspectivă în studiul traumei istorice – de fapt, un mod de a întemeia științific domeniul, de a-i crea legitimitate ca obiect al cunoașterii, de a-i contura rolul de motor epistemologic – „aduce un plus în cercetarea subiectului, întrucât se preocupă de o realitate ce scapă statisticilor, documentelor oficiale și măsurătorilor: individul"[2]; realizată în manieră comprehensivă, prin interviuri, studii de caz, observație liberă, culegere și analiză nestatistică a documentelor, cercetarea calitativă propune o narațiune, și nu o demonstrație, iar în urma cercetării calitative

[*] Doctor, asistent cercetare, Institutul de Filologie Română „A. Philippide", Academia Română – Filiala Iași.

[1] Nu suntem nicidecum de acord cu poziția extrem-relativizantă a adepților teoriei *post-adevărului*. Ștergerea vinovățiilor și a răspunderilor individuale ar transforma comunismul într-o „crimă perfectă, culpă fără inculpați, vină fără vinovați" (Sorin Bocancea, *Provocări metodologice ale cercetării comunismului din România*, în „Polis", nr. 1 (11)/2015−2016, p. 68), echivalând cu un nemeritat certificat de absolvire pe care, din comoditate epistemologică, l-am livra autorilor unor crime în masă.

[2] *Ibidem*, p. 67.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LIV, 2017, p. 317−334

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

problematica rămâne deschisă – situație care pare a corespunde cel mai bine statutului real al adevărului/cunoașterii.

Pierre Nora susținea, în anii ’90, că modernitatea și-a pierdut memoria și tradiția, iar ceea ce el a numit *millieux de mémoire* (contexte vii ale memoriei) ar fi dispărut, fiind înlocuite, cu eforturi conștiente, prin *lieux de mémoire* (arhive, muzee, memoriale, alte locuri de istoricizare a memoriei). Or, istoria orală beneficiază încă, în România, ca și în Republica Moldova, de persistența contextelor vii ale memoriei în terenurile noastre etnografice, etnoantropologice și etnoistorice. „Pentru cei cărora experiențele le-au fost întipărite pe corp prin tortură, prin intermediul privațiunilor sau al umilirilor repetate, amintirile au fost cu adevărat în-carnate; corpurile lor slujesc drept locuri ale memoriei, în sensul lui Nora.”[3] Arhivele de familie și mărturiile victimelor regimului totalitar-comunist sunt surse documentare de prim rang, reconsiderate în acest sens în ultimii 20−30 de ani ca reprezentând ceea ce Robert Conquest numea „dovezi primare”[4]. Ele „constituie o *contra-istorie* a regimului”[5], iar culegerea, arhivarea și studierea lor circumscriu un „act de justiție publică, tradus în viață prin exercițiul rememorării”[6]. În Moldova dintre Prut și Nistru, ca și în Bucovina ucraineană, în România și în toate teritoriile din sfera fostei URSS, societăți debilitate istoric, în care „statul cândva își arogase monopolul asupra adevărului, iar moștenirea istoriografiei din perioada sovietică era, și mai rămâne uneori, dominată și instrumentalizată de mitologiile politice”[7], cercetarea surselor alternative la versiunea oficială se desfășoară în prezent sub semnul unui efort de recuperare stringent necesar.

Se pare că, dincolo de datoria generală a istoricilor de a documenta viața comunităților din care fac parte, în ultimii ani în spațiul Republicii Moldova se conturează un adevărat fenomen social, la convergența dintre nevoia de a povesti a victimelor deportărilor/dislocărilor din perioada totalitarismului și nevoia cercetătorilor de a recupera informațiile. Pe teren, cercetătorul constată directețea și hotărârea cu care victimele represiunii își povestesc experiențele. Nevoia de confesiune este foarte prezentă, și nu doar sub forma memoriilor scrise (care predomină în peisajul românesc, de pildă), ci mai ales sub formă orală, care este forma primară, arhaică, a transmiterii moștenirii culturale. Pare că oamenii nu mai pot accepta să tacă. Pare că, reprimată din cauza spaimei, nevoia acestora de a-și povesti viața răbufnește în acești ani, cu patos, oferind aproape de-a gata istoricilor un teren extrem de fertil. Tematica represiunilor devine un subiect major, dacă nu chiar cel mai important, al istoriei recente a Moldovei. Arhivele de documente scrise oficiale și neoficiale, arhivele de imagini și documentele de istorie orală în curs de culegere și arhivare sunt reperele de egal interes ale temei.

Fenomenul social pe care l-am putea numi „transmiterea memoriilor concurențiale” se produce în strânsă legătură cu îmbătrânirea accentuată a oamenilor care dețin asemenea amintiri. Nevoia lor de a povesti este un legat al maturității, o manieră de așezare a românilor basarabeni, bucovineni și herțeni care trăiesc în afara sau

[3] Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949−1962)*, traducere de Justina Bandol, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 53.

[4] Robert Conquest, *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete*, traducere de Bogdam Marchidanu, București, Editura Humanitas, 2003, p. 15.

[5] Ludmila D. Cojocaru (ed.), *Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii. Documente. Studii de caz*, vol. 1, tom 1, *Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova*, Chișinău, Tipografia Balacron, 2016, p. 10.

[6] *Ibidem*, p. 192.

[7] *Ibidem*, p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

înăuntrul granițelor României în propria istorie, de recuperare a sensurilor reale ale acesteia, de redefinire a adevărului în limitele experienței, și nu ale vreunei ideologii. Foștii deportați, dislocați, refugiați[8] ș.a. care simt nevoia să își transmită amintirile o fac în mod sincer, descriind (aparent contrariant) unele persoane din tabăra opresorilor ca pe niște „oameni cu suflet bun”, care i-au ajutat să supraviețuiască în condițiile regimului impus, iar pe unii dintre consângenii, consătenii sau conaționalii lor ca pe niște „oameni de vânzare”[9], agenți și profitori ai regimului sovietic. Demolarea edificiului societal s-a realizat în prima etapă cu concursul unei părți a țărănimii, provenind în special din pătura economică și etnică aflată la nivelul cel mai de jos în ierarhia socială[10]. Toți deportații subliniază rolul *politrukului* (responsabil cu munca ideologică) și al *miliționerului* din sat în realizarea efectivă a ridicării celor cuprinși pe listele de *kulaci* (chiaburi), colaboraționiști cu „imperialiștii români”, membri ai „partidelor fasciste PNL și PNȚ” și alți „dușmani ai poporului”. Membrii NKVD-ului, înarmați, asigurau „suportul tehnic” al operațiunii de ridicare și deportare, dar propunerile de înscriere pe liste, identificarea propriu-zisă sau, în multe cazuri, urmărirea și arestarea celor vizați erau coordonate de consătenii convertiți la comunism sau doar oportuniști. Țăranii necolectivizați din România îi numeau pe cei care promovau colhozurile *împingători* (înainte de a-și însuși termenul oficial de *activiști*). Vinovăția aceste pături largi de populație reiese din toate memoriile și interviurile:

> La *selsovet* ședeau din aceștia care pârau. Am văzut cum se pârau unul pe altul – foarte, foarte mulți – și am auzit că și în alte sate a fost așa. Chiar am un unchi de pe mamă, Ulian, primul s-a dat în Comsomol, i-au dat *tijurcă*, pistolet, *chepcă* și îmbla pe la oameni și mătura podurile încă cu vreo doi−trei. [...] El slujea și la ruși, și la români – oamenii de-acum îl urau, nici nu-i dădeau bună ziua – și pe ăștia îi pâra, și pe ceilalți, numai lui să-i fie bine[11].

> Ne-au stricat din drumul nostru, din viața noastră, din tot al nostru. [...] Sunt vinovați rușii, dar sunt vinovați și moldovenii. Rușii sunt vinovați că au dat *prikaz* (ordin) să ne ridice, iar moldovenii că au venit și ne-au ridicat. [...] Aceia au fost cei mai mari tâlhari, cei care ne-au ridicat pe noi. Stalin n-a venit să mă ridice[12].

> Eu îi întrebam cine m-a dus în Siberia: comuniștii și Stalin! Ne-au dus tot de-ai noștri săteni[13].

---

[8] Pe refugiații basarabeni care s-au stabilit în București, unii dintre localnici îi numeau, cu un amestec de compasiune și ironie, „răsfulgerați” (inf. Marga-Rita Popeli Tatu, august 2017, București).

[9] Ludmila D. Cojocaru, *op. cit*., p. 91.

[10] Deviza schimbării sociale era „кто был никем, тот будет всем!” [Cine a fost nimic, va deveni totul!] (*ibidem*, p. 174). „Dară lumea s-a schimbat / Și de multe rele-am dat. / S-a schimbat c-așa să fie, / Ăla din urmă, întâie. / Cel din urmă să domnească, / Cel dintâi să chinuiască, / Cel dintâi întemnițat, / Cel din urmă cap la sat” (versuri compuse de „o fostă chiabură” din Ieud, citate de Gail Kligman, *apud* Dorin Dobrincu, Constantin Iordachi (ed.), *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949−1962)*, cuvânt-înainte de Gail Kligman și Katherine Verdery, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 246). „Când li s-o dat posibilitatea, ei imediat s-o băgat și secretar și primar și comitetu’ executiv și nu știu ce, numa’ toți bagabonții, cei mai răi oameni din sat o apucat la conducere” (F.I., oier din Poiana Sibiului, citat de Răzvan Stan și Michael Stewart, *ibidem*, p. 303); „Partidu’ ista comunist, atuncea, oaminii cii mai di jos i-o pus în frunti. Ș-aciia apasau pi oamini, apasau pi oamini. Li lua, îi jăfuié, li lua pământu’” (V.T.T., țăran din Darabani, *ibidem*, p. 324).

[11] Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 218−219.

[12] Elena Postică (ed.), *Arhivele memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz*, vol. 2, tom I, *Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*, Chișinău, Tipografia Balacron, 2016, p. 279.

[13] *Ibidem*, p. 300.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Motivul pentru care familia mea a fost deportată a fost faptul că dictatorii de sus au dictat, iar unii din ai noştri au ascultat şi au hotărât că „dacă îi deportăm pe aceştia" o să trăiască ei mai bine şi, uite aşa, au ajuns să trăiască bine şi azi! [...] Îi cunosc pe cei din sat care au ordonat să fim deportaţi, îi cunosc pe ei şi pe copiii lor, dar nu vreau să le spun nimic. Dumnezeu să le ajute şi să le facă ce mi-a făcut şi mie, mai mult nu vreau nimic[14].
>
> Deportarea a fost o crimă din partea statului. Au deportat oameni fără voia lor, oameni nevinoveţi (*sic!*), în primul rând oamenii care erau aici gospodari. [...] Puterea locală a fost de vină, apoi cea din Chişinău şi apoi cea de la Moscova[15].
>
> Eu aş zice că mai mult sătenii au fost de vină, căci n-a venit cel din Moscova să mă ridice, nu ştia el familia noastră şi n-a venit din altă parte [lista]. Tot cei care erau la conducere aici, în sat, ei ne-au pus pe listă. Eu aşa socot[16]!
>
> Noi tot timpul zicem că Stalin a fost vinovat de toate astea, dar el era un schizofrenic. Nu-i aşa? Cel mai straşnic a fost că ne-au dat aiştia din sat, rudele... apropiaţii noştri[17].

Majoritatea victimelor represaliilor fac în naraţiunile lor diferenţa între vinovăţiile punctuale şi malignitatea sistemului, dovadă a faptului că, la nivelul privirii de ansamblu, memoria colectivă pune just accentele în ceea ce priveşte culpa istorică: „Ruşii sunt şi buni, şi răi, că asta depinde de educaţia omului. Politica lor însă a fost cotropitoare şi a rămas cotropitoare!"[18].

Specialitatea comunistă *par excellence* a fost ipocrizia dusă la ultimele ei limite prin dublul limbaj, deoarece, după cum observa Smaranda Vultur, „o lume a dublului limbaj încearcă să facă mai puţin vizibilă o lume a terorii"[19]. Albul era prezentat răspicat drept negru (şi invers). De pildă, Petru Groza afirma, în 1945, că „generalissimul Stalin" i-ar fi spus: „Să lăsaţi plugărimea şi satele să meargă şi să-şi croiască singură [*sic!*] soarta; nimic silit, nimic forţat. Să vă feriţi să imitaţi: să nu faceţi colhozuri şi sovhozuri!"[20]. La fel i-ar fi spus Stalin şi premierului cehoslovac Klement Gottwald: „Calea noastră a fost scurtă, rapidă şi ne-a costat mult sânge şi multe sacrificii. Dacă puteţi evita toate acestea, evitaţi-le"[21] A lua însă în considerare declaraţiile reprezintă o lectură extrem de naivă a istoriei. Nu vorbele, ci numai faptele lui Stalin au fost relevante şi pline de urmări. Conţinutul declarativ – ceea ce Robert Conquest a numit „versiunea pentru public"[22] – a fost menit, în toate ocaziile, să disimuleze adevăratele intenţii, să ascundă realităţile, să transmită o versiune falsă şi convenabilă, să creeze o aparenţă de legitimitate şi să pareze astfel orice opoziţie. De pildă, înfrângerea era tradusă de acelaşi Stalin ca o „victorie" în faimosul său discurs din 1930, *Ameţeala de pe urma succeselor*, cuvântare în care, de fapt, cerea abandonarea pentru moment a luptei cu o ţărănime devenită prea exasperată şi ameninţătoare. După cum afirma istoricul sus-menţionat, „înşelăciunea constituia esenţa fiecărei mutări"[23]. Discursurile nu erau decât nişte arme tactice. Puţini dintre istoricii occidentali au fost şi sunt însă dispuşi să accepte ca posibilă o distorsionare atât de radicală prin cuvânt a adevărurilor factuale.

[14] *Ibidem*, p. 207.
[15] *Ibidem*, p. 182.
[16] *Ibidem*, p. 224−225.
[17] Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 50.
[18] *Ibidem*, p. 153.
[19] Dorin Dobrincu, Constantin Iordachi (ed.), *op. cit.*, p. 222.
[20] *Ibidem*, p. 51.
[21] Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 82.
[22] Robert Conquest, *op. cit.*, p. 13.
[23] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dublul discurs produce de multe ori un efect de comic involuntar: de pildă, ceea ce înfierau ideologii comuniști în 1949 ca „tare burgheze”, au exacerbat și au dus la extrem deceniile „întrecerii socialiste în muncă”:

> Burghezia face să crească buruiana deasă a individualismului, a limitării fiecăruia la propriile sale interese. Se cultivă corupția, dezinteresul pentru treburile publice, oroarea de muncă (fiindcă e silnică), aviditatea spre o cât mai ușoară și rapidă căpătuire, oricum, în orice condiții, cu orice preț. Este climatul care convine în cel mai înalt grad exploatatorilor. Munca în fabrică este – în aceste condițiuni – o muncă forțată[24]!

Folosirea dublului limbaj a fost de multe ori un instrument de supraviețuire; cu un mimetism denotând un amestec de inteligență și cinism, nu doar intelectualii și orășenii, ci și unii țărani au devenit maeștri ai jocului dublu la nivel de cuvânt – ca, de pildă, un ieudean desemnat „poet laureat” în vremea comunismului, care păstra în același timp în casă narațiuni și poezii scrise de el pe teme interzise, precum colectivizarea, împărtășite doar celor apropiați, texte pe care i le-a livrat după căderea comunismului cercetătoarei Gail Kligman. Etnografii au cules numeroase astfel de texte de pe teren, unele chiar în anii ’50– ’60:

> *Astă lume ce să vede, / Nu-i șir de măeran verde, / Că-i șiruț de mătrăgună, / nimănui nu-i pare bună. / Nu-ș la alții cum le pare, / Mie mi-i amară tare. / Nu-ș la alții cumu li-i, / Da mie amară mi-i. / C-o pica’ bruma pă munte / Pe oamenii cei de frunte. / Ș-o pica’ bruma pă noi / Și ne mână ca pe boi / To’ la lucru statului / În locu săracului.* Așa horesc chiaburii amu. Chiaburele cân’ să strâng laolaltă. No, așa l-e horea lor (inf. Maria Sas, Ieud, culegător Alexandru Amzulescu)[25].
>
> Dumnezău tău de șură / Că te-am dat pe o friptură, / Dumnezău tău de-avere, / Te-am dat pe-o sticlă de bere! (Nimigea de Sus, 1961, culegător Zamfir Dejeu)[26].

Cele mai multe au ieșit la iveală, desigur, după căderea comunismului:

> *Cântic. Despre viața amară ș gre din colhoz*
>
> La Moldova în colhoz / Tare-i bine și frumos / C-avem pâne și mult vin / Și ne-o e banditul Stalin. // Toată vara noi lucrăm / Și nimic nu câșligăm (*sic!*) / Toată iarna ne ducém / La colhoz și tot cerém. // Iar nacealnici din colhoz / Tot ne pradă sănătos / Și-mpart pânea cu țuhalu / Măi Maxâne, măi Ioane. // Iar ceilaltă din colhoz / O dau statului folos / Și lui Stalin păcătos / C-o făcut la noi colhoz. // La colhoz noi toți lucrăm / Și postavca tot o dăm / Dă colhozul, dăm și noi / Ne jupoae ca pe doi. // Așa-i viața iast-amară / Pân s-or duce ruși din țară / Cu programa lor rusească / Nici un ceas să nu trăiască. / Of! Rusiia ceia mare / Tot nimica-ntr-ânsa n-are / Nici Rosia, nici norodul / C-au să treacă nemții podul / Of, of, of, of. //
>
> Întâi toți comsomoliștii trebue de omorât fără teamă. Aista cântic să-l cântați acuma și să-l învățați a cânta cât mai bine și să-l cântați și atuncea când om veni noi. Din zî în zî au să piară mulți partelnici și cei care or jupui [cuvânt ilizibil].
>
> Cum veți găsi hârtia asta citiț-o spuneț la toți oamenii din sate. Învățați aista cântic. Dați-i versul la cânticul rusesc de la căderea Berlinului[27].

---

[24] Emanuel Copilaș, *Națiunea socialistă. Politica identității în Epoca de Aur*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 97.

[25] Laura Jiga Iliescu, Mihaela Nubert Chețan (coord.), *Deschideri etnologice. In honorem Sabina Ispas la 75 de ani*, București, Editura Etnologică, p. 114.

[26] *Ibidem*, p. 113.

[27] Manuscris din colecția Muzeului de Istorie din Chișinău, transcriere *ad litteram* A.C.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ce-am făcut înt-o viață / mi li-o luat înt-o dimineață[28]!

[...] M-o luat, m-o arestat, / În temniță m-o băgat, / Că n-am dat cotele toate / De carne și nici de lapte. / Dar cum, Doamne, să le dai, / Când nimică tu nu ai?/ M-o băgat, m-o-ntemnițat / Fără să fiu vinovat, / Că câte vite-am avut / Mers-am la târg și le-am vândut, / Le-am vândut și lor le-am dat. / Ce mi-o rămas, măi, o luat, / Recoltă ce o-am recoltat / Tătă, tătă lor le-am dat [...][29].

[...] Dar și când m-am măritat / Mi-am ales fecior din sat / Și frumos și cu avere / Și tânăr și pe plăcere / Și frumos și și pe plac / Și înalt ca și un brad; / N-a fost ca și el în sat. / Și cu-atâta bunătate / N-am văzut fecior pe sate / Și cu-atâta omenie / Nu știu-n lume să mai fie. / Dară lumea s-a schimbat / Și de multe rele-am dat. / S-a schimbat c-așa să fie / Ăla din urmă întâie. / Cel din urmă să domnească / Cel dintâi să chinuiască / Cel dintâi întemnițat / Cel din urmă cap la sat. / Dacă lumea s-a schimbat, / Pe-ai noștri pe toți i-au luat / Și-n temniță i-au băgat. / De-acasă tot au luat, / Podul mi l-au măturat, / N-au lăsat nici grâu, nici paie, / Nici în staul nicio oaie. / N-au rămas nici boi, nici cai, / Nici o cană de mălai. / [...] Dar când a fost cel mai greu / Nu știam ce să fac eu / A dat bunul Dumnezeu / Că Stalin acela rău, / Acel rău și blestemat, / Dracu-a venit și l-o luat, / Cred că-n iad l-a aruncat. / [...] Am vrut să fiu iară gazdă / Să am pluguri două-n brazdă, / Să am cai și să am boi, / Staulul iar plin de oi. / Dară Dumnezeu a dat, / Planul mi l-a răsturnat, / C-o venit și m-au forțat / Și-n colectiv m-am băgat. / Doamne, rău m-am supărat! / Că m-am văzut iar săracă, / Fără cai și-n grajd o vacă. / Vai de mine n-am avere, / Nici pământ și nici putere / Să fac lumea s-o împac, / Cum a fost, iară s-o fac. / Dară văd că nu-i putere / Și nici n-am pe unde mere. / Că satu-i plin de nevoi / Și în țară-i ca la noi. / Peste tot e sărăcie, / Nu știu ce o să mai fie. / Nu știu ce-or găzdălui, / Că-s răpitori ca lupii. / Câți amu-s conducători, / N-au fost buni nici de păstori. / Nu te-ai putut bizui / C-or paște bine porcii. / Că n-a-nvățat a lucra, / Fără numai a fura. / N-a-nvățat carte a ști, / Fără numai a minți. / [...] Numai mințesc, numai beau / Și de la oameni tot iau. / Se laudă-n adunare / Și strigă în gura mare / Că de când e pământu'/ Nu s-au făcut câte-amu[30]!

Rău-i tânăr și fugar și urmărit de jăndari. Numai o frunză de pică, tremuri și nu poți de frică. Numai o frunză de cade, inima începe-a bate. Nu da, Doamne, nimănui casă-n fundul codrului, casă fără de hăizaș, să doarmă pe sub buhaș. Eu o vară mi-am vărat, tot pe cetină de brad și trăiam tot supărat. Eu o vară mi-am durmit pe cetină de molid și trăiam tot cu urât. Duminecă-n Postul Crucii, când m-a-nconjurat haiducii, cu pistoale încărcate: Sus mâinile, camarade. Eu din somn când m-am trezit, n-au fost rând de mai fugit. Ei atuncia m-au somat și de mânuri m-au legat și-n mașină m-au băgat și mi-au spus că-s aristat. Iar din sat când am plecat maica rău s-o supărat. La Sighet când am ajuns, păru'îndată mi l-au tuns. Când au fost al doilea sară, m-au scos gardieni afară, m-au dus la securitate și mă-ntreabă de granate și cartușe și mi-au strâns mâinile-n ușă[31].

Într-o marți de dimineață / Intră trei soldați în casă / Și mă prind a întreba: / *Kak tvoia familia*? / Eu le spun că sunt român, / Ei mă apucă de mâini / Și mi le leagă la spate / Și mă-mbrâncesc într-o parte / Și îmi strigă ca lui surdu': / *Ne trikai, ia streleati budu*! / Și-mi comandă: *Vperiod*! / Unde-au dus atât norod? / În Rusia, la cărbuni / Și-n Kazahstan, oameni buni! / Frunzuliță și una, / Lung îi drumu-n Siberia, / Lung îi drumu și cotit, / Cei ce-au mers n-au mai venit. / Când vedeam că trenul vine / Tremura inima-n mine, / Când vedeam vagoanele / Știam că iau oamenii [...] (inf. Ion A. Posteucă, Stănești, Hliboca, Bucovina de Nord)[32].

[28] Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 352.
[29] *Ibidem*, p. 349.
[30] Dorin Dobrincu, Constantin Iordachi (ed.), *op. cit.*, p. 246−248.
[31] Laura Jiga Iliescu, Mihaela Nubert Chețan (coord.), *op. cit.*, p. 115.
[32] *Golgota românească. Mărturiile bucovinenilor deportați în Siberia*, texte culese de Dumitru Covalciuc, ediție și note de Liliana Corobca, București, Editura Vestala, 2015, p. 372−373.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

N-am tăiat, n-am omorât, / De ce țara m-a urât? / Altu taie și omoară / Și trăiește-n a lui țară. / Iar eu fără leac de vină / Mă duc în țară străină / Și-oi muri fără lumină, / Fără scânduri de sălaș, / Fără pânză pe obraz. / Și-oi muri, și n-a fi jele / La sicriul de nuiele / Cu pânză de buruiene[33].

Noaptea, pe la miezul nopții, / Bolșevicii-umblau ca hoții. / Au venit la noi în sat, / De ei nimeni n-a scăpat. / Au intrat și pe la noi / Și-au strigat la mama doi: /– Luați-vă bulendrele, / V-așteaptă siberiile! / Din somn dulce ne-au sculat, / Ne-au gătit de deportat. / Pe tata l-au arestat, / Mâinile i le-au legat, / L-au arestat *cadeviștii* / Și ai noștri, activiștii. / [...] Șase ani am chinuit, / Prin străini ne-am prăpădit. / Am dus foame și nevoi, / Mulți au murit dintre noi. / Când acasă am venit, / Casa goală am găsit, / Dar eram și bucuroasă/ C-am ajuns din nou acasă[34].

Frunzuliță de cicoare, / Stau închis la închisoare, / La-nchisoare-n Cernăuți / Nici chiar vântul nu-l auzi. / Mi-au răpit soră și frate, / Stau închis pentru dreptate. / – Vină, măiculiță, vină / Și-mi ia lanțul de pe mână. / – De la ruși și de la moarte / Maica nu te poate scoate. [...] Pot să vând și boii toți, / Nu te-oi scoate de la hoți, / Că românii ne-au lăsat / Comunismului turbat (inf. Gheorghe Spătaru)[35].

România, România, of, of, / România, România, / Ce-ai lăsat Stalin să vie? [...] Prutu-i lat și Nistru-ngust, / România s-a distrus, of, of. / Nistru-ngust și Prutul lat, / România ne-a cedat, of, of. / Și nu ne-a cedat de tot, / Ne-a cedat numai un cot, of, of. / Dau-ar Dumnezeu potop / S-ardă bolșevicii-n foc, of, of. / România, România, of, of, / Nu ne da în străinie[36]!

Dacă asemenea piese autentice din folclorul represiunii sunt preluate și transmise mai departe de memoria colectivă, nu aceeași atitudine se poate constata în ceea ce privește așa-numitul „folclor patriotic” la modă, pe care comunitatea îl sancționează prin ironie (cum s-a întâmplat, de pildă, cu o piesă contrafăcută precum *De la Cernăuți la vale*, preluată și „comentată” de tineri[37]).

Este interesant apelul repetat la cuvântul *a performa*, utilizat de cercetători cu sensul de a înscena un spectacol comportamental artificial, dictat de autocontrol și/sau de autocenzură. La un moment dat, după îndelungi suferințe, unele victime au învățat „să vorbească limba puterii, *performând* o identitate complet străină propriilor valori”[38], pentru „asumarea unei identități ambigue (duplicitare sau schizoide, am spune noi): pe de o parte, identitatea etnoculturală trăită deschis în mediul privat al familiei și, pe de altă parte, *performarea* în spațiul public a unei identități «corecte» din punct de vedere ideologic”[39].

În dreapta și în stânga Prutului, oamenii simpli au o înțelegere asemănătoare până la identitate asupra cauzelor și naturii răului social. Un deportat basarabean povestește: „Țin minte că în satul natal era o crâșmă și acolo auzisem prima dată de Stalin. Cineva din sat avea un cal și l-a numit Stalin. Aceasta a fost de-ajuns ca să îl bage pe zece ani la pușcărie”[40]; iar un țăran din satul Țibănești, județul Iași, ne relata într-un interviu etnografic din 2015 următoarele:

[33] *Ibidem*, p. 373−374.
[34] *Ibidem*, p. 378.
[35] *Ibidem*, p. 384−385.
[36] *Ibidem*, p. 385−386.
[37] Versiunea oficială: https://ruclip.com/video/jdGQe7hHL_M/nicolae-pali%C8%9B-de-la-cernauti-la-vale-originaltel37369255059.html. Versiunea reinterpretată ironic: https://ruclip.com/video/oyq6bc4S4wo/de-la-cernauti-la-vale-cu-elevii-clasei-a-xii-a.html.
[38] Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 11.
[39] *Ibidem*, p. 12.
[40] *Ibidem*, p. 232.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Intru la un moș di-a nieu. Hop, cânili slobod. Cânili lui – îi zâșé înainti di război Stalín. [Râsete.] Înainti di război îi spuné Stalín, da' după patruș̦inș̦i, după ci-o vinit „ai noș̦tri", „fraț̦i din Răsărit", i-o schimbat numili, îi zîșé Pelin. Ș̦î... o vinit imediat – cî erau instructori d-eiș̦tia atunș̦i, proaspât făcuț̦ – zâși: „Cânili ista, cum îl cheamî?" „Pelin, Doamni, cum?! Io Pelin îl strâg." „Nu, îi zâșei Stalín!" „Ei, da' Pelin ș̦î Stalín... di-asta vi s-o părut. Ieu, mai ș̦epeleag, îi zâșem Pelin, ș̦î poati altu ș̦ini ș̦tií cum o-nț̦ăles!" – Moș̦neagu iera bun di glumî[41]!

Căutând să o facă să înț̦eleagă resortul mimetismului comportamental, un ț̦ăran îi spunea Katherinei Verdery, în cuvinte doar aparent contradictorii, unul dintre marile adevăruri profunde ale înregimentării ideologice silite, valabil în tot spațiul sovietic: „N-am fost comunist, am fost membru de partid"[42]. *Mutatis mutandis*, s-ar putea afirma că, în RSR, de pildă, au fost, în anii târzii ai regimului, peste 4 milioane de membri de partid – dar foarte puț̦ini comuniș̦ti (dacă vor mai fi existat totuș̦i unii).

În România anilor 2000, nevoia de a-ș̦i asuma propriul destin, povestindu-l ș̦i convertindu-l în memorie colectivă, era cu mult mai timidă decât este în prezent în Republica Moldova. „Mai mulț̦i membri ai echipei noastre (de pildă, Dobrincu, Stoica ș̦i Verdery) s-au confruntat cu situaț̦ia în care persoanele erau dispuse să vorbească, dar nu voiau ca interviurile să fie înregistrate, tot de teamă"[43]. Ce denotă acest tip de reacț̦ie? 1) Că pentru intervievat Adevărul există ca atare, că el se simte posesor al unui adevăr factual ș̦i al unei interpretări „corecte" a faptelor; 2) Că întrebarea adresată este, pentru cel intervievat, întrebarea justă, corespunzătoare unui răspuns în care se oglindeș̦te adevărul său personal; 3) Că există o dorinț̦ă sau chiar o nevoie de a livra acel adevăr personal stringent (actul spunerii are valoare terapeutică în sensul imaginii de sine); 4) Că nevoia de reechilibrare emoț̦ională prin actul mărturisirii adevărurilor proprii este contrabalansată de o teamă irepresibilă, bazată pe experiența de viață sub comunism; intervievatul nu era doar precaut refuzând să fie înregistrat, ci, sub efectul traumei istorice trăite, era străin de exercițiul firesc al încrederii în viitor. Cercetătorul avizat este atent însă ș̦i la „sunetul tăcerii" (sintagma îi aparț̦ine lui Gail Kligman).

Momentul când aleg să iasă din tăcere ș̦i să-ș̦i povestească experiențele traumatice nu doar în cercul restrâns al familiei ș̦i al prietenilor, ci ș̦i în fața unor persoane necunoscute, cum ar fi cercetătorii istoriei recente sau chiar publicul unora dintre evenimentele comemorative, reprezintă pentru victimele represiunii un prag esențial: își depășesc calitatea anterioară de simpli depozitari ai memoriei individuale ș̦i intră în comunitatea *martorilor transmițători* ai memoriei colective. Vocile lor converg, dar nu se repetă. Narațiunile lor se completează unele pe altele, se suprapun, se despart, se întretaie, trasând harta trecerii românești prin Gulag ș̦i o lungă serie de contramemorii, opusă istoriei oficiale; este o arhivă istorică *sui-generis*, cu surse vii, irepetabile, creditabile în măsura în care sunt redate fără orchestrație ideologică. În sens figurat, martorii încep prin a reface drumul deportării sau al refugiilor, ajung din nou în locurile unde s-a consumat o bună parte din anii tinereț̦ii lor, rătăcesc căutându-ș̦i propriile urme în ț̦inuturile înstrăinării lor forț̦ate, recuperează fâș̦ii acum imateriale din suferința lor: „Ș̦tiț̦i, prin vis, ne ducem prin locurile celea. Iaca, ș̦-amu câteodată te duci prin vis pe acolo, că omul pe unde trece – se duce"[44]. Încărcați cu povara imaginilor care le

[41] Inf. Constantin Segneanu, Tungujei, com. Ț̦ibăneș̦ti, jud. Iași.
[42] Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 169.
[43] *Ibidem*, p. 49.
[44] Elena Postică (ed.), *op. cit.*, p. 225.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

populează nopțile de veghere, de boală sau de singurătate, se întorc, într-un convoi aleatoriu, fiecare pe propriul drum, în locurile de baștină sau în cele de refugiu, acolo unde li s-a scurs maturitatea și unde li se întâmplă să îmbătrânească; se întorc în mijlocul alor lor, căutându-și afini mai tineri cărora le-ar putea încredința povara memoriei. Nu sunt mulți cei dispuși să o primească. Uneori, propriii copii îi roagă să nu le mai povestească sau îi întâmpină cu o înțelegere grăbită, săracă, insuficientă. Ici-colo, însă, strălucesc în jurul lor și priviri dispuse la empatie, dornice să primească înțelegerea unor destine iremediabil consumate, care se apropie de sfârșit. Se înfiripă atunci o comunitate de spirit a celor care transmit și a celor care ascultă. Cei care reușesc să își spună înainte de a pleca din viață adevărul lor personal și să găsească la cei ce rămân să le ducă mai departe povara amintirilor o ascultare simplă, croită pe măsura firescului, sunt – este de sperat – mai ușurați decât cei care mor în tăcere.

Atitudinea post-traumă a foștilor deportați este, în majoritatea cazurilor, depășirea traumei și absolvirea morală a vinovaților: „Nu le port pică la cei care ne-au făcut rău. I-am șters din memorie. Și ei au murit de-amu toți..."[45], deși „multă viață ne-a băut și ne-a mâncat"[46], „era greu pe suflet la toți"[47]. Resemnarea tardivă este una amară: „Ei! S-o trecut și asta, cu lacrimi cu tot!"[48]

Represiunea – ca fenomen macrosocial – nu s-a limitat la cei strict condamnați politic, ci am trăit cu toții, în grade diverse, o formă de încarcerare ideologică și de continuă supraveghere. Prizonieri în propria țară, în spatele gratiilor materiale sau simbolice, ori deportați și prizonieri ai unor închisori pe care le-am putea descrie ca fiind făcute din distanțe și ger, cu pereți de sute de mii de kilometri grosime, care despărțeau oamenii de familiile și pământul lor, am fost martori și ne putem implica, în feluri diferite, în cercetarea și cunoașterea acestui trecut încă recent. Astfel se vor alimenta arhivele memoriei sociale; ele reprezintă un corpus arhivistic deja existent, care nu va putea fi niciodată declarat „încheiat".

Construcția identității naționale este un proces în desfășurare, o evoluție care nu poate avea un rezultat definitiv, ci presupune o continuă renegociere a tuturor factorilor interni și internaționali implicați. Unii autori consideră, argumentat, că în prezent asistăm la constituirea identității naționale în Republica Moldova, simultan cu deconstrucția modelului identitar anterior, de sorginte sovietică, potrivit căruia unul dintre grupurile etnice minoritare (rușii) deținea întregul prestigiu cultural, în vreme ce grupul etnic cel mai numeros (moldovenii) împărțea cu celelalte grupuri minoritare conul de umbră, fiind sistematic descurajat de la a-și revendica poziția centrală în istoria și geografia locurilor.

Comunismul a fost de mult catalogat ca religie seculară. Ceea ce nu este îndeajuns subliniat încă e caracterul nemetaforic al acestei etichete. La Colegiul de Medicină din Chișinău, în anii '50, se cânta în cor „Lenin e pe vecie cu mine, Lenin e veșnic viu"[49]. Peisajul urban din Tiraspol ilustrează încă perfect, în anul 2017, consecințele schizoidiei întregii societăți: statuia înaripată a lui Lenin privește spre cel mai important memorial din oraș, în mijlocul căruia a fost ridicată o biserică ortodoxă, străjuită de un tanc sovietic la care se depun coroane de flori; stema cu secera și ciocanul, atotprezentă pe steagurile transnistrene la sărbătoarea Zilei Independenței, domină un spațiu în care

[45] *Ibidem*, p. 42.
[46] *Ibidem*, p. 65.
[47] *Ibidem*, p. 145.
[48] *Ibidem*, p. 219.
[49] Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

proprietatea privată este un fapt economic de netăgăduit (locuințele proprietate personală, cabinetele medicale private, magazinele de cartier sau supermagazinele, firmele de taximetrie, marii agenți economici de pe piața combustibililor sau marea distilerie privată Kvint sunt doar câteva exemple, luate la întâmplare). Un ambalaj sovietic consternant pentru observatorul neutru colorează stilistic și discursiv viața locuitorilor. Reflectând asupra acestor grave incoerențe, se ajunge la concluzia că în imaginarul colectiv al zonei piesele marelui puzzle social sunt altfel semnificate decât au fost în istoria reală: Lenin are tot dreptul să patroneze biserica, pentru că a devenit un soi de sfânt, o figură sacră, care poate sta alături de împărăteasa Ecaterina cea Mare a Rusiei, întrucât li se dedică același tip de devoțiune populară. Poporul nu are nevoie să-i înțeleagă ca să-i slăvească.

Deceniile scurse de la dobândirea independenței Republicii Moldova față de puterea sovietică nu au fost suficiente pentru o reașezare echilibrată sau măcar predictibilă a forțelor socio-istorice prin care concetățeni de diferite naționalități își negociază o existență statală comună. Trăim încă o perioadă neclară, când orice este posibil, nimic nu este predictibil și probabil nimic nu va fi complet comprehensibil în cursul evenimentelor din viitorul apropiat. Desigur, acesta este un tribut normal al destructurării. Restructurarea socială se poate face fie prin decizii impuse populației, fie printr-o treptată sedimentare a frământărilor sociale până când se atinge o stare de oarecare echilibru. Obișnuiți să accepte decizii de autoritate (pe care să le metabolizeze apoi în funcție de perspectiva individuală), cetățenii visează, de pildă – și nu ezită să-și exprime aceste speranțe – ca armata română să intre pe teritoriul pruto-nistrean, în secolul al XXI-lea, ca armată de ocupație, cum au făcut după cel de-al Doilea Război Mondial trupele Armatei Roșii. Nu mică ar fi dezamăgirea multora dacă li s-ar răspunde că o asemenea intervenție brutală ar contraveni chiar principiilor în numele cărora se dorește reunificarea cu Țara. Cu alte cuvinte, autoritarismul de tip sovietic a devenit, pentru unii dintre cetățeni, reperul de conduită de urmat în cazurile dificile, precum cel reprezentat de problema basarabeană.

În state multinaționale *historically unsettled*, precum Republica Moldova, unde nu a existat un exercițiu democratic prin care comunitățile etnice să se pună de acord asupra unor termeni comuni de discurs și asupra unor practici de conviețuire, peisajul antropologic va fi atomizant, potențial beligerant; fiecare comunitate va avea tendința să se autoîndreptățească din punct de vedere istoric și, concomitent, să caute printre concetățenii de alte etnii sursa eșecurilor de orice fel. Perceput ca „Străin" care îți încalcă spațiul vital, vecinul de cartier sau consăteanul de altă naționalitate este considerat, subliminal sau explicit, un dușman vinovat pentru imposibilitatea ta de a trăi bine. Iar când statul, teoretic creat pentru a îmbunătăți viața tuturor cetățenilor săi, este în fapt un instrument care servește alte interese decât acesta (personale, de grup, ideologice, rasiale, confesionale ș.a.), propaganda și manipularea dictează direcția discursului oficial, conducându-l pe căi sinuoase, în funcție de coloratura de moment a vocilor puterii. Istoria orală, memorialistica, reportajul de actualitate, bazele de date online pot reconstitui însă imaginea reală a timpului trecut. O contraistorie calitativă, plurală, evanescentă precum adevărul însuși.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANEXE

1. Interviu cu ing. Mircea Budacu, n. 1928, Herța

Intervievator: Astrid Cambose, București, 12 august 2017.
(Interviu realizat cu sprijinul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, filiala București.)

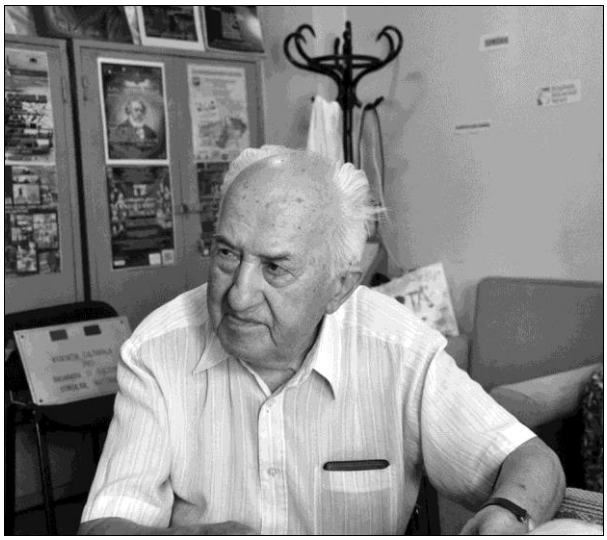

Fig. 1. Inginer Mircea Budacu, București, 12 august 2017.

Mircea Budacu: [...] Un episod din tragedia ocupării Herței, din 1940, trăită de mine. [Sunt] născut în ’28. Deci eu aveam 12 ani atunci. Dar am văzut morții scăldați în sânge, împușcați, acolo, în dimineața aia când au venit fanaticii peste noi.

Noi, ținutul Herța, eram [în] Regatul vechi. Stăteam liniștiți. Și ne-am pomenit rostogolindu-se bandiții ăia trimiși de Kremlin, rostogolindu-se și peste Herța, nu numai peste Bucovina și Basarabia. Herța n-a fost niciodată a nimănui, numai și numai sub administrație moldovenească și românească.

A. C.: Și populația era de români.

M. B.: 98%.

A. C.: Și în rest ce mai erau? Evrei?

M. B.: Evrei. Și erau într-un sat acolo vreo două familii de ruteni. Atât. Nu conta, la aproape 40 000 de români. Și, cum vă spun, noi ne-am culcat seara liniștiți, „suntem în ținutul nostru”; noi venisem de la muncile câmpului, vara, greu, 29 iunie, căldură, vă dați seama... În seara când ne-am culcat eram într-o țară creștină, a lui Dumnezeu, păzită de Dumnezeu, și-a doua dimineață ne-am trezit într-o altă țară, a iadului.

[...] Am trăit calvarul deportărilor din noaptea de 12 spre 13 iunie 1941, când, simțind rușii că vor fi atacați, atunci, în noaptea aia, cu nouă zile înainte de a începe războiul, au luat masiv. Cel puțin de la Herța au luat masiv, printre care și [pe] un unchi al meu, pentru că băiatul lui cel mai mare a reușit să treacă pe sub sârmă în partea herțeană neocupată – că nu toată plasa Herța a fost ocupată, au mai rămas câteva sate. Avea șapte copii unchiul Gheorghe Budacu (Budacă îi zicea atuncea). Și-a fost deportat

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru acel băiat mai mare, Mircea. Pentru el i-a luat pe ceilalți șase, i-a luat pe toți, părinți și șase copii. Pe el, pe unchiul, l-a dus în altă parte la munci, nu știu exact, iar pe soție și copii i-a dus în Siberia. Un copil, care era mai mic, n-a rezistat în vagoanele alea și-a murit în tren, mergând. [...] După ce ne-au eliberat în '41 pe noi românii, ei erau duși cu nouă zile înainte... de când l-au ridicat pe el pân-au venit românii au mai trecut vreo două-trei săptămâni. [...] Și unchiul și mătușa s-au întors, bolnavi, după vreo 20 de ani de deportare. După câte am aflat și eu, că am reușit să merg după 32 de ani acolo, că nu ne permitea Stalin... Să vă spun ceva: când a venit Brejnev la noi în '76 – pân-atunci noi n-am reușit să ne vedem casa, satul, să mergem și noi în vizită acolo – atunci, când a venit Brejnev, ce-am făcut (eu)? Am avut curajul să mă duc la Comitetul Central să depun un memoriu în acest sens, ca să-nțeleagă Brejnev, că era un om de-nțeles... ca să ne dea voie și nouă, celor de gradul II, III și-așa mai departe, să mergem acolo. M-am dus la Comitetul Central și-am spus: „Tovarăși, sunt de-acolo și mi-e dor atât de mult de casă, de rude, de cimitir, de neamuri... Vreau să depun acest memoriu. Știu că nu am voie decât prin organizația de partid". Domle, am dat din întâmplare acolo peste un patriot, să zic, adevărat patriot, în sensul că ținea la România și la români. „Eu am venit să depun acest memoriu. Vă rog să-l citiți și să mă pedepsiți cum știți, că știu că nu trebuia să vin direct la dumneavoastră"... Citește el și se uită la mine: „Da' de ce vă speriați?" [...] Când m-am dus peste vreo lună de zile la Miliție, cum a zis ăla, era un afiș pus, scria: „Cetățenii români refugiați – sau *plecați*, nu știu, nu prea le convenea să zică *refugiați* – din teritoriile Basarabia, nordul Bucovinei, Herța au aprobare să plece la rude și cei de gradul doi". Dar cu chemare. [...] Deci eu pe-acest memoriu, cu îndrăzneala mea, am făcut pe foarte mulți fericiți.

[...] În '76, ei [unchiul și mătușa care fuseseră deportați] nu mai trăiau. O fată [de-a lor] a fost luată cu forța de un siberian, a făcut copii acolo, nu se mai știe nimic despre ea. Un băiat [de-al lor], Petre, a făcut ceva de nu-ți vine să crezi: era într-un lagăr în Siberia lângă o baltă, lângă un lac, era dormitorul unde dormeau ei și-i scotea la tăiat lemne, la munci, acolo. El încă cu un alt român, tot din Herța, dormeau chiar aproape de malul bălții. Și ce s-au gândit ei? Să sape tunel, încet-încet, până la apă; au dat mâncare la câinii care erau în jur, s-au împrietenit cu ei mult timp, și-ntr-o dimineață în zori, când dormeau zdravăn și câinii, și rușii, ei au rupt digu-ăla și cu trestii amândoi au traversat balta pe malul celălalt, cam vreo juma' de kilometru, mai mergând, mai înotând, și cu trestii respirând. Dincolo era pădure. Ei mai cunoșteau pădurea, că i-a dus la tăiat. Și-au luat-o pe jos, prin pădure... țineau tot sudul, după soare, ca să se orienteze să vină spre Basarabia, încoace. De altfel, căutau întâi o cale ferată. Asta mi-a povestit-o celălalt herțean, care a reușit s-ajungă. Au mers ei amândoi vreo câteva zile, le era foame și erau cai sălbatici, au reușit să lovească un cal, să-l prindă. Nu erau sate, locuitori prin pădure... Calu-ăla l-au omorât, au reușit să facă foc, l-au prăjit, s-au îndestulat bine, s-au întărit și tule-o mai departe. Tot mergând, au ajuns la un șantier de construcții. Acuma știau bine limba rusă. Și-au dat alt nume, la șantier; ăia i-au luat. Le-au spus că sunt ucraineni, c-au ajuns acolo cu frontul, cu războiul... Până la urmă vărul meu Petre a ajuns să fie mare șef pe-acolo. Doi ani au stat și-au lucrat acolo. Într-o bună zi erau pe baltă și pescuiau acolo și-au văzut cum se-apropie de ei o barcă cu steag. Când se-apropie, îl strigă pe numele lui adevărat unul. Și el a-ntors capul repede! Cineva l-a trădat – că acolo, în lagărul ăla de unde-a fugit, mai erau și alți români; probabil că după ce-au plecat ei a fost zarvă mare... i-o fi bătut... I-au luat, i-au despărțit, pe el nu se mai știe unde l-au dus, iar ăsta care era coleg cu el, tot din zona Herței, a ajuns în România după nu știu cât timp și-a transmis familiei ce s-a petrecut.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

[...] Unchiul a venit bolnav. După doi ani a venit și mătușa, l-a prins pe el în viață... Cei din sat, care mai erau, le era frică să mai spună... si-acuma au frica asta!

Mircea, pentru care i-a luat pe ei, cel care-a trecut pe sub sârmă în ’40, imediat cum au reocupat românii Herța a venit acasă. Casa era pustie, dar încuiată. În ’44 ne-a reocupat, noi ne-am refugiat, el a rămas acasă și-am aflat după aceea că el a fost deportat în ’45, pentru c-a trecut pe sub sârmă, [a fost] dus în Siberia și-a stat cam 30 de ani acolo. Când m-am dus eu în ’76 el venise, trăia în Herța. Când am auzit eu în sat că el trăiește, n-am mai stat de vorbă cu alte rude – direct la el, la Herța. Trăia c-o femeie și aia bolnavă, și el de-abia se mișca – un picior era rupt, pus *țăruș*, cum se spune, se mișca cu-ălălalt și cu cârje. Minunea mare a fost că m-a recunoscut. Cum m-a văzut, s-a uitat lung. L-am întrebat: „Cine sunt eu?” A început să plângă: „Tu ești, Mircea!”... Că noi eram Mircea amândoi, ne confundau mulți. Am plâns amândoi acolo, cât eram eu de tare... Ne-am despărțit; cât a putut să meargă și el după mine, pân-la poartă, și pe stradă, nu mai putea. Se ținea de mine. Vă dați seama ce sentimente erau, ce regrete de ce-am trăit noi, nevinovați, herțenii, absolut nevinovați!

"SOCIETATEA CULTURALA ȚINUTUL HERȚA"
Președinte
Prof. Dr. Doc. I. GHERMAN
ÎN MEMORIA
OSTAȘILOR ROMÂNI din ȚINUTUL HERȚA, NORDUL BUCOVINEI
ȘI BASARABIA, care s-au JERTFIT pentru ELIBERAREA PAMÂN
TULUI NOSTRU STRĂMOȘESC ȘI în MEMORIA TUTUROR ACELOR
ROMÂNI, care după INVAZIA SOVIETICĂ, au MURIT ASASINAȚI
ÎNCHISI sau DEPORTAȚI, ca și a ACELORA CARE, NEMAIPUTÂND
SUPORTA ASUPRIRILE OCUPANȚILOR, au FOST UCIȘI pe GRANIȚĂ
ODATĂ cu ÎNCERCAREA LOR de a TRECE în ȚARĂ.
BASARABIA
Prin Contribuția: Prof. Dr. Doc. I. GHERMAN, Pr. T. PEIU,
Pr. N. ZELEA, F. NICORIUC, D. ANDRONIC, M. CUNDROC,
AV. V. GRIGORE, M. TARDEA, Prof. M. BUDACU,
Pr. M. COMĂNESCU.
ÎN MEMORIA
VICTIMELOR STALINISMULUI
ȘI BOLȘEVISMULUI DIN
ȚINUTUL HERȚA
NORDUL BUCOVINEI ȘI
BASARABIA
SOCIETATEA CULTURALĂ
„ȚINUTUL HERȚA” 1995
DONAȚIE
PROF. DR. DOC. ION GHERMAN
ROMANIA BREAKING NEWS

Fig. 2. Monument comemorativ dedicat herțenilor, bucovinenilor și basarabenilor reprimați de regimul totalitar-comunist. Biserica Precupeții Noi, București.

[...] Episodul din noaptea deportărilor, 12 spre 13. Toată familia mea era ascunsă în vie, când am auzit că încep ăștia să umble. Că ei așa făceau: la ora două și jumătate [noaptea] undeva în mijlocul satului se-adunau ăștia, rușii, care deportau. Cu căruțele, fără să se simtă, fără gălăgie, și odată năvăleau la gospodar acasă: „Ieșiți în jumătate de oră! Vă luați de-mbrăcat și-atât!”. S-a dus vestea, din vecin în vecin. Tatăl meu cu copiii s-au dus în sus, aveam o grădină mare acolo, și în vie a săpat tata o groapă, i-a pus podișcă – în caz de vin să-l ia, să știe să se-ascund-acolo. A luat copiii și s-a dus acolo și m-a lăsat pe mine și pe înc-un frate în pivniță – aveam pivniță lângă casa mare. Aveam până la drum o distanță, așa. La un moment dat, *personal* am auzit când a sunat o dată strigătul lui unchiul ăsta, Gheorghe, deportat – că el locuia mai jos și-l luase cu căruțele și-l urca pe lângă casa mea, a noastră, și când a ajuns în dreptul casei, cum era legat de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

căruță, a strigat: „Mihai, săi și mă scapă, că m-au luat!” Ăia erau cu automatele lângă căruță și numai ce-am auzit pac! O pocnitură. Probabil că l-au izbit cu ceva și l-au dus în continuare; nu s-a mai auzit glasul lui. Asta a răsunat în noapte: „Mihai, săi și mă scapă, că m-au luat!”. [...] Mai sus la deal, alt frate de-al lui tata și de-al lui ăsta, deportatul, Grigore, când a auzit s-a ascuns și ăla. Dar unul din băieții lui, Aurel, mai mic ca mine cu vreo trei−patru ani, așa, s-a ascuns sub podișcă, în tubul ăla de scurgere, la poartă, s-a băgat acolo, ca un șobolan. Și când a trecut toată șleahta, ei cu deportații, câte familii or fi luat atuncea, el l-a observat pe unchiul Gheorghe plângând, deși era noapte. A scos căpușorul și l-a observat plângând. Cum s-a întâmplat că câinii de prin sat, când trecea cohorta asta lătrau toți; rușii nu voiau să-mpuște câinii, că făceau mai mare gălăgie cu-mpușcatul și mai aveau în plan pe alții să-i ridice în continuare...

[...] Dar episoadele sunt multe. De exemplu, episodul din dimineața de 29 iunie [1940]. Aveam 12 ani. S-au rostogolit tancurile peste noi, peste Herța, de la Cernăuți spre Dorohoi, și ei aveau în plan să ocupe și Botoșani, și Dorohoi, și Darabani... Pe 29 iunie, la ora 4.45, ei au intrat în Herța. Acolo era o baterie a Regimentului 16 artilerie, în ocolul de vite, ca să asigure retragerea armatei române care de prin Basarabia trecea peste Prut. Dar foarte mulți fugeau din nordul Bucovinei, oameni, puhoiul de oameni, spre Regatul vechi. Și cum au venit [rușii], înțelegerea era să nu opunem rezistență ca să nu se tragă cu arma. Ei n-au mai așteptat. Cum au venit, direct: „Predați-vă, dezarmați-vă!”. Bateria și căpitanul n-au vrut să se dezarmeze. Comandantul bateriei, un căpitan, Boroș, a zis: „Întâi să dăm și noi telefon la divizie, cum să ne dezarmăm, pentru ce, că suntem în ținutul Herța, ăsta nu face parte din niciun tratat!”. Nu, că s-a pomenit cu trei zile în urmă, Molotov a pomenit și despre Herța. Aștia, fanaticii, au venit. [...] L-a nimerit pe căpitan de i-a despicat capul cu un glonț, pe sublocotenent l-au împușcat în piept și încă pe-un soldat evreu, Solomon. Ceilalți s-au ascuns; până la urmă i-a dezarmat pe toți. [...] Pe la ora 6, la șase kilometri, unde eram noi, satul, s-a auzit de ce s-a întâmplat la Herța. Un consătean, un băiat tânăr, înnoptase în noaptea aia la Herța, la niște rude. [...] Când a auzit focurile de automat, s-a speriat. [...] Într-o juma de oră a ajuns în sat. Așa că eu pe la ora 6 am auzit clopotul mare. Noi avem trei clopote acolo. [Pe] cel mare îl trage întotdeauna ca la mort. Sunet prelung, greoi. Dormeam în căruță, că era cald și îmi plăcea să dorm în căruță, cu un frate de-al meu, pe fân proaspăt adus de tata, sub polată, acolo. Și-aud: baang, baang!... Am stat un pic și iar începe clopotul. Mamă, asta nu-i de glumă! Am sărit jos, repede în curte, prin glod, mă duc la bucătăria de vară, am luat apă, m-am spălat un pic, și când mă spălam aud un plânset de femeie. [...] Cu ochii holbați, intru în tindă, și la ușă o aud pe mama: „Vai, dragii mamei, ce-om mai păți!”. Și eu odată deschid ușa, holbat, am zis că văd acolo un mort, ceva, că trage clopotul pentru careva dintre frați; când colo, erau toți în jurul ei ciorchine, ceilalți frați. [...] „Tata unde-i?”, întreb eu. „Păi s-a dus la biserică să vadă de ce trage clopotul.” Nici n-apuc mult să mai vorbesc cu ei acolo, că tata a și intrat pe poartă, am simțit câinii cum zburdau de bucurie că s-a întors; a intrat în casă și pur și simplu a strigat o dată: „Au intrat rușii în Herța!!”. Astea au fost cuvintele lui, care m-au rămas absolut în cap. „Și-au împușcat români, niște militari, comandanți, e mare jale! [...] Mă duc la frații mei o fugă, să văd ei ce gând au. Poate ne pregătim și fugim. Lăsăm totul baltă și plecăm.” De altfel, așa au lăsat totul baltă în ’44, vite în curte, porci... au încuiat poarta și-au plecat și-adio!

A. C.: După părerea dumneavoastră, cine-a fost vinovat de toate necazurile astea istorice, de toată marea de suferință, cine se face vinovat?

M. B.: Vinovați au fost Marx, Engels și, mai ales, banditul de Stalin din Caucaz, venit la Kremlin. Toată teoria lor s-a izbit până la urmă de practică, goală față de ce spun ei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2. Interviu cu arh. Gheorghe Ionașcu, n. 1941, Bozienii de Sus, Neamț, România

Intervievator: Astrid Cambose, București, 14 august 2017.

(Interviu realizat cu sprijinul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, filiala București.)

Fig. 3. Gheorghe Ionașcu, 12 august 2017,
la sediul Asociației Pro Basarabia și Bucovina, București.

Gh. Ionașcu: După refugiul din ’40, sunt născut aicea, în România, în județul Neamț, comuna Bozienii de Sus. În ’44, când s-au refugiat părinții, cu mine și cu sora mea, Marieta (Maria Ionașcu), mai mică decât mine[1], am plecat cu ultimul tren; am fost ajunși din urmă de primul tren rusesc în gară la Ploiești și rușii au deschis vagonul – și ei aveau vagoane de marfă, și noi – și au început să cânte „Cazaciocul” [râde] și o rusoaică cu epoleți să danseze.

A. C.: De ce? Erau beți?

Gh. I.: Nu, erau veseli că au ajuns undeva unde trebuia să stea, să aștepte și alte trenuri...

A. C.: A, își petreceau timpul.

Gh. I.: Da. Pe urmă, au închis [vagoanele], au tras trenul și tata a ieșit în gară să caute lapte pentru noi, pentru copii. Era un cârd de prizonieri care treceau prin zonă și fugise un prizonier și soldații ruși căutau un om să-l pună în loc. La ei nu conta cine era. Și l-au văzut pe tata. Tata a fugit, a intrat în vagon, a închis vagonul, ei au venit și au început să bată cu patul armelor în vagon și tata, care știa foarte bine rușește, i-a înjurat și a spus că dacă nu se liniștesc, nu pleacă, el vorbește cu comandantul lor. I-a păcălit [râde]. Adică a reușit să scape.

Și ne-am refugiat. Tata a vrut să plece în Europa de Vest, în Franța, a zis că vrea să plece dincolo de front, că doi frați ai lui au fost deportați – fiindcă erau în conducere, unul era primar...

[1] Vezi fotografia din arhiva familiei: tatăl și cu doi copii în fața casei lor din Basarabia, chiar înainte de refugiul din 1944.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig. 4. Simeon Ionașcu și copiii săi,
Gheorghe (mijloc) și Maria (stânga), în 1944,
în fața casei din Pugoceni (Basarabia).
Fotografie din arhiva arh. Gheorghe Ionașcu.

A. C.: Cum îi chema pe unchii deportați?

Gh. I.: Ionașcu Petru și Ionașcu Vasile. Petru era primar și Vasile era notarul comunei Pugoceni, județul Tighina. Au fost deportați în ’41. Și reabilitați [în 1991] – mă rog, știți că au fost niște reabilitări... Al treilea frate era Ionașcu Gheorghe, dar nu ăsta de-aicea; era starostele bisericii și nașul meu. Al patrulea era tata, în ordine; ei au fost nouă frați și surori. Al patrulea era tata, care a fost învățător și directorul școlii. Deci el cu cei trei frați conduceau, de fapt, comuna. Erau oameni gospodari, înstăriți, cum era obiceiul pe-atuncea. Și tata fiind cel mai mic, i-a lăsat lui să rămână pe loc, în casă, ceva pământ...

Am fost refugiați în comuna Răcari (acuma-i oraș) din județul Dâmbovița, unde am stat până în ’46, deci doi ani. Am obținut o gazdă de la primar, ne-au oprit imediat, pentru că învățătorii lor erau plecați pe front și n-aveau învățători la copii. Ne-au luat în brațe... veneau în fiecare zi cu rândul să ne aducă ouă, brânză, lapte, pentru copii, știți... S-au supărat când am plecat. Mama fiind din județul Neamț, din zona Roman, de la Bozienii de Sus, s-a întors la părinții ei acasă. Au găsit post de învățători pe-acolo și au stat până au murit – și cu mine [în comuna Văleni – Neamț, locuind în clădirea școlii].

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Eu am venit la București în ’59, când am terminat liceul. În ’59 am venit la facultate, la Arhitectură. Sora a fost la Iași, a făcut Facultatea de limba rusă la Iași.

A. C.: În ’41 au fost doar bărbații deportați, nu și restul familiei. Sau toată familia?

Gh. I.: Petru a fost deportat cu toată familia. Soția, cinci fete și Alexandru, un băiat, cel mai mic. Nu s-a întors nimeni [dintre ei], niciodată. S-a pierdut urma lor. Starostele bisericii, Ionașcu Gheorghe – care n-a fost deportat − a rămas pe loc, ca să scape el și familia lui s-a dus la regimentul sovietic și s-a înrolat în Armata Roșie, s-a bătut cu pumnul în piept că el este împotriva fasciștilor... și a mers pân’ la Berlin, a venit cu decorații! [râde] Pe treaba asta nu i-a mai luat dări, nu i-a mai luat cote și a avut cu ce trăi, că a fost foamete după aia, în ’45−’46. L-a întrebat ce știe să facă. El era priceput la cai. I-au dat caii regimentului de cavalerie, cu niște băieți de la plutoane, să aibă grijă de cai. Și era în ariergardă, de-aia a scăpat. Când a venit [de pe front], rușii strângeau cotele. Și la el acasă – el era cu pușca mitralieră, că era sergent, și cu decorații... s-a scutit de cote. A venit în București cam prin 1975, eu eram căsătorit, aveam copii, și ne-a vizitat, în cartierul Colentina. El a murit târziu, a avut grijă de biserică...

În afară de tata, care era mai micuț, fiind mezinul, toți erau bărbați de un metru 80 − doi metri. Când ieșeau pe stradă cu taică-său, se zicea „Frații Ionașcu au ieșit...” [îi dau ochii în lacrimi]. Uitați, ăsta e tata cu mine și cu soră-mea, la casa părintească. [...] Tata a fost acolo prin ’70, când s-a dat drumul, și a scos de la colțul casei dinspre răsărit o sticlă încapsulată cu ceară și din sticlă a scos actul casei. A zis: „Acuma casa asta rămâne a voastră” și a rupt actul. [...] Părinții – nostalgia după casă... Casa[2] asta era cea mai frumoasă din sat. Avea șapte camere, ziduri de piatră de un metru grosime, placate cu cărămidă pentru izolare termică. Când a fost frontul, a căzut o bombă în ea, în mijloc, și nu s-a dărâmat niciun perete; a explodat [proiectilul] și a rămas numai gaura. Era foarte solid făcută. Tata a făcut proiectul, a făcut și macheta, din carton, din ce-a găsit el acolo. El, fiind fiul satului, nu putea să se facă de râs. [...] Ei au avut o perioadă înfloritoare, să zic așa. Salarii bune... și obiceiul de a trăi frumos.

A. C.: Povesteau părinții aspecte din trecut?

Gh. I.: Sigur! Povesteau, dar fără episoadele cu ruși, că voiau ca noi să nu știm, să nu putem să vorbim, să spunem ceva împotriva regimului. Securitatea a umblat la un moment dat, împinsă de agentura sovietică, după refugiații din Basarabia și a încercat să-i depisteze și să-i oblige să se întoarcă. Ai mei s-au ascuns și, pentru că erau foarte activi – au căutat să-și facă meseria ca lumea [în România], tata era și șeful asociației sportive din comună, a amenajat teren de fotbal, mama era președinta comisiei de femei și făcea cerc de lucru manual cu femeile din sat, le învăța să coase, tata a făcut și cor, și echipe de teatru, și ei s-au afirmat, așa – și în ’49, ’50, ’52 mai ales, înainte de a muri Stalin, secretarul de partid al comunei (PMR, cum îi zicea pe atunci) l-a luat în brațe pe tata, a zis că sunt niște oameni care-și fac datoria... „Da, dar nu sunt membri de partid”. Ei, atuncea au obligat ca măcar unu dintre dânșii să fie – și a intrat mama. Tata nu a intrat ca să nu-i răscolească biografia. [...] A venit Securitatea în ’52 acasă la ora două noaptea și au vrut să-i ridice pe tata și pe mama. Că de ce-au fugit din Basarabia. Și el a spus că nu pleacă până nu cheamă pe secretarul de partid. L-a pus [Securitatea] pe secretarul de partid să dea declarație că răspunde cu capul pentru familia noastră.

A. C.: După părerea dumneavoastră, cine-a fost vinovat de toate necazurile astea istorice, de toată marea de suferință, cine se face vinovat?

Gh. I.: Cauza, după părerea mea, este expansiunea Uniunii Sovietice asupra teritoriilor vecine”.

[2] Casa, devenită atelierul de tâmplărie al colhozului, mai există și azi, cu un proprietar privat.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

"RĂSFULGERAȚII" (THUNDERSTRUCK REFUGEES): OFFICIAL HISTORY AND ITS DENYING COUNTERPARTS. MEMOIRS, ORAL HISTORY, NOWADAYS REPORTAGES AND ONLINE INFORMATION AS ALTERNATIVE SOURCES OF A GROWING NEW ARCHIVE

(Summary)

Keywords: Moldavia, Bessarabia, communism, deportation, oral history.

This paper focuses on a particular phenomenon that has been going on in Moldova/ Bessarabia especially during the past decade: oral transmission of concurrent memories, as a form of managing social grief due to the sufferings of deportation and refuge-seeking in Soviet era. Memorialization is generally considered an ongoing work. It is also an active dimension of building a national identity. The article makes a comparison between Moldova and Romania with regard to the parts played by the institutions and scholars, on one hand, and the ordinary people, on the other hand, in shaping oral history as a valuable source of knowledge. As the terrain is a shifting one, a mainly qualitative research needs to be done in order to reveal the social mechanisms leading to the major changes in national identity.

Education is not entirely the responsibility of intellectual elites; on the contrary, there is – and there always has been – a deep, informal, orally transmitted "popular" education, based mainly on family memory, therefore uninterested in political correctness or even in scientific truths. The narratives in which old men and women recall their own losses as former children unwillingly exiled to Siberia, displaced in their own country or forced to become refugees in Romania give many voices to the social trauma. Official history writing (always politically determined) has thus oral history for a powerful and often denying counterpart.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PETRONEL ZAHARIUC[*]

O CONTRIBUȚIE LA ISTORIA MĂNĂSTIRII NEAMȚ. DOUĂ IZVOADE CU ODOARELE EI (1800 ȘI 1856)[**]

Istoria mănăstirii Neamț, începând cu ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și până la secularizarea averilor mănăstirești, reprezintă un subiect important de cercetare, fără de care istoria Moldovei nu se poate înțelege. Mănăstirea Neamț era unul dintre cele mai importante așezăminte monahale din țară, însă, după ocuparea de către austrieci a celor mai mari părți din ținuturile Suceava și Cernăuți, locul ei a devenit central în viața bisericească a Moldovei. Ca urmare a eșecului politic înregistrat de Imperiul Otoman și de Moldova în fața Imperiului Habsburgic și a Imperiului Rus, cu mult înainte de 1775, Biserica Ortodoxă din Moldova va suferi importante prefaceri și influențe[1]. O dovadă este intrarea în mănăstirea Dragomirna, în 1763, a unei numeroase obști călugărești athonite, condusă de starețul ucrainean Paisie Velicicovschi, care va tot spori; însă, după ocuparea ținutului Suceava, această „oaste duhovnicească" va coborî în ținutul Neamț, unde va ocupa mai întâi mănăstirea Secu (1775) și apoi mănăstirea Neamț (1779). Aici, sub conducerea starețului Paisie, obștea ortodoxă multinațională[2] va continua stilul de viață duhovnicească și activitatea culturală, ajungând să formeze un veritabil curent, numit *paisianism*, care va influența întreaga Ortodoxie, însă mai ales pe cea de la nordul granițelor Moldovei.

Despre Paisie Velicicovschi și despre paisianism s-a scris destul de mult, dar nu la fel de mult s-a scris despre mănăstirile Neamț și Secu în vremea stăreției sale și a stareților care i-au urmat, deși s-a păstrat un apreciabil număr de izvoare, de toate felurile, care au supraviețuit uriașului incendiu din noiembrie 1862[3]. Dintre aceste felurite izvoare, cele scrise în afară de inscripțiile pe piatră și pe alte obiecte de cult, adică

[*] Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

[**] Acest studiu este unul dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2016-0557.

[1] Pentru o privire generală asupra intersecției dintre război și viața bisericească din Moldova, vezi Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iași, 2009, 270 p.

[2] „Au răposat întru D(o)mn<ul Iisus> Hristos, 1794, în luna lui <noiembrie> 15 zile, părintele mieu sufletesc și duho<vni>cesc, Paisie, starețul Neamțului și Secului, lăsând după sine *aproape de patru sute de ucenici*" (ANI, ms. rom. 165, f. 75, însemnare contemporană).

[3] Pentru istoria mănăstirii Neamț și odoarele ei, vezi Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981; Constantin N. Tomescu, *Scurtă povestire despre mănăstirea Neamț și despre așezămintele monahale supuse ei: mănăstirea Secu și schiturile: Vovidenia, Pocrov, Sihăstria, Sihla și Icoana*, Mănăstirea Neamț, 1942; Stelian Petrescu, *Odoarele de la Neamțu și Secu*, București, 1911. Pentru bibliografia generală, vezi Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 589−600.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

documentele, manuscrisele și cărțile, se păstrează în mănăstirile Neamț[4] și Secu, dar și în alte arhive și biblioteci din țară (București, Iași, Chișinău, Piatra Neamț) și din afara țării (mai ales, Rusia și Ucraina)[5]. Dintre documente, acum, am ales două, privitoare însă la odoarele (veșminte, argintării, cărți de cult etc.) aflate în mănăstirea Neamț. Cel dintâi, păstrat la arhivele din Iași, este un izvod format din două izvoade mai mici: primul, din martie 1800, întocmit la trecerea stăreției de la Sofronie la Dorothei[6], iar al doilea, din 1802, la încheierea stăreției lui Dorothei. Cel de-al doilea izvod, din 1856, păstrat la arhivele din Chișinău, este o catagrafie întocmită la începutul neînțelegerilor dintre stat și mănăstire, privitoare la administrarea bunurilor mănăstirești[7], iar cu realizarea ei a fost însărcinat marele eclesiarh al mănăstirii Neamț, ieromonahul Andronic; însă, acesta a trecut sarcina asupra unuia dintre ucenicii săi, monahul Calistrat Galactionov, împreună cu care, peste doi ani, va merge la Muntele Athos[8].

Izvodul din martie 1800 a fost întocmit la sfârșitul celei dintâi stăreții a celui dintâi dintre starețiii care i-au urmat lui Paisie, ieromonahul Sofronie[9], și cuprinde acele odoare care lipseau din „izvodul cel mare întărit cu pecete gospod", care, din păcate, s-a pierdut. Unele dintre aceste odoare s-au stricat sau au fost prefăcute; însă cele mai multe au ajuns la mănăstirea Secu, deoarece o parte dintre ele îi aparțineau, iar altele au luat drumul altor metoace ale mănăstirii Neamț. Izvodul din 1802 a fost întocmit atunci când soborul „a socotit că mai de folos iaste a fi un stareț decât doi" și l-a reinstalat în stăreție pe Sofronie, în locul ieromonahului Dorothei, care a fost trimis „să se liniștească" la biserica de pe moșia Brătești, de lângă Roman[10]. El cuprinde acele odoare ce-au „sporit mai mult, afară din izvodul cel cu pecetea gospod, în zilele părintelui stareţului chir Sofronie, cum și în zilele stareţului chir Dorothei". Chiar dacă izvodul domnesc care cuprindea întreaga avere a mănăstirii Neamț din vremea obștii paisiene s-a pierdut, s-a păstrat un catastif cu veniturile și cheltuielile din intervalul 1775−1779[11], fapt care arată că în mănăstire existau preocupări pentru întocmirea de catagrafii înainte de vremea starețului Paisie.

---

[4] Pentru manuscrisele slave din biblioteca mănăstirii, vezi catalogul recent *Каталог славянских рукописей монастыря Нямц* [Catalogul manuscriselor slave din mănăstirea Neamț], volum întocmit de Petru Jgun (*Пётр Жгун*), Serpuhov, 2017, 343 p.

[5] Pentru acestea din urmă, vezi catalogul publicat foarte recent, întocmit de Valentina Păun, *Manuscrisele românești din secolele XIII−XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia). Catalog*, ediție îngrijită de Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Veronica Cosovan, Chișinău, Editura Știința, 2017, *passim*.

[6] La 1 martie 1800, starețul Sofronie îi scrie domnului: „[…] acum au sosit încunjurarea cea desă-vârșită a slăbăciunii bătrâneților méle, orbindu-mi-să și toată vederea ochilor (dar încă acum și întru patimă de boală mă aflu), încât din ceas în ceasu îmi arată darea duhului mieu dintru această viață. Deci, milostive doamne, văzindu-mă fără de nici o putére și cu totul slab și nemaiputând încă purta povățuirea soborului, am chiemat pre toți părinții duhovnici și cu voia a tot soborul am ales ca să fie în locul mieu stareţu pe sfinția sa părintele Dorothei, ieromonahul și duhovnicu, vechiu părinte din soborul nostru" (ANI, M-rea Neamț, CXXVIII/2).

[7] Vezi și Radu Rosetti, *Conflictul dintre Guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului*, I, *Înainte de iunie 1858*, extras din *AARMSI*, s. II, t. XXXII, 1910, 164 p.

[8] Petronel Zahariuc, *Introducere*, la Ieromonahul Andronic, *Călătoria la Muntele Athos (1858−1859)*, ed. Petronel Zahariuc, Iași, 2015, p. 25.

[9] BAR, Ms. rom. 318 (*Hronologhie sfintii monastiri Neamțului*), f. 28 r.−29 r.

[10] *Ibidem*, f. 29 r.

[11] Arhivele Naționale Neamț, fond M-rea Neamț, 1/1775, 25 f. (voi reveni, în curând, cu o analiză a acestui izvod). O succintă prezentare a acestui „izvod" a fost făcută de părintele Ioan Ivan, *Informații istorice oferite de un „izvod de venitul mănăstirii Neamț" în secolul al XVIII-lea*, în *MMS*, an XLV, nr. 1−2, 1959, p. 92−95 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, I, volum îngrijit de arhimandriții Timotei Aioanei și Varlaam Merticariu, București, 2009, p. 178−182).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Catastiful din 1856 cuprinde, în mare măsură, odoarele aflate în biserica mare a mănăstirii Neamț, Înălțarea Domnului, dar și în celelalte biserici din cuprinsul mănăstirii: Sfântul Gheorghe, Buna Vestire, Adormirea Maicii Domnului, Sfântul Ioan Bogoslovul, Sfântul Pantelimon, Sfântul Ioan cel Nou, și în eclesiarhia mănăstirii, fiind întocmit în vremea în care mare eclesiarh era ieromonahul Andronic. Catastiful a fost luat de fostul eclesiarh în Basarabia, la mănăstirea Noul Neamț, unde a fost corectat (vezi notele textului de mai jos). O variantă modificată și comentată a fost inclusă de ieromonahul Andronic și în *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secu*[12].

O altă catagrafie, compilată după „catagrafiile din 1843 și 1874", care cuprinde, cum este firesc, informații asemănătoare cu cele din catagrafia pe care o publicăm acum, a fost inserată de arhiereul Narcis Crețulescu în volumul VII, scris de el, din *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*[13]. Narcis Crețulescu a citit în multe locuri inscripțiile odoarelor[14], redându-le succint, a arătat unde se găseau în mănăstire și a oferit multe alte informații foarte prețioase, mai ales despre bisericile din „ograda" mănăstirii. Iată notele explicative ale arhiereului pentru bisericile: *Buna Vestire* („Aice în biserica Buna Vestire, care vine deasupra gangului de deasupra porții, lângă clopotnița mănăstirii, sunt depuse spre știință și păstrare obiectele bisericești aduse de la desființata biserică a Sfinților Părinți Ioachim și Ana de la Cotnari, făcută de logofătul <mănăstirii> Grigorie Radul și de duhovnicul Ioasaf Apostoliu. Tot aice sunt scoarțe, veșminte, cărți, argintării și altele, tot de la biserica de la viile de la Cotnari")[15]; *Sfântul Ioan Bogoslovul* („Sfântul Ioan Teologul – Evanghelistul, la cimitirul comun, unde este și gropniță")[16], *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava* („de la bolnița ce nouă, a bătrânilor, biserică făcută la 1846. Această biserică s-au făcut aice ca să fie spre slujba bătrânilor care, de bătrânețe, se vor afla aice, în bolniță și spital")[17] și *Sfântul Pantelimon* („la alienați. Normal această biserică a fost de demult la bolnița veche a bătrânilor, care a fost pe locul unde acum este cancelaria mănăstirii. Ea de multe ori a fost înnoită: la 1820, Calimah vodă a înnoit-o, iar la anul 1841 fevruarie 12 a ars toată bolnița și toată biserica, și pe urmă s-a mutat această biserică, făcându-se din temelie, la locul bolniței cestei noi. La 1846 s-a făcut altă bolniță, din sus, unde este biserica Sf. Ioan cel Nou, și casele cu biserica Sf. Pantelimon s-au dat: tipografiei, pe urmă Seminarului, și urma la Institutul de alienați. Pe atuncea, acest paraclis era bogat și luxos prin silința seminariștilor")[18]. Narcis Crețulescu a consemnat și „zestrea" mănăstirii Secu, precum și a metoacelor: Vovidenia, Pocrov, Sihăstria Secului, Sihla, schitul Nifon, Sfinții Voievozi din Galați, schitul Orgoești, schitul Lipova, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Nicorești, schitul Varnița, schitul Buluc, biserica Ioachim și Ana din Cotnari,

[12] *Istorie pentru sémnele a tot hotarului împrejurul sfintelor monastiri Neamțul și Secul și câtă podoabă și zéstre bisericească avea și cât număr de vieţuitori să afla în ele, în anul 1859*, adunată și alcătuită întru acest chip de ieromonahul Andronic, cartea a opta, la *Istoria Sfintelor Monastiri Neamțul și Secul*, dată la lumină în folosul Sfintei Nooaăi Monastiri Neamțului, a Sfintei Înălțări a Domnului Dumnezeu și Mântuitoriului nostru Iisus Hristos, în guberniia Besarabiia (Arhivele Naționale Chișinău, fond 2119, op. 3, nr. 74, f. 14v.–48v.)

[13] *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, tom VII, *Zestrea Sfintelor Mănăstiri*, scris de arhiereul Narcis Crețulescu din acest sobor, 1891 (BAR, Ms. rom. nr. 5696, p. 7–35).

[14] Narcis Crețulescu a publicat inscripțiile mănăstirilor Neamț și Secu într-un ciclu de articole în revista ieșeană „Arhiva", începând cu nr. 4, din 1908.

[15] Idem, *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 23.

[16] *Ibidem*, p. 26.

[17] *Ibidem*, p. 29.

[18] *Ibidem*, p. 32.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

biserica Sfântul Gheorghe din Roman, biserica Sfântul Spiridon din Bârlad și biserica Sfinții Voievozi din Ocea[19].

O parte dintre odoarele cuprinse în aceste catastife au ajuns până la noi, fiind păstrate în bisericile mănăstirii și în muzeul mănăstirii Neamț[20]; iar altele au ajuns în alte muzee din țară sau din străinătate. Câteva, dintre cele mai prețioase, 24, au bătut și drumul Moscovei[21], odată cu tezaurul României, reușind, din fericire, să găsească drumul înapoi spre țară[22]. Apoi, unele odoare, cum ar fi antimisele din mănăstirea mare[23], nu au fost cuprinse în inventarul din 1856, iar alte podoabe, chiar dacă au fost cuprinse, nu au atașate inscripțiile, așa că, în unele cazuri, ne-am putea gândi că nu au fost înregistrate[24].

Aceste izvoade, inedite până acum, vor contribui cândva, alături de multe alte documente păstrate în țară și în străinătate, la scrierea unei noi istorii a mănăstirii Neamț și la completarea istoriei Moldovei, de la pierderea Bucovinei până la Unirea cu Țara Românească.

* *
*

În final, doresc să închin această mică contribuție documentară la istoria lavrei nemțene și la istoria Moldovei profesorului meu și colegului meu, vreme un sfert de veac la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” și vreme de aproape un deceniu la Institutul care editează acest „Anuar”, Gheorghe Cliveti, la împlinirea auroralei vârste de 65 de ani! La o primă vedere, subiectul articolului, chiar dacă privește secolul al XIX-lea, ar putea părea îndepărtat de preocupările unui istoric al relațiilor internaționale, însă, așa cum am precizat și mai sus, mănăstirea Neamț a fost timp de aproape un veac un punct de sprijin important în istoria relațiilor româno-ruse, asupra căruia și specialistul, în concerte europene și chestiuni orientale și în intrigi și țesături internaționale, a poposit cu gândul, adeseori, și cu condeiul, uneori. Apoi, sufletește vorbind, marea lavră nemțeană îi stă la inimă profesorului Gheorghe Cliveti, care are amintiri, povești și învățăminte frumoase legate de mănăstirea lui Gavril Uric, a lui Paisie Velicicovschi și a lui Veniamin Costachi. Și pentru aceasta și pentru multe alte lucruri, vorbe și fapte, acum, îi urez domnului profesor: „La mulți și rodnici ani!”, cu sănătate și drumuri cât mai dese pe cărările de astăzi și de ieri ale Mănăstirii Neamțului!

[19] *Ibidem*, p. 36−95.
[20] I. I. Georgescu, *Muzeul mănăstirii Neamț*, în *MMS*, an XXXVIII, 1962, nr. 5−6, p. 461−471.
[21] Constantin N. Tomescu, *op. cit*., p. 97−99.
[22] ***, *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, 275 p.
[23] Ioan Ivan, *Sfântul Antimis. Importanța unor Sfinte Antimise de la mănăstirile Neamț și Secu*, în *MMS*, an XLIV, nr. 5−6, 1968, p. 291, 293 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, I, p. 322−323).
[24] Vezi, spre exemplu, nedebernița doamnei Ecaterina, soția lui Istratie vodă Dabija; idem, *Contribuție la istoria doamnei Ecaterina Dabija vodă*, în *MMS*, an XXXIV, nr. 1−2, 1958, p. 134−135 (reluat în *Părintele Ioan Ivan de la Neamț. Un arhidiacon erudit și un profesor evlavios*, II, p. 473−475).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1. 1800 martie − <1802>

Izvod de lucrurile mănăstirii şi a soborului sporite de la răposarea părintelui Paisie stareţ

Izvod pentru argintăriile şi alte odoară a mănăstirii Neamţului, bisericeşti vechi, care sînt arătate în izvodul cel mare întărit cu pecete gospod, şi acum aice să arată numai cele ce au lipsit din soma ce să cuprinde în numitul izvod gospod, din care unele s-au stricat, altele s-au prefăcut şi s-au dat şi pe la alte biserici, în zilele părintelui stareţului chir Sofronie, care acum toate s-au încredinţat şi s-au dat în seama părintelui chir Dorothei, ce s-au aşezat stareţ şi purtătoriu de grije a acestui sfânt sobor ce iaste adunat la aceste doao sfinte mănăstiri, Neamţul şi Săcul.

1800 martie

Argintăriile

17 galbeni olandezi, care s-au chieltuit pe alte lucruri bisericeşti, adecă s-au tocmit feloane, stihare şi de iznoavă încă s-au făcut
1 păréche cercei de aur cu zmaragduri şi cu 14 pietricéle de diiamant ce s-au vândut şi s-au cumpărat materii pentru veşminte bisericeşti
1 părécehe cercei, tij de aur, cu zmaragduri şi cu câte un diiamant mai mic, iarăşi s-au vândut şi s-au cumpărat alte odoară bisericeşti
7 inéle de argint s-au vândut şi tot lucruri bisericeşti s-au cumpărat
1 păréche brăţări de argint s-au stri<ca>t şi s-au făcut alt lucru pe Sfântul Prestol
1 căţue mică de argint s-au luat la Săcul
1 cădélniţă de argint fără cruce au fost a Săcului şi s-au luat iarăşi acolo
1 sfânt potir de argint poleit, cu acoperământ în chip de coronă, cu nişte pietricéle, s-au făcut dintr-însul o grobniţă pe Sfântul Prestol
5 candele de argint vechi s-au stricat şi s-au făcut 5 cădélniţă bune la bisérecă
1 ocă de argint s-au stricat şi s-au pus la acéle 5 cădélniţă ce s-au făcut acum

Veşiminte bisericeşti vechi, mănăstireşti, feloane

1 felon de catifea roş cu flori galbene, vechiu, s-au stricat şi s-au făcut o poală mare la iconostas
1 felon de ştofă roş, fiind cu totul vechiu, s-au stricat
1 felon de belacoasă înşătraţe[25], iarăşi stricat de tot, fiind vechi
1 stihariu diiaconesc mohorât, cu firu, s-au stricat şi s-au făcut alte veşminte
1 epatrahil de atlaz roş, cusut cu fir şi cu chipuri şi 13 nasturi de argint, au fost a mănăstirii Săcului şi l-au luat acolo
4 epatrahile vechi s-au stricat de tot

Aicea să arată ce-au lipsit dintr-a soborului: argintării şi alte odoară bisericeşti, care pe unde s-au dat în zilele sfinţiei sale stareţului Sofronie

Argintăriile

1 grobniţă de argint, cu un turn poleit cu aur şi cu Răstignirea deasupra, s-au dat la mănăstirea Săcului
1 zvezdă de argint poleită, tij la Săcul
1 sfânt potir, cu discosul de argint şi poleit, tij la Săcul s-au dat
1 cădélniţă de argint, tij la Săcul
1 păréche de paftale de argint, tij la Săcul s-au dat

[25] Aşa în text.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Veşminte biséricești a soborului, care unde s-au dat

Feloane

1 felon de atlaz galbăn s-au dat la mănăstirea Săcului
1 felon de atlaz mohorât cu flori, tij la Săcul
1 felon de belacoasă, tij la Săcul
2 feloane, tij la Săcul
1 felon galbăn de mătasă s-au dat la bisérica de la Ocea
2 de maltin roş, cu spatele ştofă albă, s-au dat la Săcul
1 de maltin mohorât, cu spatele albastre, la schitul Vovedeniia s-au dat

Stihare preoţeşti

1 stihariu de cutnie în dungi albe şi albastre la Săcul s-au dat
1 stihariu vérde de dimie moschicească, tij la Săcul
1 stihariu de dimie moschicească s-au dat la bisérica de la Mogoşeşti

Stihare diiaconeşti

1 stihariu de materie moschicească s-au stricat
1 stihariu de atlaz albastru sadea la Săcul s-au dat
1 stihariu de maltin leilechiu cu flori, tij la Săcul
1 stihar de atlaz cu flori roş, tij la Săcul
1 stihar de atlaz vérde la Pocrov
1 stihar de ştofiţă albastru, ponosit, acesta s-au stricat de tot
1 stihar de mătasă la Săcul iaste

Epatrahire

1 de atlaz vérde cu şiret alb s-au dat la bisérica de la Ocea
2 s-au dat la Săcul

Naracliţă i acoperământuri

1 păréche de catifea roşii cusute cu fir sint la schitul Vovideniia
1 păréche paftale de argint cu colan cu tot s-au furat de la Pocrov
1 acoperământ de canavaţă cu flori albastre de pe Sfântul Prestol s-au stricat
2 acoperământuri de materie moschicească ce-au fost la Maica Précista s-au stricat şi s-au făcut[26] 2 epatrahile şi o poală pentru cetit Evangheliia
2 părechi de canavaţă albastră s-au dat la mănăstirea Săcului
1 ştofă albastră, tij la Săcul
2 de maltin galbăn s-au dat la Vovedeniia

Procovéţă, văzduhuri

1 păréche de atlaz caisiu în ciubuce, la mănăstirea Săcului
1 păréche făcută dn félirui de bucăţi de atlaz, tij la Săcul
1 păréche roşii, tij la Săcul
1 păréche de atlaz patlaginiu cu şireturi nu s-au găsit
3 părechi de ştofă, greu, alb şi roş, s-au dat la preosfinţinţia sa părintele episcopul de Roman
2 urare[27] la mănăstirea Săcului
1 păréche de catifea cu flori, sângif[28] atlaz mohorât, s-au dat la Vovedeniia
1 păréche, cu câmpul galbăn, ţăsute cu fir, sângif albastru, s-au dat la Săcul

[26] Urmează: „2 poale”, tăiat cu două linii.
[27] „oare”.
[28] „chenar pe marginea unei haine”.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Izvod pentru toate odoarăle soborului din mănăstirea Neamţului [şi Săcului][29], anumé să să ştie ce-au sporit mai mult, afară din izvodul cel cu pecetea gospod, în zilele părintelui stareţului chir Sofronie, cum şi în zilele stareţului chir Dorothei[30], care acéstea ce aicea să însămnează, într-acel izvod nu sînt arătate, ci de atuncea încoace s-au adaos, în zilele acestor doi stareţi de sus arătaţi, carii s-au iscălit întru acest izvod.

Galbeni

1 venetic, galbăn
9 galbeni, jumătăţi de venetici
67 galbeni turceşti mici, de 35 parale unul
3 galbeni înpărăteşti întregi
1 galbăn mic, unguresc
1 galbăn mic, turcesc
2 galbeni mari înpărăteşti, întregi

Argintării şi alte odoară

1 cruce ferecată cu cositoriu şi cu sfinte moaşte au dat-o un diiacon de la Pecerska
1 cruce de her zugrăvită, plină cu sfinte moaşte, dăruită de pomenitu părintele Onofrie
1 cutie cu sfinte moaşte a Sfântului Marelui Mucenic Panteleimon de la ieromonahul Nectarie grecul
1 moaştele ce s-au adus de răposatu părintele Ştefan duhovnicul într-o băsmăluţă, sângele Sfântului Mucenic Iacov Persul
1 grobniţă de lemn cu sadefuri, cu Sfânt Lemn din Crucea Domnului
moaştele de la părintele Dimitrie preotul de la Rosiia
1 cutie de argint cu moaşte şi cu doao bucăţéle din Sfânt Lemnul Domnului
1 cutie de plumb cu sfinte <moaşte> a Sfântului Marelui Mucenic Theodor Tiron şi alte moaşte care sînt de la părintele Grigorie proin igumen
4 bumbi cu sfinte moaşte însămnate cu slove greceşti
1 cruciuliţă mică de argint cu 4 diiamanţi
2 linguréle de argint
2 capete de aur, unul ca de doi galbeni
1 steclă, cu numele Mariia, ferecată cu argint şi poleită
1 cruce de argint poleită, cu lingură de argint şi cu 20 pietri, robinuri
1 floricică mică de argint cu 11 pietri diiamanţi
alte pietri verzi şi roşii întru o hârtiuţă mică
1 *Evanghelie* rosească, înbrăcată cu alamă şi poleită cu argint, dată de părintele mitropolit Iacov Stamati
1 *Evanghelie* rosească, înbrăcată cu catifea roşie şi ferecată cu argint
1 *Evanghelie* rosească mică, cu catifea roşie, şi 5 chipuri de argint
1 cruce ferecată cu argint şi poleită cu aur cu 7 pietri roşii şi verzi, săpată prost
1 cruce ciftiş cu moaştele Sfântului Marelui Mucenic Gheorghie, cu mărgăritari mici
1 cruce ciftiş, rămasă de la pomenitu părinte Martirie shimonah
1 cruce ferecată cu argint cu câţiba mărgăritari de la răposatul Theodosie duhovnic

[29] Tăiat cu mai multe linii ca să nu se mai poată citi.

[30] „cum şi în zilele stareţului chir Dorothei", adăugat pe margine; în text, locul unde trebuia scris textul este marcat cu o cruce.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 cruce ferecată cu argint şi poleită cu aur sadea, cu Lemnul Domnului în mijloc, dată de părintele mitropolit Iacov
1 cruce ciftiş dăruită de un protopop ot Movilău
1 candelă mare de argint de la domniţa Eufrosina Calimah
1 candelă de argint de la Iaşi
1 sfânt potir de argint cu discosul cu zveazdă, poleit cu aur
1 sfânt potir mare cu figure, cu un înger cu discos i zveazdă mari de argint şi poleite cu aur, cu feliuri de podoabe de flori pe dânsul, care l-au dăruit o călugăriţă de la Rosiia, anumé Mariia Arzamas
2 discose fără scaun de argint poleite cu aur
7 linguréle de argint poleite cu aur pentru Sfintele Taini
1 pahar mare de argint poleit cu aur
2 păhară de argint cu scaun poleite cu aur pentru litie
2 păhăruţă mici de argint poleite înlăuntru pentru băut aghiiazmă
4 sféşnice de argint pe Sfântul Prestol, 2 mai mari şi 2 mai mici
2 ocă i pol[31] argint curat lămurit[32] s-au strâns din sfărmituri
1 tipsie mare de argint poleit cu aur pentru anafură, dăruit de părintele Dosithei Calmoschii
1 cruce ferecată cu argint şi cu scaun
1 coronă de argint poleit cu aur pentru icoana Maicii Domnului, cu 16 diiamanţi, cu 14 pietri scumpe mari, roşii, verzi, galbene, cu 60 pietri puţin mai mici şi 21 pietri mici, roşii i verzi şi cu mărgăritariu înbrăcată pe faţă, dăruită de Mariia călugăriţa Arzamas ot Rosiia
1 coronă de argint poleită mai mică, cu 11 diiamanţi, 10 pietri mari scumpe, roşii şi verzi, 42 pietri puţin mai mici, 14 pietri mici, cu mărgăritariu înbrăcată, tot de acea călugăriţă dăruită
1 crăştélniţă cu capacul ei de alamă poleite peste tot cu argint şi cu privazuri înprejur poleite, care greotatea ei trage 9 ocă, dăruită de părintele mitropolit Iacov Stamate[33]
1 icoană Sfânta Troiţă ferecată cu argint
1 icoană Maica Domnului cu privazuri de argint pe margini şi cu coronă de argint
1 icoană mică Maica Domnului ferecată peste tot cu argint
1 icoană Buna Vestire mică ferecată peste tot cu argint şi poleită cu aur
1 icoană Sfânta Mare Muceniţă varvara ferecată peste tot cu argint şi poleită cu aur
1 coronă de argint poliită pe icoană Domnului Hristos în pretvor cel mare
1 coronă de argint poloată pe icoana Maicii Domnului în pretvroul cel mare, date de Dosithei Calmuschii
1 coronă de argint poliită cu aur la Sfântul Gheorghie pe icoana praznicului Sfântului Gheorghie, dată de Ştefan Vasilco de la Cordon[34]

Feloane

1 de ştofă, greu, îndoit, dăruit de un frate Vasilie
1 de ştofiţă, tij de acesta dăruit

[31] „şi jumătate".
[32] „curăţit".
[33] Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 176 (cristelniţă din 1779 (?), aflată în muzeul mănăstirii). Cu data corectă, 1799, la Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, 1942, p. 94. Vezi şi Stelian Petrescu, *op. cit.*, p. 26 (foto).
[34] Ultimele trei rânduri sunt scrise de altă mână, în aceeaşi vreme.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2 de ştofă, greu, îndoit, dăruit de părintele mitropolitu Iacov Stamate
1 ştofă, greu, dăruit de o jupâneasă de la Iaşi
2 de altânol, în ciubuce galbene cu fir şi cu sângif roş
1 de canavaţă neagră
1 de atlaz vişiniu, închis
2 de ghermesut, galbene cu floricéle albe, cu spatele ştofiţă vérde
2 de ştofiţă vérde, cu spatele ghermesut galbăn
2 de adamas<că>, roş, cu spatele ştofiţă vérde
1 de canavaţă vérde, închisă, spatele ştofă albă
1 de atlaz cenuşiu, spatele ştofă galbănă
2 de maltin portocalii, cu spatele ştofă mohorâtă
1 de maltin galbpn, cu spatele maltin albastru
1 de tablin albastru deşchis, cu spatele ştofiţă maslinie

Stihare preoţăşti

2 de atlaz vérde cu floricéle, dăruite de părintele mitropolit Iacov
2 de atlaz cu ciubuce albe şi roşii, cu flori galbene
1 de maltin vrde
1 maltin galbăn
2 de tablin cu dungi albastre şi galbene, cu sângiful atlaz vérde cu flori
1 de canavaţă, albastru închis, spatele ştofă albă
1 maltin roş, sângif maltin vérde
1 maltin portocaliu, sângif maltin vérde

Epatrahile

2 de ştofă, greu, îndoite, care le-au dat părintele mitropolitu Iacov Stamate
2 ştofă vérde
1 ştofiţă cu ciubuce galbene şi albastre
1 ştofă, greu, îndoit, cu nişte pasări floarea chimionius
1 de materie moschicească

Orare

1 de atlaz alb cu flori verzi, sângif roşu
1 atlaz alb cu flori roşii, sângif galbăn
1 atlaz galbăn, sângif albastru
1 atlaz vişiniu cu flori albe
1 maltin vişiniu, sângif galbăn
1 atlaz cu ciubuce verzi i roşii, sângif atlas roşu
2 atlaz galbăn, sângif ibrişin înpletit

Părechi naracliţă

2 de ştofă, greu, îndoit, dăruite de părintele mitropolitu Iacov Stamate
1 ştofă în ciubuce galbene şi albastre
1 catifea albastră cusute cu fir
1 atlaz albastru cusute cu flori cu fir
2 ştofiţă galbănă cusute cu fir şi cu flori
2 ştofă galbănă cusute cu fir
2 ştofă albă cu floricéle
1 ştofiţă albastră cu floricéle
2 de canavaţă roşi
1 canavaţă albastră

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 ştofă vérde
1 atlaz albastru cu floricéle

Părechi paftale de argint cu colanele lor, a soborului

3 la un colan de argint poleit cu aur, cusute cu mărgăritariu şi cu 16 pietri roşii şi una vérde, colan catfea neagră, cusut cu fir
1 de argint, cu făptura inimii în mijloc, colan ţăsut cu fir de aur
1 de argint, poleite cu mărgăritariu şi cu 2 pietri verzi, colan de atlas roş, cusut cu sârmă de aur, lucru supţire
5 brâe roşii de taftă, fără paftale
2 brâe verzi de mătasă, fără paftale
2 ciftiş, cu colan de ibrişin, şi una de argint, cu colan de ibrişin

Poale pe Sfântul Prestol

1 acoperământ de tablin cu ciubuce roşii şi verzi cu fir supţire, singif roşu
1 acoperământ vérde de dimie moschicească

Perdéle poale de icoane

1 poală de iconostas de atlaz alb cu flori, cu fir şi cu mătasă, şi 2 coşniţă în mijloc cusute cu fir
1 poală la iconostas de atlaz albastru, cusută cu sârmă de aur, de la doamna Zmaragda a lui Mateiu voievod
1 de dimie roşie, cusut cu fir de sârmă[35] de aur, tot la iconostas
1 basma de borangic cu fir şi cu sângif albastru de atlaz cu flori
1 perdea albă de păr subţire, cu flori de mătasă cusută
1 perdea de păr galbănă, supţire, cu floricéle mici de mătasă albastre
1 poală mică la iconostas de ştofă albă cu flori cusute cu sârmă de aur
1 poală pentru *Evanghelie* de atlaz vérde cu şireturi galbene, cu sângif roşu şi galbăn de atlaz
1 poală la iconostas de atlaz roşu cu fir de sârmă de aur cusute, cu sângiful maltin vérde
1 perde de ştofă albă cu flori de hir, cu privazuri de atlas, căptuşită cu canavaţă mură şi slove cusute cu fir, pe poale Veniamin episcope Romanschii, şi cruce de şereturi de aur cusută la mijlocul perdelii, cu locul căpăţânii şi cu suliţă şi trestiia, chipul Răstignirii

Procovéţe i văzduhuri

2 părechi de ştofă, greu, îndoite, s-au dăruit de părintele mitropolitu Iacov Stamate
1 păréche de canavaţă albastră încleite şi cusute cu fir
3 bazmale galbene şi roşii de mătasă pentru grobniţă, când cădescu diiaconii
2 bazmale albe de mătasă, tot pentru grobniţă
2 bazmale negre de mătasă
6 bazmale de mătasă mai vechi
1 aer cu chipuri făcute de ştofă, greu, înbrăcămintea lor, şi cu feliuri de figure înpodobit, cusut cu catifea roşie, un lucru prea iscusit, acum s-au primit de la Rosiia, cu 4 Evanghelisti osebiţi cusuţi cu chipuri pe catifea roşie.
Sofronie stareţ <m. p>.

<Însemnare contemporană, pe verso-ul ultimei file>: **соборныи** („a soborului”).

Arhivele Naţionale Iaşi, M-rea Neamţ, XXXV/7. Orig, nenumerotat.

[35] Scris mai întâi: „mătasă”.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2. 1856

Catastij pentru toate odoarăle bisericii mari şi a celorlalte biserici din Sfânta Monastire Neamţul şi a eclisierhiei. 1856

Arătare
No.

44 cruci bisericeşti

6 cruci mari ferecate cu argint şi poleite cu aur, cu scaune ce să pun pe Sfânta Masă la praznice împărăteşti

13[36] cruci mai mici, asemene cu scaune poleite

3 cruci, asemene cu scaune poleite, lucrate în sârmă, din care una este cu pietre şi mărgăritare

2 cruci ferecate cu argint, poleite cu aur şi împodobite cu pietre, din care una este şi Sfântul Lemn

1 cruce cu Sfântul Lemn, numită a lui Iacov mitropolit

3 cruci ferecate cu argint şi poleite cu aur şi împodobite cu mărgean

3 cruci mici cu scaune, ferecate cu argint, poleite cu aur, din care una este cu mărgăritariu şi cu pietricele, iar una de inorog cu mărăgritariu

1 cruce mare cu scaun, ferecată cu argint şi poleită cu aur pentru văhod, făcută din Rosiia

12 cruci fără scaune, însă:

3 ctitoreşti vechi, ferecate cu argint şi poleite cu aur, din care una este din anul 7066 <1557 septembrie 1 − 1558 august 31>, iar alta din anul 7068 <1559 septembrie 1 − 1560 august 31>[37]

2 ferecate cu sârmă, cu pietre, din care una are o părticică din moaştele Sfântului Sfinţit Mucenic Haralampie

1 ferecată cu argint şi poleită cu aur, care are şi o părticică din Sfântul Lemn

4 ferecate cu argint, nepoleite

[36] Corectat cu creionul: 12. La Narcis Crețulescu sunt însemnate 15 cruci, iar la 10 dintre ele este pus și donatorul, cu anul donației: starețul Ilarie (1823) și duhovnicii Calinic (1834), Dionisie (1834), Cleopa (1848), Nicon (1849), Climent (1857), Iacob (1855), Petru (1858), Nichifor (1869) și un nume neclar (1830); *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 7.

[37] La *ibidem*, p. 708, avem aceste descrieri: „1 cruce mare, cu 8 capete, veche, ctitoricească, cu moaștele Sfântului Mucenic Teodor Tiron (moaștele sunt puse la cele trei capete de deasupra); are inscripția sârbească <slavonă>, astfel: «Această cruce au făcut-o și au ferecat-o chir Grigorie Nemțanu mitropolitul Sucevei și o dădu pentru pomenirea sa la mănăstirea Neamțu, unde este hramul Sfânta Înălțare a Domnului Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, în anul 7068 (1560), luna dechemvrie», iar pe coadă are însemnat, în șase rânduri împrejur, prețul: «11 – 92 pinezi <galbeni> pentru argint, 50 pentru lucrul crucii, 50 pentru ferecătură și mărgăritare, 9 pinezi pentru galbeni de poleit cu aur, 32 galbeni pentru lucru». 1 cruce, ca și ce de sus, dar mai mică puțin, cruce ctitoricească, tot cu opt capete și cu mâner, ca și ce de sus, pentru săr<bători> și pentru purtat în paradă, la agheazmă la câmp. Pe dânsa are scris, sus, inscripția următoare: «Această cruce o făcu și o ferecă panul Hristea jicnicerul de Suceava și cneaghina lui, Maria, și o dădu întru ruga lor și pentru sufletele lor și a născătorilor lor, în anul 7066 (1558 mai 26)», iar pe coada ei se cetește, de sus în jos, următoarele cuvinte: «În mănăstirea Neamțului, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos». 1 cruce, tot ca și cele de mai sus, dar coada este ruptă, la fundul cozii au rămas un rest de inscripție, din care se poate numai <citi> să fie făcută de un mitropolit Macarie, și tot pe acel timp, după cum o arată identitatea săpăturii și a lucrării. Acest Macarie este de la Mitropolia de din Gios, de târgul Romanului, despre care se vorbește în documentele moșiei Orțeștii". Inscripțiile de pe cruci au fost corectate chiar de Narcis Crețulescu, vezi idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul, cu a schiturilor sale dimprejur. Contribuția la istoria mănăstirilor nemțene*, în „Arhiva", an XX, nr. 5, 1909, p. 239.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

21 Evanghelii bisericeşti

1 mare, rusască, ferecată peste tot cu table de argint şi lucrată în sârmă, poleită peste tot cu aur, cu 10 finifturi, şi înpregiurul lor cu pietre topaz alb

1 mai mică, ferecată cu table de argint peste tot şi poleită cu aur, cu cinci finifturi, şi înpregiurul lor cu topazuri albe, cu coroniţe tot de topazuri şi cu pietre mari roşii, lucrată în Moscva, cu tocul ei, şi adusă din Rosiia prin sârguinţa părintelui Nathanail, fostul stareţ[38]

2 asemene ferecate cu argint şi poleite cu aur, înbrăcate pe dedesupt cu catife verde din Rosiia

1 rusască lucrată în zavat, înbrăcată pe dedesupt cu catife verde, tot din Rosiia

1 rusască ferecată cu argint şi poleită din parte, înbrăcată cu catife verde

1 tot rusască ferecată cu argint şi poleită cu aur, înbrăcată cu catife roşie de la Kiev

1 în doaă limbi, ruseşte şi moldoveneşte, ferecată cu argint şi poleită cu aur, îmbrăcată cu catife roşie

1 îmbrăcată cu catife verde, ferecată cu madim, poleită cu argint

1 mare moldovenească, tipărită aicea în monastire, ferecată cu argint şi poleită cu aur, îmrăcată cu catife roşie

1 tot moldovenească, ferecată cu argint, care este pentru toate zilele

1[39] sârbească ctitorească[40], scrisă cu mâna pe pergament, ferecată cu argint şi poleită cu aur, din anul 6944 <1436>

1 *Testament* mic, grecesc, ferecată cu argint şi poleit cu aur peste tot, înbrăcat cu catife roşie

1 *Testament* mic, rusesc, ferecat din parte, carele este pentru Sfântul Maslu

1 moldovenească şi grecească, numai cu catife roşie

1 *Testament* mare, scris cu mâna moldovenesc, legat prost

2 *Evanghelii* moldoveneşti, legate prost

3 *Testamente* moldoveneşti, legate prost, din care unul este şi cu *Apostol*

8 potire

1 mare lucrat în zavat, cel ţine un înger, cu discos şi linguriţă, tot în zavat, şi cu ste de argint, poleite cu aur, cu tocul lor, adus din Rosiea de shimonahul Patermuthie

1 mare cu finifturi şi pietricele, cu discos, cu ste, cu linguriţă, cu copie, cu păhăruţ pentru căldură şi cu 2 discuri pentru zacuscă, cu tocul lor, adus din Rosia, prin sârguinţa părintelui Nathanail, fostul stareţ

1 de argint poleit cu aur, cu discos şi cu ste

1 lucrat în zavat, poleit cu aur, cu discos, cu ste, cu linguriţă, cu copie, cu potiraşi pentru zacuscă, cu 2 tălgiraşe şi cu ibricul pentru căldură, cu tocul lor, făcute de maica Epracsiea Vârnav

1 de argint, cu tot tacâmul lui, lucrat în zavat, poleit cu aur, cu tocul lui, făcute de Theofan ieromonahul[41]

1 vechi de argint cu finifturi, cu discos şi cu ste şi cu linguriţă, poleit

1 de argint cu discos, cu ste, cu linguriţă şi cu copie, făcut de părintele Lavrentie shimonah, legătorul de cărţi

[38] Stelian Petrescu, *op. cit.*, p. 16.

[39] Scris deasupra cu creionul: 3.

[40] Modificat cu creionul în: „ctitorĕşti”.

[41] Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 178 (potir din 1842 dăruit de ieromonahul Theofan, aflat în muzeul mănăstirii).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 mit[42], tot de argint poleit, cu căpac şi cu linguriţă, pentru înpărtăşit bolnavi
8 discuri fără scaune
4 poleite cu aur
3 cu zavaturi poleite cu aur
1 sade de argint
8
2 stele mici poleite cu aur
3 linguriţe mici de argint, însă una cu zavat, şi una a lui Ştefan voievod Tomşa şi una mică
8 cruci stăriţeşti
1 cu pietre verzi, prodaste şi topaz, cu lanţujălul de argint poleit cu aur
2 de argint poleite cu aur
1 de aur, pre care o au trimis gheneralul Kisilev[43]
1 cu şapte pietre mari şi înpregiur cu topazuri, cu lanţujălul poleit
1 cu şase pietre verzi, 2 pietre galbene, 1 vişinie, tot mari, şi prinpregiur cu topazuri albe, cu lanţujălul de argint
1 asemene cu Răstignirea de matostat, cu 6 pietre mathist, rămasă de la arhiereul Mardarie[44]
1 asemine cu argint şi cu topazuri
8
1 engolpion de argint, cu pietre topazuri mari şi mici, cu finift Sfântul Dimitrie Rostovul, cu lanţujălul de argint
1 asemine lucrat ciftişi, cu 2 pietre mari, amathist, cu Cina cea de Taină, cu lanţujălul de argint, rămas de la arhiereul Mardarie
10 cruciţi de piept pentru Sfânta Icoană[45]
1 cruciţă de argint poleit cu aur, cu mărăgritare înpregiur, cu lanţujălul de argint
1 cruciţă cu topazuri, cu lanţujălul de hurmuz
1 cruce cu finift, Răstignirea, şi cu pietre proaste, cu lanţujăl
2 cruci ferecate şi cu topazuri proaste, albe, cu lanţujălele poleite
1 cruciţă de lemn ferecată cu sirmă şi cu pietre, cu lanţujăl
4 cruciţi mai mici
10
1 cutie de argint, cu table de argint înlăuntru, în care să află puse Sfintele Moaşte, adecă: capul Cuviosului Simeon din Muntele Minunat[46] şi falca de jos a Sfintei Întăei Muceniţe Theclii şi o părticică a Sfântului Mucenic Panteleimon şi alte doaă părticele de Sfinte Moaşte
1 cutie de argint poleită cu aur, cu părticele moaşte a Cuvioşilor Mucenici Euthimie, Ignatie şi Acachie de la Sfântul Munte al Athonului[47]

[42] Greşit, în loc de: „mic”.
[43] Constantin N. Tomescu, *op. cit*., p. 96.
[44] *Ibidem*, p. 96 („de la arhiereul grec Mardarie Apamias, din matostat cu amtetiste”).
[45] La Narcis Crețulescu sunt încă trei „cruciți” dăruite între timp, dintre care „1 este dată de duhovnicul Iacob, 1856”, iar „1 găsită în mormântul arhiereului Marchian Folescu Stihi” (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 9). După aceste cruciulițe, arhiereul a mai notat: „1 dicorați rusească, Sf. Ana, clasa a II-a, trimisă de la Rosia starețului Neonil, la anul 1849, prin generalul Alexandru Siders” (*ibidem*).
[46] Melchisedec Velnic, *Un odor regăsit: cununa moaştelor Sfântului Simeon de la Muntele Minunat (1463)*, în „Analele Putnei”, an III, 2007, nr. 2, p. 5−12 (cu bibliografia).
[47] Constantin N. Tomescu, *op. cit*., p. 96−97 (moaştele au fost aduse de la Muntele Athos de ieromonahul Theofan Cristea, care le-a dăruit mănăstirii Neamţ, iar cutia a fost făcută tot de el). Aceeaşi informaţie

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 cutie de argint, cu tablă înlăuntru, în care să află multe părticele din Sfintele moaşte ale unor sfinţi, lucrată în anul 1856[48]
2 cutii de argint poleite cu aur, ce se pun una în alta, care şed pe Sfânta Masă cu Sfintele Taine

3 panaghiere

1 mare de argint poleit cu aur, cu tablă înlăuntru, ctitoresc, din anul 7010 <1502>
1 asemine sade poleit cu aur
1 de lemn ferecat cu argint şi cu pietre, din anul 7258 <1749 septembrie 1 − 1750 august 31>[49]

3 litiere de argint

1 mare cu doaă păhăruţă şi cu chisăluţă, făcute de domnul Mihai Sturza voevod
1 de Rosiea poleit cu doaă păhăruţă şi cu chisăluţă
1 cu trei picioare mai mic, cu doaă păhăruţă

19 păhară de argint

7 mari cu toarte poleite, pe dinlăuntru cu aur
8 mai mici, asemine poleite pe dinlăuntru
1 mare ctitoresc poleit cu aur, din anul 7284 <1775 septembrie 1 − 1776 august 31>
1 cu hulub în mijloc
1 de nucă din Indiea ferecat cu argint, cu scaun
1 păhăruţ de argint cu capac, cu cruciţă şi poleit înlăuntru de purtat Sfântul Mir

19

8 miruitoare de argint

5 părechi cadelniţe de argint

2 părechi de argint şi poleite preste tot
1 asemine poleite din parte
1 asemine sade pentru toate zilele
1 de argint cu turnişoare

5 căţui de argint

2 din Rosiea lucrate în zavat poleite cu aur pentru praznice, care au pe cozi Icoana Maicii Domnului, din anul 1784
2 tot din Rosiea poleite, care au pe cozi icoanele Cuvioşilor Părinţi Antonie şi Theodosie ai Pecerschii
1 sade de argint, care este pentru pavecerniţă

5 chivote de argint

2 mari poleite cu aur pentru praznice înpărăteşti

---

este oferită și de Narcis Crețulescu, care a precizat și anul facerii cutiei pentru moaște: 1852 (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 10). Inscripția de pe cutie, la idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva", an XX, nr. 4, 1909, p. 187−188.

[48] Adăugat infrapaginal, fără a semnala în text (cred că aici se potrivește nota), cu creionul, de ieromonahul Andronic: „Ap(ostolul) Andrei, Filip, Thoma, Andronic, Petru al Alex(andriei), Vlasie, Haralambie, Fotie, Theodor Tiron, Trifon, Iacov Pers(ul), Ioan Pers(ul), Ioan <de la> Suceava, Ioan Scăr(arul), Simion Stâlp(nicul), Daniil Stâlp(nicul), ... <un nume tăiat la legarea manuscrisului>, Marina, Minodora, Mitrodora, Paraschiva Muce(niţa), Maria ... <alt nume tăiat la legarea manuscrisului>". Narcis Crețulescu a făcut o precizare importantă: cutia a fost făcută „prin sârguința părintelui duhovnic Andronic scriitorul, la an 1856" (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 30).

[49] Narcis Crețulescu a făcut următorul comentariu: „Să citească inscripția de pe cel dintâi și să spuie că viața de obște nu era în mănăstire, când s-au făcut aceste panaghiare. Au mai fost și alte panaghiare și mai vechi, și s-au pierdut cu timpul. Vezi istoria ieromonahului Dalmat, despre care se amintește la tomul I" (*ibidem*, p. 10).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2 mai mici, iarăşi poleite, ce şăd pururea pe Sfânta Masă
1 micu cu un turnişor poleit cu aur cu co cutie înlăuntru de ţinut agneţi în Postul Mare
2 talgere de argint
1 mare poleit din parte, cu icoana Cina cea de Taină, pentru anaforă
1 mic sade de argint, pentru proscomidie
5 cristelniţe
1 mare de argint poleită cu aur
1 de mijloc şi poleită cu aur, cu Botezul în fund, din anul 7284 <1775 septembrie 1 − 1776 august 31>
1 mică de argint şi poleită cu aur, din anul 1784
1 mare de medim, din anul 1799
1 mare de aramă, cu capac şi cu teas, din anul 1794
19 sfeşnice de argint
1 mare de argint cu şapte fofeze şi poleit din parte, ce să pune înaintea Sfintei Icoane la praznice înpărăteşti[50]
2 asemene ca de vhod, ce să pun înaintea Sfintei Icoane la praznice
1 asemene ce să pune la iconostas a monahului Pafnutie
1 cu 5 fofeze, poleit din parte, pentru Sfânta Masă
1 asemene făcut de ieromonahul Theofan
1 cu 3 fofeze şi cu înger
1 cu 2 fofeze făcut de ieroshimonahul Iustin, în anul 1856
8 mai mici fără scaun, cu codiţă
2 mici de madem
19

1 păreche trăchele de argint
1 ibricel mic de argint pentru căldură poleit înlăuntru, pentru toate zilele
1 stropitoare de argint pentru veşminte
1 înger de argint cu patru fofeze, ce să pune la crucea de la catapeteazmă la praznice
1 canaf cu fir de argint şi matasă, ce să pune la policandrul cel mare la praznice
1 cârjă de argint arhierească
1 cârjă de lemn ferecată cu argint şi poleită stăriţască
1 asemene de lemn ferecată cu argint rămasă de la arhiereul Mardarie
6 salbe pentru Sfânta Icoană[51]
1 mare împodobită înpregiur cu mărgăritare şi cu floricele de aur şi de diamant, cu 13 lefţi mari şi cu alţi galbeni, mari şi mici în deosebite monede, cu 3 flori de aur, pietre scumpe şi cu o cruciţă mică de aur cu dimant şi cu un şirag de mărgele de aur
1 asemenea înpodobită cu mărgăritare înpregiur cu o cruce de aur, cu 3 lefţi mari, cu 3 galbeni câte de 2 în unul, cu 4 galbeni înpărăteşti şi alţi gălbănaşi mai mici turceşti, cu un engolpion cu pietre scumpe şi un rând de floricele de aur, iarăşi cu pietre scumpe

[50] Narcis Crețulescu a scris că acesta a fost făcut de starețul Neonil (*ibidem*, p. 11).

[51] La *ibidem*, p. 11−14, sunt mult mai amănunțit descrise patru salbe, iar la cea de-a patra se află următoarea notă: „sunt trei decorații Sf. Ana, rusască, una a lui starețul Dometian, cu crucea de aur [...], și una a lui starețul Neonil [...] și una a starețului Nathanail Rusu [...]. Pe motivul acestor decorații, se vestise că stariții mănăstirii Neamțu sunt spioni ruși".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 iarăşi înpodobită cu mărgăritare, cu mărgean roşu şi cu un rând de floricele de aur cu pietre scumpe, cu o cruciţă de aur, cu 3 lefţi, cu 11 mahmudele, cu un galbăn vechiu de 2 galbeni şi alţi gălbenaţi mai mici în deosebite monede
1 înpodobită cu 3 şiraguri de mărgean roşu mărişor şi cu 3 şiraguri mai mici, amestecate cu mărgele de aur şi un şirag mărgele albastre, cu una cruce roşie rosienească a Sfintei Annei şi cu 10 jumătăţi mahmudele
1 iarăşi mare înpodobită cu mărgean cu cruciţi şi cu alte floricele făcute acum noao pentru toate zilele
1 mică înpodobită cu mărgăritare

13 părechi cercei

1 de aur cu pietre scumpe topazuri [pentru un tocuşor cu cruciţă][52]
2 de aur cu pietre
3 de aur
1 cu pietre roşii, cu mărgăritare
2 asemene cu pietre
1 de argint sade
1 cu pietre albastre
1 de aur cu zmalţ
1 de bronz

9 flori pentru Sfânta Icoană

1 de aur cu pietre scumpe
4 de argint poleite cu pietre scumpe
2 de aur franţuzăsc şi cu pietricele albastre
2 mici de argint şi cu pietre

6 bumbi ce să pun la perdeaoa Maicii Domnului

2 de argint poleit cu aur
4 de argint sade

4 coroni pentru Sfânta Icoană

2 de aur bun lucrate cu zmalţ şi mărgăritare înpregiur
2 rossieneşti de argint poleite cu aur cu mărgăritare şi cu pietre topazuri proaste, mari şi mici
2 finifturi la lanţujălile de argint

29 candele de argint

5 lucrate foarte frumos cu felegrant şi cu pietre topazuri în deosebite feliuri, cu câte şase rânduri la fieştecare candelă şi poleite, ce să pun înaintea Sfintei Icoane cei Făcătoare de Minuni la praznice înpărăteşti, care candele sînt făcute prin sârguinţa ieromonahului Andronic, eclisiarhului celui mare al monastirii, în anul 1855
5 iarăşi frumoase sade poleite din parte, care sînt de-a pururea la Sfânta Icoană
3 să pun în dosul Sfintei Icoane, la Sfântul Gheorghie
4 mari, pe rând, la icoanele împărăteşti
2 pentru Sfânta Masă, una mare ce şade în toate zilele, şi una iarăşi mare, cu şapte candeluţe înpregiur, ce să pune la praznice înpărăteşti
1 la Maica Domnului în Sfântul Altariu
2 pentru iconostas, din care una este lucrată în sirmă
1 pentru serafim lucrată în sirmă

[52] „topazuri”, adăugat de altă mână, iar „pentru un tocuşor cu cruciţă”, tăiat cu o linie.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2 pentru mormântul Cuviosului părintelui nostru stareţului Paisie, însă una cu trei fofezi
2 pentru pridvor poleite
2 mari, cu câte şase fofeze, una făcută de logofătul Nicolae Canta şi una de Elencu Sturza[53]

21 icoane ferecate cu argint

1 Sfânta Icoană ce mare făcătoare de minuni a Maicii Domnului, ce stă în chivot, ferecată cu argint preste tot şi poleită cu aur, înpodobită cu pietre, şi în dos Sfântul Marele Mucenic Gheorghie, ferecat cu argint, şi poleit din parte
4 icoane înpărăteşti ferecate preste tot şi poleite din parte
1 Sfânta Treime ferecată
1 Învierea Domnului, asemene
1 Înălţarea Domnului, ferecată şi poleită
6 a Maicii Domnului, adecă una poleită cu aur şi cu coroniţă şi cu pietre, una sade de argint, cu Răstignirea dinainte, una ce este la proscomidie poleită şi cu slove jos şi trei ferecate cu argint prost
1 Sfântul Spiridon ferecată
1 Sfânta Marea Muceniţă Varvara, asemenea
1 Sfântul Theodor Tiron, asemenea
2 coroane de argint şi poleite a Sfinţilor Arhangheli din dveri
2 a Sfântului Nicolae ferecate numai privazurile şi coroanele

68 iconiţe neferecate pentru iconostas

22 perechi paftale bisericeşti

1 păreche stăriţască de argint poleite cu aur şi cu pietre
1 de aur cu flori zmalţuri, albastru, cu toc
1 de argint poliete cu aur de la Mardarie arhiereul
4 de matostat ferecate cu argint şi poleite
4 şi una stinghiere de sadef, albe, ferecate cu argint
2 cusute cu mărgăritare şi pietre
1 sade de argint
1 de argint şi poleite cu pietre proaste, bulgărească
1 sade numai de sadef
2 păftăluţe ...[54] mici de argint şi poleite

3 aere mari şi mici

1 mare, ctitoresc, de urşinic, cusut cu fir de aur şi mărgăritare, sârbesc, din anul 6945 <1437>, de egumenul Siluan
1 mare din Rosiia pe catife roşie, cusut cu fir de aur şi de argint, cu chipurile zugrăvite pe muşama şi cu patru Evanghelişti[55]
1 de muşama zugrăvit

veşminte arhiereşti

1 sacos de stofă gre, cu clopoţei de argint
2 omofoare de stofă gre cu cruci, unul mare şi unul mic[56]

[53] Pentru inscripție, vezi idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XXI, nr. 4, 1910, p. 192.

[54] „păftăluţe ...”, tăiat cu mai multe linii.

[55] „dăruit mănăstirii de monahia Maria, fiica lui Petru cel Mare împăratul Rusiei, la 1741” (idem, *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 15).

[56] „2 omofoare, unul mare, altul mic, de la mitropolitul Veniamin” (*ibidem*, p. 16).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

3[57] omofoare, unul de adămască albă şi unul de materie verde, mari, şi unul tot de materie verde, mic[58]
1 omofor mic de sip alb
3 nebederniţă[59], una cusută cu fir bun, cu icoana hramului Înălţării, una de stofiţă şi una cusută cu mărgele de la părintele Clavdie Tutovanu
1 mitră arhierească, cu patru finifturi, cusută cu tertil galben şi cu pietre, ce-au rămas de la arhiereul Mardarie
2 mitre stăriţeşti, cusute cu fir, însă una ...[60] mărgăritare şi pietre topazuri[61]
2 mantii arhiereşti
2 perini, din care una mică este cu mărgele
4 paterițe, din care doaă sînt de aclaz vişiniu, cusute cu mătăsuri şi fluturi, şi una de stofă albă cu flori de fir şi una de adămască roşie

23 văzduhuri cu procoveţele lor

1 văzduh mare, cusut cu fir, şi cu închipuirea Epitafion, de catife roşie de Rossiia, cu procoveţele lui
2 de catife roşie cusute cu fir de aur, asemene
1 de sip albi, cusut cu fir galben cu serafimi şi în mijloc Învierea Domnului, nou, dat de vorniceasa Mariia Miclescu
2 de aclaz alb, cusute cu flori de fir bun
1 de sip cu trei serafimi, dat de arhimandritul Visarion
1 de aclaz mur cusut cu flori de fir şi de matasă, dat de maica Eupracsia Vârnav
2 de catife roşie, unul cu patru serafimi şi unul cu şerituri bune, cu cruce în mijloc
2 mari de stofă galbenă a mitropolitului Iacov
1 de stofă cu margenile albastre
1 de stofă galbenă, numit înpărătesc, de Rosiia
1 de aclaz în dungi, cusut cu flori de matasă şi epitafion
1 de stofă albă, cu margenile de aclaz patlageniu
1 de stofă albă, cu cruci mari, cu margenile de stofă vişinie, cu flori de argint
1 de stofiţă verde cu cruci
2 de aclaz albastru, cu mergenile roşii, cusute cu fir şi mătăsuri, fără procoveţe
2 de stofiţă vechi, galbene, fără procoveţe
1 de aclaz, cu flori de mătasă, cu fluturaşi, dat[62] de maica Eupracsia Vârnav

6 pocroveţe fără văzduhuri

1 pocroveţu de catife verde, vechiu, cusut cu patru îngeri de Rosiia
1 de aclaz roşu, vechiu, cusut Răstignirea, cu patru serafimi
2 de stofă roşie, cu margenile albe
2 de stofiţă, ce să pun pe discos la scoaterea Sfintei Cruci

6 poale mari pentru Sfânta Masă

1 de stofă gre, ce să pune la praznice mari
1 de stofă veche, cu floricele albe
2 de stofă de Rosiia înpărăteşti
1 de matasă veche, prefăcută cu materii noaă şi vechi
1 de adămască roşie, de lână, pentru toate zilele
6

[57] Modificat din: 2.
[58] „albă” şi „mari, şi unul tot de materie verde, mic”, adăugat de ieromonahul Andronic.
[59] Modificat din: „bederniţă”.
[60] Câteva cuvinte tăiate ca să nu se mai poată citi.
[61] Cuvinte adăugate de ieromonahul Andronic.
[62] „dat”, scris după un cuvânt şters.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2 brâe de stofiţă de pus la marginea Sfintei Mese supt *Evanghelii*
1 poală de adămască roşie pentru acoperit Sfânta Masă
3 polişoare, 2 de adămască şi una de şal roşu, ce să pun la proscomidie şi pe scăunaşul de lângă Sfântul Pristol
6 perdele pentru dverile înpărăteşti
1 de catife roşie, cusută cu icoana Înălţării şi jos are slove, făcută în Rosiia, cu chieltuiala părintelui Neofit ieromonah[63], ucenicul stareţului Neonil
1 de aclaz alb, cusută cu fir şi cu mătăsuri
1 de aclaz negru, cusută cu mărgele şi seceacuri de fir
1 de stofă albă cu cruciţi şi pe margine plisă roşie
1 de stofă galbenă veche şi megenile stofă veche
1 de catife roşie, bună sade, cu seceacuri de ibrişin roşu
6 poale ce să pun supt sfânta icoană dinnainte[64]
1 de catife roşie, cusută cu fir de aur şi de argint, şi în mijloc cu chip de biserică şi la cruce mărgăritare
1 de aclaz albastru, cusută Buna Vestire[65]
1 de catife neagră, cusută cu fir de aur, şi cu cruce în mijloc şi coronă
1 de stofă cu flori, galbenă, numită înpărătească
1 de materie pembea, cusută în dungi cu husăin alb
1 de lână cusută cu camva, cu dungi
14 perdele cu pergalamurile lor pentru sfânta icoană
1 perde de catife roşie, despicată, cu serafimi şi cu corone
1 de catife roşie, despicată, cusută cu peteală galbenă şi cu hurmuz
1 de catife roşie, sade
1 de canavaţă roşie cu flori, despicată
1 asemene de pambriu tembe, cusută cu peteală albă
1 de aclaz alb, nedespicată, cusută cu flori de fir şi de matasă, dată de maica Eupracsiea Vârnav
2 de aclaz alb, cusute cu fir
1 de aclaz sade cu flori
2 cu nemeteţe cusute cu fir, din care una este galbenă şi una portocalie
1 asemene închisă, cu cruce în mijloc cusută
1 asemene roşie, cusută cu fir
1 veche de matasă albă, cusută cu fluturi
4 brâe ce să pun pe margene dinnaintea sfintei icoane
1 de sip alb cusut cu slove de fir
1 vechiu de şerit
1 lungu de şerit de peteală
1 de catife neagră cu flori de Rosiia
5 poale de iconoastas
1 poală de aclaz alb cu flori, cusută cu tertil şi peteală albă şi seceacurile de tertil albu, cu pocroveţul ei

[63] „făcută de părintele Neofit Iliade, prea frumoasă, pe la 1852" (*ibidem*, p. 16).
[64] Narcis Crețulescu a înregistrat nouă poale, „din care una dăruită de maica Tavefta Ursachi, la 1871, stareța de la Agapia" (*ibidem*, p. 16).
[65] Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *op. cit*., p. 179 („poală Buna Vestire cusută în fir pe fond de mătase albastră", aflată în muzeul mănăstirii).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 veche de aclaz albu, cusută cu flori de fir şi matasă
1 asemene roşie, cusută cu fir
1 de stofiţă roşie cu cruciţi
1 de stofă galbenă, cu margenile de plisă roşie
4 pocroveţe de iconostas
2 de aclaz roşu, cusute cu fir galben
1 de aclaz albu, cusut cu tertil şi fluturi
1 cusut la camva de fir galben şi cu flori
7 poale de analoghion
1 mare de adămască bun cu şireturi bune pentru *Evangheliia* mare
1 veche de stofă
1 de şal bun roşu, cusută cu fir, slove turceşti
4 de buhur albe cusute cu flori de matasă, din care una este vişinie închisă
4 poale de litieri
3 de stofă rusască galbenă înpărăteşti
1 de pambriu roşu cu pui de peteală albă
4
1 poală de catife roşie ce să pune la masa aerului
3 perdele pentru pridvor[66]
1 de stofă roşie cu slove cusute ctitorească
1 albă veche cu flori de matasă
1 de adămască ce este de toate zilele
28 cevrele şi basmale pentru chivote
2 bune ţesute cu fir şi seceacuri
4[67] cevrele căptuşite cu materie roşie
10 asemene, cusute cu peteală, din care 2 sînt cu peteală bună
6[68] basmale [de matasă][69] de lână
6 basmale, cu care căţuescu ecclisierhii, din care doă sînt de matasă, negre
95 feloane preoţeşti
1 de stofă gre, rusască, cu spatele cusut Naşterea, cu epitrahilul său
1 de stofă cu îngeraşi a mitropolitului Veniamin, cu epitrahilul său
1 de stofă gre a părintelui Io(a)saf duhovnicul, cu spate Buna Vestire
1 de catife roşie cusut cu flori de fir şi slove la poale
1 de stofă bună, cu cruci şi îngeraşi, a stareţului Neonil
1 de stofă bună, rusască, a cucoanei Elencuţii Sturza
1 de aclaz albu, cu cruci de fir
1 de aclaz albu cu flori
1 de stofă catife, nou, de Rosiia, fără epitrahil
1 de stofă rusască a părintelui Samuil duhovnicul, fără epitrahil
1 de stofă rusască cu epitrahil
1 de aclaz albu cu flori de fir a părintelui Iustin duhovnicul

[66] Narcis Crețulescu a făcut următoarea completare: „din care una ctitoricească, făcută de Ștefan Tomșa vodă, la 7121 (1613), cu inscripție slavonă" (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 17). Pentru inscripția de pe perdea, vezi idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva", an XXI, nr. 3, 1910, p. 139.
[67] Modificat din: 6.
[68] Modificat din: 4.
[69] Tăiat de ieromonahul Andronic și adăugat: „de lână".

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 de stofă bună, vechiu, de Rosiia a părintelui Timotheiu, fără epitrahil
1 asemene, vechiu, fără epitrahil
2 de stofă rusască, vechi, numite moscalii, fără epitrahire
2 de stofă de Lipţca a mitropolitului Iacov, cu epitrahir
2 de stofă albă, cu cruci mari, cu epitrahire
2 de stofă roşie, cu cruci mari, cu epitrahire
1 asemene, fără epitrahir
2 de stofă galbenă cu cruci mari, cu epitrahire
1 de stofă cu flori, vechi, cu spatele roşii, fără epitrahir
2 de stofă cu flori, vechi, cu spate verzi, cu epitrahire
1 de stofă alb cu flori a lui Ştirbeţ, fără epitrahir
3 de stofă albăstrii cu flori, vechi, fără epitrahire
1 de aclaz cu flori de catife, numit covor vechiu, fără epitrahir
5 de stofă rusască, înpărăteşti, cu epitrahirile lor
3 de stofiţă albă, cu cruci, cârpite, cu epitrahire
2 de stofiţă roşii, cu cruci, cu epitrahire
2 de stofiţă verde, cu ruci, cu epitrahire
2 de adămască, cu flori albastre, cu epitrahire
2 de adamscă cu flori verzi cu epitrahire
2 de adămască cu flori cafinii, cu epitahire
2 de adămască cu flori galbene cu spatele roşii de stofiţă, cu epitrahire
2 de adămască galbenă, închis, cu flori albastre
2 de adămască roşie cu flori galbene, cu epitrahire
4 de adămască, galbene, cu florile cafinii
2 de adămască roşie, cu flori albe mai proaste, cu epitrahire
2 de adămască galbenă, cu flori cafinii, fără epitrahire[70]
2 de adămască [proaste][71] verzi, fără epitrahire
2 de aclaz, albe, cam închise, pentru duminici de adămască cu flori albastre şi cu spate stofă de aramă[72]
25 de materii, negre, cu flori de mătăsuri şi de catife, cu epitrahirile lor, pentru Postul Mare şi pentru panahizi

17 epitrahire stinghere

1 de catife roşie cusut cu chipuri de Rosiia
1 de aclaz patlaginiu cusut cu chipuri
1 de catife patlaginiu cusut cu flori de fir
1 de aclaz albastru cusut cu flori şi cu chipuri de Rosiia
1 de stofă gre galbenă
2 de sip, albe, cu cruci
3 de sip, galbene
1 de stofă bună cu flori, despicat
2 de stofă roşie, numite argint alb
1 vechiu de stofă în dungi de Indiia
1 vechiu de stofă
2 de materie, rămase de la vlădica Mardarie

[70] Scris de ieromonahul Andronic peste: „cu epitrahire”.
[71] Tăiat cu două linii.
[72] Adăugat între linii de ieromonahul Andronic.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

58 stihare preoţeşti
2 de aclaz verde cu poale cusute, de Rosiia
2 de aclaz roşu cu poale cusute, tot de Rosiia
1 de sip cu poale, stăriţesc
1 de stofă albă cu pui
1 de stofiţă, cenuşiu, a vlădicăi Mardarie
1 de adămască murie, la poale cusute slove cu fir
5 de cutnie cu ciubuce roşii
2 de matasă galbenă, vechi
2 de matasă albe cu flori, cu poalele roşii
3 de adămască roşie cu flori verzi
4 de adămască roşie cu flori albe
3 de adămască verde cu florile galbene
2 de cutnie în ciubuce, vechi
2 de mătasă, albastre, cu flori albe
4 de matasă cenuşii cu dungi albe
2 de ghermesit în guşa porumbului
2 de mătasă cu poalele albe
5 albe, înpărăteşti, de materie matasă, cu şireturi galbene
14 stihare negre de feliuri de mătăsării, pentru Postul Mare şi panahizi
62 stihare diaconeşti
1 de stofă gre cu cruci şi îngeraşi, dat de mitropolitul Veniamin
1 de stofă bună, vechiu, a mitropolitului Iacov
2 noaă de aclaz albu cu flori de fir şi matasă
2 de stofă argint, roşii vişinii
2 de stofă, albe, cu cruci mari
2 asemene, roşii cu cruci
2 de stofă verde, asemene
2 de stofă galbenă cu flori noaă a părintelui Samuil duhovnic
2 de stofă noaă de Rosiia
5 de stofă galbenă, înpărăteşti, de Rosiia
2 de şal în dungi
2 de adămască în dungi cu flori
2 asemene, albe, cu flori verzi
2 asemene, galbene, cu flori verzi
2 de adămască, proaste, roşii
2 asemene, albastre
2 de matasă, cenuşii, în dungi
2 albe, pentru duminici, însă unul de aclaz şi unul de cutnie
6 de adămască în deosebite feliuri
19 tot stihare diaconeşti, negre, de materii de matasă cu flori de plisă, pentru Postul Mare şi panahizi
31 orare diaconeşti
2 de şerit lat, galben, de fir, date de Kisilev
2 de catife roşie, cu paftale de argint poleite
3 de şerit înfust de fir galben
3 de stofă rusască, înpărăteşti
4 vechi, de şerit

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

2 vechi, de stofă
2 de stofă cu flori, argint, roşietice
2 de şal turcesc cu chinafuri
4 de materie, matasă, catife
2 de stofiţă, roşii
2 de cordică de aclaz, late, roşii, cu flori
5 de materii, negre, de Postul Mare
60 părechi rucaviţe
6 de catife roşie bune, cusute cu fir, chipuri şi flori, din care 3 părechi sînt lucrate la Kiev
7 asemene, de catife cusute, însă vechi
26 părechi de stofă, vechi, din care doă de catife roşie şi una de aclaz albu cu flori roşii
10 de adămască de multe feliuri, de rând
10 negre, de catife şi altele
1 păreche catife, neagră, cusute cu fir bun
18 covoară mari şi mici
12 de Lipsca, din care 2 sînt lungi şi 2 mici de pus la mormânt şi celelalte de mijloc
3 scoarţă din care una mai mică cu cruci în mijloc
3 covoraşe turceşti
18
2 postafuri roşii, ce să pun în strana arhierească
11 potnojii de postav şi noatenă
7 de postav roşu, din care 2 sînt cusute
4 sade de noatenă
cărţi a altariului bisericii mari
16 *Liturghii* moldoveneşti[73]
10 tij, ruseşti
1 *Euhologhion* grecesc
2 *Liturghii*, asemene, din care una arhierească
2 tetrade cu *Evangheliile* Sfintelor Patimi, moldoveneşti
2 asemene, ruseşti
Testament moldovenesc, Apostol şi Evanghelie[74]
2 *Apostoli*, unul moldovenesc şi unul rusesc
6[75] *Molitvenice* moldoveneşti
5 asemene, ruseşti
2 *Ceaslove*, moldoveneşti
2 asemene, greceşti
2 tetrade moldoveneşti, rânduiala sfinţiirii apei şi a Pogorârii Sfântului Duh şi altele
3 cărţi pentru sfinţirea bisericii, moldoveneşti
1 asemene, rusască
2 carte a tunderii, moldoveneşti
5 *Slujba Învierii*, moldoveneşti

[73] La Narcis Creţulescu urmează următoarea înregistrare: „1 liturghie slavonă, scrisă pe pergament. Are la finit două inscripţii în limba română veche: una din 7142 (1634) şi una din 7239 (1731)" (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 18).

[74] Adăugat interlinear de ieromonahul Andronic.

[75] Modificat din: 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 grecească
5[76] *Molebnice* moldoveneşti
2 ruseşti
1 grecescu
2 *Anavistiere* moldoveneşti şi 2 scoase din *Ceaslov*
1 Aghiazmatariu
3 policandre
1 mare de alamăce stă în mijlocul bisericii, vărsat, cu 5 rânduri fofeze
1 de alamă din pridvor cu rânduri fofeze
1 de madem cu trei rânduri fofeze ce stă lângă mormântul stareţului Paisie
19 sfeşnice de alamă
1 cu şapte fofeze, ce stă înaintea sfintei icoane
4 mari, ce stau înaintea icoanelor înpărăteşti
1 mai mic, la iconostas
2 de văhod
2 în pridvor
1 cu 2 fofeze, pentru sfânta masă
6 mai mici, de rând
2 cu umbrare, la strane[77]
19
1 sfeşnic de fier
4 căţui de alamă[78]
5 tăblăluţă pentru mucuri, patru albe şi una zugrăvită
4 tablale mari de fier zugrăvite, cu ce de dat anaforă
6 talgere de cositori pentru proscomidie şi Sfintele Masle
1 oală de alamă la proscomidie
2 lighene de alamă cu ibricele lor[79]
1 asemene, fără ibric
1 lighean de aramă, cu ibricul său
3 teasuri de aramă spoite de sfinţit apă[80]
2 oale de aramă de adus foc
1 lopată pentru foc
1 clopoţel
11 clopote, cu mari, cu mici
1 ceasornic mare de alamă în sfântul altariu
26 mantii mai bune[81]
1 mătură de păun, pentru stins candele
2 fanare mari, pentru eşit la litanii
1 fanari mai mare, ce stă în pridvor de-a pururea
20 cozi de vulpi, aşezate prin prăjini, pentru scuturat bisérica

[76] Modificat din altă cifră.

[77] Acest fragment este tăiat cu două linii verticale, iar între rânduri ieromonahul Andronic a adăugat cu creionul: „1 dulap în fundul oltariului; 2 canapele în oltariu; 1 scrin în oltariu; 2 table pentru pomenirea ctitorilor; 20 măturі; 6 prăjini lungi pentru aprins policandrele; 12 stâlpări de finic pentru înpărţit la Florii”.

[78] Tăiat cu o line, la fel ca rândul de dinainte.

[79] Alături, ieromonahul Andronic a scris cu creionul: „2 analoguri la strane; 2 <analoguri> în pritvor”.

[80] Tăiat cu o linie.

[81] Adăugat de ieromonahul Andronic, cu cerneală neagră.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

6 părechi mucări pentru stins policandrele
10 părechi mucări mici
50 prosoape
2 fanare mici
20 de clondire cu garafe
… …[82] stropit biserica

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Gheorghie

1 prestolul cu înbrăcăminte[83]
1 potiriu cu discos cu ste, cu linguriţă de argint şi poleite
1 cruce mare ferecată cu argint şi poleită din parte, veche
2 cruci mici cu scaune
1 cruce mică cu mănunchiu, fără scaun
8 candele de argint
1 cadelniţă de argint, poleită din parte
1 iconiţă Maica Domnului, ferecată cu argint la strna stăriţască
3 coroane de argint, una la Sfântul Gheorghie şi 2 în pridvor
12 sfeşnice de alamă
8 de alamă
2 de madim
1 de custoriu
1 de fier
1 amvon[84]
2 policandre de madim, unul în biserică
1 *Evanghelie* moldovenească, legată prost
2 *Evanghelii* sârbeşti, scrisă pe pergament, ferecate cu argint[85]
1 *Liturghie* moldovenească
1 poală de materie în dvera mare
2 păhăruţe pentru căldură, unul de argint şi altul de aramă
1 ibric de alamă la proscomidie, de spălat
1 lighean şi ibric de alamă
1 poală de adămască pentru analoghion
analog prost; 1 cuţit; 4 gărafe[86]

[82] Tăiat la legarea manuscrisului.
[83] Adăugat de ieromonahul Andronic.
[84] Adăugat de ieromonahul Andronic.
[85] La Narcis Crețulescu apar aceste utile completări: „două *Evanghelii* vechi ctitoriceşti, scrise frumos de mână pe pergament, în limba sârbească <slavonă>. Din acestea: una este din anul 7020 (1512), scrisă cu poronca şi cheltuiala mitropolitului Teoctist III <II>, şi una este scrisă la an 7063 (1555), din timpul lui Alexandru Lăpuşneanu, scrisă şi ferecată cu cheltuiala boerului Grigorie Fierovița <Fierâie>. Amândouă pe Sfânta Masă" (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț şi Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 21 r.). Corecturile mele sunt între paranteze unghiulare. Pentru aceste două frumoase manuscrise, vezi Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti din Muzeul de Artă R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964, p. 558−562; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1981, p. 22−23, 91, nr. 14, şi ilustraţiile nr. 28 (Evanghelistul Marcu) şi nr. 29 (Evanghelistul Ioan şi Prohor); E. Lăzărescu, I. R. Mircea, *Manuscrisele*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, Bucureşti, 1958, p. 219, 222, fig. 5 („frontispiciul Evangheliei după Marcu"); fig. 6 („frontispiciul Evangheliei după Luca").
[86] Adăugat de ieromonahul Andronic, interliniar şi pe margine.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 analoghion de sadef cu flori
1 rând de veşminte preoţeşti şi diaconeşti
1 rând de văzduhuri bune
1 icoană Sfânta Treime săpată
26 icoane pentru iconostas
2 prosoape
1 icoană Maica Domnului, cu strana cea véche
1 icoană, portretul mitropolitului Iacov
1 portretul mitropolitului Veniamin[87]
4 prapore
2 cruci de lemn, mari
1 dulap mare pentru veşminte
2 mături
1 *Apostol*
1 *Ceaslov* mare
1 *Octoih* mare
1 *Anthologhie* pentru heruvice
1 analoghion la strane[88]

Biserica Bunei Vestiri

1 prestolul cu îmbrăcămințile[89]
1 potiriu cu ste şi linguriţă de argint şi poleite
2 *Evanghelii* ruseşti ferecate cu madim şi cu finifturi
3 cruci ferecate cu argint cu scaune
1 *Evanghelie* ferecată cu argint cu scaune
5 candele de argint
1 cadelniţă de argint
5 sfeşnice de alamă
1 de fier pentru văhod
1 *Liturghie* moldovenească
1 policandru de madim
13 iconiţi ca de iconostas
3 ibricele pentru căldură, din care unul este de argint
2 talgere pentru anforă, 1 de cositori şi 1 de almă spoit
1 lighean de alamă la proscomidie cu ibricul său
1 rând de veşminte preoţeşti şi diaconeşti, vechi
1 tăblăluţă mică, zugrăvită
1 scoarţă înaintea Sfintei Mese
2 lăvicere lungi
1 poală de cit pentru analoghion
1 oală de aramă pentru adus foc

[87] La Narcis Crețulescu, cele două portrete sunt descrise astfel: „portret mare al mitropolitului Iacob Stamate, lângă strana arhierească, pe mușama. Portret al mitropolitului Veniamin pe mușama, cu privaz aurit”, după care mai este pomenit un „portret al mitropolitului Veniamin, mort (schivnic)”; *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 21 v. Pentru inscripțiile de pe aceste portrete, vezi idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XIX, nr. 9−10, 1908, p. 372−375.

[88] De la „2 prosoape” până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.

[89] Adăugat de ieromonahul Andronic.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 rând văzduhuri, cu pocroveţe[90]
1 icoană mare, pe muşama, Sfânta Mare Mucenită Varvara, cu pătimirile înprejur Are şi strane biserica
2 analoguri la strane
1 analog pentru cetit *Evanghelia*
1 amvon
2 mături
2 prosoape
1 cuţit
4 gărafe[91]

Biserica Adormirii Maicii Domnului

1 prestolul cu îmbrăcămintea[92]
1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
1 rând văzduhuri bune
3 cruci cu scaune, înbrăcate, cu argint poleite, între care una are şi Sfântul Lemn
1 cruce mică fără scaun[93]
2 *Evanghelii* moldoveneşti şi greceşti ferecate cu argint
1 *Evanghelie* legată prost
1 *Testament*
5 *Liturghii* moldoveneşti
1 *Liturghioara* diaconească, moldovenească, rusască şi grecească
2 păhăruţă de argint pentru aghiazmă
1 păhăruţ[94] de argint pentru căldură
1 cadelniţă de argint cu 1 de madim
1 căţue de argint cu coada de lemn
1 ceaşcă de aramă pentru aghiazmă
4 tablale, 2 mari şi 2 mici
6 sfeşnice de alamă cu cele de vhod
7 candele de argint
1 policandru de alamă
1 icoană Maica Domnului în Sfântul oltariu, ferecată cu argint
1 icoană Sfinţii Împăraţi, ferecată
31 icoane neferecate
1 salbă la Maica Domnului, di un left şi 5 galbeni şi unul poleit[95]
1 oală de alamă, fără capac, pentru spălat la proscomidie
1 ibric de aramă
1 oală de aramă cu capac pentru foc
1 lopată de fier
1 apărătoare de păun pentru stâns candelele
1 *Molitvenic*

[90] Adăugat de altă mână.
[91] De la „1 icoană mare" până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.
[92] Adăugat de ieromonahul Andronic.
[93] Narcis Crețulescu aduce o prețioasă lămurire: „cruce fără scaun, argintată, veche, de la an 7184 (1676)"; *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, f. 24 r.
[94] Cuvânt adăugat peste un cuvânt înnegrit.
[95] „și unul poleit", tăiat cu o linie.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 *Apostol*
1 Triod
1 *Octoih* mare şi doă mici[96]
1 *Penticostariu*
1 *Apostol* mic din *Testament*
11 *Minee*
2 *Ceasloave* mari şi 4 mici şi 1 grecesc
2 *Psaltiri*
1 *Aghiezmătariu* mic[97]
1 *Irmologhion* moldovenesc[98] şi unul grecesc
1 *Pavecernic*
3 *Slujba Învierii*
2 *Acatistiere*
1 *Slujba Hramului*
2 *Chiriacodromion*, 1 al *Evangheliei* şi 1 al *Apostolului*
1[99] tomu[100] Sfântul Efrem Sirul
1 carte Sfântul Ioan Scărariul
1 carte Sfântul Theodor Studit
1 carte Sfântul Dorotheiu
5 cărţi psaltichie: 2 de noapte, 2 de *Liturghie* şi 1 *Irmologhion*
2[101] *Panavhidă*
1 *Cântările lui Moisi*
1 *Octoih* grecesc şi alte cărţi mici
1 *Moleben*
3 feloane de stofiţă cu epitrahirile lor
1 stihariu preoţesc
1 stihariu diaconesc
3 părechi rucaviţe cusute de Kiev
2 părechi rucaviţe de materie
1[102] orariu
3[103] brâe
1 poală bună pe Sfânta Masă şi acoperământul Sfintei Mese
1 poală pentru colivariu
1 poală pentru analoghion
1 cuţit

Strane în biserică

1 portret mare pe muşama a mitropolitului Veniamin, cum şedea pe năsălie;
4 gărafe[104]

[96] „doă mici”, tăiat, şi adăugat de altă mână: „2 mici”.
[97] Tăiat şi scris deasupra acelaşi lucru.
[98] Două cuvinte tăiate cu o linie.
[99] Modificat din: 3.
[100] Scris la întâi: „tomuri”.
[101] Modificat din: 1.
[102] Modificat din: 3.
[103] Modificat din: 2.
[104] De la „strane în biserică” până aici, adăugat, cu creionul, de ieromonahul Andronic.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Biserica Sfântul Ioan Bogoslovul

prestolul cu îmbrăcăminte[105]
1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
5 cruci cu scaune ferecate cu argint, din care 2 sînt nepoleite
2 cruci fără scaune ferecate[106]
1 cruce mare, cu scaun, înbrăcată cu sadef
30 icoane, din care 2 sînt mari, iară celelalte mici
1 cruciţă de argint la Maica Domnului în Sfântul Oltariu, cu lanţujelul de aur franţuzesc
6 şiraguri de mărgean şi 2 de hurmuz, tot la Maica Domnului
1 floare cu 4 stecle, tot la Maica Domnului[107]
5 candele de argint
3 candele de madim
1 cadelniţă de argint cu 1 de madim
2 sfeşnice mici de madim
11 sfeşnice de alamă, cu mari, cu mici
1 sfeşnic de v(o)h(o) <de> fier, pentru v(o)hod
2 ibricele pentru căldură, însă 1 de argint şi 1 de aramă
1 ibric şi 1 lighean de aramă pentru spălat
4 tablale, din care 1 este mare[108]
1 oală de aramă pentru foc şi o lopată de fier
6 stihare diaconeşti vechi
11 feloane vechi
5 stihare preoţeşti vechi
9 epitrahire vechi
8 orare vechi
7 părechi rucaviţe vechi
2 mantii vechi
2 *Evanghelii* moldoveneşti
1 *Evanghelie* rusască
1 *Testament* moldovenesc
2 *Apostoli* moldoveneşti şi 1 rusesc
3[109] *Liturghii* moldoveneşti
2 *Liturghii* ruseşti
2 *Molitvenice* moldoveneşti şi 1 rusesc

[105] Adăugat de ieromonahul Andronic.

[106] Narcis Crețulescu aduce aici o importantă completare: „2 cruci fără scaune, din care una este ctitoricească, foarte veche, abia se mai cunoaște inscripția, de o vechime exagerată. Eu, Narcis Crețulescu, cred că această cruce provine de la biserica din secolul al XIV-lea, dacă nu și mai de demult” (*Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț și Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 26). Pentru arhiereu, istoria romantică nu era un clișeu, de aceea este de înțeles dorința lui de a duce cât mai în vechime începuturile așezământului pe care îl slujea.

[107] Și la Narcis Crețulescu înșiruirea curge la fel, cu deosebirea că după acest rând arhiereul a inserat următorul comentariu: „Aice în biserică este pusă spre păstrare strana cea mare de lemn aurit făcută de starețul Natanail pentru icoana Maicii Domnului din biserica mare, și de când acolo s-au făcut strană de fier curată pe aceia de lemn au așezat-o aice în Bogoslovu și în ea au pus o icoană a Maicii Domnului mare, care și ea are salbă, perdele, covor, sfeșnice și alte podoabe. Acestea nu sunt trecute în inventarele vechi” (*ibidem*, p. 26).

[108] „Aice, la proscomidie, pomelnicul cel vechi ctitoricesc este acoperit cu pânză oloiose <uleioasă> și pe dânsa scrise alte nume noi de starețul Timoftei Ionescu” (*ibidem*, p. 27).

[109] Modificat din: 4.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

12 *Minee*
1 *Triod*
1 *Octoih*
1 *Penticostariu*
2[110] *Ceasloave* moldoveneşti[111] şi 1 rusesc
1 *Psaltire*
1 *Acatistieriu*[112]
2 *Panavhidă*
3 cărţi de psaltichie, scrise cu mâna doaoă şi 1 tipărită[113]
1 icoană Maica Domnului cu corona de argint
1 policandru de alamă
2 covoară vechi
1 rând văzduhuri[114]
2 analoguri la strane
1 analog pentru cetit Evanghelia
1 amvon
2 prapore
1 cruce mare de lemn
strane prin toată biserica
4 cărafe
4 mături
4 prosoape[115]

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Panteleimon

1 cruce de madim cu finifturi
3 cruci ferecate cu argint, însă una fără scaun
1 *Evanghelie* moldovenească legată prost
1 *Testament* despărţit în 2 tomuri
2 *Liturgii*, una moldovenească şi 1 rusască
2 *Molitvenice*
1 potiriu de argint cu tot tacâmul lui
1 potiraşi mic pentru împărtăşit bolnavii
1 cutiuţă mică de argint pentru ţinut Sfintele Taine
1 cadelniţă de argint, făcută de părintele Cleopa duhovnicul
1 cadelniţă de madim
60[116] iconiţi, cu mari, cu mici, însă 1 are şi coroniţă de argint

[110] Modificat în: 1.
[111] Modificat în: „moldovenesc”.
[112] Tăiat cu o linie.
[113] „doaoă şi 1 tipărită”, adăugat de ieromonahul Andronic.
[114] Scris de altă mână.
[115] De la „2 analoguri” până aici, scris de ieromonahul Andronic cu creionul. La sfârşitul listei de obiecte bisericeşti, Narcis Crețulescu a adăugat următorul comentariu: „În pridvorul bisericii sunt multe icoane de hârtie tipărite aice la mănăstire și legate pe o pânză mare. Aice în gropniță sunt multe obiecte vechi, între care două icoane mari: 1 de la cetatea Neamțu, Mântuitorul, și 1 de la arderea mănăstirii, la 1862, de la trapeză, Mântuitorul Cel cu pâinea în mână. Tot aice se afla, până mai deunăzi, nişte obiecte vechi de lut ars, de piatră și de zgură de fier, găsite într-un beciu imemorabil, sub vechea biserică a lui Bogoslovul vechiu, când s-au înnoit, la 1834 (*ibidem*, p. 28; vezi și idem, *Inscripțiile Sfintelor Mănăstiri Neamțu și Secul*, în „Arhiva”, an XIX, nr. 4, 1908, p. 184).
[116] Modificat din: 40.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

4 candele de argint şi 2 de madim
1 lighean şi un[117] ibric de aramă şi o oală de alamă la proscomidie[118]
1 tabla pentru litie şi una pentru anaforă
3 mantii
5 sfeşnice de alamă şi 1 de fier pentru vhod
1 căţue de alamă
2 talgere de cositoriu
1 clopoţel
1 cristelniţă noao de madim, făcută de părintele Cleopa duhovnicul
1 oală de aramă pentru adus foc
1 apărătoare de păun
1 antimis
1 aer
1 poală de Sfântă Masă de adămască şi 2 de cit
4 feloane
1 stihariu preoţesc
3 stihare diaconeşti
1 orariu
10 epitrahire
7 părechi rucaviţe
3 rânduri văzduhuri
1 brâu
2 cevrele cam albe
5 basmale de pus pe supt iconiţe şi osebit nişte nemeteţe puse pre la cele patru icoane înpărăteşti
1 poală pentru analog
3 perdele la dverile înpărăteşti
2 poale pentru colivariu
1 teas mic de aramă
3 lăvicere
2 *Trifoloe*
2[119] *Apostoli*
1 trup *Minee* şi osebit 10 *Minee* de Râmnic
1 rând de cărţi cu *Vieţile Sfinţilor* preste an
1 *Catavasieriu* vechiu
3 *Ceasosloave* mari, din care 1 este de Basarabia
2 *Ceasosloave* mici
3 *Slujba Învierii*
1 *Triod*
1 *Penticostariu*
1 *Irmologhion*
1 *Octoioh* mare şi 1 mic
2[120] *Panavhizi*

[117] Tăiat cu o linie.
[118] „o oală de alamă la proscomidie”, adăugat de ieromonahul Andronic.
[119] Modificat în: 1.
[120] Modificat în: 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 *Chiriacodromion*
1 carte Sf. Ioan Scărariul
3 tomuri Sf. Efrem Sirul
1 filadă cu *Evangheliile Patimilor*
1 carte Sf. Dorotheiu
1 carte Sf. Theodor Studit
1 *Psaltire* mare
2 *Azbucoavne*

Biserica Sfântului Marelui Mucenic Ioan Noul

5 cruci ferecate cu argint şi poleite, însă una fără scaun[121]
7 candele de argint
1 potiriu de argint cu tot tacâmul său
1 potiraş mic pentru înpărtăşit bolnavii
3 *Evanghelii* ferecate, însă 2 din *Testament*, iară una mare moldovenească şi grecească
1 *Evanghelie* legată prost
3 icoane ferecate cu argint
69 icoane neferecate, din care 8 sînt mari
1 cadelniţă de argint şi 2 de madim
1 cutiuţă de argint cu Sfintele Taine
1 salbă la Maica Domnului, cu 7 galbeni înpărăteşti, 2 mahmudele, pol mahmude, 2 irmilici[122]
1 chivot de argint pre carele îl poartă diaconii pre umere când cădesc
3 *Liturghii* moldoveneşti şi una rusască
2 ceasornice, din care unul este bun, de masă
3 tablale
1 miruitoriu de argint
1 păhăruţ pentru căldură de argint şi 1 de aramă
1 cristelniţă de aramă
10 sfeşnice de alamă, din care unul este cu 2 fofeze
1 lighean cu ibric de aramă şi 1 oală de alamă pentru spălat
5 sfeşnice de alamă ca de vhod
1 cutiuţă de argint poleită, cu părticele din moaştele Sfântului Marelui Mucenic Ioan cel Nou[123] şi a Cuvioşilor Mucenici: Euthimie, Ignatie, Acachie şi Procopie
1 căţue de argint şi una de alamă
1 policandru de alamă cu 12 fofeze

[121] La Narcis Crețulescu sunt şapte cruci menționate, pentru că două au fost dăruite bisericii după 1856, iar la fiecare este pomenit dăruitorul: starețul Neonil (1834), duhovnicul Iachint (1860), duhovnicul Isaia tipograful (1836), vornicul Alecu Balş, ieromonahul Vasian Panaite de la Pocrov (1853), ieromonahul Ierimia şi monahul Prohor (1865); *Istoria Sfintelor Mănăstiri Neamț şi Secul, cu toate schiturile lor*, VII, p. 29).

[122] Descrierea arhiereului Narcis Crețulescu este mai bogată: „11 galbeni austrieci, 3 mahmudele şi jumătate, 5 icosari de aur, 1 medalie de argint, aurită cu totu, bătută în memoria bătăliei de la Lipsca, la anul 1813, 1 pătrime de icosar, 17 bănuți de aur, 1 floare de argint cu 8 topazuri labe, 1 cruce de argint aurită cu 4 pietre, 2 cruci mai mici de argint, aurite", după care urmează un odor care lipseşte în inventarul din 1856: „1 coroană de argint, aurită, în formă de pajură, cu o piatră mare de matostat şi altele 5 mai mici de alt fel" (*ibidem*, p. 30).

[123] Nota critică a arhiereului Crețulescu: „deşi se zice că Sfântul Ioan, la Suceava, este întreg" (*ibidem*, p. 29).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 prapor
1 cruce mare de lemn
1 *Testament*, în 2 despărţit
7 feloane de adămască în feliuri de flori, din care unul eset alb pentru duminici
4 feloane de adămască proastă
5 feloane negre de plis, cu epitrahirile lor
6 stihare diaconeşti de materie, de matasă
2 stihare diaconeşti de plis, negre
2 stihare diaconeşti de adămască proastă
7 epitrahire de adămască în feluri de flori
9 stihare preoţeşti de adămască în feliuri de flori
14 părechi rucaviţe din feliuri de materii, vechi
13 părechi rucaviţe din adămască proastă, aţă
8 părechi rucaviţe pentru panavhizi
13 brâe de şal prost
8 orare
1 poală pentru Sfânta Masă de adămască
8 cevrele, din care 5 sînt cptuşite cu materie roşie
1 perde de adămască pentru dvera înpărătească
1 poală pentru analoghion, asemenea
1 poală la proscomidie, asemenea
2 pentru acoperit Sfânta Masă, una de cit şi 1 de pânză
2 poale pentru colivariu
4 rânduri văzduhuri cu pocroveţele lor
1 lopată pentru adus foc

Lucrurile ce să află în eclisierhie

1 icoana Maicii Domnului, cu privazuri şi cu corona de argint
1 candelă de argint
1 ceasornic mare
2 cazane mari
6 tingiri, cu mari, cu mici, şi 4 capace de aramă
3 căldări
1 oală de aramă
3 ghiumuri de aramă, mari, 1 mic[124]
2 tigăi de aramă
1 sinie mare de aramă pentru colac
5 sinii de aramă
2 piuliță
7 talgere de cositoriu
2 cuțite
2 sfeşnice de alamă pentru trapeză
2 calupuri mari de aramă pentru făcut luminări
1 sahan mare de aramă
3[125] toporaă

[124] „mari, 1 mic”, adăugat de ieromonahul Andronic.
[125] Modificat din: 4.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1 bărdiţă
1 hârleţ[126]
2[127] sape
1 cântariu
3 pierostei
1 vatrariu
1 cleşte
1[128] părechi cuţite cu furculiţi
63
4 ţoluri
2 tepcele de aramă
2 sfrédele
3 otgo(a)ni
3 frânghii pentru întins veşmintele
1 sféşnic cu 7 foféze ce-au fost înaintea Maicii Domnului
1 frigare pentru cafea
9 saci[129]

Fiindcă mi s-au hotărât atât de cătră părintele nostru stareţul, precum şi de preasfinţitul mitropolit Sofronie ca să merg de ascultare, vechil din partea sfintelor noastre monastiri, la moşiile din Besarabiia, pentru aceia sfânta ascultare de eclesiarh mare, caré o am ţinut până acum, cu blagosloveniia părintelui nostru stareţului Gherasim, o am încredinţat în seama preacuvioşiei sale părintelui duhovnicului Theodosie Florescu, înpreună cu toată zestrea bisericească, caré este cuprinsă în catagrafiia aceasta. Anul 1857, luna octovrie, în 7 zile.

Andronic duhovnic <m. p.>.

Arhivele Naţionale Chişinău, fond 2119, op. 3, nr. 28, 16 f. Manuscris românesc cu slove chirilice, scris la Mănăstirea Neamț de un monah anonim, cu completări, în creion, și cu o notiță la sfârșit datorate ieromonahului Andronic.

EDIŢII: *Catalogul general al manuscriselor moldoveneşti păstrate în URSS. Colecţia Bibliotecii Mănăstirii Noul-Neamţ (sec. XIV–XIX)*, alcătuitor V. Ovcinicova-Pelin, Chişinău, 1989, p. 241–242, nr. 64 (descriere, cu slove chirilice).

[126] Tăiat cu o linie. La fel şi bărdiţa.
[127] Modificat din: 4.
[128] Modificat în: 5.
[129] De la „4 ţoluri” până aici, adăugat de altă mână.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MONASTERY OF NEAMȚ. TWO REGISTERS AND THEIR RELIGIOUS ITEMS (1800 AND 1856) (Summary)

Keywords: the monastery of Neamț, ecclesiastical items, the monastery of Secu, Moldavia, late eighteenth century, nineteenth century, Gheorghe Cliveti.

The history of the monastery of Neamț – from the last quarter of the eighteenth century to the secularisation of monastic fortunes – represents an important research topic, without which one cannot understand the history of Moldavia. The monastery of Neamț was one of the most important monastic establishments in the country. However, after the Austrians occupied most of the regions of Suceava and Cernăuți, its place became central in the ecclesiastical life of Moldavia. At the same time, when the monk community led by Paisius Velichkovsky entered the monastery (1779), this was the place where a genuine monastic and cultural current was formed. This was called *Paisianism* and it influenced the entire Orthodoxy, especially the one north from the Moldavian borders. Much has been written about Paisius Velichkovsky and *Paisianism*, but not as much about the monasteries of Neamț and Secu during the period when he was abbot and subsequently, though a significant number of various sources were preserved, namely the ones that survived the devastating fire of November 1862. Among these various sources, I have chosen two, referring to religious items (clothes, silverware, cult books, etc), located in the monastery of Neamț. The first one – currently in the archives of Iași – is a register comprising two smaller registers. The first is dated March 1800, drafted up when Sofronie ended his time as an abbot and Dorothei took over the role. The second one – dated 1802 – was drafted up when Dorothei ended his time as an abbot. The second register, from 1856, preserved in the archives of Chișinău, is a catagraphy of all religious items within the great church of the monastery of Neamț and within all churches situated on the property of the monastery. This catagraphy was drafted up by the friar Calistrat Galactionov and copied by the hieromonk Andronic at the beginning of the conflicts between the State and the monastery concerning the administration of monastic assets. These registers – not published until now – will contribute someday, along with many other documents preserved in the country and abroad, to the elaboration of a new history for the monastery of Neamț and to an addition to the history of Moldavia from the loss of Bukovine to the Union with Walachia. I dedicate this small documentary contribution to the history of the great monastery of Neamț and to the history of Moldavia to my teacher and colleague for twenty-five years at the Faculty of History ("Al. I. Cuza" University) and for almost a decade at the Institute that edits this "Yearbook", Gheorghe Cliveti, for the celebration of his auroral age of 65!

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ALEXANDRU-FLORIN PLATON, *„Corpul politic" în cultura europeană. Din Evul Mediu până în epoca modernă*, Iași, Editura Polirom, 2017, 360 p.

Ca să vorbim despre asemănări și analogii, ne amintim iarăși de Jorge Luis Borges. El pomenea de o străveche credință a indienilor sud-americani, convinși că blana jaguarului trimitea, indirect, la bolta înstelată, contemplarea ei echivalând cu întocmirea unei hărți a planetelor[1]. Și aceasta pentru că magii amerindieni, observa Ioan Petru Culianu[2], *descifrau scriitura lumii* prin reducerea ei la o microstructură asupra căreia se puteau concentra. Lectura blănii jaguarului era totuna cu cartografierea Cerului. Apelând astfel la această parabolă, o să ne apropiem mai ușor și metafora corpului politic, asiduu studiată în cartea scrisă de Alexandru-Florin Platon[3]. De ce tocmai corpul[4]? Pentru că formează un tot, nimic în plus, nimic în minus. Când spui *corp*, te gândești la coerență, completitudine, deplinătate a alcătuirii; în fine, un angrenaj în care fiecare parte își face datoria și niciuna nu există decât colaborând cu celelalte. A fost nevoie să treacă multe secole pentru a se accepta că o parte anume joacă totuși un rol conducător, această misiune îndeplinind-o însă datorită celorlalte componente, care o fac posibilă; nici creierul, nici inima și nici ficatul nu se mențin prin forțe proprii, ci numai mutual. În consecință, metafora corpului este dificil de cercetat, ea fiind, în fond, o continuă tranzacție între *conotații* – sensul figurat al unor fragmente anatomice –, pe de o parte, și *denotații* – sensul propriu al unor instituții/structuri medievale –, pe de alta.

Precum în Cer așa pe Pământ − se spune în evanghelia după Matei (VI, 10)[5]. Prin definirea analogică a Universului, ce se întâmpla de fapt? Societatea își găsea o imagine de sine convenabilă și o sugera tuturor. Individul era socotit un rezumat al Cosmosului, obligat, la rându-i, să se oglindească și el în fiecare element al corpului uman. Omul medieval își închipuia lumea în așa fel încât el să nu rămână niciodată în afara ei, fără vreun rol de jucat, fără vreo misiune care să-l facă indispensabil.

Din împărtășirea cu pâine și cu vin, având în centru corpul metonimic al lui Iisus Hristos[6], cultura europeană a dezvoltat forme de semnificare și simbolizare – religioase, medicale, politice și sociale – tot mai complexe, dar tot mai îndepărtate de rostul inițial al Euharistiei. Plecând de la integrarea, prin împărtășanie, în trupul mistic al lui Hristos și în corpul atemporal al Bisericii Sale, cărturarii au ajuns să asemene corpul, acela al comunității în mărturisire, cu felul de a fi și acționa

[1] Ne referim la textul *Scriptura zeului*, în Jorge Luis Borges, *Opere*, vol. 2, traducere de Cristina Hăulică, Andrei Ionescu, Darie Novăceanu, București, Editura Univers, 1999, p. 86−90.

[2] Ioan Petru Culianu, *Iocari serio. Știință și artă în gândirea Renașterii*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 33.

[3] „[…] de cele mai multe ori, conștiința folosirii metaforice a unui termen, a unei imagini sau a unei fraze o are nu atât cel care o face și nici cel care beneficiază de ea (destinatarul), cât cel care observă fragmentul poetic, literar sau imaginea figurativă, din afară sau, cel puțin, cu o anumită perspectivă istorică. Astfel, s-ar putea emite ipoteza potrivit căreia o metaforă autentică și adevărată – deși constituie un model de activitate sincronică – devine, de fapt, evidentă, ca mijloc de comunicare, doar în diacronizarea sa" (Gillo Dorfles, *Estetica mitului. De la Vico la Wittgenstein*, traducere de Sanda Șora, București, Editura Univers, 1975, p. 36).

[4] Constanța Vintilă-Ghițulescu, Alexandru-Florin Platon (coord.), *Le corps et ses hypostases et dans la société roumaine du Moyen Âge a l'epoque contemporaine*, Bucarest, New Europe College, 2010, 206 p.

[5] „Evul Mediu n-a uitat niciodată că orice lucru ar fi absurd dacă semnificația lui s-ar epuiza în funcția și formele sale de manifestare directe, că toate lucrurile se extind în bună parte până în lumea cealaltă" (Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, traducere de H. R. Radian, București, Editura Meridiane, 1970, p. 318).

[6] O foarte utilă istoricizare a simbolurilor hristice, cu semnalarea antecedentelor vetero-testamentare, găsim la Brant Pitre, *Misterul Cinei de pe Urmă*, traducere de Monica Broșteanu, București, Editura Humanitas, 2016, p. 137−168.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

al instituțiilor medievale, al împăraților și papilor, al curților regale, al conducătorilor și condușilor, al complicatelor stratificări sociale. Dacă am fi trăit în Evul Mediu și am fi spus că *avem un corp*, însemna că *aveam ceva în comun*; căci, în acea vreme, ideea de *corp* era cea mai autoritară echivalentă a ideii de *întreg*; și nu unul oarecare, ci unul organic, inseparabil, existent nu numai ca ansamblu indestructibil, unghie și carne cum se zice, ci prezent, simultan, ca totalitate activă și neștirbită, în fiecare din secțiunile sale. Metaforizarea vocabularului politic medieval, de care se ocupă Alexandru-Florin Platon, se întemeia pe un sistem de analogii, arbitrare sau nu; bazate pe corespondențele dintre funcția anatomică a unui organ al trupului nostru și rolul ce-i era încredințat, nu la propriu, ci la figurat, în discursul care corporaliza imaginea societății medievale. O primă etapă, criptarea realității, încărcarea ei cu sinonimizări/suprapuneri ezoterice, era urmată de o alta, de redefinirea mai perifrastică, mai lărgită și mai „pe înțeles" a componentelor corpului metaforizat fie religios, fie propagandistic; într-o a treia etapă, ochiul, urechile sau brațele nu mai *erau*, simbolic, unul și același lucru cu instituțiile ale căror echivalente perfecte păruseră până nu demult; acum doar le *reprezentau*, le evocau, destul de evaziv, semnalând saltul de la stadiul închis-hermeneutic al metaforizării limbajului politic la acela deschis, cognitiv, mai explicit oricum: o lejeritate care aduce un plus de transparență, dar și ruperea semnificărilor reciproce, a paralelismelor dintre om și Cosmos, dintre elementele corpului uman și structurile organizării politice/sociale. Veac după veac, diverse aspecte ale împărățiilor pământene avuseseră corespondente celeste în Cetatea lui Dumnezeu; dar iată, acum, în secolele XVI−XVIII, își căutau alți stăpâni semiotici, alte sensuri transistorice bune de slujit.

Cuprinzând, în mare parte, componente care depind unele de altele, organismul uman era propus, în Evul Mediu, drept model inevitabil pentru cel politic ori social, astfel încât omul să își poată reprezenta epoca în termeni dacă nu raționali, atunci măcar familiari lui; altfel spus, după prototipul anatomic, societatea trebuia să îi apară ca un concert al funcționalităților instituționale interdependente; de unde și precizarea, obligatorie, că metafora corpului nu este o figură de stil, ci *o modalitate de a organiza cunoașterea existentă la un moment dat*. Cercetarea lui Alexandru-Florin Platon merge pe urmele ideilor lansate la începutul anilor '70, de Hayden White, în cărțile lui, *Metahistory* (1973) și *Tropics of Discourse* (1978), care utilizau tropii pentru a ne ajuta să înțelegem că limbajul cu care reconstituim trecutul nu este deloc pasiv; dimpotrivă, acționează asupra informațiilor strânse de istoric, influențând punerea lor în intrigă. Iar metafora, inclusiv aceea a corpului, exemplifică foarte bine noțiunea de *historical imagination*; căci această metaforă a corpului transpune modul în care medievalii își explicau Universul, traducând termenii unei entități concrete și bine individualizate (organismul uman) în termenii altora, abstracte (Biserica, Statul ori Societatea). Cine era capul Bisericii sau al Statului și cine îi întruchipa inima nu erau dileme cărturărești, ci mize administrative, economice, politice până la urmă. Aidoma corpului uman, din ce în ce mai medicalizat odată cu Renașterea, corpul social metaforizat nu este unul egalitar. Așa cum fiecare parte din organismul nostru îndeplinește o funcție dacă și numai dacă el intră într-o ierarhie a funcționalităților, tot așa capul și inima din corpul politizat dețin un primat simbolic interesant: întâietatea capului evolua, pe măsura trecerii anilor, de la o superioritate nedisputată către un rol nu mai puțin important, dar parțial concedat celorlalte componente; ceea ce ne duce cu gândul la statutul schimbător pe care îl are capul statului, de la postura de uns al lui Dumnezeu (deci intangibil în relația cu muritorii de rând), la acela de rege prin bunăvoia vasalilor și a subordonaților de diferite situări sociale. Contează însă un mic detaliu pe care îl semnalăm sub formă de nelămurire: se schimbase doar concepția despre liderul politic prin punerea lui în rivalitate cu liderul religios suprem?; sau poate că, la acest conflict supra-semnificat, se adăuga tacit și o schimbare a imaginii pe care supușii o aveau despre ei înșiși? Așa cum organismul uman avea de suferit adesea de pe urma unor umori, niște defecțiuni cam de aceeași factură își găseau corespondentul în emoțiile populare. Ba mai mult, în secolul al XVI-lea apărea și ipoteza că motorul corpului social, regele, putea să reprezinte el însuși unul dintre aceste derapaje, ilustrând astfel pericolul unei puteri monarhice neîngrădite. Și strecor această bănuială, provocat de metafora corpului-mașinărie[7], în care aș vedea ascunsă și dorința omului ca aparatul de stat să

[7] Vezi capitolul *La sursele unei reprezentări moderne a corpului: corpul-mașină*, în David le Breton, *Antropologia corpului și modernitatea*, traducere de Doina Lica, Timișoara, Editura Amacord, 2002, p. 61−79.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

funcționeze ca un ceas de catedrală; adică reparabil, necapricios, previzibil, răbdător. Nu întâmplător, portretele unor oameni politici, gen cardinalul Mazarin[8], cuprind în fundal, ca atribut al puterii lor, și un orologiu. Timpul intră deci în această ecuație a corporalității și impulsionează unele reformulări cu semantică în mișcare. Astfel, chiar în interiorul corpului politic, asemuit celui uman, regăsirea unui element în celălalt era instituită și apoi revocată neîncetat, fie că asta se recunoștea deschis ori nu. În secolul al XVII-lea, decădea ideea omului ca microcosmos, afirmându-se analogiile cu ideea de mecanism: componentele organismului nu mai intrau în simbioză, ci doar participau la întreg, se implicau doar în el; înregistrăm, așadar, un pas uriaș în funcționarea corpului politic, de la coagulare la asamblare.

„Corpul politic" în cultura europeană… este o carte despre ceea ce o societate dorește ori nu să știe despre ea însăși. Și tot repetându-și cu sârg ceea ce vrea să creadă, obține efectul contrar: ajunge să modifice, încetul cu încetul, definiții demult catehizate, ce-i păreau veșnice. Canoanele nu puteau absenta nici ele: evident, în volumul lui Alexandru-Florin Platon, adevărul nu e instaurat astăzi și uitat mâine. Certitudinile modernității apar aici discret și parcă din neglijență; dar, odată formulate, rămân printre noi pentru totdeauna. Cartea lui Alexandru-Florin Platon se referă la duelul dintre adevărul declamat al dogmei și adevărul subtextual al speculației, autorul insistând pe deosebirea dintre *adevăr ca revelație* și *adevăr ca mică scăpare*. De căutați cumva o lucrare despre modul în care fantezia dă realitate imaginației, „*Corpul politic" în cultura europeană…* este tot ce vă doriți. Mă gândesc la corpul politic medieval și, prin ricoșeu, la corpul social, adică la o formă, reproductibilă, de a fi mereu împreună. Acest gen de corp a fost intens dezbătut, dând vest-europenilor o identitate colectivă în care întârziau, uneori, prea mult; însă, după cum bine se știe, din zăbavă se naște graba. Alexandru-Florin Platon se ocupă de schimbarea efectivă a înțelesurilor date corpului politic, privindu-l din unghiul descoperirilor medicale, dar și al motivațiilor ideologice: ele determinau cele mai relevante mutații în definirea *solidarității*, una vizualizată mai ales prin intermediul corpului. Și interesantă este nu neapărat semantica definițiilor despre societate, ci felul în care redimensionarea lor legitima trecerea corpului politic la o altă imagine de sine, păstrându-se, totodată, aparențele nerenunțării la tradiție.

Acesta fiind, foarte pe scurt, peisajul conceptual, lucrarea d-lui profesor Platon reușește, cu multă acribie și erudiție, să surprindă nuanțe, instrumentalizări și evoluții tocmai în domeniul teologic, în aparență inocent și, mai ales, imun la schimbare. Trecerea de la trupul euharistic al Mântuitorului la trupul comunitar-solidar al adepților săi și, de aici, prin analogie, la explicarea, în termeni anatomici, a organizării politico-administrative, apoi a structurărilor sociale ale unui regat, formează o istorie extrem de lungă și de înceată în înaintările ei; o istorie complicată rău, una a translării de la registrul *simbolic* al percepțiilor despre lume, la textele *sapiențiale* și apoi la tratatele *descriptive*, lămuritoare, pedagogice și, prin aceasta, justificatoare, propagandistice dacă vrem. Autorul lucrării de față le analizează rând pe rând, dar fără să-și aglomereze volumul cu nesfârșite studii de caz. Scrierile savanților menționați aici, deși par izolate și fără un public avizat, erau – în acele timpuri, când apariția unei cărți constituia un mare eveniment – niște etape din evoluția conceptelor „disecate" de Alexandru-Florin Platon: corp euharistic, corp mistic, corp eclezial, corp politic, corp regal în dubla lui ipostază, muritoare prin trup și nemuritoare prin onctiune. Corpul mistic solidarizează, corpul politic legitimează, corpul social explică sau, mai exact, se cere explicat. Care ar fi diferențele? Corpul mistic reușește o comuniune, o comunitate de rugăciune, contopirea afectivă a tuturor într-UNUL singur. Corpul politic eficientizează, dacă putem spune așa, analogia dintre ansamblul anatomic și cel social, delimitând, în ambele cazuri, competențe ierarhizate. Iar metafora corpului social deja implică raționalizarea compartimentelor sale reprezentative (rugători, luptători, muncitori) din dorința ajungerii la un fel de autoînțelegere a mecanismelor ce o compun. Consecințele? Acribia clasificărilor medievale nu putea împiedica survenirea unui fenomen abia perceptibil, dar în continuă ascensiune: o deplasare de la simfonia funcțională a mădularelor la o ierarhizare după însușirile ce le particularizau. Oricât ar părea de

[8] Horst Bredekamp, *Nostalgia Antichității și cultul mașinilor. Istoria cabinetului de curiozități și viitorul istoriei artei*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, Cluj-Napoca, Editura Idea Design & Print, 2007, p. 28.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

rigide, categorisirile repetate iar și iar istoricizează încet-încet competențele; și nu le fixează, o dată pentru totdeauna, într-o topografie corporală eternă.

Dacă aveți, poate, senzația că în această carte sunt mereu aceleași opinii, puse sub alte și alte nume, vă asigur că vi se pare. Medicina intervine, cu rol potențator, între teologie și politică, forțând elitele să se adapteze schimbărilor apărute pe nesimțite; dar nu oricum, adică nu explicit, ci sub acoperirea unui discurs autoritar despre societate; el acceptă, treptat, mici, dar tot mai multe nuanțe, neîncetând totuși să dea asigurări că totul e ca înainte, prestabilit și imuabil. Oricât de monoton ar fi verbul cărturarilor de odinioară, un cititor atent, cum a fost Alexandru-Florin Platon, surprinde „acel ceva", mica diferență care aduce marea transformare; la fel, aș spune, ca în *Numele trandafirului*, unde o scriere a lui Aristotel (*Poetica*) amenință un întreg edificiu dogmatic. Și nu întâmplător am pomenit acest gânditor antic, știut fiind că impactul său asupra gândirii medievale este o veche pasiune a profesorului Platon, ușor de regăsit și în deslușirile din acest tom.

Autorul evidențiază felul în care au fost codificate cultural feluritele părți ale alcătuirii noastre anatomice; și, mai ales, cum își explicau medievalii ceea ce le era util *intra muros* și ceea ce lăsau ei *extra muros*. Metafora corpului era, în același timp, o autopsie ideologică și o formă de chirurgie estetică, un demers peratologic, cum ar spune Gabriel Liiceanu: în termenii săi, *a da corp* e totuna cu *a da o limită*, un chip, un rost, o putință. Corpul înseamnă figură, contur, profil, finitudine. Așa că metafora corpului era o *configurare* a lumii medievale, în ceea ce o compunea pe interior și o hotărnicea[9], cum se vorbea odată, pe exterior. *A avea corp* – adică o idee despre el – era același lucru cu *a avea logică*. Ca entități cu limite venite din interior spre exterior, corpul uman, apoi cel politic trebuiau să fie reglabile, echilibrate, nesurprinzătoare. De aceea, o eventuală *desfigurare* a capului Statului, a regelui, aducea lipsa de sens, haosul, nenumărate tulburări, anarhie. Un împărat bizantin cu ochii scoși nu putea fi imaginea unui stat bine condus, ci a unui imperiu în derivă. Iar un rege nebun perturba toate registrele existenței, provocând secetă, războaie, ciumă, inundații, căderi de comete, sfârșitul lumii. În accepția lui Alexandru-Florin Platon, metafora corpului subîntinde o istorie a imaginării unuia în corelație cu ceilalți. Domnia sa pleacă de la asemănările care, inițial, determină *interacțiunea* magică a elementelor puse în oglindă; apoi, într-o altă etapă a cunoașterii, *substituirea*, evident simbolică, a aspectelor luate în atenție; pentru ca, mai târziu, „jocul serios" (*locari serio*), de care vorbea Ioan Petru Culianu, să se restrângă la o simplă *comparație*: una deloc speculativă, limitată la datele strict empirice ale entităților discutate. Așa că metafora corpului politic nu avea doar menirea de a împăca oamenii cu o stare de lucruri – descriind-o în termeni de trup și suflet, apoi mai mult de trup – ca să pară că totul e hotărât pentru totdeauna. Oricât ne-ar mira, Evul Mediu nu s-a resemnat prea mult cu o rânduială supraumană, indiferentă la accidentele istorice de parcurs[10]. Nu degeaba, în imaginar, modesta inimă[11], mai puțin spectaculoasă, dar mai constantă, lua uneori locul creierului bolnav; și aceasta se vede din obiceiul de a îngropa trupul regelui într-un mormânt, iar inima lui într-altul, ca și cum ea ar fi fost cheia întregului organism și chintesența persoanei decedate.

Lucrarea lui Alexandru-Florin Platon nu este o înșiruire de păreri și de concepte instrumentate aleatoriu, în care episoadele evocate să nu aibă prea multe legături între ele. Autorul ia în calcul și marile rupturi (1789), tocmai pentru a releva ce anume?; acele soluții de continuitate găsite după ce societatea franceză rămânea, la propriu, fără capul său consacrat, dar căutându-și, simbolic, un altul: mai întâi o personificare feminină a Republicii, apoi un Hercule vânjos, întruchipând Poporul. Cartea la care mă refer este o desfășurare a vizualizărilor corpului social din perioada medievală și din aceea post-renascentistă. *Metafora corporală* a d-lui Platon continuă, în fond, celebra „metaforă vie"[12] a lui Paul Ricoeur, deși unele deosebiri de abordare

[9] Vezi capitolul *Despre hotar și hotărâre*, în vol. Gabriel Liiceanu, *Despre limită*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 35−42.

[10] Vezi capitolul *Europa și problema teologico-politică*, în Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*, traducere de Mona și Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1992, p. 17−26.

[11] În înțelegerea acestui simbol ne ajută, de curând, Andrei Pleșu, *Despre inimă și alte eseuri*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 11−59.

[12] Paul Ricoeur, *Metafora vie*, traducere de Irina Mavrodin, București, Editura Univers, 1984, 488 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

există. Ținând cont de separația fenomenologică[13] dintre *corp* (în latura lui pur fizică, gesticulară, desimbolizată) și *trup* (în ipostaza lui culturalizată și dotată cu o multitudine de înțelesuri), francezul pleacă de la *metaforă*, care se bizuie pe aspectele ce se aseamănă, spre a-și deplasa analiza în registrul *metonimiei*, caracterizată de suplinirea simbolică a întregului de către unul din fragmentele sale; și nu este vorba de o simplă rocadă între două metode de a recapitula ceea ce cunoaștem, reorganizarea informațiilor/reprezentărilor nefiind o simplă repertoriere a realității, ci un efort de a îmbogăți cele știute despre noi. Metafora corpului politic nu e, așadar, numai *vorbire despre*; este o perpetuă resituare în realitatea medieval-renascentistă, pe care acea vorbire o reconstruiește neobosit, speculând mereu complicitatea dintre asemănările fizice și substituirile semantice. Funcționarea propriu-zisă a corpului social medieval și discursul dedicat acestuia se confundă, limbajul acționând, așadar, asupra societății pe care o descrie.

În acest demers, jocul de măști dintre *semn* și *simbol*, dintre obiectul convențional-arbitrar investit cu o semnificație (pâine = trup, vin = sânge; pâine și vin = Legea cea Nouă) și acela care își extrage înțelesul din caracteristicile lui istorice, palpabile, biografice (crucificare = sacrificiu = Iisus), îngreunează enorm investigația. Sunt două perioade mari în istoria metaforizării corpului politic: a) aceea medievală, când corpul idealizat implică simbioză, carnalitate indisecabilă, ce făcea ca fiecare să depindă de fiecare; b) aceea post-renascentistă, de secol XVII, când paradigma mecanicistă ce controlează studierea anatomiei umane determină și o specificare mai accentuată a funcțiilor corpului politic metaforizat, ideologizat. Alexandru-Florin Platon nuanțează însă mai intens, identificând patru etape în istoria corpului metaforizat în folos politic:

− etapa unității dintre Cetatea lui Dumnezeu și aceea a oamenilor, bazată pe întrepătrunderea/contiguitatea lor, pe „decurgerea" celor îngăduite pe Pământ din cele așezate pe Cer;

− etapa complementarității și interdependenței, calități izvorâte din ipoteza trupului gradual autonomizat față de modelul lui ceresc pe care îl reflectă încă; adică un trup eficient, cu o convergență ireproșabilă a părților sale, din activitatea pe care o desfășoară fiecare mădular extrăgându-și legitimitatea;

− etapa paralelismului dintre schimbările de funcții din corp, pe de o parte, și ideea exercitării alternative a unor roluri politico-sociale, pe de alta;

− etapa transferului de la buna conlucrare a părților, cu roluri de mult consacrate, către posibilitatea ca ele să se substituie unele altora; și, tacit, transferul către o ierarhizare a relevanței fiecărui organ în cadrul ansamblului corporal.

Traducând altfel această periodizare, o să deosebim întrebuințările așa-numitului corp politic pe durată foarte lungă: primul stadiu, teologic, al colonizării narativ-dogmatice a realității, rezumat de un mare mister: *de unde venim?*; stadiul al doilea, hermeneutic, venind și el cu nedumerirea lui: *ce rost avem* și cine ni-l dă?; iar atunci când ni-l găsim singuri și nu ne este fixat de altcineva, ajungem la al treilea stadiu, cel ontologic, când tot ceea ce contează este întrebarea *cine suntem?*; ca să atingem, finalmente, stadiul al patrulea, apăsat de întrebarea *încotro?* − prilej cu care sărim, vorba lui Alain Robbe-Grillet, de la *condiția* umană la *natura* umană. Alexandru-Florin Platon ne demonstrează că verbiajul medievalo-renascentist, stereotipizat cum era, constituia o modalitate de a vizualiza relația omului cu Dumnezeu, a Bisericii cu Statul, a Statului cu supusul său. Iar autonomizarea temporară/progresivă a părților din care organismul politic era format ducea la geneza individualismului și a liberalismului incipient. De altfel, după cum însuși autorul acestei cărți o mărturisește, în continua redimensionare a metaforei corporale trebuie să simțim simptomele modernității născânde[14]. Așa ne explicăm anumite mutări de accente: de la un corp social cu articulații inextricabile și imposibil de închipuit altminteri, la un altfel de corp, care își pune elementele în contact, ținând însă cont de modul în care ele puteau coopera; sau, cu alte cuvinte, de la un corp imaginat ca un tot organic absolut inevitabil, la un corp social mecanizat: care se pretează la permutări, dacă elementele ce-l alcătuiesc se pot armoniza în variate moduri și nimic

[13] Idem, *La școala fenomenologiei*, traducere de Alina-Daniela și Paul Marinescu, București, Editura Humanitas, 2008, 392 p.

[14] Alexandru-Florin Platon, *Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin*, în *AIIX*, XXX, 1993, p. 215−235; *AIIX*, XXXI, 1994, p. 155−159.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nu e fatalmente decis dinainte. Statul nu mai exista pur și simplu, de la Dumnezeu citire, căci în calitatea lui mai nouă, de mașinărie, trebuia să dea randament, iar odată cu 1789, să dea și socoteală.

Cartea lui Alexandru-Florin Platon este mai mult decât folositoare celor ce studiază istoria, teologia, filozofia, științele politice. Și dacă nu suntem neapărat interesați de metafora corpului, cu ce rămânem din parcurgerea acestei lucrări? Raționalitatea societății medievale nu rezidă niciodată în ea însăși, dar nici corpul, de orice fel ar fi, nu-și dă singur un sens. Și într-un caz și în celălalt, arhetipurile sunt căutate mai întâi în Cetatea lui Dumnezeu, ale cărei reflectări toți păcătoșii ar fi vrut să fie.

Andi Mihalache

SORIN GRIGORUȚĂ, *Boli, epidemii şi asistenţă medicală în Moldova (1700−1831)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 318 p.

Nu ştiu alţii cum sunt, dar eu, după ce am citit această foarte bună carte, întocmită de Sorin Grigoruţă, mă gândeam că nu are rost să scriu o prezentare, prin care să nu fac altceva decât variaţiuni sau ornamente în jurul lui *foarte bine*. Totuşi, chiar aşa fiind, cartea merită din plin semnalată şi comentată, pentru că este consacrată unui subiect interesant şi proaspăt pentru cercetarea istorică românească. Autorul s-a apucat „sănătos” de studiul bolilor, epidemiilor şi asistenţei medicale în Moldova în urmă cu mai mulţi ani, publicând câteva temeinice studii, astfel că atunci când a scris cartea a ştiut, măcar în parte, ce tratament trebuie să-şi aplice; şi ce tratament trebuie să aplice mărturiilor trecutului, pentru ca atât el, cât şi cartea să iasă „sănătoşi” din această aventură istoriografică. Și cartea și autorul au ieșit zdraveni din atelier, cea dintâi pentru confruntarea cu cititorii, iar cel de-al doilea pentru înfruntarea cu viitoare subiecte de cercetare.

Domeniul abordat în prezenta lucrare are cu adevărat vocație interdisciplinară, cuvânt la mare modă în ultimele decenii, intersectându-se îndeaproape cu alt domeniu al cunoașterii, medicina; însă, Sorin Grigoruță a optat pentru a păstra cuvântul istorie în prim-plan, străduindu-se să întocmească o lucrare de istorie, și nu o lucrare de istorie a medicinei. De aceea, se poate ca unii medici, interesați de subiect, să rămână oarecum dezamăgiți de faptul că tânărul cercetător de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a dorit să ajungă doar doctor în istorie, nu și doctor sau medic în adevăratul sens al cuvântului. Dar cine știe, e încă foarte tânăr!

Pentru a ajunge la capătul acestui drum, Sorin Grigoruţă a trebuit să-l identifice, să-l îngrijească cum se cuvine şi să-l îmbunătăţească. Ca să-l identifice nu i-a luat mult timp, pentru că subiectul a trezit interesul multor istorici din generaţii diferite, fapt care se poate lesne observa din bogata bibliografie a cărții. Am remarcat demult şi remarc şi acum maturitatea ştiinţifică cu care autorul a judecat contribuţiile predecesorilor: i-a înconjurat cu respect pe istoricii şi medicii interesaţi de istorie, care au îngrijit cum se cuvine subiectul; şi i-a ocolit, atât cât s-a putut, pe pasionaţii sau impostorii, după caz, care au „omorât” subiectul, evitând polemicile inutile, care nu ar fi făcut decât să încarce, savant ce-i drept, aparatul critic. Puțin mai grea a fost, pentru Sorin Grigoruţă, identificarea locului prin care să intre pe acest drum, precum şi a locului pe unde să iasă. A ales, ca punct de intrare, cumpăna dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, aducând drept justificare schimbarea înceată de calitate şi de cantitate a mărturiilor păstrate, privitoare la boli şi la remediile lor. Alegând aşa, a evitat monotona repetare a lucrurilor demult spuse în cărţile şi studiile înaintaşilor. Iar ca punct de ieşire, Sorin Grigoruţă a ales o altă cumpănă, dar nu a cronologiei, ci a istoriei româneşti, anul 1831. Acest an a adus cu sine sfârşitul ultimei epidemii de ciumă din şirul lung pe care l-a cunoscut Moldova, dar şi începutul domniei Regulamentului Organic, cu toate bubele şi frumuseţile sale!

Ca să îngrijească drumul ales, Sorin Grigoruţă a avut nevoie de mult material, pe care l-a scos, cu o hărnicie şi o tenacitate demne de toată invidia, din muntele de volume de documente şi studii, strânse şi scrise de precursori; şi l-a identificat în veritabilul lanţ muntos, format din fonduri şi colecţii de documente, adunate în arhive şi biblioteci, unele de către începătorul arhivelor moldovene Gheorghe Asachi (iată una dintre „frumuseţile” Regulamentului Organic!), şi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nefolosite de generaţiile care au urmat, pe de o parte ca să nu-l supere pe bătrânul Asachi, pe de altă parte pentru a lăsa şi celor din urmă generaţii şi unuia dintre vârfurile ei, Sorin Grigoruţă, bucuria descoperirii! Dar bucuriile în cercetarea istorică nu prea vin precum câştigul la loto, o *folha seca* sau o paradă a lui Gianluigi Buffon, ci necesită multă şi răbdătoare muncă, îmbinată cu o atentă căutare şi necontenită ascuţire a uneltelor. Iar unealta de căpetenie, asemănătoare cu şpaclul arheologilor, dar folosită de istoricii altor timpuri ale istoriei româneşti, este paleografia româno-chirilică. Autorul a reuşit, într-un timp relativ scurt, să înfrângă toate potrivniciile acestei îndărătnice unelte (era să-i zic *cinie*, aşa cum spuneau oamenii din acea vreme!), cu ajutorul căreia a descoperit cea mai mare parte a materialului din care a construit această carte. Pentru a ajunge un bun paleograf, cercetătorul ştiinţific, Sorin Grigoruţă, a beneficiat de ajutorul colegilor din colectivul de istorie medievală şi editare a izvoarelor de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" (Silviu Văcaru, Marius Chelcu şi Cătălina Chelcu), dar şi de suportul profesorului Mircea Ciubotaru, al colegilor de la Arhivele Naţionale Iaşi, în special Ina Chirilă şi Mihai Mârza, şi, *last but not least*, de susţinerea autorului acestor rânduri.

Ca să îmbunătăţească starea drumului ales, Sorin Grigoruţă a ordonat cu grijă materialul adunat, l-a împărţit după cantitate şi după calitate şi a văzut că nu poate lucra la un drum cu o singură bandă sau la o carte dintr-o singură bucată, cu aspect monografic, ci la un drum larg, cu mai multe benzi: patru în cazul de faţă, toate ducând într-o singură direcţie şi acoperind foarte bine subiectul cercetării – bolile, epidemiile şi asistenţa medicală în Moldova în secolul al XVIII-lea şi primele trei decenii ale secolului următor. Odată materialul adunat şi organizat, autorul a dus treaba până la jumătate, însă pentru cealaltă jumătate, scrierea şi redactarea cărţii, a avut nevoie şi de alte calităţi, pe lângă hărnicie şi tenacitate, pe care a avut norocul să le găsească în sine şi să le folosească, astfel că a elaborat o lucrare clară şi cursivă, lipsită de ceţuri şi întorsături inutile.

Înaintea textului, Sorin Grigoruţă a aşezat, aşa cum este obiceiul, o repede privire asupra subiectului, suficient de liniştitoare pentru a ne da seama cât a înţeles alcătuitorul din problematica abordată, dar neliniştitoare pentru cei care ar dori să citească doar *Introducerea*, pentru că aici sunt doar în treacăt expuse cărţi importante din bibliografia străină, utilă pentru a vedea din ce şi cum îşi fac alţii drumurile. Deşi este succint prezentată în *Introducere*, bibliografia apuseană a subiectului este folosită, atât cum şi atât cât trebuie, pe întreg cuprinsul lucrării. De asemenea, trebuie să spun că mai este un motiv, nu chiar atât de banal, pentru care lectura s-ar putea repede sfârşi după *Introducere*, care este cât se poate de evident din titlu, şi anume tema cercetată: ce este foarte departe de ceea ce s-ar numi un subiect „frumos", „cuminte", „uşor", fiind unul mai peste tot zguduitor, pentru că tratează suferinţa umană şi drumul, de multe ori îngrozitor, către ultimul liman. Pentru a fi mai convingător, vă spun că în această carte se istoriseşte despre… ciumă!

Capitolul I a fost consacrat bolilor endemice şi bolilor epidemice în intervalul 1700−1831. Prima parte, cea a bolilor endemice, este, emoţional, mai uşor de parcurs, pentru că sunt adunate boli obişnuite, precum şi suferinţele cauzate de îngrămădirea anilor. Aici, autorul coboară şi către mijlocul secolului al XVII-lea, înregistrând câteva cazuri de oameni, de la ţărani şi negustori până la boieri şi domni, loviţi sau atinşi de boli mai uşoare, o „troahnă", sau mult mai grele, epilepsia, orbalţul etc., nescăpându-i nici cel mai cutremurător caz de chin al unui domn, aflat în pragul morţii, chin povestit, zi cu zi şi ceas cu ceas, de duhovnicul său; este vorba despre moartea, în 1668, la Sttetin, în Pomerania, a fostului domn al Moldovei, Gheorghe Ştefan. Un alt aspect interesant, asupra căruia ar merita stăruit, este preeminenţa preotului în faţa doctorului şi a vindecătorului în faţa doctorului, şi chiar absenţa celui din urmă din preajma bolnavilor. Era vremea când moliftele şi descântecele, încreştinate sau nu, îl însoţeau sau îl întorceau pe bolnav din drumul către moarte. Vor fi fost şi cazuri mai grele, vor fi fost şi nebunii (gen cazul Tanacu), dar şi atunci trebuiau ascunse după dealuri! Aceste aspecte sunt aşa cum se cuvine înfăţişate, pentru că sunt chei cu care deschidem şi înţelegem acele vremuri şi supravieţuirile lor până în ziua de astăzi (amintesc aici, spre exemplu, interesanta carte a Emanuelei Timotin, despre *Descântecele manuscrise româneşti <secolele al XVII-lea – al XIX-lea>*, Bucureşti, 2010). Partea a doua a capitolului, bolile epidemice, a fost concepută în trepte. Mai întâi sunt strânse bolile grele, dar cu care omul poate, uneori cu noroc, convieţui sau chiar le poate supravieţui: vărsatul, frigurile, sifilisul; apoi, vine rândul unuia dintre „călăreţii Apocalipsei", ciuma, care nu ajungea în Moldova

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

singur, ci împreună cu războiul, cu foametea și cu „omorul”. Autorul a adunat cu atenție tot ce au aflat istoricii și foarte, foarte mult din ce păstrează arhivele despre acest crâncen flagel, a explicat cauzele, a arătat eforturile statului de stăvilire a răspândirii bolii (unele dintre ele de-a dreptul remarcabile), a identificat toate efectele demografice, sociale, familiale, însă totul cu un ton rece, dominat de raționalitate și de stăpânire de sine. Sunt sigur că, în lucrările viitoare, consacrate unor subiecte asemănătoare, paginile vor fi stropite, măcar pe alocuri, cu mai multă emoție, cu cuvinte mai vii și mai tari, în măsură să ne facă părtași la incredibila suferință a oamenilor și a comunităților; și să facă trecerea dinspre istorie spre literatură sau dinspre Iașii din această carte spre Oranul lui Albert Camus și Londra lui Daniel Defoe.

În capitolul al II-lea, *Continuitate și schimbare. Asistența medicală în Moldova veacului al XVIII-lea*, tensiunea mai scade, pentru că Sorin Grigoruță nu ni-i aduce în față pe cei care suferă, ci pe cei care alină suferința, în diferite grade și în diferite moduri (bărbieri, chirurgi, farmaciști) și pe cei care îi culeg rodul ultim (cioclii). Bărbierii, al căror meșteșug este de neapărată trebuință, au lăsat urme destul de multe în documentele păstrate, începând cu secolul al XV-lea. Autorul i-a căutat pe bărbieri, fără să găsească vreun Figaro, vreun călău sau vreo bărbierită printre ei, și a încercat să-i prezinte la un loc cu meșteșugul lor; astăzi am spune cu competențele lor cele mai înalte, care îi apropie de chirurgi, iar nu de simplii mânuitori ai briciului. Chirurgilor, Sorin Grigoruță le-a consacrat o mare parte din munca sa, care se regăsește și aici, atât prin prezentarea generală a artei lor, cât și prin expunerea carierei chirurgului Johann Benedict Lochman, precum și în capitolul dedicat celor trei biografii de medici. De la bisturiul chirurgilor, autorul a trecut la mojarul spițerilor, la înfățișarea farmaciilor și farmaciștilor din vremea supusă cercetării sale. Am întâlnit și eu destul de multe rețete scrise pe la începutul secolului al XIX-lea; de aceea, pot spune, pe de o parte, că scrisul medicilor și farmaciștilor era la fel de ezoteric ca și cel de astăzi, iar pe de altă parte că n-ar fi fost fără folos ca una sau două să fie cuprinse în *Anexele* cărții. La fel, un alt subiect interesant, ce-i drept eu am găsit informație despre el în anii imediat următori anului 1831, ar fi fost cercetarea listelor de doctorii interzise la vânzare (unele dintre ele nu și-au schimbat, și nu aveau cum să-și schimbe statutul, până în ziua de astăzi). Tot aici, Sorin Grigoruță a valorificat mărturiile publicate și cele inedite rămase din trecerea prin viață și prin „spițerie” a unui celebru „spițer” botoșănean: Johann Gorgias, alcătuind un studiu frumos și temeinic despre un vârf al elitei botoșănene de după pierderea nordului Moldovei și trecerea acestui oraș pe locul al doilea între orașele țării. Capitolul se încheie într-un ton sumbru, prin prezentarea unei „bresle foarte de treabă la îngroparea morților” – cioclii. Deși titlul este pus între ghilimele, el ar fi trebuit mai bine explicat, pentru că intervenția cioclilor în ritualul funerar se vădește mai ales în vremea epidemiilor, pentru că nu deținea un fel de firme de pompe funebre prin târgurile Moldovei; în afara „marelui omor”, cauzat de epidemii, familia și Biserica aveau un rol determinant în întregul ritual funerar. De altminteri, până mai ieri, în niciun sat din Moldova, și chiar în mahalalele orașelor, firmele de pompe funebre nu aveau clienți.

În capitolul al III-lea, *Medicii. Activitate profesională și evoluție socială*, Sorin Grigoruță părăsește de tot teoria și trece la reconstituirea vieții și activității unui mic grup, dar important prin nume, de medici ieșeni: Dracache Depasta, doctorul Fotache și Eustathius Rolla. După părerea mea, sunt trei portrete impecabile, în realizarea cărora Sorin Grigoruță a pus toate leacurile pe care le are la îndemână un istoric, astfel că îmi este greu să completez sau să diminuez măcar unele dintre nuanțe. Autorul i-a urmărit pe medicii săi în toate ipostazele vieții, în cele văzute, ba chiar și în cele nevăzute, intrigi, comploturi, transmitere de informații etc., astfel că la biografiile lor rămâne prea puțin de adăugat în viitor. Cartea se încheie cu un capitol dedicat *Asistenței medicale publice: „bolnițe” și spitale*. În primul caz, remarc precauția cu care Sorin Grigoruță a abordat subiectul „bolnițelor”, care a fost tras de-a lungul vremii când de tot în spațiul privat-mănăstiresc, când în spațiul public-statal; iar în al doilea caz observ că Sorin Grigoruță nu s-a mărginit să povestească bibliografia bogată adunată în jurul Spitalului Sf. Spiridon, ci să ofere propria interpretare privitoare la „moașele” care au asistat la nașterea spitalului și la felul în care acesta a crescut până spre vremea ocupației rusești, care a adus Regulamentul Organic.

În încheiere, autorul a rafinat câteva „considerații finale”, drept sfârșit al primul său drum auctorial, după care a așezat un foarte util glosar, o întinsă și bine cumpănită bibliografie, un grup

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de *Anexe* și un foarte bun *Indice*. Și tot la final, ca prezentator al cărții, pot spune că lucrarea este o deplină reușită istoriografică. Ea nu lasă nici o urmă de gust amar, așa cum erau doctoriile de pe vremuri, ci, dimpotrivă, lasă să se vadă dovada deplină a începutului unei frumoase cariere istoriografice pentru autorul ei, Sorin Grigoruță.

Petronel Zahariuc

MIHAI CHIPER, *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2015, 358 p.

Investigând posteritatea unor fenomene insurecționare, ne este greu să identificăm, cu maximă certitudine, elementele ce provin din memoria revoluției de la 1789, a revoluției de la 1830, a „primăverii popoarelor" de la 1848 ori a Comunei pariziene de la 1871. Câte lucruri întâmplate mult mai târziu ori mult mai devreme nu sunt incluse, ca gesturi arhetipale (tribune, baricade, steaguri tricolore, jurăminte publice, zvonistici), în amintirea evenimentului ce ne pare nouă primordial, de parcă toți și toate s-ar fi sincronizat cu acesta? Răspunsul nu poate fi unul singur, pentru că fațetele unui fapt istoric sunt infinite, el continuând să crească în complexitate pe măsură ce timpul îl îmbătrânește, îndepărtându-l vertiginos de noi. Totuși, colegul nostru Mihai Chiper nu s-a lăsat descurajat de imensul amalgam de amintiri, certuri și presupoziții ce înconjoară pașoptismul românesc, publicându-și teza de doctorat în 2015, la Editura Universității „Al. I. Cuza", sub titlul *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*. Ea pornește de la un interviu din 1998, în care Adrian Marino vorbește de o anumită nevoie de pașoptism. Ceea ce l-a îndemnat pe Mihai Chiper să se întrebe: cum ajunge un om să regreseze într-un trecut atât de vechi – ce nu face parte din propriile antecedente biografice – și să-l creadă încă valabil pentru el și pentru cei din jurul său? Ce sedimente culturale și ce deprinderi memoriale au fixat anul 1848 în memoria colectivă, în așa fel încât el să aibă pentru toată lumea cam aceleași înțelesuri: resurecție, primenire, reconstrucție, aducere la zi a idealurilor și putințelor noastre? Pretextul cărții acesteia este, așadar, revoluția de la 1848. Cu ce mai ajută ea astăzi? Mihai Chiper nu ne dictează niște concluzii, propunându-și cu totul altceva: ne arată cum acelor fapte li s-au impus *rememorări* ce le închideau în prezentul foștilor protagoniști; pentru ca, ușor-ușor, ele să accepte completări indirecte și, prin aceasta, *istoricizări*; adică să se deschidă către propriul trecut, de unde veneau, pe nesimțite, detalii în plus. Pentru pașoptiști, ele nu erau neapărat noi, unele fiind acceptate încă din timpul vieții, altele fiindu-le puse în seamă abia după sfârșitul ei. Istoricii marxizanți s-ar gândi să denunțe, și în cazul de față, încă un flagrant delict de „inventare a tradiției". Deși niciunul dintre strămoșii noștri nu a participat la arderea Arhondologiei, pașoptismul exemplifică foarte bine ceea ce germanul Reinhart Koselleck numea, în franceză însă, *l'experience de l'histoire*. Ar fi deci vorba de o comunitate de trecuturi ce se concurează îndelung, până când, o târzie acomodare le aduce la un minim numitor comun și le face familiare nouă, celor de azi; autorul cărții pe care o prezint vorbește, mai frumos, de o *istorie socială a amintirii*. Se gândește la o sensibilitate devenită colectivă nu prin impactul primar al evenimentului concret, ci prin transmiterea răbdătoare, de la martorii oculari la urmașii urmașilor lor, a unor trăiri legate de acesta, fie că e vorba de entuziasme, fie că bănuim niște remușcări; reînnoite, ele anulează distanțele temporale, permițând co-prezența emoțională a eroului din 1848 cu aceea a comemoratorilor săi din 1898. *Istoria* pașoptismului intră inevitabil în conflict cu *memoria* lui. Căci encomiastica ocazională nu mortifica pașoptismul, ci îl repunea în controversă, confruntare și concurență, racordând neștiința celor mai tineri la indeciziile celor mai vârstnici. În fine, când empatia se mai stinge, pașoptiștii pot fi puși sub lupă. După zeci și zeci de ani, istoricii judecau deci faptele și atât, vânând, cu răceală, *consecințele* acestora, probabil dezamăgitoare, și nu *motivațiile* lor, cu siguranță generoase.

În paginile acestei lucrări, autorul ne vorbește despre felul cum ne situăm în descendența unui fapt istoric; adică urmărește acei actori politici care își sensibilizează contemporanii, poate amnezici, spre a impune un episod anume drept eveniment instaurator, în ale cărui consecințe, cine știe, poate, mai trăim încă. Sau poate că refuzăm configurarea acestui trecut comun, dând

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dreptate unuia şi ripostând neapărat altuia, spre a sfârşi cumva previzibil, adică elogiindu-ne pe noi înşine. Şi totuşi, cercetând asiduu modalităţile prin care ne-am amintit ori ne-am uitat paşoptiştii pe durata unei jumătăţi de veac, de la 1848 la 1898, Mihai Chiper ne arată cum o societate poate să ignore totalmente un fapt notabil ori, dimpotrivă, dacă vrea, poate să transforme o întâmplare a câtorva într-o poveste a tuturor. Autorul ne familiarizează cu termenii analizei sale, trecându-ne de la *memoria culturală*, a scrisorilor şi a memorialisticii revoluţionarilor, la *memoria socială*, a înmormântărilor, comemorărilor, statuilor sau polemicilor din spaţiul public, spre a se opri apoi la *memoria istorică*, din cărţi, manuale, calendare; cum s-ar spune, un traseu memorial invers, pentru că, de obicei, totul pleacă de la memoria istorică, aceea a specialiştilor în domeniu, spre a se răzbate, cu greu, spre memoria socială, a cetăţeanului obişnuit. De regulă, el, cetăţeanul-elev, exersa această cunoaştere canonizată într-un cadru instituţional ce-i recompensa efortul. Mai precis, cei trecuţi prin şcoală dobândeau un corpus de informaţii, omologate academic, despre un eveniment sau o epocă. Dar această procedură cognitivă nu se potrivea revoluţiei paşoptiste: ea neconstituind atunci un trecut adjudecat, ci unul în veşnică schimbare şi reevaluare, s-a menţinut în atenţia socială mai degrabă prin narativizări concurente şi nu prin certitudini acceptate de toţi „veteranii".

Memoria revoluţiilor de la 1848 în spaţiul românesc nu a fost uşor de conservat şi această realitate pare cu atât mai paradoxală cu cât, în secolul al XX-lea, Unirea de la 1859, reforma agrară din 1864 sau Independenţa recunoscută în 1878 au fost prezentate deseori ca reiterări sau recidive ale programului paşoptist. Sunt atribuiri tardive devenite obişnuinţe de limbaj, care transformau anul 1848 într-un început radical pe care românii nu şi-l conştientizaseră din capul locului. Autorul distinge două mari etape de efervescenţă comemorativă a paşoptismului: perioada domniei lui Al. I. Cuza şi semicentenarul Revoluţiei din 1898. Aniversarea revoluţiei s-a axat îndeobşte pe data de 11 iunie, după dorinţa expresă a guvernului revoluţionar. De ce nu 9 iunie, data declanşării revoluţiei, ci 11 iunie, zi a „renaşterii naţionale"? Aniversarea momentului 11 iunie 1848 nu avea în vedere condamnarea trecutului, ilustrând mai curând întemeierea unei noi ordini, una constituţională, legitimă. Revoluţionarii nu erau deci anarhişti dispuşi să trimită la eşafod reprezentanţii Vechiului Regim fiindcă proveneau chiar din rândurile lor. Prin urmare, nu au dorit să marcheze sfârşitul unei epoci, cât mai ales debutul alteia.

Procesul comemorativ a început în exil şi a fost oficializat imediat după Unirea din 1859. Liberalii radicali recurgeau la amintirea anului 1848 pentru a face din ea un precedent şi un program de acţiune contra conservatorilor, „roşii" fiind nemulţumiţi că transformările aşteptate de la statul naţional nou constituit erau departe de aşteptări (reforma electorală, agrară). Până la 1898, instituţionalizarea memoriei este fragmentară şi incoerentă. Nu aflăm un „consens" minimal din punct de vedere academic, politic, educaţional. Şi vorbind despre „politici ale memoriei", Mihai Chiper subliniază că revoluţia de la 1848 îşi pierdea latura aniversativă imediat după căderea lui Cuza, revenind timid în programele şcolare după 1875, în manualele lui Grigorie Cristescu şi George Radu Melidon; dar fără a se bucura însă de o imagine prea favorabilă. În 1886, în timp ce liberalul D. A. Sturdza era ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Grigore Tocilescu primea însărcinarea de a alcătui un manual de istorie, care avea să cunoască mai multe ediţii până în 1900. Tonul favorabil paşoptismului se observă mai puţin în prima ediţie, din 1887, fiind totuşi evident abia în aceea din 1895. Privite ca principală formă de instituţionalizare a memoriei lui '48, manualele lui Tocilescu erau, în mod previzibil, atacate de conservatori. Aceştia fuseseră campionii uitărilor de orice fel, menţinându-le cu succes până la 1859. Cu o singură menţiune însă: în 1898, la aniversare, ei s-au inserat totuşi în mitul paşoptist, invocând două argumente: 1) revoluţia fusese iniţiată de membri ai unor familii boiereşti din acea vreme, Creţuleştii, Ghiculeştii, Filipeştii, Câmpinenii, Goleştii, Grădiştenii, Bălăcenii; prin urmare, atacau „legenda" unei revoluţii a burghezilor şi a ţăranilor, uniţi contra boierilor; 2) nu existase un antagonism între boieri şi ţărani, conservatorii răstălmăcind programul revoluţionar şi citindu-l în cheie exclusiv naţională, anti-rusă.

Cartea lui Mihai Chiper ne mai spune că filiaţiile dintre paşoptism şi modernizare nu au părut dintotdeauna de la sine înţelese, intrarea anului 1848 în circuitul ceremoniilor patriotice, în calendare, în manuale sau, mai dificil, în cărţile de istorie – care presupun, totuşi, anumite

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

certitudini – este rezultatul unor anamneze și polemici de mai multe decenii. Mihai Chiper se ocupă de modul în care românii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și-au construit o idee de *istorie recentă* (sau imediată cum îi spun francezii), întinerind-o, verbal, prin controverse, dar îmbătrânind-o, simbolic, prin funeralii, comemorări și apoi prin statuile ridicate tinerilor „zavergii" de odinioară. Pașoptismul a avut o memorie imediată extrem de zbuciumată, fiind mereu în pericol de a avea doar o *postumitate*, nu și *posteritate*; căci revoluția era luată de la capăt ori de câte ori fruntașii săi își disputau legitimitatea evocării acesteia sau, mai rău, își disputau unele episoade, consumate din vina unora ori petrecute din meritul altora. Dacă revoluția era, practic, reactualizată prin confruntările comilitonilor de la 1848, dispariția fizică a unuia dintre ei punea o anumită distanță față de revoluție, îndemnându-i să înlocuiască riposta cu problematizarea. Armistițiul discursiv, care se instaura în împrejurări funebre, prilejuia bilanțuri parțiale, noi selecții ale faptelor și alte valorizări ale protagoniștilor. Ajunși între timp oameni de stat, căuzașii de altădată se străduiau să stabilizeze măcar o parte a percepțiilor despre revoluție, negociindu-le și ajustându-le intens, pentru a obține un consens măcar temporar despre cele reușite sau nu la 1848. Memoria pașoptismului a fost multă vreme ambiguă și chiar periculoasă pentru cei implicați. Ideea că participarea la acele evenimente ți-ar fi garantat o carieră politică strălucită este o ipoteză de lucru falsă, iar Mihai Chiper nu cade în această capcană. De exemplu, în 1873, cu ocazia funeraliilor, și în 1912, la inaugurarea statuii sale, Alexandru Ioan Cuza era omagiat în fel și chip, dar nu ca revoluționar moldovean. Luând ca pretext rememorarea revoluției de la 1848, viața politică românească din a doua jumătate a veacului al XIX-lea se obișnuia cu o practică occidentală, *panteonizarea*, aplicată și altor evenimente, nu neapărat revoluții. Românii se învățau cu o *cultură politică a reamintirii*, grație căreia își construiau un trecut ideal, pacificat și consensual. Dar cum anume? Pe măsură ce deceniile treceau, elanul comemorativ „cobora", mai întâi, în *trecuturi îndepărtate*, bănuindu-se că în jurul antichității daco-romane și al medievalității se conturase deja un acord social. Mai apoi, datorită eforturilor de a ritualiza memoria unor episoade contradictorii, reamintirile „urcă" spre din *trecuturi recente*, 1848 și 1866, românii fiind deprinși fie să le admire, fie să se concilieze cu ele. Așa o să înțelegem și tăcerile legate de etapa revoluționară a biografiei lui Cuza. Pașoptismul părea, în cazul său, mai mult o *felix culpa* decât un merit indiscutabil, abia cursul ulterior al evenimentelor dând dreptate „bonjuriștilor" și reabilitându-i *à rebours*. Apoi, dacă Al. I. Cuza ar fi fost consacrat ca un executor al programului de la 1848, ce rost ar mai fi avut „revoluția" de la 11 februarie 1866?

Din exersarea rememorărilor rezultau, așadar, precedente istorice cărora li se găseau, pe parcurs, tot mai multe analogii, preferându-se rupturi temporale a căror importanță românii nu o sesizaseră la vremea producerii lor; astfel, ele pătrundeau și se instalau definitiv în noțiunea de *trecut istoric* pe care și-o făceau noile generații, necontemporane cu isprăvile căuzașilor. Mihai Chiper subliniază însă că tentativa de a uniformiza relatările despre 1848 eșua constant, nearmonizarea discursurilor reflectându-se în apariția grijii de a se transfera, de la bătrâni la tineri, versiuni diferite despre 1848: pentru unii, sfârșitul secolului al XIX-lea era încă postrevoluționar, venind în continuarea directă a evenimentelor de la mijlocul veacului al XIX-lea, în timp ce, pentru alții, anul 1848 trebuia să rămână un accident, o pauză brutală în dezvoltarea organică, progresivă și cuminte a societății românești.

Conta oare, într-o campanie electorală din anii 1890, ce făcuseși cu zeci de ani în urmă, în 1848? După cum ne arată Mihai Chiper, se pare că da. Românii vorbeau prea puțin despre *inamicii* revoluției și prea mult despre *trădătorii* ei; nu discutau mai deloc despre *adversarul extern*, dar cheltuiau multă cerneală pe seama *dușmanului intern*. În acest sens, personaje „de mijloc", gen Ion Heliade Rădulescu, erau de mare folos în construirea unor antiteze, multe dintre ele retroactive, adică inexistente în 1848. Coerența istorisirilor despre 1848 este sabotată mereu de o anumită *culpă civică*: o șovăire reproșabilă oricui, o moderație inoportună, o pactizare, poate, involuntară sau, poate, nu, cu „reacțiunea". Se părea că nimeni nu putea să iasă de sub umbrela aceleași vinovății, pașoptiștii legându-se ca grup *post factum*, mai mult prin acuzațiile reciproce decât prin amintirea luptelor pe o baricadă comună. Mihai Chiper observă coagularea unei *culturi a rechizitoriului politic*, retorica aferentă obișnuindu-ne cu uzajele sociale ale stigmatizării celuilalt. Iar principala trăsătură a acestui discurs culpabilizant stă tocmai în caracterul lui

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

revocabil și ambivalent, moderatul-trădător de astăzi putând deveni cumpătatul salvator de mâine. Altminteri, mult hulitul Heliade Rădulescu ar fi rămas fără statuia din București, inaugurată în 1880, la numai opt ani de la moartea cărturarului (1872).

Pentru unii, principala formă de rememorare a pașoptismului era invocarea unei moșteniri, a unui testament neîmplinit, pe când, pentru alții, orice reformă votată, finalmente, în parlament, era cel mai bun prilej de a declara că revoluția luase, încă o dată, sfârșit. Vrând-nevrând, anul 1848 era impus, retrospectiv, ca moment zero al modernității noastre. Privită poate nostalgic, la 50 de ani după, de la nivelul anului 1898, revoluția adusese un alt timp, regenerat, ce ne ritmase altfel existența, măsura adecvării noastre la „vremile cele nouă" dând o continuă raportare la schimbările ce ar fi decurs din programul de la Islaz. Totodată, complexului nostru victimar i se oferea cuvenita ofrandă, evocarea sincopată a pașoptismului aducând la suprafață mereu alți oameni-cheie, alți nedreptățiți și alți suferinzi ai anului 1848; dar imputabili, cum altfel, guvernanților din partidul rival, întâmplător la putere în anii 1890. Important este că dreptul exclusiv de a vorbi despre revoluție nu a fost adjudecat de nimeni, decesul lui Bălcescu − în exil și anonimat − răpind celorlalți șansa de juca rolul intransigentului, al revoluționarului pur, dezamăgit de comilitoni mărginiți. Astăzi știm că istoria pașoptismului a inclus mulți *participanți*, dar a avut un singur *martir*, Bălcescu, el beneficiind, îndeosebi în secolul al XX-lea, de ascendentul moral pe care i-l dădea sacrificiul suprem. În viața noastră politică, crezuți pe cuvânt erau, poate, doar morții, supraviețuitorii făcând figură de trișori: nimeni nu rămăsese fără pată. Dar nici măcar Nicolae Bălcescu nu s-a bucurat de unanimitate în această istorie a merituoșilor de la 1848. Paradoxal, el nu a fost prea mult omagiat în secolul al XIX-lea, liberalii propulsându-i, ca pașoptiști prin excelență, pe I. C. Brătianu și C. A. Rosetti. Or, din perspectivă conservatoare, Brătianu și Rosetti jucaseră un rol minor în mișcare, ei nefăcând parte din Locotenența Domnească. Erau acuzați că își însușiseră meritele lui Ion Heliade Rădulescu, considerat de conservatori „părintele sufletesc al lui '48".

Povestea pașoptismului românesc nu ne promite deci un deznodământ apropiat; oricum, ea nu se încheie acolo unde o lasă cartea colegului nostru Mihai Chiper, la 1898. Dintr-un studiu al său despre, atenție, *centenarul revoluției* vedem că, în 1948, pe aceeași câmpie de la Islaz, Emil Bodnăraș spunea că „democrația-populară" era singura aptă să concretizeze programul acelor visători de la mijloc de veac XIX. Aș încheia zicând doar că ultima reușită a colegului nostru Mihai Chiper onorează și reprezintă pe deplin Departamentul de istoria culturii din Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", mie revenindu-mi doar plăcerea de a o recomanda cititorilor.

Andi Mihalache

ALEXANDRU ZUB, *M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*, București/Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, 344 p.

Cum nu se putea mai bine, *bicentenarul Kogălniceanu* a fost marcat de Alexandru Zub cu o nouă carte consacrată marelui „învățat" și om de stat. Acum câțiva ani, cu același subtitlu de *Studii și note istoriografice* și la aceeași brăileană Editură Istros, atașată benefic, prin sârguința Profesorului Ionel Cândea, Editurii Academiei Române, a mai apărut o carte a distinsului istoric ieșean, dedicată „polihistorului" Nicolae Iorga. Noua carte ar putea fi considerată într-o anumită „serie zubiană", cu titluri de gen eseistic sau notațional, precum *A scrie și a face istorie*, *Biruit-au gândul*, *Implicații istoriografice la Junimea*, *Vasile Pârvan – dilemele unui istoric*, *Cunoaștere de sine și integrare*, *Istorie și finalitate*, *Eminescu – glose istorico-culturale*, *Clio sub semnul interogației*, *Cantemiriana* etc. După cum, aceeași nouă carte s-ar cuveni să fie considerată și prin raportare la celelalte, una mai valoroasă decât alta, tot de Alexandru Zub și privindu-l pe „marele Kogălniceanu". Acele cărți, de la monumentala *Kogălniceanu istoric*, susținută de o acribioasă *biobibliografie*, la *Kogălniceanu – fondator al României moderne* și editarea volumului *Kogălniceanu. Opere – Scrieri istorice*, l-au impus, încă de prin anii '70 ai secolului trecut, pe autor, în prim-planul istoriografiei române contemporane. Un atare loc seniorial, studiosul de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ținută clasică și l-a consolidat prin încă multe și deosebit de valoroase contribuții istoriografice, de la „instrumente de lucru", volume tematice și ediții critice la exemplare exegeze, precum *Vasile Pârvan – efigia cărturarului*, *A. D. Xenopol – istoriografia română la vârsta sintezei*, *De la istoria critică la criticism*, *Istorie și istorici în România interbelică*, *Istoriografia română sub dictatură*, *Discurs istoric și tranziție*. Toate asemenea contribuții, deodată, se înțelege, cu cele privindu-l pe Kogălniceanu, se constituie într-o autentică sinteză de *istorie a istoriografiei române*.

A cuvânta, așadar, despre noua carte a lui Alexandru Zub, dedicată lui Kogălniceanu, nu poate fi decât un lucru reconfortant, dar și copleșitor. Simpla lectură a cărții reconfortează, prin claritatea discursului, bogăția de date și idei, acuratețea expresiilor și iluminata dreaptă judecată. Cititorul se vede însă confruntat cu probleme de cunoaștere istoriografică, simțindu-se adeseori copleșit de exigențele decelării valorice a cărții în orizontul unei opere de autor dispuse prin titluri și tematici în mod constelar, și nu disparat ori repetitiv, cum frecvent se întâmplă la istorici din zilele noastre. Pe mai ales cititorul avizat asupra vieții și operei lui Kogălniceanu, cartea de specială referință, aici, îl conduce, aproape ca de la sinea lecturii ei, spre altele, de Alexandru Zub, și nu numai de acesta, pe teme de istorie modernă.

Cum însuși autorul mărturisește, cartea a rezultat dintr-o „strângere laolaltă, editorial, a unor contribuții personale, risipite în diverse publicații, greu de găsit astăzi până și în marile biblioteci". Ea s-a asimilat și întâmplării omenești că „aniversările cu sens înalt simbolic solicită mai intens atenția istoriografiei". Printr-un liant auctorial de finețe, *studiile* și *notele* par situabile în cinci sau șase părți tematice, neintitulate. Cele dintâi i s-ar bine-cuveni titlul *Sentimentul istoriei*, în răsfrângerile căruia, la 1867, tânărul Zub „a văzut" personalitatea lui Kogălniceanu. Paragraful de început al textului de atunci ar putea fi „socotit", în vederile autorului, „și azi ca o sugestie valabilă": „Rememorând lunga țesătură de fapte și atitudini care fac din Kogălniceanu un precursor și un ctitor venerabil, biograful constată că ceea ce i-a stimulat mai ales energia combativă, ceea ce i-a dat tărie în înfruntarea asperităților inerente unei epoci de radicale prefaceri, a fost un profund sentiment al istoriei, trăit cu fervoare unică și înfățișat generațiilor mai tinere ca o sursă de energie și un criteriu de valorificare a propriilor acte. Istoric și om politic animat de idei avansate, adesea surprinzător de noi pentru vremea și țara sa, literat și ziarist de prestigiu, oricare ar fi ipostaza realizării sale, Kogălniceanu ni se înfățișează conștient de valoarea momentului și actelor proprii, pe care le proiectează pe fundalul istoriei. Poate niciunul din marii noștri bărbați n-a trăit sentimentul acesta atât de acut și n-a ținut să-și considere fiecare gest în perspectiva timpului. Apelul frecvent la mărturia istoriei și la judecata viitorului apare, în această lumină, cu totul firesc. E o tentativă permanentă de integrare a înfăptuirilor prezente în cadre de bronz ale istoriei, înțeleasă ca o *magistra gentium* și ca un tribunal infailibil" (*Kogălniceanu și sentimentul istoriei*). Sub semnul lui Clio, au fost reevaluate scrieri ale lui Kogălniceanu de pe la 1846, cu deosebire *Moldavie. Récit des troubles de Jassy pendant les journées du 24, 25, 26 Janvier 1846, publié par Georges Dairnvaell*, Paris, Edmond Albert, „un protest, conservat fragmentar, contra abuzurilor administrației lui Mihail Sturdza". A fost relevată și colaborarea lui Kogălniceanu cu episcopul Melchisedec, dată și de broșura *Jertfa pentru unirea Principatelor*, din iunie 1856, cu „larg răsunet în epocă" (*Kogălniceanu și Melchisedec*). Altor scrieri, de la 1848, din Epoca Unirii, de la 1867−1869 și 1882, le-a fost clarificată paternitatea kogălniceneană și semnificația lor, la interferența argumentului istoric cu „facerea politicii" (*Scrieri necunoscute ale lui M. Kogălniceanu*; *Cugetul țării și Steaua Dunării* etc.).

Deosebit de interesantă este partea cărții ce redă „întâlniri" ale lui Kogălniceanu, în idei și convingeri, cu înaintași, contemporani și urmași ai săi, mai toți personalități de prim rang ale culturii sau chiar ale înfăptuirii publice moderne. Între Kogălniceanu și A. D. Xenopol, „întâlnirile" au avut semnificații aparte. Din școli cam asemănătoare, ambii și-au însușit bine „miezul juridic" pentru abordarea unor mari probleme ale trecutului istoric ori implicarea în dezbateri asupra cursului societății moderne. Momentan, în 1866, „s-au întâlnit" în viața parlamentară, pentru ca, peste doar cinci ani, la Putna, să se numere amândoi printre cei ce au scris o pagină aparte în cronica celebrațiilor naționale. Xenopol i-a urmat lui Kogălniceanu la Academia Română, acolo unde, cel ce deschisese, în 1843, noi orizonturi ale istoriografiei noastre moderne, a avut rolul decisiv în premierea monumentalei *Istorii a Românilor în Dacia Traiană* (*A. D. Xenopol și*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

M. Kogălniceanu. Marginalii). Din perspectiva „cercetării comparate a două personalități", a putut fi relevat faptul că N. Iorga l-a considerat pe Kogălniceanu „deschizătorul său de drum", atât la nivelul preocupărilor culturale, cât și la cel al considerării rostului națiunii moderne, ca entitate „organică", pretabilă mai curând „lucrării de sine", fundamental creatoare, decât „fracturilor istoriei" (*Kogălniceanu și Iorga – note istoriografice*). De la mare distanță temporală, „o dublă analogie" a legat, „în gândul" lui Al. Zub, „numele lui Cantemir de acela al lui Kogălniceanu", una privind „relativa similitudine a epocilor în care le-a fost dat să acționeze pe tărâm politic", iar o alta ținând de „efortul cărturarilor de a-și recomanda țara și poporul lumii din afară" (*Cantemir și Kogălniceanu*). Preocupări de istorie eclesiastică au făcut ca „să se lege" și numele lui C. Erbiceanu (*O scrisoare a lui C. Erbiceanu − 1880*) sau cel al lui N. Cartojan, pe coordonate „ale studiilor" (*N. Cartojan și studiile despre Kogălniceanu*), de numele lui Kogălniceanu. Din „școala Ranke" și-au luat repere esențiale, cum probează Al. Zub, mai ales Kogălniceanu și A. D. Xenopol, pentru studiul veridic al istoriei și perceperea nuanțată a „timpurilor noi", cu prioritate la dimensiunea culturală a acestora (*Ranke și spiritul organicist al culturii*).

Activitatea politică a lui Kogălniceanu și puternica rezonanță a numelui acestuia în *posteritate* (*Un nume pentru eternitate*) au beneficiat de comentarii pigmentate cu expresii de rară finețe, dar și străbătute de buna măsură a judecăților. Incursiuni reconstitutive ori imaginative spre arealuri mirifice (*„Istoria, după Biblie..."*; *Un demers imagologic – „Spania"*) l-au surprins pe Kogălniceanu mult încercat, după propria sa mărturisire, de două mari „fascinații", cunoașterea trecutului istoric și „priveliștea lumii". Iar unui atât de ilustru „personaj", autorul cărții de față, prin studiile și notele „strânse laolaltă", lasă să se înțeleagă că i se mai pot consacra gesturi și cuvinte cărora la *bicentenar* li se cuvin și sensuri celebrative.

Gheorghe Cliveti

ALIN CIUPALĂ, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iaşi, Editura Polirom, 2017, 318 p.

Lucrarea la care mă refer este, de fapt, o carte pe care eu aş fi vrut să o scriu. Din fericire, ea şi-a găsit la timp autorul potrivit, bine cunoscut pentru competentele sale incursiuni în domeniu: *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public şi privat* (Bucureşti, Editura Meridiane, 2003); *Despre femei şi istoria lor în România* (Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2004); *Istoria femeii din România în documente, 1866−1918* (Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2008). Nu este singura direcţie de investigaţie a profesorului Alin Ciupală, de la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti, care s-a preocupat, de-a lungul timpului, de fenomene definitorii ale modernizării româneşti; ceea ce explică, o dată în plus, complexitatea şi acuitatea analizei sale.

Cartea are o structură incitantă, care nu copiază tipicul consacrat al colajelor mini-biografice, grupate cronologic pentru „a umple" subiectul enunţat. Autorul şi-a organizat expunerea în câteva capitole bine gândite: *Războiul cel Mare văzut de femei*; *Dragoste, sexualitate, erotism*; *Luptătoarele*; *Regina*; *Eroina*. Volumul beneficiază şi de o bogată ilustraţie, foarte puţin sau deloc vehiculată; din păcate, este exclusiv alb-negru, ceea ce reduce impactul preconizat al imaginilor.

Există o explicaţie istorică pentru această opţiune, la care autorul ţine în mod special: anii Primului Război Mondial au însemnat, între altele, un adevărat triumf al cărţii poştale. Se pare că au circulat atunci, în toate ţările implicate, un număr absolut impresionant de exemplare (între 40 şi 80 de milioane!?). Ele îndeplineau variate funcţii, dincolo de cea obişnuită, de informare concisă şi (poate) mai rapidă. În analiza de faţă, ele sunt valorizate ca instrumente de propagandă, ca piese utile colectării de fonduri în favoarea militanţilor; mai pot ilustra, de pildă, modul cum îşi exprimau răniţii recunoştinţa faţă de îngrijirea medicală primită, cum se creau şi se păstrau legături între prizonieri şi familiile lor, între soldaţi şi „naşele" lor de război etc. Autorul a fost, probabil, stimulat de propria sa colecţie de cărţi poştale, suficient de coerentă în sine, pentru a-i sugera un flux inedit de reflecţii şi interogaţii.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Vorbind despre sursele istorice apelate, notăm faptul că Alin Ciupală face trimitere la o bibliografie absolut impresionantă, bine organizată în funcţie de variatele categorii de izvoare. Adăugând şi acribia notelor explicative ce însoţesc textul principal sau lista de ilustraţii, ghidul cronologic de iniţiere în factologia epocii sau indicele de la finalul volumului, înţelegem că avem de-a face cu o lucrare redactată cu toată acribia profesionistului, probând maturitatea unui istoric bine exersat, atât ca cercetător, cât şi ca profesor.

Volumul ne propune o întrebare-cheie: *cum a fost războiul pentru femei?*; cum au văzut viaţa şi moartea din jurul lor?; cum s-au văzut pe ele însele în acei ani de frământări?; cum au participat (sau nu?) la acţiunile direct legate de supravieţuire?; cum au trăit negările, tăcerile, inamiciţiile, acuzaţiile, vinovăţiile, ironiile şi eroismele? Este o întrebare-fluviu, poate prea solicitantă pentru un lector comod. Dar autorul ne avertizează că luptele nu s-au încheiat odată cu înfruntările armate; consecinţele anilor de confruntări efective, deşi nu fac obiectul direct al cărţii, trebuie avute şi ele în vedere, pentru a înţelege mai bine, retroactiv, semnificaţia celor petrecute atunci. Între altele, autorul ne reaminteşte că mai discutăm şi acum dacă şi cum Marele Război a contribuit la evoluţia proceselor de emancipare feminină din anii următori.

Deşi cititorii sunt invitaţi, prin titlu, la o retrospectivă asupra realităţilor româneşti, aceasta este doar o probă de realism şi de modestie din partea unui istoric experimentat, care aduce mereu în atenţie şi ceea ce se ştie despre situaţia din alte ţări. De altfel, demersul era inevitabil, căci studiile pe această temă sunt mult mai detaliate, mai documentate şi chiar mai voluminoase decât timidele încercări autohtone.

Ceea ce a găsit autorul în avalanşa informaţiilor de epocă, a însemnărilor personale şi a relatărilor retrospective – pe de o parte, poate, excesive cantitativ, pe de altă parte, redundante, incomplete, cosmetizate sau contradictorii – este definitoriu pentru viziunea cărţii sale: un fel anume de a trăi, de a vedea şi de a rememora războiul, specific „părţii feminine".

Fiind, în mod tacit şi perpetuu, implicate în asigurarea fluxului obişnuit al vieţii, ele au continuat să *îşi facă datoria*; în ciuda sau chiar profitând de anormalitatea şi anomaliile războiului. Aceasta a fost, în esenţă, *participarea* lor la război, personalizat-emblematică ori, dimpotrivă, asociativă şi instituţionalizată. A fost loc pentru excepţii eroice mult vehiculate propagandistic, gen regina Maria ori sublocotenentul Ecaterina Teodoroiu; dar specificul anilor respectivi a fost dat de faptul că iniţiativele particulare au tins spre o coagulare fără precedent, valorificând solidarităţi deja exersate prin practici sociale, instituţionale şi culturale de circulaţie internaţională.

În primul capitol, *Războiul cel Mare văzut de femei*, autorul a căutat exemplaritatea unor „voci" feminine din epocă, active chiar şi înainte de intrarea efectivă a României în operaţiunile militare. A identificat un nucleu discursiv relevant, dominat de surorile Tereza şi Eleonora Stratilescu − principale animatoare ale societăţii *Uniunea Educatoarelor Române* şi ale publicaţiei aferente, revista „Unirea Femeilor Române". Am putea rezuma idealul asumat aici prin formula *Datoria patriotică a gospodinelor* (articol publicat de Eleonora Stratilescu, în decembrie 1915). Astăzi, la peste un secol distanţă, este o deviză uşor de ironizat, părând doar generos-naivă. De fapt, iniţiativele autoarelor se raportau destul de combativ la clişeele epocii. Textele lor ilustrau secvenţe discursive naţionaliste, feministe, de activism social şi cultural; nu lipseau atacurile deschise împotriva alterităţilor (evrei, bolşevici, „străini" în general ş.a.) sau a celor care nu îşi asumau tranşant *datoria* momentului.

În miezul dezbaterilor şi al schimbărilor dramatice care bulversau lumea de atunci, autorul a observat că *solidaritatea era înţeleasă drept sursă a egalităţii* − solidaritate de clasă şi de gen, dar, în primul rând, naţională şi etnică. Va reveni asupra acestui aspect, ilustrând posibilele variabile ideologice, sociale, culturale, confesionale ale colaborării, animozităţilor sau a compromisurilor, vizibile în activitatea diferitelor personaje invocate în capitolele următoare. Ce a însemnat Marele Război pentru viaţa intimă a celor care l-au traversat? Iată o întrebare la care istoriografia noastră sigur nu s-ar fi aşteptat, dar la care autorii occidentali au căutat deja răspunsuri, în ciuda nelipsitelor pudibonderii mai vechi sau mai noi. Alin Ciupală caută diferite tonuri ale acestei interogaţii, în capitolul despre *Dragoste, sexualitate, erotism*.

Deşi puternic zguduită de război, societatea a păstrat convenţii şi repere destul de stabile în privinţa a ceea ce se putea numi, atunci, *intimitate* − noţiune centrată, în mod tradiţional, în jurul

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

femeilor. Dar totul s-a complicat prin noile proximităţi create de amploarea confruntărilor; surorile medicale şi „doamnele” auto-instituite în funcţii de caritate, cercetaşele, soţiile ofiţerilor, chiar şi figurile princiare ale vremii (în frunte, bineînţeles, cu regina Maria) s-au apropiat brusc şi masiv de viaţa unor întregi contingente de bărbaţi, care, în mod normal, nu ar fi avut aproape nimic de-a face cu ele. Pe de altă parte, personajele feminine familiare – logodnice, soţii, mame, surori – au rămas, pentru mult timp sau chiar pentru totdeauna, departe de protecţia masculină consacrată, dezirabilă şi inevitabilă. Perindarea armatelor în teritorii civile a creat distorsiuni grave, în numele forţei brute a celor înarmaţi, a nevoii de supravieţuire a civililor, ba chiar şi a sfidării normelor sau a ierarhiilor în uz, de către toţi profitorii vremurilor tulburi.

Autorul a reuşit un echilibru convingător între toate aceste registre, punctând foarte bine epoca: patriotismul mutat în judecăţi publice asupra moravurilor intime; condiţionări culturale sau de status social ale deviaţiilor admise (căsătoriile cu ofiţeri inamici, de exemplu, puteau fi tolerate, dar nu şi invitarea lor la diferite evenimente resimţite ca fiind „patriotice”); asocierea obsesivă a relaţiilor pasagere (inclusiv a prostituţiei) cu spionajul (adevărată psihoză colectivă).

Războiul a adus în prim plan, firește, *Luptătoarele*, cărora li se consacră un capitol aparte. Nu în sensul la care ne-am gândi astăzi, de luptă efectivă cu arma în mână, ci de participare complementară, auxiliară, dar nu lipsită de pericole şi de o tensiune psihică aproape inacceptabilă pentru majoritatea celor implicate. Practic, femeile au transformat rutina, munca şi orice fel de *datorie* într-o luptă cu ineditul situaţiilor ivite, cu limitările proprii, cu lipsurile de tot felul, cu bolile şi cu moartea.

Surorile medicale înrolate voluntar în diferite locaţii sanitare erau, de obicei, persoane educate, bine situate social, care se oferiseră să intre în ritmuri de efort, responsabilitate, deprivare, obedienţă şi recalificare profesională, ce le erau complet străine. Pentru doamnele din *lumea bună* (cum era Yvonne Blondel, de pildă, fiica fostului ambasador al Franţei în România, căsătorită pe atunci cu un aristocrat român), războiul le-a adus realmente o altă viaţă. Unele doar au mimat implicarea (sau au fost acuzate de aşa ceva), dar a existat un consens evident asupra necesităţii de a uşura suferinţele celor aflaţi în luptă, ca şi ale populaţiei civile. S-au găsit şi moduri mai ofensive de exprimare a devotamentului pentru patrie, prin sfidarea ocazională ori sistematică a normelor ocupaţiei străine, ceea ce a atras pedepse inedite asupra vinovatelor; cel mai cunoscut exemplu este cel al Sabinei Cantacuzino (sora mai mare a lui Ionel Brătianu), exilată de autorităţile germane la mănăstirea Pasărea.

În afara implicării personale în ajutorul dat celor răniţi, mutilaţi, bolnavi şi pauperi (militari sau civili), autorul ne prezintă munca de organizare, de persuadare şi de aprovizionare derulată de multe soţii ale reprezentanţilor corpului diplomatic, ca şi de unele reprezentate ale comunităţilor româneşti (şi nu numai) din străinătate. Exploatând fondul arhivistic al Comitetului de Cruce Roşie Român de la Paris − instituţie organizată, în esenţă, de Ana Lahovary, soţia ministrului român din capitala Franţei (Alexandru Em. Lahovary) −, autorul surprinde incredibila complexitate a muncii de propagandă, colectare de fonduri, achiziţionare de materiale necesare, recrutare de personal tehnic şi medical. O altă organizaţie de *luptă* a fost Societatea Ortodoxă Naţională a Femeilor Române (înfiinţată în 1910). Condusă de Alexandrina Cantacuzino, a desfăşurat o muncă susţinută chiar în plină ocupaţie inamică, în Bucureşti şi nu numai. Demersurile sale au fost curajoase, iar pentru că a sesizat public unele abuzuri ale germanilor, a fost şi ea sancţionată cu o scurtă perioadă de izolare. Să nu uităm însă că, prin relaţiile sale de familie şi contactele sociale de care beneficia, se plasa, de fapt, în aria cumva protejată a unor opţiuni politice şi culturale pro-germane (patronate de Al. Marghiloman); ceea ce i-a şi permis, de fapt, să desfăşoare o activitate caritabilă laborioasă. Situaţia ei nu era singulară; Alexandrina Cantacuzino ilustrează doar unul dintre paradoxurile participării femeilor la ceea ce ele considerau a fi *lupta lor* pentru victoria cauzei româneşti.

Ce s-ar mai putea spune despre regina Maria în anii războiului (căreia autorul îi dedică un capitol întreg), după ce s-au publicat atâtea mărturii contemporane şi postume despre ea? A fost, fără îndoială, nu doar un simbol naţional incontestabil, dar şi un actor major al întregului angrenaj politic, militar, diplomatic, social şi instituţional, care a funcţionat în felurite ritmuri şi locaţii, pe toată durata, dar şi imediat după Marele Război. Capitolul dedicat reginei are o derulare aproape

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cinematografică; regina se vede pe sine în contextul istoric dat, îi evaluează pe cei din jur, se bucură să-şi găsească parteneri de dialog (energici, utili, rezonabili); se enervează pe cei care o blochează (uneori inconştient), apoi insistă, îşi recunoaşte eşecurile, revine, impune, sfidează norme şi majorităţi inerte, încearcă să nu uite, să farmece, să inventeze din nimic resurse şi moduri de comunicare. Se poate spune că a dus, realmente, în toţi acei ani, *războiul ei*, în care duşmanii şi aliaţii, ba chiar propria familie, au solicitat-o deopotrivă, pe toate căile. Autorul dovedeşte aici, din plin, importanţa şi complexitatea legăturilor personale, care transgresau instituţii, cutume, tabere ori distanţe greu de acoperit. Acest „film" nu este un elogiu necondiţionat; destule accente critice, care se fac ecoul epocii, îşi pun personajul în faţa propriilor slăbiciuni sau erori; dar suma tuturor străduinţelor sale depăşeşte, fără nicio îndoială, orice i s-ar putea reproşa.

În ultimul capitol, *Eroina*, Alin Ciupală ajunge, inevitabil, la cazul Ecaterinei Teodoroiu. Fiind interesat, mai ales, de interpretare şi nu de factologie, autorul parcurge sumar datele foarte vehiculate ale biografiei şi posterităţii sale. Deşi concis, textul aduce totuşi informaţii relevante: nu a fost singura femeie-soldat din acei ani de război; nu a avut funcţie efectivă de comandă, ci onorifică, beneficiind de consideraţia acordată unui ofiţer; acceptarea sa în rândurile soldaţilor s-a datorat unor intervenţii personale „cu greutate" (din partea prinţului moştenitor Carol I şi a generalului Ernest Broşteanu); eforturile de a i se construi o posteritate eroică au început imediat după ce şi-a pierdut viaţa în luptă, continuând de-a lungul deceniile următoare, inclusiv printr-o anchetă ordonată de armată. În mod paradoxal, eroizarea a avut succes prin masculinizarea Ecaterinei şi prin singularizarea cazului său; ceea ce o plasează, cumva, în afara investigaţiei principale asumate de autor, plecat pe urmele modalităţilor *feminine* de participare la război.

Volumul nu dictează concluzii, dorindu-şi deschiderea unui subiect multifaţetat, încă subevaluat şi subcercetat în România. Autorul însuşi semnalează multe necunoscute, care ar merita atenţie pe viitor; şi nu neapărat legate de istoria femeilor, ci de aceea a Marelui Război, în general. În fapt, dacă ar fi să propunem – în locul său − o concluzie, ar fi aceea că femeile au activat mereu împreună, similar, complementar sau în prelungirea activităţilor desfăşurate de bărbaţi. Că au existat unele abordări specifice, nu se mai poate nimeni îndoi, dar istoria femeilor nu are nicio relevanţă dacă urmărim cu obstinaţie *doar* faptele lor; sau, mai rău, să reducem o epocă la veşnica dualitate masculin/feminin.

Pentru cititorii aflaţi în căutare de spectaculos, cele mai sus pomenite nu converg către un final convingător. Nu putem reda aici bogăţia informaţiilor şi calitatea reflecţiilor din paginile cărţii; astfel încât lăsăm tuturor plăcerea de a lectura, cu răbdare şi încântare, volumul prezentat, încercând pe cont propriu şi o posibilă continuare a ipotezelor propuse de autor.

Cătălina Mihalache

ANCA FILIPOVICI, *Cărturarii provinciei. Intelectuali şi cultură locală în nordul Moldovei interbelice*, Iaşi, Institutul European, 2015, 230 p.

Autoarea volumului la care ne referim este din Botoşani, dar a absolvit Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj şi este cercetătoare la Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, din aceeaşi localitate. Această identificare ne ajută să înţelegem, de la început, că avem de-a face cu un autor real pătruns de propriile sale teme de cercetare; în aceste pagini ea valorifică, în principal, teza de doctorat (coordonată de profesorul Toader Nicoară), aprofundată ulterior prin temele de cercetare asumate − istoria tinerilor şi a educaţiei, istoria evreilor din România, istoria locală şi regională.

Ceea ce face ca lucrarea de faţă să aibă o relevanţă cu totul aparte în peisajul nostru istoriografic este curajul de a aborda un subiect pe cât de profund în realitate, pe atât de banalizat de practicile istoriei culturale autohtone. Plină de miez dar, de obicei, ratată prin abordările stereotipe de uz curent, problema (auto)definirii intelectualilor şi a orizontului de recunoaştere în care evoluează îşi găseşte în aceste pagini o privire cu adevărat critică şi un exerciţiu de aplicabilitate bine construit. Autoarea a ales, de la început, zona incomodă din afara panteonului de „consacraţi" şi s-a concentrat asupra trecerii de la tradiţionala invocare de „personalităţi locale" – literatura

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

oscilând între biografie, encomiastică, necrolog, dare de seamă ş.a. − la interogarea variabilelor sau – dimpotrivă – a determinismelor care fac posibilă existenţa lor.

Două noţiuni-cheie se confruntă în această redefinire a unui capital cultural şi identitar major: provincia/istoria locală şi „cărturarul”/intelectualul activ, vizibil (şi util) comunităţii. Fiecare în parte ascunde veritabile capcane metodologice şi invită la schimbări repetate ale registrelor şi metodelor de cercetare, ceea ce puţini specialişti români au făcut, convingător, în ultimele decenii (Alexandru Duţu, Lucian Nastasă-Kovacs, Mihai Dinu Gheorghiu).

În ceea ce priveşte prima noţiune amintită, Anca Filipovici ne arată, alături de autorii consacraţi ai istoriografiei internaţionale, cum se pot opera distincţiile între *local* şi *regional*; cum se delimitează o zonă coerentă cultural, instituţional şi geografic, cel puţin pentru o anume epocă (în acest caz, interbelică); sau, pur şi simplu, de ce ar merita să facem asta? Ultima întrebare ar fi inutilă în alte spaţii (german, britanic, francez), deosebit de respectuoase cu ideea de valoare în sine a specificului local; din păcate, în România, încă mai este nevoie de argumentaţie şi de asumarea preventivă a unei modestii retorice în faţa ***marii istorii*** naţionale.

Al doilea termen de referinţă al cercetării, ***cărturarul***, nu este, nici el, un *topos* facil. Istoricii şi-au pus în varii moduri întrebarea: *ce însemna un intelectual*, într-o epocă sau alta, într-o anume societate? Autoarea alege o delimitare pragmatică: intelectualul este acea persoană care atinsese un nivel de studii cel puţin secundar (dar nu de puţine ori chiar universitar) şi care profesa în domenii cu amprentă culturală: fie ea normativă (şcoală), asociaţionistă (presă, societăţi culturale) sau individual-creativă (literatură ficţională, de obicei; mai puţin ştiinţifică). Este personajul care creează şi întreţine *atmosfera culturală* a oraşelor în care trăieşte; în acest caz, este vorba despre Botoşani, Dorohoi, Fălticeni, Suceava, Rădăuţi, Siret, Câmpulung Moldovenesc, Gura Humorului şi Vatra Dornei. Oraşe care, privite dinspre orice fel de capitală, pot părea inexistente; şi care pot, la rândul lor, ignora cu superbie Metropola, acuzată de superficialitate, lipsă de respect pentru tradiţie, oportunism ş.a.

Autoarea îşi propune să cerceteze două ***pattern***-uri majore: *educaţia ca mecanism de formare a intelectualilor din nordul Moldovei* (interbelice) şi ce a însemnat *„localismul creator”, producţia intelectuală* promovată în acest mediu. Poate că alăturarea celor două dimensiuni nu este singura sau cea mai recomandată cale de abordare a temei istorice propuse. Dar este foarte apropiată de modul în care înşişi „cărturarii” pomeniţi se identificau, se legitimau reciproc, se grupau şi se manifestau public; în primul rând, prin absolvirea unei şcoli foarte respectate în comunităţile respective. Continuarea traseului profesional ca dascăl în acelaşi tip de instituţie era cea mai sigură cale de confirmare a capacităţii intelectuale şi a respectabilităţii sociale. Dar nu era suficientă dacă nu trecea graniţele activităţilor regulamentare; un cerc de lectură, participarea la revista şcolarilor, implicarea în organizarea unor spectacole artistice cu oarecare pretenţii şi, neapărat, prezenţa în presa locală, erau primii paşi pe scena intelectuală locală. Pentru că *nu orice deţinător de diplomă era un intelectual* – aşa cum ar crede mulţi. Poate că identificare lor ca *producători culturali* este puţin derutantă pentru cititori, dar ea ajută la punerea investigaţiei în termeni cantitativi şi prosopografici.

Provincialismul este, de obicei, o insultă. El se distribuie gradual, dinspre un anume centru, către cei nefrecventabili din perspectiva criteriilor centralizate de validare. Surpriza este că fiecare pol de autoritate depinde, aproape invariabil, de un altul. Există mereu un Centru mai seducător, mai plin de forţă, aşa cum periferia este o zonă în continuă mişcare, diluând urbanitatea şi elitismul intelectual până la negare. Şi există mai multe „provincii” în Provincie. Pe de altă parte, se remarcă un fenomen paralel, cel al de-provincializării: nume „mari”, care au ieşit din orbita orăşelului propriu, au intrat în circuitul naţional sau internaţional al culturii, dar sunt încă revendicate ca personalităţi locale, ca fii ai obştii, ca absolvenţi de marcă. Ei sunt deopotrivă modele maximale de reuşită, dar şi de „trădare” a spiritului locului.

Primul capitol, *Pe urmele identităţii cărturarului din provincie*, exemplifică registre de cercetare majoră: ce a însemnat educaţia unui astfel de personaj; cum se capitaliza social acel statut de *„boier al minţii”*; cum se afirmau public producătorii (şi consumatorii) de idei, de cultură; cine erau cei care formau *inteligenţia*, intermediind şi difuzând Marea Cultură într-un peisaj la rigoare modest. Profesional, vom găsi o gamă largă de practicanţi, de la învăţători la

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

jurnalişti, de la istorici amatori până la avocaţi, medici, ingineri sau actori. Ce au ei în comun este faptul că, cel puţin, se folosesc de o anumită cultură umanistă, dacă nu o şi practică în mod constant. Ei au, în plus, predispoziţia de a o alimenta cu producţii proprii. Rămase, de obicei, în rubrici nespectaculoase de literatură/artă minoră sau istorii locale, astfel de creaţii au avut adesea un remarcabil impact de moment, cel puţin în mica lume a vârfurilor locale şi a celor atenţi la prestaţia lor. În cuvintele autoarei, „au transformat populaţia în public".

Ceea ce ne reţine în mod special atenţia în acest prim capitol este punerea în discuţie a modului de raportare a intelectualilor la acel îndepărtat (fizic şi cultural) Centru. Provincia este sufocantă; dar, poate şi din orgoliu, cărturarii din târguşoarele uitate de lume îşi găsesc propriile atuuri. Citând o autocaracterizare de epocă (a lui C. D. Fortunescu), „provincialul om de litere se lasă mai puţin influenţat de modele schimbătoare şi de coteriile Bucureştilor […], fiind mai studios, ne pripit la lucru, capabil de a alege prin sine"; aşadar, mai profund şi mai puţin arivist. Totuşi, cei care au şansa de a se afirma dincolo de un areal redus şi ajung la o deprovincializare apreciabilă, rămân un model tacit al majorităţii. Iar nordul Moldovei a excelat în astfel de exemple, oferind ţării mari clasici, monumentalizaţi din plin pe meleagurile lor de origine (Mihai Eminescu, Ion Creangă, Nicolae Iorga, George Enescu, Ştefan Luchian ş.a.).

Într-un stat centralizat, cu ierarhii valorice tăioase, „ofensiva culturală a centrului" este imposibil de evitat; tendinţele literare, politicile educaţionale, curentele artistice, emanate şi confirmate de capitală, sunt imposibil de ignorat. În acest schimb de priviri şi emoţii, complicat ţesute între Centru şi periferii, „localismul creator" (după formula criticului literar Alexandru Dima) a fost o armă eficace, chiar cu riscul accentuării unui tradiţionalism oricum larg acceptat. Pe de altă parte, deşi Capitala se alimenta din acest rezervor intelectual, nega şi ridiculiza acid multe dintre iniţiativele locului, pe un ton adesea consonant cu propriile autocritici: „grupările culturale din provincie sunt inutile", iar multe dintre asociaţii păreau doar un prilej de întâlnire între „fete amorezate şi imberbi pretenţioşi" (Teodor Scarlat); „cercuri fără însemnătate în care mişună ambiţia, intriga şi spiritul regionalist rău înţeles" (Ion Valerian). Puţin erau generoşii care să admită că, din provincie, pot să răsară valori remarcabile (Mircea Eliade, Mircea Streinul), dar chiar şi aşa, validarea lor avea în subtext urmarea unui curs firesc al afirmării, spre Capitală. Se pot discuta multe aspecte ale dependenţelor reciproce între centre şi periferii (autoarea ne trimite, de pildă, spre lucrarea lui Virgil Nemoianu, *O teorie a secundarului: literatură, progres şi reacţiune*), dar paginile următoare ne apropie de laturi mai aplicate ale investigaţiei propuse.

Capitolul al doilea, *Ambianţa culturală în Nordul Moldovei*, trece în revistă principalele instituţii culturale din oraşele menţionate anterior, iar panorama astfel reconstituită este chiar surprinzătoare; nu erau deloc târguri „moarte", aşa cum poate le vedem acum sau le vedea o Capitală străină de viaţa lor măruntă. Deşi nu regăsim între ele un centru universitar precum Iaşul, aveau suficiente resurse pentru a colora un peisaj cultural divers şi consistent. Se pot chiar distinge diferite ipostaze ale intelectualilor de provincie, profesionişti şi animatori culturali, iar autoarea ne propune o evidenţă amănunţită a acestora, punctând personaje-cheie şi profiluri reprezentative.

Cel de-al treilea capitol, *Intelectualul provinciei în formare. Reţeaua de învăţământ secundar interbelic din nordul Moldovei*, este şi cel mai amplu. Justificarea autoarei este aceea că „liceele şi-au depăşit rolul formator-educativ, devenind, alături de societăţile culturale şi revistele locale, instanţe implicate social, creatoare de ambianţă culturală". Propunând în deschidere o privire sintetică asupra politicilor educaţionale interbelice (care cultivau „intelectualismul" sau acceptau un anume localism didactic, de exemplu), autoarea continuă cu o suită de monografii concise ale principalelor licee şi şcoli secundare de fete din oraşele luate în evidenţă. La finalul acestui parcurs, Anca Filipovici revine asupra unei perspective de ansamblu a populaţiei şcolare din zonă, punctând tendinţele probate (în termeni cantitativi, măsurabili), dar şi percepţiile ori suspiciunile contemporanilor: teama că fetele vor depăşi ca număr absolvenţii băieţi, că toţi liceenii alergau după diplome şi sinecuri plătite de stat, că statul îşi risipea resursele şcolare în detrimentul unui progres social, cultural şi economic real etc.

Autoarea nu evită subiectul delicat al interferenţelor între viaţa politică din epocă − adesea agitată, marcată de orientări extremiste − şi cea şcolară. Tineretul şcolar a fost o victimă predilectă a tentaţiilor antisemite din nordul Moldovei, dar existau şi alte oferte de implicare, mai puţin agresive:

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cercetăşia sau participarea efectivă la manifestările patriotice ale vremii, special amenajate ca să educe entuziasmul tinerilor în acord cu valorile epocii (naţionalism, ortodoxie, monarhie). Totuşi, nu insistă asupra lor, căci intelectualii de provincie cultivau în mod special neamestecul în partizanate politice, suspecte oricărui cărturar autentic, ostil vremelniciei şi avantajelor materiale (acuză strâns asociată Capitalei).

Cel de-al patrulea capitol, *Intelectualul provinciei la masa de scris. Localism creator în Moldova septentrională*, reia discuţii consacrate despre plasarea interbelicului „între tradiţie şi modernitate", dar insistă asupra atributelor culturale ale provinciei şi a strategiilor de autopromovare pe care le-a probat cu succes; între care se remarcă revistele literare locale (pe care ni le prezintă sistematic). Din nou, autoarea ne aduce în jocul imaginilor şi al oglindirilor reciproce: „[…] cel puţin la nivel teoretic, intelectualul local apărea ca exponent al culturii naţionale autentice, întruchipând personalitatea neangajată politic, activă în câmp cultural, dedicată exclusiv creaţiei". Este acelaşi intelectual care, privit dinspre Capitală, nu convinge neapărat cu valoarea sa *naţională*; este deci lăsat, cu precădere, în registrul provincial al autohtonităţii mai mult sau mai puţin interesante pentru cei care nu o resimt direct.

Ultimul capitol, *Producţie intelectuală nord-moldovenească. Indexare a intelectualilor cu contribuţie scrisă*, face o evidenţă precisă a celor „121 de intelectuali cu contribuţie scrisă sau artistică în deceniile interbelice, 38 din judeţele Vechiului Regat şi 83 din judeţele nord-moldoveneşti din Bucovina". Relevanţa lor a fost aspru judecată; numai 50 dintre ei au intrat în cuprinsul unor lucrări de referinţă naţională, restul fiind cantonaţi doar în dicţionarele şi enciclopediile de personalităţi locale. Marile nume ale vremii au văzut şi mai puţini autori demni de a fi pomeniţi; Eugen Lovinescu se referă la şase dintre ei, iar George Călinescu numai la patru. Perspectivele sămănătoriste au fost mai generoase (Nicolae Iorga aprecia, din acest punct de vedere, 14 dintre autorii enumeraţi), dar şi mai subiective.

Între apologiile (desuete) de uz local şi exigenţele critice ale unui centru cultural imparabil, „cărturarii provinciei" au rămas prizonierii propriei lor vieţi şi ai unor misiuni liber şi modest asumate: de „luminare" şi de activare a unor orăşele uitate de restul lumii. Ceea ce autoarea ne propune *În loc de concluzii*, nu mai poate schimba nimic din această impresie generală. Rămâne doar să ne gândim câţi dintre noi se recunosc ori se resimt aduşi în rândurile acestor intelectuali din marginile marilor mize ale Centrului; cât de mult ne apasă propriile limitări şi în ce măsură putem evada din periferie.

Cătălina Mihalache

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL” ÎN ANUL 2016

Activitatea ştiinţifică a membrilor Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” s-a desfăşurat şi în anul 2016 în conformitate cu normele specifice cercetării academice. Principala coordonată a activităţii ştiinţifice la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” o constituie programele şi proiectele, fiecare dintre ele cu o durată de execuţie ce variază în raport cu tema asumată şi numărul de cercetători implicaţi. Rezultatele cercetărilor au fost valorificate prin intermediul studiilor şi cărţilor de autor, în cadrul volumelor colective, dar şi prin comunicările prezentate la manifestările ştiinţifice naţionale şi internaţionale.

Programul I.a., *Izvoarele Evului Mediu Românesc şi Istorie Socială*, coordonat de dr. Petronel Zahariuc, CS II, cuprinde un proiect:

1. *Documenta Romaniae Historica*, seria A. *Moldova*, vol. XI (1604–1606), editat de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Cătălina Chelcu şi Sorin Grigoruţă, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul I.b., *Instrumente de lucru*. *Repertoriul numismatic românesc. 1822−1859/1867*, coordonat de dr. Viorel Butnariu, CS I, cuprinde un proiect:

1. *Bibliografie numismatică pentru Moldova (1359−1859)*, dr. Viorel Butnariu, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

Programul II, *Stat şi societate în perioada modernizării şi construcţiei naţionale româneşti, secolele XIX−XX*, coordonat de dr. Mihai-Ştefan Ceauşu, CS I, cuprinde trei proiecte:

1. *Modernizarea societăţii româneşti din Bucovina habsburgică. Orizont politic şi cultural. 1848−1918*, dr. Mihai-Ştefan Ceauşu, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2018.

2. *Schimbări de paradigmă în viaţa politică românească (1900−1914)*, dr. Liviu Brătescu, CS II, termen de finalizare 31 decembrie 2018.

3. *Elita conservatoare românească la jumătatea secolului al XIX-lea: Lascăr Catargiu*, dr. Alexandru Gavriş, AC, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul III, *Cultură şi modernizare în România, secolele XIX−XX*, coordonat de dr. Leonidas Rados, CS I, cuprinde şase proiecte:

1. *„Aproape… cetăţeni”. Studenţimea ieşeană în epoca modernă: particularităţi, forme de coagulare, viaţă academică şi implicare politică*, dr. Leonidas Rados, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

2. *Literatura autobiografică românească − sursă a studiilor patrimoniale*, dr. Andi Mihalache, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

3. *Antisemitism economic în Iaşi (1859−1918)*, dr. Mihai Chiper, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

4. *O istorie a inspecţiilor şcolare în România secolului XX. Partea I: Tipuri de documente şi modalităţi de interpretare a lor*, dr. Cătălina Mihalache, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

5. *Reclădirea istoriei. Intenţii privind conservarea şi refacerea monumentelor istorice româneşti în a doua jumătate a secolului XX*, dr. Alexandru Istrate, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

6. *Istoriografia română: de la cronistică la discursul postmodern*, acad. Alexandru Zub, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul IV, *Public şi privat în România secolului XX*, coordonat de dr. Cătălin Turliuc, CS I, cuprinde şase proiecte:

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1. *Metode de obţinere şi stocare a informaţiilor utilizate de Securitate în perioada 1948−1989*, dr. Sorin D. Ivănescu, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

2. *Regimul comunist din România şi drepturile omului. Cazul libertăţii religioase (1965−1989)*, dr. Dorin Dobrincu, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

3. *Activitatea subversivă şi de propagandă a Legaţiei RPR din Washington (1955−1960)*, dr. Paul Nistor, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

4. *Public şi privat în România secolului XX. Asociaţionismul fraternalist în primele două decenii ale secolului trecut*, dr. Cătălin Turliuc, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2018.

5. *„Holocaustul prin gloanţe". Masacrele antisemite din România şi Basarabia comise în vara anului 1941*, Adrian Cioflâncă, CS III, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

6. *România în proiecte de securitate pentru Europa de Răsărit în anii '30 ai secolului al XX-lea*, dr. Bogdan-Alexandru Schipor, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

Programul V, *România în relaţiile internaţionale (secolele XIX−XX)*, coordonat de prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, cuprinde trei proiecte:

1. Proiect fundamental *Documente consulare şi diplomatice străine privitoare la domnia lui Carol I. 1866−1914*; echipa de realizare: prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti (coordonator), dr. Mihai-Ştefan Ceauşu, CS I, dr. Flavius Solomon, CS II, dr. Adrian Bogdan Ceobanu.

2. *Unirea românilor şi emergenţa Europei statelor naţionale*, prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2017.

3. *Marile Puteri, România şi chestiunea neutralităţii (1914−1916)*, dr. Flavius Solomon, CS I, termen de finalizare 31 decembrie 2016.

O altă componentă a activității științifice a cercetătorilor Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" a fost reprezentată de volume de specialitate, fie că vorbim de lucrări de autor sau de volume colective.

a. Volume de autor:

− Marius Chelcu, *Istoria oraşelor din Moldova de la jumătatea secolului al XVI-lea până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Studii şi documente*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2015, 312 p.

− Mihai Chiper, *Pe câmpul de onoare. O istorie a duelului la români*, București, Editura Humanitas, 2016, 356 p.

− Cătălina Mihalache, *Copilărie, familie, şcoală: politici educaţionale şi receptări sociale*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2016, 354 p.

− Cătălin Turliuc, *„Toți în Unu". Alexandru Ioan I și epoca sa*, Iași, Editura Performantica, 2016.

− Alexandru Zub, *Eminescu, glose istorico-culturale*, ediția a II-a întregită, Iași, Editura Junimea, 2016, 224 p.

b. Volume editate și coordonate:

− Gheorghe Cliveti, Ioan Aurel Pop (coord.), *Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări*, Supliment al „Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", LII, 2016, 378 p.

− Gheorghe Cliveti și Gheorghe Cojocaru (coord.), *Constantin Stere. Prozator, publicist, jurist și om politic. 150 de ani de la naștere*, Iași, Editura Vasiliana, 566 pagini.

− Dorin Dobrincu (ed.), „Archiva Moldaviae", [Iași], vol. VIII, 2016, 462 p.

− Claudiu-Lucian Topor, Daniel Cain, Alexandru Istrate (ed.), *Through the Dimplomats' Eyes: Romanian Social Life in the Late 19th and Early 20th Century*, Parthenon Verlag Kaiserslautern und Mehlingen, 2016, 430 p.

− Paul Nistor (ed.), *East European Journal of Diplomatic History*, No 2, December 2015, 270 p.

− Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceauşu (ed.), *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2016, 426 p.

− Alexandru Zub, Bogdan-Alexandru Schipor (ed.), *Români şi cehi în Monarhia de Habsburg/Romanians and Czechs in the Habsbourg-Monarchy*, Supliment al „Anuarului Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", tom LI, 2014, 138 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În afară de programele și proiectele individuale, cercetătorii de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" au participat, în calitate de directori de proiect, membri sau experți științifici, la zece proiecte, dintre care două internaționale.

a. Proiecte naționale:

− Adrian Cioflâncă, proiectul „Tour-Retour 2016−1941, Bucureşti", finanțat de Teatrul Evreiesc de Stat.

− Dorin Dobrincu, director al proiectului UEFISCDI, PN-II-RU-TE-2014-4-2275, cu tema *Construcția regimului comunist: violența politică și lupta de clasă în colectivizarea agriculturii din România, 1949−1962*.

− Sorin Grigoruță, membru în cadrul Proiectului de cercetare *Tezaurul românesc de la mănăstirea Simonopetra – Muntele Athos: documente istorice şi cercetare aplicată*, cod proiect PN-II-ID-PCE-2012-4-0552.

− Alexandru Istrate, membru al proiectului *Foreign diplomats in the Kingdom of Romania. Ways of Socialization and Mundanity Experiences (1881−1914)*, cod PN-II-RU-TE-2012-3-0288.

− Paul Nistor, Școala de vară *Civilizație, istorie și cultură românească. Tinerii basarabeni și moștenirea culturală românească*, în perioada 22−28 august 2016, finanțat de Ministerul Afacerilor Externe, prin Departamentul Politici pentru Relația cu Românii de Pretutindeni, contract nr. U1-1/1337/27.05.2016.

− Flavius Solomon, membru în proiectul *Visions and Perceptions of Romania in the Russian Imperial Discourse and Public Sphere in the Late 19th and Early 20th Century*, CNCS-UEFISCDI, PN-II-RU-TE-2012, director proiect Andrei Cuşco.

− Cătălin Turliuc, membru în proiectul *Mişcarea aboliționistă în cadrul emancipării civile şi politice în România modernă*, PN-II-ID-PCE-2011-3-0655, director proiect Viorel Achim.

− Petronel Zahariuc, director al grantului CNCS-UEFISCI, IDEI-PCE-4-0552; membru în grantul CNCS, tip Idei, Proiecte de Cercetare Exploratorie, 2012-2014, director conf. dr. Laurențiu Rădvan; membru în grantul CNCS-UEFISCI, IDEI-PCE, 2013−2015, director Constanţa Vintilă-Ghiţulescu.

b. Proiecte internaționale:

− Marian Viorel Butnariu, acord de colaborare cu Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău (nr. 265A/01-05 din 18 septembrie 2013) în vederea editării colecției numismatice a muzeului în seria *Corpus Nummorum Moldaviae*.

− Cătălina Mihalache, participant la proiectul internațional *Joint History Project Phase II – Extending the Proven Tool for Reconciliation to the Sensitive Recent History of Southeast Europe (2015−2016)*, coordonat de Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (Thessalonik, Grecia) și finanțat de Consiliul Europei (Reference number of the grant Contract: 2014/350-782).

În anul 2016, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" a organizat și a fost implicat în desfășurarea mai multor manifestări științifice.

a. Manifestări științifice naționale:

− 26 februarie 2016, simpozionul *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" – 75 de ani*, la Academia Română – Filiala Iași.

− 13 aprilie 2016, masa rotundă *Colaborarea dintre istoricii germani și români. Note de bilanț și perspective*, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol".

− 30 mai 2016, simpozionul *Copiii şi copilăria românească în Primul Război Mondial*, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Institutul „Nicolae Iorga", Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" și Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza".

− 20−21 octombrie 2016, simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură, patrimoniu*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" și a Asociației „East Democrația".

b. Manifestări științifice internaționale:

− 1 iunie 2016, conferința *Istoricul și istoria*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", Filiala Academiei Române din Iași, și a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Moldovei, Chișinău; organizatori: prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti și conf. univ. dr. abilitat Gheorghe Cojocaru.

Pe parcursul anului 2016, cercetătorii Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" au susținut comunicări la diverse simpozioane, congrese ori conferințe, naționale și internaționale.

a. Comunicări la manifestări naționale:

− Liviu Brătescu, *„Jocurile" modernizării în viaţa politică românească (1895−1899)*, la Congresul Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25−28 august 2016; *Monumente statuare şi ceremonii publice la Iaşi. Instrumente de legitimare ale lui Carol I în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, la simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură, patrimoniu*, organizat de Asociația „Est Democrația", Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" şi Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza", 20−21 octombrie 2016.

− Viorel Butnariu, *Piese numismatice în mențiuni documentare (secolele XV−XVIII)*. A XXXIX-a sesiune națională de comunicări științifice „Acta Moldaviae Meridionalis", Vaslui, 29−30 septembrie 2016.

− Mihai-Ștefan Ceaușu, *Considerații privind cercetarea actuală a istoriei Bucovinei în spațiul românesc*, la masa rotundă *Probleme actuale ale istoriografiei românești*, organizată și moderată de acad. Victor Spinei, în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25−28 august 2016; *Istoria Bucovinei și problema surselor documentare*, la secțiunea „Istoria regională, între istoria națională și universală. Bucovina", organizată și moderată de dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25−28 august 2016; *Evreii în viața politică a Bucovinei habsburgice*, la conferința *Literatură germană și istorie în Bucovina*, organizată de Catedra de germanistică din cadrul Facultății de litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 19 septembrie 2016; *Vinderea moșiilor din Moldova ce au aparținut mănăstirilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în cadrul simpozionului *Rolul Mănăstirii Secu în viața religioasă a Țării Moldovei*, Mănăstirea Secu, jud. Neamț, 22−23 septembrie 2016; *Războiul vamal dintre Regatul României și Austro-Ungaria și consecințele sale pentru Bucovina*, la simpozionul național *150 de la instaurarea monarhiei în România – istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, Muzeul Unirii, 21−22 octombrie 2016.

− Cătălina Chelcu, *Despre armeni în texte cu polemică religioasă în Moldova, secolul al XVII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea*, la simpozionului *Două veacuri şi jumătate de istorie (1766−2016). Biserica armeano-catolică Sfânta Elisabeta din Dumbrăveni*, Dumbrăveni, jud. Sibiu, 21 mai 2016.

− Marius Chelcu, *Stăpânirea şi organizarea teritoriului urban la Tecuci*, Muzeul de Istorie „Teodor Cincu", Tecuci, 22 aprilie 2016; *Armenii din Iaşi în documente de stare civilă (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Congresul de Genealogie şi Heraldică, a XVII-a ediție, Iaşi, 12−14 mai 2016; *Armenii din Iaşi în secolul al XIX-lea*, la simpozionul *Două veacuri şi jumătate de istorie (1766−2016). Biserica armeano-catolică Sfânta Elisabeta din Dumbrăveni*, Dumbrăveni, jud. Sibiu, 21 mai 2016; *Dificultăţi în funcţionarea Orfelinatului „Procopie Florescu" de la Tăuteşti (1892−1948)*, la simpozionul *Copiii şi copilăria românească în timpul Primului Război Mondial*, Iaşi, 30 mai 2016.

− Mihai Chiper, *„Ţâţa maicilor creştine nu este pentru prunci evrei". Regulamentele servitorilor şi segregarea pieţei muncii din Iaşi (1866−1870)*, Colegiul Noua Europă, București, 5 decembrie 2016.

− Adrian Cioflâncă, *Holocaust, memorie și etică*, prezentare în cadrul „Zilelor Memoriei", organizate de Institutul Francez Iași, 29 ianuarie 2016; *Holocaustul din România*, la Institutul Național al Magistraturii din București, în cadrul trainingului cu magistrații având tema *Combaterea fascismului, rasismului, xenofobiei și a cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. Aspecte privind extremismul, antisemitismul și negarea Holocaustului*, organizat de Președinția română a International Holocaust Remembrance Alliance, 9 iunie 2016, București; *Noutăți documentare și revizuiri metodologice în studierea Pogromului de la Iași*, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, cu ocazia manifestărilor comemorative la 75 de ani de la Pogromul de la Iași, 29 iunie 2016; *Vieți întrerupte. Repertorierea victimelor pogromului de la Iași*, la Asociația Tranzit, în cadrul proiectului *Fragments of a life*,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

coordonat de Olga Ștefan, 29 iunie 2016, Iași; *Violențele antisemite din România (1866−1944)*, la Școala de Vară cu tema *Evreii în sfera publică a României moderne*, organizată de Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România și Centrul pentru Studii Israeliene „Goldstein-Goren" de la Universitatea din București, 2−7 august 2016.

− Gheorghe Cliveti, *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" – 75 de ani*, la Filiala Iași a Academiei Române, simpozion inclus de programul manifestărilor științifice consacrate celei de-a 150-a aniversări a Academiei Române, 26 februarie 2016; *„Pericolul de război general" în anii 1887−1888 și vaga „aderență" a României la Tripla Alianță*, Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", 30 martie 2016; *Epoca modernă în istoria românilor − delimitări temporale, registru tematic*, prelegere ținută în plenul Congresului Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 27 august 2016.

− Dorin Dobrincu, dezbaterea *Refugiații, o provocare pentru Europa*, organizată de Asociația Culturală Onesimos (împreună cu Dănuț Mănăstireanu și Dănuț Jemna), 9 ianuarie 2016, Iași, Muzeul Unirii; lansarea volumului Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul austro-ungar (1880−1918)* (Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016), împreună cu Marius Turda și Sorin Antohi, Iași, Muzeul Unirii, 12 februarie 2016; *Rezistența armată anticomunistă din România în context est-european, 1944 − începutul anilor '60*, Iași, Hotel Ramada, Rotary Club Iași – Curtea Domnească, 24 octombrie 2016; *Regimul comunist din România. Câteva repere istorice*, în cadrul întâlnirii *România identitară. Recuperarea memoriei și a sentimentului identitar*, organizată de Societatea Română de Psihanaliză în parteneriat cu Muzeul Național al Literaturii Române Iași, în cadrul Festivalului Internațional de Literatură și Traducere (FILIT), Iași, Muzeul Național al Literaturii Române Iași, Galerii Pod-Pogor, 29 octombrie 2016; *Istoria ca ficțiune*, dialog cu Lucian Boia, moderator Dorin Dobrincu, Iași, Aula Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu", 29 octombrie 2016.

− Alexandru Gavriș, *Putere, suveranitate, simbol: Adunarea Constituantă din 1866 și problema monarhiei*, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România – istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, 21−22 octombrie 2016.

− Sorin Grigoruță, *Despre o încălcare de hotar din veacul al XVIII-lea și implicațiile sale. Mănăstirea Trei Ierarhi și Iuganii de pe Siret*, la simpozionul național *V. Pârvan*, organizat de Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău și Arhivele Naționale Bacău, 6−7 octombrie 2016; *Un chirurg în Moldova veacului al XVIII-lea. Johann Benedict Lochmann*, comunicare prezentată în cadrul celui de-al XVII-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 12−14 mai 2016.

− Alexandru Istrate, *Chestionarul propus de Alexandru Odobescu. Scanarea trecutului în șase întrebări*, la simpozionul *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România: istorie, cultură și patrimoniu*, Iași, 21−22 octombrie 2016.

− Sorin Ivănescu, *Manifestația din 8 noiembrie 1945. Pentru Rege și Țară*, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România. Istorie, cultură, patrimoniu*, Iași, 21−22 octombrie 2016.

− Andi Mihalache, *Patrimoniul, între cercetare și valorificare*: *concepte, resurse, potențial*, în cadrul simpozionului *Civilizație, cultură și civilizație românească*, Filiala Iași a Academiei Române, 25 august 2016.

− Cătălina Mihalache, *În umbra Marelui Război. „Bătălii" în numele copiilor*, la simpozionul național *Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial*, manifestare organizată de Institutul „A. D. Xenopol", Institutul „Nicolae Iorga", Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" și Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza", 30 mai 2016; *Educația patrimonială: proiecții, resurse și limitări*, comunicare prezentată în cadrul Școlii de Vară *România modernă și contemporană: proiecte de țară. Patrimoniu, istorie, educație*, organizată de Societatea de Științe Istorice din România, în colaborare cu Asociația Profesorilor de Istorie „Clio" din Neamț și Universitatea „Babeș-Bolyai", Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, Agapia, 22 iulie 2016; *„Momente și schițe" din istoria inspecțiilor școlare (secolele XIX−XX)*, comunicare susținută la *Simpozionul de istorie universitară, biblioteconomie și muzeologie*, din cadrul Zilelor Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza", 23−24 noiembrie 2016.

− Paul Nistor, *Biserica Ortodoxă Română și „lupta pentru pace", la începutul Războiului Rece*, în cadrul simpozionul *Rolul mănăstirii Secu în viața religioasă a Țării Moldovei*, ediția a V-a,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mănăstirea Secu, 22−23 septembrie 2016; *Începutul deschiderii către Vest: relații româno-americane în plan cultural, educațional, științific (1958)*, la Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Academia Română − Filiala Iași, 11 noiembrie 2016.

− Leonidas Rados, *Constantin Erbiceanu, elev (1852−1858) și profesor (1868−1886) al Seminarului de la Socola*, la manifestarea *Istoria unei școli de altădată: Seminarul teologic de la Socola*, Filiala Iași a Academiei Române, 19 aprilie 2016; *Centralizarea academică în Vechiul Regat. Cazul Facultății de Teologie*, la Zilele Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 23 noiembrie 2016.

− Bogdan-Alexandru Schipor, *Ocupația germană a Letoniei, 1941−1944. Câteva aspecte controversate*, la Centrul de Istorie a Relațiilor Internaționale, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 15 martie 2016.

− Flavius Solomon, *România și Rusia în anii premergători Primului Război Mondial*, la conferința *100 de ani de la deschiderea Frontului Românesc în Primul Război Mondial (1916−2016)*, organizator: Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, Iași, 22−23 martie 2016.

− Cătălin Turliuc, *Regina Maria a României*, conferință individuală, Teatrul Național „V. Alecsandri”, Iași, 17 noiembrie 2015; *Organizarea cameralǎ în România modernă*, conferință individuală, Ateneul Bacău, 18 noiembrie 2015; *Mihail Kogălniceanu și meliorismul social*, la simpozionul *Mihail Kogălniceanu în conștiința contemporaneității*, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Muzeul memorial Mihail Kogălniceanu, 22 ianuarie 2016; *Principiul Naționalităților și contextul internațional al Unirii de la 1859*, la simpozionul *Omagiu făuritorilor Unirii*, ediția a V-a, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Palatul Ruginoasa, 23 ianuarie 2016; *Emancipatorii: Generația Unirii*, la simpozionul *Domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859−1866) – etapă fondatoare a statului modern român*, Complexul Muzeal Național Moldova, Direcția Județeană pentru Cultură Iași, Muzeul Unirii, 23 ianuarie 2016; *Ipostaze ale feminității: Alexandrina Cantacuzino*, la a VI-a ediție a simpozionului național *Gen și egalitate de șanse*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 9 martie 2016; *Naționalism și propagandă în Războiul pentru Întregirea României*, la conferința *100 de ani de la deschiderea Frontului Românesc în Primul Război Mondial (1916−2016)*, organizată de Ministerul Apărării Naționale, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, 22−23 martie 2016; *Relațiile României cu Republica Moldova*, la simpozionul științific *Unirea Basarabiei cu România*, Consiliul Județean Vaslui, Muzeul Județean Vaslui, 24 martie 2016; *Mișcări de populație pe continentul european în epoca contemporană. Emancipare și cetățenie*, la *Conferința de drept european*, Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 28 martie 2016; *Gheorghe Magheru și epoca sa*, la conferința *Gheorghe Magheru*, Universitatea Craiova, 2 aprilie 2016 (cu Sorin Damean, Gh. Silaghi); *Capitala Moldovei între* savoir faire *și* savoir vivre, conferință individuală la al 6-lea Congres al Societății de nutriție din România, Iași, UMF, 14 aprilie 2016; *150 – Ziua Regalității*, conferință individuală, Biserica Banu, Iași, 8 mai 2016; *Geneza și emanciparea statului modern român din perspectiva asociațiilor de tip fraternalist ale epocii*, la a 2-a ediție a simpozionului *Națiune și acțiune*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 11 iunie 2016; *Muzeul în lumea modernă*, la simpozionul *Caleidoscop muzeal. Muzeul memorial „Mihail Kogălniceanu” la 45 de ani*, Muzeul Kogălniceanu Iași, 24 iunie 2016; *Demografie, istorie și statistica evidenței populației*, la *Conferința națională a specialiștilor în stare civilă și evidența populației*, Primăria Municipiului Iași, 7−10 septembrie 2016; *Asociaționismul fraternal și aboliționismul*, la simpozionul *Emancipare socială și politică în România modernă. Noi perspective și interpretări*, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, 20−21 septembrie 2016; *Cine (mai) suntem? O nouă revoltă a fondului nostru nelatin, neoprotocronism sau o nouă provocare științifică?*, keynotespeaker la *Simpozionul Național de Estetică*, ediția a XXI-a, Ministerul Culturii, Centrul de Cultură „G. Apostu”, 12 octombrie 2016; *Crizele și Regența. Dimensiunea istorico-juridică*, în colaborare cu M. Balan, în cadrul simpozionului *150 de ani de la instaurarea monarhiei în România. Istorie, cultură, patrimoniu*, Muzeul Unirii, Iași, 21−22 octombrie 2016; *Moralitate și spiritualitate în România modernă*, la simpozionul *Luminile Cetății*, Casa de Cultură Târgu Neamț, 28−29 octombrie 2016.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

− Silviu Văcaru, *O excursie domnească pe Ceahlău*, la simpozionul *Turism în Ceahlău – prezent şi perspective*, ediţia a III-a, Durău, 8 august 2016; *Noi documente referitoare la satul Alboteşti*, la simpozionul *Vasile Pârvan*, Bacău, 6−7 octombrie 2016.

− Petronel Zahariuc, *Note despre şi din prima istorie a mănăstirilor Neamţ şi Secu*, la Zilele Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Sesiunea de comunicări a cadrelor didactice şi cercetătorilor, Facultatea de Istorie, Iaşi, 27−29 octombrie 2016; *Amintiri uitate din vremea „zaverei”. Iaşii şi Moldova la 1821*, comunicare la Sesiunea anuală a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, Bucureşti, 8−10 decembrie 2016.

− Alexandru Zub, *Naţiune culturală şi naţiune politică la români în epoca modernă*, la sesiunea ştiinţifică dedicată *Zilei Culturii Naţionale* cu tema „Identitatea naţională”, Aula Academiei Române, 15 ianuarie 2016; *Cuza vodă, în memoriam*, la simpozionul aniversar *Domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859−1866) – etapă fondatoare a statului modern român*, Muzeul Unirii, Iaşi, 23 ianuarie 1016; *Personalităţi ale Colegiului Naţional: Ioan Tăzlăoanu*, la Colegiul Naţional Iaşi, 27 ianuarie 2016; *Stat şi biserică la români în epoca modernă*, alocuţie la simpozionul organizat de Biserica Sf. Haralambie, Iaşi, 7 februarie 2016; *Istorie şi discurs identitar la Academia Română*, conferinţă la Academia Română – Filiala Iaşi, 31 martie 2016; *Lansare de carte (Efigii istorice: Mihail Kogălniceanu, A. D. Xenopol, Vasile Pârvan; Istorie şi istorici în România interbelică, Vasile Pârvan, efigia cărturarului)*, la Muzeul Unirii, Iaşi, 1 aprilie 2016; *Istoriografia română în context european la început de nou secol*, conferinţă de Ziua bibliotecarului, Biblioteca Academiei Române − Filiala Iaşi, 22 aprilie 2016; *Lumină şi lumini în epoca renaşterii naţionale*, la Colocviul de la Putna, organizat de Fundaţia „Credinţă şi Creaţie – Maica Benedicta”, pe tema *Fundamente creştine ale culturii române şi europene. Condiţia creatorului – între libertate şi destin*, în perioada 12−15 mai 2016; *Nicolae Iorga: istorie, identitate, deschidere*, conferinţă în seria organizată sub egida Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” şi a Institutului Francez, la Muzeul Unirii Iaşi, 20 mai 2016; *Eminescu şi lumea istoricilor*, alocuţie la *Bookfest 2016*, cu ocazia unei dezbateri legate de colecţia „Eminesciana” a Editurii Junimea, în Bucureşti, 5 mai 2016; Lansare de carte, *Eminescu: glose istorico-culturale*, *Bookfest 2016*, Iaşi, 5 iunie 2016; Lansarea cărţii Michel Roussin, *Pe urmele generalului Berthelot*, trad. de Mădălina Dima, invitaţi acad. Alexandru Zub, prof. Simona Modreanu şi lect. Fabian Doboş, la Institutul Francez, 10 iunie 2016; *Alocuţie ego-istorică* la dezbaterea organizată de Editura Junimea, la lansarea cărţii *Eminescu: glose istorico-culturale* (ed. a II-a, Iaşi, 2016), Iaşi, Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, 16 iunie 2016; *Alexandru Şafran – in memoriam*, la simpozionul *Dr. Alexandru Şafran şi evreii din România*, Academia Română − Filiala Iaşi, 5 septembrie 2016; *Historiens roumains dans la Grande Guerre. Aperçu occasionnel*, la seminarul internaţional *Penser L'Europe, Bientôt un siècle depuis la fin de la Première Guerre Mondiale: qu'ést-ce que l'Europe a appris de son histoire?*, ediţia a 15-a, Bucureşti, 29 septembrie − 1 octombrie 2016; *Cuvânt introductiv* la dezbaterea *România Mare: idee, dezastru, victorie, apogeu, 1913−1938*, organizată la Muzeul Memorial „M. Kogălniceanu”, la 21−22 octombrie 2016; prezentarea volumului Gh. Cliveti, *România şi „alianţele germane”, 1879−1914* (Editura Junimea, 2015), la Clubul de lectură şi promovare Junimea – Scriptor, BCU Iaşi, 10 noiembrie 2016; *Unitatea românilor – serie istorică fundamentală*, la colocviul *Cărţi româneşti de învăţătură (Iaşi, 1643−1646). 370 de ani de la oficializarea limbii române în Moldova*, Iaşi, Muzeul Mitropolitan, 9−10 noiembrie 2016.

b. Comunicări la manifestări internaţionale:

− Cătălina Chelcu, *Un aşezământ monahal din ţinutul Putna: mănăstirea Vizantea*, la colocviul internaţional *Relaţiile românilor cu Muntele Athos şi cu alte Locuri Sfinte*, realizat în cadrul proiectului UEFISCDI-PN-II-ID-PCE-2012-4-0552, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 16 septembrie 2016.

− Marius Chelcu, *Mănăstirea Copou şi hotarul târgului Iaşi*, la colocviul internaţional *Relaţiile românilor cu Muntele Athos şi cu alte Locuri Sfinte*, realizat în cadrul proiectului UEFISCDI-PN-II-ID-PCE-2012-4-0552, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 16 septembrie 2016; *Momente din trecutul bisericii Sfinţii Atanasie şi Chiril Iaşi*, la simpozionul *Monumentul tradiţie şi viitor*, ediţia a XVIII-a, Iaşi, 6−9 octombrie 2016.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

− Adrian Cioflâncă, *Holocaust Related Sites in Romania. Monuments, Mass Graves, and Unmarked Killing Sites*, comunicare susținută în cadrul reuniunii anuale de la București a International Holocaust Remembrance Alliance, 23 mai 2016; *Simulating Democracy Through Communist Mass Organizations*, la conferința *Comparing Communisms: Perspectives from Southeast Europe*, organizată de Institut für Osteuropäische Geschichte și Universitatea din Viena, 26−28 septembrie 2016; *Narratives of Antisemitic Violence in Romania*, la conferința *On Holocaust Education: Remembrance, Retrospection, Responsability*, organizată la School of Slavonic and East European Studies, Londra, 26 octombrie 2016; *Use of Primary Materials in Classroom*, la seminarul internațional *The Remembrance of the Holocaust: Educational and Pedagogical Challenges*, Chișinău, 2 noiembrie 2016.

− Gheorghe Cliveti, *Leonid Boicu și fundamentarea studiului relațiilor internaționale din epoca modernă*, la conferința *Istoricul și istoria*, sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", Filiala Academiei Române din Iași, și a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău, 1 iunie 2016.

− Dorin Dobrincu, *The Communist Takeover in South-Eastern Europe: International Context, Soviet Influences, Internal Realities*, la conferința *Comparing Communisms: Perspectives from Southeast Europe*, Viena, Universitatea din Viena, Institut für Osteuropäische Geschichte, 26−28 septembrie 2016; *Răscoale țărănești în Câmpia Dunării, vara anului 1950: cauze, desfășurare, consecințe* și *Violență, memorie și amnezie. O microistorie a colectivizării comunei Roma, județul Botoșani* (împreună cu Constantin Iordachi), la conferința *Lupta de clasă și violența politică în colectivizarea agriculturii din România, 1949−1962*, Academia Română, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Iași, 20−21 octombrie 2016.

− Sorin Grigoruță, *„M-au căutat părinții de la sfânta mănăstire la toate boalele mele". Despre îngrijirea suferinzilor la mănăstirea Golia*, la colocviul *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV−XX)*, Iași, 15−16 septembrie 2016.

− Paul Nistor, *Relațiile româno-americane în anii '50 ai secolului XX*, la Sesiunea Științifică a Departamentului Istoria Românilor, Universală și Arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, 13 mai 2016; *Marea Britanie, comunismul și apărarea democrației în Europa de Est, după cel de-al Doilea Război Mondial*, la conferința *Dezvoltare Internațională și Democratizare*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Facultatea de Filosofie și Științe Social Politice, 9−10 decembrie 2016.

− Leonidas Rados, *Romanian Students at the University of Turin, Italy (Mid Nineteenth Century)*, la *Sixième Atelier Héloïse − Sixth Workshop Héloïse* (European Network on Digital Academic History), organizat de CISUI – Centro interuniversitario per la storia delle università italiane, Università degli Studi di Perugia și CIHU – ICHU International Commission for the History of Universities, Università degli Studi di Perugia, Italia, 20−22 octombrie 2016; *The First Romanian Students in Theology at the University of Athens (Mid-Nineteenth Century)*, la simpozionul *Traditional Greek Culture in the European Context – Connections with the Romanian and Slavic Space: The Mount Athos – Athens – Sofia – Bucharest – Iași – Kiev − Moscow Cultural Axis*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 3−5 noiembrie 2016.

− Bogdan-Alexandru Schipor, *Garanțiile occidentale pentru Polonia și România din primăvara anului 1939. O perspectivă britanică*, la simpozionul *Polonia şi România în Europa Centrală în secolele XX şi XXI. Istorie, cultură şi politică*, organizat de Institutul de Ştiinţe Politice şi Relaţii Internaţionale, Institutul de Istorie ale Universităţii Jagiellone din Cracovia şi Facultatea de Ştiinţe Umanistice a Universităţii din Szczecin, în colaborare cu Institutul Cultural Român şi Ambasada României la Varşovia, Cracovia, 2−3 iunie 2016; *Un carusel al scenariilor: locul Poloniei și României în cadrul negocierilor tripartite din 1939*, la Zilele Culturii Polone – *Mai aproape unii de alții*, organizat de Uniunea Polonezilor din România și Ambasada Republicii Polone la București, Suceava, 8−10 septembrie 2016.

− Flavius Solomon, *The Controversy over the „Bessarabian Question" in the Romanian Kingdom (1914−1916)*, la conferința *Romania between Allies and Enemies. 100 Years after Entry into the War (1916−2016)*, organizatori: Centrul Cultural German, Centrul Cultural Francez, Centrul de Istorie a Relațiilor Internaționale (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza"), Iași, 14−15 aprilie 2016;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cercetare istorică în vreme de război: un manuscris inedit din 1943 despre Petru Movilă, Chișinău, 2 iunie 2016; *„An wessen Seite sollen wir ziehen?" Rumäniens Eintritt in den Ersten Weltkrieg 1916*, comunicare susținută la deschiderea expoziției *Durch Niederlagen zum Sieg? Rumäniens Eintritt in den Ersten Weltkrieg 1916*, München, Bayerische Staatsbibliothek, Osteuropa-Lesesaal, 10 octombrie 2016; *Europa im Zivilisationsdiskurs der rumänischen Linken um 1900*, la conferința *Leitfiguren der, Europäisierungen' Südosteuropas im langen 19. Jahrhundert*, Fundația Pro Oriente, Graz, 24−25 octombrie 2016;

− Cătălin Turliuc, *How did Romania become Modern? A South Eastern European Experience during the 20th Century*, la *The 2nd International Modernization Forum, Modernization and Diversity*, Beijing, 20−22 mai 2016; *Alexandru Boldur: dimensiuni istorico-juridice ale operei*, la conferința *Istoricul și istoria: Alexandru V. Boldur – 130 de ani de la naștere, Leonid Boicu – 85 de ani de la naștere*, Academia Română, Academia de Științe a Republicii Moldova, Institutul Cultural Român etc., Chișinău, 2 iunie 2016; *Orașul – matrice a schimbării*, la ediția a II-a a Forumului zonal de arhitectură și urbanism *Moldova Reper 2030*, Bacău, 10 iunie 2016 (cu acad. Răzvan Teodorescu); *Ideologie și acțiune în raporturile româno-ruse din timpul primei conflagrații mondiale*, la sesiunea de comunicări științifice *România și Rusia în anii Primului Război Mondial*, Ambasada României în Federația Rusă, Institutul de Slavistică al Academiei Ruse de Știință, Societatea Științifică Română de Cercetări Interdisciplinare, Asociația Rusă a Istoricilor Primului Război Mondial, Moscova, 29−30 septembrie 2016.

− Alexandru Zub, *ASTRA, istorie și actualitate*, la simpozionul internațional *Minorități și identități naționale în spațiul central și est-european*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 3 noiembrie 2016; *Istoria ca discurs legitimant. Repere tematice*, la simpozionul *Istoricul și istoria: Alexandru V. Boldur – 130 de ani de la naștere, Leonid Boicu – 85 de ani de la naștere*, Chișinău, 2 iunie 2016.

− Petronel Zahariuc, *Călugări români la Muntele Athos în prima jumătate a secolului al XIX-lea (I): Maxim Hagiul (Balș)*, la simpozionul *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV−XX) / Les relations des Roumains avec le Mont Athos et avec d'autres Lieux Sacrés (XIVe−XXe siècles)*, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, 15−17 septembrie 2016; *Câteva date despre mănăstirea Runcu (ținutul Neamț), metoc al Mitropoliei Moldovei*, la simpozionul *Monumentul – tradiție și viitor*, ediția a XVIII-a, Muzeul Unirii, Iași, 6−9 octombrie 2016; *La politique ecclésiastique et culturelle de Vasile Lupu dans la principauté de Moldavie*, la colocviul organizat de Universitatea „Ivan Franko" din Lviv, Ucraina, 2−4 decembrie 2016.

Pe parcursul anului 2016, cercetători ai Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" au efectuat **deplasări** în Moldova, Austria, China, Italia, Polonia, Rusia, Ucraina:

− Marian Viorel Butnariu, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, Chișinău, în perioadele 4−25 aprilie și 6−16 iunie 2016.

− Dorin Dobrincu, Universitatea din Viena, Institut für Osteuropäische Geschichte, 25−29 septembrie 2016.

− Leonidas Rados, Università degli Studi di Perugia, Italia, 20−22 octombrie 2016.

− Bogdan-Alexandru Schipor, Cracovia, Polonia, 1−4 iunie 2016.

− Cătălin Turliuc, schimb interacademic în Republica Populară Chineză, Academia de Științe a Chinei, Beijing, 19−30 mai 2016; conferință internațională, Federația Rusă, Moscova, 28 septembrie − 3 octombrie 2016.

− Petronel Zahariuc, Universitatea „Ivan Franko" din Lviv, Ucraina, 2−4 decembrie 2016.

Bogdan-Alexandru Schipor[*]
Sorin Grigoruță[*]

[*] Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Academia Română – Filiala Iași.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ABREVIERI

AARMSI	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
AARMSLit.	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare”, Bucureşti
AB	= „Arhivele Basarabiei”, Chişinău
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității
AHR	= „The American Historical Review”, Oxford
AIIAC	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
AIIAI	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AIIC	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
AIINC	= „Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Cluj”, Cluj-Napoca
AIIX	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AISC	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
ALIL	= „Anuarul de Lingvistică şi Istorie Literară”, Iaşi
AM	= „Arheologia Moldovei”, Iaşi
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucureşti
AMB	= Arhivele Municipiului Bucureşti
AMN	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
AMP	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
ANB	= Arhivele Naţionale Bucureşti
AnM	= „Analele Moldovei”
ANI	= Arhivele Naţionale Iaşi
ANIC	= Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti
ANRM	= Arhivele Naţionale ale Republicii Moldova, Chișinău
AOSPRM	= Arhiva Organizaţiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
APR	= „Analele parlamentare ale României”, București
AR	= „Arhiva Românească”, București
ArchM	= „Archiva Moldaviae”, Iași
ArhGen	= „Arhiva Genealogică”, Iași
ARMSŞ	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Ştiinţifice”, Bucureşti
ARMSI	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
ASB	= Arhivele Statului Bucureşti
ASB, AN	= Arhivele Statului București. Fond Achiziţii noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoşani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galaţi
ASI	= Arhivele Statului Iaşi
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinţi
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informaţii, Bucureşti
ASTm	= Arhivele Statului Timişoara
AŞUI	= „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza»”, Iaşi
AT	= „Arhivele Totalitarismului”, Bucureşti
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= „Analele Universităţii Bucureşti”
BAR	= Biblioteca Academiei Române, București
BCMI	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, Bucureşti
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară, București

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LIV, 2017, p. 401−402

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

BIFR = „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
BMI = „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
BOR = „Biserica Ortodoxă Română”, București
BRV = „Bibliografia românească veche”, București
BS = „Balkan Studies”, Salonic
CC = „Codrul Cosminului”, Suceava
CG = „Cuget românesc”, Buenos Aires
CI = „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
CMRS = „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
CvL = „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
DAD = „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
DI = „Dosarele istoriei”, București
DIR = „Documente privind istoria României”, București
DRH = „Documenta Romaniae Historica”, București
GB = „Glasul Bisericii”, București
IN = „«Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”
JGO = „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
LR = „Limba română”, București
MA = „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
MB = „Mitropolia Banatului”, Timișoara
MemAntiq = „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
MI = „Magazin Istoric”, București
MMS = „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
MO = „Mitropolia Olteniei”, Craiova
MOf = „Monitorul Oficial”, București
MSȘIA = „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
NedH = „Nouvelles Etudes d’Histoire”, București
NRR = „Noua revistă română”, București
RA = „Revista arhivelor”, București
RdI = „Revista de istorie”, București
RER = „Revue des Études Roumaines”, București
RESEE = „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
RFR = „Revista Fundațiilor regale”, București
RHSEE = „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
RI = „Revista istorică”, București
RIR = „Revista istorică română”, București
RITL = „Revista de istorie și teorie literară”, București
RMM = „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
Rsl = „Romanoslavica”, București
SAHIR = „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
SAI = „Studii și articole de istorie”, București
SCIA = „Studii și cercetări de istoria artei”, București
SCILF = „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
SCIV(A) = „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
SCN = „Studii și cercetări de numismatică”, București
SCSI = „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
SEER = „The Slavonic and East European Review”, Londra
SJAN = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
SMIM = „Studii și materiale de istorie medie”, București
SODF = „Südostdeutsche Forschungen”, München
SOF = „Südost-Forschungen”, München
SRdI = „Studii. Revistă de istorie”, București
SUBB = „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
TD = „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
VR = „Viața Românească”

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro